

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107340>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

De Hertog van Brunswijk
1750–1759

N. A. BOOTSMA

DE HERTOG VAN BRUNSWIJK

1750-1759

PROMOTOR PROF. DR. L. J. ROGIER

DE HERTOG VAN BRUNSWIJK

1750 – 1759

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS DR. J. H. TERLINGEN,
HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN,
VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP 25 MEI 1962
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

door

NICOLAAS ANTONIUS BOOTSMA

GEBOREN TE ENSCHEDE

TE ASSEN BIJ

VAN GORCUM & COMP. N.V. – DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

*De uitgave van dit werk werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Organisatie
voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek*

Aan de totstandkoming van dit proefschrift hebben vele personen en instellingen hun medewerking verleend, dikwijls in een mate en met een bereidwilligheid, die ik slechts met de grootste erkentelijkheid kan memoreren. Hun allen betuig ik thans openlijk mijn dank. Op de eerste plaats H.M. de Koningin, die mij toestemming verleende het nodige onderzoek te verrichten in het Koninklijk Huisarchief. In het bijzonder ben ik jhr. ir. P. F. O. R. Sickinghe en de heer A. J. Ubels van dit archief verplicht, evenals dr. H. Kleinau en zijn medewerkers van het Niedersächsische Staatsarchiv. Voorts allen die hun hulp geboden hebben in de andere, door mij bezochte archieven, met name dr. L. P. L. Pirenne van het Gemeentearchief te 's Hertogenbosch. In niet mindere mate de besturen van het Nuyensfonds en van het Thijmgenootschap, die het onderzoek in de buitenlandse archieven mogelijk hebben gemaakt, evenals het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen alsmede bestuur, curatorium en dagelijkse leiding van de R.K. Lycea te 's Hertogenbosch voor de door hen verleende faciliteiten van onderscheiden aard. Ik dank ook dr. J. W. Wijn voor zijn prompte antwoorden op knelende vragen. De voormalige bibliothecaresse van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, mejuffrouw C. M. E. Ingen-Housz, en haar assistenten betuig ik speciaal mijn erkentelijkheid voor hun talloze diensten. Op welke wijze de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek mij aan zich verplicht heeft, is hiervoor vermeld. Tenslotte dank ik mijn vrouw; haar aandeel in de voorbereiding en de voltooiing van dit werk is hier niet te omschrijven.

De eerste biografisch getinte publicatie over de hertog van Brunswijk verscheen in 1786, twee jaren voor diens dood. Had niet de Göttinger hoogleraar A. L. Schlözer de pen gevoerd, dan zou men misschien van een autobiografie kunnen spreken, want het werk ontstond op instigatie van de hertog en hijzelf koos uit zijn omvangrijke documentenverzameling de stukken, die de auteur tot het schrijven in staat stelden. Overigens droeg het boek slechts een biografische tint, daar het de opdrachtgever niet te doen was om een levensbeschrijving op zichzelf, maar om een verdediging van zijn handel en wandel gedurende zijn meer dan dertigjarig verblijf in de Republiek. Vanuit het Duitse Rijk, waar hij toen verbleef, bracht de hertog zijn apologie als een wapen in de strijd tegen de Patriotten en zijn andere vijanden, die hem gedwongen hadden eerst het Stadhouderlijk hof en vervolgens het grondgebied van de Republiek te verlaten. Om die reden verscheen er reeds hetzelfde jaar een Nederlandse vertaling van Schlözers boek.

Het zou ruim een eeuw duren, voordat het leven van de hertog als een aaneengesloten geheel opnieuw beschreven zou worden. Intussen bleven zowel de algemene samenvattende werken als enkele detailstudies aandacht aan hem wijden, doorgaans in afkeurende zin. Afgezien van C. van der Aa, die voor zijn dithyrambische verheerlijking van de laatste Stadhouder de zwartste tekening van diens voormalige voogd behoefde, was van de eerste groep Bilderdijs „Geschiedenis des Vaderlands” het scherpst in zijn veroordeling van de hertog als adviseur en mentor van Willem V, al deed de Bosch Kemper in zijn „Staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1830” in dit opzicht weinig voor hem onder. Ook de „Vaderlandsche Historie” van Stuart, degelijk en betrouwbaar als Wagenaar, kon maar weinig waardering voor de hertog opbrengen.

Groen van Prinsterer daarentegen liet in zijn „Handboek” een ander geluid horen; zijn kennis van de stukken in het Koninklijk Huisarchief deed hem kritischer te werk gaan, zodat zijn oordeel over Brunswijk heel wat meer genuanceerd uitviel dan dat van de anderen.

De belangstelling, die er omstreeks 1875 bestond voor de litteraire arbeid van de gebroeders van Haren, deed verschillende studies het licht zien, waarin de relaties tussen de hertog en de beide Friezen, en met name zijn aandeel in het complot tegen O.Z. van Haren, onder de loupe genomen werden. Daarbij onderscheidde van Vloten¹ zich door zijn onbesuisd partijtrekken voor het slachtoffer, in tegenstelling tot Busken Huet² en vooral Polak³, die zich minder geëmotioneerd over de kwestie uitlieten; de laatste toonde zich ten aanzien van een veroordeling van de hertog sterk gereserveerd.

In 1889 verscheen dan het bekende werk van D. C. Nijhoff. Hoewel geheel anders van opzet dan dat van Schlözer – Nijhoff streefde ernaar de werkzaamheid van de hertog in de Republiek te doen zien als een stuk vaderlandse geschiedenis en noemde zijn werk dan ook „Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederland gedurende de jaren 1750-1784” – kon toch van Nijhoff's boek gezegd worden dat het in niet mindere mate dan dat van zijn Duitse voorganger een apologetische strekking bezat. Het steunde bovendien op minder volledig bronnenonderzoek en ontmoette daarom al aanstonds de nodige critiek, o.a. van Fruin en de Beaufort⁴. Desondanks werd het in zijn geheel niet vervangen en moest de latere litteratuur er telkens noodgedwongen op terugvallen, al werd het door Nijhoff van de hertog geschetste beeld wel op onderscheiden punten gewijzigd en aangevuld, voornamelijk op grond van Nederlandse en Engelse bronnen⁵. Op een enkele uitzondering na⁶ zijn echter Brunswijks papieren in het voormalige Wolfenbütteler archief – thans

¹ J. van Vloten: *Leven en werken van W. en O.Z. van Haren*, Friese edellui. Deventer 1874.

² C. Busken Huet: *De van Harens. Litterarische Fantasiën*, VI, en nieuwe reeks II. Amsterdam, 1875 en 1878.

³ H. J. Polak: *De gebroeders van Haren*. In: *Studiën*. Zutphen, 1888.

⁴ *Correspondentie van Robert Fruin*, uitgeg. door H. J. Smit en W. J. Wieringa. *Werken Hist. Gen.* 4e serie, 4, 391.

W. H. de Beaufort: *De hertog van Brunswijk. Geschiedkundige Opstellen*, I, 173. Amsterdam, 1893.

⁵ Cf. M. de Jong, Kalshoven, Geyl (*De Patriottenbeweging 1780-1787*, Amsterdam, 1947), *Gedenkschriften van Hardenbroek*, *Dépêches van Thulemeyer* (W. H. G. 3e serie, 30).

⁶ Bartstra: *Vlootherstel*.

Niedersächsisches Staatsarchiv – niet meer geraadpleegd. Dit valt des te meer te betreuren, omdat het hier een collectie betreft die niet alleen in ongeschonden staat het Derde Rijk heeft overleefd, maar ook een grote hoeveelheid documenten bevat, die van belang zijn voor de geschiedenis van de Republiek in de tweede helft van de 18e eeuw.

De keus uit dit rijke domein werd schrijver dezes door twee factoren gemakkelijk gemaakt. Op de eerste plaats werd hij meer bezig gehouden door de vraag, hoe het mogelijk was dat een vreemdeling als de hertog zijn hoge positie in de Republiek had kunnen bereiken, dan door het probleem, hoe hij ze vervulde en tenslotte met schade en schande verloor. De eerste jaren van Brunswijks verblijf in de Republiek schenen immers niet minder belangrijk dan die van zijn optreden als voogd en mentor van Willem V, omdat hij zich toen vertrouwd moest maken met personen en toestanden in het land waar hij, naar alle waarschijnlijkheid, zijn verdere leven zou doorbrengen; in die tijd moest het fundament gelegd worden voor zijn latere carrière. Op de tweede plaats bleek de documentaire nalatenschap van de hertog juist voor de jaren 1750-1759 verrassend goed voorzien en door de oorspronkelijke bezitter zelf reeds grotendeels overzichtelijk geordend. Om de schijn van hypocrisie te vermijden, zij toegegeven dat de volgorde van deze twee factoren zich voor omkering leent.

Hoofdstuk I

DE CARRIERE VAN DE HERTOG TOT 1750; TELEURSTELLEND E ERVARINGEN IN DE REPUBLIEK; REORGANISATIE VAN HET STAATSE LEGER

Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel was een afstammeling van het beroemde vorstenhuis der Welfen, dat van de twaalfde eeuw af zulk een belangrijk aandeel heeft gehad in de staatkundige gebeurtenissen van geheel Europa". Met deze kernachtige constatering aan het begin van zijn studie suggereerde Nijhoff al aanstonds dat de dynastieke gebondenheid van de hertog een bepaalde rol had gespeeld in diens merkwaardige levensloop. Merkwaardig was die inderdaad. Als militair en diplomaat had de hertog reeds naam gemaakt in meerdere veldtochten in Hongarije en de Zuidelijke Nederlanden en in de politieke kringen van het keizerlijke Wenen en het tsaristische St. Petersburg, alvorens hij in de Republiek verscheen, waar hij nagenoeg de helft van zijn leven zou doorbrengen om op zijn oude dag met smaad en schande dat land te moeten verlaten en zijn laatste jaren op verschillende plaatsen in het Duitse Rijk te slijten. De vraag rijst vanzelf, in welke mate dat dynastieke element van invloed geweest is op een loopbaan die op het eerste gezicht doet denken aan die van een adellijke avonturier. Kan men zo ver gaan, 's hertogen lotgevallen te zien als een uitvloeisel van bepaalde dynastieke verplichtingen, van zijn bereidheid de belangen van zijn huis te dienen waar dat gewenst scheen? Bleef hij zich bewust van die dienstbaarheid, ook toen hij in de Republiek zijn definitieve „vaderland" scheen te hebben gevonden? Deze vragen, en met name de laatste, zijn leidinggevend geweest bij het voor dit werk verrichte onderzoek.

In de wedloop naar grotere macht en aanzien tussen de rivaliserende Duitse dynastieën had het Welfische geslacht, ondanks de middelmatige grootte van zijn grondgebied, in de 18e eeuw een vooraanstaande positie

veroverd die samenhang met de toegenomen politieke en economische betekenis van het gehele Noordduitse gebied. Hannover-Celle, waar de jongere Brunswijks-Lünenburgse linie regeerde, had in 1692 de keurvorstelijke waardigheid verkregen en was daarmee de gelijke in rang geworden van Saksen en Brandenburg. Weliswaar verheef reeds in 1697 de keuze van Augustus II van Saksen tot koning van Polen dit keurvorstendom boven zijn mededingers, doch Brandenburg wist in 1701 van de keizer eveneens de koningstitel te verkrijgen en met het verwerven van de Engelse kroon door de Hannoveranen in 1714 was het evenwicht weer hersteld.

De oudste Welfsche linie, Brunswijk-Wolfenbüttel, bleef in deze ontwikkeling duidelijk achter, tot verbittering van hertog Anton Ulrich die in zijn koppige strijd tegen het verlenen van de keur aan Hannover een anti-keizerlijke partij in het Rijk op de been bracht en zelfs de Fransen en Zweden als garanten van de Munsterse vrede tegen keizer Leopold had willen laten ageren. Zijn bijna twintigjarig verzet ruïneerde zijn landen maar kon de promotie van Hannover niet ongedaan maken. Hij werd tenslotte tot onderwerping gedwongen. Sindsdien verbeterde zijn verhouding tot de Habsburgers en deze toenadering resulteerde in een Lünenburgs-Wolfenbüttels familieverdrag en een tweetal schitterende huwelijken: Anton Ulrichs kleindochters Elizabeth Christina en Charlotte Christina huwden respectievelijk met de toekomstige keizer Karel VI en de Russische troonpretendent Alexei, zoon van tsaar Peter de Grote. De laatste verbinding schiep in Rusland een Brunswijkse interessesfeer die vanuit Wolfenbüttel zorgvuldig behoed en gecultiveerd werd. In zijn politiek testament, dat een instructie voor zijn zoon beoogde te zijn, vertrouwde Anton Ulrich deze toe, dat het omgekeerd de bedoeling van de tsaar was, het Wolfenbüttelse huis in staat te stellen tussen Hannover en Pruisen de balans te kunnen houden; eenzijdige gebiedsuitbreiding van Hannover was daarom niet meer te vrezen¹.

Door het uitsterven van de mannelijke erfopvolging kwam Brunswijk-Wolfenbüttel in 1735 aan de zijtak Bevern die, niet geremd door reminiscenties aan de strijd met Hannover, de familietractaten vernieuwde en min of meer stilzwijgend de Engelse koning George II als het hoofd van de gezamenlijke Brunswijkse dynastieën erkende. De Bevernse linie was in 1667 ontstaan, toen Anton Ulrich na de dood van zijn vader

¹ Tekst van het testament bij Havemann, III, 587.

Voor de geschiedenis van het huis Brunswijk cf. de algemene werken van Havemann en Heinemann, ook wel Mediger. Voor de strijd om de negende keur cf. Schwarte.

zijn broer Ferdinand Albrecht een overeenkomst had afgedwongen, waarbij de laatste verklaarde af te zien van alle aanspraken op de Brunswijkse erfenis en genoeg te nemen met de apanage Bevern en bepaalde aangewezen inkomsten. Dit had onder meer tot gevolg dat zijn zonen, onder wie een naamgenoot, waren aangewezen op een militaire loopbaan, die zij om redenen van traditie en voorkeur in keizerlijke dienst zochten. Na de Spaanse Successieoorlog streed Ferdinand Albrecht II, „ein ernster, vielerfahrener Mann”¹, onder Eugenius van Savoye tegen de Turken, o.a. als commandant van het regiment Alt-Wolfenbüttel en met zijn benoemingen tot keizerlijk- en Rijksveldmaarschalk bereikte hij de hoogste militaire functies. Als zwager van Karel VI – hij was gehuwd met Antoinette Amalia, zuster van de bovengenoemde Elisabeth Christina en Charlotte Christina – genoot hij groot aanzien te Wenen, terwijl ook de Pruisische soldatenkoning Frederik Willem I hem tot zijn kleine vriendenkring rekende.

Deze Ferdinand Albrecht II werd nu in 1735 regerend hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel, maar overleed nog hetzelfde jaar. Hij liet een talrijk gezin na waarin het mannelijk element overheerste, zowel door de leeftijd der vier oudste zonen, respectievelijk Karel (geb. 1713), Anton Ulrich (geb. 1714), Louis Ernst (geb. 1718) en Ferdinand (geb. 1721), als door het vertrek der beide oudste dochters Elisabeth Christina en Louise Amalia naar Berlijn, waar zij met Pruisische prinsen huwden².

Na de dood van zijn vader aanvaardde Karel zijn langdurige regering waarin de Brunswijkse politiek aanvankelijk het kenmerk van trouw aan de keizer bleef behouden. Het huwelijk van Anton Ulrich met Anna, nièce van de gelijknamige tsarina, versterkte de traditionele aspiraties naar de Russische troon en paste bovendien nauwkeurig in de Weense politiek die zich veel moeite gaf de Frans-Zweedse invloed in Rusland te neutraliseren. Door Karels positie als „Landes- und Familienvater”, die hem boven zijn broers en zusters verhief, en door het vertrek van Anton Ulrich groeide de van jongsaf bestaande onderlinge affectie tussen Louis Ernst en Ferdinand. Samen genoten zij onderricht van een zekere von Eben, terwijl Ferdinands eerste leraar, Haenichen, zich later als privé secretaris in dienst van Louis zou begeven³.

¹ Havemann, III, 609.

² Enkele bijzonderheden over Ferdinand Albrechts veertien kinderen, van wie er elf hun vader overleefden, bij Nijhoff, 1.

³ Mauvillon, I, 18. Overigens staat de betrouwbaarheid van dit werk, een echt specimen van ouderwetse heldenverering, niet vast.

Hun leven lang hebben beide broers een bijzondere genegenheid voor elkaar gehad en in hun levensloop manifesteerde zich treffend het dikwijls curieuze gevolg van de gewichtige beslissing die het hoofd der familie in 1740 moest nemen, toen door de dood van keizer Karel VI, tsarina Anna en koning Frederik Willem I van Pruisen de internationale crisis ontstond, waarvan de jonge Frederik de Grote profiteerde om de gehoorzaamheid aan de keizerlijke Rijkspolitiek te vervangen door de eis tot afstand van Silezië en de inwilliging van die eis met wapengeweld af te dwingen. Het politieke evenwicht tussen de Noordduitse staten was daarmee definitief verbroken. Saksen schaarde zich aanvankelijk aan de zijde van de „Anti-Pragmatieken” tegen Maria Theresia, werd echter spoedig zelf het slachtoffer van Pruisische agressie en was sedertdien uit zelfbehoud op de bijstand van Oostenrijk – en Rusland – aangewezen. Hannover zocht terstond zijn heil in de neutraliteit, zowel jegens Frankrijk als Pruisen. Tegenover Frankrijk was ze onder de druk van de Engelse verontwaardiging van korte duur, tegenover Pruisen bleef ze in angst en beven bestaan.

Hertog Karel van Brunswijk stond voor een moeilijke en riskante beslissing. Enerzijds kon noch wilde hij breken met de keizerin en de Zeemogendheden uit vrees voor Pruisen en Frankrijk, anderzijds verplichtte dezelfde vrees en zijn nauwe verwantschap met het Berlijnse hof hem tot een goede verstandhouding met Frederik. De nieuwe Brunswijkse koers kreeg daardoor onvermijdelijk een wat aarzelend en dubbelzinnig karakter. Met de Zeemogendheden sloot hij tot 1750 een subsidieverdrag en in zijn familiepolitiek oriënteerde hij zich voortaan op Berlijn, hetgeen onder meer inhield dat zijn broers hun militaire carrière in Pruisische dienst zouden maken. Dat deze heroriëntering juist in 1740 voorviel was een ongelukkige omstandigheid voor de vriendschap van Louis en Ferdinand. De eerste was drie jaar tevoren zijn loopbaan in keizerlijke dienst begonnen, toen Karel VI een oorlog tegen de Turken ondernam, die in 1739 met de smadelijke vrede van Belgrado eindigde. Tijdens de veldtochten waren de dapperheid en het inzicht van de jonge Brunswijkse officier opgevallen en het was dus te verwachten dat hij, verzekerd van de gunst van het hof en gevormd in de Weense politieke school, mettertijd de hoge functies zou bereiken van zijn vader wiens regiment hij reeds had overgenomen, en evenals deze een betrouwbare steun voor het Habsburgse huis zou vormen. Ferdinand daarentegen maakte zijn entree in het openbare leven toen hertog Karel juist zijn beslissing genomen had; hij trad in 1740 in Pruisische dienst, later gevolgd door zijn jongste broers Albert (geb.

1726) en Frederik Frans (geb. 1732). De nieuwe Europese machtsverhoudingen, door het optreden van Pruisen als grote mogendheid geschapen, lieten derhalve hun werking gevoelen tot binnen de Brunswijkse familie, waarin de Oostenrijkse traditie nog slechts door Anton Ulrich en Louis Ernst vertegenwoordigd werd.

De crisis van 1740, die het voortbestaan van de Habsburgse monarchie in gevaar bracht door de aanvallen van de Anti-Pragmatieke Pruisen, Fransen, Saksen en Beieren, trof ook het Russische rijk, dat daardoor uitgeschakeld werd als potentiële ruggesteun voor Maria Theresia op het moment dat de effectieve hulpverlening van de Zeemogendheden nog niet op gang was gekomen. De tsarina had de troon niet nagelaten aan haar nicht Anna, de echtgenote van Anton Ulrich, doch aan hun eenjarig zoontje Iwan. De ouders van de kleine vorst waren evenmin met het regentschap belast; daarvoor had de overleden keizerin haar gunsteling Biron aangewezen. Door middel van een tweetal staatsgrepen wisten de terzijdegestelde Brunswijkers echter hun positie te verstevigen. Anton Ulrich werd tot opperbevelhebber van het Russische leger bevorderd en zijn echtgenote tot regentes voor Iwan geproclameerd. Ter verzekering van hun nieuwe gezag probeerden zij vervolgens het hertogdom Koerland te verwerven waarvoor zij, in overeenstemming met de Weense politiek, Louis Ernst kandidaat stelden¹. De Pruisische koning van zijn kant pousseerde Ferdinand, zodat de twee broers voor het eerst als de exponenten van vijandige mogendheden tegenover elkaar stonden. Toen de Oostenrijkse invloed het sterkst bleek te zijn en Louis de benoeming toeviel, begon de Frans-Zweedse diplomatie de Brunswijks-Habsburgse constellatie te ondergraven door een beroep te doen op Elizabeth, een ongehuwde dochter van Peter de Grote, die tot dan toe een wat obscuur leven op de achtergrond had geleid.

Waliszewski, Milioukov en Mediger² hebben gewezen op het verzet dat de heerschappij der Duitse vorsten en hun gunstelingen-ministers wekten bij de Oud-Russen, die reeds door tsaar Peter zo ernstig in hun opvattingen en tradities gekrenkt waren en die van de gehate vreemdelingen de continuatie van de westerse vernieuwingen weigerden te tolereren. Op Elizabeth was hun hoop gevestigd, omdat zij

¹ Het schijnt dat de verwerving van dit Lijflandse hertogdom, afhankelijk van de Poolse kroon, de gebruikelijke aanloop was tot het verkrijgen van grote invloed op de Russische regering; zowel de gemaal van de overleden tsarina als Biron waren hertogen van Koerland geweest. Milioukov, 470.

² Cf. litteratuuropgave.

alleen een einde kon maken aan het vreemdelingenbewind. De Brunswijkers schijnen het gevaar van een Oud-Russische reactie wel te hebben ingezien en het op afdoende wijze te hebben willen bezweren door Elizabeth een huwelijk voor te stellen met de nieuwe hertog van Koerland¹. Zij weigerde zich echter met hen te associëren en maakte, niet zonder hulp van Franse zijde², met de staatsgreep van 6 december 1741 een einde aan hun heerschappij.

De ministers Münnich en Ostermann verdwenen naar Siberië, de jonge Iwan werd gevangen gezet, de rest van het gezin aanvankelijk naar Brunswijk teruggezonden, halverwege achterhaald, gearresteerd, van elkaar gescheiden en op diverse plaatsen geïnterneerd; de hertog van Koerland werd in zijn woning te St. Petersburg onder arrest gesteld. In februari 1742 kreeg hij verlof het land te verlaten. Hij keerde toen naar Brunswijk terug, diep onder de indruk van de gebeurtenissen die hij had meegemaakt. Zijn leven lang bleef hij een zekere anti-Russische gezindheid behouden³, voortkomend uit zijn antipathie, om niet te zeggen zijn haat, tegen Elizabeth en haar opvolgster Catharina. De treurige lotgevallen die het gezin van zijn broer beschoren waren hielden deze gevoelens in stand. Anton Ulrich en zijn echtgenote overleden in hun gevangenschap, de jonge Iwan, nog altijd pretendent, werd na een detentie van 23 jaren waarschijnlijk op last van Catharina vermoord, de opvoeding van de vier andere kinderen zeer verwaarloosd. Na de dood van hun vader in 1774 werden zij overgebracht naar het Deense hertogdom Holstein, waar zij volkomen wereldvreemd en vergeten hun dagen sleten⁴.

De staatsgreep van Elizabeth was een nieuwe tegenslag voor de Habsburgse politiek. De sombere hemel klaarde voor Maria Theresia eerst op, toen de enthousiaste beweging van de Hongaarse magnaten haar te hulp kwam en de Fransen en Beieren uit Bohemen verdreef. Het drieste optreden van de Pruisische koning die de eerste vrede van Breslau weer verbrak, bracht vervolgens de beide keizerinnen tot elkaar bij verdrag van St. Petersburg, 1746. De militaire successen die de Oostenrijkers onder commando van 's keizers broer, Karel van Lotharingen, op de Fransen behaalden, waren voor Frederik aanleiding geweest de oorlog tegen Maria Theresia te hervatten. Karel van Lotharingen, bij wiens staf zich hertog Louis gevoegd had na een langdurig

¹ Deze bijzonderheid alleen bij Milioukov, 470.

² Mediger, 105.

³ Fruin-Colenbrander: *Dépêches* van Thulemeyer, 128.

⁴ Cf. de op Russische bronnen steunende artikelen van Brückner.

verblijf in Brunswijk, werd onmiddellijk met zijn troepen naar Bohemen gedirigeerd om de Pruisische inval af te slaan. In de zomer van 1745 kwam het bij Soor tot een bloedige veldslag tussen de beide legers. Het werd een trieste dag voor de Brunswijkers. Hertog Louis stond tegenover zijn beide broers in Pruisische dienst; Albert sneuvelde, Ferdinand werd licht en hijzelf zwaar gewond¹. Het duurde enige maanden voor hij voldoende hersteld was om opnieuw dienst te doen, thans in de Oostenrijkse Nederlanden. Hij commandeerde daar het reservecorps van het pragmatieke leger, maakte de ongelukkige slagen van Rocourt en Laeffelt mee en was tijdens het winterseizoen 1747-1748 bevelhebber over de gezamenlijke geallieerde troepen in Staats-Brabant. Als zodanig droeg hij dus de verantwoordelijkheid voor de verdediging van het belangrijkste gedeelte van het Staatse frontierstelsel in het Zuiden. Deze gewichtige functie was ongetwijfeld een erkenning van zijn capaciteiten. Zij bracht hem onder meer in veelvuldig contact met de pasbenoemde Stadhouder Willem IV en met de Raad van State. Met de eerste voerde hij een drukke correspondentie waarin hij zich eveneens een actieve en plichtsgetrouwe officier toonde².

Reeds bij de eerste kennismaking had de Prins een groot vertrouwen in de Oostenrijkse commandant aan de dag gelegd, die zowel door zijn afkomst als door zijn optreden uitstak boven de talrijke buitenlandse generaals in het leger van de Republiek. De briefwisseling met de hertog versterkte dit vertrouwen in die mate, dat de Stadhouder hem tot drie keer toe het verzoek deed in Staatse dienst over te gaan, doch voorlopig zonder succes³. Willem IV had met zijn pogingen de hertog te engageren, een verderstrekkende bedoeling dan het verkrijgen van een geschikte opvolger voor de vorst van Waldeck die in 1747, na talloze verdrietelijkheden te hebben ondervonden, zijn functie van opperbevelhebber van het Staatse leger had neergelegd en naar zijn Duitse landen was teruggekeerd. In de ogen van de Prins en de Prinses bezat de hertog de aangewezen eigenschappen – bekwaamheid en vorstelijke afkomst, zelfs enige verwantschap met hen – om meer soliditeit en luister te geven aan het nog zo prille Erfstadhouderschap.

De Prins moet er zich rekenschap van gegeven hebben – en anders was er Bentinck nog om het onder zijn aandacht te brengen – dat zijn

¹ Koser, I, 275.

² In het K.H.A. (arch. Willem IV, 172^{B-II}) bevindt zich de correspondentie van Willem IV met de toenmalige generaal van Brunswijk tijdens de winter 1747-1748; ze heeft vooral betekenis voor de militaire situatie in die tijd.

³ Schlözer, 17, mag hier als betrouwbaar gelden.

gemakkelijke overwinning op de Staatsgezinde regenten van tijdelijke aard kon blijken en dat de terzijde geschoven magistraten mettertijd hun verzet tegen het Stadhouderschap zouden kunnen hervatten, vooral wanneer door zijn eventueel spoedig overlijden de omstandigheden van een regentschap hen gunstig zouden zijn. In dat geval zou de hertog op de gewichtige post van legercommandant een grote steun kunnen zijn voor de Prinses en haar kinderen en een waarborg dat het Erfstadhouderschap niet zo licht zou worden afgeschaft. De Hollandse resolutie van 16 november 1747, die voorzag in de uitoefening van de Stadhouderlijke rechten door de Prinses onder de titel van Gouvernante, had haar tevens de bevoegdheid gegeven, ingeval van oorlog en het uittrekken der troepen, aan de Staten de benoeming van een capabel bevelhebber voor te stellen, „mits mede professie doende van de ware Christelijk gereformeerde religie . . . en niet bekleed zijnde met de koninklijke of keurvorstelijke waardigheid, en daer benevens aengenaem . . . aen H.E.G.M.". Hij zou dan de eed aan de Staten moeten doen en een instructie moeten volgen die door H.H.M. in overleg met de Gouvernante en de Raad van State zou worden vastgesteld. Hetzelfde zou plaats vinden, wanneer de waarneming der Stadhouderlijke rechten in handen zou komen van Prinses Carolina¹.

Deze bepaling in de Hollandse resolutie moet Willem IV de hardnekkige strijd met de Staten in herinnering hebben gebracht ter wille van zijn generaalsbenoeming in de dertiger jaren; hoe vasthoudend hadden zij hem die steeds weten te weigeren². Wanneer nu zijn gemalin in de noodzakelijkheid mocht komen van de gemelde regeling gebruik te maken, hoe licht zouden dan de heren Staten in de verklaring dat een door haar voorgestelde generaal hen niet aangenaam was, het middel kunnen vinden om al de chicanes opnieuw te gaan toepassen die hij zelf tot zijn bittere ergernis had moeten verduren. Om haar en eventueel zijn dochter dit te besparen trachtte de Prins de bewuste bepaling van de Hollandse resolutie overbodig te maken door zelf reeds voor de aanwezigheid van een dusdanig omschreven persoon te zorgen. Zijn macht was groot genoeg om geen verzet te hoeven duchten, zelfs niet wanneer er al bedenking mocht vallen op de Lutherse godsdienst die de door hem uitgekozen candidaat beleed.

Met het plan de hertog in Staatse dienst te doen treden oogstte de Prins de krachtigste bijval van Bentinck. Deze zag in de komst van de

¹ Tekst van de resolutie o.a. in Nederl. Jaarboeken, 1747 (II), 848 en bij Stuart, I, 32.

² Geyl: Willem IV en Engeland, 36.

Brunswijker met zijn Londense, Hannoveraanse en Weense relaties niet slechts een versterking van het Oud Systeem, d.w.z. van de door Willem III geschapen politieke constellatie waarin de Zeemogendheden de kern vormden van een Europees verbond ter beteugeling van de Franse continentale veroveringszucht, maar evenzeer de eerste stap tot uitvoering van een plan voor binnenlandse bestuurs hervorming, dat hij in een uitgebreide memorie van 25 maart 1749 aan de Stadhouder had voorgelegd¹. Dit stuk zou, als het geheel tot uitvoering werd gebracht, de Republiek veranderen in een gecentraliseerde staat met een alles overheersend Stadhoudelijk gezag, dat zijn werking zou doen voelen door middel van een vijftal departementen: buitenlandse zaken, militaire zaken, financiën, binnenlandse zaken en marine en handel. De werkzaamheden van deze departementen zouden gecoördineerd en gecontroleerd dienen te worden door een raad, te benoemen door de Prins en bestaande uit betrouwbare en capabele personen. Deze raad moest dan tevens het lichaam zijn waarin de regeringszaken zo zouden worden voorbereid, dat zij in de gewestelijke Staten en in de Unie snel gearresteerd konden worden. De Prins zou in de provinciale en generale Staten op een sterke overheersende partij moeten kunnen rekenen; zijn uitgebreid benoemingsrecht, ook in de gewesten zonder regeringsreglement, gaf hem daartoe het middel in handen. Ofschoon in Bentincks conceptie aan de souvereiniteit en de vrije deliberatie van de respectieve Statencolleges niet getornd werd, zou de realisering van zijn plan hun feitelijk geen andere taak overgelaten hebben, dan door hun toestemming kracht van wet te verlenen aan de Stadhoudelijke voorstellen. Het was een gedurfde, om niet te zeggen revolutionaire gedachte, die slechts kans van slagen had als de Stadhouder zich er ten volle achter stelde.

In zijn plan legde Bentinck sterk de nadruk op de bekwaamheid van degenen die in de departementen zouden moeten fungeren. De gewestelijke en Unie-ambtenaren, zoals de Raadpensionaris, de representant van de Prins in Zeeland, de griffier van H.H.M. en de secretaris van de Raad van State zouden daarin voor alle anderen moeten worden opgenomen. Vooral van de laatste, Johan Hop, had hij een hoge dunk. Bentinck achtte hem een eerlijk man, van erkende talenten en ijver, als geboren Amsterdammer misschien niet geheel vrij van de opvattingen van het vorige bewind, maar die daarom au fond geen wantrouwen verdiende.

¹ Archives 4, I, 350-368.

De leiding van het militaire departement had Bentinck de hertog toegedacht, van wie hij blijkbaar een even gunstige indruk had gekregen als Willem IV. Brunswijks beleefde afwijzing van de eerste Stadhoudelijke voorstellen had hen niet ontmoedigd en zij wachtten eenvoudig een betere gelegenheid af voor een nieuwe poging om hem te winnen. In 1749 bleek die aanwezig, toen de Stadhouders zijn toestemming gaf aan een door Bentinck geopperd idee, hem, Bentinck, een speciale zending naar Wenen op te dragen, waar hij wilde proberen het ernstig geschokte crediet van de Republiek te herstellen en de weerstanden uit de weg te ruimen die een krachtige werking van de oude alliantie belemmerden. Bovendien maakten zijn particuliere belangen een verblijf in Wenen wenselijk. Willem IV belastte hem nu met de taak de keizerin te bewegen, haar generaal aan de Republiek af te staan, een onvoegzaamheid tegenover de hertog waarover de Prins zich later bij deze verontschuldigde¹.

Maria Theresia scheen het voorstel niet onwelkom en moet het spoedig in principe geaccepteerd hebben, aangezien zij, na Bentinck enige malen audiëntie verleend te hebben, haar kanselier Uhlfeld met de zakelijke kant van de onderhandelingen belastte. Het moet haar een aantrekkelijke gedachte geweest zijn, de versterking van het Oud Systeem, waartoe zij in overleg met haar raadgevers juist besloten had² en waarvoor Bentinck nu zo vurig kwam pleiten, te kunnen verwezenlijken op een wijze die de Republiek afhankelijker zou maken van haar beide grote partners. Een andere interpretatie was immers nauwelijks mogelijk, wanneer de hertog de vertrouwenspositie aan het Stadhouders hof zou verkrijgen, die men hem in Den Haag wilde toekennen. De keizerin heeft wellicht met het idee gespeeld dat zij de hertog als een soort gezant a latere bij het Prinselijk paar zou kunnen plaatsen en door hem aanzienlijke invloed op de gang van zaken in de Republiek zou kunnen uitoefenen. Anderzijds aarzelde zij Bentinck terstond een gunstig antwoord te geven, omdat het nuttig effect van 's hertogen overgang in Staatse dienst in hoofdzaak afhankelijk was van de mate van vertrouwen die men hem in werkelijkheid zou schenken. Daarover was men n.l. niet helemaal gerust in Wenen, waar de Prins de reputatie had – evenals trouwens bij de Engelse politici en bij de hertog zelf³ – van een onstandvastig karakter. Deze reputatie was het gevolg van de missies van Willem en Charles Bentinck naar Londen, waar de eerste in 1747 hoog

¹ Archives 4, II, 45.

² Cf. pag. 150 en 155.

³ Nijhoff, 6.

had opgegeven van de bereidheid en de capaciteit der Republiek om de oorlog met kracht voort te zetten, terwijl de tweede een jaar later nagenoeg de vrede kwam afsmecken wegens de totale uitputting van de Staat.

Toen Uhlfeld dit bezwaar aan Bentinck meedeelde, besloot deze open kaart te spelen en liet zich zijn memorie van 25 maart opsturen om de keizerin duidelijk te maken, welke gewichtige positie de hertog was toegedacht in het gereorganiseerde Stadhouderlijke bestuur¹. Tegen deze achtergrond gezien stelden de beloften van Willem IV haar gerust. Hun inhoud omschreef de Prins zelf als volgt: de hertog moet in nauwe relatie staan tot de Republiek en mij, hij moet mijn rechterhand zijn en, ingeval mij iets overkomt, een goede vriend en verwant van de Prinses en de kinderen, haar vertrouwensman, toevlucht en raadgever in alles wat het commando en de legerleiding betreft. De zakelijke aanbieden waren: het veldmaarschalksambt op het gewone tractement van f 20.000, plus een extra toelage van f 10.000 en nogmaals eenzelfde toelage, totdat een passend gouvernement als 's Hertogenbosch, Sluis of Maastricht voor hem zou openvallen. Bovendien wilde de Prins hem bij de dood van generaal van der Duyn het commando over het regiment Hollandse gardes te voet geven, hetgeen met alle emolumenten ongeveer f 7.000 zou opbrengen, zodat hij dan in totaal bijna f 50.000 zou genieten². Dit vond men in Den Haag een royaal aanbod, maar Uhlfeld bracht Bentinck onder het oog dat het niet opwoog tegen de voordelen die de hertog in Oostenrijkse dienst opgaf. De kanselier verlangde 60.000 Duitse guldens (of ruim f 70.000), buiten het gouvernement en het garderegiment. Deze eisen kwamen Bentinck echter overdreven voor; hij schreef ze toe aan de invloed van de keizerin-moeder die, naar hij de Prins meedeelde, van de hertog hield als van haar zoon en hem het liefst in Wenen wilde houden³.

De onderhandelingen stokten, daar Uhlfeld op zijn stuk bleef staan en de Prins de Raadpensionaris en Hop niet mee kon krijgen om 60.000 Duitse guldens te geven. De Stadhouder liet overigens niet na in brieven aan de keizer, de keizerin en haar moeder op een expliciet gunstig antwoord aan te dringen en wendde zich toen eerst rechtstreeks tot de hertog die in Brunswijk vertoefde. Deze was reeds door Maria Theresia van alles op de hoogte gebracht en had daarop te kennen gegeven, veel liever in haar dienst te willen blijven, maar als militair bereid

¹ Aantek. Bentinck, 4 sept. 1751. B. M. Egerton, 1732.

² Archives 4, II, 42-44.

³ Ibidem, 54-55.

te zijn zich aan haar orders te onderwerpen, mits hij zijn regiment en rang in Oostenrijkse dienst mocht behouden. De keizerin noemde deze voorwaarden: „het openhouden van een achterdeur ingeval hij in de Republiek tot de bevinding mocht komen van geen nut te kunnen zijn”, en gaf er haar goedkeuring aan¹. De hertog bleek dus deze keer in principe genegen te zijn aan het verzoek van de Prins gevolg te geven. Dit vond zijn oorzaak niet slechts in de aantrekkelijkheid van de voorstellen of in zijn gehoorzaamheid aan de bevelen van de keizerin, maar evenzeer in het besluit van de Brunswijkse familieraad die na ampel overleg en op advies van de Engelse koning tot de conclusie was gekomen dat ook het dynastieke element gediend was met een versterking van de Brunswijkse invloed in de Republiek².

Toen de hertog, naar Wenen ontboden³, zelf in de onderhandelingen betrokken werd, kwam er schot in de zaak. Tot Bentincks tevredenheid verklaarde hij verontrust te zijn over de impasse waarin de besprekingen waren geraakt doordat men te goed voor hem had willen zorgen. Hij zou tevreden zijn met een regeling waarbij hij er financieel niet op achteruit ging, b.v. 50.000 Duitse guldens plus het uitzicht op het gouvernement en het garderegiment. Ook toonde hij zich zeer geïnteresseerd in een officiële aanstelling.

De belangstelling van de hertog voor een officiële acte lijkt de verklaarbare en voor de hand liggende reactie van een man die een aantal eervolle, lucratieve en voldoening gevende functies in dienst van een machtige en hooggeachte vorstin opgaf voor een carrière in de Republiek, waarvan de belangrijkste vooruitzichten hem slechts door mondelinge toezeggingen verzekerd waren. Het stond immers buiten twijfel dat men in Wenen en Brunswijk de hertog niet zozeer liet gaan om de zakelijke aanbiedingen van de Prins, evenmin als deze of de hertog zelf daarin de kern van de transactie zagen, maar het waren de vertrouwenspositie bij het Stadhoudelijke paar en de nauwe relaties tot het Oranjestad die het punt van belang uitmaakten voor alle betrokken partijen. Wat de hertog dan ook in werkelijkheid vroeg was niet een aanstelling tot veldmaarschalk of gouverneur maar een stuk dat die vertrouwens-

¹ Beer: *Aufzeichnungen*, 22.

² Blijkens een latere brief van de hertog aan zijn broer Karel, 25 jan. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2110.

³ Het vertrek van de Oostenrijkse generaal uit Brunswijk veroorzaakte ernstige ongerustheid in Berlijn. Frederik gaf zijn gezant in Wenen opdracht alle moeite aan te wenden om te achterhalen, om welke gewichtige redenen zo plotseling de aanwezigheid van de hertog in Wenen gevergd werd. Polit. Corr. VII, 166 en 178.

positie aan het Haagse hof omschreef en vastlegde m.a.w. een geanticipeerde Acte van Consulentschap. De Prins ging daarop niet in en antwoordde dat het wegens de constitutie der Republiek en het geheime karakter der afspraken niet mogelijk was de hertog een officiële acte te geven¹. Ongetwijfeld waren dat goede argumenten, althans voor iemand die enigszins vertrouwd was met de vrijheidstraditie in de Republiek, met de gedecentraliseerde bestuursvorm en de historisch gegroeide positie van het Oranjehuis, maar niet voor een paternalistische Duitse vorst die gewend was aan de beslissende werking van familietractaten en daarenboven de lege titel van hertog van Koerland als een pijnlijke herinnering aan zijn Russische avontuur met zich voerde. Het antwoord van de Prins stelde de hertog dan ook zeer teleur en later noemde hij het een grote fout, dat men er niet toe had willen overgaan zijn positie contractueel te regelen. Die bleef afhankelijk van de door Bentinck gedane beloften, al verzekerde diens opdrachtgever de hertog schriftelijk dat men ze exact zou nakomen².

Aan de wens van de hertog zijn rang in Oostenrijkse dienst te mogen behouden, wilde de Prins evenmin tegemoet komen. Verschillende door hem geraadpleegde heren, onder wie de Amsterdammers, hadden ernstig bezwaar tegen een veldmaarschalk die niet uitsluitend in hun dienst stond en namen er aanstoot aan dat de toekomstige intimus van het Stadhoudelijke huis in dienst bleef van de vorstin, met wie de Republiek een zo ernstig meningsverschil had als de barrièrekwestie. Bentinck steunde echter het verlangen van Brunswijk, wees erop dat men indertijd de vorst van Waldeck eenzelfde gunst wel had toegestaan en bereikte inderdaad dat de Prins zijn toestemming gaf. De keizerin had inmiddels, op diens verzoek, de hertog tot veldmaarschalk bevorderd om oudere generaals in Staatse dienst bij voorbaat aanleiding tot klachten te ontnemen.

De condities werden vervolgens op schrift gesteld en hielden in³, dat de hertog zijn rang van keizerlijk-koninklijk veldmaarschalk en van protestants Feldzeugmeister van het Duitse Rijk zou behouden, echter zonder inkomsten daaruit. Ook zijn infanterieregiment mocht hij behouden, doch het hem in 1748 opgedragen gouvernement van Ath in de Zuidelijke Nederlanden moest hij opgeven. Als veldmaarschalk der Republiek zou hij het gewone tractement van f 20.000 ontvangen, plus

¹ Archives 4, II, 70.

² Ibidem, 72.

³ Schlözer, 12, vermeldt de voorwaarden volledig; Nijhoff, 10, onnauwkeurig en onvolledig.

f 40.000 ineens als schadevergoeding voor de door hem opgegeven voordelen in Oostenrijkse dienst. Voorts werd hem het eerst vacerende passende gouvernement in de Republiek toegezegd, evenals het commando over het regiment Hollandse gardes na het overlijden van generaal van der Duyn.

Ondanks de zorgvuldige geheimhouding met betrekking tot deze voorwaarden in acht genomen en het ontbreken van enige officiële aankondiging van 's hertogen komst naar de Republiek, wisten de Hollandse couranten al spoedig te melden dat de Staten Generaal hem tot hun veldmaarschalk benoemd hadden. De Gazette d'Utrecht voegde daar als pikante bijzonderheid nog aan toe, dat Hunne Keizerlijke Majesteiten slechts toestemming daartoe gegeven hadden op expresse voorwaarde dat hij tevens in hun dienst zou blijven. Dergelijke berichten wekten de verontwaardiging van de hertog, die in afwachting van zijn officiële aanstelling tot veldmaarschalk te Brunswijk bezig was zijn vertrek naar Den Haag voor te bereiden. Ze brachten hem bovendien een stroom gelukwensen waarmee hij uiteraard nogal verlegen zat. Hij klaagde zich bij Bentinck over het wilde geschrijf in de couranten en verklaarde terloops een grote afkeer te hebben van dit soort publiciteitsorganen in het algemeen¹. Later zou hij daar anders over denken².

De officiële benoeming liet echter op zich wachten en ook van de Prins vernam hij taal noch teken. Diens aandacht werd geheel in beslag genomen door een aantal gewichtige binnen- en buitenlandse kwesties, zoals zijn a.s. ontmoeting met de gouverneur van de Oostenrijkse Nederlanden, Karel van Lotharingen, die verband hield met de barrière-moeilijkheden, de groeiende ontevredenheid in de Republiek en de activiteit van de Engelse koning die vanuit Hannover alom propaganda maakte en subsidies trachtte los te krijgen voor zijn geliefkoosd project, aartshertog Jozef tot Rooms koning te doen verkiezen. Misschien ook hadden de courantenpublicaties links en rechts critiek losgemaakt en achtte de Prins het verstandiger de storm eerst wat te laten kalmeren alvorens de benoeming van de hertog aanhangig te maken. Het staat evenwel vast dat ook zijn eerste enthousiasme voor het engagement van de hertog aanmerkelijk bekoeld was en dat hij voor een prompte uitvoering van de zojuist met de keizerin gesloten overeenkomst weinig meer voelde.

Daaraan was de invloed van twee raadslieden van de Prins niet

¹ Hertog aan Bentinck, 5 juni 1750, met als bijlage de Gazette d'Utrecht van 28 mei 1750. B. M. Egerton, 1740.

² Cf. pag. 439.

vreemd. Het waren zijn secretaris en „maitre des requetes” Jan de Back en het lid van de Hollandse Ridderschap, Gronsveld-Diepenbroek. De eerste was reeds vanaf 1729 in dienst van Willem IV; de tweede was een protégé van Bentinck en op diens aandringen door de Stadhouder in de Ridderschap gebracht. Binnen korte tijd won hij het vertrouwen van het Stadhouderlijke paar en keerde zich toen tegen zijn vroegere promotor. Samen met de Back vertegenwoordigde hij al spoedig aan het hof een politieke richting die meer aansloot bij de traditionele Hollandse opvattingen van neutraliteit en goede verstandhouding met Frankrijk. Gedurende Bentincks afwezigheid hadden beide heren voorzichtig en niet zonder succes geprobeerd, de Prins tot een minder op Engeland en het Oud Systeem georiënteerde politiek te inspireren¹. Charles Bentinck, door zijn broer als een soort waker over de orthodoxe politiek in Den Haag achtergelaten, vermocht weinig tegen 's Prinsen deviaties en moest zich tot alarmerende brieven aan zijn broer beperken. Gronsveld en de Back zagen uiteraard geen heil in de spoedige komst van de hertog die slechts de positie van de Bentincks zou versterken en wisten de Prins voorlopig voor hun opvattingen te winnen. Na eerst alle moeite aangewend en grote concessies gedaan te hebben om de veldmaarschalk te krijgen, liet de Stadhouder nu de zaak rusten en kwam er niet toe de laatste beslissende stap te zetten.

Op zijn terugreis uit Wenen trof Bentinck te Brunswijk een zeer ongeduldige hertog aan, die reeds lang gereed was naar de Republiek te vertrekken maar volgens afspraak op hem had gewacht. Niet zonder moeite kalmeerde hij diens ongerustheid over het uitblijven van de aanstelling; hij verzocht hem zijn vertrek zolang uit te stellen totdat hij, Bentinck, met de Prins alles geregeld had en de Staten Generaal tot de veldmaarschalksbenoeming hadden geresolveerd².

Een complicatie van geheel andere zijde dreigde nog, toen plotse-ling Ferdinand in Brunswijk verscheen met een speciale opdracht van koning Frederik. Over de inhoud daarvan deelde de hertog aan Bentinck slechts mee, dat die hem en zijn broer Karel reden tot ongerustheid gaf en hen in grote verlegenheid bracht³. De gissing lijkt gefundeerd dat de Pruisische koning van de vriendschap tussen Ferdinand en Louis heeft trachten te profiteren om door de een de ander af te houden van het accepteren van een post, die alleen maar diende ter versterking van de tegenstanders der Frans-Pruisische combinatie. Ferdinand schijnt echter

¹ Bartstra: Vlootherstel, 27.

² Archives 4, I, 494.

³ Hertog aan Bentinck, 23 oct. 1750. B. M. Egerton, 1740.

tegen zijn twee oudere broers niet veel te hebben kunnen uitrichten.

In de Republiek deed intussen de invloed van Bentinck zich weer gelden. Gronsveld zegde hij zijn vertrouwen op, hetgeen met betrekking tot de Back overbodig was omdat die het nooit had bezeten; de Prins leende zich aarzeland opnieuw tot de vroegere samenwerking. De eerste vrucht daarvan was de benoeming van de hertog tot veldmaarschalk op het daartoe staande tractement. Het besluit werd Brunswijk door de griffier toegezonden met het verzoek de post te willen aannemen en de desbetreffende eed af te leggen. De hertog bedankte de Prins in een zeer complimenteus schrijven¹, arriveerde de 15e december 1750 in Den Haag en aanvaardde twee dagen later zijn nieuwe functie. Op 22 december verscheen de Prins in de Hollandse Statenvergadering en bracht de leden de resolutie van 1747 in herinnering². Sprekend over de passage waarbij de Gouvernante het recht was gegeven, in geval van oorlog een bekwaam persoon voor het bevelhebberschap over het leger voor te dragen, merkte de Prins op, dat men uit een oogpunt van voorzichtigheid reeds nu moest engageren „een gedistingueerd personage, tegelijk zijnde een geëxperimenteert generaal, nog zijnde in de fleur van zijn leven, waarvan in het voorschreve geval het gerequireerde emploi soude kunnen werden gemaakt”. Hij beval als zodanig de pasbenoemde legeroverste aan en stelde voor, de f 40.000 die hij hem had moeten toeleggen als compensatie voor wat deze elders had opgegeven, op de buitengewone staat van oorlog te brengen als een last die de gehele Republiek diende te dragen. De tevoren geprepareerde Staten overwogen dat het onverantwoordelijk zou zijn een dergelijke maatregel na te laten en stemden met het voorstel in³. Dit voorbeeld werd een dag later door de Staten Generaal gevolgd. Behoudens het passende gouvernement dat een half jaar later en het commando over de Hollandse gardes dat in 1756 zou volgen, was met deze beide resoluties voldaan aan de met de keizerin gesloten overeenkomst betreffende 's hertogen overgang in Staatse dienst.

De stukken konden hem echter moeilijk bevredigen, omdat er met geen woord in gesproken werd over de vertrouwenspositie aan het Stadhouderlijke hof die hem beloofd was. Ondanks de vroegere weigering van de Prins daarover iets op schrift te stellen, had de hertog er vast op gerekend dat de Stadhouder, die de Staten toch een motivering

¹ Hertog aan Willem IV, 20 nov. 1750. K.H.A.arch. Willem IV, 172^{B-II}.

² De Bentincks en de Raadpensionaris hadden met enkele vrienden de Prins tot die stap nagenoeg moeten dwingen. Hertog aan Maria Theresia, 28 juni 1751. N.S.A. II 64.

³ Res. Staten van Holland, 22 dec. 1750.

van de extra last van f 40.000 moest geven, van de gelegenheid gebruik gemaakt zou hebben om het begane verzuim alsnog te herstellen. Zijn teleurstelling en ongerustheid waren groot toen hij zijn misrekening bemerkte. Daar was des te meer reden voor, omdat de Prins en de Prinses hem sedert zijn aankomst in Den Haag steeds zeer koel hadden bejegend en hem door hun houding duidelijk te verstaan gaven dat zij aan vroegere beloften liefst niet herinnerd wilden worden¹. Wellicht droeg daar ook de omstandigheid toe bij dat de hertog, geheel in de lijn van de gemaakte afspraken, zich onmiddellijk na zijn aankomst met het politieke leven in de Republiek was gaan bemoeien door zich openlijk voor de Bentincks te verklaren.

Decepties en ontgoochelingen waren dus de eerste ervaringen in zijn nieuwe carrière. Daarbij trof hem dan nog het bericht van de dood van zijn tante, de keizerin-moeder, voor wie hij een bijzondere genegenheid had en in wie hij zijn meest toegewijde en invloedrijke protectrice aan het Weense hof verloor². Hij genoot zeker ook het vertrouwen van haar dochter Maria Theresia, maar desalniettemin was zijn crediet in Wenen verzwakt, terwijl het in de Republiek nog niet bestond. Zelfs zijn veldmaarschalksambt kwam in dat nieuwe vaderland nauwelijks tot zijn recht.

De veldmaarschalk in de Republiek kon men beschouwen als een der eerste personen in het algemeen commando, maar steeds onderworpen aan de provinciale kapiteins-generaal; zo luidde de conclusie van Simon van Slingelandt in zijn in 1783 voor het eerst gedrukte „Historische Verhandeling over het gesag over de militie”³. In dit geschrift had de befaamde staatsman onder meer aangetoond, dat het ambt, sedert in 1588 de eerste veldmaarschalk was aangesteld, geleidelijk een andere inhoud had gekregen. In dat jaar werd de heer van Villers onder toe-

¹ Hertog aan Maria Theresia, 21 febr., 22 maart en 28 juni 1751. N.S.A. II 64.

² Zij overleed op 21 dec. 1750. Aan Bentinck schreef de hertog: „Je vous suis des plus obligé, monsieur, de la part que vous voules bien prendre à ma juste douleur de la perte irréparable que je viens de faire dans la personne de la digne Impératrice Mère”, 31 dec. 1750. B. M. Egerton, 1740.

³ In dat jaar publiceerde F. A. van der Kemp zijn „Magazijn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekkelijk” (4 delen, Utrecht), een aaneenschakeling van retroacta van 1487 tot 1749. De bedoeling van de auteur was daarmee aan te tonen, dat nooit de onbepaalde militaire rechtspraak was ingesteld of aan een Stadhouder was opgedragen en aldus de Patriotten een doeltreffend wapen in handen te geven voor hun oppositie tegen Willem V. In deel III drukte v. d. Kemp Slingelandts verhandeling over het gezag over de militie af; algehele publicatie van diens staatkundige geschriften volgde in 1784 en 1785.

zicht van de Raad van State belast met het troepencommando te velde. Zijn benoeming ontving hij van de Staten Generaal en zijn instructie schreef hem voor, de benodigde troepen te gebruiken met voorkennis van en in overleg met de Stadhouders der verschillende provincies, terwijl hij krachtens zijn algemene opdracht, de tucht in het leger te handhaven, ook invloed had op de militaire rechtspraak¹. De aanstelling van een president van de Hoge Krijgsraad ontnam hem ten dele zijn jurisdictie maar van Slingelandt kon niet bepalen in hoever; daarvoor waren de bevoegdheden van de veldmaarschalk niet duidelijk genoeg omschreven. Wel bleef zijn voornaamste taak de handhaving van de militaire discipline en zijn kenmerkende eigenschap de onmiddellijke afhankelijkheid van de kapitein-generaal.

Een nieuwe wijziging trad in, toen de Prinsen van Oranje een meer rationele taakverdeling invoerden door zich te omringen met een aantal generaals-majoor en hoewel van Slingelandt evenmin kon vaststellen wat sedertdien precies de taak van de veldmaarschalk was, stond het buiten twijfel dat de functie opnieuw aan betekenis had ingeboet, zodat de Hollanders ter Grote Vergadering, waar zij tevergeefs getracht hadden een belangrijk deel der bevoegdheden van de kapitein-generaal op de veldmaarschalk over te dragen, bits concludeerden dat het ambt in vreedstijd en zelfs in oorlogstijd, wanneer de troepen niet bijeen waren, niet meer dan een blote titel was. De latere veldmaarschalkscommissies gingen alle terug op die van de graaf van Waldeck, in 1672 op voordracht van Willem III aangesteld². Onder de orders van de Staten Generaal, de Raad van State, de kapitein-generaal en eventuele andere hogere veldoversten werd Waldeck het troepencommando opgedragen en tevens het onderhouden der krijgstuicht in zijn speciale zorg aanbevolen; zijn tractement werd bepaald op f 20.000 's jaars³. Hij moest goede corres-

¹ Aldus de commissie van Villers d.d. 9 aug. 1588. Slingelandt kende het stuk niet, doch thesaurier Hop zond het op 7 nov. 1755 met een aantal andere stukken over de Hoge Krijgsraad en de fiscaal der Generaliteit aan de hertog. N.S.A. II 52.

² Groot Plakkaatboek, III, 128 (bij Hardenberg, 71, abusievelijk als III, 122 geciteerd).

³ Het veldmaarschalkstractement stond op de Hollandse repartitie, hetgeen voor de hertog de zekerheid van prompte betaling betekende, maar anderzijds ook onderwerping aan de Hollandse resolutie van 31 mei 1680 waarbij bepaald was, dat alle ambten in de eerste vier jaren onderworpen zouden zijn aan een korting op het salaris van een vierde. In het kader van de sanering der financiën waarover in 1750 een lijvig bezuinigingsrapport verscheen, hadden de Staten van Holland besloten de resolutie van 1680 weer streng te doen naleven, doch lettende op hetgeen de Raadpensionaris namens Gecommitteerde Raden voordroeg en overwegende dat men de nieuwe veldmaarschalk zijn gewone en buitengewone tractement gegeven had als een conditie waarop hij de keizer-

pondentie onderhouden met alle genoemde instanties maar van enige invloed op de militaire rechtspraak werd niet gerept.

De functie die de hertog in 1750 in Staatse dienst aanvaardde, had derhalve slechts in oorlogstijd zelfstandige betekenis, omdat het hem in vreedstijd ontbrak aan vastomschreven dirigerende en controlerende bevoegdheden, resultaat van de omstandigheid dat het ambt betrokken was in de strijd om de macht tussen de beide partijen in de Republiek. De Staatsgezinde regenten zagen er een bruikbaar middel in om het kapiteinschap-generaal te ontdoen van bepaalde voorrechten en deze, door overdracht op de veldmaarschalk, onder eigen toezicht te brengen. In Stadhouderloze tijden bezat het ambt meer betekenis dan ten tijde van een fungerend kapitein-generaal, omdat de Staatsgezinde heren, die er niet in konden slagen langs wettelijke weg de bevoegdheden van de laatste te splitsen, een zekere feitelijke machtsuitoefening door de veldmaarschalk onder hun supervisie gaarne toestonden. Het ontbreken van een afgebakend werkterrein in vreedstijd voor deze officier stelde anderzijds de kapiteins-generaal in staat hem precies zoveel invloed te laten als zij zelf wilden. Zij konden hem tot hun onmiddellijke sous-chef aanstellen en het gehele leger aan zijn leiding toevertrouwen zoals Willem IV aanvankelijk met de hertog van plan was of, wanneer zij uit naijver op hun gezag in de veldmaarschalk de potentiële rivaal zagen, hem behandelen als een willekeurige hoge officier onder hun commando, aan wie zij slechts de uitvoering van hun bevelen opdroegen.

Dit laatste moest de hertog zich als een bittere realiteit laten welgevallen, vooral van de zijde van de Prinses na de dood van haar gemaal in 1751. Het plan van Bentinck tot reorganisatie van het Stadhouderlijke bestuur, waarmee hij de bedenkingen van het Weense hof tegen het vertrek van de hertog had overwonnen, bleef n.l. in zijn geheel een theoretische aangelegenheid. Toen door de dood van de Prins het treffen van een voogdijregeling urgent werd, meenden Bentinck, de Raadpensionaris en secretaris Hop wel van de gelegenheid gebruik te moeten maken om althans het militaire departement onder leiding van de hertog tot stand te brengen¹, maar zij botsten op het felle verzet van de Prinses, die aanvankelijk onwennig tegenover de haar opgedragen waarneming van de Stadhouderlijke functies, geen nieuwe bestuursvorm durfde te introduceren en er bovendien een list van Bentinck c.s. in zag om haar de

lijke dienst verlaten had zonder dat daarbij gesproken was over de korting gedurende de eerste vier jaren, besloten de Staten deze van de hertog niet te eisen. Res. Staten van Holland, 24 april 1751.

¹ Cf. pag. 69.

legerleiding te ontfutselen en van de genegenheid der troepen te beroven. Het departement bleef daarom een vrome wens en van deelname aan het militaire beleid door de hertog was de eerstkomende jaren geen sprake. Eerst de dreiging van een grote continentale oorlog in 1755 bracht hem wat meer op de voorgrond.

De invloed die de hertog als veldmaarschalk gedurende zijn 34-jarig verblijf in de Republiek op het leger heeft uitgeoefend, is tot heden een duister en omstreden punt gebleven. Een desbetreffend onderzoek over deze gehele periode viel buiten het bestek van dit boek, maar voortgezette publicatie van „Het Staatse Leger” zal mettertijd wellicht de gerechtvaardigdheid of ongerechtvaardigdheid van weinig lof en veel blaam aan het adres van de hertog kunnen aantonen en over veel wat nog vaag is, klaarheid verschaffen. Het is wel opvallend, dat de blaam uitsluitend afkomstig is uit de latere jaren van 's hertogen ambtsvervulling en dat ze niet alleen door de Patriotten maar ook door militaire insiders op hem geworpen wordt¹, terwijl de waardering zich beperkt tot de door hem vóór 1766 verrichte arbeid, dus gedurende het leven van de Gouvernante en zijn eigen waarneming van het kapiteinschap-generaal.

Regelmatige en rechtstreekse bemoeienis met de legerleiding heeft de hertog, zoals nader aangetoond zal worden, tot 1755 niet gehad; de bewering van de auteur der *Vaderlandsche Historie* ten onmiddellijke vervolge van Wagenaar, het zgn. Keezenvervolg, dat alle voorstellen van de hertog inzake het militaire wezen de toestemming van de Gouvernante en haar voorstellen de goedkeuring van H.H.M. verkegen², is dan ook volkomen uit de lucht gegrepen. De Prinses vroeg hem slechts incidenteel om advies, b.v. toen zij een reeds door de Prins ontworpen reorganisatie van het leger wilde doorvoeren, maar zij raadpleegde tegelijkertijd verschillende andere deskundigen. Van bepaalde verdiensten van de hertog voor het Staatse leger kon eerst gesproken worden, toen hem de gelegenheid gelaten werd zijn werkkraft ertoe aan te wenden, van de troepen, waarover hij kort na zijn komst in de Republiek aan de keizerin rapporteerde dat ze in een allermiserabelste toestand en volkomen gedesorganiseerd waren en dat ze slecht betaald en onderhouden werden³, een gedisciplineerd en behoorlijk uitgerust leger te maken.

Dat hij zich daarvoor met succes inspande, blijkt uit de verzekering van een tijdgenoot, een militair, die in 1758 schreef dat de krijgstu-
cht,

¹ Nijhoff, 131.

² XXII, 24.

³ Hertog aan Maria Theresia, 21 febr. 1751. N.S.A. II 64.

het voorkomen en de kennis van de krijgsdienst der Staatse troepen niet hoefden onder te doen voor die van enige andere mogendheid en de verdiensten daarvoor toeschreef aan de overleden Stadhouders, de Gouvernante en de veldmaarschalk die met hun onvermoeide ijver het militaire wezen in een geheel andere toestand hadden gebracht dan waarin het voordien was¹. Na deze anonieme auteur waren het Bachiene en Bilderdijk die de hertog een belangrijk aandeel toekenden in de verbetering van het gedrag der troepen², met welke lof Colenbrander, zij het in minder positieve bewoordingen, instemde³. Deze verbetering was onder meer het gevolg van de toepassing van de Pruisische disciplinaire methodes die overal in Europa, waar men prijs stelde op een grotere mate van efficiency van de strijdkrachten, in min of meer gewijzigde vormen geïntroduceerd waren. Zelfs het Oostenrijkse leger was aan een „prussificering” niet ontkomen en uit dien hoofde was de hertog met het verschijnsel volkomen vertrouwd. Toch was hij niet degene die de Pruisische discipline in het Staatse leger invoerde. Hardenbroek, de schrijver van de bekende Gedenkschriften, maakte al in 1748 melding van de „geheele nieuwe Duitse exercitie”⁴, terwijl Willen IV een jaar later een 36 artikelen tellende „Ordre en Reglement op de Wachten en andere zaken, de Militie en derzelver dienst in de guarnizoen-plaatzten betreffende” uitvaardigde⁵. Men dient dit wellicht zo te verstaan, dat de Prins een reeds bestaande vernieuwing bekrachtigde en tot alle troepenonderdelen uitstreekte. Bij 's hertogen komst in de Republiek was derhalve het Pruisische systeem officieel gesanctioneerd en kwam het uitsluitend op de toepassing der voorschriften aan. Het voor dit werk gebruikte materiaal heeft geen exacte aanwijzingen of voorbeelden opgeleverd, waarmee het aandeel van de hertog daarin rechtstreeks aangetoond kan worden, omdat hij de Prinses desbetreffende voorstellen en adviezen steeds mondeling deed. Zijn correspondenties tonen aan dat dergelijke audiënties sedert 1755 talrijker werden en dat het na enige tijd gewoonte geworden was dat hij de Prinses regelmatig rapport uitbracht over personen en toestanden in het leger.

Het lag voor de hand dat een strakkere tucht allereerst paal en perk moest stellen aan de desertie, een aan huurlegers inherent verschijnsel

¹ Knuttel 18685, 10. Blijkens Knuttel 18691 was de auteur een militair.

² Bachiene, I, 1e stuk (Amsterdam, 1791), 229 en 239.

Bilderdijk, XII, 3.

³ Colenbrander: De Patriottentijd, I, 59.

⁴ Hardenbroek, I, 22.

⁵ Van Laar, II, 263.

waarmee bijna alle mogendheden te kampen hadden en dat in het Staatse leger ten tijde van Willen IV soms epidemische vormen aannam, vooral onder de in de barrièresteden gelegerde troepen¹. En dit ondanks het feit dat op desertie de doodstraf stond en men met grote gestrengheid optrad tegen allen die een soldaat „debaucheerden”, d.w.z. tot desertie overhaalden. H.H.M. waren zelfs bij het zoeken naar zo vreeswekkend mogelijke straffen met zichzelf in tegenspraak gekomen, toen zij in 1748 geresolveerd hadden dat voortaan deserteurs gestraft zouden worden met levenslange dwangarbeid, omdat de doodstraf niet voldoende schrik meer verspreidde, doch dat deze gehandhaafd bleef voor degenen die uit een belegerde stad of uit een optrekkend leger deserteerden².

Het was typerend voor de regenten dat zij het herstel van de discipline verwachtten van een verzwaring der straffen en niet inzagen dat het verval van de strijdmacht allereerst te wijten was aan de volkomen ontoereikende materiële verzorging. Eerst de reorganisatie en vooral de betere betaling van het leger in 1752 kon het straffenstelsel zijn betekenis teruggeven. Sedertdien verminderden de klachten over desertie aanzienlijk en na 1755 werden ze zelfs sporadisch, een bewijs voor de toegenomen orde onder de troepen. Toch bleven veelvuldige garnizoenswisselingen, waarin men een middel zag om de desertie te beperken, in gebruik. De hertog werd gedurende de eerste jaren nauwelijks geraadpleegd over de legering van de troepen. De Prinses liet de zorg daarvoor over aan haar vertrouwde adjudant G. O. van Burmania, die door de Prins tot kwartiermeester-generaal was aangesteld³, doch toen de hertog in verband met de gevaarlijke internationale toestand in 1755 een andere verdeling van de troepen over de vestingen voorstelde die de Prinses zeer beviel, kon hij voortaan ook over dit onderdeel van het militaire beleid meespreken.

Op overeenkomstige wijze nam zijn invloed toe bij de bevorderingen en benoemingen. Een voorbeeld van de manier waarop de Prinses hem ook in deze zaken passeerde, kon men zien bij de dood van 's Lands andere veldmaarschalk, de bejaarde en onbetekenende Willem Maurits van Nassau-Ouwerkerk, die het lucratieve gouvernement van Sluis bezeten had⁴. De Prinses bood het eerst de hertog aan, maar deze ver-

¹ Cf. Hardenbroek, I, 42-43.

² Nederl. Jaarboeken, 1748 (II), 1118.

³ Cf. Hardenbroek, I, 83.

⁴ Nassau-Ouwerkerk was in 1743 commandant van het Staatse hulpcorps dat net te laat kwam om de slag bij Dettingen mee te maken. Daarna had hij een commando in de

klaarde zich tevreden met datgene wat hij had n.l. 's Hertogenbosch en suggereerde dat de generaals van der Duyn van Maasdam en Pretorius krachtens ancienniteit recht hadden op de vacante post¹. Behalve Sluis waren toen ook Yperen en Grave onbezet en hoewel de hertog meermalen ter audiëntie kwam, sprak de Prinses met geen woord over haar intenties en over eventuele kandidaten. Tenslotte gaf ze Sluis aan Burmania en Yperen aan een andere gunsteling, de opperstalmeester Syrtema van Grovestins, terwijl van der Duyn werd afgescheept met Grave².

Intussen verdient het opmerking dat bepaalde mistoestanden in het leger bleven voortbestaan, enerzijds tengevolge van de ontoereikende financiële middelen, anderzijds doordat de Gouvernante en de hertog ze met opzet handhaafden. Dat was b.v. het geval met de zgn. titulaire acten voor officieren, bewijzen van bevordering zonder de bijbehorende salarissen, omdat de laatsten volgens een meer beperkte, vaste schaal waren opgesteld. Het gevolg was, dat zeer veel officieren in salariëring een lagere rang hadden dan zij titulair voerden. Deze situatie bestond reeds lang voordat Willem IV kapitein-generaal werd³ en ze werd door hem, zijn echtgenote en de veldmaarschalk gecontinueerd en gehanteerd als een middel tot gunstenverdeling. Tegen deze en dergelijke abuizen zouden later de Patriotten in het geweer komen, maar zij zouden hun felle critiek ook uitstrekken tot de on-nationale structuur van het leger.

Daarmee richtten zij zich zowel tegen de gedachtenwereld van het ancien régime als tegen het resultaat van een historisch gegroeid proces. Het leger kon immers geen nationale aangelegenheid zijn, doordat het krachtens de traditie een partijorgaan was, een schepping en instrument van de kapiteins-generaal, die door hun ijveren voor een regelmatige betaling van de troepen de hinderlijke invloed van de betaalsheren zoveel mogelijk trachtten te verkleinen. Sedert Maurits uit de verspreide legerbenden van zijn vader een staand leger had gevormd, was de band tussen de strijdkrachten en het Oranjehuis zo nauw, dat de Stadhouders het opperbevel als een der meest waardevolle erfstukken van hun voorgangers konden beschouwen. Omgekeerd bleef het leger altijd, maar vooral in Stadhouderloze tijden waarin het verwaarloosd werd,

Zuidelijke Nederlanden, werd tussen 1745 en 1747 tot veldmaarschalk en in 1749 tot gouverneur van Staats-Vlaanderen en onderhorige vestingen aangesteld. Hij overleed in 1753. Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, I, 1369.

¹ Hertog aan Bentinck, 25 mei 1753. B. M. Egerton, 1741.

² Hertog aan Bentinck, 8 juni 1753. Ibidem.

³ De Witte van Citters, 230 en 232.

in de Oranjevorsten zijn natuurlijke commandanten en beschermers zien.

De militaire positie van deze vorsten werd door het invoeren van de Pruisische discipline nog versterkt, omdat het Stadhouderschap daardoor in contact kwam met de door de Pruisische koning geïntroduceerde opvattingen over staat en leger. Volgens diens rationalistische ideeën was het leger immers een persoonlijk instrument in de hand van de vorst. Het welzijn van de staat was voor koning en onderdanen het hoogste doel, de verdediging van de staat de hoogste plicht. Daar het leger hiervoor van nature het meest geëigende middel was, bestond er een scherpe scheiding tussen het burgerlijke en militaire leven; een belangrijke taak van de burgerij bestond in het onderhoud van het leger, dat bovendien door speciale voorrechten een aparte klasse vormde. Voor de verdediging van de staat was het gesteld onder diens eerste dienaar, de vorst, hetgeen op methodisch terrein tot uiting kwam in de bekende Pruisische discipline. Nu was het er verre van dat de introductie van deze discipline in de Republiek met haar hoog ontwikkelde burgerij gelijkstond met de toepassing van de Pruisische staatsmacht-principes, maar bij de reeds bestaande scheiding tussen het civiele en militaire wezen moesten de Pruisische denkbelden omtrent structuur en functie van het leger enerzijds belemmerend werken op het groeiproces van de democratische ideeënwereld der Patriotten en anderzijds een stimulerende invloed uitoefenen op de traditionele „eigendomsrechten” van de Stadhouders op het militaire apparaat.

De hertog van Brunswijk heeft als veldmaarschalk en als adviseur van Willem V een beleid gevoerd dat geheel aansloot bij deze bestaande scheiding tussen de burgerij en het leger. Men kon moeilijk iets anders verwachten. Evenmin kon men van hem verlangen dat hij er naar gestreefd zou hebben het leger, dat in hoofdzaak uit buitenlanders bestond, een meer nationale samenstelling te geven. Zijn ervaring was dat de nationale regimenten de slechtst gedisciplineerde en daardoor de meest onbetrouwbare strijdkrachten waren en dat het daarom de voorkeur verdiende van buitenlandse vorsten en staten complete, goedgetrainde regimenten in soldij te nemen. Zijn gedachten gingen daarbij vooral uit naar de Zwitsers. Zijn pogingen de militaire kracht van de Republiek te verhogen moeten dus gezien worden in het kader van de geschetste opvattingen. Dat waren de algemeen geldende opvattingen, zolang de Patriottische staatsconceptie nog ontbrak en de oude verhoudingen in de maatschappij nog niet waren aangetast. Een andere vraag is, wat de voortzetting van een zodanig beleid waard was, toen dit kader geleidelijk begon te bezwijken.

Hetzelfde kan niet gezegd worden van Brunswijks bemoeienis met de militaire rechtspraak. Sedert de Patriotten „het gedrogt der ongelimiteerde militaire jurisdictie”¹ met succes te lijf zijn gegaan, is er over deze kwestie veel geschreven, laatstelijk door de Graaff, die in kort bestek de werking van deze rechtspraak uiteenzette. Hij deelt mee² dat ze over het algemeen werd uitgeoefend door de garnizoenskrijgsraden, die door de commanderende officier ter plaatse werden samengesteld, telkens wanneer een zaak aanhangig werd gemaakt. Deze krijgsraden waren dus niet permanent. De vonnissen werden ter goedkeuring aan de kapitein-generaal voorgelegd. Hogere instanties voor deze justitie waren de Raad van State, de kapitein-generaal, de Hoge Krijgsraad en uiteindelijk de Staten Generaal. Met de Hoge Krijgsraad – een schepping van de Stadhouders en mettertijd door hen als een prerogatief beschouwd – wisten dezen de rechtsmacht van de Raad van State uit te schakelen, doch in Stadhouderloze tijden hernam dit college zijn bevoegdheid als hoogste militaire rechter. Het beroep van de garnizoenskrijgsraden op de Hoge Krijgsraad werd eerst door Willem IV in 1750 officieel vastgelegd; als openbaar aanklager bij de Raad van State en de Hoge Krijgsraad trad de advocaat-fiscaal der Generaliteit op.

De rechtsmacht der militaire justitie was echter niet omschreven en dit was de oorzaak van veelvuldige conflicten met de burgerlijke rechters, doordat de krijgsraden de neiging hadden, de behandeling van iedere zaak waarbij een militair betrokken was, dus ook de zuiver civiele, aan zich te trekken. Zij werden daarbij onveranderlijk gesteund door de kapiteins-generaal. Bij Willem IV en zijn opvolgers kan men een zekere verstarring van opvattingen constateren; niet slechts de Hoge Krijgsraad maar een zo uitgebreid mogelijke invloedssfeer van de gehele militaire justitie beschouwden zij als een Stadhouderlijk voorrecht. De hertog vormde daarop geen uitzondering, al heeft hij nooit zitting in dit militaire hof gehad, zelfs niet krachtens zijn veldmaarschalksinstructie en al beperkte zijn bemoeiing met de rechtspraak zich aanvankelijk tot zijn gouvernement. Zijn verzoek aan griffier Fagel in 1753 om inzage te mogen hebben van bepaalde stukken over bij de Hoge Krijgsraad lopende processen³ wees erop, dat hem de acta niet regelmatig toegezonden werden, terwijl zijn verdediging, drie jaar later, van de bevoegdheid van de militaire rechter tegenover de magistraat van Den Haag en het Hof

¹ Rollin Couquerque in Militair-Rechtelijk Tijdschrift, XXXVII.

² De Graaff, 11 e.v.

³ Hertog aan Fagel, 25 oct. 1753. A.R.A.arch. Fagel, 189b.

van Holland naar aanleiding van de moord op een soldaat¹, de toename van zijn invloed aanduidde. Als overtuigd voorstander van een zo groot mogelijk werkterrein der militaire rechters heeft hij zich vooral ten tijde van Willem V doen kennen²; de rechten van de kapitein-generaal in dezen stonden voor hem buiten twijfel en pasten bovendien volkomen in zijn opvattingen over de bijzondere status die het leger diende te bezitten, ook in de Republiek, ja zelfs daar bovenal omdat hij in het burgerlijke zelfbewustzijn van de Staatse ingezetenen een voortdurende bedreiging van het militaire element zag en zich ergerde aan de minachting die de burgers dikwijls voor het leger toonden.

De kriegsraden traden echter niet overal even uitdagend op; dat was afhankelijk van de plaats waar zij werkzaam waren. In de barrière-steden was hun houding ronduit provocerend, daar zij zich behalve door de kapitein-generaal ook door de Raad van State gedekt wisten. Dit hing samen met de slechte verhouding tussen de Haagse en Brusselse regering en het meerderwaardigheidscomplex van de Republiek tegenover de Oostenrijkse Nederlanden. Secretaris Hop aarzelde echter een even hooghartige en stugge houding aan te nemen, wanneer er in de Generaliteitslanden een conflict over de rechtspraak ontstond. Zulks was b.v. in 1753 te Bergen op Zoom het geval. Daar was een burger gearresteerd op beschuldiging van het debauchereren van soldaten en de vraag was nu, of deze persoon door de civiele of door de militaire rechter geoordeeld moest worden. Hop, zojuist van secretaris tot thesaurier bevorderd en door de Prinses ter conferentie uitgenodigd, maakte een lijst op van alle soortgelijke gevallen waarin beslist was ten gunste van de militaire rechter en een tweede van de gevallen waarin de burgerlijke rechter vonnis had gewezen. Vervolgens betoogde hij, vrij overbodig, dat het advies meestal afhankelijk was geweest van de gevoelens der adviseurs; zo was van Slingelandt steeds voor de civiele rechter geweest en ten Hove steeds voor de militaire. Na veel heen en weer gepraat verklaarde Hop zich tenslotte voor de burgerlijke judex en dienovereenkomstig werd besloten³, ofschoon de hertog van mening was dat men consequent moest zijn en de militaire rechter in de Generaliteitslanden dezelfde bevoegdheden moest toekennen als die in de barrièresteden⁴.

De draagwijdte van zijn standpunt is de hertog zelf blijkbaar ontgaan, want als het hem erom te doen was eens en voorgoed de bevoegd-

¹ Hertog aan Prinses, 22 juni 1756. K.H.A. arch. Anna, 430 A.

² De Jong, 176 en 204.

³ Fagel aan hertog, 23 oct. 1753. N.S.A. II 63.

⁴ Hertog aan Fagel, 25 oct. 1753. A.R.A. arch. Fagel, 189 b.

heid van zijn rechter afgebakend te willen zien, dan zou dit ook voor de soevereine gewesten der Republiek moeten gelden en het was ten ene male ondenkbaar dat men b.v. in Holland de usurpatie en eigen-gereidheid getolereerd zou hebben waaraan de krijgswaden in de Oostenrijkse Nederlanden zich bezondigden. Er waren nu reeds binnen de provincies botsingen genoeg die de impopulariteit van de militaire rechtspraak demonstreerden, b.v. met Gecommitteerde Raden van Holland in 1750 en 1751¹, met de magistraat van Zwolle in 1752² en met het Hof van Friesland in 1752 en 1753; vooral de laatste maakte veel gerucht³. De algemene opinie was duidelijk tegen de rechtsonzekerheid die door de onbepaalde werking van deze justitie veroorzaakt werd en 's hertogen insisteren op dit vermeende recht van de kapitein-generaal kan daarom moeilijk een verdienste genoemd worden.

Alvorens Brunswijks aandeel in de materiële verzorging van het militaire apparaat bezien kan worden, dient een enkel woord gezegd te worden over zijn gestie als gouverneur van 's Hertogenbosch en onderhorige forten. Het gouvernement van deze stad, na dat van Sluis en Maastricht het belangrijkste in de Republiek, was door de dood van generaal Cronström in juli 1751 vacant gekomen en het werd door de Prins passend geoordeeld, het aan de hertog op te dragen overeenkomstig de met Maria Theresia getroffen regelingen. Het bijbehorende tractement stond op de repartitie van Zeeland en dat betekende in het beste geval gebrekkige betaling. Hoewel de gouverneurs bij commissie gelast waren uitsluitend gezag te oefenen over het in hun vesting liggende krijgsvolk⁴, bracht hun positie vanzelf grote invloed op het stedelijk leven en de magistraat met zich mee. Den Bosch verkeerde daarbij nog in de bijzondere omstandigheid dat Frederik Hendrik na de verovering van de stad in 1629 de jaarlijkse magistraatsvernieuwing als een Stadhouderlijk privilege voor zich en zijn nakomelingen gereserveerd had; in Stadhouderloze tijden verrichtten de Staten Generaal de benoemingen. Na de dood van Willem IV hadden H.H.M. dit recht ter waarneming opgedragen aan zijn echtgenote en daarvan kennis gegeven aan de belanghebbenden, n.l. de gouverneur, de hoogschout van de Meierij en de magistraat „om zich jaarlijks tegen Baafmisse aan H.K.H. te adresseren, des-

¹ Steyn aan Willem IV, 15 april 1750 en 21 mei 1751. A.R.A.arch. Steyn, 5.

² Charles Bentinck aan Prinses, 29 jan. 1752. K.H.A.arch. Anna, 431.

³ Nederl. Jaarboeken, 1752 (I), 371; 1753 (I), 42; 1753 (II), 588; 1754 (I), 469.

Bijvoegsels Nederl. Jaarboeken, XX (1747-1755), 288. Verder in: Vaderl. Historie ten onmiddellijken vervolge van Wagenaar, XXII (1752-1758) en bij Stuart, I, 83.

⁴ De gouverneurscommissie in: Groot Militair Woordenboek van Dibbetz, 134.

zelfs dispositie af te wachten en hen daarnaar te reguleren"¹. De hertog nam in oktober 1751 bezit van zijn gouvernement en kon derhalve eerst het volgende jaar invloed op de magistraatsbenoeming doen gelden, maar het is niet gebleken dat hij dit ook inderdaad gedaan heeft. Wel in de beide volgende jaren, toen de hoogschout, de Overijsselse edelman Rechteren van Gramsbergen, door tussenkomst van zijn substituut Otto Juin het Stadhoudelijke benoemingsrecht trachtte te beperken. In 1754 ontstond daarover zelfs een openlijk conflict tussen de gouverneur en de substituut waarin de eerste, gesteund door zijn invloedrijke vrienden in Den Haag, met kracht voor het behoud van het Stadhoudelijke prerogatief opkwam. Het gelukte hem inderdaad deze bevoegdheid onverkort te handhaven².

Het voornaamste aspect van de militaire bedrijvigheid van de nieuwe gouverneur was de zorg voor het normale verloop van de garnizoensdiensten en voor het karakter van Den Bosch als vestingstad. Zo steunde hij een voorstel van de directeur der fortificatiën, des Rocques, om door het bouwen van een muur een aantal vooruitgeschoven posten beter te beschermen tegen de jaarlijkse waterschade³. Een gunstig advies bracht hij ook uit over de voorgenomen aanleg van een kanaal van Den Bosch naar Hasselt en vandaar naar het Luikse gebied⁴. Het garnizoen was naar zijn mening te zwak, waardoor de soldaten wegens het grote aantal te bezetten posten te veel en te zware dienst moesten doen; een verzoek aan de Prinses om versterking met een extra bataljon werd ingewilligd. Groter garnizoen had echter ook zijn bezwaren, speciaal ten tijde van de jaarlijkse kermis, die volgens de hertog meer „bruyante" dan „brillante" was⁵.

Tevreden met zijn gouvernement, voelde de hertog zich toch zeer gehinderd door het Generaliteitsreglement dat gouverneurs voorschreef tenminste zes maanden van het jaar op hun post te zijn. Weliswaar werd met dit voorschrift algemeen de hand gelicht, maar hij durfde toch niet eerder dan na een tweemaandelijks verblijf in Den Bosch de Prinses toestemming te vragen naar Den Haag te mogen terugkeren. De eerste keer leidde dit prompt tot critiek van de kant van enkele leden van de Raad van State, waarin toen o.a. O.Z. van Haren zitting

¹ Res. Staten Generaal, 19 nov. 1751.

² Hierover een vrij omvangrijke correspondentie van de hertog in A.R.A.arch. Fagel, 189c, in K.H.A.arch. Anna, 431 en in B.M.Egerton, 1741.

³ Hertog aan Willem IV, 18 oct. 1751. K.H.A.arch. Willem IV, 172 B-II.

⁴ Hertog aan Prinses, 5 oct. 1752. K.H.A.arch. Anna, 430A.

⁵ Hertog aan Bentinck, 15 aug. 1753. K.H.A.arch. Bentinck, 19.

had, een felle tegenstander van de Bentincks en Brunswijk¹. De hertog begreep dat zij een doeltreffend middel in handen hadden om hem voor de helft van het jaar uit Den Haag verwijderd te houden, waar de barrièrekwestie juist voortdurend zijn aanwezigheid vereiste en hij wenste daarom een nadere regeling getroffen te zien. Deze was echter geheel afhankelijk van de gunst van de Prinses, die b.v. Burmania en Grovestins totale ontheffing van de verplichting tot verblijf in hun gouvernementen verleend had². De hertog ontving een dergelijke faciliteit niet eerder dan in 1755, toen de Prinses wegens het toenemende oorlogsgevaar zijn ononderbroken aanwezigheid in Den Haag niet langer kon ontberen.

Fortificaties en magazijnen waren de voornaamste materiële middelen die na de ongelukkige Oostenrijkse Successieoorlog de aandacht van de regeringscolleges vroegen. Militaire deskundigen uit binnen- en buitenland waren de gehele 18e eeuw door nog vast overtuigd van het grote belang dat aan een vestingstelsel moest worden toegekend. Deze opvatting, naar aanleiding van de Franse inval van 1672 door Geyl ietwat geringschattend „het bijgeloof der vestingen” genoemd³, was echter voor de Republiek met haar verhoudingsgewijs kleine oppervlakte en grote defensieve mogelijkheden de meest voor de hand liggende, temeer daar het aantal troepen te gering was voor het formeren van een veldleger dat tot offensief optreden van enige betekenis in staat was. Bovendien was het bijgeloof op zichzelf weinig gevaarlijk, zolang alle oorlogvoerende mogendheden ermee behept waren, de Pruisische koning niet uitgezonderd. Frederik II heeft ongetwijfeld als eerste de starre vestingenoorlog doorbroken, maar de versterkte steden speelden in zijn operaties toch nog zulk een belangrijke rol – men denke aan de Silezische vestingen Breslau, Schweidnitz en Liegnitz – dat hij er niet tegenop zag, ze van sterke garnizoenen te voorzien uiteraard ten koste van zijn operationele strijdkrachten. Eerst Napoleon zou het accent definitief op de laatsten leggen.

De Republiek kende in de eerste helft van de 18e eeuw in het zuiden een dubbele vestingketen n.l. de barrière en de steden van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant. Om een betere organisatie voor het beheer en het onderhoud van de vestingen te verkrijgen had de Raad van State in 1714 een territoriale indeling in zgn. departementen in

¹ Men dreigde zelfs zijn gouverneurstractement in te houden.

Hertog aan Bentinck, 12 oct. 1752. B. M. Egerton, 1741.

² Bij acte van 13 juni 1753, blijkt Res. Raad van State, 28 jan. 1755.

³ Geyl: Oranje en Stuart, 447.

het leven geroepen: drie voor de barrière, twee voor de oostgrenzen n.l. Wedde-Westwoldingerland en IJssel-Nederrijn inclusief de Grebbe-linie, verder Nedermaas-Waal, dat Nijmegen en Staats-Brabant omvatte tot en met Breda en tenslotte Staats-Vlaanderen, waarbij ook de „Scheldesteden” Bergen op Zoom, Steenberg en Willemstad behoorden. Deze laatste vestingen werden in 1744 tot een afzonderlijk departement verenigd¹. Aan het hoofd van ieder departement stond een directeur van fortificatiën, die verplicht was tot halfjaarlijkse inspecties en rapport aan de Raad van State. Bovendien verschenen elk jaar gedeputeerden uit de Raad in de Generaliteitslanden om de belastingen te verpachten en tevens de toestand van de fortificaties op te nemen, doch dit laatste werd algemeen als een sinecure beschouwd.

Toch bestond er bij de leidende personen in de Republiek, met name bij de Hollanders, een neiging aan de Vlaamse en Brabantse vestingen een hogere waarde toe te kennen dan zij tot dan toe gedaan hadden, daar immers de barrière in de laatste oorlog jammerlijk gefaald had en men het met de Oostenrijkers en Engelsen niet eens kon worden over de wederopbouw van de door de Fransen gesloopte vestingwerken. Bovendien waren zij afkerig van de barrièrepolitiek met haar „foreign entanglements”. Tot deze voorstanders van een sterker Generaliteits-frontier behoorde ook Hop, de dominerende figuur in de Raad van State. Hij sprak zelfs in dit verband van „onze eigen barrière”² tot grote ongerustheid van de hertog, die alles voelde voor een versterking van de Vlaamse en Brabantse vestingsteden maar beslist niet als prijs voor de traditionele barrière, in de politieke en militaire noodzaak waarvan hij vast bleef geloven.

Zijn eerste serieuze bemoeienis met de fortificaties dateerde overigens uit 1754, toen hij in opdracht van de Staten Generaal en de Gouvernante een inspectiereis langs het oostelijke frontier maakte. Voordien was hij door de Prins slechts incidenteel over de vestingen en de magazijnen geraadpleegd, terwijl na diens dood de Prinses hem voorlopig geen gelegenheid gaf zijn mening over deze materie bekend te maken. De Staten van Holland hadden in hun voogdijresolutie van 1752 hun Gecommitteerde Raden wel verzocht, ingeval de Gouvernante kwam te overlijden geen beslissingen te treffen in belangrijke zaken nopens de

¹ E. H. Korveze: Inventaris van de archieven van de Directiën der Fortificatiën in Noord-Brabant, 1735-1892. R. A. 's Hertogenbosch.

In Staats-Vlaanderen fungeerde naast de directeur nog een opzichtergeneraal van 's Lands zeewerken.

² Cf. pag. 243.

fortificaties, magazijnen en oorlogsvorraden zonder voorgaand overleg met de hertog en het derde artikel van diens instructie gelastte hem wel ertoe bij te dragen dat de vestingen en magazijnen in goede staat en van al het nodige voorzien waren, maar de Staten hadden het blijkbaar overbodig gevonden de hertog tot het dragen van deze verantwoordelijkheid in staat te stellen door hem vroegtijdig opening van de stand van zaken te geven. Groepsbelangen en persoonlijke invloeden speelden daarbij ook een rol. Zolang van der Duyn van 's Gravenmoer voorzitter van Gecommitteerde Raden was kwam de hertog niet aan bod, omdat het college wellicht begreep van een Brunswijkse hertog een minder volgzame houding te moeten verwachten dan van een andere hoge officier, generaal von Creutznach, aan wie de taak was toevertrouwd het corps artilleristen te hervormen en de gehele materiaalvoorziening te reorganiseren. De Prins had hem daarvoor speciaal in Staatse dienst geëngageerd. Dat deze keus gelukkig was heeft de schrijver van de meerdelige „Geschiedenis der Nederlandse Artillerie” voldoende aangetoond¹.

Van der Duyn stierf in 1753; Bentinck en de Raadpensionaris waren de voornaamste erfgenamen van zijn talloze importante en lucratieve ambten. Voortaan was Bentinck het oudste lid van de Hollandse Ridderschap en voorzitter van Gecommitteerde Raden en dit betekende dat nu de hertog in velerlei zaken gekend werd waar hij voordien buiten was gehouden. Zo kreeg hij aanstonds de lijsten toegezonden van de voorraden die in het Hollandse stapelmagazijn te Delft aanwezig waren, evenals een door Creutznach opgestelde specificatie van de goederen die naar de mening van de generaal in vredes- en oorlogstijd te Delft beschikbaar behoorden te zijn.

Het commentaar van de hertog op dit rapport² verried de militaire deskundige, die de waarde van offensief optreden te velde en van de daarmee samenhangende grotere beweeglijkheid der strijdkrachten uit eigen ervaring kende. Het sprak vanzelf, dat deze nieuwe, door de Pruisische koning geïntroduceerde strategie gepaard ging met een veel

¹ Voor hij in Staatse dienst trad was Creutznach artilleriecommandant van de Frankische Kreitz en inspecteur van het tuighuis der keizerlijke stad Neurenberg. In 1750 benoemden de Staten van Holland hem tot inspecteur van het Delftse stapelmagazijn en de geschutgieterij; in 1753 werd deze benoeming uitgebreid tot alle Hollandse magazijnen. Op last van de Prins maakte Creutznach in 1750 ook een reis langs alle garnizoenssteden waar artilleristen lagen, om in overleg met de gouverneurs bij dit corps de nodige hervormingen in te voeren. De Raad van State belastte hem bij die gelegenheid met de visitatie der Generaliteitsmagazijnen waarvoor hij zgn. defensielijsten moest opmaken. Kuypers, III.

² Hertog aan Bentinck, 19 maart 1754. K.H.A.arch. Bentinck, 53¹.

groter materiaalverbruik dan voordien het geval was en daarom becritiseerde de hertog Creutznachs rapport, dat opgesteld was aan de hand van in 1745 opgemaakte uitrustingsstaten, voornamelijk in één opzicht: het was veel te bescheiden. De op de oorlogslijst aangegeven hoeveelheid bommen, granaten en kanonskogels moest naar zijn mening terstond aangeschaft worden, omdat de Staat ingeval van oorlog gemakkelijk afgesneden kon worden van het Luikse industriegebied vanwaar deze munitie moest komen. De gevraagde hoeveelheid mortieren, geweren, gereedschappen en kruit achtte hij eveneens veel te gering, temeer daar de Generaliteitsmagazijnen nagenoeg van alles verstoken waren. Krachtig ondersteunde hij Creutznachs verzoek tot aanschaf van metaal, koper, tin, lood, salpeter en geweerstenen en het door de generaal gelanceerde idee, de Republiek door het oprichten van een wapenfabriek minder afhankelijk te maken van het buitenland, noemde hij: „une des choses les plus essentielles”. Ten overvloede vestigde hij Bentincks aandacht op een reeds lang bestaand plan voor de oprichting van een dergelijke onderneming, dat door gebrek aan medewerking van de Staten nooit tot uitvoering was gekomen.

De kruitvoorraden baarden hem de meeste zorg. Verdubbeling van het gevraagde quantum (een miljoen pond) was naar zijn oordeel zelfs niet toereikend voor de behoeften van de meest blootliggende vestingen. Het voorstel van Creutznach, de Staat zelf in het gebrek aan kruit te laten voorzien door het exploiteren van een aantal eigen kruitmolens, vond daarom de warme instemming van de hertog, die Bentinck bezwoer de aandacht van Gecommitteerde Raden toch met name te richten op dit uitermate belangrijke onderdeel van de bevoorradingszorg. Grote nadruk legde hij ook op de vervaardiging van affuiten voor de door de gieterij geleverde en nog te leveren stukken geschut. Recapitulerend beval hij nogmaals de onmiddellijke aanschaf van grote munitie, diverse metalen, salpeter en geweerstenen aan wegens de tekorten in de magazijnen, de bedroevende toestand van de frontieren en de formidabele en gevaarlijke naburen van de Republiek. Teneinde zijn oordeel nog beter te funderen verzocht hij Bentinck tot slot om inzage van de andere provinciale magazijnslijsten, evenals van die der Generaliteit.

Gecommitteerde Raden toonden zich geenszins gehaast aan de verlangens van de hertog te voldoen, maar helemaal vergeefs waren zijn opmerkingen toch niet. Het college had begrip voor de gewijzigde strategie en concludeerde dat de voorraden in overeenstemming gebracht moesten worden met wat het noemde: „de huidige wijze van oorlogvoeren”. Aan Creutznach werd gevraagd welke veranderingen er dientengevolge

in zijn lijsten moesten worden aangebracht. Deze antwoordde dat de heren met hun vraag een kwestie van algemeen defensiebeleid aanroerden, weshalve zij uiterst voorzichtig te werk moesten gaan, zoveel mogelijk deskundigen moesten raadplegen en met name alles moesten doen met goedkeuring van de Gouvernante. Daarop legden Gecommitteerde Raden de Prinses de vraag voor of het niet „ten uystersten dienstig” zou zijn, in deze belangrijke kwestie de hertog van Brunswijk te consulteren. Dit was ongetwijfeld het resultaat van nauw overleg tussen Bentinck, Raadpensionaris Steyn en de hertog¹. De Prinses was het met het voorstel eens – durfde wellicht geen weigering te geven – waarop de hertog tot nader overleg uitgenodigd werd en hem tevens de vrije toegang tot de Delftse stapelmagazijnen en 's Lands geschutgieterij in Den Haag verleend werd. Het was een gewichtige dienst die zijn beide vrienden hem met deze resolutie bewezen; voortaan kon hij zijn woord meespreken bij het militaire bevoorradingsbeleid van de provincie Holland.

Zijn eerste succes boekte hij op een in het voorjaar van 1754 bij de Raadpensionaris gehouden bespreking, waar besloten werd zijn advies, munitie en metaal aan te kopen, op te volgen. Een jaar later moest hij ervaren dat er in de Republiek soms een lange afstand was tussen het vaststellen en uitvoeren van een besluit. Tot zijn grote ergernis constateerde de hertog toen dat er zo goed als niets gedaan was voor de materiële voorziening, terwijl op dat moment de vrede in Europa in groot gevaar verkeerde door de Engelse en Franse oorlogstoerusting. De redenen van dit gevaarlijke verzuim waren velerlei: de algehele aandacht was in 1754 gericht geweest op de koude oorlog tussen de Gouvernante en Amsterdam, die ontstaan was naar aanleiding van de weigering van de Prinses bezuinigen in de garderegimenten door te voeren. De Amsterdamse en Dordrechtse afgevaardigden in Gecommitteerde Raden voelden zich toen op hun beurt niet geroepen tot het doen van belangrijke uitgaven voor het leger. Bentinck, de Raadpensionaris en de hertog waren daarnaast geoccupeerd met de barrièrekwestie, terwijl de laatste bovendien enkele maanden uit Den Haag afwezig was in verband met zijn inspectiereis en zijn verblijf in Den Bosch. Een zekere nonchalance waar het militaire zaken betrof speelde ook een rol en tenslotte bestonden er ernstige meningsverschillen tussen de artillerieofficiëren en de geschutgieter Jan Crans. Deze conflicten liepen zelfs zo hoog dat in

¹ A.R.A.arch. Staten van Holland, Res. Gecomm. Raden, 11 april 1754.

Onder de stukken van die datum is deze resolutie de enige in Steyns handschrift; hij heeft ze blijkbaar zelf ontworpen.

januari 1755 door Gecommitteerde Raden en de Raad van State een onderzoek in de gieterij werd ingesteld, waarbij talrijke malversaties aan het licht kwamen. Zo miste de Generaliteit meer dan 50.000 pond diverse metalen¹. Generaal Creutznach en kolonel Martfeld vonden met hun herhaalde klachten over de ondeugdelijkheid van het door Crans geleverde geschut nu ook eindelijk gehoor. De delinquent zocht zijn heil in de vlucht toen een aanklacht tegen hem dreigde. Bentinck, die met enkele collega's het onderzoek geleid had, stelde na afloop daarvan de stukken in handen van de hertog en verzocht hem zijn mening kenbaar te maken. Die kreeg hij onverbloemd door middel van enkele uitgebreide brieven².

Brunswijk sprak eerst zijn verbazing uit over de lankmoedigheid die men de brutale gieter betoond had om vervolgens de vrije loop te laten aan zijn verontwaardiging over de laksheid waarmee men de disputen had aangezien en over de kwalijke gevolgen die daaruit waren voortgevloeid, zoals de stagnatie in de bevoorrading en het besluit van de Raad van State, geen opdrachten meer aan de gieter te verstrekken zolang de geschillen niet beslecht waren. Tot zijn ontsteltenis constateerde de hertog dat er dientengevolge sedert november 1753 geen enkel stuk meer voor de Generaliteit gegoten was en dat zelfs de aankoop van grote munitie, waartoe op zijn instigatie besloten was, achterwege was gebleven. In de meest dringende termen bezwoer hij Bentinck, met het oog op het dreigende oorlogsgevaar toch geen kostbare tijd meer te verspillen en Gecommitteerde Raden onmiddellijk tot de aanstelling van een nieuwe geschutgieter te doen resolveren³. Opnieuw bracht hij de noodzaak van een aantal contracten met Luikse wapenfabrikanten naar voren en om in de nog steeds nijpende behoefte aan kruit te voorzien, bepleitte hij directe aankoop bij particuliere leveranciers. Het zou goed zijn ook bij de Zeeuwse en Friese kruitmolens bestellingen te doen, betoogde hij, om zodoende de Hollandse productie te stimuleren. Tenslotte deed hij Bentinck nog een lijst toekomen van dringend noodzakelijke reparaties en versterkingen aan verschillende vestingen. Zoals blijken zal hadden zijn vertogen deze keer succes, maar niet voordat hij andere moeilijkheden in verband met de financiering had overwonnen.

Overziet men de activiteiten van de veldmaarschalk in de periode

¹ Res. Raad van State, 6 jan. 1755. Cf. ook Kuypers, III, 118 e.v.

² 6 en 17 febr. 1755; B. M. Egerton, 1742. 10 en 18 febr. 1755; K.H.A. arch. Bentinck, 53¹.

³ Nogmaals in een brief van 4 april 1755. K.H.A. arch. Bentinck, 53¹.

tussen zijn komst in de Republiek en de dood van de Gouvernante, dan vormt het jaar 1755 om eerder vermelde redenen een duidelijk keerpunt. Voordien weerde men hem volstrekt uit de eigenlijke legerleiding en zoveel mogelijk uit alles wat daarmee verband hield, zoals de militaire rechtspraak, het personeelsbeleid en de garnizoenswisselingen. In het gunstigste geval verzocht de Prinses hem incidenteel om zijn advies, maar zij behandelde hem voor het overige als een willekeurige ondergeschikte officier. Dat hij sedert 1754 zijn stem kon laten horen inzake de fortificaties en de materiële voorziening van het leger, was slechts te danken aan een handige manoeuvre van zijn vrienden Bentinck en Steyn. Jalouzie van de zijde der Prinses, die van de aanvang af geweigerd had aan de oprichting van het militaire departement mee te werken, was de hoofdoorzaak van de dubieuze positie van de hertog, die zich daarover in zijn brieven aan Bentinck meermalen zeer gegriefd toonde. Geruime tijd koesterde hij zelfs het plan maar weer naar Wenen terug te keren. De uitbreiding van zijn werkterrein in 1755 en volgende jaren, waarvoor hier naar de hoofdstukken V, VI, VII en VIII verwezen wordt, was de oorzaak en niet het gevolg van een betere verstandhouding met de Prinses; eerst in haar laatste levensjaar zou die relatie tot vertrouwelijkheid uitgroeien.

Eén van de weinige interessante militaire kwesties waarbij de hertog door de Prinses betrokken werd, was de reorganisatie van het leger, die na het sluiten van de Akense vrede vooral wegens de sterk gestegen schuldenlast van de provincies urgent geworden was. Alvorens Brunswijks aandeel in deze hervorming vast te stellen, is het wellicht dienstig door middel van een beknopte opsomming de voornaamste elementen van de materie aan te geven, omdat er bij sommige auteurs enige verwarring over bestaat¹. De misleidende term „reductie” heeft daartoe het zijne bijgedragen.

Teneinde zich van een overbodig geoordeelde last te bevrijden was, na afloop van iedere oorlog waaraan de Staten deelgenomen hadden, reductie van de strijdkrachten de eerste maatregel waartoe zij hun toevlucht namen en daaronder verstond men dan doorgaans het afdanken

¹ De oorzaak daarvan is dat men bij Nijhoff wel de reductie van 21 dec. 1752 vermeld vindt (29) waarvan inhoud en methode allerwege verzet opriep, doch niet het grote reorganisatieplan van 2 maart 1752 waaraan de hertog een belangrijke bijdrage leverde. De daardoor ontstane misvatting als zou het plan van december de voornaamste hervormingen in het leger hebben ingevoerd en als zou de hertog door de Prinses bij de reductie gepasseerd zijn, vindt men ook bij Blok (III, 497) en Geyl (Ned. Stam, II, 428) terug.

van een aantal legeronderdelen die men van buitenlandse vorsten had overgenomen. Als zodanig werd ze opgevat als een vrijwillige verzwakking van de militaire macht van de reducerende mogendheid. Het was echter ook mogelijk de reductie te hanteren als een middel om de militaire kracht te vergroten door het ontslaan van elementen die schadelijk waren voor het leger of om andere redenen gevoeglijk als ballast beschouwd konden worden. De term hield dus altijd een bepaalde vermindering van troepen in, maar het resultaat van die vermindering hoefde niet per se negatief te zijn.

De hervorming van het Staatse leger na 1748 droeg nu dit dubbele karakter. In totaal ging het hierbij om vier reducties. De eerste waartoe H.H.M. op voorstel van de Prins besloten, betekende het ontslag van 12.800 man onder wie vele Zwitsers¹, maar omdat de aldus verkregen besparing veel te gering werd geacht drongen de gewesten op een tweede aan. Zij vond plaats na 's Prinsen dood in december 1751 en omvatte 2.008 man. Deze reductie droeg echter een voorlopig karakter, omdat de Prinses een reorganisatieplan voor het gehele leger wilde laten uitwerken, dat de effectieve kracht der onderdelen moest vergroten en een meer rationele wijze van betaling invoeren. Zij raadpleegde daartoe o.a. de hertog. Op 2 maart 1752 kon het lijvige stuk aan H.H.M. worden voorgelegd, die het met instemming begroetten doch anderzijds niet nalieten scherpe critiek te oefenen op het feit dat de gardecorpsen er niet in opgenomen waren. Met name de Staten van Holland drongen op ingrijpende bezuinigingen aan bij deze onderdelen, die slechts een representatieve functie hadden. Na langdurig en heftig verzet gaf de Prinses toe en stelde in december 1752 op een weinig elegante manier een kleine vermindering van het aantal gardemansschappen voor. De Hollanders namen daar aanvankelijk genoegen mee maar toen het in de loop van 1754 tot een ernstig conflict kwam tussen de Prinses en Amsterdam, hanteerde de stad de grief van de niet-gereorganiseerde gardes als een zwaar strijdmiddel. De Prinses van haar kant weigerde elk overleg over een verdere reductie. Waarschijnlijk zou ze tenslotte toch hebben moeten zwichten, wanneer de kwestie door de internationale gebeurtenissen in 1755 niet op de achtergrond was geraakt.

Het op 20 november 1750 door een Hollandse Statencommissie uitgebrachte rapport over de desastreuze toestand der gewestelijke geldmiddelen is bepalend geweest voor het sindsdien jaren achtereen

¹ Nederl. Jaarboeken, 1749 (II), 854. Hardenbroek, I, 42 noemt een getal van 12.500 man.

gevoerde binnenlandse beleid, dat men het best kan typeren als een politiek van bezuinigingen. Een man als Raadpensionaris Steyn vond daarin de gelegenheid zich de reputatie van een bekwaam financieel beheerder te verwerven. De Hollanders toonden een bewonderenswaardige bereidheid offers te brengen, maar verlangden die anderzijds ook van hun bondgenoten; zelfs de tulpen op de tafel van H.H.M. werden het object van hun besparingsijver¹. Zij verwachtten echter nog meer heil van een inkrimping der militaire lasten en slaagden er niet zonder moeite in, de Prins die kort tevoren zijn fiat aan de eerste drastische troepenvermindering had gegeven, tot een nieuwe reductie te bewegen, die een besparing van 2 miljoen gulden zou moeten opleveren. De Prins gaf de opdracht tot het ontwerpen van een desbetreffend plan aan generaal Cornabé, met de bemerking dat hij de gardecorpsen onaangetast diende te laten. Deze geboren Zwitser was een ervaren en capabel officier, die reeds meer vertrouwelijke opdrachten van de kapitein-generaal met succes had uitgevoerd en een zekere faam genoot vanwege zijn uitgebreide relaties en correspondentie²; in hedendaagse termen zou men hem het hoofd van de militaire inlichtingendienst kunnen noemen.

Bij de hertog, die door de Prins van de voorgenomen nieuwe reductie op de hoogte was gebracht, wekte het denkbeeld aanvankelijk een afwijzende reactie. Dat was begrijpelijk genoeg voor een man die nog maar enkele maanden in de Republiek was en die het als zijn voornaamste taak beschouwde, ervoor te zorgen dat in de toekomst de Oostenrijkse belangen in de Nederlanden door de Zeemogendheden beter behartigd zouden worden dan in de laatste oorlog geschied was. Voortgaande troepenvermindering door de Staten Generaal, wier militaire kracht het meest tekort was geschoten, moest hem wel onzinnig voorkomen. Zeker in de eerste jaren van zijn Staatse dienst was voor de hertog niet het welzijn van de Republiek het belangrijkste, maar slechts in zoverre dit kon bijdragen om haar tot een nuttige bondgenoot van de keizerin te maken. Bovendien distantieerde hij zich van het Stadhoudelijke plan, omdat hij zag aankomen dat men, om te allen koste de gewenste besparing te bereiken zonder aan de gardes te raken, een des te zwaardere ingreep in het eigenlijke leger zou doen. In zijn brieven aan Maria Theresia stak hij zijn ontstemming over het enthousiasme van de Raadpensionaris en Bentinck voor de reductie dan ook niet onder stoelen of banken³.

¹ Secr. Res. Staten van Holland, 20 nov. 1750.

² Cf. Hardenbroek, I, 228.

³ Hertog aan Maria Theresia, 22 maart en 24 april 1751. N.S.A. II 64.

Na enige tijd liet hij echter een ander geluid horen en begon hij de keizerin erop te wijzen dat een reductie geen verzwakking van militaire kracht behoefde te betekenen, wanneer men ze in het schema van een hervorming paste. Deze veranderde zienswijze was onder meer het gevolg van een ernstig gesprek met Bentinck en diens protégé de Larrey, tweede secretaris van de Prins, die hem bewogen zijn verzet op te geven¹. Daartoe zal hij des te eerder bereid geweest zijn, omdat hij begreep dat men desnoods zonder zijn medewerking de beraamde maatregelen zou uitvoeren. Ook was hem de opvatting van de Prins niet onsympathiek, dat Cornabé zijn toevlucht niet zozeer in het afdanken van een paar legeronderdelen als wel in een algehele reorganisatie moest zoeken. Een en ander leidde ertoe dat de veldmaarschalk in overleg trad met de generaal, die een plan op schrift stelde dat voorzag in het samenvoegen van verschillende regimenten, hetgeen men incorporatie noemde. Een besparing van 2 miljoen kon het echter niet bereiken. Kort voor het vertrek van de Prins naar Zeeland wegens de daar heersende onrust overhandigde Cornabé hem het stuk; deze had er meerdere bezwaren tegen en zond het door bemiddeling van generaal Burmania aan secretaris Hop om het samen te bespreken en te verbeteren². Hetzij als resultaat daarvan, hetzij omdat hij een afzonderlijke opdracht van de Prins had ontvangen, ontwierp Hop een eigen hervormingsplan dat hij de Stadhouder toezond, toen deze na zijn Zeeuwse reis de geneeskrachtige baden te Aken ging gebruiken. De hertog en Cornabé vergezelden hem daarheen. Vanuit Den Haag drong Bentinck op spoed aan³, omdat de Staten van Holland in hun septemberzitting de reductie wilden concluderen, teneinde de Raad van State een herziening van de staat van oorlog voor het volgende jaar mogelijk te maken. De hele Vergadering verwachtte het bovendien en een spoedig besluit was absoluut noodzakelijk wegens de financiën, voegde Bentinck eraan toe. De Prins was evenwel met het project van Hop ook niet ingenomen en droeg de hertog op te trachten, uit de beide ter tafel liggende ontwerpen een derde te formeren⁴. Deze, van Aken naar Den Bosch gereisd om bezit te nemen van zijn gouvernement, voldeed daaraan in overleg met Cornabé, waarna de generaal het resultaat naar Den Haag bracht en de Prins, ogenschijn-

¹ Aantek. hertog over een conversatie met Bentinck en Larrey, 6 april 1751. N.S.A. II 27c.

² Hertog aan Bentinck, 14 mei 1751. B. M. Egerton, 1740.

³ Bentinck aan hertog, 28 sept. 1751. Ibidem; ook in N.S.A. II 63.

⁴ Hertog aan Bentinck, 14 oct. 1751. B. M. Egerton, 1740.

lijk in goede gezondheid teruggekeerd, de nodige mondelinge toelichtingen verschafte.

Wat de inhoud der diverse plannen¹ betrof, was dat van Hop het meest radicale en op de duur het meest voordelige. Hij wilde de 14 cavalerieregimenten samenvoegen tot 5, de 4 dragonderregimenten tot 2 en de 61 infanterieregimenten tot 20, zonder daarbij één soldaat af te danken. Een zo vergaande incorporatie impliceerde wel het ontslag van twee derde van het aantal officieren der staven, die Hop echter hun salarissen wilde laten behouden. De verdiensten van zijn plan waren: 1°. Het ook door de hertog en Cornabé geaccepteerde beginsel van incorporatie der oude onvoltallige regimenten betekende een grotere gevechtskracht van de aldus gevormde nieuwe onderdelen en bracht het aantal strijdkrachten op papier in overeenstemming met het werkelijke aantal. 2°. Het rigoureuze ontslag van de overbodig geworden officieren maakte met één slag een einde aan de permanente wanverhouding tussen de sterkte van de staven en de onderdelen, terwijl een voortdurend toenemende som bespaard zou worden, naargelang het aantal ontslagen officieren zou uitsterven of hun salarissen om andere redenen niet meer op de staat van oorlog geplaatst hoefden te worden.

Het bezwaar van de Prins tegen dit ontwerp was typerend voor hem. Hij vond het massale ontslag van de officieren te hardvochtig, terwijl het overblijvende aantal te gering zou zijn om hem tot een persoonlijk gunstbewijs aan deze en gene in staat te stellen. Hop ontnam hem grotendeels de mogelijkheid om promoties en tractementen te vergeven. Aan Cornabé deelde hij schamper mee dat hij wel kon gaan slapen en het bestuur van de Republiek op zijn beloop laten, als hij dit plan accepteerde². De hertog en zijn medewerker keurden Hop's ontwerp om meer technische redenen af. Zij vonden de incorporatie te ver gaan en waren er tegen, in één regiment onderdelen van verschillende nationaliteit samen te brengen. Ook achtten zij het een ernstig bezwaar dat het aantal regimenten te gering zou zijn voor de vele vestingen die garnizoen behoeften; men zou dan toch weer tot splitsing moeten overgaan. Zij keurden het verder af dat Hop de domper zette op de ambitie van de officieren, die weinig uitzicht op een eigen regiment zouden hebben en tot slot voerden zij aan dat de onmiddellijke financiële voordelen van het plan niet groot konden zijn.

¹ De ontwerpen van Hop, Cornabé en de hertog met de aanmerkingen van de laatste op de beide andere stukken, ingesloten in brief van de hertog aan Willem IV, 14 oct. 1751. K.H.A.arch. Willem IV, 172 B-II.

² Cornabé aan hertog, 16 oct. 1751. N.S.A. II 63.

Cornabé zocht het in zijn ontwerp meer in de incorporatie van lagere onderdelen. Van ieder regiment infanterie wilde hij 3 compagnieën samenvoegen en van ieder regiment cavalerie 2. Een bataljon zou dan uit 7 compagnieën en een regiment uit 2 bataljons moeten bestaan. De hertog tekende bij dit voorstel aan, dat het nog aanzienlijk voordeliger gemaakt kon worden door van een groter aantal officieren-eigenaars de compagnieën te incorporeren. Zijn eigen plan was een middenweg tussen die der beide anderen. Rekening houdend met de wens van de Prins om een infanterieregiment uit 10 compagnieën samen te stellen, het ontslag van een groot aantal officieren te vermijden en de gardes te sparen, had hij Hop's ontwerp als basis genomen, maar in plaats van 20 wilde hij 40 regimenten infanterie formeren, in plaats van 5 regimenten cavalerie wilde hij er 7 en in plaats van 2 regimenten dragonders opteerde de hertog voor 3, waarvan één Waals. De sterkte van de compagnieën cavalerie dacht hij te verdubbelen door hun aantal van 72 op 36 te brengen, waaruit 6 regimenten van 6 compagnieën ieder gevormd zouden worden. Het garderegiment te paard kon dan afzonderlijk en onaangetast blijven. De 3 bestaande dragonderregimenten wilde hij onderbrengen in 12 compagnieën en daaruit 2 nieuwe regimenten oprichten, exclusief de gardes dragonders die eveneens op 6 compagnieën gebracht moesten worden. Wat de infanterie betrof, dacht hij de Schotten te verdelen over 40 compagnieën of 4 regimenten en de nationale, Duitse en Waalse troepen over 360 compagnieën of 36 regimenten.

De hertog verklaarde dat een dergelijke indeling het afdanken van een groot aantal officieren overbodig zou maken en dat de incorporatie volgens nationaliteit en repartitie er door vereenvoudigd zou worden. Hij waarschuwde de Prins echter dat geen van de drie ontwerpen op korte termijn een grotere besparing kon opleveren dan van ruim 1 miljoen gulden. Was men daarmee niet tevreden, dan zou men verplicht zijn naar andere middelen om te zien. Deze opmerking sloeg op de reorganisatie van de gardecorpsen, zoals Cornabé de Prins al had meegedeeld. Het oordeel van Willem IV over het plan van de hertog is niet bekend; zijn plotselinge dood op 22 oktober liet, naast zoveel andere kwesties, ook de legerhervorming in het ongewisse.

Hoewel er enige tijd verliep met de overdracht van zijn bevoegdheden aan zijn echtgenote en met besprekingen over de urgent geworden voorgedijregelingen, verloren de provincies de reductie niet uit het oog, daar ze er zo spoedig mogelijk d.w.z. met ingang van de nieuwe staat van

oorlog profijt van wilden trekken¹. De Raad van State oefende eveneens druk uit op de Gouvernante die, wellicht niet bekend met het bestaan van drie reorganisatieprojecten, de hertog en Cornabé verzocht hun aandacht aan de materie te willen besteden. Of zij ook anderen om hun advies gevraagd heeft en zo ja, wie, is nergens uit gebleken.

De beide officieren maakten haar attent op de gereedliggende plannen en onderstreepten nogmaals de noodzaak van een hervorming in de gardes, als men per se 2 miljoen gulden wilde bezuinigen². De hertog gaf bij die gelegenheid nog een aanvulling op zijn project en stelde voor, de Zwitserse regimenten, de artillerie en de mineurs ook in de reductie te betrekken³. Hij achtte het waarschijnlijk dat de kantons Zürich en Bern wel bereid zouden zijn een zodanige wijziging der gesloten overeenkomsten te accepteren dat een vermindering van de Zwitserse troepen met 10 compagnieën mogelijk zou worden. Het aantal artilleristen en mineurs was naar zijn mening voor vreedstijd te groot; het kon gevoeglijk tot respectievelijk 100 en 50 man per compagnie teruggebracht worden. De hertog verwierp een ter sprake gebracht idee, besparing te vinden in het verminderen van de pensioenen; hij vond ze toch al te laag wegens de duurte in de Republiek. Van een ander voorstel, een aantal gepensioneerde officieren met een gratificatie heen te zenden, verklaarde hij niet te weten of en op welke wijze het uitvoerbaar was.

De Prinses heeft noch het ontwerp van Hop en Cornabé, noch dat van de hertog terstond kunnen of willen realiseren. Misschien was zij van oordeel dat geen van de drie ideaal was en geschikt om op korte termijn tot uitvoering gebracht te worden, zoals de volkomen nieuwe redactie van het definitieve plan doet vermoeden. De resterende twee maanden bleken onvoldoende om een reorganisatie der troepen tot stand

¹ De hertog wist Maria Theresia zelfs te melden dat verschillende provincies bedreigd hadden geen sou meer aan de Unie te zullen betalen, wanneer men niet tot een reductie overging. 24 dec. 1751. N.S.A. II 64.

² Kort na de dood van de Prins liet Cornabé Bentinck een memorie zien, bestemd voor de Prinses, waarin de wenselijkheid van het opnemen van de gardes in de legerreorganisatie aangetoond werd. Bentinck vond het stuk excellent. De ontvanger-generaal van Holland, van Slingelandt, toonde hem nog een specificatie van wat men in dezen kon bezuinigen; o.a. voerde Slingelandt aan dat de gardes du corps voltallig ruim f 118.000 kostten, terwijl een compleet gemonteerd cavalerieregiment f 134 à 135.000 vroeg.

Aantek. Bentinck, 30 oct. 1751. B. M. Egerton, 1732.

Verschiedende plannen tot drastische vermindering van de gardes bevinden zich in K.H.A.arch. Willem IV, 230-231¹.

³ Het stuk is ongedateerd. K.H.A.arch. Willem IV, 231².

te brengen die haar bevredigde, zodat zij de Raadpensionaris opdroeg H.H.M. te verzoeken, in afwachting van een degelijk hervormingsproject de lopende staat van oorlog nog voor drie maanden te willen continueren. Als bewijs van haar bereidheid tot serieuze medewerking in dezen wilde zij hen terstond enige verlichting van de financiële druk bezorgen door al vast een aantal onderdelen ter sterkte van 2.008 man af te danken. Bij resolutie van 22 december 1751 gaven H.H.M. hun goedkeuring aan dit voorstel.

De welwillende toon waarop de hertog in zijn correspondentie met Wenen over het ontslag van deze troepen sprak¹, wettigt de veronderstelling dat de Prinses hem daarin gekend heeft. In voorzichtige termen deelde hij de keizerin mee dat de vastgestelde reductie nog slechts een begin was en dat er mettertijd een algehele reorganisatie van het leger zou plaats hebben; die zou natuurlijk wel het nodige gerucht maken, maar wanneer ze op een verstandige wijze werd toegepast en er zich geen „kwelijkgezinden” (d.w.z. Staatsgezinden) mee bemoeiden, zou ze de militaire kracht van de Republiek veeleer versterken dan verzwakken en bovendien de Staat bijna 2 miljoen gulden besparen. Maria Theresia deelde dit optimisme echter niet en antwoordde met de vraag, wat zij van een bondgenoot te verwachten had die ten tijde van zijn grootste troepensterkte niet bij machte was geweest haar de toegezegde bijstand te verlenen?² De hertog protesteerde krachtig en legde haar uit dat financieel beheer, dat 20.000 man meer betaalde dan er aanwezig waren, aanspraak kon maken op verbetering, dat nog geen 1.000 effectieve soldaten ontslagen zouden worden en dat het leger der Republiek beter en nuttiger voor de alliantie zou zijn dan ooit tevoren³. Maar de keizerin, vertrouwd met de traditionele betekenis van het woord reductie, bleef achterdochtig⁴.

De voorbereidende arbeid om te komen tot een definitieve regeling werd hoofdzakelijk door Hop, de hertog en Cornabé verricht, die op verzoek van de Prinses gezamenlijk de gecompliceerde materie in studie hadden genomen. Het geheel was een omvangrijk werk, niet in de laatste plaats door de eisen waaraan het moest voldoen. Dat waren

¹ Hertog aan Maria Theresia, 24 dec. 1751. N.S.A. II 64.

² Maria Theresia aan hertog, 9 jan. 1752. N.S.A. II 52.

³ Hertog aan Maria Theresia, 29 jan. 1752. N.S.A. II 64.

⁴ Dit valt op te maken uit een aantekening van Bentinck die, nadat de hertog een nieuw schrijven van de keizerin had ontvangen, voorstelde de hele kwestie nogmaals in het juiste daglicht gesteld aan Wenen voor te leggen.

15 juni 1752. B. M. Egerton, 1733.

dezelfde als Willem IV gesteld had, daar ook de Prinses absoluut weigerde de gardecorpsen in de hervorming op te nemen, ondanks desbetreffende voorstellen van de hertog en Cornabé¹. De drie deskundigen streefden er bovendien naar zoveel mogelijk troepen aan te houden en ze op een soliede en reële voet van samenstelling en betaling te brengen, partijdigheid en onrechtvaardigheid jegens de officieren te vermijden en de met het buitenland gesloten capitulaties te ontzien. Het resultaat van hun inspanning was een zeer gedetailleerd incorporatie-plan, waarvan de hertog meende dat het aan al deze voorwaarden voldeed; daarom verzekerde hij Bentinck dat hij ieder ander voorstel of een wijziging van het ontworpen categorisch zou afwijzen².

Alvorens het plan aan de Staten voor te leggen achtte men het raadzaam de steun van Amsterdam te verwerven. De Prinses zond daartoe secretaris Hop naar de stad. Burgemeesteren betuigden hem hun tevredenheid over opzet en strekking van het stuk, maar waren er ontstemd over dat de gardes niet in de reorganisatie begrepen waren. Om echter geen tijdverlies te veroorzaken en daarmee het aanhouden van de oude staat van oorlog, machtigden zij hun gedeputeerden te consenteren, tenzij een der andere leden van de Vergadering het voorstel in beraad zou nemen. In dat geval wilde ook Amsterdam nader overleg. De Prinses moest te verstaan gegeven worden dat de stad alleen „uit respect voor H.K.H.'s wijs advis en genegen communicatie" bewilligde, maar ten sterkst bleef insisteren op een hervorming van de kostbare gardecorpsen³.

Op 1 maart bracht de Raadpensionaris namens de Prinses het ontwerp in de Staten van Holland en verdedigde het op krachtige wijze. Dit had tot gevolg dat de leden er zich eenparig mee accoord verklaarden. Hetzelfde gebeurde de volgende dag ter Staten Generaal, ofschoon Hardenbroek weet te melden dat verschillende gewesten hun afgevaardigden een andere last hadden gegeven, o.a. zijn eigen provincie Utrecht,

¹ Jaren later hierover met Hop sprekend, herinnerde de hertog hem eraan dat in de conferenties over de legerhervorming hij, hertog, de enige was geweest die ook de gardes ter sprake had gebracht, terwijl de Raadpensionaris, de toenmalige thesaurier de la Bassecour en secretaris Hop zelf hun mond hadden gehouden.

Aantek. hertog over een conversatie met Hop, 23 febr. 1757. K.H.A.arch. Bentinck, 26.

² Hertog aan Bentinck, twee brieven van 19 febr. 1752. B.M.Egerton, 1740.

³ Stadsmisiven aan gedeputeerden ter dagvaart, 29 febr. 1752. G.A.Amsterdam, 42. Eveneens: Notulen van kamer van burgemeesteren, zijnde particuliere aantekeningen van E.de Vrij Temminck. Dl. I, 29 febr. 1752. A.R.A.arch. van Slingelandt-de Vrij Temminck, 437.

waar men de bezwaren van Amsterdam deelde. De Utrechtse gedeputeerde, d'Ablaing van Giessenburg, stemde echter toe op welbehagen van principalen, waarna de Prinses zijn houding schriftelijk bij de Staten gerechtvaardigd zou hebben¹. De Friezen waren eveneens gebelgd. Zij meenden te weinig profijt te vinden bij een reorganisatie die waarschijnlijk de laatste zou zijn, terwijl de provincie jaarlijks met grote financiële tekorten te kampen had. Meermalen hadden de Friezen daarom op vermindering van hun quote aangedrongen maar zonder succes. De Harlingse burgemeester Itsma rapporteerde de Prinses dat bij de ontvangst van de resolutie in de drie plattelandskwartieren groot tumult ontstaan was. Hij adviseerde haar echter niet toe te geven, daar de storm vanzelf wel weer bedaren zou en voegde er de merkwaardige uitspraak aan toe: „mijn Vaderland, en die worden in andere Provinciën ook gevonden, brengt een soorte van menschen voort die door het streelen booser en insolenter worden”². De storm bedaarde echter niet eerder dan nadat de Prinses een aantal schikkingen had getroffen met een speciaal daartoe door de Friese Staten gezonden deputatie.

De 16 paragrafen tellende resolutie³ met haar vele staten, tabellen en andere bijlagen leent zich beter tot een samenvatting van de voornaamste punten dan tot een algemeen overzicht van de gehele behandelde materie. Zij geeft met name een goed begrip van de talloze misbruiken die het Staatse leger aankleefden; de onvolledigheid van de onderdelen was daarvan de hinderlijkste. Alle provincies en in veel gevallen ook de Prins hadden in het verleden de kapiteins toestemming verleend, een aantal soldaten aan hun compagnie te laten ontbreken om op die wijze met de bespaarde soldijen andere financiële gaten te dichten. Zodoende was de troepensterkte op papier ruim 52.000 man, doch in werkelijkheid waren er slechts ruim 32.000 soldaten. Incorporatie van onderdelen en een vaste voet van betaling waren de voornaamste middelen ter verbetering, waartoe de opstellers van het plan hun toevlucht hadden genomen. Zij hadden daarbij gebruik kunnen maken van verschillende suggesties die de overleden Stadhouder indertijd had gedaan, zodat Willem IV waardering toekomt voor zijn aandeel in het voorbereidende werk waarop secretaris Hop, de hertog en Cornabé konden voortbouwen.

Op welke wijze de incorporatie zou plaats vinden kan blijken uit het volgende overzicht.

¹ Hardenbroek, I, 82. Verder: aantek. Bentinck, 23 maart 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

² Itsma aan Prinses, 13 maart 1752. K.H.A.arch. Anna, 431.

³ Ook volledig in Nederl. Jaarboeken, 1752 (I), 263. Verder: Hardenberg, 29 e.v.

*Oude samenstelling
van het leger*

*Nieuwe samenstelling
van het leger*

A. CAVALERIE

1 regiment gardes à 6 compagnieën,
12 regimenten, ieder à 6 compagnieën.

1 regiment gardes à 6 compagnieën,
6 regimenten, ieder à 8 compagnieën.

B. DRAGONERS

1 regiment gardes à 10 compagnieën,
3 regimenten, ieder à 10 compagnieën.

1 regiment gardes à 8 compagnieën.
2 regimenten, ieder à 8 compagnieën.

C. INFANTERIE

a. Nationalen en Duitsers

1 regiment à 2 bataljons, ieder à 12
compagnieën.
3 regimenten, ieder à 12 compagnieën.
44 regimenten, ieder à 10 compagnieën.

Uit de 500 compagnieën te vormen 25
regimenten, ieder à 2 bataljons, ieder
bataljon à 7 compagnieën, waaronder 1
grenadierscompagnie.

b. Schotten

1 regiment à 10 compagnieën.
3 regimenten, ieder à 2 bataljons, ieder
bataljon à 10 compagnieën.

Uit de 70 compagnieën te vormen 3 regi-
menten, ieder à 2 bataljons, ieder batal-
jon à 7 compagnieën, waaronder 1 grena-
dierscompagnie.

c. Walen

3 regimenten, ieder à 10 compagnieën.

Uit de 30 compagnieën te vormen 1 regi-
ment à 3 bataljons, ieder bataljon à 7 com-
pagnieën, waaronder 1 grenadierscompag-
nie.

d. Zwitsers

Daar een aantal Zwitserse onderdelen begrepen waren in de voorlopige reductie van 22 december 1751, wilde men de overgebleven 60 compagnieën, ieder à 100 man, niet verder verminderen of reorganiseren.

D. ARTILLERIE

De 15 compagnieën van dit corps, verdeeld in 3 bataljons, waren bij dezelfde reductie teruggebracht tot 122 man per compagnie. Voorgesteld werd dit aantal tot 125 uit te breiden.

E. MINEURS EN SAPPEURS

1 regiment à 4 compagnieën, die men ieder op 52 man wilde brengen.

De resolutie geeft verder specificaties van de samenstelling der compagnieën en staven. Het aantal officieren en „gemeenen” dat door de incorporatie overbodig zou worden, bedroeg respectievelijk 347 en 1.613. De officieren werden niet gepensioneerd of met een gratificatie heengezonden maar behielden merendeels hun tractementen; zij zouden mettertijd weer in actieve dienst geplaatst worden. Wanneer de reor-

ganisatie geheel doorgevoerd zou zijn, zou het aantal effectieve soldaten 30.757 bedragen.

Vergelijkt men het gearresteerde plan met het ontwerp dat de hertog indertijd aan Willem IV had voorgelegd en dat hij na diens dood met enkele desiderata had aangevuld, dan vallen op meerdere punten verschillen te constateren. Zo wilde hij uiteindelijk, in afwijking van zijn vroeger idee, het aantal compagnieën per cavalerie- en dragonder-regiment van 6 op 8 gebracht zien en het aantal infanteriecompagnieën van 10 op 7. Daaraan beantwoordde een wijziging van het aantal regimenten. Tegenover de Prinses had hij aanvankelijk betoogd dat 100 man per compagnie artillerie voldoende was, doch in het definitieve stuk wenste hij een uitbreiding tot 125 man. Zijn veranderde opvatting is zeker het resultaat geweest van het intensieve contact met Hop en Cornabé en mogelijk ook van rechtstreekse aanwijzingen van de Prinses. Anderzijds valt het niet moeilijk in de opzet van de incorporatie de invloed van de hertog waar te nemen, die zich eerder had doen kennen als een voorstander van een middenweg tussen de methode van de compacte structuur die Hop het leger had willen geven en die van de incorporatie op compagnies-niveau waar Cornabé naar gestreefd had.

In de resolutie werd bijzondere aandacht geschonken aan een betere en vooral prompte betaling van tractementen en soldijen. De onderbetaling van de troepen was inderdaad het grote euvel waarvan officieren en soldaten gelijkelijk de dupen waren. Door allerlei provinciale kortingen en heffingen werden zij gedwongen schulden te maken, de eersten bij hun solliciteurs¹, de anderen bij hun kapiteins. Bovendien waren enige tractementen volstrekt onvoldoende. De opstellers van het plan zagen een belangrijke stap ter verbetering in het wegnemen van de ongelijke provinciale lasten en zij waarschuwden de betaalsheren dat hun zuinigheid de wijsheid zou bedriegen, wanneer zij de aanbevolen vaste voet van betaling niet zouden willen invoeren. Desondanks bleven Hop, de hertog en Cornabé de exacte voltalligheid der troepen als een onbereikbaar ideaal beschouwen, maar om een einde te maken aan de provinciale willekeur in de mate van onvoltalligheid, verlangden zij dat deze tenminste voor alle gewesten dezelfde zou zijn, n.l. 4 man per compagnie cavalerie, infanterie en mineurs en 5 man per compagnie artillerie. De aldus bespaarde soldijen moesten dan door elke provincie in overleg met de Prinses gebruikt worden om de militia van bestaande schulden

¹ De solliciteur militair, zoals hij voluit heette, was een particuliere financier die de officieren van een of meer legeronderdelen voorschotten verstrekke op hun tractement, meestal tegen een rente van 6%. Zijn positie was officieel erkend.

te ontlasten. Op deze wijze kreeg de centraliserende kracht van het semi-monarchale Stadhouderschap van 1747 de kans zijn werking te doen voelen op het terrein dat door de provincies bij uitstek het domein van hun souvereiniteit werd geacht, zij het dan door de uniformiteit van het aantal ontbrekende soldaten voorlopig in negatieve zin. Als zodanig betekende de resolutie van 2 maart 1752 een reactie op de „ware vrijheid” van de Grote Vergadering van 1651.

De gevraagde bezuiniging van 2 miljoen gulden kon door de voorlopige reductie van 1751 en de definitieve reorganisatie niet geheel worden bereikt, ook al hadden de auteurs van het plan de uitweg van splitsing in onmiddellijk en uitgesteld profijt gekozen om uit de impasse te geraken, waarin zij zich bevonden door het verbod de gardes te hervormen. De ergernis van Amsterdam e.a. over het continueren van het inefficiënte financiële beheer der gardecorpsen wordt begrijpelijk, wanneer men het volgende, aan de bewuste resolutie ontleende cijfermateriaal beziet.

(N.B. 1 gulden à 20 stuivers, 1 stuiver à 12 penningen).

jaarlijkse kosten van het leger	
„oude stijl”	f 9.083.089-18- 7
idem, „nieuwe stijl”	f 7.573.725- 1-11
toekomstige besparing ondanks verschillende tractementsverhogingen	f 1.509.364-16- 8
verminderd met bepaalde onkosten (die van jaar tot jaar zouden slinken)	f 679.986- 6
directe besparing	f 829.378-10- 8
de toekomstige besparing tengevolge van de voorlopige reductie van 22 december 1751 bedroeg	f 369.129-16- 7
vermeerderd met die van de hervorming van 2 maart 1752 à . . .	f 1.509.364-16- 8
<i>totaal aan uitgesteld profijt</i>	<i>f 1.878.494-13- 3</i>
de directe besparing tengevolge van de voorlopige reductie van 22 december 1751 bedroeg	f 313.579-16- 7
krachtens resolutie Staten Generaal van 12 januari 1752 vermindert tot	f 306.339-16- 7
vermeerderd met de directe besparing van de hervorming van 2 maart 1752 à	f 829.378-10- 8
<i>totaal aan onmiddellijk profijt</i>	<i>f 1.135.718- 7- 3</i>

Bij de Raad van State en de Gecommitteerden van H.H.M. tot de militaire zaken oogstte het voorstel veel lof. Ook Raadpensionaris Steyn, groot voorstander van financiële orde als hij was, was er zeer mee ingenomen en spande zich in de resolutie voorzover ze onder zijn bevoegdheid viel, volledig uit te voeren. De Staten van Holland accepteerden de vaste betalingsregeling¹ en gelastten in 1753 Gecommitteerde Raden een bedrag van ruim 2 miljoen gulden aan achterstallen uit te keren. Zij stelden toen ook bepalingen vast voor het aantal solliciteurs en hun financiële relaties tot de officieren². De 36 solliciteurs zou men laten uitsterven tot 28 die een officiële erkenning kregen door de aan de compagnie-bezitters opgelegde verplichting, van de diensten van een eigen vaste sollicitateur gebruik te maken, die zij zonder wettige reden niet mochten verlaten. Tevens werden maxima vastgesteld voor de bedragen die een sollicitateur aan een officier mocht voorschieten. Een en ander was de vrucht van een levendige correspondentie tussen de Raadpensionaris en de hertog³.

Sedert de reorganisatie van het leger haar beslag had gekregen, had Amsterdam bij tijd en wijle de kwestie der gardes weer aangeroerd maar tot een reactie van de kant van de Prinses was het niet gekomen. Daarop bracht de stad in augustus het onderwerp formeel in bespreking ter Statenvergadering. Weliswaar redde Steyn toen de situatie nog door de heren te adviseren, de voorgenomen deliberatie op te schorten tot de nieuwe staat van oorlog⁴, maar het was duidelijk dat de Prinses concessies zou moeten doen, wilde zij de kans op een resolutie die aan begrijpelijkheid niets te wensen zou overlaten, ontlopen. Zij weerstreefde zo lang mogelijk, liet zich tenslotte door de Raadpensionaris de retroacta en verdere gegevens verschaffen en bracht een ontwerp ter tafel, dat zowel door zijn inhoud als door de wijze waarop zij het in de Statencolleges liet aannemen – erdoor drukte, zou beter geformuleerd zijn – in plaats van tevredenheid alom ergernis en verontwaardiging wekte⁵. Dat noch secretaris Hop, noch de hertog of Cornabé door haar geraadpleegd waren, bewees dat zij de kwestie van de gardecorpsen als

¹ Res. Staten van Holland, 1 juni 1752. Betalingsstaten achter de resolutie opgenomen. Blijkens een secrete resolutie van 11 dec. 1751 hadden de troepen ter Hollandse reparatie op dat moment nog een achterstand in de betaling van 14 maanden.

² Res. Gecomm. Raden, 24 juli 1753. A.R.A.arch. Staten van Holland.

³ De brieven van Steyn aan de hertog in A.R.A.arch. Steyn, 53.

⁴ Steyn aan Prinses, 25 aug. 1752. A.R.A.arch. Steyn, 5.

Bentincq aan hertog, 24 aug. 1752. N.S.A. II 63.

⁵ Nijhoff, 29-30. De daar beschreven verontwaardiging had dus geen betrekking op het grote reorganisatieplan.

een zuiver persoonlijke aangelegenheid en niet als een zaak van algemeen militair belang beschouwde.

Het plan hield een ouderwetse reductie in en stelde het ontslag voor van 42 man van de gardes du corps met hun paarden, van 224 man van de Hollandse en 352 man van de Zwitserse gardes, hetgeen een besparing zou opleveren van f 110.480¹. De Prinses bracht het stuk persoonlijk in de Staten van Holland, de Raad van State en de Staten Generaal, in welke colleges zij bij die gelegenheid voor het eerst verscheen. Zij gebruikte dus de plechtigheid van haar officiële intrede om met des te meer nadruk de aanneming van haar voorstel te bevorderen. De opzet slaagde, maar haar politiek van-het-voldongen-feit schiep een regelrecht conflict met het machtige Amsterdam, dat haar duur te staan zou komen.

De verstandhouding tussen de Gouvernante en Amsterdam liet al geruime tijd te wensen over, hetgeen hoofdzakelijk het gevolg was van een meer zelfstandige politiek van de stad, die zich na de dood van Willem IV voorzichtig was begonnen te ontdoen van de Stadhouderlijke invloeden waaraan ze in 1748 was onderworpen. Bij de burgemeesters-benoeming van februari 1752 werd het recommandatierecht van de Prinses, dat overigens op mondelinge afspraken berustte², terzijde geschoven en de vrije magistraatsverkiezing hersteld. Sindsdien werd Amsterdam meer en meer de exponent van een zich op vele plaatsen openbarende neiging terug te keren tot de onafhankelijkheid van vóór 1747. In sommige steden verliep dit proces geruisloos, in andere werd de Stadhouderlijke invloed openlijk in het geding gebracht, b.v. in Den Briel (1754), Haarlem (sedert 1755) en zelfs in de Generaliteitsstad Den Bosch (1754). Het verschijnen van Luzac's „Verdediging” van het gedrag der Stadhoudersgezinden in hetzelfde jaar 1754 ontketende een brede stroom pamfletten, die de oude controverse tussen de Prinsgezinden en de Loevesteiners tot nieuw leven bracht³.

Prinses Anna heeft daarbij duidelijk gefaald; tact en beleid waaraan het haar overigens niet mankeerde, heeft zij in deze strijd niet getoond. Zo steunde zij b.v. de pogingen van het Hof van Holland, het onderzoek naar de ongeregelde heden die bij de begrafenis van de Doelist Daniel Raap in Amsterdam waren voorgevallen aan zich te trekken, hoewel de hoofdofficier ter plaatse verklaarde, geen gegevens te hebben waaruit hij tot enige vervolging tegen wie dan ook kon concluderen. De Amster-

¹ Res. Staten van Holland en Staten Generaal, 21 dec. 1752.

² Colenbrander: *De Patriottentijd*, I, 44.

³ Cf. Geyl: *De Witten-oorlog*.

damse deputatie ter dagvaart had over deze kwestie een onderhoud met de Prinses, wier „gemoet zoodanig aan het gisten raakte, dat Zij bijna opstond om uit de kaamer te gaan”¹. Persoonlijke gepikeerdheid, de voorstelling die zij zich gevormd had van de aan het Stadhouderschap toekomende luister plus een zekere traditionele vooringenomenheid jegens Amsterdam hebben haar steeds verder in de koude oorlog verwickeld. Ook was het een psychologische fout van de Prinses geen royale medewerking te verlenen aan de ernstig gemeente bezuinigingspolitiek van de Hollandse regenten, wier beleid door ieder verstandig mens als noodzakelijk werd gevoeld, en in plaats daarvan met uitdagende starheid vast te houden aan het voortbestaan van de gardes op de oude voet, op het motief dat zulks een Stadhouderlijk prerogatief was, dat zij in het belang van haar zoon verplicht was te allen koste ongerept te bewaren.

De frequente pogingen van de Staten van Holland om met het oog op eventuele verdere besparingen een onderzoek naar de stand en het beheer van de Generaliteitsfinanciën uit te lokken, verschaftte Amsterdam de gelegenheid van bepaalde „pointen van menage” een strijdmiddel te maken tegen de Gouvernante. Uit een door Gecommitteerde Raden opgesteld rapport, dat een aantal objecten opsomde waarop misschien nog bezuinigingen mogelijk waren, lichtte de stad juist die punten die het persoonlijk karakter van het conflict met de Prinses accentueerden, n.l. de gardes, de Hoge Krijgsraad en het aantal generaals-adjudanten van de Gouvernante, arrangeerde daarover een formele deliberatie in de vroedschap en bracht een gedetailleerde en uiterst critische resolutie ter tafel².

Wat het eerste onderwerp betrof, werd geeist dat de kosten van de gardes du corps met de helft verminderd³ en van de Zwitserse en Hollandse gardes een bepaald bedrag aan gratificatiegelden ingehouden zou worden. De opmerkingen over de Hoge Krijgsraad waren van meer principiële aard en daarom voor de Prinses veel gevaarlijker. Men wilde

¹ Aantekeningen wegens de deliberatiën en resolutiën genomen bij burgemeesteren, door P. Rendorp. Dl. I, 3 april 1754. G.A. Amsterdam, 20.

² Res. van de Achtebare Raad, 15 mei 1755. Dl. 62. G.A. Amsterdam, 32.

³ Na de reductie van 1752 bestonden de gardes du corps uit 174 man die jaarlijks bijna f 90.000 kostten. Amsterdam wilde deze getallen teruggebracht zien tot 160 en ruim f 45.000, d.w.z. als in de oorlogsjaren 1673-1676. De extra betaling van de gardes was nog een restant van hun verblijf in Engeland (1690-1700), waar zij volgens Engels systeem gesalarieerd werden. Bij de tweede Grote Vergadering in 1717 was het corps opgeheven, doch in 1747 weer opgericht op de voet van 1700, n.l. 216 man die ruim f 100.000 vroegen.

het instituut niet slechts om redenen van menage afgeschafft zien, maar met name vanwege de usurpatie waaraan het zich bij zijn rechtspleging schuldig maakte. Het werd in strijd met de privileges en grondwetten genoemd dat een krijgsraad, waarin krachtens hun dienstverband onderdanen van vreemde mogendheden zitting hadden, zonder instructie van de bondgenoten recht sprak en zich de behandeling van civiele zaken waarbij militairen betrokken waren aanmatigde en aldus oordeelde „over het meum en tuum van gezeten burgers”.

Bentinck en de Raadpensionaris hadden de Prinses van tevoren gewaarschuwd¹, het niet zover te laten komen dat Amsterdam de competentie van de Hoge Krijgsraad tot onderwerp van discussie zou maken. De eerste had haar verzekerd dat niemand in de Staten of in de commissies de taak op zich zou durven nemen, de door dit hof uitgeoefende jurisdictie te rechtvaardigen. Bentinck deelde de Amsterdamse opvatting dat de Krijgsraad zeker in vreedstijd overbodig was, maar hij kende de gevoeligheid van de Prinses op dit punt en, uitgaande van het idee dat de stad haar bezwaren wel zou opgeven als de Prinses maar enige bereidheid tot bezuiniging toonde, zocht hij naar een voor beide partijen aanvaardbaar compromis. Hij meende dit gevonden te hebben door de Gouvernante te adviseren uit eigen beweging de Krijgsraad tot een permanente president en griffier te beperken en zich daarbij het recht voor te behouden het college in voltallige zitting bijeen te roepen, wanneer zij dat nodig oordeelde. Maar de Prinses wees het voorstel zonder meer van de hand uit wantrouwen jegens Bentinck en Steyn, die zij hun verantwoordelijkheid voor de resolutie van Gecommitteerde Raden uiterst kwalijk nam, omdat daaruit naar haar mening de Amsterdamse brutaliteit was voortgekomen. Zij verdacht hen ervan met de stad tegen haar samen te spannen².

Over het aantal generaals-adjudanten uitte de vroedschapsresolutie zich in meer gematigde bewoordingen. Het ging hierbij slechts om een gering bedrag aan salarissen³. De enige opmerking die men zich veroor-

¹ Bentinck schriftelijk, 12 febr. 1755. A.R.A.arch. Fagel, 1289.

² Aantek. hertog over de binnenlandse ontwikkeling van 1754 tot 1756, 12 sept. 1756. N.S.A. II 23(XI), ongenummerd.

³ Uittreksels uit de staten van oorlog in het G.A. Amsterdam, waarschijnlijk ten behoeve van deze vroedschapsresolutie bijeengebracht, geven de volgende generaals-adjudanten die ten laste van Holland kwamen:

1748 . . . Rouse.

1750 . . . Rouse, Cronström, Maleprade.

1751 . . . Rouse, Cronström, Maleprade, Kretschmar. (*Vervolg noot pag. 55*).

loofde was, dat het ten tijde van Willem III niet ontbroken had aan generaals die er een eer in stelden zonder tractement de functie van adjudant waar te nemen en dat het thans evenmin moeilijk zou zijn officieren te vinden die daartoe bereid waren.

De Amsterdamse resolutie was de bekroning van een campagne die het Stadhoudelijk hof voortdurend, maar met name tijdens de Statenvergaderingen, in spanning had gehouden en die Bentinck en Steyn tevergeefs hadden getracht te matigen. De hertog, wiens positie hem niet toeliet rechtstreeks invloed op de gebeurtenissen uit te oefenen en die bovendien geoccupeerd was met zijn inspectiereis langs de oostgrenzen, had aan de vooravond van zijn vertrek aan Bentinck geschreven dat hij met een geërgerd gemoed en in dodelijke ongerustheid Den Haag verliet, omdat hem ter ore was gekomen dat de heren van Amsterdam en de ganse oude „cabaal der neutralisten”, zoals burgemeester Hop, Wassenaar-Twikkell en Rechteren, openlijk de deelname van de Republiek aan de vorige oorlog veroordeelden en van plan zouden zijn, niet alleen de Zwitserse gardes maar ook de overige Zwitsers plus een aantal andere regimenten af te danken. Hun uiteindelijk doel zou zijn, het leger tot een sterkte van 28- à 30.000 man op papier te reduceren. De hertog drukte zijn vriend op het hart toch op zijn hoede te zijn, want een nieuwe reductie zou o.a. hem, hertog, persoonlijk ernstig schaden en hem in de ogen van het publiek en de bondgenoten alle aanzien doen verliezen¹. Bentinck kalmeerde zijn opgewonden correspondent en antwoordde dat de zaak niet zo gevaarlijk en de partij niet zo sterk was als het leek².

De hertog veroordeelde overigens evenzeer het halsstarrige aandringen van Amsterdam dat hij aan geen ander motief toeschreef dan aan het verlangen de Prinses te krenken, als de onverstandige weerbarstigheid van de laatste, wier houding hij het gevolg noemde van het raadplegen van verkeerde en nieuwe vrienden, terwijl zij anderzijds

1752 . . . Rouse, Cronström, Kretschmar.

1753 . . . Rouse, Cronström, Maleprade, von Dopff.

1754 . . . Rouse, Cronström, Maleprade, Kretschmar, von Dopff.

1755 . . . als 1754.

Het totaal aan salarissen bedroeg in de beide laatste jaren f 883. Het is niet onmogelijk dat er meer adjudanten waren (Stuart, I, 47 noemt voor 1752 ook d'Aulbonne als zodanig), maar dezen kwamen dan niet voor op de staat van oorlog of op de Hollandse repartitie.

¹ Hertog aan Bentinck, 28 juni 1754. B. M. Egerton, 1741.

² Bentinck aan hertog, 9 juli 1754. Ibidem.

eerlijke mensen aan wie zij alles te danken had en die haar oprecht waren toegedaan met haar wantrouwen achtervolgde¹. Wie de hertog onder die eerlijke mensen verstond, is duidelijk genoeg; met de verkeerde en nieuwe adviseurs schijnt hij op twee juristen, Wybo en van Wezele, gedoeld te hebben, respectievelijk procureur-generaal bij het Hof van Holland en procureur-generaal van Holland en Zeeland. De tweede oefende bovendien dezelfde functie uit voor Gecommitteerde Raden, waarin hij destijds op voorspraak van de Prins benoemd was. Dit had een groot aantal pamfletten het licht doen zien², omdat van Wezele vóór 1747 als een vijand van de Prins had gegolden die hem desondanks meermalen in vertrouwen nam.

Het staat vast dat de Prinses gesteund werd door een bepaalde partij aan het hof, waartoe haar secretaris de Back³ en vermoedelijk ook de commandanten van de gardes du corps en de Zwitserse gardes, Syrtema van Grovestins en de la Sarraz behoorden. Ook van buiten het hof werd haar een recalcitrante houding aangeraden⁴. Doch het meest ergerde het de hertog dat de behandeling van de buitenlandse zaken, voor hem, „levend zinnebeeld van het Oud Systeem”⁵ van het allerhoogste belang, zwaar te lijden had onder de verdeeldheid in de Republiek. Aan de twist over de poincten van menage weet hij het, dat men eind 1754 – begin 1755 de kans om met de bondgenoten tot een accoord te komen over de eeuwige barrièrekwestie gemist had. Men had het toen te druk gehad met de interne strijd om passende aandacht te schenken aan de laatste Oostenrijkse voorstellen die, naar zijn mening, beslist acceptabel waren⁶.

De internationale crisis in het voorjaar van 1755 deed het gekrakeel

¹ Hertog aan Fagel, 18 oct. 1754. A.R.A.arch. Fagel, 189c.

² Hardenbroek, I, 47.

³ Archives 4, II, 451.

⁴ Kort voor de reorganisatie van 1752 had Itsma de Prinses geschreven dat het gerucht wilde dat ook de compagnie gardes ter Friese repartitie opgeheven zou worden. Hij ried haar een dergelijk voornemen ernstig af, want: 1° was deze garde nog een overblijfsel van de benden van ordonnantie, de oudste troepen van de Staat, waarvan de kapitein-generaal van Friesland kapitein was; 2° waren wijlen de Prins en zijn voorvaderen gewoon geweest daaruit „considerabele gunsten aan noodlijdende fatsoenlijke lieden te bewijzen”, die Itsma op dat moment op f 4.000 begrootte, en 3° zag hij geen reden waarom de Prinses door het opheffen van de compagnie een tractement van eveneens f 4.000 zou prijsgeven „en dan nog de naam hebben van de laatste eminentie van de provincie te vernietigen”. 26 febr. 1752. K.H.A.arch. Anna, 431.

⁵ Geyl: Ned. Stam, II, 426.

⁶ Als pag. 54, noot 2.

in de Republiek verstommen, maar de over en weer gekwetste sentimenten bleven een ernstig woord meespreken, toen de Prinses onder de druk van de te verwachten oorlog met Frankrijk een voorstel tot augmentatie van de strijdkrachten indiende. Amsterdam en andere Hollandse steden verwierpen het, in eerste instantie weliswaar om politieke redenen, maar toch ook uit gevoelens van argwaan, wrok en toorn jegens de Gouvernante.

Hoofdstuk II

DE AANVULLENDE VOOGDIJREGELINGEN

De erfelijkheidsverklaring van het Stadhouderschap in mannelijke en vrouwelijke lijn, waartoe de Staten van de provincies onder de drang van de volksbewegingen in 1747 en 1748 waren overgegaan, had de positie van het huis Oranje slechts ten dele voor de toekomst verzekerd. Er was weliswaar vastgesteld dat, ingeval van een spoedige dood van de Prins zijn waardigheden zouden toevallen aan zijn zoon en, bij ontstentenis van deze, aan zijn dochter Carolina en haar eventuele mannelijke nakomelingen, terwijl zijn echtgenote dan als voogdes zou optreden onder de titel Gouvernante, maar in de respectieve resoluties waren geen voorzieningen getroffen voor het geval dat ook de Gouvernante zou overlijden tijdens de minderjarigheid van haar kinderen.

Om deze lacune aan te vullen werden in de loop van de jaren 1752-1756 door de provincies regelingen vastgesteld, aan het totstandkomen waarvan in dit hoofdstuk aandacht zal worden geschonken. Het behoeft geen betoog dat de hertog bij een en ander sterk geïnteresseerd was. Hij was immers juist met het oog op zulke kwade eventualiteiten door Willem IV naar de Republiek ontboden en zijn aanwezigheid was door een benoeming tot veldmaarschalk gelegaliseerd. Hij had echter tot zijn ontgoocheling moeten ervaren dat er van de hem toegezegde vertrouwenspositie bij het Stadhoudelijk paar niets terecht was gekomen en het ging hem er bij de aanvullende voogdijregelingen dus om, te zien of de beloften van de Prins bij die gelegenheden gehonoreerd zouden worden. Stelde men hem nogmaals teleur, dan kon het moeilijk anders of het denkbeeld naar Wenen terug te keren, waarmee hij al enige tijd omging, moest nieuwe bekoring voor hem krijgen. Het verloop van de voogdijregeling zou zodoende van beslissende betekenis zijn voor zijn al dan niet voortgezet verblijf in de Republiek.

Het fundamentele karakter van de kwestie plaatste haar vanzelf-

sprekend in het middelpunt van de belangstelling. De omstandigheid dat gewest voor gewest deze zaak tot een oplossing moest brengen, bracht dan ook vele tongen en pennen in beweging en het hele Stadhouderlijke regeringsapparaat met provinciale „premiers”, luitenant-stadhouders en hun coterieën kwam daartoe in actie. De Nassause landen vereisten bovendien een aparte regeling die door de keizer bekrachtigd moest worden. Documentatie over dit alles is rijkelijk voorhanden; alleen reeds onder Bentincks papieren in het Brits Museum bevindt zich een omvangrijke portefeuille memories, notities, concepten, remarques en proposities. Daarom wekt het bevreemding dat er in de historische literatuur zo weinig over de voogdijkwestie te vinden is. De samenvattende studies zowel als de – weinig talrijke – monografieën steunen in dezen allen uitsluitend op Nijhoff en hij besteedde aan het hele vraagstuk ruim twee pagina's¹ die, na hetgeen Stuart er over geschreven had², weinig nieuws bevatten. Zelfs Colenbrander roerde in zijn overigens zo uitvoerige „Patriottentijd” het onderwerp maar oppervlakkig aan³. Bij deze stand van zaken en gezien de opzet van dit boek kan op de hierna volgende bladzijden geen beschrijving van het totstandkomen der aanvullende voogdijregelingen verwacht worden, die ook maar enigszins volledig zou zijn. Er is slechts naar gestreefd, de onderhandelingen tussen het hof en de gewestelijke leiders en uitvoerders van de Stadhouderlijke politiek – de premiers, zoals zij genoemd werden – de nodige aandacht te geven voorzover de toekomstige positie van de hertog daarbij in het geding was, zonder overigens terwille van de onderlinge samenhang de algemene strekking van andere belangrijke elementen, die in het spel waren, geheel buiten beschouwing te laten. Het aangegeven archiefmateriaal bleek toereikend om dienaangaande een duidelijk beeld te verkrijgen; daarom is van voortgezet onderzoek in de provinciale Rijksarchieven afgezien.

Het aanbrengen van een overzichtelijke indeling leverde, wonderlijk genoeg bij een zo gecompliceerde kwestie, weinig moeilijkheden op; ze was als het ware van nature gegeven. Achtereenvolgens komen daarom ter sprake:

- a. de voogdijregeling in de Nassause landen,
- b. het totstandkomen en de inhoud van de Hollandse resolutie,
- c. idem die van de overige provincies, in twee fasen,
- d. het overleg voor de Generaliteitsresolutie.

¹ Nijhoff, 32-34.

² Stuart, I, 49-58.

³ I, 61.

a. De voogdijregeling in de Nassause landen

Reeds kort na de geboorte van zijn eerste kind, Prinses Carolina, had Willem IV zijn gedachten laten gaan over de opvolging in het Nassause gebied. Hij had in 1743 een testament gemaakt en daarin zijn echtgenote tot voogdes aangesteld over zijn minderjarige dochter, voor het geval dat hij plotseling mocht komen te overlijden, terwijl de Engelse koning als mede-voogd was aangewezen. Dit testament had hij in Hannover gedeponeerd¹. Door de geboorte van een zoon in 1748 was de daarin vervatte regeling echter ontoereikend geworden en daar in maart 1751 de Prins van Wales stierf en het bij de leeftijd en de gezondheidstoestand van koning George – hij was toen 68 jaar – niet te verwachten viel dat hij tot aan de meerderjarigheid van de jonge Willem V in leven zou blijven, zocht de Stadhouders sindsdien de oplossing in een geheel andere richting. In mei 1751 vertelde hij de hertog dat hij als mede-voogd voor zijn echtgenote graag een Duits vorst wilde hebben, enigermate aan zijn huis verwant, zonder pretenties op de Nassause landen, die bovendien voldoende relaties had om met keizerlijke bijstand eventuele aanspraken van de huizen Nassau-Saarbrücken en Hessen-Kassel te weerstaan. De Prins meende dat de broer van de Staatse veldmaarschalk, de regerende hertog Karel van Brunswijk, aan deze voorwaarden voldeed en daarom bij uitstek geschikt was voor het beoogde doel. Hij gaf hoog op van het edele en onbaatzuchtige karakter van hertog Karel en van de beleidvolle wijze waarop deze zijn landen bestuurde. Daarom verzocht hij hertog Louis zijn broer eens over deze zaak te polsen. Een gunstig resultaat ging hem des te meer ter harte, verklaarde hij, daar dit van grote invloed kon zijn op de regeling van de kwestie in de Republiek. Met betrekking tot de laatste gingen zijn gedachten uit naar de instelling van een voogdij-raad, aan het hoofd waarvan hij graag de veldmaarschalk wilde zien. In het belang van zijn huis zou hij deze delicate functies graag aan de beide Brunswijkers toevertrouwen, zo voegde hij eraan toe².

Hoezeer de aanvullende regeling Willem IV ook ter harte mocht gaan, het is bij goede voornemens gebleven, want bij zijn onverwacht overlijden op 22 oktober 1751 ontbrak een testament, dat onder meer de nodige voorzieningen voor de Duitse landen had moeten bevatten. Het optreden van de Prinses als regentes voor haar minderjarige zoon leverde aanvankelijk geen moeilijkheden op, doch er dreigde een onaan-

¹ Verslag door de hertog van een gesprek met de Prins, 11 mei 1751. N.S.A. II 27 c.

² Idem.

gename complicatie toen de Prins van Nassau-Usingen, één der belanghebbenden bij de Nassause erfenis, als mede-voogd erkend wilde worden. De Gouvernante trad onmiddellijk energiek op, belastte haar Duitse kanselarij met de uitvoering van de plannen van haar overleden echtgenoot en verzocht hertog Karel van Brunswijk officiëel als haar mede-voogd te willen fungeren.¹ Deze, door zijn broer van alles op de hoogte gebracht, stemde toe. De kanselarij stelde een ontwerp-acte, op die de meerderjarigheid van Willem V op 18 jaar fixeerde en de regerende hertog van Brunswijk in de genoemde kwaliteit bij het bestuur over de Nassause landen betrok. Mocht de Prinses de meerderjarigheid van haar zoon niet meer beleven, dan zou hertog Karel tot aan dat tijdstip als administrerend voogd optreden, d.w.z. de effectieve regering in die gebieden waarnemen. Nadat alle betrokken partijen de acte hadden goedgekeurd, werd er vanuit Den Haag, Brunswijk en Londen ernstige aandrang op de keizer uitgeoefend om het stuk te bekrachtigen. De keizer toonde zich gewillig en daaraan was het waarschijnlijk te danken dat de Rijkshofraad de pretenties van de vorst van Nassau-Usingen nietig verklaarde op grond van diens zware schulden². Op 16 januari 1752 was de Prinses in het bezit van de officiële keizerlijke documenten die de voorgestelde regeling sanctioneerden³.

Op basis van dit diploma kon nu verder worden gewerkt. De kanselarij in Den Haag kreeg opdracht van de Prinses, schikkingen te treffen omtrent een aantal vraagstukken zoals de voortgezette betaling van haar huwelijksgift uit de Duitse landen, de primogenituur van Willem V boven zijn oudere zuster met betrekking tot de Nassause opvolging en het opstellen van een goederen- en inkomstenverdeling tussen broer en zuster bij een eventueel vroegtijdig overlijden van hun moeder⁴. De voornaamste figuur van de kanselarij was de geheimraad C. H. von der Lühe, een jurist wie het niet aan initiatief en werkkraft ontbrak doch die het vermogen miste andermans argumenten te aanhoren en te waarderen. Ook hij was, zoals verschillende andere Duitsers, door Willem IV in dienst genomen, waarschijnlijk op grond van zijn connecties in Hannover, Brunswijk en Oost-Friesland. Voor de diplomatie toonde hij zich minder geschikt. Een desbetreffende zending naar de bisschop

¹ Hertog aan Maria Theresia, 27 oct. 1751. N.S.A. II 64.

² Hellen aan koning Frederik, 16 nov. 1751.

Frederik aan Hellen, 20 nov. 1751. A.R.A.arch. Fagel, 336.

³ Von der Lühe aan Steyn, 16 jan. 1752. K.H.A.arch. Willem V, 93^A-94.

⁴ Dit blijkt uit een brief van Larrey aan hertog, 24 juli 1752 (N.S.A. II 63) en uit een memorie van von der Lühe, 17 sept. 1753. K.H.A.arch. Willem V, 98.

van Keulen en Munster die de Prins hem in 1747 had opgedragen, was geen succes geworden¹. Bij de voogdijregeling speelde hij aanvankelijk een belangrijke rol en niet alleen voorzover het de Nassause zaken betrof. Met Bentinck en Raadpensionaris Steyn besprak hij herhaaldelijk wat er met betrekking tot deze kwestie in Holland gedaan moest worden². Daarbij verdedigde hij met succes zijn standpunt dat, nu in het Duitse Rijk 's Prinsen meerderjarigheid op 18 jaar bepaald was, de Staten van Holland dit voorbeeld moesten volgen.

In het voorjaar van 1752 werd hij samen met een collega van de kanselarij, zekere von Eyben, door de Gouvernante naar Brunswijk gezonden om met hertog Karel over de hierboven genoemde punten tot een accoord te komen. Uit de geraadpleegde stukken is echter niet gebleken in welke vorm die zaken hun beslag hebben gekregen; wel, dat het verblijf der beide geheimraden in Brunswijk een hoogst onverkwikkelijke episode vormde van wederzijdse tegenwerking en intriges³, waarin behalve Larrey ook de secretaris van de kanselarij, von Winter, betrokken werd⁴. Eén van de strijdvrageu schijnt geweest te zijn dat von der Lühe in elk geval de primogenituur van Willem V door de keizer erkend wilde zien, waarmee Eyben het absoluut niet eens was; ook het Brunswijkse hof was van mening dat de daarvoor benodigde uitgaven zoals registratie- en zegelrechten weggegooid geld waren⁵. Von der Lühe verbruide het door zijn bazige gedrag tenslotte bij de Prinses en hertog Karel zozeer dat hij in 1753 ontslag kreeg uit de Nassause dienst⁶.

b. De Hollandse resolutie

De grillige buitenlandse politiek en de onmacht of de onwil van het Stadhouderlijk paar, de pasverworven macht door doeltreffende maatregelen veilig te stellen waarover in het vorige hoofdstuk gesproken is, was voor niemand teleurstellender dan voor Willem Bentinck. Trouw gesecondeerd door zijn broer Charles en de nieuwe veldmaarschalk, wees hij Prins en Prinses voortdurend op het gevaar van de wel terug-

¹ Braubach: Die österreichische Diplomatie etc., 100.

² Besprekingen op 2 dec. 1751, 9 en 19 jan. 1752. K.H.A.arch. Willem V, 93^A-94.

³ Hertog Karel beklagde zich daar zelfs over bij de Prinses.

Aantek. hertog Louis, 21 oct. 1752. N.S.A. II 63.

⁴ „Lühe croit que Winter est quelque chose, Lühe se trompe. Winter croit que Lühe n'est rien, Winter se trompe à son tour”.

Larrey aan hertog, 28 sept. 1752. N.S.A. II 63.

⁵ Als noot 3.

⁶ Hertog aan Larrey, 12 jan. 1753. K.H.A.arch. Willem IV, 172^{B-II}.

gedrongen maar niet verslagen Staatsgezinde partij en spoorde hij hen met al de kracht van zijn actieve persoonlijkheid aan, deze aartsvijand voor goed buiten gevecht te stellen. Hoeveel moeite kostte het hem, de Prins weer tot nauwe samenwerking met Engeland te brengen; hoezeer spanden hij en de hertog zich in, om hem ertoe te bewegen ernst te maken met de barrièrekwestie. Desondanks bleef het beleid van de Prins, voorzover men daarvan kon spreken, gekenmerkt door onregelmatigheid en gebrek aan samenhang. Tevergeefs drong Bentinck aan op reorganisatie van het Stadhoudelijk bestuur en de oprichting van een aantal zgn. departementen, teneinde een betere taakverdeling te verkrijgen. Slechts onder zware pressie en veelal met dreigementen kon hij de Prins tot afdoening van de meest urgente zaken bewegen. Het was op zijn initiatief dat de Stadhouder aandacht begon te schenken aan de voogdijregeling en er met de hertog over sprak. De aanleiding daartoe was Bentincks reis naar Engeland in mei 1751, waar hij de ministers druk doende had gevonden met een soortgelijke kwestie. Enkele maanden tevoren was n.l. de Prins van Wales, „poor Fred”, gestorven, waardoor voorzieningen moesten worden getroffen voor een regentschap, voor-geval ook koning George mocht komen te overlijden voordat zijn kleinzoon, de latere George III, meerderjarig zou zijn. Bentinck heeft ongetwijfeld de Stadhouder terstond op de hoogte gebracht van zijn bevindingen en hem ingelicht over de wijze, waarop men zich in Londen de uitoefening van het regentschap voorstelde.

Volgens het ontwerp, waaraan het Parlement enige tijd later kracht van wet gaf¹, zou, bij een eventueel spoedig overlijden van de koning, de moeder van de jonge kroonprins belast worden met de zorg voor de verdere opvoeding van de pretendent en tevens onder de titel van „Regent of the Kingdom” de koninklijke macht uitoefenen tot aan de meerderjarigheid van haar zoon. Een regentschapsraad onder leiding van de hertog van Cumberland, broer van haar overleden echtgenoot en tevens opperbevelhebber van het leger, zou haar daarbij terzijde staan. Leden van dit college waren de aartsbisschop van Canterbury en de voornaamste ministers en staatssecretarissen. Een meerderheid van 5 stemmen was noodzakelijk voor het nemen van rechtsgeldige besluiten. Koning George was het met dit wetsontwerp niet eens, zelfs niet toen hem het recht gegeven werd, bij testamentaire beschikking nog vier personen naar eigen keuze in de raad te benoemen. In plaats van zijn schoondochter had hij veel liever Cumberland tot regent benoemd

¹ Een exemplaar in A.R.A.arch. Fagel, 5218^a.

gezien, doch wetend hoe impopulair een regeling zou zijn die de tijdelijke uitoefening van de monarchale macht opdroeg aan de militaire bevelhebber, berustte hij in het voorstel zoals het er lag. Het Engelse volk had een afkeer van het staande leger en zijn commandant, die zich door nodeloze hardheid bij het onderdrukken van de Jacobitische opstand in Schotland in 1745 de bijnaam „the butcher” had verworven. Tijdens de debatten in het Parlement over het wetsontwerp had William Pitt deze afkeer onder woorden gebracht met zijn stekelige opmerking over „een bepaald persoon van hoge positie die in de verleiding mocht komen zich de kroon toe te eigenen, wanneer hem het regentschap zou worden toevertrouwd”¹. Deze uitlating had Cumberland natuurlijk zwaar gegriefd en maakte hem tot een definitieve vijand van Pitt. De prins zou later nog de gelegenheid krijgen de staatsman daarvoor de rekening te presenteren².

Nu ligt het voor de hand, verregaande invloed van de Engelse regentschapswet op de denkbeelden van de Stadhouder aan te nemen. Immers, wanneer hij het had over de instelling van een raad, die zijn echtgenote zou moeten bijstaan in de uitoefening van de Stadhouderlijke rechten en waarvan de veldmaarschalk het hoofd zou moeten zijn, is de overeenkomst met Cumberland als voorzitter van de Engelse regentschapsraad die de Prinses-Douairière moest assisteren, zonder meer duidelijk. Zoals gezegd, liet hij het echter bij goede voornemens en maakte hij geen aanstalten tot realisering van deze plannen over te gaan. Een en ander liet natuurlijk niet na de Bentincks en de hertog hevig te verontrusten. Naarmate de gezondheid van Willem IV in de zomer achteruitging, werden zij meer en meer doordrongen van de noodzaak tijdig maatregelen te treffen. Bij de gebleken nutteloosheid de Prins over deze zaak te onderhouden, wendden zij zich nu tot de Prinses, nadat ieder voor zich zijn gedachten over de kwestie op schrift had gesteld³.

Kort na elkaar hadden Charles Bentinck en zijn broer de gelegenheid de Prinses daarover te spreken, doch zij wilde er in het geheel niet van horen. Spottend merkte zij tegenover de laatste op dat, als hij per se moeilijkheden zocht, hij beter het geval kon stellen dat ook zij zou overlijden voor de meerderjarigheid van haar kinderen. Bentinck ging daar natuurlijk dadelijk op in en wees haar met grote nadruk en niet zonder vertoon van eigen gewichtigheid op de gebiedende eis, een

¹ Charteris, 79.

² Cf. pag. 395.

³ Aantek. Bentinck, 6 aug. 1751. B. M. Egerton, 1733.

sterke Stadhouderlijke partij in het land te organiseren om eventuele acties van de Staatsgezinde factie bij de dood van de Prins te kunnen tegengaan¹. Op dit punt insisterde hij voortdurend, hoe dikwijls de Prinses hem ook terugwees. Toen zij hem tenslotte verbood nog langer over dit onderwerp te spreken, zond hij haar een schrijven met een memorie, waarin hij de sterkte en de onderlinge verstandhouding van de anti-Stadhouderlijke partij analyseerde². Doch de Prinses kneep de papieren in elkaar en wierp ze weg³. Ze kon er niet toe komen te veronderstellen dat de gezondheid van haar echtgenoot aanleiding kon geven tot serieuze gedachten over een voogdijregeling en bovendien had ze een hekel aan Bentinck persoonlijk. Zijn broer had met diverse schriftelijke vertogen al evenmin succes en de hertog onthield zich wijselijk van enige stap, nu zijn vrienden geen kans zagen iets te bereiken.

Eerst de dood van haar gemaal bracht de Prinses tot andere inzichten. Zij beseftte plotseling dat Bentincks uiteenzettingen, hoe vervelend ook om te aanhoren, niet zo misplaatst waren geweest als zij steeds had gedacht. Nadat zij als Gouvernante de voogdij over haar kinderen en de tijdelijke uitoefening van het Stadhouderschap had aanvaard⁴, ging haar eerste zorg dan ook uit naar het totstandbrengen – en liefst zo spoedig mogelijk – van de aanvullende voogdijregeling. Met het opstellen van een ontwerp belastte zij Raadpensionaris Steyn, Bentinck en Wassenaar-Katwijk, eveneens lid van de Hollandse Ridderschap doch „quantité négligeable” vergeleken bij de twee anderen. De Prinses begreep terecht dat het haar Hollandse adviseurs moesten zijn aan wie zij, wat nu volgen moest, diende toe te vertrouwen en dat de Friese partij haar onder de gegeven omstandigheden van geen nut kon zijn. De keuze van haar medewerkers, met name van Bentinck, bezorgde haar prompt één van de zeer schaarse woorden van lof van haar vader, de Engelse koning⁵.

In Londen had men de gebeurtenissen nauwlettend gevolgd. Noch de vorst, noch zijn ministers waren geneigd de dood van de Prins als een ernstig verlies te beschouwen; daarvoor hadden zij zich te dikwijls gegergd aan diens politieke geschipper met het Oud Systeem. Bovendien

¹ Verslag door Bentinck van een gesprek met de Prinses, 10 aug. 1751. N.S.A. II 27 c. Cf. ook d'Ailly, 124.

² Archives 4, I, 521-528.

³ Aantek. Bentinck, 30 aug. 1751, B. M. Egerton, 1732.

⁴ Er waren geruchten geweest, dat een paar Hollandse steden daartegen wilden ageren. Archives 4, I, 530.

⁵ Archives 4, II, 167.

had Bentinck tijdens zijn laatste bezoek aan Engeland weinig gedaan om die ergernis en ongerustheid te temperen. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken dat de Engelse regering onmiddellijk na de dood van de Prins de gelegenheid gunstig achtte om, bij de gebleken goede wil van de Gouvernante, de zaken in de Republiek en met name aan het Stadhoudelijk hof wat meer in overeenstemming te brengen met haar eigen denkbeelden omtrent een effectief bondgenootschap der beide Zeemogendheden. Niemand minder dan Lord Holderness, sedert juni Secretary of State, kwam naar Den Haag om samen met de Engelse resident Dayrolle de Prinses en de Republiek te condoleren met de dood van de Stadhouder. Doch Holderness had in feite een heel andere opdracht. Hij had zeer geheime instructies bij zich die hem opdroegen, de Gouvernante de bijstand van de koning aan te bieden voor het geval dat er in de Republiek lieden waren die de openbare rust wilden verstoren of de Stadhoudelijke regeringsvorm wilden omverwerpen. Voorts moest hij bij haar aandringen op een onmiddellijke regeling van de voogdij en wel naar het voorbeeld van de Engelse regentschapsraad. De koning gaf daarbij de verzekering dat hij bereid was de te treffen maatregelen met al zijn kracht te ondersteunen. Ook moest Holderness ervoor zorgen dat de hertog van Brunswijk zo spoedig mogelijk de volledige invloed kreeg waarop hij recht had en tot slot was hem opgedragen de in Engelse ogen met hart en ziel aan Frankrijk verknochte Friese partij uit de omgeving van de Prinses te verwijderen¹.

De koning kende zijn oudste dochter wel slecht als hij dacht dat zij zich aldus de wet zou laten voorschrijven; hij beging bovendien de flater haar persoonlijk het doel van Holderness' komst aan te kondigen². Het gevolg was dat hij een fel en bitter afwijzend antwoord van de Prinses ontving, die bovendien weigerde Holderness in audientie te ontvangen. Zij liet hem eerst geruime tijd wachten in de anti-chambre en gaf hem toen zo onomwonden haar misnoegen te kennen over zijn aanwezigheid, dat de Engelsman dreigde op stel en sprong naar Engeland te zullen terugkeren en de koning van de hem aangedane smaad op de hoogte te brengen. Steyn en Fagel haastten zich tussenbeide te komen doch de Prinses die reeds hevig opgewonden was, verloor volkomen haar zelfbeheersing en beschuldigde in een hysterische uitbarsting van woede de Bentincks en de hertog ervan dat zij Holderness naar Den Haag hadden

¹ „Annotations” van de hertog, voorjaar 1755. N.S.A. II 23 (IV^A), ongenummerd. Walpole, I, 180.

Hellen aan Frederik, 2 en 16 nov. 1751. A.R.A.arch. Fagel, 336.

² Hellen aan Frederik, 2 nov. 1751. A.R.A.arch. Fagel, 336.

laten komen om haar totaal van hen en van de Engelse regering afhankelijk te maken, maar, zo riep zij uit, zij zou zich niet door haar vader laten overheersen, niet als vader en niet als koning en Engelse hulp had zij niet nodig¹.

Het kostte de Raadpensionaris en de griffier de grootste moeite haar te kalmeren en haar te bewegen Holderness alsnog een uiterst koele en nietszeggende audientie toe te staan. Natuurlijk bracht deze na zijn terugkeer in Londen de koning omstandig verslag uit van het falen van zijn missie, hetgeen George II op zijn beurt weer zodanig ontstemde dat, naar de hertog jaren later in zijn aantekeningen noteerde², deze brouille van vader en dochter de verstandhouding tussen de Zee-mogendheden diepgaand beïnvloed heeft, ook al kreeg de Prinses na het vertrek van Holderness spoedig berouw over haar onbeheerst optreden en gaf zij de verzekering dat zij nooit van het ware systeem zou afwijken, de belangen van de Republiek steeds als onafscheidelijk van die van Engeland zou beschouwen en uit dien hoofde een overtuigd voorstandster was van de alliantie met Oostenrijk³. De hertog moest bij dezelfde gelegenheid toegeven dat zij zich tot op dat moment aan haar verklaring had gehouden.

De onverkwikkelijke scène leverde in elk geval het voordeel op dat de Engelse regering voorgoed de lust vergaan was, te proberen van de Republiek een soort Britse provincie te maken. Ze had de les geleerd, getuigen de instructies die de nieuwe gezant in Den Haag, Joseph Yorke, meekreeg toen hij in december 1751 naar zijn standplaats vertrok. De hertog wist daarover de keizerin mee te delen dat Yorke voorgeschreven was, tot elke prijs de welwillendheid en het vertrouwen van de Prinses te winnen en haar iedere aanleiding te ontnemen tot de gedachte, dat Engeland haar de wet wilde voorschrijven of zich met de binnenlandse aangelegenheden van de Republiek wilde bemoeien. Daarom had hij strikte opdracht zich op geen enkele manier te mengen in eventuele voogdijregelingen en zelfs met geen woord over dit onderwerp te reppen tegenover wie dan ook. Wel moest hij bij zijn diplomatiek optreden steeds nauw contact houden met de „Engelse vrienden”, onder wie de Bentincks, de hertog, Fagel, Larrey en ook de Raadpensionaris gerekend werden⁴. Voor Brunswijk waren deze richtlijnen in

¹ Hertog aan Maria Theresia, 8 nov. 1751, N.S.A. II 64.

² „Annotations” van de hertog, voorjaar 1755. N.S.A. II 23 (IV^A), ongenummerd.

³ Hertog aan Maria Theresia, 10 dec. 1751. N.S.A. II 64.

⁴ Idem, 24 dec. 1751. Verder Archives 4, II, 168 e.v. en Kalshoven, 248 e.v.

zoverre van belang dat de Engelse regering hem in het politieke leven betrok. Er heeft zich dan ook terstond na Yorke's aankomst een vorm van samenwerking tussen hen ontwikkeld, die bij tijd en wijle vriendschap genoemd kon worden en die zich heeft gehandhaafd gedurende de 30 jaren dat beiden in de Republiek verbleven.

Joseph Yorke was de derde zoon van de Engelse kanselier Lord Hardwicke¹ en volgde aanvankelijk een militaire carrière. In de Oostenrijkse Successieoorlog maakte hij de veldslagen mee van Dettingen, Fontenoy en Laeffelt en was ook aanwezig bij die van Culloden, waar de hertog van Cumberland in 1745 de Schotse troepen van de Stuartpretendent Karel Eduard versloeg. Hij maakte snel promotie en was bij het einde van de oorlog aide-de-camp van Cumberland met de rang van kolonel. Na het sluiten van de vrede ging hij over in diplomatieke dienst en was tot 1751 ambassade-secretaris in Parijs. Daarna werd hij – 26 jaar – overgeplaatst naar Den Haag als gevolmachtigd gezant². Over zijn persoon en karakter is reeds meermalen geschreven en in de Nederlandse literatuur doorgaans niet zeer gunstig. Kalshoven becritiseerde echter het onsympathieke beeld dat Nijhoff van de gezant gaf³. Het staat buiten twijfel dat Yorke een bekwaam en ambitieus man was, die de hem opgedragen functie ernstig opnam; hij behoorde tot de best geïnformeerde Engelse diplomaten op het vasteland en beschikte over contacten ver buiten zijn eigenlijke arbeidsterrein. Geheel geschoold in de Whigtraditie van het Oud Systeem, was hij een overtuigd voorstander van nauwe samenwerking tussen de Zeemogendheden, hoewel hij meer dan eens zijn minachting te kennen gaf voor de in zijn ogen dikwijls bekrompen en aarzelende houding van de Hollanders. Anderzijds waren er ook momenten, waarop hij de politiek van zijn eigen regering, met name van Newcastle, scherp afkeurde. Een vriend van Oostenrijk was hij niet en de zwaarwichtige titulatuur en betoogtrant, die de stukken van de Weense kanselarij kenmerkten, waren hem een doorlopende ergernis. Voor de Pruisische koning had hij daarentegen een oprechte bewondering, die hij overigens eerst na het renversement des alliances openlijk kon tonen. Een onaangename eigenschap was zijn hooghartigheid, die hij bij gelegenheid zo kwetsend kon demonstreren, dat zijn zwager, Lord Anson, first Lord of the Admiralty, hem eens noemde: „the most impudent fellow he ever saw”⁴. Desondanks stond hij vanaf de aanvang

¹ Over de familie Yorke, cf. Williams: *The eclipse of the Yorkes*.

² *The Life . . . of Hardwicke*, II, 148-149.

³ Kalshoven, 117.

⁴ *The Life . . . of Hardwicke*, II, 151.

op goede voet met de Prinses die hem zo dikwijls gehoor gaf als hij wenste. Hij toonde veel begrip voor de moeilijke positie waarin zij na de dood van haar gemaal verkeerde en roemde de geestkracht en toewijding waarmee zij de vele hangende zaken afdeed. Van hem is ook een van de schaarse uitspraken afkomstig over de jonge Willem: „The boy is a fine one and promises much. He has quick and lively parts full of spirit and talks three or four languages with great facility”¹. Het laatste klinkt nogal ongeloofwaardig met betrekking tot een kind van vier jaar.

Door de keus van haar medewerkers bij het opstellen van een voogdijregeling bepaalde de Prinses tevens de procedure in deze zaak. Het was immers nauwelijks te verwachten, en zeker niet van een Hollandse Raadpensionaris, dat zij iets zouden ontwerpen in de geest van de Engelse regentschapsraad, d.w.z. een Generaliteitscollege dat ook maar op enigerlei wijze de provinciale souvereiniteit van Holland zou beperken. Er waren wel stemmen opgegaan, met name in Gelderland, die een Generaliteitsregeling prefereerden, zoals de Prinses aan Steyn meedeelde, doch toen deze daar tegenin bracht dat de voogdij op dezelfde wijze tot stand gebracht moest worden als de organieke resoluties die het Erfstadhouderschap hadden ingesteld, m.a.w. provinciegewijs en op voorgaan van Holland, stemde zij daarmee in en gaf zij hem en Bentinck opdracht op deze voet te werk te gaan².

Reeds bij een eerste conferentie over deze materie kwamen de beide staatslieden tot de conclusie dat de moeilijkste kant van hun taak niet zozeer het ontwerpen van een bepaald plan zou zijn, als wel het verkrijgen van de goedkeuring van de Prinses voor enkele onderdelen daarvan. Dat zou met name gelden voor de positie van de hertog van Brunswijk. Bentinck en Steyn wensten n.l. eindelijk te komen tot de oprichting van het militaire departement, waarvan de hertog indertijd de leiding was toegezegd. In een gesprek met thesaurier de la Bassecour en secretaris Hop van de Raad van State, toonde ook de laatste zich een groot voorstander van een dergelijk departement en hij voegde eraan toe dat het hem zou verheugen, wanneer de veldmaarschalk, met wie hij graag te doen had, aan het hoofd daarvan geplaatst zou worden. Hop lanceerde verder het idee, de hertog zitting te geven in de Raad van State, doch de anderen reageerden daar voorlopig niet op. Zij betwijfelden reeds sterk of de Prinses voor het denkbeeld van het militaire departement

¹ Ibidem, 32.

² Aantek. Bentinck over een onderhoud tussen de Prinses en Steyn, 8 nov. 1751. B. M. Egerton, 1733.

tement gewonnen kon worden. Na intensief beraad nam Steyn de taak op zich, haar de noodzaak daarvan onder ogen te brengen¹. Het verbaasde hem echter niet dat zij hem bij de eerste de beste gelegenheid waarop hij het thema ter sprake bracht, de pas afsneed met het commentaar dat zoiets gedurende haar leven niet te pas kwam. Zij stond erop dat zij alleen zeggingschap had in het militaire beleid, omdat de genegenheid van officieren en manschappen op haar persoon en die van haar zoon geconcentreerd moest blijven. De hertog kon desnoods de tweede of derde plaats innemen, maar zij wenste hem onder geen beding in de gelegenheid te stellen de sympathie van het leger naar zich toe te trekken, omdat dit de belangen van haar huis zou schaden². Op dit standpunt liep het gehele betoog van Steyn, die de nadruk legde op het gebrek aan organisatie en consistentie in het leger, te pletter. De Prinses vermocht deze zaak alleen in de persoonlijke sfeer te zien en daarmee was het departement afgeschreven.

Hoe het de hertog te moede was, toen Bentinck hem alles had verteld, laat zich raden. Uiterlijk kalm en zelfs onverschillig, maakte hij zich in werkelijkheid geen enkele illusie meer. Hij deelde de keizerin mee dat zijn ervaringen in de Republiek, de wijze waarop het Stadhouderlijk paar de gelegenheid om zijn positie vast te leggen voorbij had laten gaan en zijn onwil om de beloften, bij monde van Bentinck in Wenen gedaan, na te komen, hem alle moed hadden doen verliezen. Wat had hij nog te verwachten nu de voogdijkwestie provinciegewijs geregeld zou worden? Hij was van plan, zo besloot hij, nog enige tijd in Den Haag te blijven om te zien waarop deze zaak in Holland zou uitlopen. Wanneer zijn vooruitzichten niet gunstiger werden dan ze thans waren, dan zou hij naar zijn gouvernement gaan als een eerste stap om terug te keren in Oostenrijkse dienst³. Maria Theresia toonde begrip voor zijn ontgoocheling en verontwaardiging en gaf hem de geruststellende verzekering dat hij te allen tijde naar Wenen kon terugkomen, „votre établissement se trouvera aisément”⁴. Toch meende zij hem te moeten waarschuwen voor beslissingen, die uitsluitend voortkwamen uit gekwetste gevoelens en andere motieven van persoonlijke aard. Zolang er kans bestond dat hij in de toekomst van enig nut kon zijn voor

¹ Aantek. Bentinck, 1 en 7 nov. 1751. B. M. Egerton, resp. 1732 en 1733.

² Aantek. Bentinck over een onderhoud tussen de Prinses en Steyn, 8 nov. 1751. B. M. Egerton, 1733.

³ Hertog aan Maria Theresia, 27 oct. en 13 nov. 1751. N.S.A. II 64.

⁴ Maria Theresia aan hertog, 10 nov. 1751. Ibidem.

de gemeenschappelijke zaak, diende hij zijn particuliere belangen daarbij ten achter te stellen, vermaande ze¹.

Inmiddels werkten Steyn en Bentinck met grote voortvarendheid aan een ontwerp-resolutie, die door de Ridderschap in de Staten van Holland gebracht zou worden. De beide auteurs achtten het van groot belang hun werkstuk zo snel mogelijk te voltooien, liefst nog vóór het Kerstreces van de Hollandse Statenvergadering. Voor de uitwerking van hun denkbeelden maakten zij natuurlijk veelvuldig gebruik van de retroacta, terwijl zij ook een memorie van von der Lûhe tot hun beschikking hadden². Het is niet duidelijk, of de geheimraad zich krachtens een opdracht van de Prinses of op eigen initiatief met deze zuiver Hollandse zaak bemoeide; zijn denkbeelden zijn echter de moeite waard om ze te vermelden, want ze betroffen de kern van het vraagstuk. Von der Lûhe maakte zich grote zorgen over de waarneming van de Stadhouderlijke functies bij een onverhoopt overlijden van de Prinses en poneerde daarom nadrukkelijk dat geen enkele van deze functies tijdelijk onuitgeoefend mocht blijven of in handen van de Staten mocht geraken. Hem zweefde n.l. het schrikbeeld voor ogen van een nieuwe Acte van Seclusie. Om dit gevaar te bezweren zou het nodig zijn, dat alle Stadhouderlijke rechten door de voogden werden uitgeoefend. Wie die voogden zouden moeten zijn, liet hij jammer genoeg in het midden. Wat de opvoeding van de Prinsenkinderen betrof, moesten er zodanige bepalingen vastgesteld worden, dat ook een herhaling van de tragische geschiedenis van het „Kind van Staat” uitgesloten zou zijn. Daarom opperde hij het idee om, gezien de gevorderde leeftijd zowel van de grootvader als van de grootmoeder, respectievelijk koning George en de Prinses-Douairière Marie Louise in Leeuwarden, een college te vormen dat toezicht zou houden op de „educatie”. Dit zou dan moeten bestaan uit enkele personen „van crédit, distinctie en vertrouwen, aangenaam aan de Staat en aan H.K.H.”, b.v. één gedeputeerde uit ieder gewest, voorzien van een instructie van H.H.M.

In verband met deze memorie moeten drie dingen opgemerkt worden: 1° dat de auteur uitsluitend over Holland sprak. Men kan hem dus niet, zoals bepaalde Gelderse heren, een voorstander van een Generaliteitsregeling noemen; 2° dat hij de instelling van een afzonderlijke raad verlangde voor de opvoeding van de vorstelijke kinderen in eigenlijke zin; 3° dat hij alle Stadhouderlijke functies uitgeoefend wilde zien doch niet

¹ Idem, 26 nov. 1751.

² D.d. 2 dec. 1751. A.R.A.arch. Fagel, 5218^a.

door de Staten. In het laatste punt school natuurlijk de moeilijkheid, want het deed in feite niets anders dan de bezwaren die er tegen een Unie-regeling waren, verschuiven naar het provinciale vlak. Een bruikbare oplossing wist von der Lûhe daarvoor niet aan de hand te doen. Van tweeën immers één: als de Staten niet als voogden mochten optreden, dan kon de uitoefening van het hele complex Stadhouderlijke rechten in Holland slechts aan een persoon of aan een nieuw op te richten college, dus aan een provinciale raad, worden opgedragen. En dan stond men weer voor de bekende reeks van moeilijkheden. Was het te verwachten dat de steden, welke het reeds onder Willem IV steeds zwaarder was gevallen de grote macht van het Erfstadhouderschap te verdragen, erin zouden toestemmen dat één of meer representanten dit regiem zouden voortzetten? Daar viel immers niet aan te denken. De Raadpensionaris was trouwens niet zo beducht voor een herhaling van de gebeurtenissen die von der Lûhe op het oog had. Zijn instructie was in 1749 uitgebreid met de bepaling, dat hij verplicht was het pas ingestelde Erfstadhouderschap te verdedigen en te helpen instandhouden; dat was in de ogen van Steyn een voldoende garantie. Von der Lûhe's memorie formuleerde eisen die misschien ingewilligd hadden kunnen worden toen Willem IV nog leefde. Diens macht was groot genoeg om de oppositie te bedwingen. Thans lagen de zaken echter heel anders en niemand wist dat beter dan Bentinck. Hij, de grote verdediger van de centraliserende Stadhouderlijke macht, moest de consequenties trekken uit het feit dat de Staten nog altijd de souverainen waren. Het was om die reden eenvoudig onmogelijk hen van de voogdij uit te sluiten, zoals von der Lûhe verlangde. Zou Bentinck die erkenning zwaar gevallen zijn? Het was met hem een eigenaardig geval. Zijn activiteit onder Willem IV had onophoudelijk bewezen dat een allesbeheersend Erfstadhouderschap zijn favorite ideaal was, maar anderzijds bezat Bentinck nog voldoende eigenschappen en opvattingen van de Hollandse edelman om de souveriniteit van de Staten en het aandeel daarin van de Ridderschap als historisch gegroeide en dus geheiligde toestanden te beschouwen. Zo kon hij tegenover de andere provincies Hollands suprematie met grote felheid verdedigen. Het geheel gaf aan zijn optreden dikwijls een zekere dubbelzinnigheid.

Bij zijn werkzaamheden voor de voogdijregeling mocht hij in theorie de opvattingen van von der Lûhe delen, uit practische noodzaak konden hij en Steyn er weinig rekening mee houden. Een eerste ruwe schets toonde dat duidelijk aan. De hertog, die er even inzage van kreeg, meldde de keizerin dat het op het volgende neerkwam¹: de Staten zouden

¹ Hertog aan Maria Theresia, 10 dec. 1751. N.S.A. II 64.

als voogden optreden over de minderjarige Prins in zijn functie van Erfstadhouder, terwijl de waarneming van het kapiteinschap-generaal aan hem, hertog, was toegedacht op een bijgevoegde instructie. De andere bijkomende functies van de Stadhouder zouden eveneens door de Staten worden waargenomen (dat was niet juist; in het ontwerp werd b.v. voorgesteld dat het admiraalschap-generaal gedurende de minderjarigheid zou „slapen”), terwijl er een kleine raad gevormd zou worden uit alle provincies, die zorg zou dragen voor de opvoeding van de Prinsenkinderen. Hier was dus het idee van von der Lühe gevolgd. Het is jammer dat de hertog zich tevreden stelde met het bijsluiten van de voor hem ontworpen instructie, zonder op dit hoogst belangrijke stuk enig commentaar te leveren, daar de eerste redactie ervan noch in het Koninklijk Huisarchief noch in het Niedersächsische Staatsarchiv gevonden kon worden. Toch kunnen wel enkele belangrijke kenmerken van dit eerste ontwerp afgeleid worden uit latere commentaren in de briefwisseling en aantekeningen van de hertog en zijn vrienden. Dan staan twee dingen vast: 1°. dat Bentinck de instructie vervaardigd heeft op basis van die voor de kapitein-generaal van 24 febr. 1672¹, en 2°. dat hij en Steyn het nodig geoordeeld hebben de Stadhouderlijke waardigheden tijdens de voogdij te doen representeren in de Generaliteitscolleges². Het laatste mag op goede gronden geïnterpreteerd worden als het geven van zitting in de Raad van State aan de waarnemende kapitein-generaal. Beide punten hielden overigens nauw verband met elkaar, zoals kan blijken uit het volgende beknopte overzicht van de voorgeschiedenis van Willem III's instructie.

In 1667 hadden de Staten van Holland bij Eeuwig Edict het Stadhouderschap en het kapiteinschap-generaal van elkaar gescheiden en vervolgens het eerste „gemortificeerd”. Bij afzonderlijke resolutie stelden zij toen voor, de jonge Willem III zitting te geven in de Raad van State „teneinde de nodige kennis op te doen en om hem te vergunnen in politieke kwaliteit een veldtocht bij te wonen, teneinde hij zich kon bekwaamen voor militaire bedieningen die de Staten later mochten goedvinden hem op te dragen”³, m.a.w. zitting in de Raad van State werd dus op dat moment uitgelegd als een wenselijke voorbereiding voor het kapiteinschap-generaal en niet als een consequentie van het Stadhouderschap. Het duurde drie jaren voor de andere gewesten hun bezwaren en tegenwerking hadden opgegeven en door de Acte van Harmonie het Eeuwig

¹ Aantek. Bentinck, nov. 1751. B. M. Egerton, 1733. Cf. ook Fruin-Colenbrander, 335.

² Larrey aan hertog, 19 sept. 1752. N.S.A. II 63.

³ Geyl: Oranje en Stuart, 362.

Edict aanvaardden, door Holland als voorwaarde gesteld voor zijn toestemming om de Prins in de Raad van State te introduceren. Toen het zover was, rezen er in Holland zelf moeilijkheden over de vraag, met welke bevoegdheid de Prins in dit college zou verschijnen; zou hij enkel als waarnemer aanwezig zijn, een adviserende of een concluderende stem hebben? Met de kleinst mogelijke meerderheid (10-9) verklaarden de Staten zich tenslotte voor de concluderende stem¹. In febr. 1672 volgde Willems benoeming tot kapitein-generaal voor één veldtocht, doch de gewesten hielden de beschikking over het patentrecht aan zich krachtens de bepalingen van de Grote Vergadering. Na de revolutionaire bewegingen die het herstel van het Stadhouderschap ten gevolge hadden, kreeg de Prins als kapitein-generaal van de Unie ook het patentrecht.

Door deze instructie tot uitgangspunt te nemen dacht Bentinck derhalve de hertog zitting te geven in de Raad van State gedurende de tijd van de voogdij. Deed hij dat met het oog op het landsbelang, uit persoonlijke vriendschap of waren er nog andere motieven in het spel? Er zijn voor de laatste veronderstelling enkele aanwijzingen, hoewel zij weer niet zo duidelijk zijn dat zij een positieve uitspraak mogelijk maken. De vraag was, of de hertog recht kon laten gelden op de door Bentinck omschreven faciliteit en wel krachtens een vroegere belofte van Willem IV. Blijkens een latere brief van Larrey aan Brunswijk heeft de hertog ten tijde van het opstellen der Hollandse ontwerp-resolutie aan de auteurs de eis gesteld dat hem het voorzitterschap, in ieder geval het lidmaatschap van de Raad van State toegekend zou worden, evenals een concluderende stem inzake de patenten². Deze eisen, die om nader te noemen redenen niet ingewilligd werden, heeft de hertog geruime tijd gehandhaafd en althans de tweede opnieuw naar voren gebracht, toen in 1757 de Generaliteitsresolutie over de voogdij aan de orde was, doch wat meer zegt, zijn standpunt werd toen door de Prinses gedeeld. Dit kan gezien worden als een uitvloeisel van de verbetering die er sinds 1755 in hun verstandhouding was ingetreden, maar het sluit de mogelijkheid niet uit dat hem het een en ander door haar overleden echtgenoot was toegezegd en zij deze belofte gestand wilde doen. Zij had hem per slot van rekening een jaar tevoren ook het commando over het regiment Hollandse gardes gegeven, omdat hij daar om dezelfde redenen aanspraak op kon maken, hoewel er een andere sollicitant was die tot de kring van haar oude gunstelingen behoorde, n.l. W. N. Pesters, overste in hetzelfde regiment en

¹ Ibidem, 395.

² Larrey aan hertog, 19 sept. 1752. N.S.A. II 63.

broer van de hierna (pag. 132) te noemen J. Pesters van Cattenbroek. Een ander argument in dezen is, dat, naar aanleiding van de regeling van de voogdij drie personen, werkzaam op geheel verschillende terreinen van het openbare leven, met het voorstel kwamen de waarnemend kapitein-generaal zitting te geven in de Raad van State. Dat waren von der Lühe¹, secretaris Hop² en de Groningse burgemeester van Iddekinge³, alle drie vertrouwelingen van de overleden Stadhouders. Bovendien bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief een verzameling stukken van de Delftse pensionaris en latere intimus van de hertog, Pieter van Bleiswijk⁴, waaronder een in het Nederlands gestelde samenvatting voorkomt van een brief, die Willem IV in 1749 aan Bentinck in Wenen zond. Daarin omschreef de Stadhouders het doel, waarvoor hij de hertog in de Republiek wilde hebben. De betrokken passage luidt: „De Prins (sc. Louis van Brunswijk) moet komen op de voet van intiem liaison met de Republiek en met stem”, hetgeen moeilijk anders verstaan kan worden dan dat de hertog minstens zitting in de Raad van State moest hebben. Daar staat echter tegenover dat in de brief, zoals die in de oorspronkelijke tekst in het Frans door Bussemaker in de Archives is afgedrukt⁵, deze zinsnede zegt: „Le Prince doit venir sur le pied étroit de liaison intime avec la République et moi”. Voor de afwijkende tekst van Bleiswijks stuk zijn verschillende verklaringen mogelijk. Eén ervan is dat de hertog hem de brief voorgelezen heeft en „voix” heeft gezegd in plaats van „moi”, of dat van Bleiswijk dat zo verstaan heeft. Een tweede argument tegen de veronderstelling dat Willem IV de hertog het lidmaatschap van de Raad van State heeft aangeboden, is het feit dat noch Brunswijks noch Bentincks uitgebreide aantekeningen melding maken van deze gewichtige kwestie. Alles tesamen genomen, moet men derhalve, zolang geen andere gegevens voorhanden zijn die tot een expliciet oordeel kunnen leiden, ernstig rekening houden met de mogelijkheid dat de hertog krachtens ontvangen beloften met zijn eisen aan Steyn en Bentinck in zijn recht stond⁶.

¹ In een memorie van 7 jan. 1752. K.H.A.arch. Willem V, 98.

² Hiervoor, pag. 69.

³ In zijn „Remarques” op het Hollandse voogdijontwerp, 11 dec. 1751. B. M. Egerton, 1754 C.

⁴ A.R.A. inventaris 83; Particuliere notulen en rapporten etc. Delft, I.

⁵ Archives 4, II, 42.

⁶ Fruin-Colenbrander zegt in een toelichting op de Hollandse resolutie van 16 nov. 1747 (erfelijkheidsverklaring van het Stadhouderschap), dat de Gouvernante een representant kon kiezen voor het kapiteinschap-generaal en het lidmaatschap van de Raad van State (324). Dat is een vergissing; in de resolutie wordt in dit verband over de Raad van State in het geheel niet gesproken. Cf. Wagenaar, XX, 149.

Het was er overigens ver van, dat de ontworpen instructie door de Hollandse regenten geaccepteerd werd. Vooral Amsterdam toonde zich ten aanzien van verschillende punten recalcitrant, nadat de Raad-pensionaris het stuk ondershands aan de voornaamste leden van de Vergadering had meegedeeld. Tot beter begrip diene dat in de stad, die in 1748 aan de Prins het benoemingsrecht van twee burgemeesters en twee schepenen had moeten opdragen, sterke krachten aan het werk waren om de oude onafhankelijkheid te herstellen. De kopstukken van die beweging waren de burgemeesters Pieter Rendorp en Gerard Hasselaer, van wie de laatste nota bene zijn functie aan de Prins te danken had. In de loop van december 1751, dus terzelfdertijd dat de voogdijkwestie op het tapijt was, breidde deze groep zich door het toetreden van vele leden van de Oud-Raad snel uit en beschikte spoedig over een meerderheid. De Prinsgezinde aanhang onder leiding van de burgemeesters Tersmitten en van Collen was incapabel om het heft in handen te houden en onderschatte bovendien de Staatsgezinde conspiratie, die dan ook glansrijk zegevierde op de dag van de verkiezingen, 1 februari 1752. Een hechte correspondentie die onmiddellijk daarna gevormd werd, zou voor het hof de mogelijkheid van een hernieuwde greep op de magistraat 35 jaar lang uitsluiten¹.

Tegen deze achtergrond gezien, wordt het begrijpelijk dat de stad vastbesloten verzet kon bieden inzake het voogdijreglement en wel eerst en vooral tegen de representatie van het Stadhouderschap in een Generaliteitscollege. Bentinck en Steyn zagen spoedig in dat zij niet hoefden te rekenen op Amsterdams goedkeuring van de resolutie, wanneer de hertog zitting zou krijgen in de Raad van State. De Vrij Temminck, de coming man in de magistratuur, weerde zich het felst; hij was er vast van overtuigd dat de Ridderschap toch zou proberen dit punt er op de een of andere manier door te drijven en Bentinck moest hem de plechtige verzekering geven dat dit niet zou gebeuren². Het uiterste waartoe de stad wilde gaan, was het opnemen in de ontwerp-resolutie van een verzoek aan de Raad van State, om ten aanzien van gewichtige vraagstukken betreffende fortificaties en magazijnen geen besluit te nemen dan na overleg met de waarnemend kapitein-generaal. Er kon natuurlijk evenmin nog aan gedacht worden de hertog het patentrecht te verlenen; de stad verlangde uitdrukkelijk – en verschillende andere met haar – dat tijdens de voogdij hieromtrent de bepalingen van de Grote Vergadering

¹ Elias, I, cliii e.v.

² Larrey aan hertog, 19 sept. 1752. N.S.A. II 63.

weer van kracht zouden zijn¹. Zelfs betuigden de Amsterdammers niet in te zien waar het goed voor was, Brunswijk tot representant te benoemen, maar zij waren bereid zich daarbij neer te leggen, wanneer de Prinses dat zo wenste. Daarentegen probeerden zij nog in een ander opzicht zijn invloed zo gering mogelijk te houden en wel bij de officiers-benoemingen. Volgens het ontwerp zou de waarnemend kapitein-generaal alle militaire ambten mogen vergeven van vaandrig tot en met kolonel, op approbatie van de Staten (dit kwam overeen met de instructie van 1672), doch Amsterdam wilde dit beperken tot het recht van voordracht, zodat de beslissing aan de Staten gereserveerd zou blijven².

De stemming in de Hollandse steden bracht de auteurs van het project in overleg met de Prinses tot het inzicht dat concessies noodzakelijk waren. De passages over 's hertogen lidmaatschap van de Raad van State en over het patentrecht werden vervangen door andere, die het bovenvermelde verzoek aan de Raad van State bevatten en het uitvaardigen der patenten regelden overeenkomstig de besluiten van 1651, echter „met communicatie en overleg” van de representant, een toevoeging waarover men het na enig onderhandelen met de steden eens was geworden. In het belang van een snelle afwikkeling van deze affaire overwogen Bentinck en Steyn dat het beter was aan de wensen van de oppositie tegemoet te komen. Bovendien, wat er bij een eventueel plotseling overlijden van de Prinses van de Stadhouderlijke rechten zou overblijven zou, naar hun gevoelen, beslist minder zijn dan wat nu nog verkregen kon worden, ondanks de concessies. Op het punt van de officiers-benoemingen bleef de Prinses echter onwrikbaar, hoezeer Amsterdam ook aanhield. Zij had zich op het standpunt gesteld dat de hertog bij haar leven een gevaarlijke concurrent was, wiens invloed zoveel mogelijk beperkt moest worden, maar deze zaken kwamen heel anders te liggen, wanneer zij zou overlijden. Dat hij dan het commando over de militie moest hebben – maar ook beslist niet meer³ – vond zij voor de hand liggen, want het was in het belang van haar zoon dat de uitoefening van

¹ Latere uitspraak van Steyn. Ibidem.

² Aantek. Bentinck, 9 dec. 1751. K.H.A.arch. Willem V, 90-91. Ook B. M. Egerton, 1733.

Hertog aan Maria Theresia, 10 dec. 1751. N.S.A. II 64.

³ Later met de hertog over deze zaken sprekend, zei Larrey dat de Prinses vanaf het begin van plan was geweest hem, de hertog, een zo groot mogelijke militaire macht te laten opdragen in de voogdijresoluties, maar dat zij „zich liever de keel zou afsnijden” dan toestaan dat hij gedurende de minderjarigheid van haar zoon de Stadhouderlijke functies uitoefende. Verslag van dit onderhoud door de hertog, 30 maart 1754. A.R.A.arch. Fagel, 5218^a.

het kapiteinschap-generaal niet in handen van de Staten geraakte. Het leger was immers de laatste en tevens meest hechte steunpilaar van het Oranjehuis. Daarbij was het haar niet onbekend dat de hertog zich ernstig tekort gedaan voelde en met het plan rondliep, maar weer uit de Republiek te verdwijnen. Om dus de hele voogdijregeling niet op losse schroeven te zetten, moest zij naar beide zijden wat toegeven: aan de ernstigste bezwaren van de Hollandse steden tegemoetkomen en tegelijkertijd voor de hertog enige reële invloed reserveren door hem tenminste de officiersbenoemingen te laten. Zo kwam er een nieuwe redactie van het ontwerp tot stand. Bentinck was er nogal mee ingenomen en constateerde met voldoening dat het hem gelukt was de hertog van Brunswijk daarin op te nemen op een voet „als nog nooit aan iemand gedefereert is geweest”¹. Men zou geneigd zijn dit een wrange uitspraak te noemen van de man, die beter dan iemand anders op de hoogte was van de toezeggingen die de hertog waren gedaan, ware het niet dat Bentinck de Stadhouder onophoudelijk had aangespoord tijdig de nodige voorzorgsmaatregelen te treffen. Het was zijn schuld niet dat Willem IV dit verzuimd had. Zijn voldoening berustte dan ook meer op de overtuiging dat hij onder de gegeven omstandigheden het hoogst bereikbare in de wacht had gesleept.

Dit hield dan, behalve de bekende bepalingen met betrekking tot de Raad van State, het patentrecht en de officiersbenoemingen, het volgende in². De waarnemend kapitein-generaal moest de krijgstucht over de Hollandse troepen streng doen onderhouden en zich tot Gecommitteerde Raden wenden, wanneer hij meende dat dienaangaande nieuwe plakkaten, ordonnanties of reglementen nodig waren (art. II van de instructie). Hij moest de legeronderdelen op volle sterkte en in goede staat houden, waartoe hij de regimentslijsten mocht raadplegen en de garnizoenen de revue mocht afnemen zo dikwijls hij dat nodig vond (art. IV). Het garnizoen van Den Haag, de residentie van de Staten, viel niet onder zijn commando doch onder dat van Gecommitteerde Raden (art. X). Bij de officiersbenoemingen diende hij „tot ontlasting van 's Lands Finantie” eerst degenen die krachtens de verschillende reducties gepensioneerd maar nog voor actieve dienst geschikt waren, in de vacatures aan te stellen (art. VII); zelf mocht hij geen officieren op pensioen stellen doch moest een daartoe strekkend verzoek aan de Staten of Gecommitteerde Raden richten (art. VIII). Het was hem toegestaan

¹ Aantek. Bentinck, 9 dec. 1751. K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

² Cf. de definitieve resolutie, 10 febr. 1752.

verlof te verlenen (art. ix). Hij moest verder het oog houden op de fortificaties en magazijnen en Gecommitteerde Raden assisteren bij het onderhoud en de bevoorrading daarvan, (art. iii). Ook was hem opgedragen door middel van „goede Correspondentie” op de hoogte te blijven van wat er aan de grenzen omging; mocht hem iets van belang voorkomen, dan moest hij de Staten of Gecommitteerde Raden daarvan in kennis stellen (art. xiii). Hij was gehouden hun bevelen te allen tijde stipt na te komen, ook als die strijdig waren met zijn eigen inzichten (art. xiv). Uitdrukkelijk werd hem verboden zich met enige andere zaken „de Religie, Politie, Finantie of Justitie rakende” te bemoeien of iets tegen de Staten en hun leden, instellingen en bondgenoten te ondernemen, ook „onder pretext van Commissie of Authorisatie van H.H.M.”. Slechts in één geval mocht zijn bemoeienis verder gaan dan de militaire zaken en wel, wanneer bij eventuele onenigheid tussen de provincies of hun leden en kwartieren, alle betrokken partijen zijn bemiddeling of zijn beslissing zouden verzoeken (art. xi en xii). Tenslotte moest hij de eed afleggen op deze instructie, waarvan de Staten zich de interpretatie en eventuele uitbreiding voorbehielden (art. xv).

Er volgde nu een laatste bespreking met de Prinses, die zich geheel verenigde met het ontwerp zoals het er thans lag en vervolgens werd het stuk op 6 december door de opstellers in de Ridderschap gebracht, nadat de leden eerst een eed van geheimhouding hadden afgelegd. Er bleken geen bezwaren te zijn, met uitzondering van de kant van de oude veldmaarschalk Willem Maurits van Nassau-Ouwerkerk. Deze voelde zich begrijpelijkerwijs gepasseerd en verklaarde aan Bentinck dat zijn eer en eed niet konden gedogen dat de hertog van Brunswijk, „die toch slechts een middelmatig, ja een klein genie was” zo boven hem bevoordeeld werd¹. Hij kwam met een memorie voor de dag waarin werd voorgesteld, het militaire gezag op te dragen aan een commissie van enkele generaals onder zijn leiding; na zijn dood kon dan de andere veldmaarschalk – Brunswijk dus – het voorzitterschap bekleden². Volgens de hertog was het stuk echter zo dwaas en ongerijmd opgesteld dat niemand het serieus nam, zodat de ontwerp-resolutie zonder meer werd goedgekeurd³.

De Prinses stoorde zich evenmin aan het protest van Nassau-Ouwerkerk, maar de vastberadenheid waarvan zij tot dan toe blijk had gegeven, werd wel door iets anders aan het wankelen gebracht. Zij had

¹ Aantek. Bentinck, 7 dec. 1751. B. M. Egerton, 1732.

² Aantek. Bentinck, 8 dec. 1751. B. M. Egerton, 1732.

³ Hertog aan Maria Theresia, 10 dec. 1751. N.S.A. II 64.

aan enkele vertrouwde medewerkers in de provincies inzage van het Hollandse ontwerp gegeven en daarop waren verschillende afkeurende commentaren los gekomen. Vooral uit het Gelderse bereikten haar critische geluiden en hield men haar voor dat een voogdijregeling, die per provincie tot stand moest komen en naar Hollands voorbeeld de voornaamste Stadhouderlijke rechten aan de Staten opdroeg of liet „slapen”, de doodsteek betekende voor het Erfstadhouderschap¹. Onder de indruk van deze en dergelijke uitspraken begon de Prinses eraan te twijfelen, of de ontworpen regeling inderdaad wel de meest verkieslijke was. De Raadpensionaris besloot daarom, de Statenvergadering die de 11e december uiteen zou gaan, nog een week aan te houden. In die tijd zou men dan de Prinses over haar aarzeling kunnen heenhelpen, de ontstemming van Nassau-Ouwerkerk bezweren en trachten verdere beïnvloeding van de Prinses van buitenaf tegen te gaan². De moeilijkheden werden inderdaad uit de weg geruimd. De oude veldmaarschalk liet zich door zijn zoon Nassau-la Lecq³, met wie Bentinck een onderhoud had gehad, bewegen zijn protest in te trekken⁴. De Prinses herwon haar vastbeslotenheid zelfs in die mate dat de Amsterdammers, die speciaal de vehemente Hasselaer ter dagvaart zonden om ook inzake de officiersbenoemingen hun zin door te zetten, er niet in slaagden ook maar de kleinste concessie los te krijgen⁵. Ongewijzigd verscheen het Ridderschapsvoorstel op 18 december in de Staten, waar de andere leden, na op hun beurt de eed van geheimhouding te hebben afgelegd, het ontwerp overnamen om het aan hun principalen voor te leggen. De Vergadering werd vervolgens verdaagd tot medio januari 1752.

Het onderbreken van de openbare behandeling bracht de voogdijkwestie in het beslissende stadium. Alles wat er aan critiek bestond, vooral buiten Holland, kreeg nu eerst goed de kans zich te laten gelden. Voor Bentinck en Steyn kwam het er maar op aan, of de Prinses in haar goede voornemens zou volharden en zich door de opstekende storm niet opnieuw van haar stuk zou laten brengen. De Gelderse heren waren, zoals te verwachten viel, het eerst present. Schimmelpenninck van der

¹ Het waren twee stukken d.d. 14 dec. 1751, getiteld: „Pro Memoria” en „Remarques op een Project propositie en resolutie van de Provintie van Holland”. Zowel in A.R.A. arch. Fagel, 5218^a als in B. M. Egerton, 1754 C.

² Hertog aan Maria Theresia, 24 dec. 1751. N.S.A. II 52.

³ Cf. over hem, Hardenbroek, I, 33.

⁴ Bentinck aan Prinses, 15 dec. 1751. B. M. Egerton, 1734.

⁵ Missiven van gedeputeerden ter dagvaart aan burgemeesteren, 17 dec. 1751. G.A. Amsterdam, 43.

Oye en Capellen van de Boedelhof verschenen met de secretaris van de Staten, Brantsen, in Den Haag en gaven met de nodige mondelinge toelichtingen hun opmerkingen in geschrifte over aan de Prinses¹. Zij kantten zich tegen het voorstel, zowel waar het zuiver Hollandse zaken betrof, als waar het suggesties deed voor een Generaliteitsresolutie. Hun eerste bezwaar was natuurlijk dat het een provinciaal voorstel was. De auteurs waren er blijkbaar van uitgegaan, betoogden zij, dat iedere provincie haar eigen voorzieningen zou moeten treffen. Het sprak vanzelf dat ieder gewest daartoe bevoegd was, maar het was de vraag, of zoiets aan te bevelen was. Waren er op die wijze geen uiteenlopende en zelfs tegenstrijdige bepalingen te verwachten? Verder was het kwalijk dat het Hollandse ontwerp belangrijke onderdelen van de Stadhoudelijke macht liet „slapen”, zodat de Staat weer zou gaan gelijken op die van vóór 1747, wanneer de resolutie in werking trad. Dit kwam onder meer tot uiting in de instructie voor de hertog, die hem niet de volledige uitoefening van het kapiteinschap-generaal opdroeg, doch hem b.v. bij de officiersbenoemingen voorschreef eerst bekwame gepensioneerden te kiezen. Het zou wel eens grote moeilijkheden kunnen opleveren, de tijdelijk buiten werking gestelde Stadhoudelijke functies bij de meerderjarigheid van de Prins weer te doen herleven.

Op het tweede punt, de eventuele Generaliteitsresolutie, hadden de heren eveneens een aantal bedenkingen, vooral daar, waar in het ontwerp over het patentrecht werd gesproken. Zij waren er niet mee tevreden, dat het uitvaardigen van de marsorders aan de troepen slechts „met communicatie en overleg” van de hertog zou geschieden; hij moest naar hun mening in dezen vrijheid van handelen hebben, zeker in oorlogstijd wanneer het leger te velde was. Het verlenen van patenten in vreedstijd wensten zij op de volgende wijze omschreven te zien: de representant zou, als hij in Den Haag was, tot alle desbetreffende besognes uitgenodigd moeten worden en als eerste zijn advies uitbrengen. Dit advies moest bij de stemming meegeteld worden. Als dan de resolutie door H.H.M. genomen was, behoorden de patenten ter uitvoering van het beslotene aan de representant ter hand te worden gesteld. Zou hij om een of andere reden het besogne niet kunnen bijwonen, dan moest hem zo spoedig mogelijk kennis gegeven worden van de vastgestelde resolutie. Wanneer hijzelf het verstrekken van een of meer patenten nodig achtte, zou hij een besogne mogen aanvragen bij de president van H.H.M.; dit

¹ Als pag. 80, noot 1.

besogne moest zonder uitstel gehouden worden en daarin zou de aanvrager zijn motieven uiteenzetten.

Tenslotte hun voornaamste bezwaren samenvattend, verklaarden de Gelderse heren zich tegen het Hollandse voorstel, omdat de zeven provinciën, „die nu door de band der Stadhouderlijke waardigheid zo nauw met elkaar verbonden zijn”, weer van elkaar gescheiden zouden worden door het in het leven roepen van zeven afzonderlijke voogdijregelingen plus nog die van Drente en de Generaliteit. Een en ander zou het Erfstadhouderschap ernstig in gevaar brengen. Naar het oordeel van de heren verdiende een overeenkomst tussen de bondgenoten teneinde een gemeenschappelijk en uniform „representatief” voor de Stadhouderlijke waardigheden vast te stellen, verreweg de voorkeur. Zo belandden zij bij de onvermijdelijke voogdijraad, waarin zij de beste garantie zagen dat mettertijd de jonge Prins in de volledige macht van zijn vader gesteld zou worden.

In ongeveer dezelfde geest uitte zich de Zeeuwse gedeputeerde Verelst, oud-burgemeester van Veere, tijdens een gesprek met Bentinck, waarbij ook van Borssele, de representant van de Eerste Edele, tegenwoordig was. Verelst was zelfs consequent genoeg, te suggereren dat aan het hoofd van die Unie-raad één persoon moest staan met dwingende bevoegdheden om de besluiten in de gewesten te doen respecteren. Op de vraag van Bentinck, wie dit dan zou moeten zijn, antwoordde de Zeeuw: de hertog van Wolfenbüttel of anders gijzelf¹. De onhoudbaarheid van zijn standpunt was daarmee voldoende aangetoond. De auteurs van het ontwerp vernamen achtereenvolgens nog critiek van Utrechtse, Groningse maar vooral van Friese zijde. Dat was niet zo verwonderlijk, want de bedoeling van het Hollandse initiatief was immers geen andere, dan dat de overige provincies mutatis mutandis een overeenkomstige regeling zouden treffen, zoals ook in 1747 en 1748 gebeurd was. Verzet tegen de opgedrongen leiding van Holland was dan ook de voornaamste ondertoon in de veelsoortige critiek. De premiers van de Friese steden hadden bovendien een gegronde reden om het Hollandse voorstel van de hand te wijzen, daar het in feite een nieuw Stadhoudersloos tijdperk introduceerde, hetgeen voor Friesland een novum zou zijn. Zij beweerden niet ten onrechte dat de tijdelijke uitoefening van het Stadhouderschap door de Staten in hun provincie tot de ondergang van die hoge waardigheid zou leiden, doordat de grietmannen, die in de drie landkwartieren oppermachtig waren, dan ongestoord de invloed van de ste-

¹ Bentinck aan zijn broer Charles, 28 dec. 1751. B. M. Egerton, 1728.

den, waar het Stadhouderschap zijn ruggesteun vond, te gronde konden richten. Om die reden alleen al mocht de continuïteit van de traditionele Friese bestuursvorm niet onderbroken worden en kon dus het Hollandse plan niet als voorbeeld dienen¹.

De ontwerpers van dit plan verweerden zich hevig tegen al deze aanvallen. Bentinck toonde zich bijzonder gepikeerd jegens de Geldersen en belandde bij de verdediging van zijn werkstuk in een argumentatie, die zelfs de meest verstokte Staatsgezinde moest toejuichen². Zo sprak hij over de „geheiligde woorden” van de Hollandse resolutie van 1747, waar die stipuleerde dat de Staten mettertijd voorzieningen zouden treffen inzake de voogdij en verklaarde boudweg dat het Stadhouderschap op zichzelf geen essentiële onderdeel van het Hollandse regerings-apparaat vormde. En passant kreeg ook de Prinses, die zich opnieuw ontvankelijk had getoond voor de aangevoerde critiek, haar deel van zijn ontstemming³; zij zou „dozijnen” lieden uit de provincies bij zich ontbieden en met hun commentaren instemmen, het Hollandse voorstel in het openbaar afkeuren en ontkennen dat het onder haar auspiciën tot stand was gekomen. De zakelijke verdediging van Bentinck had gelukkig wat meer inhoud dan deze emotionele beschuldigingen. De kern van zijn betoog was dat de Raadpensionaris en hij in een soort dwangpositie hadden verkeerd. Aan de letter van de resolutie van 16 november 1747 kon niet worden getornd en daarom was een provinciale regeling de aangewezen weg. Bovendien was spoed geboden; zij konden niet het risico lopen dat de Prinses, wier gezondheid juist een inzinking vertoonde, iets zou overkomen zonder dat de hoogst noodzakelijke maatregelen voor de toekomst tenminste op papier stonden. Tenslotte moesten zij zich bij hun arbeid noodgedwongen laten leiden door de overweging, dat hun ontwerp ook voor de Staatsgezinde regenten aanvaardbaar moest zijn, daar anders de hele zaak zou blijven steken. Daar kwam nog bij – Bentinck constateerde het met innige voldoening – dat niemand van de critici iets beters had kunnen bedenken dat kans maakte aangenomen te worden. Het stond immers voor hem als een paal boven water dat nu, na de dood van de Prins, een voogdijraad voor de Unie door Holland nooit aanvaard zou worden. Ook in de andere provincies zou sterk verzet rijzen tegen een dergelijke aantasting van de soevereiniteit der Staten. Torck van Rosendaal b.v., de grote tegenstander van Schimmelpenninck

¹ Aantek. Bentinck, 1 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

² Aantek. Bentinck op de Gelderse „Remarques”, 24 dec. 1751. Ibidem.

³ Aantek. Bentinck, 1 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

in de Veluwse Ridderschap, noemde die raad spottend een collegium qualificatum¹.

De Raadpensionaris deed niet voor Bentinck onder, al droeg zijn „memorie van elucidatiën en nadere adstructie”² zowel door ordelijke betoogtrant als vermoeiende breedsprakigheid een geheel ander karakter. De directe aanleiding tot het schrijven van dit stuk was het uit Overijssel afkomstige idee, Prinses Carolina tot voogdes over haar broer te benoemen zodra zij 18 jaar zou zijn. Deze suggestie kwam de Prinses zo aantrekkelijk voor, dat Steyn het raadzaam vond de grondgedachten van het Hollandse plan uitvoerig toe te lichten en te verdedigen³. De memorie richtte zich op de eerste plaats tegen de voorstanders van een algemene voogdij-raad en/of een „eminent hoofd”. De auteur veronderstelde dat er voor de laatste functie twee kandidaten genoemd konden worden: de hertog van Brunswijk en de Prinses-Douairière in Leeuwarden. De eerste was, volgens Steyn, niet geschikt; hij was nog maar kort in het land en daardoor onvoldoende op de hoogte van de constitutie der verschillende gewestelijke regeringen en hun samenstellende leden. Ook zou een zo grote macht in handen van een vreemde vorst het hele volk – en ook de Gouvernante, maar dat zei hij niet – onaangenaam zijn. Kwalijkgezinden zouden van die ontevredenheid kunnen profiteren om een voor het Stadhouderschap ruïneuze resolutie door te drijven, waartoe het feit dat de hertog de Lutherse religie beleed, niet weinig zou bijdragen.

Bovendien zou men, door hem te benoemen, een precedent scheppen voor eventuele latere gevallen, wanneer de Republiek niet „een vorst van zoveel candeur” ten dienste had. En wat zou er gebeuren, wanneer de hertog kwam te sterven? Dan zou er weer een nieuw plan moeten komen. De Raadpensionaris gaf toe dat het Hollandse voorstel in de aangeduide mogelijkheid evenmin voorzag, maar daar stond tegenover dat het aan de hertog toevertrouwde kapiteinschap-generaal slechts een onderdeel was van het totale complex Stadhouderlijke waardigheden. De voogden bleven en konden een eventuele vacature steeds aanvullen, zonder dat de hele regeling weer op de helling hoefde te komen. Bovendien, verzekerde Steyn, kon men er met recht aan twijfelen of de veldmaarschalk de functie van eminent hoofd zou aanvaarden. Hij gaf helaas van deze merkwaardige uitspraak geen motivering.

Tegen de Prinses-Douairière pleitten haar hoge ouderdom – zij zou

¹ De broer van Torck, burgemeester van Hattem, vertelde dit later aan Bentinck. Aantek. Bentinck, 23 maart 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

² In A.R.A.arch. Fagel, 5218^a.

³ Archives 4, II, 407.

79 moeten worden om de meerderjarigheid van haar kleinzoon te beleven – en de omstandigheid dat zij zich nooit met de regeringen van andere provincies dan Friesland had ingelaten. Zij was daarom evenmin geschikt.

Van de Unie-raad voor de voogdij maakte Steyn zich in korte bewoordingen af en dat kon niemand verbazen. Bij de eeuwige strijd tussen het centraliserende Stadhouderschap en de Hollandse hegemonie was de Raadpensionaris rechtstreeks partij. Daar hadden zelfs de gebeurtenissen van 1747 en 1748 geen verandering in gebracht. Hij kon wel tijdelijk door de Prins tot medewerking gedwongen worden of die uit eigen beweging geven, maar wanneer de noodzaak of de wenselijkheid daarvan verminderde, moest hij automatisch weer in het kielzog belanden van zijn principalen, de soevereine Staten. Dat gold zeker voor iemand als Steyn, die, afkomstig uit de Haarlemse regentenkringen, veel meer een plichtsgetrouw ambtenaar dan een man van grote initiatieven was. Zijn denkwereld was sterk traditionalistisch en in de moeilijke situaties waarin hij na een paar jaren zou komen te verkeren, wekte hij meer dan eens de indruk, de beschermende beslotenheid van zijn vroegere stedelijke ambt pijnlijk te ontberen. Dat nam niet weg dat hij zeer ingenomen was met het Raadpensionarijschap en najverig toezag op eventuele sollicitanten naar deze functie. Het behoeft derhalve nauwelijks gezegd te worden dat het idee van een algemeen voogdij-college Steyn volkomen irreëel moet zijn voorgekomen.

Er waren ook stemmen opgegaan, vervolgde de memorie, die beweerden dat de macht van de waarnemend kapitein-generaal ontoereikend was; hij zou de vrije beschikking moeten hebben over het patentrecht. Ook behoorde het tot de onvervreemdbare rechten van de kapitein-generaal zitting te hebben in de Raad van State. Kon men de hertog dat niet toestaan? Noch het een, noch het ander was uitvoerbaar, betoogde Steyn. Het patentrecht was altijd één van de voornaamste elementen geweest, waarbij de vrijheid van de Staat onmiddellijk betrokken was. Daarom ging de opdracht van dit recht aan de Stadhouders altijd vergezeld van de beperking: „tot wederseggens toe”; het kon uit dien hoofde aan geen andere persoon, hoe vertrouwd ook, worden overgelaten. Over de aanwezigheid van de veldmaarschalk in de Raad van State was in het verleden nooit officieel gedelibereerd, beweerde Steyn. Hij vond een daartoe strekkend voorstel bovendien onraadzaam in verband met hetgeen hij over de persoon van de hertog had opgemerkt. Trouwens, voegde hij eraan toe, de Gouvernante zelf kon zich daar door niemand laten vervangen. Na ook het „slapen” van het admiraalschap en

de benoeming van burgemeesters en schepenen door de Staten als voogden verdedigd te hebben, besloot de Raadpensionaris zijn memorie met, evenals Bentinck, te constateren dat er zeker fouten en onvolledigheden aan het Hollandse voorstel kleefden, maar dat het onder de gegeven omstandigheden het beste was en aan de minste euvelen onderhevig.

Dat Bentinck en Steyn geslaagd waren in hun opzet, een plan te produceren dat ook in anti-Stadhouderlijke kringen acceptabel werd geacht, bleek uit de reacties van verschillende Hollandse steden. Zowel in Amsterdam als in Dordrecht werd het voorstel gunstig ontvangen. Een commissie uit de Achtbare Raad van de eerstgenoemde stad had vooral een speurend oog laten gaan over de diverse bepalingen van de instructie voor de hertog, doch moest bekennen daarin niets gevonden te hebben waarmee zij het niet eens kon zijn. Het stuk was, naar haar eigen woorden, „zo sterk en krachtig, mitsgaders met zoveel cauteles en modificatien ingericht en geclauseerd dat de titel van representant meer voor een ornament dan voor een realiteit konde en moeste aangesien worden”¹. En burgemeester C. de Witt van Dordrecht berichtte Bentinck dat alle leden van de magistratuur die het voorstel hadden gezien, er zeer mee ingenomen waren. Hij meende dat dit wel een gelukwens aan de auteur waard was, „parceque vous aves montré que non seulement vous aves veillé aux intérêts de la maison du Prince défunt mais surtout aussi au bien de la République”². Misschien heeft Bentinck wel even wrang gelachen bij dit compliment.

Optimistische geluiden dus uit de voornaamste bolwerken van de anti-Stadhouderlijke oppositie³. Maar hoe stond het intussen met de man, om wie tenslotte een groot deel van de meningsverschillen was ontstaan? Hij had nu het ontwerp gezien en van Bentinck de verschillende meningen erover vernomen. Hij wist wat men hem wel en wat men hem per se niet wilde geven. Blijkens zijn briefwisseling met Maria Theresia, zijn enige hoop en toevlucht in die dagen, wist hij eigenlijk niet wat te doen. Het gemak waarmee Bentinck en Steyn, die zich toch zijn vrienden noemden, onder Amsterdamse pressie een streep hadden gehaald door zijn eisen betreffende het patentrecht en het lidmaatschap van de Raad van State, had zijn pessimistische stemming uiteraard niet verbeterd. Toch kon hij er niet toe komen zich terug te trekken naar

¹ Res. van de Achtbare Raad, 11 jan. 1752. G.A. Amsterdam, 32.

² De Witt aan Bentinck, 23 dec. 1751. K.H.A. arch. Bentinck, 80.

³ Er wordt in dit verband aan herinnerd dat in 1747 te Dordrecht geen regeringsverandering had plaats gevonden, zoals in de andere Hollandse steden. Colenbrander: *De Patriottentijd*, I, 44, noot 1.

Den Bosch, de eerste stap om weer in actieve dienst te treden bij de keizerin, en zonder meer afstand te doen van de vooruitzichten die de ontwerp-resolutie hem bood. Het was hem ook bekend, hoe de Prinses met de Amsterdammers gestreden had om het recht van militaire benoemingen voor hem te behouden. Wanneer de voogdijregeling inderdaad van kracht zou worden – de hertog kon natuurlijk niet weten dat dit in de toekomst het geval zou zijn – was hij als veldmaarschalk en waarnemend kapitein-generaal waarschijnlijk wel in de gelegenheid, zijn positie zodanig te verstevigen dat hij bij de meerderjarigheid van Willem V tenminste de leiding van het militaire apparaat kon behouden. Dan bestond er misschien toch nog kans, de post van vertrouwensman bij de Stadhouder te verwerven die hem door de overleden Prins was toegezegd, ook al zou hij naar de tendens van het voogdij-ontwerp buiten de eigenlijke opvoeding van diens kinderen gehouden worden. Het laatste woord in deze kwestie was trouwens geheel aan de Gouvernante. Wat belette haar de waarnemend kapitein-generaal daarin te betrekken, al of niet als lid van de voorgestelde „raad tot de educatie”, wanneer hij er in slaagde haar huidige antipathie jegens hem op tijd te laten verdwijnen? Al deze factoren waren overigens niet meer dan kansen en mogelijkheden. Ook had de herhaalde bewering van Bentinck, dat het Hollandse plan in zijn bestaande vorm het beste was dat onder de gegeven omstandigheden te bedenken viel, indruk op de hertog gemaakt. Hij moest erkennen, Bentincks opmerking dat men een betere regeling moest opgeven als men niet alles wilde opgeven, niet te kunnen weerleggen. Zo werd hij heen en weer geslingerd tussen de gedachte aan zijn feitelijke positie op dat ogenblik, die hij als een belediging voelde, en de vooruitzichten op een onzekere toekomst. Niet in staat in dit dilemma tot een besluit te komen, zond hij met medeweten van Bentinck¹ het voogdijplan, de instructie voor de waarnemend kapitein-generaal en het bezwaarschrift van Nassau-Ouwerkerk aan Maria Theresia en verzocht haar uit te maken of hij, gezien de hem gedane toezeggingen en het doel waarvoor zij hem aan de Republiek had afgestaan, de functie kon accepteren, die hem was toegedacht². Op 24 december verzond hij deze stukken per koerier.

¹ Voor de juistheid van Schlözers bewering dat dit met voorkennis van de Prinses geschiedde (16), kon geen enkele aanwijzing gevonden worden. Dat de hertog alleen die passages uit het Hollandse plan naar Wenen gezonden zou hebben die hemzelf betroffen, zoals terzelfder plaats wordt gezegd, is in strijd met de feiten. De hele voorstelling die Schlözer van het verloop der voogdij-geschiedenis geeft, is trouwens in hoge mate onvolledig en tendentieus.

² Hertog aan Maria Theresia, 24 dec. 1751. (2 x) N.S.A. II 52 en 64.

Spoedig moest hij ondervinden hoezeer Bentinck de waarheid had gesproken, toen deze eens opmerkte dat de ontwerp-resolutie voor de veldmaarschalk eigenlijk nog zo gunstig was, dat men blij mocht zijn, wanneer ze zonder strubbelingen de Staten zou passeren. De afgevaardigden van Rotterdam brachten n.l. allerlei bezwaren te berde. Zij verlangden onder meer dat de instructie voor de hertog uitgebreid zou worden met de bepaling, dat de representant onder ede moest verklaren, geen dienstverband met enige andere mogendheid te hebben of daarvan gage of tractement te ontvangen¹. Aan deze voorwaarde hielden de Rotterdammers hardnekkig vast, zodat de Raadpensionaris de Prinses op de hoogte bracht. Haar twijfels over de waarde van het plan waren weliswaar niet verdwenen maar zij had begrepen, dat, sedert Steyn en Bentinck op de steun van Amsterdam en Dordrecht konden rekenen, tegenwerking van haar kant geen zin meer zou hebben. De zaak was reeds te ver gevorderd en zij moest het spel verder spelen. Zij begon met de hertog te ontbieden en hem mee te delen, wat zij zojuist van de Raadpensionaris vernomen had. Brunswijk toonde zich begrijpelijk genoeg ten zeerste onttemd. Hij had zich immers indertijd uitdrukkelijk zijn rang van Oostenrijks veldmaarschalk en commandant van een Oostenrijks regiment voorbehouden om, wanneer het hem in de Republiek niet beviel, naar Wenen te kunnen terugkeren. De Prins en de Staten hadden daar toen genoeg mee genomen. En nu, juist op het moment dat hij de keizerin om een beslissing over zijn terugkeer verzocht had, kwam Rotterdam van hem eisen zijn schepen achter zich te verbranden. Verontwaardigd antwoordde hij de Prinses dat zijn eer hem verbood de verlangde eed af te leggen; men wantrouwde hem thans blijkbaar meer dan toen hij zijn aanstelling ontving en wanneer dat zo was, deed men er beter aan, van zijn persoon en diensten in het geheel geen gebruik te maken². Dat was verstaanbare taal en de Prinses verzocht dan ook de Raadpensionaris, de Rotterdammers hun idee uit het hoofd te praten.

¹ Aantek. Bentinck over Vergadering Staten v. Holland, 21 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

² Verslag door Bentinck van een gesprek tussen de Prinses en Steyn, 21 jan. 1752. Ibidem. Newcastle schreef hierover aan Yorke, 14 jan. 1752: „You will particularly thank Prince Lewis for his attention in acquainting you for the Kings information with what passed with the Princess Royal. His Majesty cannot but approve His Highness' resolution not to take the oath proposed which seems intended only as a snare for Him. And it is to be hoped that the firmness with which he spoke to Her Royal Highness will produce the desired effect. For it cannot be supposed that She will suffer the Prince to quit the service of the Republick, when it may be so easily and so reasonably prevented". N.S.A. II 27 c.

Er dreigde nog een nieuwe complicatie. De Douairière Marie Louise beklagde zich erover, dat men tegenover haar zo volkomen het stilzwijgen bewaarde met betrekking tot het voogdijplan, waarvan zij onlangs het bestaan vernomen had. Zij gaf de Prinses te kennen, dat de vernedering van een totale uitsluiting in deze kwestie haar zeer zwaar zou vallen. Kon haar niet een klein aandeel bij de uitoefening van de voogdij gegeven worden, informeerde zij?¹ In Den Haag veroorzaakte het schrijven nogal wat opschudding; von der Lûhe was van mening dat de oude Prinses deze forse brief niet op eigen initiatief geschreven had. Hij vermoedde dat er een groep Friese edelen of misschien wel het hof van Hessen-Kassel achter zat². Voor de argwanende hertog was deze gedachte onmiddellijk aanleiding tot een zwartgallige uiteenzetting aan Maria Theresia over de Friezen die, voor het merendeel Pruisisch gezind, op instigatie van koning Frederik de zaken zochten te verwarren „pour faire une espèce de République séparée”³. De wederzijdse opwindig bedaarde echter snel, nadat de Gouvernante de Douairière verzekerd had, dat zij nog slechts een aantal voorbereidende maatregelen had getroffen en dat haar schoonmoeder erop kon rekenen meer vertrouwelijk ingelicht te worden, zo gauw de zaken wat meer vastheid hadden gekregen⁴. Marie Louise was blijkbaar gerustgesteld, want er kwam geen reactie meer uit Leeuwarden.

Het volgende probleem voor de Prinses was het antwoord dat zij de Staten van Holland moest geven op de vraag, wie zij wilde belasten met de leiding van en het toezicht op de opvoeding van haar kinderen, de educatie zoals dat in het voorstel genoemd werd. Zij was n.l. wel bereid, volgens de tekst van het plan uit iedere provincie een of meer personen daarvoor aan te wijzen, maar niet om hun namen nu reeds bekend te maken. Wellicht vreesde zij dat dit aanleiding zou geven tot allerlei gevoeligheden en jalousie. Bentinck beweerde pertinent dat zij zich nooit over haar keus zou uitspreken, maar er de voorkeur aan gaf, de bedoelde personen te benoemen bij een besloten acte die eerst na haar dood geopend mocht worden⁵. Deze methode van handelen kende zij uit de Engelse regentschapswet, die immers de koning toestond bij testamentaire beschikking vier extra leden in de regentschapsraad te plaatsen. Bentinck had gelijk: dit was inderdaad de bedoeling van de

¹ Marie Louise aan Prinses, 4 jan. 1752. K.H.A. arch. Willem V, 90-91.

² Memorie van von der Lûhe, 9 jan. 1752. Ibidem.

³ Hertog aan Maria Theresia, 10 jan. 1752. N.S.A. II 64.

⁴ Prinses aan Marie Louise, 15 jan. 1752. K.H.A. arch. Willem V, 90-91.

⁵ Aantek. Bentinck, 17 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

Prinses. Tot haar grote opluchting nam de Raadpensionaris er genoegen mee en beloofde zelfs zijn best te zullen doen om de leden van de Vergadering te bewegen er eveneens mee in te stemmen¹.

Steyn durfde wel iets op zich nemen, nu bijna alle belangrijke steden hun goedkeuring aan het ontwerp hadden gegeven. Die van Gouda was niet zonder moeite verkregen. Ook Haarlem toonde zich aanvankelijk weerbarstig – wenste b.v. inzake de patenten geen overleg met de representant – maar zegde tenslotte toe, de conclusie van het gewichtige stuk niet te zullen tegenhouden. Delft en Leiden waren snel gewonnen. Alleen Rotterdam bleef halsstarrig. De stad verzette zich, behalve tegen de positie aan de hertog toegedacht, vooral tegen de bepaling dat de Staten als voogden de magistraatsbestelling zouden verrichten. Haar gedeputeerden noemden dit strijdig met de stedelijke privileges, die niet toestonden dat een burgemeester of schepen langer dan twee achtereenvolgende jaren in functie bleef. Het geval zou zich kunnen voordoen, dat de Staten bij de jaarlijkse keur op 1 mei absent waren en zodoende niet bij machte tijdig nieuwe benoemingen te verrichten. Daarom wensten de Rotterdammers de magistraatsbestelling zelf uit te oefenen².

Dit argument verdient enige aandacht. Men zou op het eerste gezicht geneigd zijn te veronderstellen, dat in de Maasstad dezelfde krachten aan het werk waren als in Amsterdam, met het doel de autonomie te herstellen. En vervolgens verwachten dat andere steden met soortgelijke eisen zouden komen. Waarom gebeurde dat niet? Om de eenvoudige reden dat het overbodig was. Wanneer de Staten als voogden optraden, wilde dat niets anders zeggen dan dat die stedelijke onafhankelijkheid overal weer een feit zou zijn. Het was immers in Stadhouderloze tijden usance, dat de magistraten niet alleen een voordracht indienden, doch ook aangaven wie van de daarop geplaatste personen benoemd moesten worden³. Door deze recommandaties hielden zij het heft geheel in eigen handen. Maar wat voor zin had het dan voor Rotterdam, dat op die regel geen uitzondering vormde, te eisen dat het „zelfbeschikkingsrecht” in de voogdijresolutie werd opgenomen? Zoiets was bovendien zeer tactloos ten opzichte van de andere steden die zich dan ook zwaar gegriefd zouden tonen en in het Rotterdamse argu-

¹ Aantek. Bentinck, 18 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

² Steyn aan Larrey, 18 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C. Aantek. Bentinck over Vergadering Staten v. Holland, 21 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

³ Een dergelijk geval b.v. in Gouda in 1762. Smit, 96.

ment moeilijk iets anders dan een voorwendsel konden ontdekken¹.

Er zijn inderdaad gegevens die erop wijzen dat de oppositie van de stad niet zozeer tegen het voogdijplan als wel tegen een van de auteurs, de Raadpensionaris, gericht was en dat zij hem heeft willen dwarsbomen door de resolutie tegen te houden. Het was een publiek geheim dat Steyn geen grotere vijand had dan de secretaris van de Prinses, de Back. Deze beschikte over goede relaties in de Maasstad. Hij zou zelfs een paar maanden later proberen met steun van de Prinses daar een vroedschapszetel machtig te worden, zonder succes overigens². In ieder geval meenden Bentinck en Larrey, hoewel niet onpartijdig in dezen, zeker te weten dat het de Back was die Rotterdam in de voogdijkwestie opzette tegen de Raadpensionaris³. De heftige reactie van de anders zo bedaarde en voorzichtige Steyn onderstreepte dit persoonlijke aspect. Hij dreigde de Rotterdammers in de a.s. Vergadering zijn critiek niet te zullen sparen en huns ondanks de verdere behandeling van deze zaak „avec vivacité” te zullen doordrijven⁴.

Op 21 januari kwam het voorstel van de Ridderschap bij de Staten in deliberatie. Alle leden verklaarden zich ermee accoord met uitzondering van Rotterdam. De deputatie handhaafde haar bekende bezwaren en opperde bovendien het idee, de instructie voor de hertog uit te breiden met de bepaling dat hij bij de officiersbenoemingen „inboorlingen” boven vreemdelingen moest prefereren. Een paar steden hadden daar wel oren naar, doch toen de Ridderschap aanvoerde dat een dergelijke toevoeging „chocquant voor de memorie van de Prins Glorieuser Gedachtenisse” zou zijn, kwamen de Rotterdammers weer alleen te staan. Desondanks dreigden zij hun goedkeuring aan het ontwerp te onthouden, wanneer er met hun aanmerkingen geen rekening werd gehouden. De Raadpensionaris sloeg toen een forse toon aan, verzocht hen zich een nieuwe toegevendende last te laten verstrekken en verdaagde de Vergadering tot de 26ste⁵. Het uitstel leidde niet tot het gewenste resultaat; weliswaar lieten de Rotterdammers hun eisen met betrekking tot

¹ Aantek. Bentinck over Steyns verslag van de Vergadering aan de Prinses, 27 jan. 1752. B.M.Egerton, 1754 C.

² De correspondentie van Steyn, Bentinck, Brunswijk en Larrey is zeer uitvoerig over dit geval. Volstaan wordt met te verwijzen naar Steyns bezwaarschrift aan de Prinses over de sollicitatie van de Back, 19 aug. 1752 (A.R.A.arch. Steyn, 5) en haar toegevend antwoord, 21 aug. 1752. K.H.A.arch. Anna, 431.

³ Aantek. Bentinck, 17 jan. 1752. B.M.Egerton, 1754 C.

⁴ Aantek. Bentinck, 18 jan. 1752. B.M.Egerton, 1754 C.

⁵ Aantek. Bentinck over Vergadering Staten v. Holland, 21 jan. 1752. B.M.Egerton, 1754 C.

de hertog vallen maar zij bleven insisteren op de magistraatsbestellingen, tot grote verontwaardiging van de andere leden. Na ampele discussie werd tenslotte een voorlopige conclusie geformeerd, waartegen Rotterdam een aantekening plaatste en alle anderen een contra-aantekening¹.

Een speciale commissie gaf de Prinses kennis van het verhandelde en verzocht haar „hoogwijze consideratiën en advies” op de resolutie. Zij verlangde een paar dagen uitstel, die des te eerder toegestaan werden, daar de leden van de Vergadering Rotterdam de gelegenheid wilden geven tot inkeer te komen en de hinderlijke aantekening te schrappen². Er waren bovendien andere urgente zaken aan de orde. Allereerst de plechtige bijzetting van Willem IV in de Delftse grafkelder; dit zou op 4 februari geschieden. De omvangrijke voorbereidingen, die hiervoor nodig waren, werden nog ernstig bemoeilijkt door een geschil tussen de Staten van Holland en de Raad van State over de voorrang in de cortège. Daarna was er het vraagstuk van de legerreductie dat ook aan een vaste datum gebonden was. De provincies hadden in december 1751 de lopende staat van oorlog voor nog slechts drie maanden goedgekeurd, zodat tegen 1 maart deze gecompliceerde affaire gereed moest zijn voor de openbare behandeling. Als een pijnlijke verrassing kwam daar nog de Amsterdamse burgemeesterskeuze bij, die volkomen buiten de aanbevelingen van het hof om plaatsvond. Het waren emotionele en vermoeiende dagen voor de Prinses.

Inmiddels had de hertog met stijgend ongeduld uitgezien naar het bericht uit Wenen, dat over zijn toekomstige loopbaan zou beslissen. Tussen 22 en 29 januari bereikte hem het antwoord van de keizerin, vervat in drie brieven, allen gedateerd van de 9e van die maand³. De eerste twee waren kanselarijgeschriften, adviezen van de ministersconferentie aan Maria Theresia, want zij had het op haar beurt niet aangedurfd de verantwoordelijkheid in dezen alleen te dragen. De derde was van haar eigen hand en kenmerkte zich, behalve door haar bekende curieuze orthographie, ook door een zeer hartelijke toon. Tesamen vormden ze voor de hertog echter een nieuwe en zware teleurstelling. Hem werd aangeraden de Hollandse resolutie zonder meer te accepteren, doch dit gebeurde in de beide eerste stukken bovendien op een toon, die

¹ Aantek. Bentinck over Vergadering Staten v. Holland, 26 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

Secr. Res. Staten v. Holland, 26 jan. 1752.

² Missiven van gedeputeerden ter dagvaart aan burgemeesteren, 26 jan. 1752. G.A. Amsterdam, 43.

³ N.S.A. II 52.

terecht een mengeling van zalving en venijn genoemd kon worden. De hertog had ongetwijfeld vijanden onder de ministers of op de Weense kanselarij, die hem graag op een afstand hielden en hun vreugde over de zeer beperkte invloed, die hem in de Republiek in het vooruitzicht werd gesteld, nauwelijks konden verbergen.

De brief van de keizerin temperde enigszins de bitterheid, die de beide andere bij hem moesten wekken. Zij verontschuldigde de tournure ervan, doch sloot zich verder bij hun zakelijke inhoud aan. Ook de keizer was van oordeel, schreef zij, dat de hertog om beterswil maar wat geduld moest oefenen, in de hoop dat de toekomst gunstiger voor hem zou zijn dan het heden. Als er van de betrekkingen met de Zeemogendheden nog iets goeds terecht moest komen, zou het in elk geval tijd en geduld vergen. Zij verzekerde de hertog echter dat zij hem nooit zou hebben laten vertrekken, wanneer zij tevoren het grote verschil geweten had tussen datgene wat men hem beloofd had en hem nu wilde geven. En nogmaals op een apart briefje: . . . „je ne suis guère edifié comme on agit avec vous et ca le même benting . . . il devoit penser plutot avant que de vous arracher à moy, car cela je lui pardonne pas”.

Er bleef de hertog niets anders over dan te berusten, maar zijn spijt en ontgoocheling waren duidelijk verstaanbaar toen hij de keizerin antwoordde, dat hij zich aan haar bevelen zou onderwerpen om zijn gehoorzaamheid te tonen en om te trachten – als dat menselijkerwijs mogelijk was – het doel te bereiken waarvoor zij hem naar de Republiek had laten gaan: „j'avoue que rien au monde que la tres gracieuse lettre de Votre Majesté Impériale m'auroit pu engager à accepter ce poste”. Nogmaals somde hij de gebreken op van de voorgdijregeling die terwille van de politieke tegenstanders zo opgesteld was, hoewel de auteurs zeer goed wisten dat het oneindig veel beter was geweest, wanneer het gezag aan één persoon als representant van de Stadhouder zou zijn opgedragen of anders aan een algemene raad. Hij besloot met de mededeling, dat Holland zijn resolutie niet in de Staten Generaal zou brengen voordat ook de andere gewesten hun voorzieningen hadden getroffen¹.

Terstond na de begrafenis van de Prins occupeerde de Gouvernante zich opnieuw met de voorgdijkwestie. In overleg met Steyn formuleerde zij een aantal desiderata die zij in de resolutie opgenomen wilde zien². De belangrijkste betrof de benoeming van een aantal personen voor de opvoeding van haar kinderen bij besloten acte. Verder achtte zij het van

¹ Hertog aan Maria Theresia, 29 jan. 1752. N.S.A. II 64.

² „Consideratiën op de propositie van de Ridderschap, overgegeven aan H.K.H. den 29 jan. 1752”. B. M. Egerton, 1754 C.

belang dat de bepaling in de instructie van de Raadpensionaris, die hem verplichtte tot het handhaven van het Erfstadhouderschap, uitgestrekt zou worden tot het onderhavige voogdijreglement. Noch het een, noch het ander ontmoette verzet bij de grote steden.

Op 9 februari bracht de Gouvernante deze aanvullingen schriftelijk ter kennis van de Staten en de volgende dag werd de definitieve resolutie vastgesteld, nemine contradicente¹. De Prinses, die Bentinck en Steyn beloofd had de Rotterdammers te zullen onderhouden over hun halsstarrigheid², had blijkbaar niet voor dovemans oren gesproken. De Vergadering verzocht de Raadpensionaris de hertog van Brunswijk uit te nodigen, de hem opgedragen functie te aanvaarden. Deze verklaarde zich desgevraagd zeer vereerd met het vertrouwen, dat H.E.G.M. in hem gesteld hadden, en zegde zijn medewerking toe³; het was „faire bonne mine à mauvais jeu”, schreef hij Maria Theresia⁴. Voorlopig was het „wait and see” zijn parool. Wanneer de andere provincies hun regelingen gingen treffen, zouden er misschien van hen betere faciliteiten te bedingen zijn dan van Holland. Wat de Gelderse heren verkondigd hadden, klonk in ieder geval hoopgevend. Als hun resolutie daarmee in overeenstemming was en andere gewesten evenzo handelden, moest dat invloed hebben op de uiteindelijke deliberaties in de Staten Generaal.

De verwachtingen van de hertog op dit punt zijn niet gerealiseerd, maar het is hem in de loop der jaren wel gelukt, de antipathie en het wantrouwen van de Prinses geleidelijk te overwinnen. Het belangrijkste gevolg daarvan was, dat zij hem in 1755 in haar testament tot eerste voogd over haar kinderen benoemde⁵. Bij haar dood aanvaardde de hertog zijn dubbele taak van opvoeder en waarnemend kapitein-generaal. Hoewel de instructies van de provincies hem uitsluitend het behartigen van de militaire zaken voorschreven, verwierf hij al spoedig invloed op politiek terrein. Het zou niet juist zijn deze machtsuitbreiding usurpatie te noemen en geheel op rekening te stellen van zijn persoonlijke ambitie. Een niet onaanzienlijk deel van de Prinsgezinde aanhang in de verschillende gewesten zag in hem de vertegenwoordiger van de Stadhouder en als zodanig de verdediger van diens belangen. Zodoende werd hij in velerlei zaken betrokken, waarmee hij zich tot dan toe niet had ingelaten.

¹ Res. Staten v. Holland, 10 febr. 1752.

² Aantek. Bentinck over Steyns verslag van de Vergadering aan de Prinses, 27 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

³ Res. Staten v. Holland, 12 febr. 1752.

⁴ 18 febr. 1752. N.S.A. II 64.

⁵ Hierna pag. 259.

Toen bovendien de opgroeiende Prins blijk gaf van een besluiteloos en afhankelijk karakter – eigenschappen die door zijn opvoeding geaccentueerd kunnen zijn – en bij zijn meerderjarig worden de assistentie van zijn voogd niet kon ontberen, had de hertog inderdaad de positie bereikt, die hem in 1749 was toegezegd; die van voornaamste raadgever en vertrouwensman van de Stadhouder. En omdat, naar zijn vaste overtuiging, zijn vroegere achteruitzetting te wijten was geweest aan de onwil van Willem IV en diens echtgenote om hun beloften behoorlijk in een schriftelijke overeenkomst vast te leggen, zorgde de hertog in 1766 zelf voor het herstel van dit verzuim. Zo kwam de Acte van Consulentschap tot stand, met medeweten van Steyn opgesteld door Fagel en van Bleiswijk. De Raadpensionaris en de griffier konden uit eigen herinnering nog weten, welke toezeggingen Bentinck indertijd in Wenen namens de Prins had gedaan; de Delftse pensionaris had het van de hertog zelf vernomen¹.

De Acte is een befaamd stuk geworden en tot in de schoolboeken toe het overtuigende bewijs van Brunswijks heerszucht en Willem V's onzelfstandigheid. De Patriotten hebben ze in het begin der tachtiger jaren met succes gebruikt als een wapen om de reeds wankelende positie van de oude voogd definitief te vernietigen. Sindsdien is ze door alle auteurs die zich ermee geoccupeerd hebben, in meerdere of in mindere mate veroordeeld. Zelfs Nijhoff zag er een daad van onvoorzichtigheid in². De Beaufort typeerde ze als „onkies en in hoge mate onoprecht”³. Brugmans verweet de hertog vooral dat hij zich door middel van de Acte aan alle verantwoordelijkheid voor zijn raadgevingen onttrok⁴. Colenbrander scheen zich erover te verbazen dat Hollandse regenten als van Bleiswijk en Steyn er hun medewerking of stilzwijgende goedkeuring aan gaven⁵ en Geyl, die zich als laatste over het stuk heeft uitgelaten, noemde het „één van de vreemdste producten van een louter persoonlijk regiem die men zich kan denken”⁶. In verband met hetgeen hiervoor gezegd is over de beloften, door Willem IV aan de hertog gedaan maar niet ingelost, rijst de vraag, of dit eensluidende afkeurende oordeel niet enige mitigerende aanvulling behoeft.

Vooropgesteld zij dat de Acte, op zichzelf beschouwd, in meer dan

¹ Hiervoor pag. 75.

² Nijhoff, 108.

³ De Beaufort, 200.

⁴ Brugmans, 59.

⁵ Colenbrander: *De Patriottentijd*, I, 80-81.

⁶ Geyl: *Gesch. v. d. Ned. Stam*, III, 34.

één opzicht inderdaad verwerpelijk was. Dat gold met name voor het laatste artikel, dat de hertog ontsloeg „van alle aanspraak, namaning en responsabiliteit” voor de adviezen, die hij als „Consulent” de Stadhouder zou verstrekken¹. Brugmans beweerde terecht, dat geen document een staatsman kan ontslaan van de zedelijke verantwoordelijkheid zowel voor zijn adviezen als voor zijn daden zelf². Onkies en onoprecht was Brunswijk vooral jegens zijn oude vriend en promotor Bentinck, die hij met deze overeenkomst zonder meer terzijde schoof. Daarmee is de zaak echter niet afgedaan, want de hertog kon, zoals gebleken is, met recht aanspraak maken op de positie van vertrouwde raadgever van het Stadhouderlijk huis en uit dien hoofde een bepaalde bevoorrechte plaats verlangen in de omgeving van de Prins. Daarin ligt dan ook de primaire oorzaak en de voornaamste verklaring van het ontstaan van de Acte, zoals trouwens het stuk zelf voldoende aantoont³. In het eerste gedeelte immers, de considerans, worden uitdrukkelijk de toezeggingen van 1749 vermeld en tot uitgangspunt genomen voor de door Prins en hertog te sluiten verbintenis. Tegen deze achtergrond gezien wordt ook de houding van Steyn, Fagel en van Bleiswijk begrijpelijk. Zij wisten dat de hertog in 1750 en volgende jaren onrecht was aangedaan en dat er een verzuim viel goed te maken, al had Fagel in eerste instantie „het Consulentschap” willen beperken tot de tijd van drie jaren⁴. Het blijft intussen vreemd dat niemand van de aangehaalde auteurs de aandacht heeft gevestigd op de toch evidente relatie tussen de beloften van 1749 en de Acte van 1766.

Bij Blok, de Beaufort en Colenbrander vindt men verder de veronderstelling, c.q. de verzekering, dat de Acte vooral moest dienen om Brunswijks positie veilig te stellen tegen eventuele aspiraties van Prinses Carolina en Weilburg⁵. Voorzover dit veilig stellen geschiedde door de bepaling, dat de hertog niet verantwoordelijk was voor de gevolgen van zijn adviezen, is er inderdaad reden deze mening te onderschrijven. Wanneer Willem V kinderloos mocht overlijden, zou immers Carolina zijn naaste erfgename en opvolgster zijn en zij zou dan de hertog van vele zaken rekenschap kunnen vragen.

¹ Nijhoff, 256.

² Brugmans, 59.

³ Hoewel Nijhoff beweerde dat de door hem gepubliceerde tekst van de Acte volledig was, (103, noot 1 en 255) liet hij de considerans achterwege. Zie voor de complete tekst Ned. Jaarboeken, 1784, 960 en Stuart, II, 293 e.v.; geparafraseerd bij Schlözer, 37.

⁴ De Beaufort, 198. Colenbrander: De Patriottentijd, I, 81.

⁵ Blok, III, 525; de Beaufort, 201; Colenbrander, I, 79.

Het valt echter te betwijfelen, of Brunswijk met de Acte andere en verderstrekkende bedoelingen had ten opzichte van Carolina en Weilburg, m.a.w. of hij in hen gevaarlijke mededingers gezien heeft die zijn overwicht op de Prins konden schaden en daarom op een afstand gehouden moesten worden. Jaren geleden, toen in Friesland de voogdijkwestie aanhangig was, had hij in Carolina zijn voornaamste rivale gezien¹, maar zij heeft van haar kant nooit iets laten blijken dat deze gedachte rechtvaardigde en voor het bestaan van een gespannen verhouding tussen hen is tot nu toe geen betrouwbare aanwijzing gevonden. Integendeel, de jonge Prinses heeft zich nimmer ingelaten met bepaalde plannen van een zgn. Weilburgse partij², een kleine groep ontevreden, die tijdens Brunswijks voogdij diens groeiende invloed wilde keren door Carolina naar voren te schuiven. Zij en haar echtgenoot hebben bovendien bij officiële acte van 25 maart 1760 de hertog dank gebracht voor zijn goede zorgen in zijn kwaliteit van voogd over haar aangewend, verklaard over zijn beleid als zodanig volkomen tevreden te zijn en hem „ter zaeke voors. op de bondigste en krachtigste wijze doenlijk” gedechargeerd³. Dit hebben zij drie weken na hun huwelijk gedaan en men mag dus aannemen, geheel vrijwillig.

Daar komt nog bij dat hen de tijd ontbroken zou hebben om zich serieus in te laten met de een of andere actie tegen Brunswijks positie als mentor en intus van Willem V, vooropgesteld dat zij ertoe bereid waren, want sedert 1763 begonnen zij jaarlijkse bezoeken te brengen aan de Weilburgse landen, tot zij er zich in 1769 definitief vestigden⁴. Van de zijde van Carolina en haar echtgenoot dreigde de hertog geen gevaar en hij wist het. Zou hij anders Weilburg in 1765, dus een jaar voordat de Acte van Consulentschap ontworpen werd, tot het lucratieve ambt van gouverneur van Sluis gepromoveerd hebben?⁵

Tenslotte de vorm, waarin de afspraken tussen Willem V en zijn voogd werden vervat. Was een schriftelijke overeenkomst zo vreemd? De Beaufort schreef: „Zo kwam op de meest huiselijke wijze deze voor de staat hoogst gewichtige zaak tot stand als ware zij een eenvoudige familieschikking geweest”⁶. Dat was de juiste typering; de Acte van Consulentschap was een familiepact zonder meer. Dergelijke stukken

¹ Hierna pag. 122 e.v.

² Hardenbroek, I, 222. Naber, 41-42.

³ Dit stuk in N.S.A. II 52.

⁴ Naber, 36, 40, 53, 57-58.

⁵ Naber, 41.

⁶ De Beaufort, 198.

waren in de 18e eeuw normaal. Geyl heeft op meer dan één plaats in zijn werken gewezen op het formalistische karakter van die eeuw, op „de algemeenheid van die eerbied voor papieren regelingen”¹. Als voorbeeld haalde hij de vreemde situatie aan van de regenten in de landgewesten, die eerst zeven jaar lang konden profiteren van hun vrijheid om dan in 1766 „als Assepoester op de klokslag twaalf in de vergulde knechtschap van de regeringsreglementen terug te keren”. Brunswijk behoorde geheel en al tot de generatie die opgegroeid was in het geloof aan en de eerbied voor pragmatieke sancties en familiecontracten. Dat hij in 1766 de overeenkomst met de zoon tot stand bracht die hij in 1750 van de vader verlangd had, is derhalve evenmin vreemd als het feit, dat hij de jonge Willem V bij zijn meerderjarigheid een aanstelling tot Erfstadhouder aan de Staten liet vragen².

In alle voogdijresoluties, met uitzondering van de Friese, was n.l. de passage opgenomen dat de Prins op zijn 18e jaar in de hem toekomende functies zou treden „op gelijke Commissie” als aan zijn vader was gegeven. Was het daarom niet veel verstandiger de Staten tijdig om die aanstelling te verzoeken dan het risico te lopen, dat zij zouden „vergeten” aan hun vroegere besluiten te voldoen en hen zodoende een voorwensel bieden vroeger of later het wettige karakter van het Erfstadhouderschap in twijfel te trekken?

Een andere vraag is, of de hertog die een Duitse absolutistisch denkende vorst was, zich niet vergiste in de aard en de traditie van de Republiek, door aan te nemen dat zijn Acte dezelfde werking kon hebben als een familietractaat in een land met vorstelijke oppermacht. De Patriottentijd heeft wel bewezen, hoezeer hij het burgerlijke zelfbewustzijn miskend heeft. Willem IV had hem indertijd gezegd dat het wegens de constitutie van de Republiek en het geheime karakter der afspraken niet mogelijk was, de hertog een acte te geven, zoals hij verlangde³. Dit antwoord had hem in 1766 een waarschuwing kunnen zijn, als ze niet gericht was geweest tot een man, wiens afkomst en denkwereld hem verhinderden de werkelijke betekenis en zin van die woorden te ontdekken. In dit opzicht was en bleef hij een vreemdeling gedurende zijn gehele 34-jarige verblijf in de Republiek. Hij was verstandig genoeg om de Staten, met name de Hollandse, niets in de weg te leggen, sedert hij onder de Gouvernante hun kracht had leren kennen, maar ze bleven in zijn ogen de gevaarlijkste tegenstanders van het Stadhouderschap. De

¹ Geyl: *Gesch. v. de Ned. Stam*, III, 35.

² De Beaufort, 195-196. Groen van Prinsterer, II, 822.

³ Hiervoor pag. 16.

belangen van het huis Oranje waren voor hem identiek met die van de staat en daarom de enige factoren van betekenis. In die zin moest hij noodzakelijkerwijs ook zijn consulentschap opvatten: de Acte verplichtte hem tot het geven van raad en advies zoals hij „in goede conscientie tot bewaring van onze Hoogheids prerogatieven en gerechtigheden mitsgaders ten meesten dienste en welvaart van den Staat der Vereenigde Nederlanden zal vermeenen te behooren . . .”¹. Juist deze volgehouden identificatie van het staatsbelang met de onbelemmerde werking van het Erfstadhouderschap is de oorzaak geworden, eerst van Brunswijks val in 1784 en vervolgens ook van datzelfde Erfstadhouderschap, via de Engels-Pruisische garantie van 1788.

c. De voogdijresoluties in de andere provincies

Het zelfbewuste optreden van Holland in de voogdijkwestie werkte stimulerend op de andere gewesten. De Staatsgezinde regenten of „republikeinen”, zoals ze zich bij voorkeur noemden, voelden zich over het algemeen sterk aangetrokken tot het Hollandse plan en zouden dat het liefst door hun eigen Staten nagevolgd willen zien. Hun politieke tegenstanders waren het onderling niet eens over het nut en de wenselijkheid daarvan. Sommige premiers konden zich maar niet losmaken van de gedachte dat een Generaliteitsregeling toch de meest verkieslijke was; anderen waren realistisch genoeg om te begrijpen dat het geen zin had nog langer aan dit denkbeeld vast te houden. Nu de voornaamste provincie het initiatief genomen had, maakte de Unie-raad geen kans meer, iets wat de Prinses blijkbaar ook erkend had, want haar vertrouwelingen zagen immers dat zij ondanks haar goede wil, niet bij machte was iets aan de gang van zaken in Holland te veranderen. Er bleef dus niets anders over dan op dezelfde wijze als daar gebeurde, de hand aan het werk te slaan en soortgelijke plannen te ontwerpen, uiteraard zo goed mogelijk aangepast aan de „constituties” van de verschillende gewesten. Uit het verloop van de besprekingen zou blijken dat dit ook de bedoeling was van de Prinses, die er om nader te noemen goede redenen de voorkeur aan gaf, voorstellen uit de provincies af te wachten in plaats van zelf suggesties te doen en hun een of andere regeling op te dringen. Verschillende premiers kwamen dan ook al spoedig met een bepaald voogdijplan voor de dag, terwijl in een enkel geval het initiatief van republikeinse zijde uitging. Al deze goedbedoelde pogingen stieten echter op zoveel moeilijkheden

¹ Nijhoff, 255.

van staatsrechtelijke en persoonlijke aard, dat zij voorlopig niet veel verder kwamen dan het beginstadium. Het was te voorzien dat er veel tijd mee gemoeid zou zijn, vooraleer die gewestelijke scheepjes de veilige haven hadden bereikt. Het kon intussen niet ontkend worden dat zij, behalve in Friesland, met veel élan van wal staken.

Zeeland (I)

Reeds in januari 1752 hield men zich in Zeeland met de zaak bezig. De regering van deze provincie geleeke in samenstelling en werkwijze sterk op die van de machtige nabuur en het Hollandse voorstel zou dan ook met een klein aantal wijzigingen wel geschikt gemaakt kunnen worden voor Zeeland. Dat was althans de mening van Verelst, een van de „bekeerde” Prinsgezinden, die Bentinck een lijstje gaf van de noodzakelijk geachte veranderingen¹. Er stond weinig belangrijks op, behalve de opmerking dat goed overwogen moest worden, onder welke restricties de hertog van Brunswijk het commando over de Zeeuwse militie en de beschikking over de officiersfuncties toevertrouwd kon worden. In april was de zaak zover gevorderd dat er een ontwerp-resolutie gereed was die de Hollandse vrij dicht benaderde². Het spreekt vanzelf dat de almachtige van Borssele er sterk de hand in had gehad. De eerste indruk die men van het stuk kreeg was, dat de zittende regenten hun belangen uitstekend verzorgd hadden; zo was er b.v. de bepaling in opgenomen, dat de representant van de Eerste Edele gedurende de minderjarigheid van de Prins in functie zou blijven, terwijl de Staten een opvolger voor hem zouden benoemen wanneer hij in die tijd mocht overlijden. Met betrekking tot de hertog werd het patentrecht geregeld zoals in Holland, doch in plaats van het recht de officieren te benoemen, kreeg hij slechts de bevoegdheid bij voorkomende vacatures een nominatie van twee of drie personen bij de Staten in te dienen. De instructie omschreef bovendien nauwkeurig, welke personen hij moest voordragen: eerst degenen die bij de incorporatie gepensioneerd, maar nog voor actieve dienst geschikt waren, daarna de regimentsofficieren, allen volgens rang en ancienniteit. Een aanzienlijke beperking dus van zijn invloed, vergeleken met wat de Hollandse resolutie hem bood.

Borssele heeft dit ontwerp aan de Prinses gegeven die Larrey opdroeg, er enige wijzigingen in aan te brengen³. Het is niet gebleken waar-

¹ „Consideratiën over eenige veranderingen etc.” d.d. 28 jan. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

² Zeeuwse concept-resolutie over de voogdij, april 1752. Ibidem.

³ Blijkens een brief van Borssele aan de Prinses, 23 sept. 1752. K.H.A. arch. Anna, 431

in die bestonden en het valt dus evenmin te zeggen of de Prinses genoeg heeft genomen met een beperking van Brunswijks gezag die zij van de Amsterdammers niet had willen accepteren. Waarschijnlijk is het niet. Het aldus herziene ontwerp werd in september aan de Staten meegedeeld, waarna de leden op de volgende Vergadering rapport zouden uitbrengen. Borssele beloofde de Prinses dat zij alsdan van hun op- en aanmerkingen op de hoogte gesteld zou worden¹. Het verliep echter anders dan hij voorzag, want op de bewuste zitting in november verzochten enige, niet door hem genoemde leden een paar dagen uitstel alvorens zich positief uit te spreken, terwijl anderen eerst die uitspraak wilden afwachten voordat zij zelf een oordeel konden geven. Bovendien had de Raadpensionaris, die om een pre-advies verzocht was, verklaard dat hij geen kans zag daaraan tijdens de lopende Vergadering te voldoen. De zaak kon dus voorlopig geen voortgang vinden, meldde Borssele aan de Prinses². Dat „voorlopig” zou zich uitstreken tot de zomer van 1755.

Utrecht (I)

In Utrecht was het een lid van de Ridderschap, de niet zeer Prinsgezinde Lockhorst van Renesse, die zich met de voogdij bezig hield. Weliswaar had een, overigens onbekende auteur reeds kort na de dood van de Prins een „concept-reglement” vervaardigd met betrekking tot het stemrecht van de vijf steden, voorgeval ook de Gouvernante mocht komen te ontbreken³, doch dit kon moeilijk een benadering van de kwestie als zodanig genoemd worden. Lockhorst liet in januari 1752 Bentinck schriftelijk weten, hoe hij zich in Utrecht de regeling van het vraagstuk voorstelde; een maand later gaf hij hem nog enige verduidelijkingen en toevoegingen⁴. Ook in dit project viel onmiddellijk de tendens op, de zittende heren tijdens de minderjarigheid van de Prins zoveel mogelijk in functie te laten. De hertog kwam er zeer slecht af; de waarneming van het kapiteinschap-generaal werd aan de Staten toegedacht, die hem in tijd van oorlog tot commandant te velde konden aanstellen. Medezeggenschap inzake de patenten werd hem niet toegekend, evenmin als het recht van militaire benoemingen. In dit alles zouden de Staten zelf voorzien. Er is van het plan niets terecht gekomen. De Staten van Utrecht riepen bij resolutie van 5 april 1752 wel een commissie in het leven, waarvan ook

¹ Als pag. 100, noot 3.

² 16 dec. 1752. Ibidem.

³ A.R.A.arch. Fagel, 5218^a.

⁴ Resp. 18 jan. en 17 febr. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

Lockhorst deel uitmaakte, die zich met de materie moest bezig houden¹, maar zij bereikte geen resultaten. Lockhorst slaagde er niet in, zijn voorstel aanvaard te krijgen en bedankte spoedig als lid. In het najaar van 1752 werd er in Utrecht over de voogdij niet meer gesproken. Hardenbroek schreef dit toe aan de belangentegenstellingen tussen de verschillende gecommitteerden²; iedereen probeerde zo goed mogelijk voor zichzelf te zorgen en de ander tegen te werken, meestal ten koste van de rechten van de minderjarige Prins. Ook in Utrecht liep het eerste enthousiasme op niets uit. Pas een jaar later zou de voogdij er weer actueel worden.

Groningen (I)

Onder de „dozijnen lieden uit de provincies” die volgens Bentinck door de Prinses uitgenodigd waren hun mening te geven over het Hollandse voorstel toen dat in behandeling was, bevonden zich ook de beide Groningse premiers, A. A. van Iddekinge, de leider van de Stad, en E. R. Alberda van Bloemersma uit de Ommelanden. Bentinck verzuimde te noteren, wat het oordeel van de beide heren was over zijn werkstuk; in ieder geval vond Iddekinge, de bekwaamste van de twee, er aanleiding in zelf een ontwerp op te stellen dat hij in maart 1752 aan Bentinck meedeelde³. Het uiterst langdradige stuk vertoonde de bekende strekking wat het aanblijven der magistraten betrof: het regeringsreglement van 1749 zou gedurende de jaren van de voogdij „als een fundamentele wet” van kracht moeten blijven. Merkwaardig was de wijze, waarop de auteur een van de grootste bezwaren van de Groningse Statenregering, de gelijkberechtigtheid van de beide samenstellende leden, trachtte te onderwerpen. Normaliter bezat de Stadhouder het recht van decisie, wanneer Stad en Ommelanden niet tot overeenstemming konden komen en het gewestelijke bestuur zodoende verlamd werd. In zijn voogdij-reglement wenste Iddekinge dit recht op te dragen aan een speciaal daartoe gevormd college, bestaande uit: de Luitenant van de Hoge Justitiekamer (als president), de drie oudste burgemeesters van de Stad en de drie eerste jonkers uit de Ommelander kwartieren, geassisteerd door de secretaris van de Staten. De hertog zou het kapiteinschap-generaal uitoefenen, terwijl de patenten „voorzover mogelijk met communicatie en overleg” van de representant zouden worden verstrekt. In overleg met de Raad van

¹ Hardenbroek, I, 87, noot 1.

² Ibidem, 97.

³ „Propositie”, 4 maart 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

State diende te worden uitgemaakt, in hoeverre de commandanten van de frontiersteden (Delfzijl) aan zijn orders onderworpen zouden zijn. De militaire benoemingen werden hem onder zoveel beperkingen toegestaan, dat er van een vrije keuze niets overbleef. De Staten zouden de bevelhebber van de stad Groningen benoemen uit een door de hertog in te dienen nominatie van drie personen, die allen Christelijk Gereformeerd, minstens generaal-majoor en „inboorlingen” van de Republiek moesten zijn. Over Brunswijks eventuele lidmaatschap van de Raad van State werd niet meer gesproken.

Iddekinge schijnt met zijn plan niet veel anders gedaan te hebben dan het aan Bentinck te geven. Het duurde althans geruime tijd eer Larrey, door de Prinses voor het voeren van overleg met de provincies aangewezen, er kennis van kreeg¹ en het was januari 1753 toen de zaak serieus in behandeling kwam. Kort daarna viel ze weer voor ettelijke maanden stil.

Drente (I)

Ook in Drente had men aanvankelijk met ijver de hand aan het werk geslagen. Ridderschap en Eigenerfden belastten bij resolutie van 21 maart 1752 Drost en Gedeputeerden met de taak om, na verkregen goedkeuring van de Prinses, een ontwerp-voogdijreglement op te stellen. De Prinses gaf haar toestemming en beloofde eventuele aanmerkingen op het project bij monde van de Drost te zullen geven². Daarmee was het Drentse élan echter voorlopig uitgeput, want eerst in april 1754 kwam het stuk gereed.

Friesland (I)

Sporen van een Fries initiatief in 1752 waren er niet te vinden. De premiers van wie dit zou moeten uitgaan, waren W. van Itsma en E. S. van Burmania, respectievelijk burgemeester van Harlingen en Dokkum, want zij waren indertijd ook door de Prinses geraadpleegd over het Hollandse plan. Bij die gelegenheid hadden zij aangetoond, waarom dit voorbeeld in Friesland niet gevolgd kon worden. Bovendien was er de Prinses-Douairière nog, die reeds te kennen had gegeven enig aandeel bij de uitoefening van de voogdij te verlangen. De burgemeesters hebben kennelijk geen weg geweten met deze moeilijkheden, want hoewel Bentinck in een gesprek met Itsma nog eens sterk aandrong op een spoe-

¹ Larrey aan hertog, 17 oct. 1752. N.S.A. II 63.

² Oldenhuis Gratama, 65-66.

dige behandeling van het gewichtige vraagstuk¹, volhardden de Friezen in stilzwygen. Dit duurde tot october 1753.

Overijssel (I)

Men zou verwachten dat Overijssel als een der eerste provincies de voogdijkwestie zou entameren en in samenwerking met de Prinses tot een goed einde brengen. Het was immers Charles Bentinck, drost van Twente, die als leider van de Prinsgezinde partij in deze provincie gold. Hij behoorde tot de naaste medewerkers van de Prinses en was o.a. lid van de conferentie voor buitenlandse zaken. Natuurlijk wist hij, welke procedure zij met betrekking tot de voogdij in de gewesten gevolgd wilde zien, doch wat hij ook met zijn gewone openhartigheid op papier stelde, geen „reglement van tutele”. Hij bepaalde zich ertoe, het idee van een algemene Unie-raad af te keuren² en zijn broer en de Raadpensionaris te verwijten, dat zij in de Hollandse resolutie de hertog van Brunswijk een veel te uitgebreide macht opdroegen. Hij achtte dit bij alle vriendschap die hij voor de veldmaarschalk koesterde een groot gevaar, omdat deze nog te weinig invloed en betekenis in de Republiek had of, zoals hij het nogal zonderling formuleerde, omdat het de hertog aan gewicht mankeerde. Verder deelde hij zijn broer onomwonden mee, dat hij voorlopig inzake de voogdij geen enkele stap zou ondernemen, omdat hij eerst de denkbeelden van zijn mederegenten wilde leren kennen³.

Hier beroerde hij een tere snaar, want het waren inderdaad de verhoudingen in Overijssel en niet het gebrek aan goede wil die hem ervan weerhielden, aan het verlangen van de Prinses te voldoen. Partijtegenstellingen en rivaliteit tussen machtige familie-clans waren gewone verschijnselen in de Republiek, maar zij waren wellicht nergens zo talrijk en zo scherp als juist in Overijssel. Zoals gezegd, gold Charles Bentinck als de voornaamste leider van de Stadhoudersgezinde aanhangers; die reputatie had hij althans in Den Haag en bij de Prinses maar de werkelijkheid was wel enigszins anders. Als het erop aankwam was zijn positie zeer zwak. De drost van Salland, van Huffel tot Verburg, was in naam zijn grootste vriend doch in feite zijn voornaamste concurrent, terwijl ook de familie van Heyden de gunst van de Gouvernante probeerde te winnen, teneinde in aanmerking te komen voor het premierschap. De Staats-

¹ Aantek. Bentinck, 5 aug. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

² Charles Bentinck aan zijn broer, 4 jan. 1752. B. M. Egerton, 1729.

³ Idem, 1 febr. 1752. Ibidem.

gezinde partij onder de machtige landadel stond onder leiding van Rechteren van Gramsbergen en bezat veel invloed. Rechteren dankte zijn aanzien onder meer aan het feit dat hij hoogschout was van Stad en Meierij van Den Bosch.

Charles Bentinck moest voortdurend op zijn hoede zijn tegenover deze gevaarlijke tegenstander, die o.a. een groot vriend was van de Amsterdamse burgemeester Hasselaer. Weliswaar slaagde hij erin, het drossaatsambt van Daalhem en 's Hertogenrade te bemachtigen (februari 1752)¹, maar desondanks voelde hij zich zonder steun van Huffel niet tegen Rechteren opgewassen. Die relatie met Huffel was dus niet alleen zijn zwakke punt maar zou ook zijn ongeluk worden, want de Prinses moest niets hebben van de Sallandse dyst, die door zijn heftig optreden en willekeurige ambtenbegeving de hele Ridderschap tegen zich in het harnas joeg². Zodoende was de Stadhouderlijke partij in Overijssel onderling hopeloos verdeeld, terwijl Charles Bentinck in de stroom van tegenstrijdige belangen en emoties voortdurend voor de keus gesteld werd, ofwel Huffel tegen recht en rede in te steunen, ofwel hem in de steek te laten, met de zekerheid dat hij zich dan zelf evenmin kon handhaven³. Bovendien hadden de steden Deventer, Zwolle en Kampen, nog hun eigen problemen. Evenals in de Gelderse bestonden daar de colleges der gezworen gemeenten, gekozen uit en door de burgerij, die het politieke centrum vormden van de in die kringen heersende anti-aristocratische gezindheid. Zij werden zoveel mogelijk door de magistraten gepasseerd doch waar dit niet kon, b.v. in zaken van algemeen belang, stuitten de burgemeesters onontkoombaar op de felle oppositie van deze gemeenschappen.

Zo waren de zaken gesteld in Overijssel en het beste wat men onder deze omstandigheden voor een voorgedij-regeling kon verwachten was, dat de voornaamste partijen met afzonderlijke plannen voor de dag zouden komen, waarin natuurlijk de eigen belangen de toon zouden aangeven. Inderdaad kwamen er in mei 1752 twee ontwerpen ter tafel, een van Huffel en een van Rechteren; volgens het eerste⁴ moesten alle Stadhouderlijke functies, dus ook het kapiteinschap-generaal, na de dood van de Prinses waargenomen worden door een raad van zeven personen die, onder leiding van de Prinses-Douairière, zou bestaan uit de drie dysten (van Twente, Salland en Vollenhove) en de eerste burge-

¹ Res. Staten Generaal, 12 febr. 1752.

² Larrey aan hertog, 11 oct. 1752. N.S.A. II 63.

³ Idem, 10 sept. 1752. Ibidem.

⁴ Aantek. hertog, juni 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

meesters der drie steden. Uitvoering van dit plan zou natuurlijk de nekslag betekenen voor de Rechteren-clan en vandaar dat de leider van deze groep zich spoorslags naar Den Haag begaf om de Prinses zijn eigen suggesties te doen. En passant probeerde hij ook de hertog tegen het denkbeeld van Huffel in het geweer te brengen, maar deze ging nergens op in en excuseerde zich met zijn stereotiepe opmerking dat deze zaken niet „van zijn ressort waren”¹. Het voorstel van Rechteren² volgde nauwkeurig de Hollandse resolutie, droeg dus de voogdij aan de Staten en de uitoefening van de militaire macht aan Brunswijk op, met dien verstande dat aan deze toestand een einde zou komen, wanneer Prinses Carolina meerderjarig was geworden. Zij zou dan als Gouvernante de Stadhoudelijke functies voor haar broer waarnemen. Dat was een listige zet van Rechteren, want hij vleide er de Prinses mee. Het idee maakte dan ook zoveel indruk op haar dat, zoals hiervoor gezegd is, Raadpensionaris Steyn het nodig vond een uitvoerige verdediging van de Hollandse resolutie op te stellen.

Maanden verliepen echter zonder dat er enige tekening in de zaak kwam. De Prinses werd heen en weer bewogen door de aandrang van haar Hollandse adviseurs, geen essentiële afwijkingen van hun resolutie in de provincies toe te staan en haar sympathie voor het plan-Rechteren. Zij verweet Charles Bentinck zijn passiviteit, daar hij haar een ontwerp beloofd had; Huffel die zij er niet om verzocht had, had er wel een gemaakt, al kon zij het niet goedkeuren, omdat de Overijsselse Ridderschap het zeker zou verwerpen. Zij verweet Charles bovendien zijn relaties met de Sallandse drost en waarschuwde hem dat hij zichzelf op die manier te gronde zou richten³. De verstandhouding werd nog slechter, toen zij in de herfst ook het voorstel van Rechteren verwierp en zich uitsprak voor een zoveel mogelijk uniforme regeling van het voogdijvraagstuk naar het Hollandse voorbeeld⁴. Juist op dat moment berichtte Charles haar, dat de drie steden een deputatie zouden zenden om haar het plan-Huffel officieel aan te bieden. Hij voegde eraan toe dat hij het er niet mee eens was, doch het benoemen van de deputatie niet had kunnen tegenhouden. Daarom verzocht hij haar het plan van de hand te wijzen en de heren duidelijk te maken wat zij eigenlijk van hen verlangde⁵. Dat was natuurlijk olie op het vuur, want hij wist maar al te

¹ Als pag. 105, noot 4.

² „Concept over de Tutele etc.” 26 mei 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

³ Larrey aan hertog, 4 oct. 1752. (2 x) N.S.A. II 63.

⁴ Bentinck aan hertog, 7 oct. 1752. Ibidem.

⁵ Larrey aan hertog, 11 oct. 1752. N.S.A. II 63.

goed dat de Prinses geen suggesties wilde doen doch een voorstel van hemzelf verwachtte. Zij reageerde zeer scherp, maar toch was er een toon in haar antwoord die sympathiek aandoet. Er klonk oprechte bezorgdheid in door over het lot van Charles, die zij ondanks alles wilde sparen, wanneer zij vandaag of morgen Huffel zou uitrangeren. Want daartoe was zij nu vastbesloten. Maar wat kon zij voor iemand doen, vroeg zij aan Larrey, die per se zijn eigen graf wilde graven¹?

Op deze persoonlijke controverse en de verwarde situatie in Overijssel is de voogdij-kwestie nog hetzelfde jaar gestrand. Het zou tot de zomer van 1755 duren, voordat de zaak opnieuw in behandeling kwam. Toen was Huffel van het toneel verdwenen evenals Charles Bentinck die hij, zoals de Prinses voorzien had, in zijn val had meegesleept.

Gelderland (I)

De Gelderse heren hadden indertijd het eerst en het meest uitvoerig commentaar geleverd op het Hollandse voorstel en daarbij was gebleken dat zij bepaalde vastomlijnde denkbeelden hadden over de wijze, waarop de voogdij-kwestie moest worden aangepakt. Desondanks komt de provincie hier als laatste aan bod terwille van de continuïteit in het verloop van de besprekingen; de, blijkbaar onvermijdelijke, onderbreking van het overleg is in Gelderland slechts van korte duur geweest.

De samenstelling der regering en de toestanden in het voormalige hertogdom hadden veel gemeen met die in Overijssel, zij het dat de Prinsgezinde aanhang er beter georganiseerd was en meer het karakter van een goed gesloten partij vertoonde dan daar. Behalve de reeds eerder genoemde Schimmelpenninck van der Oye en Capellen tot de Boedelhof, behoorde ook de burggraaf van Nijmegen, van Lynden van Hemmen, tot de premiers, terwijl de gebroeders Torck van Rosendaal de oppositie aanvoerden. De oudste, Lubbert Adolf, was landdrost van de Veluwe; zijn positie was te vergelijken met die van Rechteren in Overijssel. De jongste, Frederik Willem, was burgemeester van Hattum en gedeputeerde ter Staten Generaal. Hij stond op goede voet met Bentinck en correspondeerde met hem, in tegenstelling tot zijn broer, die een uitgesproken vijand van Engeland en dus ook van Bentinck was². In de steden hadden de magistraten bij alle belangrijke zaken te kampen met het verzet van de gezworen gemeenten, hoewel men van beide zijden extremisme zocht te vermijden, gedachtig de bloedige en chaotische gebeurtenissen na de dood van Willem III, die als de „plooierijen” bekend stonden.

¹ Als pag. 106, noot 5.

² Van Huffel, 187.

In mei 1752 begonnen de Staten van Gelderland zich met de voorgedij-kwestie te bemoeien door de Prinses te verzoeken, haar gedachten dienaangaande te willen meedelen. Het antwoord liet bijna twee jaren op zich wachten en luidde toen, dat zij een ontwerp van de Staten verwachtte om daarop haar aanmerkingen te kunnen geven¹. Daaruit mag echter niet geconcludeerd worden dat de Prinses dan maar weinig interesse aan de dag legde voor een zo gewichtige zaak. De tussenliggende tijd was namelijk gevuld met veelal moeizaam overleg om te komen tot een regeling die haar beviel en haar antwoord aan de Staten had daarom slechts formele betekenis; het vormde de inleiding tot de officiële afhandeling van de zaak.

Van alle gewestelijke premiers hadden de Gelderse het idee van een voorgedij-raad voor de Unie het krachtigst aanbevolen en zij waren het ook die er, ondanks de Hollandse resolutie, hardnekkig aan bleven vasthouden. Waarschijnlijk voelden zij zich sterk genoeg om met de actieve hulp van de Prinses, de te verwachten tegenstand van de gebroeders Torck met hun aanhang te overwinnen. Wanneer zij op die hulp konden blijven rekenen en andere gewesten zich aan hun zijde schaarden, zouden zij er zeker niet tegenop zien, met Holland in het krijt te treden zodra de Generaliteitsresolutie aan de orde kwam. En waarom zou de Prinses hun die steun onthouden, daar een voorgedij-raad voor de Unie een betere waarborg voor het voortbestaan van het Erfstadhouderschap scheen dan negen afzonderlijke resoluties? Bovendien hadden de Stadhouders in het verleden zo dikwijls getracht met de hulp van de landgewesten Holland tot toegeven te dwingen. Ongelukkig genoeg voor de Gelderse heren kwam de Prinses echter tot het wijze besluit, de Hollandse resolutie als een realiteit te aanvaarden en de rechten van haar zoon niet tot inzet te maken van een nieuwe fase in het oude conflict tussen de leidinggevende provincie en de Generaliteit. Zij moest dus Schimmelpenninck c.s. te verstaan geven dat zij hun aantrekkelijke plannen niet kon goedkeuren en het was niet zonder een zekere ironie dat zij hun de Hollandse regeling moest aanbevelen². Tijdens het zomerseizoen 1752, dat zij niet toevallig in Dieren doorbracht, kwam er inderdaad een ontwerp op papier dat daar sterk op leek³.

¹ Ned. Jaarboeken, 1754 (II), 1146.

² De auteurs van het Gelderse plan zeggen in de aanhef dat zij dit „op order van H.K.H.” hebben opgesteld, „nu er geen kans meer is, een representatief van het Stadhouderschap in te stellen”.

³ „Project-resolutie” van Gelderland, ongedateerd doch van vóór 11 sept. 1752. Zowel in K.H.A.arch. Willem V, 90-91 als in B. M. Egerton, 1754 C.

De bepaling, dat alle magistraten in functie zouden blijven tot de eerste gewone keurtag na de meerderjarigheid van de Prins, sprak voor zichzelf. Tegenover de hertog namen de auteurs een eigenaardige houding aan; enerzijds wilden zij hem ter Generaliteit groot gezag toestaan, maar aan de andere kant zijn invloed in de provincie gering houden. Het eerste kwam tot uiting, waar zij hem een ruimer aandeel bij het bevelen der patenten wilden toekennen dan in de Hollandse resolutie gebeurde, ofschoon niet in die mate als zij indertijd hadden voorgesteld (vgl. hiervoor pag. 81). De vrije beschikking over het patentrecht in oorlogstijd was nu vervangen door de zeggingschap die hem toen in vredestijd was toegedacht. Het tweede bleek uit de artikelen 6 en 10 van de concept-instructie. Artikel 6 schreef hem bij de officiersbenoemingen voor, „Landsaaten” te prefereren boven „uitheemsche” en alleen personen boven de 14 jaar aan te stellen. Artikel 10 verbood hem het geven van het wachtwoord en het bewaren van de sleutels in de stemhebbende steden waar garnizoen lag. Daar zouden de burgemeesters weer voor zorgen, zoals zij vóór 1747 gedaan hadden. Troepen die ter plaatse in garnizoen kwamen of daar passeerden, zouden ook weer de eed aan de magistraat moeten afleggen. Er werd bij gezegd, dat dit een voorlopig voorstel was, daar het vraagstuk van de militie in stemhebbende steden door alle bondgenoten op eenparige voet geregeld moest worden.

De Prinses zond het ontwerp aan Larrey met de opdracht, het samen met Bentinck, Steyn en Wassenaar-Katwijk te bespreken, doch er verder niemand over in te lichten, met name Fagel en de hertog niet¹. De ingewijden hielden op 11 september een conferentie, waarin zij hun aanmerkingen op het stuk gaven die door Larrey samengevat en op schrift gesteld werden². De Raadpensionaris kante zich natuurlijk tegen de voorgestelde regeling van het patentrecht en voerde daartoe de volgende redenen aan: 1°. hij vond het zeer gevaarlijk iets anders te stipuleren dan er in de Hollandse resolutie stond, omdat het al zoveel moeite gekost had Amsterdam te doen berusten in wat daar over dit punt gezegd werd. De stad zou zeker in verzet komen tegen alles wat daar bovenuit ging; 2°. dit zou aanleiding kunnen zijn tot nieuwe deliberaties in Holland over allerlei andere onderwerpen van de resolutie, deliberaties die men niet meer in de hand zou kunnen houden en die tot onvoorziene en ongewenste resultaten zouden kunnen leiden. Artikel 6 werd algemeen als

¹ Dit deelde Larrey later aan de hertog mee, 31 aug. 1753. K.H.A.arch. Bentinck, 19.

² „Remarques” op het Gelderse plan, 11 sept. 1752. Zowel in K.H.A.arch. Willem V, 90-91 als in B.M.Egerton, 1754 C.

choquant voor de hertog afgekeurd; hij zou er bovendien door gedwongen worden „vreemde welgemeriteerde officieren achter te stellen bij inboorlingen die het zoo wel niet zouden verdient hebben”. Wat artikel 10 betrof, waren de heren van oordeel dat de passage over de af te leggen eed van de in garnizoen komende of doortrekkende troepen overbodig was, daar immers deze aangelegenheid ter Grote Vergadering voldoende omschreven was. Tegen het geven van het wachtwoord door de burgemeesters hadden zij geen bezwaar en over het bewaren van de sleutels durfden zij zich niet uitspreken, omdat dit hun meer een kwestie van militaire aard scheen. Het beste was dat de veldmaarschalk zelf daarover zijn mening kenbaar maakte. Tenslotte waren zij het er over eens, wellicht als gevolg van de laatste conclusie, dat de hertog op de hoogte gebracht moest worden van het Gelderse plan met de daarop door hen gemaakte aanmerkingen. Derhalve zonden Bentinck en Larrey, ondanks het uitdrukkelijke verbod van de Prinses, de stukken naar Den Bosch, waar de hertog toen verbleef.

Het antwoord zal hen wel enigszins pijnlijk verrast hebben. Bruns-
wijk kwam namelijk onmiddellijk met zijn oude wensen naar voren: een concluderende stem in de besognes over de patenten in plaats van de meetellende stem die het Gelderse plan hem toekende en zitting in de Raad van State¹. Hij merkte terloops op dat de auteur(s) van het plan de hoofdlijnen van het Hollandse wel goed gevolgd had(den) – dat was een sneer, want eerder had hij verklaard dat deze resolutie nauwelijks in overeenstemming was met de intenties van de Prinses² – en ging vervolgens uitvoerig in op de verschillende onderdelen van het ontwerp. De overwegingen van de Raadpensionaris over het gevaar van nieuwe deliberaties in Holland kon hij nauwelijks serieus nemen, daar de resolutie immers een vaststaande zaak was, geaccepteerd door de Prinses en hemzelf en met kracht van wet. Met de opmerkingen over artikel 6 kon hij zich natuurlijk geheel verenigen; hij vertrouwde erop dat het wel in zijn geheel geschrapt zou worden zoals het ook in Holland verdwenen was, nadat Rotterdam ermee te voorschijn was gekomen. Van het 10e artikel, zoals het door de Geldersen geredigeerd en door zijn vrienden becommentarieerd was, wilde hij echter absoluut niet horen. De stemhebbende steden Nijmegen, Arnhem, Zutphen en Doesburg hadden in zijn ogen op de eerste plaats en uitsluitend militaire betekenis; het waren grensvestingen tegen de gevaarlijke Pruisische nabuur en om die reden

¹ Hertog aan Bentinck, 15 sept. 1752. B. M. Egerton, 1741.

Larrey aan hertog, 19 sept. 1752. N.S.A. II 63.

² Hertog aan Bentinck, 2 mei 1752. B. M. Egerton, 1740.

moesten de bevelhebbers er dezelfde bevoegdheden hebben als die in de Generaliteitssteden. Ook dit artikel moest vervallen, daar de militaire belangen geen terugkeer naar de toestand van vóór 1747 konden gedogen. De bestaande situatie, waarbij de plaatselijke commandanten het wachtwoord gaven en de sleutels bewaarden, diende te worden gehandhaafd. Na een paar opmerkingen van ondergeschikte betekenis kwam de hertog tot slot terug op een gedachte die hij in het begin van zijn schrijven al even aangeroerd had, n.l. de vraag, of het toch niet beter was eerst ter Staten Generaal tot een overeenkomst over de voorgedij te komen, alvorens verder te gaan met de provinciale regelingen, want hij vreesde dat in het laatste geval het leger van de Unie groot gevaar zou lopen in zeven gewestelijke legertjes te worden gesplitst.

Brunswijks brief werd besproken op een tweede conferentie van zijn vrienden in Den Haag op 16 september (Wassenaar-Katwijk was absent)¹. Bentinck en Larrey waren er duidelijk verlegen mee, maar Steyn voelde zich minder gegeneerd. Met het oog op Amsterdam kon hij aan de gestelde eisen niet toegeven en het resultaat van de besprekingen was, dat er een memorie werd opgesteld, waarin de oorzaken die de inwilliging van Brunswijks verlangens ten aanzien van het patentrecht en de Raad van State in de weg stonden, nogmaals in den brede werden opgesomd. Verder werd genoteerd, dat de heren zich conformeerden met zijn zienswijze op artikel 10; het uiteenvallen van het leger in zeven afzonderlijke delen zouden zij trachten te voorkomen door erop toe te zien, dat er geen tegenstrijdigheden in de respectieve instructies voor de hertog verschenen. De toon van de brieven, waarbij Bentinck en Larrey dit stuk weer naar Den Bosch zonden, was nogal benepen en zij zullen zich wel opgelucht gevoeld hebben, toen de hertog, die zijn vorige schrijven blijkbaar zelf als het oplaten van een proefballonnetje beschouwde, antwoordde dat hij hun afwijzende houding wel had verwacht. Er was nu eenmaal niets aan te doen, voegde hij eraan toe, gezien de ongelukkige stand van zaken in de Republiek en de koelheid waarmee de Prinses hem bij voortduring bleef bejegenen².

Larrey zond nu het ontwerp met het commentaar terug naar Dieren, uiteraard zonder melding te maken van de correspondentie die Bentinck en hij inmiddels met de hertog gevoerd hadden³. De Prinses stelde de stukken weer ter hand aan de Gelderse heren, maar haar terugkeer naar

¹ Aantek. Bentinck, 16 sept. 1752. B. M. Egerton, 1754 C.

² Hertog aan Bentinck, 21 sept. 1752. B. M. Egerton, 1741.

³ Larrey aan hertog, 5 oct. 1752. N.S.A. II 63.

Den Haag vertraagde de voortgang van de besprekingen. Er werd enige tijd niets meer vernomen van het voogdij-plan.

Samenvattend moet men constateren dat het enthousiasme, waarmee de provincies in 1752 de regeling van het voogdij-vraagstuk ter hand namen, nog hetzelfde jaar in Zeeland, Utrecht, Groningen, Overijssel en Drente is doodgelopen, hetzij omdat de opgestelde plannen onvoldoende waren voorbereid, hetzij omdat de Prinses met een bepaald ontwerp niet accoord kon gaan. In Gelderland gaf zij persoonlijk leiding aan de besprekingen en bracht die ook tot een zekere mate van rijpheid. Het project van Iddekinge leek haar eveneens geschikt om verder uit te werken en in januari 1753 bracht zij daarom ook in Groningen het overleg op gang. In Friesland gebeurde dat pas een jaar later, doch toen kon de zaak zonder noemenswaardige onderbreking tot de definitieve resolutie worden afgewerkt.

In dit verband verdient de o.a. door Nijhoff en Blok verkondigde mening enige herziening, als zou de Gouvernante te weinig belangstelling en ijver gehad hebben voor het totstandkomen van de verschillende voogdij-regelingen en nagelaten hebben, alle krachten in te spannen om een aangelegenheid van zoveel gewicht in de kortst mogelijke tijd in de provincies tot een goed einde te brengen¹. Blok beweerde zelfs dat zij zich „van het begin af” ongaarne met de desbetreffende plannen had ingelaten en hij schreef dat toe aan haar jalouzie jegens de hertog. Deze beschuldigingen vinden hun oorsprong in soortgelijke verwijten, die de Bentincks, Steyn en Brunswijk voortdurend aan het adres van de Prinses hebben gericht. Het is waar dat het nu eens hier, dan eens daar een tijdlang ontbroken heeft aan krachtige aandrang harerzijds op de leidende figuren van steden, kwartieren en gewesten, maar het zou geheel en al onjuist zijn, desinteresse of gebrek aan ijver als oorzaak daarvan te noemen. Beter dan wie ook, zag de Prinses immers de enorme belangenstrijd waartoe de voogdij-regeling alom aanleiding gaf. Geconfronteerd met al dat groeps- en eigenbelang dat nu zijn kans schoon zag zich krachtig te doen gelden, veelal ten koste van de rechten van de Stadhouder, was zij verstandig genoeg de verhitte gemoederen enige tijd te geven om tot rust te komen en vervolgens met grote behoedzaamheid in besloten besprekingen met haar vertrouwelingen de zaak geleidelijk te prepareren op de openbare behandeling in de Staten, krachtig optredend waar dat geen gevaar bood en terugwijkend zodra het duidelijk werd, dat de

¹ Nijhoff, 32-34. Blok, III, 511.

stemming in een bepaald gewest nog niet gunstig was¹. Het was haar daarom volslagen onmogelijk in alle provincies tegelijkertijd de kwestie te stimuleren; slechts daar waar haar ingrijpen kans op succes had, in Gelderland en even later in Groningen, gaf zij haar aanwijzingen, ofwel persoonlijk, ofwel door bemiddeling van Larrey. In dat geval schrok zij ook niet terug voor een gedecideerd optreden, maar doorgaans liet zij het liefst de zaak aan de provincies zelf over en beperkte zij zich bij voorkeur tot een bemiddelende functie.

Gebrek aan ijver kan haar des te minder verweten worden, daar zij ervoor zorgde dat het overleg minstens in twee gewesten tegelijkertijd voortgang vond. In 1753 waren dat, zoals gezegd, Gelderland en Groningen. Nog voor het daar in oktober weer vastliep, had zij het in Friesland en Utrecht op gang gebracht. Nadat Gelderland en Utrecht in de loop van 1754 hun resoluties hadden vastgesteld, vestigde zij de aandacht van Groningen en Overijssel weer op het probleem, mei 1755. Beide provincies kwamen, evenals Friesland, hetzelfde jaar gereed en in 1756 volgden Zeeland en Drente. Eerst ruim een jaar later achtte zij de gelegenheid gunstig om de Generaliteitsresolutie op het tapijt te brengen. De moeilijkheden over het secours, de augmentatie en de equipage, die samenhangen met de Engels-Franse vijandelijkheden en het uitbreken van de Zevenjarige oorlog, maakten het ondoenlijk er eerder over te spreken. De dreiging van die oorlog was voor de Prinses aanleiding het tempo van de verschillende besprekingen te versnellen, maar zij kon dat zonder al te veel risico doen, omdat zij in de gevaarlijke internationale toestand een tegenwicht kon vinden tegen een al te felle uitbarsting van ruzies en partijstrijd in de provincies.

Met het oog op haar zwakke gezondheid schenen de voorstanders van een snelle afwikkeling van de voogdij-kwestie het gelijk aan hun zijde te hebben, maar de Prinses schrok terecht terug voor een politiek van doordrijven en forceren, die de bestaande animositeit alleen maar versterkt zou hebben tot groot nadeel van de belangen van haar kinderen. Hoe gemakkelijk kon bovendien een dergelijke politiek leiden tot paralysering van de gewestelijke bestuursorganen; het verleden van de provincie Groningen b.v. bood daarvan meer dan een voorbeeld. Afgezien van de twijfel die haar van tijd tot tijd bekreep en de daaruit voortvloeiende aarzeling om de Hollandse resolutie als richtsnoer te blijven gebruiken, zijn daarom wijze gematigdheid en weloverwogen optreden de voornaamste kenmerken van haar beleid in deze gecompliceerde

¹ Cf. Stuart, I, 57-58.

affaire. Daaruit volgt, dat het ook niet juist is haar jalouzie jegens de hertog als het belangrijkste, of zelfs het enige motief voor haar handelen te beschouwen; hijzelf deed dat in zijn gevoelens van verongelijking voortdurend¹. Over het algemeen bestond die jalouzie en naijver wel, maar niet met betrekking tot de positie waartoe zij hem had voorbestemd. Integendeel, verschillende voor de hertog minder gunstige ontwerpen heeft zij zodanig laten wijzigen, hetzij door Larrey, hetzij door hemzelf, dat de andere provincies de waarnemend kapitein-generaal in elk geval zoveel invloed toekenden als Holland gedaan had.

Gelderland (II)

Het had blijkbaar niet veel uitgehaald dat de Prinses de Gelderse heren een paar maanden tijd had gegeven om het onderling eens te worden over de aantekeningen die Steyn c.s. bij het voogdij-plan hadden gemaakt, want toen zij in mei 1753 in Soestdijk aankwam om er het zomerseizoen door te brengen, verschenen daar spoedig de Gelderse kopstukken om haar hulp in te roepen bij het oplossen van de ongetwijfeld ernstige moeilijkheden. Zonder veel geduld ging dat echter niet en zo was de Prinses eerst in augustus in staat een nieuwe stap te ondernemen. Die bestond in het zenden van plan en aantekeningen aan de hertog, met het verzoek zijn commentaar daarop te geven; zij wist natuurlijk niet dat de stukken voor hem geen nieuwe lectuur waren. Zijn antwoord was spoedig in haar bezit en bevatte, behoudens een paar opmerkingen van gering belang, niets anders dan de afkeuring van de artikelen 6 en 10, om de bekende redenen. Vooral met betrekking tot het militaire gezag in de stemhebbende frontiersteden verzocht hij de Prinses met nadruk niet aan de Gelderse verlangens toe te geven. Over het lidmaatschap van de Raad van State en de concluderende stem bij het begeven der patenten sprak hij niet meer².

Zijn opmerkingen werden door de Prinses weer aan de premiers overgebracht, van wie er twee schriftelijk op reageerden³. De, anonieme schrijvers merkten op dat de hertog in de redactie van het artikel over de officiersbenoemingen geen blijk van wantrouwen moest zien. Zij wil-

¹ Nog in mei 1755 noemde hij die jalouzie „haar favoriete passie“.

„Annotations“. N.S.A. II 23 (IV^A), ongenummerd.

² Hertog aan Prinses, 22 aug. 1753. K.H.A.arch. Anna, 430 A. Zijn „Considerations sur le plan de tutèle pour la Province de Gueldern“ in K.H.A.arch. Willem V, 90-91. Copieën van deze stukken in B. M. Egerton, 1754 C.

³ Beide stukken in K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

den het wel wat anders formuleren om het voor hem aannemelijker te maken, b.v. door te stellen dat de waarnemend kapitein-generaal „zo veel mogelijk” ingezetenen boven vreemdelingen moest prefereren, of „bij gelijke verdienste”. De heren vatten echter vlam bij zijn betoog over het 10e artikel. Een van hen verzekerde dat het standpunt, stemhebbende steden te beschouwen als gewone grensvestingen „nooit eenige ingressie zou vinden” en dat men niemand zou durven aanraden „hieromtrent iets te opperen, veel min te concedeeren tot nadeel van de Provincie”. De ander pareerde Brunswijks opmerking over het handhaven van de bestaande toestand bij het geven van het wachtwoord en het bewaren van de sleutels met de tegenstoot, dat deze zaken op de Grote Vergadering in 1651 geregeld waren doch dat tegenwoordig geen van beide bepalingen onderhouden werd. Nota bene, onder de ogen van de Prinses! Ook deze auteur waarschuwde ernstig tegen een discriminerende behandeling van stemhebbende frontiersteden, want de burgers waren op dit punt altijd zeer jalours geweest. Wanneer men Nijmegen, Arnhem, Zutphen en Doesburg zoiets zou aandoen, zou men ze „wel ras . . . van 't een tot 't ander point van subjectie . . . brengen” en zou men ze binnen korte tijd als Generaliteitsvestingen aanzien, „waertegens altijd soigneus is gevigileert”. De hertog had wel een gevoelige snaar beroerd.

De Prinses moest nu een beslissing nemen, een weinig aantrekkelijke taak waar de meningen zo scherp tegenover elkaar stonden. Zij raadpleegde eerst Larrey en toen hij zich met de hertog solidair verklaarde¹, probeerde zij hem met de verantwoordelijkheid voor de keus te belasten, maar de slimme secretaris doorzag haar opzet en suggereerde dat het het beste was, wanneer degenen die rechtstreeks bij de kwestie betrokken waren, met elkaar in contact traden om te zien of ze het eens konden worden. Hij wilde desnoods wel bij hun gesprekken aanwezig zijn². De Prinses vond dat een wijze raad en zo werd de zaak opgeschort tot na haar en Brunswijks terugkeer in Den Haag. Toen werd Schimmelpenninck ontboden³ en de drie heren zullen het probleem grondig hebben „doorgepraat”, al zijn er van hun conferenties geen schriftelijke bewijzen gevonden. Gemakkelijk was het overleg niet, zoals te verwachten viel en eerst in maart 1754 kwamen zij tot een accoord. De hertog boekte in zoverre succes, dat het 6e artikel inderdaad geschrapt werd. Ten aanzien van artikel 10 (dat dus nu 9 werd) moest hij genoegen

¹ In zijn „Korte reflexiën op de remarques etc.”. K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

² Larrey aan Prinses, 6 en 11 sept. 1753. K.H.A.arch. Anna, 431.

³ Larrey aan hertog, 19 oct. 1753. N.S.A. II 63.

nemen met een, door Larrey voorgesteld¹, compromis: het geven van het wachtwoord en het bewaren van de sleutels zou geschieden zoals de Geldersen het verlangden, tenzij H.H.M. een andere regeling mochten vaststellen voor alle stemhebbende frontiersteden in de Republiek.

Nu alle hinderpalen uit de weg waren geruimd kon de zaak in forma worden afgedaan. Op 31 maart 1754 schreef de Prinses aan de Staten in antwoord op hun schrijven van 18 mei 1752, dat zij bereid en gereed was eventuele aanmerkingen te geven op een door hen in te dienen ontwerp-resolutie. Het met zoveel moeite tot stand gebrachte stuk werd haar daarop toegezonden en kreeg natuurlijk haar volledige goedkeuring. Tegen 15 juni werd een buitengewone Landdag uitgeschreven, waar het plan in een definitieve resolutie werd omgezet².

Het verdient nog opmerking dat de Gelderse heren zich door de critiek van Steyn niet hadden laten bewegen, hun voorstel de veldmaarschalk in oorlogstijd een meetellende stem te geven inzake de patenten, terug te nemen. Wanneer hij hun resolutie vergeleek met de Hollandse, mocht de hertog dus niet ontevreden zijn en dat was hij ook niet. Immers, de speciale commissie van negen personen die de Staten benoemden om de Prinses een exemplaar van hun besluit aan te bieden en tegelijkertijd Brunswijk de eed op de instructie af te nemen, werd door hem „des middags prachtig ter maeltijd . . . onthaeld”³.

Groningen (II)

Terwijl de Gouvernante zelf in Soestdijk bezig was het Gelderse ontwerp in veilige haven te loodsen, voerde Larrey de onderhandelingen met de Groningers. Op instigatie van de Stad hadden de Staten op 3 januari 1753 een commissie van twaalf leden – zes van beide zijden – met de taak belast een voogdij-regeling op te stellen, doch het eigenlijke werk werd door Iddekinge en Bloemersma verricht⁴. Het rapport dat deze commissie op 16 februari uitbracht, was dan ook niets anders dan het hiervoor genoemde plan van Iddekinge, aangevuld met enkele bepalingen over de ambtenbegeving in de Ommelanden. Het denkbeeld van een apart college met scheidsrechterlijke bevoegdheid om uitspraak te doen in voorkomende geschillen tussen de beide Statenleden, was er echter niet in opgenomen. De jonkers wilden daarvan niets weten en deelden

¹ In zijn brief aan de Prinses van 11 sept. 1753. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Tekst in Ned. Jaarboeken, 1754 (II), 1146 e.v.

³ Ibidem, 1179.

⁴ Ned. Jaarboeken, 1755 (II), 794.

dat ook aan de Prinses mee¹. Van de zijde van de Stad werden toen een paar wijzigingen in de gewraakte passage voorgesteld: het aantal leden van het college uit te breiden met de twee oudste hoofdmannen van de Hoge Justitiekamer of de hertog als waarnemend kapitein-generaal aan het hoofd daarvan te plaatsen op een door hem te bezweren instructie². Vergeefse moeite; de Ommelanden bleven van oordeel dat een dergelijk lichaam de Stad een veel te grote invloed toekende om onpartijdig te kunnen zijn.

Voor de Prinses was het echter voldoende dat er een basis voor onderhandelingen aanwezig was en zij liet Larrey daarom het stuk alvast aan de hertog voorleggen. Deze vond, dat het maar bitter weinig vertrouwen verried in de representant en Bentinck was het met hem eens³. Iddekinge was trouwens in hun ogen niet geheel onverdacht; hij was aanvankelijk geliëerd met de Friese hofkringen, meer speciaal met de gebroeders van Haren en ook met de Zeeuw Verelst, maar juist in die dagen wendde hij zich meer tot de rijzende ster, secretaris Hop, die niet de reputatie genoot een overtuigd aanhanger van het Stadhouderschap te zijn⁴. De aanmerkingen van de hertog op het Groningse plan betroffen, afgezien van enkele punten van ondergeschikt belang, de volgende onderwerpen: er werd in gezegd dat samen met de Raad van State moest worden uitgemaakt, of en in hoeverre de gouverneurs van de frontiersteden onderworpen zouden zijn aan de orders van de waarnemend kapitein-generaal. Daar het in Groningen niet zoals in Gelderland om stemhebbende steden doch om gewone grensvestingen ging, verlangde de hertog dat in dezen de Hollandse resolutie gevolgd zou worden, die bepaalde dat alle gouverneurs en commandeurs aangeschreven zouden worden de bevelen van de representant te gehoorzamen, wanneer de Gouvernante kwam te overlijden.

Hij merkte verder op, dat in het Groningse ontwerp een essentiële clause ontbrak die in het Hollandse wel voorkwam, n.l. dat de Raad van State verzocht zou worden in belangrijke zaken betreffende de fortificatiën en magazijnen geen besluiten te nemen zonder voorkennis van de representant. Zijn voornaamste critiek gold echter het artikel dat de militaire benoemingen regelde, het 3e van de instructie; daarbij werd hem niet de minste vrijheid gelaten. Met dezelfde argumenten die hij op

¹ Extract uit de besognes Staten van Groningen, 19 febr. 1753. Ommelanden aan Prinses, 23 febr. 1753. K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

² K.H.A.arch. Willem V, 93 A-94.

³ Aantek. Bentinck, 9 aug. 1753. K.H.A.arch. Bentinck, 18.

⁴ Hertog aan Larrey, 3 oct. 1753. Ibidem, 19.

dit punt tegen het Gelderse plan had aangevoerd, wees hij ook hier iedere beperking van zijn gezag van de hand¹.

De hertog zond zijn opmerkingen naar Soestdijk en deelde ze vervolgens aan Iddekinge mee, tijdens een onderhoud waarbij ook Larrey aanwezig was. Zij werden het over de meeste punten, belangrijke en minder belangrijke, wel eens, behalve over het eerste en het laatste. Iddekinge beloofde tenslotte Brunswijks argumenten nog eens nauwkeurig te bestuderen en te proberen een oplossing te vinden. De hertog was echter van zijn bereidwilligheid niet zo sterk overtuigd en zocht steun bij de Prinses. Hij vroeg haar geen beslissing te willen nemen, alvorens hij inzage had gekregen van de eventuele veranderingen die Iddekinge in zijn ontwerp zou aanbrengen². Dat was geen overbodige voorzorg, want de Groninger wijzigde zijn stuk slechts op die onderdelen, waarover overeenstemming was bereikt en handhaafde zowel de passage over de frontiersteden als het 3e artikel. Een nieuw gesprek tussen de betrokken heren verscherpte slechts de tegenstelling, vooral over het laatste punt³. De Prinses liet de hertog echter weten dat zij zijn zienswijze deelde en voor Bloemersma, die overigens een weinig actieve rol speelde, was dat voldoende om zijn collega in de steek te laten⁴. Iddekinge gaf het spel echter nog niet op.

Hij wist Larrey zover te krijgen dat deze accoord ging met het volgende voorstel: artikel 3 zou geredigeerd worden zoals Brunswijk het verlangde, maar bij het arresteren van het plan zouden de Staten tegelijkertijd een geheime resolutie nemen die inhield, dat het oorspronkelijke 3e artikel in de instructie zou worden opgenomen, wanneer de andere provincies de hertog wel aan bepaalde, met name genoemde restricties inzake de militaire benoemingen zouden onderwerpen⁵. De reactie van de hertog op dit „expedient” was zoals te verwachten viel. Hij beklagde zich ten eerste over het wantrouwen dat er blijkbaar in Groningen nog steeds jegens zijn persoon bestond en keurde het idee van een geheime resolutie volstrekt af. Ze kon onmogelijk geheim blijven, beweerde hij, en zou wanneer ze bekend werd, voor andere provincies slechts aanleiding zijn een soortgelijk voorbehoud te maken. Maar afgezien daarvan was ze ook volkomen overbodig, want evenmin als hij dit soort beperkingen van Iddekinge aannam, zou hij ze van anderen aan-

¹ Hertog aan Prinses, 9 aug. 1753. K.H.A.arch. Anna, 430A.

² Idem.

³ Larrey aan Prinses, 10 aug. 1753. K.H.A.arch. Anna, 431.

⁴ Blijkens brief van hertog aan Bentinck, 17 aug. 1753. K.H.A.arch. Bentinck, 19.

⁵ Larrey aan hertog, 21 aug. 1753. Ibidem.

vaarden. En geprikkeld voegde hij eraan toe, dat de Heren Staten van Groningen in hun provincie zoveel konden regelen en besluiten als het hun beliefte, maar dat zij van hem niet een eed konden verlangen op een instructie, waarin zij hem een uitgesproken wantrouwen betoonden¹.

De hertog vond bij Bentinck en Steyn algehele instemming met zijn standpunt en vroeg zich dan ook met enige verbazing af hoe Larrey, van wiens goede bedoelingen hij overtuigd was, zich zo op sleeptouw had kunnen laten nemen². In ieder geval maakte zijn dreigement, de eed op de instructie te zullen weigeren, voldoende indruk op de secretaris om deze te doen inzien dat hij een vergissing had begaan. In zijn eerstvolgende conferentie met Iddekinge en Bloemersma gaf hij hun daarom de raad, de besprekingen maar zolang op te schorten totdat andere provincies, die meer vertrouwen hadden in de hertog, het voorbeeld gegeven zouden hebben. Dit schot trof doel. Iddekinge antwoordde verschrinkt dat hij geen slaap of rust zou hebben, zolang de voogdij-kwestie niet geregeld was. Hij moest dus wel over de brug komen. Afgesproken werd, dat hij zou proberen „de instemming van zijn principalen te verkrijgen” met een herziening van het bewuste artikel in plaats van te opereren met een secrete resolutie³.

Een paar dagen later had hij inderdaad een nieuwe versie gereed. De hertog werd nu niet meer voorgeschreven welke officieren hij moest aanstellen, maar er werd toch nog van hem verlangd dat hij aan „Inboorlingen” de voorkeur zou geven. Iddekinge vertrouwde Larrey toe, dat Bloemersma ook deze beperking achterwege had willen laten, maar hijzelf had ze liever gehandhaafd, omdat dit zijn principalen aangenamer zou zijn. De secretaris voorspelde hem echter dat het nieuwe artikel evenmin kans van slagen had als het vorige⁴. Hij kreeg natuurlijk gelijk. De hertog, die zich sterk voelde door een tweede bericht van de Prinses dat de schikkingen aan zijn verlangens moesten beantwoorden, verwierp het nogmaals⁵. Pas toen Iddekinge de aanwijzing van de Prinses bekend werd, bond hij in en redigeerde het 3e artikel zoals het in de Hollandse resolutie voorkwam. Maar hij handhaafde het 4e, waarin gezegd werd, dat de Staten de officersbenoeringen zouden bekrachtigen, tenzij ze

¹ Hertog aan Larrey, 25 aug. 1753. Ibidem.

² Hertog aan Bentinck, 31 aug. 1753. Ibidem.

³ Larrey aan hertog, 28 aug. 1753. N.S.A. II 63.

⁴ Larrey aan hertog, 4 sept. 1753. K.H.A. arch. Willem V, 90-91.

Larrey aan Prinses, 4 sept. 1753. K.H.A. arch. Anna, 431.

⁵ Hertog aan Larrey, 7 sept. 1753 (ingesloten in brief van Larrey aan Prinses, 23 sept. 1753. K.H.A. arch. Anna, 431).

eenparig van oordeel waren dat de representant in een bepaald geval „abusivelijk” geen rekening had gehouden met de rang en ancienniteit van de kandidaten. Ook die beperking zou de hertog liever geannuleerd hebben gezien, maar hij had nu schoon genoeg van de touwtrekkerij en verklaarde dus, door het uiteindelijke resultaat niet geheel bevredigd te zijn, maar er desondanks in te zullen berusten¹.

Daarmee was het Groningse plan een belangrijke schrede gevorderd naar zijn doel, maar dat nog lang niet alle moeilijkheden uit de weg waren geruimd, bleek de hertog toen hij een kort bezoek aan Soestdijk bracht. De Prinses was bij die gelegenheid zeer kwalijk te spreken over Iddekinge. Hoewel de veldmaarschalk niet precies kon achterhalen om welke redenen, werd het hem wel duidelijk dat ze verband hielden met de voogdijregeling. Later hoorde hij dat de besprekingen weer waren vastgelopen, met name op de onoverkomelijke tegenstellingen tussen Stad en Ommelanden over het scheidsrechterlijke college². Maar hoezeer de Prinses ook naar een spoedige afkomst van de zaak verlangde, zij forceerde niets en liet de Groningers voorlopig de tijd om te proberen het alsnog onderling eens te worden en op eigen krachten uit de impasse te geraken.

Friesland (II)

Nauwelijks was het overleg met Groningen voor de tweede keer stilgevallen, of de Prinses bracht het met Friesland op gang, waarschijnlijk in de verwachting dat een gunstig verloop van de onderhandelingen in de laatste provincie van grote invloed zou zijn op de eerste. Friesland had in het noorden altijd een zeker politiek en economisch overwicht bezeten en gold daar als het toonaangevende gewest. In oktober 1753 droeg de Prinses Itsma op, zijn gedachten eens te laten gaan over een ontwerp-voogdijregeling, doch ontving een beleefd weigerend antwoord. De burgemeester, volgens Larrey „le plus pesant et le plus ennuyeux des humains”³, durfde de opdracht niet aannemen omdat hij, naar zijn zeggen, geen kans zag iets behoorlijks op papier te brengen nu Holland het verkeerde voorbeeld had gegeven. Hij herhaalde zijn vroegere uitspraak dat de opdracht van de magistraatsbestelling aan de Staten in Friesland onvermijdelijk moest leiden „tot een volkomen extirpatie van het Stadhouderlijk gesag”⁴.

De Prinses liet het er voorlopig bij, omdat haar aandacht onver-

¹ Larrey aan Prinses, 30 sept. 1753. K.H.A. arch. Anna, 431.

² Larrey aan hertog, 4 oct. 1753. N.S.A. II 63.

³ Larrey aan hertog, 21 oct. 1754. N.S.A. II 27c.

⁴ Itsma aan Prinses, 20 oct. 1753. K.H.A. arch. Anna, 431.

wacht werd opgeëist door de Utrechtenaren, die haar in december een voorgedij-plan kwamen aanbieden. Een paar maanden later was Itsma echter weer present, blijkbaar ten gevolge van een nieuwe aansporing harerzijds. Ofschoon zijn standpunt geen wijziging had ondergaan, verklaarde hij zich nu toch bereid, haar orders om samen met Burmania van Dokkum het probleem onder ogen te zien, op te volgen¹. Om hem op de goede weg te helpen, stelde de Prinses hun behalve de Hollandse resolutie ook de Utrechtse en Gelderse ontwerpen ter beschikking. Dit had echter een averechtse uitwerking. Met de stukken in de hand geraakten de heren er meer dan ooit van overtuigd, dat het voor Friesland een ramp zou zijn soortgelijke schikkingen te treffen. Met klem van redenen bezwoeren zij ieder afzonderlijk de Gouvernante, haar heilloze voornemen op te geven en in ieder geval de uitoefening van de Stadhoudelijke waardigheden in hun geheel aan een representant op te dragen².

De kracht van hun argumenten, de toon waarop en de volharding waarmee ze werden voorgedragen, de critiek die ook van andere zijde op de Hollandse resolutie was en nog steeds werd geleverd, dit alles begon tenslotte opnieuw indruk te maken op de Prinses. Zij werd weer ongerust en begon het steeds meer te betreuren dat zij haar medewerking aan het Hollandse voorstel had gegeven en van de andere gewesten had verlangd dat deze zich daarnaar zouden richten. Aan Larrey vertelde ze dat Prinses Carolina in dat plan toch wel zeer kwalijk was behandeld; zij had minstens tot voogdes over haar broer benoemd moeten worden. Het denkbeeld van Rechteren oefende weer onmiddellijk zijn oude bekoring op haar uit. De secretaris deed wat hij kon om haar onzekerheid weg te nemen, maar hij zag al spoedig dat hij zich voor niets inspande. De Prinses stelde hem eenvoudig op één lijn met Steyn en Bentinck en maakte het hem tot een verwijt dat hij niet, zoals zijzelf, aan het nut van de Hollandse resolutie was gaan twijfelen. Geen wonder, dat Larrey door haar woorden en houding geheel verward raakte en dat verbeterde er niet op, toen zij hem na lang wikken en wegen tenslotte meedeelde, dat zij besloten had op de wensen van Itsma en Burmania in te gaan: de Prinses-Douairière zou de voogdij moeten uitoefenen totdat Carolina meerderjarig was en dan kon de zuster de verschillende functies voor de jonge Prins waarnemen³.

¹ Idem, 23 maart 1754.

² Idem, 26 maart 1754. De brief van Burmania was niet te vinden, doch Larrey deelde de inhoud ervan aan de hertog mee. Als noot 3.

³ Verslag door de hertog van een gesprek met Larrey, 30 maart 1754. A.R.A.arch. Fagel, 5218^a.

Met de hertog over dit alles sprekend, merkte Larrey heel goed hoezeer deze erdoor getroffen werd. Het besluit van de Prinses betekende voor hem inderdaad een zware slag. Als het haar bedoeling was, de Douairière en Prinses Carolina tijdelijk alle Stadhouderlijke rechten toe te vertrouwen, zou de hertog dus in Friesland geen representant van de kapitein-generaal kunnen worden. Maar zelfs al zou zij met betrekking tot hem aan haar vroegere voornemen vasthouden, dan moest het voor hem nog een weinig aantrekkelijk vooruitzicht zijn, in een afhankelijke positie van de oude Douairière of de jonge Carolina geplaatst te worden. En wat zou er gebeuren, wanneer de laatste te zijner tijd in het huwelijk trad? Het was dan maar de grote vraag, of haar echtgenoot zich tevreden zou stellen met de rol van toeschouwer bij het Stadhouderlijk bestuur. Een en ander verontrustte de hertog des te meer, daar er aan het hof al enige tijd sprake van was dat Carolina zich mettertijd zou verloven met de Prins van Nassau-Weilburg. Het stond in elk geval vast dat de jongeman, die officier was in het keurvorstelijke leger van de Palts, de aanstaande zomer een bezoek aan de Republiek zou brengen.

Maar de achterdochtige hertog zag niet alleen nu reeds in de jonge Weilburg een toekomstige rivaal, zijn boze vermoedens strekten zich nog veel verder uit, zoals bleek uit een omvangrijke memorie die hij aan deze zaak wijdde.¹ Om verschillende redenen veronderstelde hij dat de Gouvernante aan niets meer of minder dacht dan aan een splitsing van het Erfstadhouderschap; zij zou deze waardigheid in Friesland en Groningen bestemd hebben tot een „établissement” voor de niet zeer bemiddelde Weilburger en zijn toekomstige gemalin. Als bewijzen voor deze stelling voerde hij de volgende feiten aan: de scherpe critiek die de Gouvernante nu al geruime tijd op de Hollandse resolutie liet horen, haar besluit om de Douairière en Prinses Carolina juist in Friesland tot voogdes te laten benoemen, haar talmen om in Groningen de voogdij-regeling af te handelen alhoewel daar sedert oktober een plan gereed lag, haar voornemen om in het komende zomerseizoen met haar kinderen een paar weken in Oranjewoud door te brengen en tenslotte de komst van Weilburg naar de Republiek. Dit Weilburgse huwelijk zag de hertog als de onmiddellijke oorzaak en aanleiding tot het idee van de Prinses, het Erfstadhouderschap te verdelen tussen broer en zuster. Welke gevaarlijke consequenties waren daar overigens niet aan verbonden, nog afgezien van het grote onrecht dat de jonge Prins erdoor werd aangedaan? Het zou de hele Stadhouderlijke waardigheid ernstig in discrediet en

¹ D.d. 4 april 1754. A.R.A. arch. Steyn, 49.

daarmee het welzijn en het voortbestaan van de Republiek in gevaar brengen. De Staat was immers in 1747 nog maar nauwelijks aan de ondergang ontkomen. Daarom was het besluit van de Prinses ook voor de bondgenoten van het hoogste belang. Zijn eigen belangen liet de hertog in dit vertoog wijselijk geheel buiten beschouwing.

De conclusie die hij tenslotte uit het vorenstaande trok, was, dat het zijn plicht was het noodlottige voornemen van de Prinses en de oorzaak daarvan, het Weilburgse huwelijk, zoveel mogelijk tegen te werken. Hij meende dat daartoe twee middelen geschikt waren: 1°. te proberen in Friesland een partij te vormen die de uitvoering van die plannen kon tegenhouden, en 2°. de Engelse koning van alles op de hoogte brengen; als grootvader van de jonge Erfstadhouder en als voornaamste bondgenoot van de Republiek was hij daarbij ten sterkste geïnteresseerd. Dat moest natuurlijk in het diepste geheim gebeuren, doch de hertog zag daarvoor wel een goede gelegenheid. Yorke zou n.l. binnenkort voor een paar maanden naar Engeland vertrekken en hij was de geschikte man voor zulk een delicate zaak. Niet alleen was hij van de hele voorgedij-geschiedenis volkomen op de hoogte en kende hij de situatie in de Republiek door en door, maar hij had als lid van een der regerende Whig-families ook gemakkelijk toegang tot „the Closet”, het kabinet des konings.

De positie van de hertog liet hem echter niet toe, op eigen gelegenheid de nodige stappen te ondernemen en zo werden successievelijk de Raadpensionaris, de Bentincks, Fagel en Larrey over zijn boze vermoedens ingelicht. Merkwaardig en tekenend voor zijn argwaan was het wel, dat nog bij niemand van zijn vrienden dezelfde ideeën waren opgekomen; zelfs Larrey die van allen het best geïnformeerd was over dit soort kwesties, toonde zich volkomen verrast¹. Of zij het allemaal met hem eens waren valt sterk te betwijfelen, maar misschien vonden zij dat het geen kwaad kon, wanneer Yorke de zaak eens met de koning besprak. In elk geval hebben de kopstukken van de Engelse partij de gezant verzocht, naast een aantal andere problemen zoals de barrière, ook dat van de hertog onder de aandacht van de vorst en diens voornaamste ministers te brengen.

Koning George, die bij voorkomende gelegenheden naar het doen en laten van zijn oudste dochter placht te informeren, hetgeen dan steevast leidde tot een ongunstig oordeel van Z.M., vond na het verslag dat Yorke hem over de toestand in de Republiek had uitgebracht, geen reden

¹ Verslag door de hertog van een gesprek met Larrey, 30 maart, 1754. A.R.A. arch. Fagel, 5218^a.

van deze gewoonte af te wijken. Om te beginnen wekte het zijn hevige ontstemming dat de Prinses zich zo volslagen met Charles Bentinck gebrouilleerd had, dat deze ontslag nam uit zijn functies van drost en Generaliteitsgecommitteerde; „ . . . needless would it be to enumerate the overflows of the Royal breast on that occasion”, meldde Yorke laco-
 niek aan Bentinck¹. Vervolgens kwam de trage voortgang van het voorgedij-programma ter sprake en bij die gelegenheid sprak de gezant over de vermoedens, die er met betrekking tot Friesland en Groningen bij de Engelse partij gerezen waren. De koning vond het idee van een separatie van het Stadhouderschap ten gunste van Carolina en Weilburg „the wildest project he had ever heard of” en hield zich ervan overtuigd dat de andere provincies zo iets nooit zouden toestaan². De ministers Newcastle en Hardwicke deelden die opvatting. De eerste voorspelde bovendien dezelfde noodlottige gevolgen die de hertog had opgesomd, wanneer het voornemen van de Prinses gerealiseerd zou worden³. Zo waren de Engelse vrienden verzekerd van de steun van hun machtige bondgenoot, wanneer zij openlijk of ondershands tegen de Gouvernante zouden moeten optreden om het gevaar te keren. In hoeverre dat nodig was moge uit het volgende blijken.

Sedert de Prinses haar instemming met de representatie van het Stadhouderschap te kennen had gegeven, waren Itsma en Burmania aan het werk getogen om een ontwerp op te stellen. Het resultaat van hun arbeid was een lijvig geschrift⁴, de uitwerking van hun beginselverklaring, waarin alle Stadhouderlijke functies, dus ook het kapiteinschap-generaal ter tijdelijke uitoefening aan de Douairière en Prinses Carolina werden opgedragen. De Gouvernante gaf het stuk aan Larrey om het van commentaar te voorzien. Zij wilde er verder met niemand over spreken; alleen de hertog kreeg de mededeling dat de constitutie van Friesland beslist een waarnemend Stadhouder vereiste, een mededeling die hij met „un profond silence” beantwoordde⁵. Zijn vrienden zaten intussen niet stil. De Raadpensionaris gaf Larrey zijn apologie van de Hollandse resolutie, waarin de gedachte aan een dergelijke representatie van de hand werd gewezen. De secretaris bracht er enkele wijzigingen in aan, die deze tendens nog versterkten⁶. Daarna kreeg hij van Steyn nog een tweede

¹ Archives 4, II, 382.

² Ibidem, 383.

³ Ibidem, 401 e.v.

⁴ K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

⁵ Hertog aan Bentinck, 25 april 1754. B. M. Egerton, 1741.

⁶ Ook de gewijzigde redactie in A.R.A.arch. Steyn, 49.

stuk dat allerlei argumenten bevatte, waarom de uitoefening van de voogdij door Carolina onraadzaam genoemd moest worden. Dit geschrift, oorspronkelijk afkomstig van von der Lüche, was via de hertog in het bezit van de Raadpensionaris gekomen. Larrey maakte er een overzichtelijk geheel van¹ en begaf zich met de twee documenten naar de Prinses. Tegelijkertijd openden Bentinck en Steyn het offensief om wat de eerste noemde, H.K.H. de ogen te openen en haar te wapenen tegen hen die, speculerend op haar moederlijke gevoelens voor Carolina, haar probeerden te suggereren dat de Stadhoudelijke macht bij haar dochter veiliger zou zijn dan bij de Staten en door deze suggestie zich de kans wilden scheppen, onze constitutie en de huidige regeringsvorm omver te werpen². Het was niet de eerste keer dat Bentinck in zelfverzekerde vooringenomenheid de beweegredenen van de Friezen zo klakkeloos miskende; alles wat uit die hoek kwam, was in zijn ogen nu eenmaal bij voorbaat verdacht.

Het is jammer dat niet met zekerheid gezegd kan worden of de Prinses het met Itsma en Burmania eens was, dat alle Stadhoudelijke functies door de voogdessen moesten worden waargenomen – haar opmerking tegenover Brunswijk doet het wel veronderstellen –, vast staat in elk geval dat de hernieuwde aandrang van de Hollanders niet zonder uitwerking op haar bleef en dat zij weer een heel eind op haar schreden terugkeerde. Zij verklaarde zich opnieuw voorstandster van een uniforme regeling der militaire zaken, dus van de uitoefening van het kapiteinschap-generaal door de hertog. En met betrekking tot de rest van de Stadhoudelijke ambten stemde zij er nu mee in, het optreden van de voogdessen tot het hoogstnoodzakelijke te beperken, b.v. tot het aanstellen van de stedelijke magistraten, die tegen beïnvloeding van de zijde der Staten, d.w.z. van de grietmannen, beschermd moesten worden³. Niets belette Larrey nu nog, als ridder zonder vrees of blaam, tegen het Friese voogdij-ontwerp te velde te trekken⁴. Hij noteerde allereerst, dat het niet voorzag in de mogelijkheid van het overlijden van de Douairière, voordat Prinses Carolina meerderjarig was. Vervolgens somde hij de redenen op, waarom de oude Prinses niet geschikt was als voogdes te fungeren. Holland zou b.v. nooit toestaan dat de vorstelijke kinderen in Leeuwarden zouden worden opgevoed. En wat voor gevolgen zou het voor de Generaliteit hebben, wanneer Groningen Frieslands voorbeeld

¹ Ibidem.

² Archives 4, II, 392.

³ Archives 4, II, 408. Prinses aan Itsma, 18 mei 1754. K.H.A.arch. Anna, 431.

⁴ Zijn aantekeningen d.d. 9 mei 1754, in K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

zou volgen? Het hoogste wat men de Douairière kon opdragen, was een soort honorair voogdijschap. Zij kon toch moeilijk de troepen commanderen, ambten begeben, in het Admiraliteitscollege presideren, patenten verzenden, gratie verlenen etc. Men zou bovendien de hertog in een moeilijke positie brengen; moest hij alleen in Friesland en eventueel in Groningen een ondergeschikte plaats innemen, terwijl de andere provincies hem wel de waarneming van het militaire oppergezag wilden toevertrouwen? Kon men verwachten dat hij dat zou accepteren? Zou de Douairière een betere kapitein-generaal zijn dan hij? Bovenal, was de voorgestelde regeling in het belang van het huis Oranje? Het kostte de secretaris natuurlijk weinig moeite aan te tonen, dat juist de eenheid van militaire bevelvoering een van de sterkste steunpunten was van het Erfstadhouderschap. Hij besloot zijn vertoog dan ook met de conclusie dat die eenheid niet verbroken mocht worden. En daar hij evengoed als de Prinses wist, wat de eigenlijke motieven waren van de Friese heren, stelde hij de vraag, of het niet voldoende was, de Douairière en Prinses Carolina alleen de stedelijke magistraatsbestelling op te dragen en met betrekking tot de hertog te werk te gaan zoals in Holland gebeurd was en in de Gelderse en Utrechtse plannen werd aangegeven?

De Gouvernante die na haar, overigens zeer begrijpelijke aarzeling, nu weer vastbesloten was de Hollandse resolutie als leidraad te nemen en zich niet meer op zijpaden te begeben, zond het requisitoir van Larrey aan Itsma. Zij voegde er een eigenhandig schrijven bij waarin zij hem vermaande, eraan te denken dat bepaalde zaken voor alle provincies uniform geregeld moesten worden. Daar waar ze een keer vaststonden, konden ze niet meer gewijzigd worden. Itsma moest zich er maar tevreden mee stellen, de steden te beschermen tegen de tyrannie van de grietmannen en voor de rest geduld oefenen. Zij beloofde van haar kant, haar best te zullen doen alle voogdij-regelingen overbodig te maken door rustig in leven te blijven¹. Maar deze humor bleef vruchteloos. De klap kwam zo hard aan, dat de beide burgemeesters er het bijltje bij neerlegden en de Prinses „ootmoedig” verzochten „ontslagen te worden om gronden te bouwen in andere plannen gelegd die zij niet konden goedkeuren²”.

Daarmee was de zaak ook in Friesland vastgelopen en, bij de gebleken tegenstellingen, wel zo volkomen dat de resolutie die desondanks in 1755 tot stand kwam, een wonder genoemd zou moeten worden, als men tenminste blijft vasthouden aan de mening dat de Prinses onvoldoende

¹ Prinses aan Itsma, 18 mei 1754. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Itsma en Burmania aan Prinses, 26 mei 1754. A.R.A.arch. Steyn, 49.

aandacht en ijver voor de voogdij-kwestie opbracht. Hoe ongefundeerd deze beschuldiging in haar algemeenheid is, blijkt nog eens te meer uit de volgende feiten. In september begonnen de ogenschijnlijk zo uitzichtloze besprekingen weer tussen Itsma en Larrey, nadat de Prinses tijdens de zomer van 1754 achtereenvolgens in Oranjewoud, Dieren en Soestdijk was geweest. Hoe zou de hervatting van het overleg mogelijk geweest zijn, als zij van haar verblijf in Friesland geen gebruik had gemaakt om met Itsma en Burmania duidelijke taal te spreken en van hen een belofte tot hernieuwde medewerking te vergen? Bovendien gaf de Douairière zonder meer haar fiat aan het voogdij-plan, dat haar in januari 1755 werd toegezonden. Het valt toch niet aan te nemen dat zij dat gedaan zou hebben, wanneer de Prinses er in Oranjewoud niet eerst met haar over gesproken had en haar verteld had, hoe zij zich de definitieve regeling voorstelde.

Dat het gesprek tussen Itsma en Larrey weer heropend werd, wilde nog niet zeggen dat het ook vlot op gang kwam. De burgemeester kon zich blijkbaar maar moeilijk gewonnen geven; weliswaar kwam hij spoedig met een nieuw plan ter tafel¹, maar dit moet even onaanvaardbaar geweest zijn als het eerste, want er werd verder niet meer over gesproken. Na lang heen en weer praten wist Larrey tenslotte het ijs te breken. Itsma moest toegeven dat het nu geen tijd was om te disputeren over allerlei mogelijkheden en wenselijkheden maar dat men, rekening houdend met bepaalde omstandigheden die niet meer te veranderen waren, zo snel mogelijk deze belangrijke zaak tot een einde moest brengen. Hij was het met Larrey eens, dat afwachten en niets doen de grootste fout was die men kon maken². Met de wensen van de Prinses voor ogen en aangespoord door haar secretaris, zette de burgemeester zich nogmaals aan het werk en kwam op 11 oktober met een ontwerp voor de dag, verdeeld in 12 punten, dat de Hollandse opvattingen vrij dicht benaderde³. Daarin werd onder meer een overzicht gegeven van de ambten die normaliter ter begeving van de Stadhouders stonden en die Itsma gedeeltelijk ter dispositie van de Staten en de kwartieren wilde stellen, gedeeltelijk onvervuld wilde laten. De stedelijke magistraatsbenoemingen en de beslissing in eventuele geschillen hierover werden aan de Douairière opgedragen en bij haar overlijden, aan Prinses Carolina, als zij tenminste op dat moment meerderjarig was. Was zij dat bij het overlijden van haar moeder nog niet, dan zouden de steden met medewerking van de

¹ Itsma aan Prinses, 14 sept. 1754. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Larrey aan Prinses, 19 sept. 1754. Ibidem.

³ A.R.A.arch. Steyn, 49.

Douairière een interimregeling treffen; hetzelfde zou voor Prinses Carolina gelden, wanneer zij nog geen 18 jaar was en ook haar grootmoeder kwam te sterven. Nog zwakker dan deze oplossing was die, welke Itsma voorstelde bij het staken der stemmen in de Statenvergadering. In dergelijke gevallen wilde hij aan Gedeputeerde Staten de beslissing laten, nadat de leden van het college van tevoren „bij solemnelen Eede” hadden beloofd, zich niet te zullen laten beïnvloeden door de belangen van het kwartier waaruit zij afkomstig waren, doch uitsluitend het algemeen welzijn te zullen behartigen. Wat de hertog betrof, was Itsma bereid hem dezelfde bevoegdheden toe te kennen als de andere provincies deden, zonder op allerlei gewichtige en minder gewichtige punten diens gezag te bekniptelen.

Larrey was met dit resultaat zeer ingenomen, maar hij meende toch de Prinses alvast te moeten waarschuwen tegen een al te groot optimisme, want al zou er tenslotte een ontwerp uit de bus komen dat haar volledige goedkeuring kon wegdragen, dan zou het nog moeite genoeg kosten het stuk er bij de Friese Staten door te krijgen¹. De Prinses zond de 12 artikelen nu eerst naar Dokkum om Burmania's oordeel te vernemen. Deze toonde zich nog zeer sceptisch, vooral over de voorgestelde regeling bij het staken van de stemmen, maar omdat hijzelf geen beter idee aan de hand wist te doen, stemde hij er nolens volens mee in. Hij merkte voorts nog op, dat men vergeten had vast te stellen, wie de vonnissen van de Friese krijgsraad moest approberen, een recht dat de Stadhouder als kapitein-generaal toekwam².

Een paar maanden verliepen met het uitwerken van Itsma's ruwe schets waarvoor nogal wat beraad en correspondentie nodig was, maar kort na nieuwjaar kon Larrey toch de Raadpensionaris meedelen dat alles in orde was en dat het plan nog slechts voor een laatste revisie aan Burmania gezonden hoefde te worden. De secretaris vond het niet nodig, het stuk aan de hertog voor te leggen zoals de Prinses geopperd had, omdat de bepalingen, waarbij de representant geïnteresseerd was, gelijk waren aan die in de andere ontwerpen, waaraan deze reeds zijn goedkeuring had gehecht³. Toch heeft de veldmaarschalk tegenover Itsma nog een paar opmerkingen gemaakt⁴; hun inhoud is weliswaar niet bekend, maar zij kunnen moeilijk op iets anders betrekking hebben gehad dan op het 5e artikel van zijn instructie, dat hetzelfde was als het 4e in

¹ Larrey aan Prinses, 14 oct. 1754. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Burmania aan Prinses, 29 oct. 1754. A.R.A.arch. Steyn, 49.

³ Archives 4, II, 448.

⁴ Als pag. 129, noot 1.

de Groningse. Hij heeft waarschijnlijk geprobeerd deze clause, waarover hij met Iddekinge niet langer wilde strijden, geschrapt te krijgen. Larrey kan daarom wel te goeder trouw gemeend hebben dat hij er geen bezwaren tegen had. De hertog bereikte overigens zijn doel niet en de instructie bleef ongewijzigd. Burmania stemde met het plan in, niet omdat het aan zijn principes beantwoordde, zoals hij niet kon nalaten nogmaals op te merken, maar omdat het „volkomen overeenstemt met de gronden waarop dat Systeme van tutele is gebouwt, soveel doenlijk applicabel gemaakt op de Staat en regeeringswijze van deese provincie”¹. Ook de Douairière verklaarde zich ermee accoord².

Restte nog de vraag, hoe de goedkeuring van de drie landkwartieren verkregen kon worden. De Prinses koos de voor de hand liggende methode, zelf eerst de voornaamste edellieden haar verlangens kenbaar te maken en hun vervolgens de nodige steun te verlenen bij het vormen van een meerderheid in Oostergo, Westergo en Zevenwouden. Het spreekt vanzelf dat dit een tijdrovende bezigheid was. Bij schrijven van 8 maart 1755, de zevende verjaardag van haar zoon, verzocht de Gouvernante de Staten van Friesland een commissie van vijf met name genoemde leden in te stellen, één uit ieder kwartier plus de secretaris van de Staten, om met haar in overleg te treden over de kwestie van de voogdij³. De Staten gaven aan dit verzoek gehoor en op 28 april deed Larrey de heren voorlezing van het gereedliggende plan en gaf ieder van hen een afschrift⁴. Dit was niet meer dan een formaliteit, want het overleg met de betrokken premiers, die dezelfden waren als de commissieleden, was reeds geruime tijd aan de gang en werd ook daarna voortgezet. De voogdij-regeling is overigens nergens op ernstig verzet gestuit. De vijandelijkheden die inmiddels tussen Engeland en Frankrijk uitgebroken waren ter zee en in de koloniën, alsmede de geruchten in de Republiek over een dreigende oorlog met Frankrijk, waren omstandigheden die de opzet van de Prinses sterk begunstigten. Op 12 juni was het „reglement van tutele” aan de orde op het Landschapshuis te Leeuwarden, waar het zonder complicaties in een resolutie werd omgezet⁵. Daarmee was voor het eerst in de Friese geschiedenis de mogelijkheid van een semi-Stadhouderloos bewind geschapen. De hertog werd hetzelfde gezag toever-

¹ Burmania aan Prinses, 11 jan. 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Idem, 21 jan. 1755. In Archives 4, II, 448, noot 1 staat deze brief abusievelijk op 18 jan. gedateerd.

³ K.H.A.arch. Willem V, 90-91. Cf. ook Ned. Jaarboeken, 1755 (I), 258.

⁴ Aantek. van Larrey op het stuk. K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

⁵ Tekst in Ned. Jaarboeken, 1755 (II), 754 e.v.

trouwd als in de Hollandse regeling, zowel wat de waarneming van het kapiteinschap-generaal, als het uitvaardigen van de patenten betrof. Hem werd bovendien de approbatie van de vonnissen van de Friese krijgsraad opgedragen, evenals het recht van nominatie voor de gewichtige functies van commandeur van Leeuwarden en bevelhebber van de in de provincie gelegerde troepen. De Staten behielden zich in beide gevallen de keuze voor uit drie officieren, „tenminsten bekleed met de waardigheid van generaël-major, alle Inborelingen en in dienst van deze Republiek”. In afwijking van de Groningers achtten de Friezen de geloofsovertuiging van de kandidaten blijkbaar van ondergeschikt belang. Voor de overige militaire benoemingen was de hertog onderworpen aan het bekende artikel 5.

De Staten machtigden hun Generaliteitsgecommitteerden de hertog de eed op zijn instructie af te nemen, zodra de voogdij-regeling in werking trad. Van hen ontving hij ook officieel een copie van de resolutie¹. Het zal hem meer dan in enig ander geval genoegen gedaan hebben, want met dit stuk in de hand hoefde hij zich niet langer over te geven aan wilde speculaties over een splitsing van het Erfstadhouderschap. Toch was de ongerustheid daarover tot op het laatste moment bij de Engelse partij blijven bestaan. Nog in april had Larrey een memorie aan Bentinck gegeven – misschien die van von der Lühe – waarin het uitoefenen van de voogdij door Prinses Carolina werd afgekeurd².

Dat de vermoedens, waarmee de hertog zijn vrienden gealarmeerd had, niet meer waren dan wilde speculaties, voortgekomen uit het achterdochtige gemoed van een man die zich in zijn persoonlijke belangen bedreigd voelde, was immers wel duidelijk. Men kan zich indenken dat de Gouvernante in moederlijke bezorgdheid ernstig overwogen heeft, op welke wijze zij de belangen van haar béide kinderen het best kon behartigen, maar het zou toch te ongerijmd zijn, wanneer zij daartoe de eenheid van het Erfstadhouderschap over alle provincies – het grote ideaal van Frederik Hendrik, Willem II en Willem III, dat door de verheffing van haar echtgenoot in 1747 voor het eerst werkelijkheid was geworden – weer doelbewust verbroken zou hebben. Er is dan ook geen enkele deugdelijke aanwijzing voor het bestaan van een plan zoals de hertog haar toeschreef en dat koning George terecht kon noemen: „the wildest project he had ever heard of”. Uit niets is tijdens de besprekingen met de Friezen gebleken, dat de gedachten van de Prinses naar iets

¹ N.S.A. II 52.

² B. M. Egerton, 1754 C.

anders uitgingen dan naar de opdracht van het Stadhouderschap aan haar schoonmoeder en haar dochter voor niet langer dan de tijd van Willem V's minderjarigheid.

Door de zeer geringe invloed die de Friese resolutie aan Prinses Carolina gelaten had, was overigens voor de Gouvernante de aantrekkelijkheid van het Weilburgse huwelijk eerder toe- dan afgenomen. Zij meende dat de Prins, die een man was van middelmatig fortuin, eerder geneigd zou zijn zich in een ondergeschikte positie te voegen dan een eventuele andere huwelijksandidaat, die over ruimere middelen en invloed beschikte. Zij raadpleegde Larrey over een en ander en de secretaris gaf toe, dat het om meer dan één reden een goede verbintenis zou zijn; Weilburg was tenslotte de enige persoon die Carolina haar erf-rechten op de Nassause landen kon betwisten en dat zou natuurlijk nooit gebeuren, wanneer het huwelijk doorgang zou vinden. Maar hij zag toch ook wel gewichtige bezwaren. Het inkomen van de Prins was ontoereikend om een vorstelijke staat te voeren en Carolina een passende „douairie” toe te wijzen. Bovendien beleed hij de Lutherse godsdienst en Larrey verwachtte niet dat de Staten, wier toestemming voor het huwelijk vereist was, daaraan zonder meer voorbij zouden zien. De Prinses achtte dit alles echter niet van zoveel betekenis; aan het eerste bezwaar zou wel tegemoet gekomen kunnen worden door de Prins een aanstelling in het Staatse leger te geven. Dat gebeurde inderdaad, maar Larrey had zich met zijn tweede tegenwerping niet vergist. Langer dan een jaar zouden met name de Staten van Holland en Utrecht hun toestemming aan het voorgenomen huwelijk onthouden¹, omdat in de erfelijkheidsverklaring van het Stadhouderschap uitdrukkelijk gestipuleerd was, dat de toekomstige echtgenoot van Prinses Carolina de hervormde godsdienst moest belijden, „zoals dezelve in de openbaare Kerken deezer Landen geleert wordt”².

Utrecht (II)

De voorgedij-resolutie van deze provincie is de meest uitgebreide en gedetailleerde van allen; in de druk van de Nederlandsche Jaarboeken zijn alleen al aan de kwestie van de ambtenbegeving 8 pagina's gewijd. Des te meer wekt het verwondering dat ze reeds op 17 april 1754 tot stand kon komen, terwijl de besprekingen een jaar eerder nog volkomen stil-lagen en het tot december duurde, voordat er een ontwerp gereed was.

¹ Naber, 17 e.v.

² Wagenaar, XX, 149.

De gegevens over het opstellen daarvan zijn in Den Haag bijzonder schaars, met name in het Koninklijk Huisarchief, hetgeen ongetwijfeld zijn oorzaak vindt in de omstandigheid, dat de Prinses ten tijde van haar verblijf in Soestdijk veel mondeling overleg gepleegd heeft met haar premiers. Zoveel valt echter uit het ter plaatse aanwezige materiaal wel af te leiden, dat de partijverhoudingen in Utrecht overeenkomst vertoonden met die in Overijssel en Gelderland. Tegenover de republikeinen, van wie van Tuyll van Serooskerken, heer van Zuylen, de voor naamste was, stonden de vertrouwelingen van de Prinses: d'Ablaing van Giessenburg en Pesters van Cattenbroek uit het lid der Geëligeerden en D. Woertman, vroedschap van de stad Utrecht. De laatste gold als een opkomend licht aan het politieke firmament. Ook hier kwam dus de oppositie vooral van de Ridderschap. De heren Edelen hadden in 1752 gemeend, naar het voorbeeld van hun Hollandse collegae, het initiatief te moeten nemen bij het ontwerpen van een voogdij-regeling en in de toen geïnstalleerde commissie ad hoc gaven zij dan ook volledig de toon aan; alle premiers waren er zonder uitzondering uit geweest¹. De commissie wist echter niet tot resultaat te komen, zoals bereids is meege deeld.

Toen de Prinses besloot zich ook in Utrecht met de voogdij te gaan bemoeien, blijktbaar dus in de zomer van 1753, dacht zij er natuurlijk niet over met deze commissie in zee te gaan. D'Ablaing en de zijnen kregen de opdracht een plan op te stellen naar het Hollandse voorbeeld². De heren kweten zich ijverig van hun taak en konden haar op 5 december het resultaat van hun inspanning aanbieden³. Ook zij hadden enige voorzorgsmaatregelen getroffen door in het ontwerp de bepaling op te nemen, dat de Geëligeerden en de stedelijke magistraten in navolging van de Edelen, die voor hun leven zitting hadden in het eerste lid, gedurende de hele tijd van Willem V's minderjarigheid in functie zouden blijven, terwijl de drie leden ieder voor zich door coöptatie eventuele vacatures zouden aanvullen. De Ridderschap heeft blijkbaar met dit voorstel genoegen genomen voorzover het de Geëligeerden, maar niet voorzover het de steden betrof, want in de uiteindelijke resolutie luidde deze passage, dat de stedelijke magistraten telkenjare voor de keurdag een nominatie aan de Staten als voogden zouden presenteren, die dan de nieuwe burgemeesters, schepenen en raden zouden kiezen, zonder evenwel te mogen afwijken van de kandidaten die „met de inclinatie van de respec-

¹ Hardenbroek, I, 87, noot 1.

² Blijkens de „remarques”, die de auteurs bij hun ontwerp voegden.

³ B. M. Egerton, 1754 C.

tive Magistraten, daarbij geïnteresseert, overeenkomen". Van deze „inclinatie" zou de Staten bij secrete missive kennis gegeven worden. Een verandering dus meer van de vorm dan van de inhoud.

Met betrekking tot de hertog week het Utrechtse plan in zoverre van het Hollandse af, dat er geen melding in werd gemaakt van de wenselijkheid, de Raad van State overleg te doen plegen met de representant over de fortificaties en magazijnen in het gebied van de Generaliteit. Het 6e artikel van de instructie schreef hem bovendien weer nauwkeurig voor, wie hij op de officiersposten moest benoemen en het 10e bepaalde, dat het garnizoen van de stad Utrecht weer zoals vóór 1747 onder bevel zou staan van Gedeputeerde Staten en de eerste burgemeester.

De aanmerkingen van Larrey op het ontwerp¹ beperkten zich in hoofdzaak tot de suggesties, de achterwege gelaten passages betreffende het overleg tussen de Raad van State en de representant in het stuk op te nemen en het 6e artikel op dezelfde wijze te veranderen als met het 3e van de Groningse instructie gebeurd was, op last van H.K.H., zoals hij niet vergat eraan toe te voegen. Deze notities zond hij niet alleen op 21 januari 1754 aan d'Ablaing van Giessenburg, doch plaatste ze ook in margine bij het ontwerp, waarvan op 4 februari een copie werd gegeven aan de kopstukken van de beide Utrechtse partijen, d'Ablaing, Pesters en Woertman enerzijds en van Tuyll van Serooskerken, Lockhorst van Renesse en het vroedschapslid d'Aulnis anderzijds².

Waarschijnlijk hebben toen de laatstgenoemden op de bovenvermelde, formele handhaving van de magistraatsbestellingen aangedrongen en misschien nog enige andere desiderata naar voren gebracht; er vond althans nader overleg plaats, zonder dat kon worden uitgemaakt waarover het ging. Op 26 maart zond de Prinses de Staten van Utrecht het geheel gereed gekomen plan toe, met verzoek het kracht van resolutie te geven³. Nadat eerst de drie leden kort na elkaar ieder voor zich zulks gedaan hadden, werd op 17 april, dus nog voordat men in Gelderland zover was, het stuk ter Statenvergadering gearresteerd⁴. Daarin was aan de door Larrey geuite wensen voldaan, terwijl artikel 10 voorzien was van de beperking: tenzij de gezamenlijke provincies in de Generaliteitsinstructie voor de representant iets anders zouden bepalen. Ongetwijfeld

¹ Ibidem.

² Aantekening op het stuk.

³ K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

⁴ Tekst in Ned. Jaarboeken, 1759 (I), 321 e.v. Ook in de Bijvoegsels op de Ned. Jaarb. (1747-1755), 538 e.v.

was deze toevoeging op instigatie van de hertog in de resolutie opgenomen, waarvan hij een afschrift ontving uit handen van d'Ablaing¹.

Groningen (III)

Een alarmerend schrijven van Newcastle, d.d. 11 maart 1755, waar-
schuwde de Prinses en de leiders van de Engelse partij voor het dreigende
gevaar van een nieuwe oorlog met Frankrijk². Voor de hevig geschrokken
Gouvernante was dit aanleiding, de afwikkeling van de voogdij-kwestie
in een aantal provincies onmiddellijk met kracht ter hand te nemen. Een
brief aan de Staten van Friesland was reeds onderweg; op 15 en 17 maart
verzocht ze respectievelijk die van Groningen en Overijssel zonder uit-
stel met de deliberaties te willen beginnen³. Bij diezelfde gelegenheid
deelde zij de Groningers haar beslissing mee over een aantal hangende
punten van minder betekenis, doch zij kon geen uitspraak doen over de
voornaamste moeilijkheid waarop de voortgang van de zaak tot dan toe
was blijven steken, de vraag, wie het recht van decisie moest uitoefenen
bij het staken van de stemmen in de Staten. Daar de betrokkenen hier-
omtrent zelf evenmin tot een oplossing waren gekomen maar anderzijds
onder de drang van de omstandigheden de resolutie niet langer wilden
uitstellen, moest deze kardinale kwestie noodgedwongen ongeregeld
blijven.

De commissie die indertijd met het opstellen van het voogdij-plan
was belast, leverde op 19 april het gereedliggende ontwerp bij de Staten
in, die het twee dagen later bekrachtigden, tegelijk met de reglementen
voor de ambtenbegeving, die Stad en Ommelanden ieder voor zich had-
den gemaakt en die reeds door de Prinses waren goedgekeurd⁴. Op-
merkelijk was, dat de resolutie nog slechts protestantse kandidaten voor
het militaire commando over de Stad eiste en niet meer, zoals in Idde-
kinges concept, Christelijk gereformeerde. In de positie van de waar-
nemend kapitein-generaal was geen verandering meer gebracht. Nadat de
beide syndici de hertog copieën van alle stukken hadden gegeven, legde
hij in de loop van de maand mei de eed op zijn instructie af volgens een
bijgevoegd formulier⁵.

¹ N.S.A. II 52.

² Hierna pag. 234.

³ Beide brieven in K.H.A. arch. Willem V, 90-91.

⁴ Ned. Jaarboeken, 1755 (II), 771 e.v. Voorts Hildebrand, 64-65.

⁵ N.S.A. II 52.

Overijssel (II)

Het was te voorzien dat het inwendig verscheurde Overijssel de Prinses de meeste last zou bezorgen bij het tot stand brengen van een voogdij-regeling. Haar aanhang in de provincie was sedert de val van Huffel en Charles Bentinck meer verdeeld dan ooit; nieuwe leiders van formaat ontbraken en in de Ridderschap gaf Rechteren voorlopig de toon aan. Zodoende werd de Prinses bij haar verlangen, het vraagstuk van de voogdij zo snel mogelijk zijn beslag te geven, gedwongen tot een stap die zij tot dusver vermeden had. Zij had om voor de hand liggende redenen steeds verlangd dat de gewesten zelf, d.w.z. haar vertrouwelingen met een plan voor de dag zouden komen, waarop zij door Larrey haar „consideratiën” kon laten geven. Ook in de gevallen waarin haar tussenkomst het karakter van krachtige leiding droeg, was zij er nimmer toe overgegaan, hun een bepaald ontwerp van eigen maaksel op te dringen. Dit principe moest zij nu in Overijssel verlaten.

Larrey stelde een ontwerp-resolutie op die zij de Staten toezond, kort nadat zij hen had verzocht over de kwestie te willen beraadslagen¹. Het stuk vertoonde grote gelijkenis met het Gelderse en de instructie voor de hertog was zelfs geheel identiek aan deze, met uitzondering van het artikel dat handelde over het geven van het wachtwoord en het bewaren van de sleutels in stemhebbende garnizoenssteden. Dit luidde, dat H.H.M. dienaangaande mettertijd een uniforme regeling voor de gehele Republiek zouden vaststellen en was dus voor de hertog gunstiger dan de Gelderse bepaling. De veronderstelling is dan ook gewettigd, dat hij Larrey bij diens arbeid behulpzaam is geweest. Inzake de magistraatsbestelling had de secretaris de heersende tendens gevolgd, de zittende heren op het kussen te laten: zij zouden gedurende de minderjarigheid van de Prins bij de jaarlijkse keuren worden gecontinueerd, de Staten zouden als voogden deze keuren bekrachtigen en tenslotte werd van alle regenten, edelen, magistraten en gemeenslieden gevorderd dat zij deze schikkingen onder ede zouden aanvaarden.

Maar als de auteur gedacht had, dat de gezworen gemeenten in de Overijsselse steden zich even dociel zouden betonen als die in de Gelderse, vergiste hij zich deerlijk. In Zwolle en Kampen ontstond onmiddellijk hevig verzet tegen deze bepalingen, waarin de gemeenten niets anders zagen dan een poging, hun toch al zo geringe invloed geheel en al uit te schakelen. Een meerderheid van beide colleges verklaarde dat het aan-

¹ Prinses aan Staten van Overijssel, 26 maart 1755. K.H.A.arch. Willem V, 90-91.

blijven der magistraten regelrecht in strijd was met de aloude stadsrechten¹. Hun oppositie wist echter niet meer te bereiken dan dat de bewuste eed uit het ontwerp geschrapt werd. Hoezeer zij daardoor geïrriteerd waren en hoe ernstig zij hun posities in gevaar zagen, bleek eerst goed na de dood van de Prinses, toen de voogdij-regeling in werking trad. In Kampen gaf het wegvallen van de magistraatsverkiezing in 1759, 1760 en 1761 aanleiding tot een hooglopend conflict, dat in het openbaar werd uitgevochten. De gezworen gemeente publiceerde in 1761 twee lijvige „Justificaties” ter weerlegging van het niet minder volumineuze „Historisch Verhaal”, dat de magistraat een jaar tevoren in het licht had gegeven². In al deze stukken werd de genesis van het voogdij-reglement tot in details opgehaald. Ook de hertog werd toen in de twist betrokken³.

Na de eerste debatten over het plan brachten de burgemeesters van Zwolle de Prinses omstandig verslag uit en beklagden zich zeer over de obstructie van hun tegenstanders. Zij voegden bij hun schrijven een lijst met de namen van alle gemeenslieden, voorzien van een aantekening hoe ieder van hen gestemd had⁴. De Prinses kon aldus gemakkelijk de bokken van de schapen onderscheiden. De laatsten, een minderheid in het college, richtten zich eveneens tot haar met de verzekering, dat zij het met hun weerbarstige confraters niet eens waren en „gaaf consent” droegen in de voorgestelde regelingen, zoals ook de gemeente in Deventer gedaan had⁵. Van de magistraat en de minderheid der gemeente in Kampen ontving de Prinses soortgelijke brieven⁶.

Intussen delibereerde een door de Edelen benoemde commissie van negen leden over het voogdij-plan. Rechteren was hierin de grote man; zijn aanbevelingen werden door de anderen geheel overgenomen en op 22 april naar Den Haag gezonden. Deze hielden het volgende in. Het regeringsreglement van 1675 moest in het ontwerp als een „onveranderlijke grondwet” aangemerkt worden, zonder daarop echter een eed te verlangen. Bij toerbeurt zouden Ridderschap en Steden kandidaten stellen voor zekere, met name genoemde ambten en commissiën, die door de Staten bevestigd zouden worden. Tenslotte zouden de troepen die in de steden in garnizoen kwamen of daar passeerden, zoals vóór 1747 weer

¹ Ned. Jaarboeken, 1755 (I), 302 en 315.

² Verschillende exemplaren in K.H.A.arch. Willem V, 9311-A.

³ Charles Bentinck aan hertog, ongedateerd. K.H.A.arch. Willem V, 93A-94.

⁴ Magistraat van Zwolle aan Prinses, 8 april 1755. K.H.A.arch. Willem V, 93¹. De lijst in 90-91.

⁵ 13 april 1755. K.H.A.arch. Willem V, 93¹. Ook Ned. Jaarboeken, 1755 (I), 311.

⁶ D.d. 26 april 1755. K.H.A.arch. Willem V, 93¹.

de eed aan de gewestelijke overheid moeten afleggen¹. De Prinses gaf op de beide eerste punten toe, doch verwees het laatste uitdrukkelijk naar de Staten Generaal. Daarbij legde de commissie zich neer².

Voor men nu verder kon gaan, moest eerst de weerstand van de gezworen gemeenten in Zwolle en Kampen overwonnen worden. Daartoe trad Larrey op aanwijzing van de Prinses in overleg met de nestor van de Deventer magistraat, ten Brink³, en met haar adjudant, generaal Rouse, van wiens twee zonen er op dat moment een burgemeester van Zwolle was⁴. De heren stelden gezamenlijk de brief op, die de Prinses aan de magistraat van deze stad wilde zenden als antwoord op zijn hiervoor genoemd schrijven⁵. Zij liet dan weten dat zij bereid was van de in het voorgedij-plan gestipuleerde eed af te zien, doch de jaarlijkse continuatie van de regenten en de approbatie van de keuren door de Staten wilde handhaven. Hetzelfde bericht werd naar Kampen gezonden⁶. Haar besluit veroorzaakte in beide steden groot tumult bij de gezworen gemeenten. Burgemeester Rouse meldde dat de magistraat ternauwernood een meerderheid in de gemeente had kunnen vormen en daarmee de bekrachtiging van het plan had doorgedreven, hoewel de tegenstanders tevoren tegen de conclusie hadden geprotesteerd met het argument, dat voor een zaak van zoveel gewicht als de voorgedij, eenparigheid van stemmen nodig was. „ . . . de animositeit van de protesterende leden tegens de resolutie van de Magistraat, met de meerderheid genomen van de gesworene gemeente . . . (is) . . . so extravagant geweest dat ik nimmer daarvan de weerga hebbe gehoord ofte bijgewoont, sijnde de opstokerijen en ansettingen om dit werk met alle magt tegen te gaan seer groot en verregaande geweest . . . ”⁷. Geen wonder, want men moest tot de dagen van Willem III teruggaan om een soortgelijke poging te vinden, de gemeenten tot politieke zelfmoord te dwingen. Desondanks was nu de goedkeuring van Zwolle voor het ontwerp verkre- gen.

In Kampen lukte het de magistraat evenwel niet een meerderheid

¹ Ned. Jaarboeken, 1756 (I), 478.

² Ibidem, 479.

³ Over hem, Hardenbroek, I, 269-270.

⁴ Van Doorninck, 664.

⁵ Larrey aan Prinses, 30 mei 1755. K.H.A.arch. Anna, 431. Voorts Ned. Jaarboeken, 1755 (II), 683.

⁶ Larrey aan Prinses, 3 juni 1755. Ibidem.

⁷ Hij schreef de tegenstand vooral toe aan de invloed van de gevallen grootheid, van Huffel, met wie meerdere gemeenslieden overleg hadden gepleegd. Burgem. Rouse aan Prinses, 3 juni 1755. K.H.A.arch. Anna, 431. Voorts Ned. Jaarboeken, 1755 (II), 685, e.v.

te vinden. Het verzet was daar beter georganiseerd: tegenover 7 voorstemmers stonden 29 tegenstemmers¹. Een aansporing van Gedeputeerde Staten, de conclusie van het belangrijke stuk niet langer te willen tegenhouden nu de andere Staatsleden zich ermee accoord verklaard hadden², bracht de oppositie niet aan het wankelen. Het baatte zelfs niet dat de Prinses een van de kopstukken van het verzet, van Jugen, naar Soestdijk ontbood en hem persoonlijk tot andere inzichten bracht, zoals zij niet zonder trots aan Larrey vertelde, want de bekeerling slaagde er op zijn beurt niet in, proselieten onder zijn medeleden te maken³. Larrey en ten Brink zagen nog maar één uitweg, die waarop de Kampense burgemeester Stennekes reeds geattendeerd had⁴: het conflict tussen magistraat en gezworen gemeente te beschouwen als een meningsverschil tussen twee leden van een stemhebbende stad waarover, volgens het regeringsreglement, de beslissing aan de Stadhouder, in casu aan de Gouvernante toekwam. De Prinses keurde deze oplossing goed en deed op verzoek van de magistraat uitspraak in het geschil, natuurlijk ten gunste van de laatste⁵. Ook hier volgde een vruchteloos protest van de gemeente.

Op de Landdag in november 1755 kwamen de kleine steden Hasselt en Steenwijk nog met nieuwe moeilijkheden, doch er werd nauwelijks naar hen geluisterd. De 19e bekrachtigden de Staten het voogdij-ontwerp met de stemmen van vier edelen tegen, die tot de opvatting van de oppositie waren overgegaan, dat in deze kwestie eenparigheid vereist was geweest⁶. Zo was de Prinses erin geslaagd haar zin door te drijven, maar de toekomst zou bewijzen dat zij niet meer dan een Pyrrhusoverwinning had behaald. De hertog kon over de Overijsselse resolutie tevreden zijn; er was nu een tweede provincie die mettertijd ter Staten Generaal zou opkomen voor zijn meetellende stem bij het verlenen van de patenten. Hij ontving op 9 december een copie van het stuk en legde de volgende dag de eed af op zijn instructie in handen van een speciale deputatie⁷.

¹ Ned. Jaarboeken, 1755 (I), 315.

² D.d. 12 aug. 1755. K.H.A.arch. Willem V, 93^I.

³ Larrey aan Prinses, 28 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

⁴ Generaal Rouse aan Prinses, 17 aug. 1755. Ibidem.

De schrijver deelde mee dat Stennekes hem o.a. gezegd had „dat ingeval die Heeren die voor het Doorluchtig Huis zijn, in dit geval niet en werden gemayntineert, de saken tot Campen genoegzaam uyt zijn sullen voor diegene die voor het Doorluchtig Huis zijn”.

⁵ Larrey aan Prinses, 21 aug. en 1 sept. 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

⁶ Tekst in Ned. Jaarboeken, 1756 (I), 459 e.v.

⁷ N.S.A. II 52.

Zeeland (II)

In de zomer van 1755 bracht de Prinses de voogdij-kwestie ook in Zeeland weer op het tapijt. Waarom deze provincie die reeds drie jaren een ontwerp gereed had liggen, als laatste op dreef werd geholpen, valt moeilijk te zeggen. De Prinses verwaarloosde Zeeland wel meer en haar leiding was daar over het algemeen veel minder krachtig dan elders. Misschien wel, omdat de Zeeuwen te pas en te onpas hun eeuwigdurende klaagliederen aanhieven over de deplorabele toestand van hun financiën.

Met de door jicht geplaaide van Borssele had Larrey in juni een gesprek over de voogdij; de vertegenwoordiger van de Eerste Edele wilde echter eerst de resoluties van de andere gewesten bestuderen, alvorens het afgebroken werk te hervatten¹. Hij ontving de bewuste papieren en borg ze blijkbaar goed op, want nadat hij Larrey een maand lang in het onzekere had gelaten, zond hij hem een brief, geheel gevuld met economische beschouwingen en vertogen en aan het eind de laconieke mededeling, dat men aan de behandeling van het voogdij-vraagstuk nog niet was toegekomen. De secretaris verzocht toen de Prinses, Borssele een „coup d'éperon" toe te dienen². Dat gebeurde inderdaad en het gevolg was dat op 8 september het ontwerp in deliberatie kwam bij de Staten. Borssele verontschuldigde zich over de ontstane vertraging met het bekende argument der financiën en berichtte voorts, dat de leden hun instemming al betuigd hadden met de algemene strekking van het plan, doch dat enkelen nog bleven vasthouden aan een verregaande beperking van de macht van de waarnemend kapitein-generaal bij de officiers-benoemingen³. De Prinses, die haar wensen op dit punt waarschijnlijk reeds drie jaar tevoren bekend had gemaakt, moest dit nogmaals doen voordat de tegenstrevers hun eisen lieten vallen.

Op de volgende Statenvergadering in december haperde de zaak echter opnieuw, thans op de regeling van de magistraatsbestellingen. Besloten werd, de vertegenwoordiger van de Eerste Edele naar Den Haag af te vaardigen om ook deze moeilijkheden aan de Prinses voor te leggen⁴. De trage man gunde zich de tijd en was pas drie maanden later terug in Middelburg, gewapend met een memorie van Larrey waarin de ideeën van de Prinses waren neergelegd. Nu kwam er schot in de zaak. Borssele

¹ Larrey aan Prinses, 4 juni 1755.

Borssele aan Prinses, 20 juli 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Larrey aan Prinses, 24 aug. 1755. Ibidem.

³ Borssele aan Prinses, 13 sept. 1755. Ibidem.

⁴ Blijkens de definitieve resolutie.

meldde dat Middelburg terstond geconsenteerd had; ook was hij zeker van Goes en Tholen, maar nog niet van Zierikzee; van Vlissingen en Veere had hij goede verwachtingen¹. Al met al duurde het nog verscheidene weken voordat alle consenten binnen waren. Op 29 april 1756 kreeg de voogdij-kwestie ook in Zeeland haar beslag². De instructie voor de hertog was gelijk aan de Hollandse, met uitzondering van het artikel over de militaire bevelvoering in stemhebbende steden, waarover de Hollandse geen bepalingen bevatte. De Zeeuwse Staten hadden beslist, dat op dit punt de toestand van vóór 1747 weer hersteld zou worden, zonder enige melding te maken van een eventuele regeling door de Staten Generaal. Hun secretaris, du Bon, stelde de hertog een copie van de resolutie ter hand³.

Drente (II)

Het Landschap Drente was nog vóór Zeeland gereed. Het door Drost en Gedeputeerden opgestelde voogdij-plan had reeds in april 1754 de goedkeuring van de Prinses gekregen⁴, maar het was begrijpelijk dat zij eerst met belangrijker gewesten tot overeenstemming wilde komen. Op 10 februari 1756 werd de resolutie gearresteerd⁵. Merkwaardig was, dat daarin bij voorkomende interne geschillen wel de mogelijkheid van Brunswijks „mediatie en interpositie” opengelaten werd, doch niet die van zijn beslissing. Maatregelen met betrekking tot het patentrecht werden aan de andere provincies overgelaten. De Drost, twee Gedeputeerden en de secretaris werden verzocht, de hertog de resolutie mee te delen en hem de eed op de instructie af te nemen, hetgeen de 13e maart geschiedde⁶.

d. Het overleg voor de Generaliteitsresolutie

Na de dood van Willem IV moesten er vier en een half jaar verstrijken, voordat alle gewesten hun onvolledige bepalingen over de instelling van het Erfstadhouderschap hadden aangevuld met de „reglementen van tutele”. Dat was niet de schuld van de Prinses; alleen met betrekking tot

¹ Borssele aan Prinses, 14 maart 1756. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Ned. Jaarboeken, 1759 (II), 752 e.v.

³ N.S.A. II 52.

⁴ K.H.A.arch. Willem V, 93¹.

⁵ Oldenhuis Gratama, 67 e.v.

⁶ N.S.A. II 52.

Zeeland zou haar enige nonchalance verweten kunnen worden. Ook heeft zij de zaken nergens geforceerd tenzij in Overijssel, maar het is niet duidelijk hoe zij anders had moeten optreden om binnen een redelijke tijd tot het gewenste resultaat te komen. Aan momenten van twijfel en onzekerheid heeft het haar niet ontbroken en meer dan eens moesten Steyn en Bentinck krachtige druk op haar uitoefenen om te zorgen, dat zij andere provincies niet zou toestaan op essentiële onderdelen van de Hollandse resolutie af te wijken. Zij was echter verstandig genoeg aan die druk te gehoorzamen. Alles bij elkaar genomen, valt het beeld van haar activiteit in de voogdij-kwestie gunstig voor haar uit en het was waarlijk geen geringe prestatie waarop zij na die vier en een half jaar kon terugzien. Men vraagt zich daarom wel met enige verwondering af, hoe zij in zoveel andere zaken die haar leiding of haar tussenkomst vereisten, juist die fouten kon maken die zij in het onderhavige geval zo zorgvuldig vermeden had.

Bij de langdurige besprekingen – beter is misschien onderhandelingen – die aan de voogdijresoluties voorafgingen, speelde de aloude controverse tussen de Staatsgezinde regenten en de supporters van het Erfstadhouderschap de hoofdrol, al had zij door de gebeurtenissen van 1747 en 1748 heel wat aan betekenis ingeboet. De zetels van de magistraat waren wederom de voornaamste inzet van de strijd. De aanhangers van de Prinses wisten over het algemeen het veld te behouden, al moesten zij een niet onbedenkelijke concessie doen door de Staten als voogden te erkennen. Voor hun politieke tegenstanders was dit winstpunt tevens een uitnodiging, hun pogingen om de alomtegenwoordige macht van de Erfstadhouder terug te dringen, meer kracht bij te zetten. De bovendrijvende partij zou immers, wanneer de voogdij-regelingen in werking traden, zeker tot aan de meerderjarigheid van Willem V op het kussen blijven. Vandaar dan ook, dat in 1752 en volgende jaren verschillende Hollandse steden hun magistraatsbestelling aan de Stadhouderlijke invloed trachtten te onttrekken¹. In sommige gevallen, zoals in Holland, Zeeland en Utrecht, werd ook de positie van de waarnemend kapitein-generaal in de strijd betrokken; in andere, b.v. in Groningen, zagen de Prinsgezinden al evenzeer een vijand in hem. Dit hing natuurlijk samen met het feit, dat hij in de meeste provincies een onbekende was.

Het behoeft nauwelijks opmerking dat de acht instructies, waarvan hij in 1756 voorzien was, in het geheel niet aan zijn eigenlijke wensen beantwoordden. Geen van hen voldeed aan de twee eisen waarin hij

¹ Hiervoor pag. 52.

vanaf het begin zijn verlangens had geconcretiseerd: zitting in de Raad van State en een concluderende stem in de besognes over de patenten. Tijdens het overleg met Holland en Gelderland was het hem echter duidelijk geworden, dat de eerste eis niet meer dan een luchtkasteel was en dat ook de Generaliteitsresolutie in dit opzicht geen perspectief meer bood. Hij heeft er daarom definitief van afgezien. Overigens begon de belangrijkste man in de Raad van State, thesaurier Hop, er sedert 1755 een gewoonte van te maken, de hertog te raadplegen over alle militaire zaken van betekenis¹. Met het patentrecht was het echter iets anders. Een concluderende stem, dat wil dus zeggen onafhankelijkheid van de legercommandant bij de operaties te velde, zag de hertog minder als een persoonlijk dan als een landsbelang en bovendien binnen het bereik der mogelijkheden. Voor de realisering daarvan boden de Gelderse en Overijsselse resoluties een geschikt uitgangspunt en daar hij zich nu verzekerd wist van de onontbeerlijke steun van de Prinses, hield hij aan zijn tweede eis vast.

Kort nadat Zeeland de „provinciale fase” van de voogdij-regeling had afgesloten, verzocht de Gouvernante de Raadpensionaris de zaak ook in de Staten Generaal ter conclusie te brengen². Bij het opstellen van een ontwerp, zo voegde zij eraan toe, moest hij ervoor zorgen dat de bepalingen over de militaire kwesties „beter” waren dan in de Hollandse resolutie; die vond zij slecht; andere provincies konden op dit punt tot voorbeeld dienen. De Prinses was er zich echter heel goed van bewust dat zij met haar felle anti-Hollandse politiek, die zij juist bij de beraadslagingen over het verlenen van secours aan Engeland gevoerd had³, heel wat verbittering had gewekt. Zij beval de Raadpensionaris daarom aan, in een geest van verzoening te werk te gaan en in elk geval nieuwe disputen en chicanes te voorkomen. Zij zou binnenkort voor een paar weken naar Dieren vertrekken en tijdens haar afwezigheid graag de zaak tot een goed einde gebracht zien. Larrey bleef in Den Haag; hij kende de materie door en door en bezat ook de acht resoluties. Steyn beloofde eraan te zullen denken.

Het valt te betwijfelen of de Prinses er verstandig aan deed, de lastige taak geheel aan hem over te laten. Door de secours-geschiedenis was zij bijna volkomen met hem gebrouilleerd geraakt en zij kon toch moeilijk verwachten dat hij haar in de belangrijke voogdij-kwestie ter wille zou

¹ Cf. pag. 367.

² Zij deelde de inhoud van haar gesprek met Steyn aan de hertog mee. Diens verslag in N.S.A. II 23 (IX), 1286.

³ Hierna pag. 308 e.v.

zijn. Zij kende bovendien zijn afkeer van alle bepalingen en artikelen, die niet met zijn eigen denkbeelden strookten. Daar stond tegenover dat er zo goed als zeker nieuw tumult zou ontstaan, wanneer zijzelf zou proberen Holland ertoe te brengen zich naar het Gelderse en Overijsselse voorbeeld te richten. Deze overweging heeft blijkbaar de doorslag gegeven bij haar besluit, zich niet met de Generaliteitsresolutie te bemoeien.

Ondanks zijn betuiging van goede wil haastte de Raadpensionaris zich niet. Hij had trouwens genoeg andere zaken aan zijn hoofd: het renversement des alliances, de neutraliteit van de Republiek, de eerste conflicten met Engeland over de rechten van de neutrale scheepvaart. Toen de oorlog te land uitbrak in Europa, kwam vanzelf de augmentatie weer in het centrum van de belangstelling, met het onvermijdelijke gevolg dat Prinses en Raadpensionaris opnieuw van elkaar vervreemdden. Het werd october voordat Steyn aan het voorgedij-probleem kon denken, doch het concept dat hij toen vervaardigde, hield in het geheel geen rekening met de richtlijnen van de Prinses. Het was niets anders dan een copie van de Hollandse resolutie. De hertog weigerde het als basis te nemen voor verdere discussie¹ en daarmee was de zaak voorlopig weer van de baan.

In april 1757 oordeelde de Prinses de situatie opnieuw gunstig om de vurig verbeide regeling tot stand te brengen. Bij de gebleken onwil van de Raadpensionaris om zijn werkstuk van vijf jaar geleden te „verbeteren”, moesten er andere wegen bewandeld worden om tot het doel te geraken. Griffier Fagel kreeg opdracht, in overleg met de hertog, Bentinck en Larrey, een plan op te stellen². Er kwam inderdaad in grote trekken een ontwerp op papier, waarvan in feite Larrey de auteur was³. Hij nam ook de ondankbare taak op zich, Steyn te overreden ermee accoord te gaan, want hoe men het ook wilde wenden of keren, diens goedkeuring was een niet te omzeilen voorwaarde voor de kans op succes. Het voornaamste accent van het project lag natuurlijk op de ruimere bevoegdheden die de Staten Generaal de hertog zouden moeten toekennen op het stuk van de patenten. Toch werd daarbij niet gesproken over een concluderende, maar slechts over een adviserende en meetellende stem. Dit was waarschijnlijk zo gedaan om Steyn niet meteen de schrik op het lijf te jagen en eerst eens te zien, of hij er niet toe gebracht kon worden, daarin te berusten. Zou dat lukken, dan kon men een stap verder gaan.

¹ Hertog aan Bentinck, 25 oct. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 25^{II}.

² Almanak hertog, 13 april 1757. N.S.A. II 112.

³ Het stuk in K.H.A.arch. Bentinck, 26.

Voorts was vastgesteld, dat zodra de resolutie gearresteerd was, de hertog de eed op zijn instructie zou afleggen en H.H.M. hun officieren zouden aanschrijven, hem bij het overlijden van de Gouvernante als waarnemend kapitein-generaal te erkennen. Deze passage was op verlangen van de hertog ingelast die er niet gerust op was, dat de Staten, vooral die van Holland, niet op hun vroegere bepalingen zouden terugkomen, wanneer het moment daar was. Een onmiddellijke aanschrijving aan de commanderende officieren beschouwde hij als een soort garantie dat de resoluties inderdaad zouden worden uitgevoerd. Wat de promoties tot generaal en de benoemingen van gouverneurs en commandeurs in de Generaliteitslanden en de barrière betrof, stelde het ontwerp voor, de representant het recht te geven een nominatie van drie personen bij H.H.M. in te dienen. Eigenaardig was, dat het geschrift geen aanbevelingen bevatte omtrent het geven van het wachtwoord en het bewaren van de sleutels in stemhebbende frontiersteden. Men kan vermoeden dat de hertog en zijn vrienden tot de overtuiging zijn gekomen, dat de Zeeuwse resolutie een algemeen geldende regeling op dit punt onmogelijk had gemaakt.

Na een eerste kennisname van het stuk verzocht de Raadpensionaris Larrey, het samen eens door te nemen en toen kwamen zijn bekende bezwaren weer voor de dag¹. Hij verzette zich tegen de onmiddellijke aanschrijving waarvan hij de betekenis natuurlijk wel begreep, met het argument dat zoiets ongebruikelijk was. Onder Willem IV was het ook niet gedaan met betrekking tot de Gouvernante. Bovendien was het overbodig, want de Staten zouden de officieren toch kennis moeten geven van de dood van de Prinses en dan konden zij hun tegelijkertijd gelasten de hertog in zijn nieuwe functie te gehoorzamen. Larrey bracht daar tegenin dat Gelderland de aanschrijving reeds gedaan had en de Prinses graag zou zien dat Holland zich hiernaar schikte. Het spreekt vanzelf dat ook de meetellende stem critiek van Steyn ontmoette, maar Larrey beoogde dat men de Hollandse steden al een heel eind tegemoet was gekomen door de hertog geen zitting te geven in de Raad van State, hoewel de Raadpensionaris heel goed wist dat dit oorspronkelijk wel degelijk in de bedoeling had gelegen. De steden moesten op hun beurt nu geen bezwaar maken tegen wat ruimere bevoegdheden voor de representant bij het uitvaardigen der patenten. Steyn zweeg verder over dit onderwerp en daar de rest van het plan zijn volledige goedkeuring wegdroeg en de

¹ Verslag door Larrey van dit onderhoud aan Prinses en hertog, resp. 21 en 22 april 1757. K.H.A.arch. Bentinck, 26.

conversatie bovendien in een vriendschappelijke sfeer verliep, keerde Larrey in een optimistische stemming naar de anderen terug.

Zij waren zeer ingenomen met zijn verslag en hielden nog verschillende conferenties om het ontwerp zijn definitieve vorm te geven¹. Daarin werd niet alleen de onmiddellijke aanschrijving gehandhaafd maar verscheen nu ook de concluderende stem. Toen het stuk gereed was – thans had de griffier de pen gevoerd – en de Prinses gezegd had het uitstekend te vinden², vervoegden Bentinck en Fagel zich bij de Raadspensionaris en verzochten hem zijn goede diensten te willen aanwenden om het door de Hollandse steden aanvaard te krijgen. De nieuwe redactie van het artikel over de patenten ontging Steyn natuurlijk niet. Hij gaf te kennen, daarover eerst nog eens met hen te willen praten alvorens tot stappen over te gaan. Een datum voor dit gesprek werd vastgesteld. Ook verzuimde hij niet de beide heren, en over hun hoofden heen de Prinses en de hertog, te waarschuwen dat hij om goede redenen, die hun genoegzaam bekend moesten zijn, niet veel goeds van het plan verwachtte, maar als zij desondanks bij hun voornemen bleven, wilde hij hen niet tegenwerken³.

Op 20 juli kwamen de Staten van Holland weer bij elkaar en Steyn zag geen kans zijn afspraak voor een laatste bespreking van het ontwerp na te komen. Om echter zijn goede wil te tonen, beloofde hij het aan de leden van de Vergadering mee te delen zoals het in laatste instantie door Bentinck, Fagel en Larrey zou worden goedgekeurd. Ook wilde hij alle argumenten gebruiken die zij hem aan de hand konden doen om het stuk er door te krijgen⁴. De bewuste conferentie vond de 21^e plaats, waarna de Raadspensionaris aan alle leden een exemplaar gaf met het verzoek, daarover niet in forma te delibereren doch hem slechts te berichten, wat hun respectieve principalen ervan dachten.

Daarmee stelde hij zich voorlopig tevreden en liet, zoals zijn gewoonte was bij alle belangrijke zaken, het initiatief aan de steden. Een maand later kwamen de pensionarissen van Delft en Leiden, van Bleiswijk en van Royen, Bentinck vertellen dat er in hun kringen geen bezwaren tegen het plan waren gemaakt. Zij hadden dit ook aan de Raadspensionaris gerapporteerd en hem naar de mening van de andere leden gevraagd, maar hij had gezegd er nog met niemand over gesproken te heb-

¹ A.R.A.arch. Steyn, 49.

² Prinses aan Fagel, 29 juni 1757. A.R.A.arch. Fagel, 502.

³ Fagel aan hertog, 20 juli 1757. N.S.A. II 23 (XVI), 2577.

⁴ Idem.

ben¹. De Prinses moest bovendien vernemen, dat burgemeester Cornets de Groot van Rotterdam niet eens geweten had, of het stuk al dan niet haar goedkeuring had². De ongeduldige hertog, die al bij het openen van de Vergadering opgemerkt had dat de zaak beter op zijn beloop gelaten kon worden als er niet snel gehandeld werd³, deelde natuurlijk haar verontwaardiging over wat zij noemde, de laksheid en het gebrek aan ijver van de Raadpensionaris. Zij droeg nu Bentinck op, het ontwerp zonder uitstel met de verschillende deputaties te bespreken en het te verdedigen⁴.

Het was niet meer nodig. Steyn had juist de antwoorden van de belangrijkste steden binnen gekregen, die, hoe kon het anders, geheel in overeenstemming waren met zijn eigen gevoelen. Bleiswijk had al van zijn Haarlemse collega Gilles gehoord dat het daar vooral haperde op de concluderende stem. De Amsterdammers meldten dat zij het goedvonden, wanneer de hertog onmiddellijk de eed op de instructie aflegde, doch de gelijktijdige aanschrijving verwierpen evenals de concluderende stem. Zij wilden de representant ten hoogste nog een pre-advies inzake de patenten toekennen⁵. Dordrecht uitte zich het meest gedetailleerd. Burgemeesteren waren van begrip, zo deelde pensionaris Bosschaert mee⁶, dat de Generaliteitsresolutie niet behoorde af te wijken van de Hollandse. Zij wilden desnoods de hertog toestaan terstond de eed af te leggen, als de andere leden daarmee accoord gingen, maar wensten niet te horen van een onmiddellijke aanschrijving. De voorgestelde regeling inzake de patenten mishaagde hun zeer; ze was strijdig met de constitutie van de regering, want het precedent van Willem III, die wel een concluderende stem en bovendien zitting in de Raad van State had gehad, was en bleef een uitzonderingsgeval. Het ging trouwens nu ook niet om een instructie voor een kapitein-generaal, maar voor een tijdelijke vervanger van deze functionaris. Alles wat zij deze nog wilden geven, was een pre-adviserende stem die echter volstrekt niet meegeteld mocht worden. Waar verder in het ontwerp gezegd werd, dat de hertog de president van H.H.M. om een besogne mocht verzoeken, wanneer hij het verstrekken van een of meer patenten nodig oordeelde, wensten burgemeesteren

¹ Bentinck aan hertog, 25 aug. 1757. N.S.A. II 23 (XVII), 2681.

² Verslag door de hertog van een gesprek met de Prinses, 27 aug. 1757. Ibidem, 2691.

³ Hertog aan Fagel, 20 juli 1757. A.R.A.arch. Fagel, 189f, II.

⁴ Als noot 2.

⁵ Notulen van kamer van burgemeesteren, zijnde particuliere aantekeningen van E. de Vrij Temminck. Dl. II, 4 oct. 1757. A.R.A.arch. van Slingelandt-de Vrij Temminck, 437.

⁶ A.R.A.arch. Steyn, 49.

deze passage zodanig gewijzigd te zien, dat elke schijn vermeden werd alsof dit verzoek in de Vergadering gedaan zou mogen worden.

In Steyns archief bevindt zich een overzichtje van de uitspraken der Hollandse steden over de voorgestelde Generaliteitsresolutie¹. Daaruit blijkt dat behalve Dordrecht en Amsterdam, ook Haarlem, Gouda en Rotterdam de onmiddellijke aanschrijving en de concluderende stem afwezen. Delft, Leiden, Gorkum en Den Briel wilden het ontwerp niet tegenhouden, doch graag de aanmerkingen van de andere leden vernemen. Schiedam, Schoonhoven, Alkmaar, Hoorn, Edam, Monnikendam en Medemblik hadden geen bedenkingen. Enkhuizen wilde het liefst de Hollandse resolutie gevolgd zien, doch zou de zaak niet ophouden en Purmerend zou „de inclinatie van H.Kon.H.” tot richtsnoer nemen. Aangezien de Prinses zeker was van de Ridderschap, betekende deze uitslag dus dat alleen de vijf grote steden de vervulling van haar en Brunswijks verlangen in de weg stonden. Welk een goede reputatie de hertog ook mocht hebben, met name in Amsterdam², de huiver om hem de vrije hand te laten bij een eventueel te velde trekken van de troepen, won het van alle andere gevoelens.

Een waarnemend kapitein-generaal medezeggenschap of zelfs de beschikking geven over de patenten was „yets extraordinairs, nooit bekend; dat het tot grote consequenties in andere gevallen konde strecken; dat men in den hertog wel alle confidentie stelde, dan dat eens deeze regel vastgesteld sijnde, deselve in alle gevallen in het vervolg op deselve wijze soude wercken”³. En al voldeed Steyn nu aan zijn belofte door de tegenstanders de argumenten van Bentinck c.s. voor te houden, zelfs al vertelde hij hun, dat de hertog meende aan de concluderende stem te moeten vasthouden en als men hem die niet wilde geven, liever buiten de hele patentenregeling bleef⁴, het was niet voldoende om de heren van „de ware vrijheid” aan het wankelen te brengen. Daar ging het immers in laatste instantie om. In de oppositie van de grote steden tegen de augmentatie en het secours mocht de Staatsgezinde overtuiging een woord meespreken – ofschoon veel minder dan de Prinses en haar raadgevers dachten – uiteindelijk waren deze zaken toch van een andere natuur dan die waarover het nu ging. Wanneer er echter een „nieuwigheid” in het ingewikkelde bestel der onderlinge machtsverhoudingen gebracht werd, een nieuwigheid die bovendien een vreemdeling ten

¹ „Remarques die gevallen sijn op het geven van stem aen de Here Hertog”. Ibidem.

² Cf. pag. 378-379.

³ Als noot 1.

⁴ Idem.

goede moest komen, dan kwam het principiële verzet weer naar boven en kreeg „de ware vrijheid” opnieuw gestalte.

De Prinses en haar medewerkers begrepen dat zij van hun plannen moesten afzien. Het ontwerp is dan ook niet in deliberatie gebracht¹ en zodoende bleef de Generaliteitsresolutie uit. Zij zou natuurlijk toch genomen moeten worden, wanneer de Gouvernante vóór de meerderjarigheid van haar zoon kwam te overlijden. De hertog zal niet de illusie gehad hebben dat hem dan wel de verlangde bevoegdheden zouden worden toegekend. Maar wie kon zeggen of het niet zou blijken dat al het verrichte werk, in zoveel jaren moeizaam tot stand gebracht, overbodig was geweest en ook de gedachte aan het optreden van de hertog als kapitein-generaal een illusie?

¹ Aantekening op van Bleiswijks exemplaar. A.R.A. inventaris 83: Particuliere notulen en rapporten etc. Delft, I.

Hoofdstuk III

DE ONDERHANDELINGEN OVER DE BARRIERE

Eén van de belangrijkste motieven van Maria Theresia om haar goedkeuring te geven aan de overgang van de hertog in Staatste dienst was de verwachting, dat hij op zijn nieuwe post van groot nut zou kunnen zijn voor de Oostenrijkse buitenlandse staatkunde.

De Habsburgse monarchie was in de dagen van Lodewijk XIV over het algemeen een trouw lid geweest van de anti-Franse coalities, waarvan de Zeemogendheden sedert 1688 de ziel en de kracht vormden. Deze politieke constellatie, bekend onder de naam „Oud Systeem”, bleef gedurende de eerste helft van de 18e eeuw voortbestaan, zij het dat Oostenrijk meer dan eens de neiging vertoonde de samenwerking met de Zeemogendheden op te geven voor een „Nieuw Systeem”, toenadering tot Frankrijk, dat de keizer uitnodigend de hand reikte. Het verloop en de uitslag van de Spaanse Successieoorlog hadden n.l. de oude Lodewijk XIV duidelijk gemaakt, dat Engeland bezig was zich tot Frankrijks gevaarlijkste rivaal en tegenstander te ontwikkelen, veel gevaarlijker dan de Habsburgers ooit geweest waren. Daarom bood hij, kort voor zijn dood, de keizer vriendschap en een verbond aan. Voorlopig echter zonder succes¹.

Dergelijke voorstellen tot „amitié et union” gingen in het vervolg nog enkele keren van Frankrijk uit en maakten de Weense regering steeds onzekerder en besluitelozener. Ze kon niet tot een beslissende keus komen, al schenen de voorstanders van het Nieuwe Systeem de slag te zullen binnenhalen, toen de Zeemogendheden Oostenrijk niet wilden steunen in de Poolse Successieoorlog (1731-1735), ondanks de grote concessies die Karel VI hun gedaan had in verband met de pragmatieke sanctie. De

¹ Braubach: Versailles und Wien, 86.

„union” met Frankrijk die daarvan het gevolg was, had echter niet veel te betekenen en was van korte duur¹. In de omgeving van de keizer handhaafde zich een kring van raadslieden, voor wie de alliantie met Engeland en de Republiek een vast staatkundig gegeven was. Dit bleek eens te meer na de vrede van Aken, toen Maria Theresia nogmaals de wenselijkheid van een heroriëntatie in de Oostenrijkse buitenlandse politiek aan de orde stelde en haar adviseurs bijna unaniem te kennen gaven, dat in de bestaande verdragen geen verandering gebracht moest worden en dat het Oud Systeem van kracht diende te blijven². Ook voor hen was, evenals voor de leidende kringen in Engeland en de Republiek – koning George en Newcastle, de Gouvernante, de Bentincks en, op de achtergrond, Brunswijk – het Oud Systeem „een dwingend politiek bijgeloof, een macht in zichzelf”³ geworden.

Geyl heeft dit thema meer dan eens breed uitgewerkt en er geen twijfel aan laten bestaan, dat de divergerende belangen van de deelnemers in het midden van de 18e eeuw het Oud Systeem tot een verouderde en overleefde staatkundige conceptie hadden gedegradeerd. Wat de Republiek betrof, zou een beleid van dogmatisch vasthouden aan Engeland, zoals Bentinck en Brunswijk bleven propageren, haar niet alleen ernstig in haar vrijheid van handelen moeten belemmeren, doch op de duur, wanneer Engeland en Frankrijk hun door de Akense vrede onderbroken krachtmeting zouden hervatten, ook gemakkelijk kunnen leiden tot een herhaling van de trieste gebeurtenissen in de Oostenrijkse Successieoorlog. Dat alles is duidelijk.

De problemen zouden helemaal opgelost zijn, als men daaraan kon toevoegen dat de Republiek na 1748 van Frankrijk niets of zo goed als niets meer te duchten had, als de bewering inderdaad waar zou zijn, dat het Franse continentale imperialisme was weggefallen⁴. Maar dat was nu juist niet het geval⁵. Het Franse imperialisme was absoluut niet dood en bleef ook na 1748 gericht op het traditionele doel: verwerving van de Zuidelijke Nederlanden, aanvankelijk zelfs met wapengeweld, geheel in de stijl van Lodewijk XIV. Frankrijk heeft in 1755 gedreigd, de oorlog met Engeland in de Amerikaanse koloniën over te brengen maar het vasteland van Europa door een inval in de Oostenrijkse Nederlanden, vrucht zowel van Pruisische agitatie als van het drijven van de invloed-

¹ Ibidem, 331.

² Ranke: *Der Ursprung des Siebenjährigen Krieges*, 13.

³ Geyl: *Willem IV en Engeland tot 1748*, 169.

⁴ Bartstra: *Vlootterstel en legeraugmentatie*, 31.

⁵ Cf. Veenendaal in *Tijdschr. voor Gesch.* 67 (1954), 120.

rijke adellijke officierenpartij onder leiding van de minister van oorlog d'Argenson en maarschalk Belle-Isle. Dit plan is om bepaalde, hierna te noemen redenen niet doorgegaan, maar het was slechts een verandering van methode en niet van object, toen de Franse regering met het Weense hof de verdragen van Versailles sloot. Het tweede verdrag, van 1757, bracht immers de Zuidelijke Nederlanden gedeeltelijk direct, gedeeltelijk indirect onder Franse invloed, zodra aan de Oostenrijkse voorwaarde, herovering van Silezië, voldaan was. Het heeft niet aan de goede wil van Versailles gelegen dat die voorwaarde niet vervuld werd en de Nederlanden zodoende aan zijn greep ontsnapten.

De militaire adelspartij, die van mening was dat juist de alliantie met Oostenrijk Frankrijk beroofde van de mogelijkheid de Nederlanden in te palmen, protesteerde luidkeels en aanhoudend tegen dit verbond, een protest dat weerklank vond in de publieke opinie¹, maar zij kon niet weten – de inhoud van het verdrag werd zorgvuldig geheim gehouden – dat het hof geheel in de lijn handelde van de traditionele expansiepolitiek, doch alleen met andere middelen. En waarom zouden Versailles en Wenen het geheim zo angstvallig bewaard hebben, tenzij uit vrees in het andere geval de Republiek de doodsschrik op het lijf te jagen? Wat zouden de Hollandse regenten, de „neutralisten”, gedaan hebben, wanneer Oostenrijk Silezië wél had teruggewonnen en Frankrijk dientengevolge de hand had kunnen leggen op de Zuidelijke Nederlanden of althans op een belangrijk deel daarvan?

Het waren echter niet alleen de Zuidelijke Nederlanden die na 1748 door deze expansiezucht bedreigd werden, ook de Republiek zelf liep gevaar. Frankrijk, dat in 1756 het besluit van de Republiek om neutraal te blijven in het Europese conflict zo luid had toegejuicht, zocht haar twee jaar later in de oorlog te drijven tegen Engeland². „France still desired to be the arbiter of Europe, though she pursued the aim with patience and finesse, instead of the cruder and bolder methods of Louis XIV”, constateerde Pares in een beschouwing over het nut van de „balance of power” in de jaren '40 en '50³.

Als men wil volhouden dat het Franse imperialisme verdwenen was, dan kan dat hoogstens voor een bepaalde tijd na 1763 gelden, toen de afloop van de oorlog bewezen had dat de samenwerking met Habsburg Frankrijk niet nader tot de natuurlijke grenzen had gebracht, en de Repu-

¹ Rohden, 20-21.

² Cf. pag. 472-473.

³ Pares: American versus continental warfare, 431.

blik op de druk van Versailles onmiddellijk had gereageerd met een toenadering tot Engeland¹.

Had de Republiek anderzijds het Engelse maritieme en koloniale imperialisme meer te duchten dan het Franse? Ja en nee. Voorzover de traditie en de bestaande verdragen tussen de Zeemogendheden Engeland de kans boden, de Republiek mee te slepen in iedere oorlog waarin het zelf betrokken raakte, hield dit imperialisme ongetwijfeld een groot gevaar in. De wilde roekeloosheid waarmee het Britse volk in 1739 en 1755 zijn aarzelende regering tot de oorlog aandreef, maakte het wel duidelijk dat neutraliteit voor de Republiek de aangewezen weg was, nog afgezien van haar financiële en militaire ontreddering, die geruime tijd ter sanering eiste. In dit verband kan men Bentinck en Brunswijk moeilijk anders dan bouwers van politieke luchtkastelen noemen.

In het andere geval, dus wanneer de banden tussen de Zeemogendheden verbroken zouden worden en beiden hun vrijheid van handelen tegenover elkaar zouden hernemen, was de Republiek in een eventueel conflict natuurlijk geen partij voor haar veel machtiger tegenstander en zouden haar politieke en economische belangen ernstig benadeeld kunnen worden, althans wanneer Engeland dat zou willen. Maar was in de 18e eeuwse Europese constellatie een totale vernedering van de Republiek of een verovering van haar voornaamste koloniën wel in het voordeel van Engeland? Blijkbaar niet. Veenendaal merkte op dat dit land in de oorlog van 1780 niet de Staatse levensbelangen aantastte en de Republiek niet naar de keel vloog². Hetzelfde kon met meer recht gezegd worden van de Zevenjarige oorlog, toen de Republiek neutraal bleef. Zeker werd haar handel in de jaren 1756-1759 ergerlijk gemolesteerd, maar daarbij bleef het; toen zij zich in dat laatste jaar ter zee wat beter in postuur stelde, liet Engeland het niet tot een breuk komen en bleek een *modus vivendi* zeer wel te verwezenlijken.

Het is bovendien een, ook van Engelse zijde te weinig erkend feit, dat de Britse politiek na 1755 nog lang de sporen van het Oud Systeem bleef vertonen en dat het bewind van William Pitt geenszins een breuk over de gehele lijn betekend heeft met dat van zijn voorgangers. In de oppositie de felste bestrijder van de wijze, waarop de theorieën van de Whig-staatkunde door koning en ministerie werden geïnterpreteerd, bleek hij op meerdere punten gevoelig voor de opvattingen van zijn tegenstanders, toen hem de lang verbeide regeringsverantwoordelijkheid werd

¹ Rohden, 25 en 27.

² Als pag. 150, noot 5.

opgedragen. Tijdens zijn bewind was de gedachte aan het Oud Systeem nog levend genoeg om bij tijd en wijle de kop op te steken. Hoe dient men anders het Britse dualistische beleid tegenover de Republiek te verklaren, dat er niet tegen opzag in 1758, midden in de hevigste crisis die de verhouding tussen de Zeemogendheden sinds jaren had ondergaan, herhaalde'lijk bij de oude partner aan te dringen op toetreding tot de Engels-Pruisische alliantie? Meer dan wat ook heeft dit gecompliceerde gedrag van Engeland verwarrend gewerkt op de Oranjepartij en met name op de hertog en Bentinck.

Het Oud Systeem vond zijn uitdrukking in de gezamenlijke belangen van de drie deelnemers in de Zuidelijke Nederlanden, het traditionele slagveld tegen Frankrijk. De verhouding van de Republiek tot haar stamverwante nabuur was, behalve door de verdragen van 1648 en 1732, geregeld door het barrièretractaat van 1715, dat drie jaren later enkele wijzigingen had ondergaan¹. Daarbij had zij het recht gekregen, eigen garnizoenen te onderhouden in Namen, Doornik, Meenen, Veurne, Warneton, Yperen en fort Knokke en een met Oostenrijkers samengestelde bezetting in Dendermonde.

De Zeemogendheden profiteerden daarenboven van de gunstige handelstarieven die zijzelf in de dagen van hun tijdelijk beheer, voorafgaande aan de overdracht van de Zuidelijke Nederlanden aan de keizer in 1715, hadden vastgesteld en die hen tot economische exploitatie van dit gebied in staat stelden. Weliswaar stipuleerde het 26e artikel van het barrièretractaat dat de drie bondgenoten „zo spoedig mogelijk” een handelsverdrag moesten sluiten, maar Engeland en de Republiek, vrezend dat een handelsovereenkomst een einde zou maken aan hun tarieven, hadden eerst de onderhandelingen op de lange baan geschoven en traineerden ze opzettelijk toen uitstel niet langer mogelijk was, zodat bij het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog de uitvoering van artikel 26 nog steeds een vrome wens was².

Voor het onderhoud van de vestingwerken van de barrièresteden was Wenen bovendien een jaarlijkse subsidie van 500.000 patacons (of f 1.250.000) schuldig aan de Republiek, te voldoen in driemaandelijks termijnen, een bedrag dat geheel ten laste kwam van de Oostenrijkse Nederlanden. Ingeval van wanbetaling hadden de Staten Generaal in Den Haag het recht, beslag te leggen op de in de kassen van de Vlaamse en Brabantse ontvangers aanwezige gelden. Tot 1740 was de subsidie regel-

¹ Tekst van de verdragen van 1715 en 1718 bij Geikie-Montgomery, appendix E, III.

² Van Houtte: *Histoire économique*, 306.

matig uitbetaald maar de Republiek had er weinig van besteed aan reparaties van de verdedigingswerken, met het gevolg dat de steden in de Oostenrijkse Successieoorlog een gemakkelijke prooi van het Franse leger waren geworden. Bij de vrede werden ze gerestitueerd, maar de keizerin hervatte de betalingen niet. Zij liet het voorkomen dat dit gebeurde, omdat de Zeemogendheden hunnerzijds het barrièreverdrag niet waren nagekomen door het afsluiten van een handelsaccoord te saboteren. In werkelijkheid steunde haar besluit echter op veel principiële gronden.

Vanaf het moment dat zij de regering had aanvaard, had Maria Theresia er naar gestreefd, in de sterk feodale Donaumonarchie met haar verspreide nevenbezittingen een meer verlicht en rationeel bewind te voeren, dat in de Nederlanden onder de gevolmachtigde minister Botta Adorno tot een actieve welvaartsopolitiek moest leiden. De keizerin pretendeerde daartoe krachtens haar soevereiniteit gerechtigd te zijn en dit was precies wat de Zeemogendheden, en vooral de Republiek, heftig bestreden. De Staatse resident in Brussel, Willem van Haren, broer van Onno Zwier, formuleerde hun opvattingen het scherpst door te stellen, dat de keizerin geenszins de onbeperkte oppermacht over de Zuidelijke Nederlanden bezat, maar dat zij door het barrièreverdrag een soort fideicommissaris was geworden, in naam der Zeemogendheden belast met het bestuur over dit gebied¹. Maria Theresia met haar hoge opvattingen omtrent soevereiniteit en keizerlijke waardigheid vatte een dergelijke uitlating op als een grievende belediging en wenste vóór alles haar hoogheidsrechten met de daaruit voortvloeiende consequenties erkend te zien.

Zo groeide het probleem dat sindsdien bij staatslieden en diplomaten, bij kooplieden en militairen bekend stond als „de barrière” en dat in een uitgebreide literatuur zijn neerslag heeft gevonden. Naast de auteurs van algemene en samenvattende werken hebben zich ten onzent Bussemaker, Geyl en Kalshoven meer speciaal met de kwestie bezig gehouden, van Engelse zijde Lodge en Geikie-Montgomery, de Oostenrijkers von Arneth, Beer en Schlitter en de Belgen Gachard, Laenen, Hubert en de Boom². Aan een afzonderlijke monografie, die het hele verloop van de barrière-onderhandelingen omvat of eventueel de periode voor of na de Oostenrijkse Successieoorlog, heeft zich echter tot nu toe

¹ Laenen, 84.

² Bussemaker in zijn inleidingen op de door hem gepubliceerde delen van de Archives; Geyl in verschillende werken en artikelen, vooral in: Willem IV en Engeland; mej. Kalshoven behandelt in het betreffende hoofdstuk van haar boek de kwestie zeer diepgaand, doch stelt het Engelse overwicht te eenzijdig in het licht; voor de andere auteurs cf. literatuuropgave.

niemand gewaagd en dit is, gezien het weinig opwindende karakter van het probleem en de afschrikwekkende hoeveelheid papier die Wenen, Den Haag, Londen en Brussel eraan besteed hebben, alleszins begrijpelijk. Op de volgende bladzijden zal getracht worden een indruk te geven van het aandeel dat de hertog gehad heeft in de onderhandelingen die de barrièrekwestie tot een oplossing moesten brengen. Daartoe is het nodig, de werking van de geheime diplomatie te schetsen, die voortdurend naast de openlijke deliberaties van de officiële regeringsvertegenwoordigers bestaan heeft en die voor een belangrijk deel, zo niet het belangrijkste, het verloop van de onderhandelingen bepaald heeft. In deze geheime diplomatie hebben n.l. de hertog en Bentinck een hoofdrol gespeeld en dit wel, in tegenstelling tot wat Nijhoff daarover beweerde¹, in grote eensgezindheid.

Het besluit van de keizerin, overeenkomstig het advies van haar raadgevers het Oud Systeem te continueren, was genomen juist voor Bentincks aankomst in Wenen, waar hij onder meer de overgang van de hertog in Staatse dienst moest bewerken, zodat Maria Theresia niet lang aarzelde met in principe haar toestemming daartoe te geven. Geheel oprecht was de intentie waarmee zij de hertog liet gaan evenwel niet, omdat zij persoonlijk in het Oud Systeem bitter weinig vertrouwen had en veel meer geporteerd was voor een buitenlands beleid zoals dat door Kaunitz, het jongste lid van haar „conferentie” van raadgevers, ontvouwd was: het zoeken van toenadering tot Versailles om mettertijd een scheiding te bewerken van de Frans-Pruisische alliantie en zodoende de absoluut noodzakelijke voorwaarde te scheppen voor een herovering van Silezië. Kaunitz' missie naar het Franse hof in 1750, waar hij als ambassadeur de mogelijkheid om zijn plan te verwezenlijken moest onderzoeken en de zending van Brunswijk naar Den Haag in hetzelfde jaar, waar deze het contact met de Zeemogendheden moest verlevendigen, waren de uitingen van de beide impulsen waaraan de Oostenrijkse buitenlandse politiek reeds zolang onderhevig was.

De keizerin zou moeilijk méér bekwame personen voor de tegenstrijdige opdrachten hebben kunnen vinden. Kaunitz' diplomatieke kwaliteiten en zijn brede geest maakten hem bij uitstek geschikt voor de revolutionaire taak die hij zichzelf gesteld had. De hertog daarentegen behoorde tot die mensen, voor wie een bepaalde staatkundige conceptie de onbeweeglijkheid van een dogma bezit en die daarnaast een verbluffende soepelheid van denken kunnen opbrengen bij het zoeken naar mid-

¹ Nijhoff, 49-50.

delen om hun principes in praktijk te brengen. Het Frans-Pruisische bondgenootschap was voor de hertog de natuurlijkste zaak ter wereld, een eis van de Staatsrason der beide landen en het teken van hun permanente vijandschap jegens Oostenrijk. Met betrekking tot de Republiek hoefde hij deze opvatting, voorzover het Frankrijk betrof, niet te herzien, omdat ze weerklank vond in de Orangistische traditie, maar met Pruisen was het een ander geval. Het kostte hem daarom nogal eens moeite, bepaalde gunstige uitlatingen in de Haagse politieke kringen over de Oostelijke nabuur te verwerken en hij achtte het zijn plicht, bij zijn vrienden op gezette tijd tegen koning Frederik stemming te kweken¹. Maria Theresia had de hertog als haar persoonlijke vertegenwoordiger naar de Republiek gezonden en hij heeft zich ook als zodanig beschouwd; hun briefwisseling is er het bewijs van². Er blijkt uit, hoe de keizerin hem de verdediging van de Oostenrijkse belangen aanbeval in de penibele kwesties van de barrière en het aan aartshertog Jozef toegedachte Rooms-koningschap. Zij spoorde hem aan, ertoe mee te werken dat de Zee-mogendheden tot een subsidieverdrag met Rusland zouden komen, hetgeen haar zeer ter harte ging. Meermalen kwam ook de interne situatie in het Duitse Rijk ter sprake. De verstandhouding tussen de keizerin en haar neef was aanvankelijk zelfs zo vertrouwelijk, dat zij bij hem informeerde naar de namen van personen uit het Weense politieke leven die, naar zijn mening, in aanmerking konden komen voor de bezetting van de belangrijke Oostenrijkse ambassades te Londen, St. Petersburg en Turijn³.

Toen Brunswijk in de Republiek aankwam, lagen de onderhandelingen over de barrière al geruime tijd stil. Ze waren begonnen op het Akense vredescongres, waar Willem Bentinck, de voornaamste gevolmachtigde van de Republiek, met geen mogelijkheid zijn collega Kaunitz de toezegging had kunnen ontwringen, dat het barrièreverdrag van Oostenrijkse zijde weer geheel nageleefd zou worden. Onder Engelse pressie had hij genoeg moeten nemen met de schriftelijke belofte, dat de Franse troepen de barrièresteden aan het Staatse leger zouden over-

¹ Zo verzekerde hij Bentinck, toen deze in de zomer van 1751 in Engeland vertoefde, dat de Pruisische koning grote plannen had die misschien spoedig zouden losbreken en waarvan de Engelse koning gemakkelijk het eerste slachtoffer kon worden in Hannover. 4 juni 1751. B. M. Egerton, 1741.

² In zijn brief van 28 juni 1751 bracht de hertog de anti-Oostenrijkse stemming in de Republiek ter sprake, die hem zeer hinderde; desondanks zou hij volhouden, schreef hij, en handelen in het belang van de Prins en zijn gezin, voor het welzijn van de gemeenschappelijke zaak en „surtout pour les intérêts de Votre Majesté”. N.S.A. II 64.

³ Hertog aan Maria Theresia, 15 aug. 1751. Ibidem.

geven, zonder dat er iets vastgesteld werd over de betaling van de subsidie met de achterstallen en over het herstel van de oude tarieven, die het Brusselsche gouvernement onder Frans toezicht tijdens de oorlog was begonnen te negeren¹. Dat Bentinck daarin berust had, was in strijd met zijn instructies en het werd hem van verschillende zijden in de Republiek zeer kwalijk genomen.

De Staten Generaal schijnen nog bedreigd te hebben met de uitvoering van het artikel van het barrièreverdrag dat hun het recht gaf, beslag te leggen op de gelden in de Vlaamse en Brabantse ontvangerskantoren, maar toen Oostenrijk antwoordde geweld met geweld te zullen keren, namen zij, misschien uit vrees dat de keizerin het hele verdrag zou opzeggen, hun toevlucht tot onderhandelingen². Die kwamen slechts traag op gang, doordat de Stadhouder bij de grote hoeveelheid allerhande zaken die hem in beslag nam, maar weinig attentie voor de barrière kon opbrengen. De ijverige Bentinck reisde toen naar Wenen, waar hij steeds meer overtuigd raakte van de billijkheid van de weigering der keizerin nog langer eenzijdig het verdrag na te leven, terwijl de Zeemogendheden zich eraan onttrokken. Hij was derhalve bereid tot concessies, zoals het sluiten van een handelsverdrag, maar in de Republiek werd hij van Austrofilie beschuldigd en zijn rapporten maakten op het Stadhoudelijk paar weinig indruk³.

Eerst in het voorjaar van 1750 gaven de Zeemogendheden uitzicht op een handelsovereenkomst, maar de keizerin die in hun mooie woorden terecht geen vertrouwen stelde, liet op 28 mei aan hun gezanten Keith en Burmania medelen dat zij tot serieuze besprekingen alleen bereid was, als men het van te voren over een aantal basispunten eens kon worden. Het voornaamste daarvan was de erkenning, dat de bestaande verdragen voor alle partijen gelijkelijk verplichtend waren en dat men daarom bij het voeren van de onderhandelingen slechts „à pas égaux” te werk kon gaan. Anders gezegd, de keizerin verlangde haar soevereine rechten over de Oostenrijkse Nederlanden erkend te zien, met de toevoeging dat zij niet tot het betalen van de subsidie gehouden was, wanneer er geen handelsaccoord tot stand zou komen. In augustus herhaalde Maria Theresia haar voorwaarden maar de Zeemogendheden gaven geen antwoord; slechts haar opmerking dat de gehele last van het herstel der door de Fransen ontmantelde barrièresteden niet op Oostenrijk alleen kon drukken maar dat de Zeemogendheden daarin rechtvaar-

¹ Lodge: Studies, 406. Voorts Bigwood, 231 en 232.

² Laenen, 87.

³ Hertog aan Maria Theresia, 28 aug. 1751. N.S.A. II 64.

digheidshalve moesten bijdragen, ontving een afwijzende Engelse reactie. De besprekingen waren daarmee op dood spoor gekomen en het was in dit stadium, dat de hertog zijn carrière in de Republiek aanving.

Zijn openlijk partijkiezen voor de Bentincks bracht hem meteen het wantrouwen van vele regenten en de vijandschap van de Friese hofkringen. In Wenen betwijfelde men daarom de wijsheid van zijn ostentatief optreden en vroeg men zich af, of hij niet verstandiger had gedaan het gecompliceerde politieke terrein in de Republiek eerst eens voorzichtig te verkennen, maar Kaunitz, aan wie de keizerin de belangrijkste brieven van de hertog toezond, keurde diens demarche goed; de gezant was van oordeel dat het altijd verkeerd was, in een dergelijke situatie ten halve te handelen¹.

De Bentincks en de hertog vormden sindsdien het kleine, op zichzelf staande groepje, dat de barrièrecrisis wilde oplossen op de enige manier die succes kon hebben, n.l. door de betrokken partijen over en weer tot concessies te bewegen. Hun bereidheid om behalve te nemen, ook te geven was de oorzaak van hun isolement, want in de ogen van de Staten Generaal en de Engelse en Oostenrijkse regeringen was de betekenis van de barrière zozeer gedevalueerd, dat zij er niet aan dachten de onderhandelingen te voeren op basis van concessies. In de Republiek heerste in brede kringen de mening dat de barrière, blijkens de ervaring, in militair opzicht waardeloos en vanuit politiek standpunt slechts de gevaarlijke aanleiding tot overbodige oorlogen met Frankrijk was. De hertog noemde hen, die er zo over dachten, neutralisten of kwalijkgezinden. Hij was er zich niet van bewust, dat zijn qualificatie betrekking had op een veel grotere groep van de bevolking dan op de oude kern van Staatsgezinde regenten en ondernemers. Deze neutralisten, die de regeringscolleges beheersten, wilden echter niet het hele barrièreverdrag ongedaan maken, omdat hen dit nog teveel handelsmogelijkheden bood. Zij dachten de onderhandelingen met Wenen en Brussel te benutten om te redden wat er aan financiële en economische voordelen nog te redden viel en daarom bleven zij stokstijf de uitbetaling van de subsidie met de achterstallen en het weer invoeren van de oude tarieven van Oostenrijk eisen. Hun beleid vond bijval bij de Staatse gouverneurs, commandeurs en stafofficieren, wier tractementen uit die subsidie betaald moesten worden en die dan ook, sedert de keizerin deze ingehouden had, geen sou meer hadden ontvangen, met uitzondering van enkelen die over goede relaties beschikten².

¹ Schlitter, 151-152 en 154.

² Zij presenteerden wel requesten aan H.H.M. (b.v. Res. Staten v. Holland, 24 juni

Engeland, dat ook de nadelen van het nieuwe bewind in de Nederlanden ondervond, zij het in mindere mate dan de Republiek, was wel geneigd de eisen van de laatste te ondersteunen, doch onderling wanstouwen tussen de handelskringen in beide landen maakte een eensgezind optreden dikwijls zeer moeilijk. Bovendien gingen de Britse regering allerlei zaken, zoals het Rooms-koningschap voor aartshertog Jozef¹, veel meer ter harte dan de barrière.

Maria Theresia was harerzijds wel tot onderhandelen, maar niet tot toegevendheid bereid; voor haar was trouwens niet Frankrijk maar Pruisen de voornaamste vijand, tegen wie zij haar bondgenoten wilde mobiliseren. Zij wenste hen te doen toetreden tot het in 1746 tussen haar en de Russische keizerin gesloten verdrag van St. Petersburg, waarbij de accessie der Zeemogendheden dan de vorm zou moeten hebben van een met de tsarina te sluiten subsidieverdrag. Door Russische troepen in de Oostzeeprovincies te concentreren zouden de verbonden koning Frederik in bedwang kunnen houden. Engeland en de Republiek toonden echter weinig belangstelling voor een dergelijke kostbare politiek. Wat de barrière betrof, was Maria Theresia, zoals gezegd, absoluut ongenegen de betalingen aan de Republiek te hervatten zolang er geen handelsovereenkomst gesloten was. Toch was het schermen met dit accoord ook niet meer dan een manoeuvre, een voorwendsel om de subsidie in te houden, want naarmate het economisch beleid van Botta Adorno vruchten begon af te werpen, verminderde de interesse van de keizerin voor een handelsverdrag met de Zeemogendheden. Zij had bovendien niet het minste ontzag voor de verzwakte Republiek en de pessimistische rapporten over de geringe militaire kracht van deze bondgenoot, over zijn financiële tekorten en interne verdeeldheid, die haar behalve door de gezanten, ook door de hertog werden toegezonden, waren niet de geschikte middelen om haar het denkbeeld van een concessie-politiek aannvaardbaar te maken.

In deze doolhof van tegenstrijdige belangen en de daarbij behorende geprikkelde gemoederen bewogen zich de hertog en zijn vrienden, de meest actieve welgezinden, speurend naar mogelijkheden om de ver-

1757), maar zonder succes; slechts bij hoge uitzondering deed men iets voor de meest aanzienlijken. Zo ontving generaal van Hompesch van Genderen, lid van de Hollandse Ridderschap en commandant van Veurne, op aanbeveling van de Prinses een „douceur” van f 1000 uit het fonds van de secrete diensten, zij het onder protest van de Raadpen-sionaris die dit fonds beheerde.

Quitanties van secrete diensten, 1751-1754. A.R.A.arch. Steyn, 42.

¹ Cf. Horn in E.H.R.

standhouding tussen de drie belanghebbende regeringen te verbeteren, aanhoudend teleurgesteld maar telkens opnieuw aangezet door de overtuiging dat, wanneer het barrièreprobleem niet definitief werd geregeld, het Oud Systeem verloren zou zijn. En daarbij kon de hertog dan nog niet eens vanaf het eerste moment zijn krachten voor het grote doel inzetten, doordat de Prins en de Prinses hem aanvankelijk links lieten liggen. Er verliep een half jaar, eer hij toegang kreeg tot de zgn. conferentie van de Stadhouder, een tweemaal per week gehouden bijeenkomst van diens voornaamste adviseurs en medewerkers, waarin hoofdzakelijk kwesties van buitenlands beleid aan de orde kwamen. De oprichting van deze conferentie was geheel het werk van Bentinck geweest en vormde alweer een onderdeel van zijn grote reorganisatieplan.

Willem IV had erin toegestemd dat uitsluitend welgezinden aan de vergaderingen zouden deelnemen, zoals Bentinck zelf en zijn broer, Raadpensionaris Steyn, griffier Fagel, de vertegenwoordiger van de Eerste Edele in Zeeland van Borssele, die overigens zelden verscheen, het lid van de Hollandse Ridderschap van Wassenaar-Katwijk, door wiens invloed de Prins de kleine steden van het Hollandse Noorderkwartier beheerste en tenslotte secretaris Larrey, die de notulen hield¹. Gronsveld, de Back en de Friezen bleven eruit geweest maar, tegen de zin van Bentinck, ook Brunswijk.

Zelfs toen het hof aan het voortzetten van de onderhandelingen met Wenen begon te denken en het voor de hand lag de hertog daarin te betrekken, liet men hem nog terzijde staan. Eerst toen de Stadhouder een paar verontwaardigde en dreigende brieven van Maria Theresia ontving over een ergerlijk geval van machtsmisbruik door de gouverneur van Namen, werd hij zo ongerust dat hij de hertog uitnodigde de zittingen van de conferentie bij te wonen en alles in het werk te stellen teneinde de imperiale toorn te doen bedaren.

Het gedrag van de Staatse bevelhebbers en hun troepen in de barrièresteden heeft er veel toe bijgedragen, de verhouding tussen de Republiek en Oostenrijk te vergiftigen. Hubert heeft over de geschiedenis van deze garnizoenen een instructief boek gepubliceerd, waarin hij diverse commandanten, onder wie opmerkelijk veel Friezen en Groningers²,

¹ Archives 4, II, inleiding VIII e.v.

² De familie van Burmania was sterk vertegenwoordigd in de hogere militaire rangen en functies; G. O. van Burmania was generaal der infanterie, kwartiermeester, gouverneur van Sluis en adjudant van de Prinses. Een generaal-majoor van Burmania was commandant van de citadel van Namen, terwijl een kolonel D. M. van Burmania het bevel voerde te Sas van Gent (Res. Raad van State, 19 april 1754, 18 febr. en 22 april 1755). De gene-

hautaine minachting voor de Oostenrijkse Nederlanders verweet, die zij gewoon waren te beschouwen als bewoners van veroverd gebied. Een dergelijke houding was ook in de Haagse regentenkringen algemeen verbreid en resident Willem van Haren was wel de minst aangewezen figuur om een minnelijke schikking met Brussel te bevorderen. Daarvoor had de hertog eerder in aanmerking kunnen komen, zoals zijn briefwisseling met Bentinck in de zomer van 1751 bewijst; zijn bereidheid om ook op dit terrein van gevaarlijke spanningen goede diensten te verlenen, vloeide voort uit zijn streven de alliantie te versterken door alle punten van verbittering weg te nemen.

Hij veroordeelde rondit het onbetamelijk optreden van verschillende gouverneurs alsook de steun die zij daarbij van Den Haag ondervonden, waarvoor hij de Prins aansprakelijk stelde¹. Toen de keizerin de Stadhouder een lange memorie met klachten deed toekomen en in duidelijke termen genoegdoening voor deze grieven verlangde, erkende de hertog dat zij het gelijk aan haar zijde had. Anderzijds ergerden hem evenzeer de represaillemaatregelen van Botta Adorno; als zodanig beschouwde hij – en de meeste regenten met hem – sommige van diens economische beschikkingen. Een duidelijker bewijs van wraakneming was de publicatie van een plakkaat, dat alle buitenlandse (lees: Staatse) onderofficieren en soldaten verbood het Oostenrijkse grondgebied te betreden, tenzij voor hun mars naar of uit de barrièresteden². De afkondiging van dit plakkaat had al aanleiding gegeven tot hevige disputen tussen Botta Adorno en W. van Haren, maar de toepassing ervan tegen twee cadetten deed een felle anti-Oostenrijkse stemming ontstaan, vooral in Amsterdam. De hertog berichtte de keizerin dat de stad in de Statenvergadering verklaard had, dat Brussel het op de Republiek voorzien had. Buiten de Vergadering sprak de deputatie druk over de nieuwe kanalen die tussen Brugge en Gent aangelegd werden, over het gerucht van een nieuwe Compagnie van Oostende, over het niet betaald worden van de troepen en de generaals in de barrière. Het thans gepubliceerde plakkaat had, volgens de Amsterdammers, geen ander doel dan de troepen die de Republiek nog restten, ook nog te ruïneren. Er zou haar niets anders

raals Schwartzberg, Aylva en Syrtema van Grovestins waren gouverneurs van resp. Namen, Maastricht en Yperen. De broers J. en B. Lewe van Aduard waren beiden luitenant-generaal; de laatste was bovendien commandeur van Doornik. (Res. Raad van State, 23 april 1755 en 19 april 1757).

¹ Hertog aan Maria Theresia, 17 juli 1751. N.S.A. II 64.

² Recueil des Ordonnances des Pays Bas Autrichiens, uitgeg. door L. Gachard, J. de le Court en P. Verhaegen. 3e serie, VII (1751-1756), 25. Bruxelles, 1894.

over blijven, dan zich onder bescherming van Frankrijk of Pruisen te stellen¹.

De bemiddeling van de hertog staat in één geval vast, misschien het meest onverkwikkelijke van alle. Het betrof het proces van het echtpaar Gobert, dat in december 1750 te Namen gearresteerd was op beschuldiging van een garnizoenssoldaat tot desertie te hebben aangezet². De magistraat eiste de gevangenen terstond op, om voor hem als de competente rechtbank, terecht te staan, maar gouverneur Schwartzberg behield met goedkeuring van de Raad van State en de Staten Generaal de procedure aan zich. Dit leidde tot een hevig conflict met Brussel. Toen de gearresteerden aan de tortuur onderworpen werden, waarvoor de beul uit Maastricht moest komen, gaf hertog Karel van Lotharingen, de gouverneur der Oostenrijkse Nederlanden, de zaak over aan Wenen. De keizerin, die juist haar memorie van klachten aan de Stadhouder zou zenden, voegde er een brief bij waarin zij haar afschuw en verontwaardiging over het proces Gobert de vrije loop liet³; zij eiste de onmiddellijke uitlevering van de beklaagden en dreigde met een „éclat” wanneer dit niet zou gebeuren; de hertog en de Oostenrijkse gezanten in Den Haag en Londen ontvingen een copie van dit schrijven.

De Stadhouder wilde zich, op advies van de conferentie, met een beleefd briefje van de zaak afmaken, doch Maria Theresia reageerde nog feller dan de eerste keer en verzocht de hertog dringend tussenbeide te komen. Eerst toen scheen de Prins in te zien dat het ernst was. Hij riep de hertog ter conferentie en verzocht hem, de keizerin te antwoorden dat hij, de Prins, persoonlijk de eenheid en harmonie verlangde te bevorderen, maar dat de openbare behandeling van het proces er de oorzaak van was dat hij nog niets had kunnen doen⁴. Men dient hierbij dan te bedenken dat hijzelf toestemming had gegeven de zaak in de Raad van State en vervolgens in de Staten Generaal in behandeling te nemen.

Het was de hertog niet ontgaan dat het verloop van de kwestie een gevaarlijke wending dreigde te nemen en daarom had hij, reeds voordat de Stadhouder zijn bemiddeling verzocht, een zeer onderdanige brief aan de keizerin geschreven, waarin hij haar smeekte voorlopig nog elk definitief besluit te willen opschorten⁵. Toen de Prins dit ter ore kwam,

¹ Hertog aan Maria Theresia, 28 juni 1751, N.S.A. II 64.

² Uitvoerig over deze kwestie: Hubert, 161 e.v.

³ D.d. 3 mei 1751. Hubert, 169; ook bij von Arneth: Maria Theresia nach dem Erbfolgekriege, 257.

⁴ Notulen conferentie 9 juli 1751. K.H.A.arch. Anna, 450.

⁵ Hertog aan Maria Theresia, 27 juni 1751. N.S.A. II 64.

verdween zijn ontsteltenis en bekommerde hij zich niet meer om het geval. Derhalve werd het onderzoek voortgezet en werden de Goberts opnieuw aan de tortuur onderworpen. Zodra dit in Wenen bekend werd, wendde de keizerin zich nogmaals tot de hertog. De brief die deze op 13 augustus in de conferentie bracht¹, liet er geen twijfel over bestaan, hoezeer de schrijfster zich gekwetst achtte door de barbaarse methodes van de Staten en hoezeer haar het lot van de ongelukkigen ter harte ging. De meeste indruk maakte evenwel haar verzekering dat zij, wanneer de beschuldigten niet terstond zouden worden uitgeleverd, haar toorn niet langer zou bedwingen en tot represailles zou overgaan, wat er ook de gevolgen van mochten zijn. Vrezend voor deze gevolgen, adviseerde de conferentie daarop het verzoek van de keizerin zo spoedig mogelijk in te willigen. Fagel kreeg opdracht de zaak in de regeringscolleges te regelen, waarbij hij als argumenten moest aanvoeren dat de Prins op de hoogte was van de goede intenties van de keizerin en enige genoegdoening wilde geven, daar de procedures van de Namense krijgsraad niet in orde waren en het proces onregelmatig en met hardheid gevoerd was².

Nadat Schwartzenberg de gearresteerden aan de magistraat had overgegeven, bedankte de keizerin de hertog en kende hem de gehele verdienste toe voor de goede afloop van het incident³. Te Wenen heerste n.l. het misverstand, dat hij een invloedrijk persoon in de Republiek was en hoeveel moeite de hertog zich ook gaf om zijn werkelijke situatie uiteen te zetten, men begreep niet of wilde niet begrijpen dat hij slechts incidenteel zijn goede diensten kon bewijzen. Hij was daarbij volkomen afhankelijk van de inlichtingen die zijn vrienden hem wilden geven. Toen Fagel hem eens op de hoogte bracht van een ander conflict tussen de militaire autoriteiten en de magistraat van Namen, ried hij hem aan, eerst bepaalde onderzoeken te doen alvorens een officieel protest te Brussel in te dienen⁴.

Maria Theresia's klachtenmemorie had inmiddels een merkwaardig effect gesorteerd. Bij de bespreking ervan in de conferentie van 21 mei 1751, waaraan de Prinses, de Raadpensionaris, de griffier en Larrey deelnamen – de Prins vertoefde in Zeeland en Bentinck in Londen – kwam het idee naar voren, van deze gelegenheid gebruik te maken om de onderhandelingen over de barrière weer op gang te brengen. Besloten

¹ Maria Theresia aan hertog, 31 juli 1751, Ibidem.

² Notulen conferentie 13 aug. 1751. K.H.A.arch. Anna, 450.

³ Maria Theresia aan hertog, ongedateerd, doch antwoord op diens brief van 25 aug. 1751. N.S.A. II 64.

⁴ Hertog aan Fagel, 12 aug. 1753. A.R.A.arch. Fagel, 189b.

werd, dat de Prins in die zin aan de keizerin zou schrijven en dat Bentinck verzocht zou worden de Engelse regering over het denkbeeld te polsen. Bentinck moest bij zijn terugkomst rapporteren dat het hem niet gelukt was de Engelsen tot een bijdrage aan het herstel van de vestingen te bewegen – de drempel waarvoor de onderhandelingen tot dan toe waren blijven steken¹ – maar dat zij wel bereid waren de besprekingen te hervatten. Nauwelijks waren de Zeemogendheden het hierover eens geworden of Bentinck en de hertog beraamden middelen om bij voorbaat de invloed van de kwalijkgezinden op het aanstaande overleg te weren en zichzelf de controle daarop voor te behouden. Om dit te bereiken was het beslist noodzakelijk dat zij konden rekenen op de Engelse en Staatse vertegenwoordigers in Wenen. Met Burmania was dit nu echter niet het geval. Hij had al meermalen bewezen dat hij de neutralistische opvattingen van de Friese partij aan het Stadhouderslijk hof was toegedaan, o.a. door Bentincks beleid tijdens diens verblijf in Wenen te critiseren. De Oostenrijkse regering schonk hem om die reden evenmin vertrouwen en achtte hem bovendien onbekwaam, zodat de keizerin het contact met de Zeemogendheden in haar residentie bij voorkeur via de Engelsman Keith onderhield, die als een trouw aanhanger van het Oud Systeem en als een welonderlegd diplomaat bekend stond. Hij beschikte over uitgebreide relaties en was onder meer met Bentinck in briefwisseling, die hem nu zijn ernstige bezorgdheid over de houding van de Staatse gezant toevertrouwde². De hertog van zijn kant waarschuwde Maria Theresia voor de eventuele manipulaties van Burmania bij de komende onderhandelingen³. Haar antwoord was voor de twee vrienden zeer inspirerend: zij behoefden niet te vrezen dat Burmania vrij spel kreeg, want de keizerin was voornemens het overleg in Brussel in plaats van in Wenen te doen geschieden. Zij herhaalde echter de voorwaarde die zij indertijd reeds gesteld had en die zij ook de hertog had meegedeeld, toen zij hem alle papieren die er sedert 1749 over de barrière gewisseld

¹ Gevraagd was door Wenen een jaarlijkse subsidie van £ 150.000 voor tien jaren. Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 281.

Van Staatse zijde raamde men het herstel van de barrièreplaatsen Veurne, Knokke, Yperen, Meenen, Doornik en Namen op f 1.713.055. Wilde men Yperen en Namen werkelijk grondig herstellen, dan op f 1.793.055. Deze schatting was opgemaakt door de zich ter plaatse bevindende ingenieurs.

Hertog aan ongeadresseerde (hoogstwaarschijnlijk Cornabé), 2 febr. 1753. K.H.A. arch. Willem IV, 233 2-A.

² Aantek. Bentinck, 4 sept. 1751. B. M. Egerton, 1733.

³ Hertog aan Maria Theresia, 28 aug. 1751. N.S.A. II 64.

waren, toezond¹: tenzij men „à pas égaux” onderhandelen wilde, was er niets van haar te verwachten².

De aanwezigheid van Kaunitz in Parijs was wel de voornaamste reden waarom zij het overleg naar Brussel wilde verplaatsen. Als gevolmachtigd minister in de Nederlanden gedurende de oorlogsjaren had de gezant zich diepgaand georiënteerd over de verhouding van Oostenrijk tot zijn bondgenoten, waardoor hij beter dan zijn opvolger Botta Adorno in staat was het barrièrevraagstuk in zijn geheel te overzien. Maria Theresia vond hem de aangewezen persoon voor deze materie, niet in de laatste plaats doordat hij bij de vredesonderhandelingen te Aken met succes het terrein tegenover Bentinck had weten te behouden. Zij wenste daarom dat hij aan de komende discussie zou deelnemen, zij het achter de schermen. Ook het feit dat het voor haar aantrekkelijker was met Brunswijk en Bentinck in plaats van met Keith en Burmania te doen te hebben, was een motief voor haar besluit.

Het overleg tussen de Zeemogendheden vorderde inmiddels gestadig; de dood van de Stadhouder veroorzaakte enige vertraging, maar op 23 november 1751 konden zij toch een zeer tegemoetkomende nota te Wenen laten overhandigen. Zij verklaarden zich daarin bereid, met Oostenrijkse gedeputeerden te Brussel in onderhandeling te treden, met name over het tot stand komen van een handelsverdrag en deze kwestie zo mogelijk binnen zes maanden af te doen. Zij aanvaardden ook de Oostenrijkse eisen betreffende de gelijkheid van verplichting der verdragen voor alle partijen en het voeren van de besprekingen „à pas égaux”³.

Ofschoon het denkbild van openbare conferenties op de Weense regering geen goede indruk moest maken wegens de onaangename herinneringen aan soortgelijke bijeenkomsten, die in 1737 te Antwerpen geopend waren en die door de Zeemogendheden misbruikt waren om het overleg drie jaar lang te traineren, werd het stuk door Kaunitz als een belangrijke Oostenrijkse overwinning geïnterpreteerd. Zo kon Maria Theresia het niet zien. Zij verwachtte niet veel van dergelijke conferenties; de Engelse en Staatse gevolmachtigden vond zij te driftig en zij betwijfelde of de intentie om te onderhandelen wel zo zuiver was als hun regeringen voorgaven⁴. Toch maakte zij geen bezwaar tegen het formeren van een Oostenrijkse delegatie. Op de tweede bijeenkomst van de afgevaardigden op 8 mei 1752 werd het al duidelijk dat zij geen ongelijk

¹ Maria Theresia aan hertog, 7 sept. 1751. Ibidem.

² Idem ongedateerd, doch antwoord op brief van hertog van 12 sept. 1751. Ibidem.

³ Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 276.

⁴ Maria Theresia aan hertog, ongedateerd. N.S.A. II 64.

had gehad met haar sombere verwachtingen. De Staatse onderhandelaars eisten terstond de uitbetaling van de subsidie en de afschaffing van de tarieven in de Nederlanden, zonder het handelsverdrag zelfs maar te noemen of op andere wijze rekening te houden met de overeengekomen voorwaarden.

De keizerin had echter niet de minste reden om haar partners onoprechtheid te verwijten, want zij ging zelf evenmin vrijuit. Nog voor de conferenties geopend waren, was zij reeds begonnen te chicaneren en dit had tot gevolg, dat Keith en Burmania een uiterst koel antwoord ontvingen op hun gunstige nota. Zo werd de betaling van de subsidie, ook als er een handelsovereenkomst tot stand zou komen, onderworpen aan de restrictie: „voorzover de inkomsten uit de Nederlanden daaraan kunnen voldoen”. Bovendien moest de toon van het antwoord, waarin voortdurend geschermd werd met de „magnanimité d'âme” van de keizerin, de Zeemogendheden zeer grieven. Die steeds terugkerende zielegrootheid was inderdaad uitermate irriterend. De docerende inslag die de van de Weense kanselarij uitgaande geschriften eigen was en de volgehouden eenzijdige voorstelling van zaken die daarin gegeven werd, alsof de keizerin alles voor haar bondgenoten uit loutere edelmoedigheid deed, de verontwaardiging wanneer de Zeemogendheden dan toch nog eisen durfden stellen, dit alles veroorzaakte in Londen en Den Haag dikwijls een geprikkelde stemming. Koning George noemde die stukken eens verachtelijk: „pamfletten van Bartenstein”, daarmee de Oostenrijkse kanselier verantwoordelijk stellend voor hun hatelijke inhoud.

De verklaring van de gereserveerdheid in het Oostenrijkse antwoord bood een in de Weense regeringsconferentie van 28 februari opgesteld gedenkschrift¹, waaruit duidelijk bleek dat men eigenlijk in het geheel niet gebrand was op een handelsverdrag, gezien de voordelen van het door Botta Adorno gevoerde tarievenbeleid – vooral de door hem vastgestelde verhoging van de invoerrechten op gezaagd hout vanuit Holland had in de Republiek grote verbittering gewekt – een beleid dat onmogelijk op dezelfde voet voortgezet kon worden, wanneer men het eens zou worden over een handelsaccoord. De moeilijkheid voor de Oostenrijkse regering was, dat zij het ontbreken daarvan tot voorwendsel genomen had om de subsidie in te houden en daarom moest de auteur van het stuk, kennelijk Bartenstein, een argumentatie hanteren waaruit zich het goede recht van de keizerin liet afleiden, ofwel de bestaande toestand te handhaven, ofwel een handelsverdrag te sluiten dat haar niet

¹ Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 281 e.v.

verplichtte tot het betalen van de subsidie. Welk een meesterstuk van capricieuze redenering Bartenstein leverde, bleek uit de passage waarin hij betoogde, dat het voor de Zeemogendheden voordeliger was als Oostenrijk de uitkeringen niet hervatte. Overeenkomstig de strekking van dit geschrift nu was het antwoord aan Keith en Burmania opgesteld.

De meer algemene oorzaak van de onwil der Oostenrijkse regering de subsidie te betalen, was haar geringschattend oordeel over de Republiek als bondgenoot. Nadat eerst het verloop van de oorlog het ontoereikende militaire vermogen van de Staten Generaal gedemonstreerd had, werden na het sluiten van de vrede de berichten over chaotische toestanden in de Zeven Provinciën steeds veelvuldiger; ontevredenheid en oproer heersten daar alom en zelfs het Erfstadhouderschap scheen niet bij machte het verval te keren. Toen de dood van de Prins aanleiding dreigde te worden tot een strijd om de macht tussen de Hollanders en de Friezen, kwam zelfs een nuchter oordelend man als Kaunitz tot de uitspraak dat het een kwestie van zuiver geluk was, wanneer de Republiek aan de totale ondergang zou ontsnappen¹.

Het staat vast dat ook de hertog met zijn pessimistische rapporten er veel toe heeft bijgedragen, de mening in Wenen te doen postvatten alsof de Republiek op het punt stond uiteen te vallen en als zelfstandige mogendheid te verdwijnen. Dat was inderdaad een tijd lang zijn vaste overtuiging² en hij was niet de eerste absolutistisch ingestelde buitenlander die zich verkeek op de krachten, die in dat merkwaardige Gemenebest met zijn federalistische structuur aan het werk waren. De Engelsen dachten daar in elk geval enigszins anders over. Uiteraard lag hen de zending van Charles Bentinck in 1748 nog vers in het geheugen en ontbrak het hun niet aan informatie over de financiële uitputting van hun bondgenoot, maar met zulke melancholieke beschouwingen als Wenen aan de Republiek wijdde, verdeden zij hun tijd toch niet. Zij beoordeelden de ontwikkelingen daar heel wat reëler en, na de koude douche van Holderness' condoleantiebezoek aan de Prinses in 1751, heel wat gereserveerder.

Naarmate evenwel de sombere diplomatieke verslagen over de stand van zaken in de Republiek in Wenen bleven binnenkomen – de neutra-

¹ Schlitter, 154.

² Aan Maria Theresia schreef hij, 28 juni 1751: „In Amsterdam is het zover gekomen, dat men elke dag een uitbarsting kan verwachten; toch blijft de Prins zijn vijanden raadplegen. De partijen komen openlijk tegenover elkaar te staan in de Staten van Holland, de Staten Generaal en de Raad van State . . . je suis sur que le moindre événement extraordinaire fairoit éclater une revolution totale”. N.S.A. II 64.

listen schenen het toch wel te zullen gaan winnen – kon het niet uitblijven, of de Oostenrijkse regering moest meer en meer het gevoel krijgen dat deze zgn. bondgenoot een zwaar blok aan het been was en voortgezette politieke samenwerking zinloos. Zelfs de meest verstokte voorstanders van het Oud Systeem onder de keizerlijke ministers en raadslieden begonnen zich tenslotte af te vragen, of het niet beter was, de Republiek met zachte drang uit de alliantie te verwijderen en zich uitsluitend op Engeland te oriënteren. Een en ander impliceerde dan wel, dat de Weense regering zelf tot grotere offers voor de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden bereid moest zijn dan in de laatste oorlog, toen zij die taak hoofdzakelijk aan de Zeemogendheden had overgelaten.

Het resultaat van deze overwegingen was, dat Bartenstein de keizerin het volgende plan voorlegde¹. Wenen zou door bemiddeling van Engeland de Republiek ertoe moeten overhalen, de barrière vrijwillig te ontruimen en vervolgens de vertrokken Staatse garnizoenen door 12.000 man eigen troepen vervangen. Aangezien er krachtens het barrièretractaat reeds 12. à 15.000 man Oostenrijkse troepen in de Nederlanden lagen, zou de keizerin dus een leger van ongeveer 25.000 man gereed hebben om een eventuele nieuwe aanval van Frankrijk op te vangen. Om niet het odium op zich te laden dat zij het befaamde tractaat eenzijdig verbrak, zouden de nieuwe garnizoenen op dezelfde wijze de eed aan de Staten Generaal moeten afleggen als de Staatse troepen nu deden aan de keizerin. Van Engelse medewerking aan dit plan hield de opsteller zich verzekerd, want de uitbreiding van het aantal Oostenrijkse manschappen in de Nederlanden – zulks in scherpe tegenstelling tot de Republiek, die de ene reductie na de andere uitvoerde – kon gemakkelijk doorgaan voor een grote concessie aan de Britse politiek, die immers zoveel belang had bij een sterke defensieve macht langs de Franse noordgrens.

Toegegeven moet worden dat Bartensteins ontwerp een aantal aantrekkelijke aspecten vertoonde, natuurlijk op de eerste plaats voor zijn eigen regering. Het maakte een einde aan de ergernisgevende Staatse bezetting van Oostenrijks grondgebied, garandeerde de keizerin haar soevereine rechten in de Nederlanden, stelde haar in staat het tot dusver gevoerde economische beleid voort te zetten en besliste de subsidiekwestie in haar voordeel. En desondanks zou men niet kunnen beweren dat zij het Oud Systeem prijs gaf, daar immers de Oostenrijkse garnizoenen in de barrière de eed aan de Staten Generaal zouden afleggen. Verder kwam het ontwerp geheel tegemoet aan de politieke opvattingen van de

¹ Schlitter, 190.

neutralisten in de Republiek, al zouden zij wel beginnen met er luidkeels tegen te protesteren, omdat het hun hoop op het herstel van de handelsvoordelen in de Oostenrijkse Nederlanden en op de betaling van de subsidie definitief de bodem insloeg. Wanneer deze storm echter uitgebraasd was, zouden zij beslist wel te vinden zijn voor een plan dat als voor naamste verdienste bezat, de onderlinge politieke verhoudingen op een meer reële basis te brengen. Toch is Bartensteins project niet tot uitvoering gekomen, hoewel het in Wenen veel instemming verwierf, waarschijnlijk ook van de keizerin. Haar secretaris Koch steunde het in elk geval, al vond hij het een weinig te radicaal, omdat het de Republiek als het ware de neutraliteit opdrong¹.

Alvorens een beslissing te nemen, liet Maria Theresia naar Kaunitz' mening over het ontwerp informeren en diens antwoord moet haar wel zeer ontnuchterd hebben. De man die reeds op het Akense vredescongres getracht had tot een betere verstandhouding met Frankrijk te komen, die in zijn advies van 1749 bekend had bereid te zijn om daarvoor het Oud Systeem op te geven en die als ambassadeur nu twee jaar bezig was die toenadering tot Versailles te bewerken, onderwierp Bartensteins project aan een vernietigende critiek². Dat was niet zo verwonderlijk. Kaunitz was altijd van mening geweest en had dat ook in zijn advies tot uitdrukking gebracht, dat Oostenrijk alleen de Zeemogendheden mocht verlaten, wanneer daar een werkelijke compensatie van Frankrijk tegenover stond, d.w.z. wanneer dat land zijn verbond met Pruisen zou verbreken. Dat had de Franse regering echter, ondanks vele mooie woorden, steevast geweigerd en daarom oordeelde Kaunitz het funest, nu de Zeemogendheden voor het hoofd te stoten. Oostenrijk zou zich zodoende isoleren.

De gezant bracht de keizerin onder het oog, dat zij zich aan het Oud Systeem juist veel gelegen moest laten liggen. Hij nam het op voor de Republiek en ging zelfs zo ver, haar de natuurlijke bondgenoot van Oostenrijk te noemen, aan wie men in Wenen veel verschuldigd was voor de aanzienlijke hulp die zij in het verleden aan de monarchie had gegeven en die men zich ook voor de toekomst kon verzekeren. Haar decadentie, zo schreef hij, was een triest ongeluk maar geen reden om haar af te stoten; integendeel, men moest haar juist bijstaan om die te boven te komen. Fel hekelde hij het baatzuchtige Weense beleid om een handelsverdrag te verlangen en tegelijkertijd de subsidie te behouden;

¹ Ibidem, 194.

² Ibidem, 196 e.v.

hij noemde dat in strijd met de goede trouw en de loyaliteit van het Habsburgse huis.

Ook brak hij een lans voor Bentinck, aan wie hij het toeschreef dat de Republiek ondanks haar financiële perikelen zover gekomen was, dat ze tot een handelsaccord bereid was, in de hoop dan van Oostenrijk enige tegemoetkoming te zullen ontvangen inzake de barrière. Wat zou men in Wenen wel zeggen, vroeg hij zich af, wanneer de Staten Generaal op hun beurt eens hun aandeel in de subsidieverdragen aan Saksen en Beieren introkken en zich distanciëerden van de verkiezingsaffaire van aartshertog Jozef?¹ Vervolgens legde hij de vinger op de zwakke plek in Bartensteins voorstel, alsof er sprake kon zijn van Oostenrijks-Engelse samenwerking zonder de Republiek; hij, Kaunitz, kon de keizerin de verzekering geven dat de Britten er niet aan dachten zonder de deelname van de Hollanders enigerlei financiële of militaire verplichting op zich te nemen. Tenslotte adviseerde hij haar het resultaat, dat men thans in moeizame onderhandelingen met de Zeemogendheden bereikt had, niet te verknoeien door teveel te eisen en de subsidie prompt te betalen, zogauw het handelsverdrag tot stand was gekomen.

Ten aanzien van de te volgen methode meende de gezant, dat geheim schriftelijk overleg tussen Prins Karel van Lotharingen (lees: Kaunitz) en de coryfeeën van de welgezinden in de Republiek, de hertog en de Bentincks, het meest ideaal was. Ook was hij niet ongenegen, op bepaalde voorwaarden alsnog tegemoet te komen aan het vroegere dringende verzoek van Keith aan de keizerin, bij de opening van de Brusselse conferenties een genereus gebaar te maken door een gedeelte van de ingehouden subsidie uit te betalen, teneinde de Bentincks steun te geven, zonder wie er geen afkomst van de kwestie mogelijk was. Verder verlangde hij, dat Maria Theresia bij het begin van de zomer, wanneer de Engelse koning zijn jaarlijkse bezoek aan Hannover bracht, in het grootste geheim aan de hertog haar werkelijke ideeën en bedoelingen inzake de barrière zou meedelen; van dit schrijven zou dan de hele onderhandeling afhangen. Zo was het Kaunitz die de Oostenrijkse politiek trachtte terug te leiden in de baan van het Oud Systeem en dientengevolge het crediet van de hertog en zijn vrienden zocht te versterken. Zijn helder en vastomlijnd betoog moet op Maria Theresia diepe indruk gemaakt

¹ De Zeemogendheden hadden in 1750 een subsidieverdrag gesloten met Beieren en in 1751 met Saksen. De Republiek betaalde daaraan haar gewone aandeel van een derde. De beide keurvorsten zouden ingeval van oorlog een troepencontingent ter beschikking van de Zeemogendheden stellen, doch Engeland was het op de eerste plaats te doen om de twee stemmen voor de verkiezing van aartshertog Jozef tot Rooms koning.

hebben, want zij bracht het nagenoeg in zijn geheel tot uitvoering. Toch waren er nog wel sporen van de oude geest – Bartensteins geest – aan te wijzen in de gewichtige brieven die de hertog op 13 juni ontving en waarvoor Kaunitz de ingrediënten had geleverd¹. Dat de keizerin niet letterlijk diens advies volgde, moet waarschijnlijk toegeschreven worden aan de houding van de Staatse onderhandelaars op de conferentie te Brussel.

In haar belangrijke brief aan de hertog constateerde Maria Theresia, na de gebruikelijke exhibitie van haar aan de dwarse Hollanders verspilde goedheid, dat er te Brussel drie zaken aan de orde moesten komen: een overeenkomst voor de veiligheid en de defensie van de Oostenrijkse Nederlanden, een accoord over de commerciële geschillen en de kwestie van de subsidie. In verband daarmee deed zij de volgende voorstellen: erkenning door de drie geïnteresseerde regeringen dat het barrièreverdrag compleet en *pari passu* uitgevoerd moest worden, onmiddellijke besprekingen over de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden, de daarvoor beraamde maatregelen terstond in praktijk te brengen en een handelsverdrag te sluiten. Daarna zou van Oostenrijkse zijde de jaarlijkse subsidie weer geheel uitbetaald worden.

Doelend op Keith's verzoek, beloofde de keizerin een uitkering van een paar honderd duizend gulden ineens aan de Republiek te zullen doen², zodra deze zou tonen dat zij bereid was *pari passu* te onderhandelen, een handelsovereenkomst te treffen, een rechtvaardige en praktische regeling inzake het betalen van de subsidie te accepteren, de haar toevertrouwde barrièresteden te herstellen, verzekeringen te geven dat zij het voor vredes- en oorlogstijd aldaar gestipuleerde aantal troepen inderdaad zou handhaven en ter uitvoering van dit alles in overleg te treden met de Oostenrijkse regering.

Tenslotte informeerde de schrijfster, of de hertog deze voorstellen aannemelijk achtte en verklaarde bij voorbaat, zo zijn antwoord ontkenkend mocht luiden, de conferenties te Brussel hun gang te zullen laten gaan en geen enkele stap meer te zullen doen, alvorens de Zeemogendheden de verdragen hunnerzijds zouden nakomen. Kort daarop deelde zij

¹ Archives 4, II, 213.

² Naar aanleiding van dit aanbod beschuldigde Nijhoff Bentinck ervan, gelden van de keizerin te hebben aangenomen om de Oostenrijkse belangen in de barrièrekwestie te behartigen ten koste van de Staatse (48, noot 1). Deze beschuldiging is echter geheel ongegrond. Men kan toch uit het aanbod van Maria Theresia, de Republiek een paar honderd duizend gulden te betalen teneinde de goede partij en met name de Bentincks te steunen, onmogelijk concluderen dat deze som Bentinck zelf ten goede zou komen.

hem echter nog mee, dat zij de taak om de geheime onderhandelingen over de barrière te voeren, geheel aan Prins Karel en Kaunitz had opgedragen. Zij nodigde haar correspondent en zijn vrienden uit, met de gemachtigden in briefwisseling te treden en betuigde nogmaals haar goede wil om tot een oplossing te komen¹. Het woord was nu aan de welgezinden.

Na de ontvangst van de stukken gaf de hertog ze door aan Bentinck en terstond rezen er tussen hen een paar meningsverschillen. Zij twijfelden geen van beiden aan het belang van de brieven, maar Bentinck vond dat de hand van Bartenstein op meerdere plaatsen de pen gevoerd had, waaruit hij afleidde dat Wenen geen serieuze bedoelingen had². Brunswijk meende van wel. Overigens ging de hertog de geheimhouding van het contact met Brussel zo mogelijk nog meer ter harte, daar hij als de voornaamste vertrouweling van de keizerin het grootste risico zou lopen, wanneer er iets van zijn correspondentie mocht uitlekken. Hij was van mening dat slechts de Prinses, Steyn, Fagel en Larrey in vertrouwen genomen moesten worden en dat zij desnoods de Engelse koning, eerste minister Newcastle en Yorke inzage konden geven van bepaalde extracten uit de briefwisseling³. Het baarde hem bovendien veel zorg dat Prins Karel, die als een nonchalante en weinig imponerende figuur bekend stond, in het geheim betrokken zou worden, want de gouverneur zou vandaag of morgen toch zijn mond voorbijpraten tegenover Botta Adorno en deze zou het geheim om politieke redenen zeker niet bewaren; daarbij was de minister dan nog volgens de hertog: „étourdi de son naturel, très colérique, ambitieux et Italien Genoïs”⁴.

Bentinck, weldra gesteund door Larrey, vond het gewenst behalve de drie Engelsen ook thesaurier de la Bassecour, secretaris Hop en pensionaris Staal van Amsterdam op de hoogte te brengen⁵, maar aangezien zij neutralisten waren, wees de hertog dit idee zonder meer van de hand. Na ampele onderlinge briefwisseling werd besloten Brunswijks inzichten te volgen.

Daarmee beging men de ernstige fout, de mogelijkheid van een confrontatie van de felle anti-Oostenrijkse handelspartij met de Weense aanbiedingen uit te sluiten, een fout die Bentinck en Larrey hadden gepoogd te vermijden en die alleen maar het schadelijke en belachelijke gevolg kon

¹ Hertog aan Bentinck, 1 aug. 1752. B. M. Egerton, 1740.

² Bentinck aan hertog, 14 juni 1752. Ibidem.

³ Aantek. hertog, 12 aug. 1752. N.S.A. II 63.

⁴ Hertog aan Bentinck, 2 aug. 1752. B. M. Egerton, 1740.

⁵ Larrey aan hertog, 12 en 25 aug. 1752. N.S.A. II 63.

hebben, dat de Republiek jegens Oostenrijk een openbare en een geheime diplomatie zou gaan voeren, die met elkaar in botsing moesten komen, want als de hertog de illusie gehad mocht hebben, dat de welgezinden bij machte waren de Raad van State, de Staten Generaal, de Admiraliteitscolleges, Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht in de door hen gewenste richting te leiden, is hij wel zeer spoedig bedrogen uitgekomen.

Hij deelde n.l. in overleg met de Prinses aan de keizerin mee, dat de Republiek de bestaande verdragen volledig wilde nakomen en aan de eenmaal aanvaarde principes wilde vasthouden. Tevens liet hij doorschemeren dat de reactie van de Hollandse gecommiteerden te Brussel op de Oostenrijkse voorstellen bevredigend zou zijn. Om echter geen ongegronde verwachtingen te wekken, voegde hij eraan toe dat het niet aan kwade wil toegeschreven moest worden, wanneer de strekking van het antwoord niet met zijn suggesties overeenkwam¹. Alsof Maria Theresia met dergelijke dooddoeners tevreden gesteld kon worden!

De discussies over het barrièrevraagstuk in de Staten Generaal, waar de Friezen en Utrechtenaren zich het meest verbitterd toonden jegens de Oostenrijkse regering², konden natuurlijk onmogelijk een gunstige repliek opleveren. Er kwam tenslotte een met felle taal omkleed tegenvoorstel uit de bus, dat in afwachting van het handelsverdrag in het sluiten van een voorlopige overeenkomst voorzag, op voorwaarde dat de keizerin zich verplichtte gedurende die tijd de oude tarieven te herstellen. De betaling van de subsidie met de achterstallen werd eveneens geëist. Voordat het stuk naar Brussel verzonden werd, zagen Bentinck en de hertog nog kans er de scherpste kanten af te slijpen, maar het maakte natuurlijk te Wenen tegen de achtergrond van de serieus bedoelde aanbiedingen van de keizerin een uitermate slechte indruk. Toen een nadere reactie van de welgezinden uitbleef, kreeg de Oostenrijkse deputatie begin oktober opdracht, het zgn. interim af te wijzen.

In de Republiek en zelfs in de kleine kring van ingewijden, ontstond dientengevolge groot tumult. De Raadpensionaris was zeer onstemd over het Oostenrijkse antwoord, waarin eveneens een bitse toon heerste en verklaarde ronduit dat de hertog door Wenen om de tuin geleid werd³. Steyn achtte zich door zijn medewerking met de welgezinden tegenover de Staten van Holland en secretaris Hop ernstig gecompromitteerd. De laatste kon nu poseren als de man die altijd al voorspeld

¹ Archives 4, II, 222.

² Fagel aan hertog, 25 aug. 1752. A.R.A.arch. Fagel, 436.

³ Larrey aan hertog, 3 oct. 1752. N.S.A. II 63.

had, dat er van de Oostenrijksers niets goeds was te verwachten. Eén van de Staatse onderhandelaars, van der Heim, kwam uit Brussel over en wakkerde de verbittering nog wat aan met zijn verhalen over de beledigende wijze waarop Botta Adorno en de Oostenrijkse deputatie over de Republiek spraken. Friesland en Utrecht verkondigden openlijk in de Staten Generaal dat het aan Bentinck te wijten was dat Wenen de Staat zo durfde te brutaliseren. Ook de hertog bleef niet buiten schot; hoewel men niet op de hoogte was van zijn correspondentie, werden er naar zijn eigen verklaring al enige tijd „sots discours” in de Republiek gevoerd over zijn relaties met het Weense hof¹. Maar ondanks de golven van critiek bleef hij ervan overtuigd dat hij en Bentinck het gelijk aan hun zijde hadden: „wij zijn nagenoeg de enigen die deze zaak zonder opwinding en vanuit het juiste standpunt beschouwen”, schreef hij zijn vriend².

Om uit de impasse te geraken waarin de onderhandelingen zich nu bevonden, moest allereerst gezocht worden naar een basis voor de hervatting van het overleg, maar de vrienden in Den Haag konden niet tot een behoorlijk plan komen zolang de hertog afwezig was. Deze verbleef de zomermaanden in zijn gouvernement en kreeg niet eerder verlof het te verlaten, dan nadat Bentinck en Steyn de Prinses zijn deelname aan hun besprekingen als dringend gewenst hadden voorgesteld. Sederdien is het denkbeeld naar voren gekomen van een persoonlijke ontmoeting tussen Bentinck en Kaunitz; deze laatste zou n.l. rond de jaarwisseling in Brussel zijn op doorreis naar Wenen, waarheen de keizerin hem teruggeroepen had, omdat zij hem tot kanselier wilde benoemen. Zij had dit voornemen in het diepste geheim aan de hertog meegedeeld, die zich goede dingen beloofde van het einde van Bartensteins regiem³. Maria Theresia kon echter geen enthousiasme opbrengen voor het plan van een ontmoeting te Brussel zoals de ijveraars voor het Oud Systeem dat koesterden. Zij zag het nut ervan niet in, hoewel zij er zich niet tegen wilde verzetten. Haar standpunt was begrijpelijk genoeg; zij wenste niet alleen Kaunitz zo snel mogelijk in Wenen te zien, maar zij had ook aan de voorstellen die zij de hertog in juni had doen toekomen, niets meer toe te voegen. Daar bovendien de briefwisseling van Brunswijk en Bentinck met Kaunitz niets nieuws had opgeleverd, was het de keizerin niet duidelijk waartoe mondeling overleg nog kon dienen.

Desalniettemin werd in Den Haag besloten dat de ontmoeting zou

¹ Aantek. hertog, 12 aug. 1752. N.S.A. II 63.

² Hertog aan Bentinck, 15 oct. 1752. B. M. Egerton, 1741.

³ Idem, 21 sept. 1752. Ibidem.

plaats hebben¹. Men kan zich slechts verwonderen over de kortzichtigheid van Bentinck om zich zo bloot te geven, na al de critiek die hij sedert 1748 had moeten doorstaan. Zijn besluit wekt des te meer verbazing, daar de hertog met zoveel woorden geconstateerd had, dat de wederzijdse onwil om iets toe te geven de onderhandelingen in het slop geleid had; alleen al het besef dat hij wel de laatste persoon was die namens de Republiek concessies aan Wenen kon doen, zou Bentinck van de onderneming hebben moeten weerhouden.

Zijn verslag van de door hem in Brussel gevoerde besprekingen² getuigt op vele plaatsen van de uiterst penibele situatie, waarin hij zich tegenover Kaunitz bevond en die hij uitsluitend aan zichzelf en zijn vrienden te wijten had. Het was dilettantisme, zonder volmacht en vertrouwend op het effect van persoonlijke invloed, in het krijt te treden tegen de man die zich destijds in Aken superieur getoond had, maar het was een onvergeeflijke fout, Kaunitz van het ontbreken van die volmachten niet tijdig in kennis te stellen.

Driemaal heeft Bentinck de reis naar Brussel gemaakt, omdat hij steeds moest terugkeren voor nader overleg met de Prinses en haar conferentie. Het tweede gesprek met de a.s. kanselier werd een zeer onaangename episode, want toen moest Bentinck bekennen geen bevoegdheden te bezitten. Kaunitz, die zich bij hun eerste ontmoeting volledig uitgesproken en Bentinck een ontwerp-overeenkomst ter hand gesteld had, verlangde nu wederkerig opening van de stand van zaken in de Republiek. Hij kon zijn oren nauwelijks geloven, toen zijn partner ronduit verklaarde geen tegenvoorstellen te kunnen doen of beslissingen te kunnen nemen en zijn eerste gedachte was dat hij door de Prinses en Bentinck bedrogen werd.

Bentinck had geen andere keus dan Kaunitz' desillusie toe te schrijven aan diens misvatting van de werkelijke betekenis van zijn komst naar Brussel en verder zijn toevlucht te zoeken in een wijdlopieg exposé van de aard van het Stadhouderschap en de werking van de bestuursmachinerie in de Republiek om daarmee aan te tonen, waarom hij onmogelijk een machtiging kon hebben. Hij verkeerde in een hopeloze positie. Een voorlopige conventie, zoals Kaunitz hem voorgelegd had, was niet alleen rechtstreeks in strijd met zijn eigen opvattingen, maar hij moest bovendien bijna alle bepalingen ervan critiseren, omdat hij wist dat ze voor de Republiek en Engeland onaanvaardbaar waren. Dat gold in het bijzonder

¹ De Pruisische koning meende met zekerheid te weten, dat dit op instigatie van en in overleg met Engeland gebeurd was. Polit. Corr. IX, 327.

² Secr. Res. Staten van Holland, 14 april 1753.

voor de eerste twee artikelen, waarin Kaunitz, vasthoudend aan het *pari passu*, gesteld had dat zolang er geen handelsverdrag gesloten was, ieder der contractanten vrij zou zijn de handel naar goedvinden te regelen, m.a.w. de Zeemogendheden verplichtte te berusten in het door Brussel gevoerde tarievenbeleid.

Artikel 5 regelde de kwestie van de subsidie en stipuleerde dat de Republiek zou afzien van haar recht op de achterstallen en dat, na de ratificatie van de ontwerp-overeenkomst, de subsidie weer betaald zou worden, doch niet in haar geheel; de Staten Generaal zouden een derde rechtstreeks ontvangen, een derde zou besteed worden aan het gemeenschappelijk herstel van de barrièreplaatsen en een derde zou de keizerin gebruiken om haar troepensterkte in de Nederlanden te handhaven, d.w.z. inhouden.

Het verdient aandacht dat deze voorstellen van Kaunitz geenszins zo royaal waren, als men op grond van zijn indertijd tot Maria Theresia gericht betoog over de waarde van de Republiek als bondgenoot zou verwachten. De reden daarvan was zijn sedertdien gegroeide overtuiging dat het de Zeemogendheden geen ernst was met hun beloften van onderhandelingen op voet van gelijkheid. Zijn politiek kristalliseerde zich meer en meer om het ene, allesbeheersende punt van de erkenning der Oostenrijkse souvereiniteit over de Zuidelijke Nederlanden en daardoor raakte hij geleidelijk op de reeds door Bartenstein betreden paden.

De ontvangst van de ontwerp-overeenkomst in Den Haag en Londen was zoals Bentinck voorzien had; artikel 1 en 2 werden zonder meer verworpen. Newcastle, met wie Bentinck tijdens zijn verblijf in Brussel schriftelijk contact onderhield, liet er niet de minste twijfel over bestaan dat Engeland daarin nooit zou bewilligen¹. Overigens vond hij het 5e artikel nog het beste van allemaal, maar in de Republiek voelde men er nog minder voor dan voor de eerste twee, blijkens de besprekingen die Steyn er met de pensionarissen van Amsterdam, Haarlem en Rotterdam over voerde en waarvan hij de verslagen aan Bentinck toezond².

De laatste liet zich overigens niet weerhouden in zijn officieel rapport over de onderhandelingen de uitspraak op te nemen, dat de Oostenrijkse regering haar interpretatie van het 26e artikel van het barrièreverdrag – betreffende een handelsovereenkomst – beslist niet zou herzien en daarom, zij het in bedekte termen, tot toegevendheid aan te sporen inzake het handelsaccord, de tarieven en de door Wenen verlang-

¹ Archives 4, II, 249 e.v. en 256 e.v.

² Blijkens brief van hertog aan Bentinck, 11 febr. 1753. B. M. Egerton, 1741.

de wederkerigheid. Aan Newcastle schreef hij ongeveer in gelijke zin doch zijn critisch vermogen, dat hem wel meer in de steek liet wanneer hij zich tot zijn Engelse relaties richtte, schoot bij die gelegenheid zozeer tekort, dat hij het hele geschil met de keizerin voorstelde als een „point d'honneur” tussen Brussel en de Zeemogendheden¹.

Er was echter geen sprake van de door Bentinck aanbevolen toegevendheid; integendeel, in de Staten Generaal werden de stemmen die aandrongen op het gebruik van geweld steeds luider en heftiger. Bij de heersende stemming in de Republiek was dit geschreeuw even natuurlijk als dwaas, want geen verstandig mens kon ontkennen dat gewelddadig optreden van de Republiek alleen belachelijk was, nog afgezien van de consequenties. En dat Engeland tot een gezamenlijke actie niet bereid was, ondanks het recht van de Staten de Britse garantie van het barrièreverdrag te reclameren, kreeg Bentinck kort en goed van minister Granville te horen, toen hij na zijn Brusselse avontuur enige tijd in Londen doorbracht. De Engelsman oordeelde, dat de Zeemogendheden samen evenmin als ieder afzonderlijk bij machte waren de Vlaamse en Brabantse kantoren te bezetten en in bewaring te houden².

Bentincks reis naar de overzijde van de Noordzee heeft o.a. zeker ten doel gehad, het Engelse ministerie tot meer toegevendheid in de barrièrekwestie te bewegen, maar hij moest met lege handen terugkeren. Hier wreekte zich, behalve zijn reputatie van geporteerd te zijn voor Oostenrijk, het nauwe verbond van de Zeemogendheden. Toen het er na Bentincks thuiskomst uit Brussel voor de welgezinden om ging, staande te blijven in de storm van de algemene afkeuring en verontwaardiging en toen de gedachte aan een vrijwillige ontruiming van de barrière meer en meer terrein won, aarzelde de Prinses niet, persoonlijk haar vader en kanselier Hardwicke om bijstand te verzoeken en aan te dringen op „the strongest union and marks of protection from the King”³. Men klampte zich aan de oude bondgenoot vast en ging daarbij zover, de door Engeland voorgestelde wijziging van de eerste twee artikelen van de ontwerp-overeenkomst te accepteren en mede namens de Republiek aan Kaunitz voor te leggen, ofschoon tevoren vaststond dat hij ze van de hand zou wijzen. Zelfs secretaris Hop vond het tijd verspillen, de Engelse redactie aan Oostenrijk aan te bieden⁴. Aldus leverde men zich op genade of

¹ Archives 4, II, 262.

² Idem, 282.

³ The Life . . . of Hardwicke, II, 37.

⁴ Hertog aan Bentinck, 25 mei 1753. B. M. Egerton, 1741.

ongenade over aan de Britse regering, die in de barrièrekwestie au fond andere doeleinden nastreefde dan de Republiek.

In Den Haag had n.l. de hardnekkigheid, waarmee Kaunitz vasthield aan het *pari passu* een kentering teweeg gebracht; de regenten waren er steeds meer van overtuigd geraakt, dat de eis tot herstel van de gunstige handelstarieven het najagen van een hersenschim was en verlegden daarom het accent meer naar de uitbetaling van de subsidie met de achterstallen. Het Engelse ministerie daarentegen weigerde de eis inzake de tarieven op te geven of te matigen en bleef daarom onherroepelijk in de noodzaak, de souvereiniteit van de keizerin over haar Nederlanden te moeten betwisten¹. Zelfs Bentinck werd het tenslotte duidelijk dat Engeland op deze wijze een oplossing van het barrièrevraagstuk in de weg stond; zijn brieven en aantekeningen verrieden, evenals die van Brunswijk, een toenemend onbehagen over de houding van de bondgenoot. Tijdens Bentincks verblijf in Londen had de hertog hem al geschreven dat de daar heersende opvattingen de welgezinden zouden ruïneren en dat Engeland met zijn weerbarstigheid alleen maar de tegenpartij in de Republiek versterkte², een klacht die hij nog meermalen zou laten horen. Dit moet niet zo verstaan worden alsof de twee vrienden geschokt waren in hun geloof aan de heilzame werking van de alliantie der Zeemogendheden; zij gaven slechts uiting aan hun ongerustheid en verstoordheid over de kortzichtigheid en eigenwijsheid van de Britse staatslieden, tot wie het blijkbaar niet wilde doordringen dat zij door uitsluitend hun nationale belangen te behartigen de kracht aan het Oud Systeem ontnamen.

In dit verband kan ook de volgende geschiedenis dienen als een typisch voorbeeld van de nonchalance, die Engeland bij tijd en wijle demonstreerde ten aanzien van de inspanningen van de welgezinden of, anders gezegd, van de manier waarop dit land probeerde gebruik te maken van het groepje ijveraars in Den Haag om de Republiek met bepaalde maatregelen te doen instemmen.

Ten tijde van het overleg tussen Bentinck en Kaunitz had de Franse Oost-Indische Compagnie haar Engelse concurrente voorgesteld, een einde te maken aan hun traditionele strijd en voor het gehele gebied van de Oost-Indische koloniën een neutraliteitsverdrag te sluiten³. Blijkbaar was het de bedoeling van de regering in Versailles, de belangrijke suc-

¹ Het waren vooral de wolwevers in het graafschap Yorke, het grootste en machtigste van heel Engeland, die belang hadden bij het herstel van de oude tarieven. Cf. Archives 4, II, 287.

² Hertog aan Bentinck, 12 juni 1753. B. M. Egerton, 1741.

³ Muret: *La prépondérance anglaise*, 484 e.v.

cessen van haar gouverneur Dupleix in veiligheid te brengen. Het voorstel vond in Engeland een gereed onthaal, doch men liet er de Republiek voorlopig geheel onkundig van en zelfs toen Bentinck in Londen was, kon hij maar met moeite de juiste toedracht te weten komen. Behalve dit gebrek aan vertrouwen van de Engelse regering rapporteerde hij dat het ministerie al enkele weken geleden de koning geadviseerd had op het Franse aanbod in te gaan. Zijn bericht wekte bij de Prinses en de andere vertrouwden grote verontwaardiging; zij liet Fagel antwoorden dat de conferentie in het voorstel een ernstig gevaar zag, omdat Frankrijk, wanneer het Engeland de handen gebonden had door het neutraliteitsverdrag, bij een eventueel conflict alle kracht tegen de Staatse V.O.C. kon aanwenden en als deze lam geslagen was, de neutraliteit weer naar believen kon verbreken, want noch de Engelse O.I.C., noch de V.O.C. was afzonderlijk tegen de Franse opgewassen. Bentinck werd herinnerd aan de in 1747 onder auspiciën van George II en Willem IV gemaakte afspraak tussen de O.I. Compagnieën der Zeemogendheden, dat gezamenlijk optreden het beste middel was om Frankrijk in toom te houden¹.

De conferentie was derhalve van mening dat het eventuele voordeel van een deelname van de Republiek aan een neutraliteitsverdrag niet opwoog tegen het verlies van de mogelijkheid, Frankrijk in de Indische koloniën aan te tasten. Bovendien vreesde zij dat onderhandelingen over neutraliteit in de koloniën een zo sterke weerklank zouden vinden in de Republiek, dat het merendeel van de regenten gaarne de gelegenheid zou aangrijpen om soortgelijke besprekingen op touw te zetten over de Oostenrijkse Nederlanden of misschien wel over de Staat zelf². Om al deze redenen werd Bentinck verzocht te trachten, het Engelse ministerie haar rampzalige idee uit het hoofd te praten. Fagel verzekerde hem tevens de meest strikte geheimhouding, omdat zijn correspondent zelf de gevolgen wel kon voorzien van een openbaar debat over de kwestie in de Staten van Holland³.

Al spoedig kon deze de Prinses geruststellen met de mededeling dat Newcastle gezwicht was en de Franse ambassadeur Mirepoix een definitief afwijzend antwoord gegeven had⁴. Hetzij nu dat de minister

¹ Fagel aan Bentinck, 22 juni 1753. B. M. Egerton, 1735.

Hertog aan Bentinck, 22 juni 1753. B. M. Egerton, 1741.

² Reeds in 1751 had de hertog de Oostenrijkse regering gewaarschuwd dat de Hollanders neutraliteit voor de Zuidelijke Nederlanden zouden willen stipuleren. Schlitter, 118.

³ Ter waarschuwing sloot Fagel bij zijn brief het aanhangsel in van de Gazette d'Utrecht van 22 juni 1753, waarin reeds gesproken werd over onderhandelingen tussen de Franse en Engelse O.I.C. om het wederzijdse gedrag voor de toekomst te regelen.

⁴ Archives 4, II, 295.

Bentinck misleidde, hetzij dat de laatste de dupe was van zijn neiging zijn wensen voor realiteiten aan te zien, zeker is, dat het Franse aanbod op de Engelse regering veel meer indruk gemaakt had dan zij wilde laten blijken en dat zij er nog steeds belangstelling voor had. Het gevolg hiervan was dat Yorke medio september plotseling opdracht kreeg, de Raadpensionaris, de griffier en Bentinck in het grootste vertrouwen te polsen over de mogelijkheid van accessie der Republiek tot een Engels-Frans koloniaal neutraliteitsverdrag¹. Het effect van deze order op de welgezinden liet zich raden.

De Prinses die in Soestdijk vertoefde, gaf op norske toon te kennen dat het voorstel afgewezen moest worden en dat er aan het Engels-Franse overleg over deze zaak snel een einde moest komen². De hertog liet vanuit Den Bosch weten dat het hem voorkwam, alsof de gehele politieke wereld in Engeland van zinnen was³; voor de rest was zijn advies gelijk aan dat van de Prinses en daar ook de conferentie eensluidend in haar oordeel was, zette Bentinck een aantal opmerkingen op papier die aan Yorke overhandigd zouden worden en waarvan men verwachtte, dat ze Engeland van verdere stappen zouden weerhouden.

Dat was ijdele hoop, want na enige tijd ontving Fagel een voor het secretet besogne bestemd bericht van Hop, de Staatse ambassadeur in Londen, waarin het Engelse voorstel opnieuw vervat was⁴, terwijl er aanwijzingen waren dat de gezant niet verzuimd had ook zijn broer, de Amsterdamse burgemeester, op de hoogte te brengen. Hoewel Yorke de goedgelovige griffier kon wijsmaken, dat het hier een „étourderie” van Newcastle betrof, die geen flauw begrip had van de regeringsstructuur in de Republiek, was het iedere andere ingewijde duidelijk, dat de Engelse minister zonder zich om de welgezinden te bekreunen de zaak wilde forceren of dat hij de schuld voor het mislukken van de onderhandelingen op de Republiek wilde schuiven. Dit laatste was een vermoeden van de hertog, die het er voor hield dat Newcastle zich al veel te ver met de besprekingen ingelaten had om ze zonder meer te kunnen afbreken⁵.

De vrienden waren zeer verbolgen over de Britse manoeuvre en vooral de Raadpensionaris was tegenover Amsterdam met zijn houding

¹ Fagel aan Prinses, 19 sept. 1753. K.H.A. arch. Anna, 431.

² Blijkens brief van Fagel aan Prinses, 21 sept. 1753. Ibidem.

³ Hertog aan Bentinck, 20 of 21 sept. 1753 (de brief draagt beide data). K.H.A. arch. Bentinck, 19.

⁴ Fagel aan hertog, 4 oct. 1753. N.S.A. II 63.

⁵ Hertog aan Bentinck, 8 oct. 1753. K.H.A. arch. Bentinck, 19.

verlegen. Er werd onmiddellijk een tegenzet beraamd; Fagel stopte het bericht van Hop in de doofpot door hem te antwoorden, dat er in het besogne vooralsnog geen gebruik van gemaakt kon worden, omdat het te prematuur was en Bentinck beloofde een zo duidelijke brief aan Newcastle op te stellen dat, wanneer deze nog langer aan zijn plannen mocht vasthouden, de conferentie hem openlijk van kwaadwilligheid kon beschuldigen. Dit schrijven sorteerde tenslotte het gewenste effect¹. Het Engelse ministerie wees het Franse voorstel definitief van de hand, ofwel omdat het begreep zonder de medewerking van de welgezinden de Republiek niet te kunnen winnen, ofwel omdat het nu gevoeglijk Den Haag als zondebok kon laten fungeren.

De affaire van de Oost-Indische neutraliteit bracht nog eens de sterke spanning aan het licht, die er bestond tussen het verlangen bij de staatslieden in beide landen, het Oud Systeem te blijven toepassen en de noodzaak waarin zij verkeerden, rekening te moeten houden met de constante druk van de zijde van een groeiende oppositie. De Engelse ministers waren uit de aard der zaak nogal gevoelig voor toenemende ontstemming in het Parlement. Bentinck en de zijnen, de Raadpensionaris uitgezonderd, konden zich desnoods een volledig isolement veroorloven. Dat was hun kracht en hun zwakheid tevens. Zij konden krampachtig insisteren op het Oud Systeem en luid klagen over de verblinding en onredelijkheid van de bondgenoot, maar zij konden hun politiek niet tegen de wil van de meerderheid van de regenten doordrijven. De Engelse regering was zich daarvan zeer wel bewust, getuige haar wisselende houding tegenover de welgezinden in de Republiek.

Engeland, dat inzake de neutraliteit getoond had niet afkerig te zijn van fors diplomatiek optreden, ging ook tot het offensief over om in de slepende kwesties van het Rooms-koningschap en de barrière een gunstige beslissing af te dwingen. De gezant in Dresden, Hanbury Williams, werd een speciale missie naar het Oostenrijkse hof opgedragen, omdat Keith, voortreffelijk medespeler van Bentinck en de hertog, zijn aversie van krachtige maatregelen te kennen had gegeven en zich daardoor in het Britse kabinet de reputatie had verworven, meer de Oostenrijkse dan de Engelse belangen te dienen. De zending van Hanbury Williams werd echter een mislukking. Volgens zijn biograaf² ontbrak het deze diplomaat niet aan moed en doorzettingsvermogen, maar aan begrip en voorzichtigheid; hij liet zich al te vaak door zijn heftig temperament

¹ Fagel aan Prinses, 8 oct. 1753. K.H.A.arch. Anna, 431.

Fagel aan hertog, 8 oct. 1753. N.S.A. II 63.

² Horn: Sir Charles Hanbury Williams etc.

meeslepen. Een audiëntie bij de keizerin, die hij benutte om ronduit en op hoge toon haar souvereiniteit over de Oostenrijkse Nederlanden te ontkennen, werd in de Weense kringen het schandaal van de dag. Zijn hele activiteit leverde niets anders op dan dat Kaunitz de befaamde twee artikelen in een enigszins andere vorm goot, zonder noemenswaardige wijziging van de inhoud. De kanselier had zijn politiek klaar uitgestippeld: hij bleef bereid de netelige kwestie serieus af te handelen¹, maar zou geen haarbreed toegeven wat de souvereiniteit over de Nederlanden betrof en geen subsidies uitkeren zonder een handelsverdrag. Met dit programma kon hij tevens rekenen op de steun van de omstreden Nederlanden zelf, want de daar heersende stemming, alhoewel weinig in het overleg naar voren tredend, was een factor van wezenlijke betekenis, omdat de Staten van Brabant en Vlaanderen met het dreigement van een vermindering van opbrengsten Wenen onder zware pressie konden zetten en dat ook meermalen gedaan hebben.

In Londen was men over het fiasco van Hanbury Williams tamelijk onthutst, zodat de kalmerende woorden uit Den Haag tijdelijk een wat gunstiger gehoor vonden. Overeenstemming over het voortzetten van de onderhandelingen was spoedig bereikt en in onderling overleg ontwierpen de Zeemogendheden zelf een nieuwe redactie van de twee artikelen. Het was waarschijnlijk aan de nog steeds niet opgemonterde Engelse stemming te danken, dat het ministerie bewilligde in een zodanige versie van het tweede artikel, dat het een wezenlijke tegemoetkoming aan Wenen genoemd kon worden, daar de souvereiniteit van de keizerin niet langer in twijfel getrokken werd.

Inmiddels maakte Bentinck een reis naar Amsterdam om de mening aldaar te peilen. Tijdens een onderhoud met burgemeester Hop liet deze blijken scherp in te zien, hoeveel schade de alliantie der Zeemogendheden de Republiek ook in de barrière toebracht. Hij merkte op dat niet de eigen handel met de zuidelijke nabuur hem zorgen baarde, maar de Engelse, daar de Britse in- en uitvoerrechten bij Parlements wet geregeld waren en het de ministers derhalve niet vrij stond daarin verandering te brengen. Hij wilde daarmee dus zeggen dat Amsterdam wel bereid was zich bij de bestaande situatie in de Oostenrijkse Nederlanden neer te leggen, maar dat de Engelse regering dat niet kon en daarom achtte de burgemeester de nauwe alliantie met dat land nadelig. Hij wilde de banden tussen de Zeemogendheden niet verbroken, maar ze wat minder knellend zien; wel samenwerking met, maar geen leiding van Engeland

¹ Cf. Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 380.

was zijn parool¹. De portee van deze opmerkingen ontging Bentinck echter volkomen, omdat hij vernomen had wat hij wilde horen: Amsterdam zou het Oud Systeem niet prijsgeven.

Hop en zijn collega Deutz vroegen hem nog, waarom hij zelf niet naar Wenen ging om de kwestie af te handelen en deze vraag, die niet van venijn ontbloot was, maakte zoveel indruk op Bentinck dat hij er uitvoerig met de hertog over van gedachte wisselde². Deze voelde er wel wat voor maar adviseerde hem toch dringend, niet eerder te vertrekken dan na zich verzekerd te hebben van de medewerking van Amsterdam – het Grote Babylon, zoals hij het noemde – en een volmacht tot het tekenen van de ontwerp-overeenkomst in zijn bezit te hebben, teneinde een herhaling van de trieste geschiedenis in Brussel te voorkomen³. De Raadpensionaris van zijn kant zat evenmin stil en zocht naar een methode om de onderhandelingen vlotter te doen verlopen, maar om zich in de toekomst beter gedekt te weten tegen een desaveu van de Staten, verlangde hij dat Amsterdam en de Raad van State zich duidelijk, liefst schriftelijk, zouden uitspreken. De hertog betuigde zijn instemming met dit denkbeeld.

Van alle goede verwachtingen, Bentincks reis naar Wenen inbegrepen, zou echter niets terecht komen, want terwijl de welgezinden ijverig bezig waren het pad naar een succesvolle behandeling van het barrière-vraagstuk te effenen, kwam Engeland plotseling roet in het eten gooien. Newcastle had blijkbaar zijn houding hervonden en zond Yorke nieuwe orders die voor de vrienden in Den Haag een ware ontgoocheling betekenden. De gezant moest de Prinses en de conferentie doen weten, dat zijn regering niet alleen de in onderling overleg opgestelde redactie van het tweede artikel als vervallen beschouwde, maar ook het idee van een voorlopige overeenkomst verwierp en in plaats daarvan rechtstreeks een definitief verdrag wenste, waarin de handelsbelangen van de Zeemogendheden gewaarborgd werden. Als de Republiek echter insisterde op een ontwerp-overeenkomst, dan wilde Londen daarin berusten op voorwaarde, dat artikel 2 uitdrukkelijk het herstel van de oude tarieven in de Oostenrijkse Nederlanden stipuleerde. Mocht de Republiek ook hierin niet willen toestemmen en blijven vasthouden aan de voor Wenen gun-

¹ Archives 4, II, 327-328.

² Bentinck aan hertog, 5 en 7 sept. 1753. N.S.A. II 63.

³ Hertog aan Bentinck, 21 sept. 1753 (2 x). K.H.A.arch. Bentinck, 19.

Blijkens een van deze brieven had Kaunitz ook al voorgesteld dat Bentinck naar Wenen zou komen, maar hem tevens gewaarschuwd dat hij dan een volmacht tot onderhandelen en ondertekenen bij zich moest hebben.

stige redactie van dit artikel, dan eiste de minister dat de Zeemogendheden een gezamenlijke schriftelijke verklaring aan de keizerin zouden overgeven, waarbij de geldigheid van de oude tarieven, ondanks een voorlopige overeenkomst, *expressis verbis* werd geconstateerd¹. De bekroning van dit staal Engelse logica was de verzekering, dat de koning zeer gebelgd was over de door de Prinses en haar vertrouwden gedemonstreerde halsstarrigheid, die de goede verstandhouding en de vriendschap van de beide mogendheden ernstig schaadde². Dat waren dus de „marks of protection from the King”.

In de Republiek was men met stomheid geslagen. De hertog vroeg en kreeg verlof van de Prinses, vanuit zijn gouvernement een kort bezoek aan Den Haag te brengen, waar hij zich met een verontwaardigde Bentinck, een woedende Raadpensionaris en een wanhopige Yorke³ wilde beraden over wat hen in deze nieuwe crisis te doen stond. Zij werden het er tenslotte over eens dat in elk geval gezorgd moest worden voor de continuatie van het overleg met Wenen, opdat men daar zijn geduld niet zou verliezen en aan het hele gesprek een einde maken, waarmee Kaunitz al eens bedreigd had⁴. Dientengevolge schreef de hertog een brief aan de kanselier, waarin hij de gerezen moeilijkheden reduceerde tot een intern meningsverschil tussen de Zeemogendheden, waarmee de Oostenrijkse belangen niet gemoeid waren⁵.

Overigens liepen de reacties van Brunswijk en Bentinck op de jongste Engelse voorstellen nogal uiteen. De eerste was bereid, de Londense versie van het tweede artikel te accepteren, ofschoon hij wist dat er geen schijn van kans bestond dat Wenen er thans wel op in zou gaan, maar hij meende Engeland te moeten gerieven om tenminste het verbond der Zeemogendheden te sauveren⁶. Bentinck daarentegen wilde Newcastle kort en goed antwoorden dat het niet aanging van gemaakte afspraken terug te komen. Hij verwachtte dat de

¹ Archives 4, II, 363. Reeds voordat de Engelse eisen in de Republiek ontvangen waren, had de hertog Bentinck meegedeeld niet gerust te zijn over de eventuele Britse reactie, „car je crains les caprices et les mauvaises humeurs là bas, qui nous gatteront tout”. 19 oct. 1753. K.H.A.arch. Bentinck, 19.

² Archives 4, II, 366.

³ Fagels brieven van 27 sept. en 12 oct. 1753 aan de Prinses stelden de uiterst moeilijke positie van Yorke in het licht, die geen uitweg meer zag, nu al zijn goede diensten aan de welgezinden door zijn hof werden gedesavoueerd. A.R.A.arch. Fagel, 443.

⁴ Archives 4, II, 306.

⁵ Idem, 339.

⁶ Hertog aan Bentinck, 7 nov. 1753. K.H.A.arch. Bentinck, 19.

koning en het ministerie voor een ferme houding wel zouden zwichten¹.

De ontsteltenis, die Newcastles optreden bij de twee vrienden te weeg had gebracht, trad het duidelijkst in hun particuliere aantekeningen aan de dag². Vooral de hertog weidde breed uit over het gevaarlijke effect, dat het publiek worden van de Britse voorstellen zou hebben. Hij voorzag dat de kwalijkgezinden er zodanig door versterkt zouden worden, dat zij zonder aarzelen zouden toeslaan, als Frankrijk van het goede moment gebruik maakte en de Republiek een neutraliteitsverdrag aanbod. Hij formuleerde het zelfs zo scherp dat, zolang er geen voorlopige overeenkomst met Wenen getekend was, de bondgenoten in het geheel niet op de Republiek konden rekenen en haar moesten beschouwen als in feite neutraal tegenover Frankrijk.

Klachten over de caprices van de onbetrouwbare Newcastle spaarde hij uiteraard niet, maar daarmee bewees hij niet te begrijpen, waar de kern van de moeilijkheden en de verklaring voor het Britse gedrag gezocht moest worden. Het was de griffier, die hem attendeerde op het bestaan van een oude handelsjalousie tussen de Zeemogendheden en op de waarschijnlijkheid dat Amsterdam en Rotterdam in de Engelse afkeer van een voorlopige overeenkomst niets anders zagen dan een streven van de bondgenoot naar extra voordelen in de Oostenrijkse Nederlanden³. Daarop erkende de hertog verslagen dat er in dat geval zonder mirakel geen uitkomst was⁴. Wat Engeland betrof, kwam Newcastle spoedig alle twijfel wegnemen door Yorke onomwonden mee te delen dat zijn regering niet kon toegeven, omdat het stilzwijgen van de Republiek met betrekking tot de Zuidnederlandse tarieven door het ministerie beoordeeld werd als in verband te staan met Hollandse particuliere belangen⁵.

Tegen het einde van het jaar 1753 was de positie van de welgezinden en in het bijzonder van Bentinck en Brunswijk, die als de drijvende krachten konden gelden, wel bijzonder zwak. Engeland liet hen in de steek en van hun crediet in Wenen was nog slechts een minimaal restant over; hun isolement was op dat ogenblik nagenoeg volkomen. Voor de hertog persoonlijk was de ontwikkeling van het barrièrevraagstuk ogenschijnlijk niet veel meer dan een aaneenschakeling van decepties en verliespunten. Toch school er voor hem een waardevol element in die uit-

¹ Archives 4, II, 356.

² Die van Bentinck in Archives 4, II, 353 en 355. Die van de hertog, d.d. 11 en 17 nov. 1753 zijn niet gepubliceerd. K.H.A.arch. Bentinck, 19.

³ Fagel aan hertog, 25 sept. 1753. A.R.A.arch. Fagel, 437.

⁴ Hertog aan Fagel, 12 oct. 1753. A.R.A.arch. Fagel, 189 b.

⁵ Archives 4, II, 360.

zichtloze politieke touwtrekkerij, al gaf hij zich daar geen rekenschap van. Het was de ervaring die hij had opgedaan met de werking van het gecompliceerde en stroeve bestuursapparaat van de Republiek, dat hij dank zij zijn intensief contact achter de schermen met het probleem van de dag, van zo nabij had zien functioneren. De pessimistische en argwanende man kon die ervaring echter moeilijk anders zien dan als een intensieve beproeving; elke wenteling van het regeringswiel kwam hem voor als tijdverlies. „Tijdverlies” was de voortdurende verzuchting in zijn brieven aan Bentinck en Fagel en eens sprak hij naar aanleiding van de revisies, herhaalde besprekingen, grote en kleine besognes, van „l'ouvrage de Penelope”¹. Onbewust deed hij echter zijn voordeel met wat hij waarnam en later zou blijken dat de ondervinding van deze jaren niet aan hem verspild was.

Het zou niet juist zijn, de welgezinden voor te stellen als slachtoffers van een soort internationale conspiratie, want daarvoor begingen zij zelf te veel fouten. Een ervan was, dat zij terugkrabbelden voor het dreigement van de Engelse ongenade en er zich, overeenkomstig het advies van de hertog, toe leenden de door de Britten aanbevolen redactie van het tweede artikel over te nemen. Ook Bentinck kwam snel terug van zijn oorspronkelijke mening inzake de aan te nemen ferme houding tegenover de wispelturige bondgenoot; bij nader inzien vond hij het beter een verzoenende toon aan te slaan. Zo schreef hij Newcastle, dat de omstandigheden toch eigenlijk te gunstig waren om door wederzijdse gepikeerdheid de hele affaire te laten vastlopen, temeer daar Amsterdam volkomen in het goede spoor liep, serieus van plan was de meest nauwe samenwerking met Engeland en Oostenrijk te onderhouden en aan het Oud Systeem verre de voorkeur gaf boven een alliantie met Frankrijk².

Ongelukkig genoeg voor hem werden zijn woorden reeds door de gebeurtenissen achterhaald toen hij ze amper op papier had gezet. De incidenten die er naar aanleiding van de begrafenis van Daniel Raap, de luidruchtigste Doelist van 1748, te Amsterdam voorvielen³, waren niet van die aard, dat het buitenland geen twijfel zou kunnen koesteren aan de intentie van de stad met betrekking tot het Oud Systeem⁴. De losbrekende pamflettenstroom en de pogingen van de Gouvernante, via het Hof van Holland de Amsterdamse justitie te beïnvloeden, moesten opnieuw de indruk vestigen dat de Republiek door haar interne verdeeldheid vol-

¹ Hertog aan Fagel, 23 aug. 1753. A.R.A.arch. Fagel, 437.

² Archives 4, II, 371.

³ Idem, 373, noot 2.

⁴ Geyl: Gesch. v. d. Ned. Stam, III, 11.

komen waardeloos zou worden voor het verbond. Bovendien ging Bentincks naam weer eens druk over de tong wegens de relaties die hij ten tijde van de instelling van het Erfstadhouderschap met de Doelisten had onderhouden¹. Hoe konden de welgezinden in deze situatie van de Engelse regering verlangen dat zij zich in de barrièrekwestie zou voegen naar de wensen van de Republiek?

In het voorjaar vertrok Yorke voor enige tijd naar Engeland. De gezant had tot dan toe steeds nauw samengewerkt met de welgezinden en bij meer dan één gelegenheid blijkt gegeven van een verregaande tegemoetkoming aan het standpunt van Bentinck en de hertog. Hij ondernam geen stap zonder hun medeweten en meestal bracht hij zijn orders het eerst te hunner kennis om in onderling overleg uit te maken, of de schrifturen van Newcastle en Holderness de geschikte toon en vorm hadden om aan de Prinses en de conferentie te worden meegedeeld. Niet zelden liet hij op advies van de beide anderen bepaalde minder gewenste passages uit de door hem in te dienen stukken achterwege. Zijn loyaliteit tegenover het verbond der Zeemogendheden stond buiten twijfel, maar mettertijd zou blijken dat de alliantie met Oostenrijk geen staatkundig axioma voor hem was. In dit verband was het typerend, dat hij de voorstanders daarvan, dus zijn vertrouwde medestrijders Bentinck en Brunswijk, betitelde als: „de vrienden van het Oostenrijkse huis”².

Alvorens Den Haag te verlaten, wilde Yorke enige gegevens hebben over de kracht van de Republiek om de sceptische stemming die er nu ook in Engeland jegens de bondgenoot heerste, te kunnen bestrijden. Aan zijn verzoek werd schriftelijk voldaan, maar op zulk een slaafse wijze dat men het stuk ronduit beschamend moet noemen. Het is in de Archives zonder ondertekening afgedrukt³, maar het feit dat het in het Koninklijk Huisarchief aanwezig is, wijst erop, evenals taal en stijl, dat Bentinck er de auteur van was. Bovendien, tot wie anders zou Yorke zich met zijn indiscrete wens hebben kunnen richten? Het is overigens onwaarschijnlijk dat de hertog niet door de opsteller van het stuk geraadpleegd zou zijn.

Het document verried dat Bentinck zich pijnlijk bewust was van de bij de Engelse regering gewekte scepsis door de tegenstelling tussen zijn zelfverzekerde uitspraken over de Amsterdamse trouw aan het Oud Stelsel en de gelijktijdig voorgevallen anti-Stadhouderlijke betogingen. In zijn ijver deze kwade indruk uit te wissen, overdreef hij echter weer

¹ Aantek. hertog over een gesprek met thesaurier Hop, 31 jan. 1754. B. M. Egerton 1751.

² Archives 4, II, 388.

³ Idem, 373.

naar de andere kant en wilde hij Yorke op de hoogte brengen van het gehele financiële en militaire potentiël van de Republiek: de positie van het Hollandse en het Generaliteitscomptoir, de sterkte van de troepen, hun repartitie en recruteringsmogelijkheden, de toestand waarin de grensvestingen en magazijnen verkeerden en de middelen tot bevoorradings. Zelfs vond hij het „absoluut noodzakelijk”, de gezant bepaalde marinegeheimen mee te delen, zoals een lijst van de beschikbare oorlogsbodems en een opgave van de benodigde tijd om ze in zee te brengen.

Het is moeilijk te verklaren, hoe een man als Bentinck tot deze zielige en onwaardige stap kon komen, die bovendien overbodig was, want wat had het schermen met lijsten van financiële en militaire sterkte te betekenen, wanneer men in Londen voortdurend in zijn twijfel bevestigd werd of de bezitter van deze kracht wel bij machte was haar aan te wenden. Immers, de berichten over de partijstrijd en de verdeeldheid in de Republiek namen in aantal toe: in april had Charles Bentinck wegens een conflict met de Prinses al zijn functies neergelegd en zich op zijn landgoed in Overijssel teruggetrokken¹, terwijl het dispuut tussen Amsterdam en de Gouvernante over de „pointen van menage” in een formele koude oorlog begon te ontaarden. Geen wonder, dat Yorke moest bekennen dat enkele van de meest vooraanstaande leiders van de Engelse politiek, ondanks hun aanvankelijke aarzeling², steeds meer schenen te voelen voor het oude idee van Bartenstein, de Oostenrijkse Nederlanden slechts door keizerlijke troepen te laten verdedigen. Een troost voor de welgezinden was dat ten minste de Engelse koning bleef geloven in de noodzaak van eensgezinde samenwerking tussen de Zee-mogendheden³.

Inmiddels hadden Keith en Burmania de tegenvoorstellen, d.w.z. de Britse versie van artikel 2 der ontwerp-overeenkomst, te Wenen overhandigd. Dat de Republiek daarin berust had, was een overwinning van de Engelse regering die er een aansporing in vond, nogmaals te trachten haar bondgenoot ook het idee van een definitief verdrag smakelijk te maken. De Prinses wees het voorstel echter in krachtige bewoordingen af en voegde eraan toe dat, wanneer mocht blijken dat het de Weense regering er alleen maar om te doen was de zaak te traineren, alsdan het moment was aangebroken om gezamenlijk op te treden tegen de Oosten-

¹ Idem, 379. Charles Bentinck noemde zelf een viertal grieven van de Prinses tegen hem (ibidem, 381, noot 1), maar de hoofdoorzaak van zijn terugtreden lag in zijn onafhankelijk karakter, dat de leiding van het Stadhouderslijk hof moeilijk kon verdragen.

² Coxé, II, 415.

³ Archives 4, II, 387, noot 1.

rijkse ontvangerskantoren. Zij betwijfelde evenwel of de keizerin het zover wilde laten komen¹. De Prinses had reeds lang meer dan genoeg van de eeuwige chicanes over de barrière en was eigenlijk niet afkerig van rigoureuze maatregelen. Haar sympathie ging veeleer uit naar Pruisen en dat was een van de redenen, waarom zij de hertog niet kon uitstaan. Met haar brede belangstelling, gecultiveerde smaak en gevoel voor ironie had zij er bovendien genoeg in, van tijd tot tijd de Duitse ernst en „Prinzipienreiterei” van de veldmaarschalk in het bespottelijke te trekken, hetgeen deze ondervond als evenzovele uitingen van jalouzie en haat².

De Weense ministersconferentie behandelde in haar zitting van 1 juni de voorstellen van de Zeemogendheden met het tevoren vaststaande resultaat, dat ze afgewezen werden. Het was Kaunitz echter niet onbekend dat Engeland verantwoordelijk was voor de starheid, waarmee de bondgenoten bleven weigeren eenmaal toegegeven beginselen in practijk te brengen. In een gesprek met Burmania merkte hij op, dat als Wenen in de barrièrekwestie alleen te maken had gehad met de Republiek, zij reeds lang over het handelsverdrag tot overeenstemming zouden zijn gekomen³. Op deze veronderstelling nu baseerde de kanselier zijn volgende stap. Weliswaar volgde hij het voorbeeld van de Zeemogendheden en bevatten zijn officiële tegenvoorstellen, die op 23 juni aan Keith en zijn collega werden overhandigd, geen enkel nieuw element, maar in een afzonderlijk schrijven aan Bentinck gaf hij te verstaan dat de keizerin niet per se wilde vasthouden aan de bekende drie porties waarin de subsidie uiteen zou moeten vallen, doch genegen was er twee van te maken, op voorwaarde dat de Republiek haar aanspraken op alle achterstallen zou opgeven⁴.

In Den Haag nam men met genoeg kennis van deze concessie en ook de hertog, die zich op reis bevond langs de oostgrenzen, maar door Bentinck terstond op de hoogte was gebracht, gaf uiting aan zijn tevredenheid. Hij beschouwde het Oostenrijkse aanbod als van essentiële waarde⁵. De vrienden waren echter verlegen met hun houding tegenover Yorke

¹ Idem, 399.

² „Il faut s'en consoler et aller son train en honnet homme, tant que je serai dans cette carrière; malgré tous les mauvais traitemens que je recois d'Elle et malgré la jalousie et la haine qu'Elle me porte, je continuerai toujours à servir la cause avec le meme zèle que ci-devant pour remplir le but pour lequel je suis appelé dans ce pais-ci”.

Hertog aan Bentinck, 18 oct. 1754. B. M. Egerton, 1742.

³ Hertog aan Bentinck, 28 juni 1754. B. M. Egerton, 1741.

⁴ Archives 4, II, 419.

⁵ Hertog aan Bentinck, 24 juli 1754. B. M. Egerton, 1741.

en zijn regering, omdat de jongste ontwikkeling in feite alleen voor de Republiek voordelig was. Hun boze vermoedens werden natuurlijk bevestigd. Newcastle's commentaar op de Weense generositeit luidde, dat het een poging was – en naar hij achterdochtig liet blijken, wellicht een gegronde – om de Republiek in ruil voor een grotere portie van de subsidie te doen afzien van het 26e artikel van het barrièretracataat, maar hij gaf Bentinck de verzekering dat de Zeemogendheden daarin nooit zouden toestemmen¹.

Toen was de zaak afgedaan, want de Republiek kon en wilde zich in de barrièrekwestie niet van Engeland losmaken; het wantrouwen, veroorzaakt door de onderlinge handelsnijver, gedoogde het niet. Voortgaand overleg tussen de Raadpensionaris en Yorke leidde tot de enig overgebleven mogelijkheid om het probleem langs de weg der onderhandelingen op te lossen: men zou onderzoeken, in hoeverre nog iets toegegeven kon worden en vervolgens bij wijze van ultimatum een nieuw voorstel inzake de twee artikelen van de ontwerp-overeenkomst aan Kaunitz voorleggen. Langdurige besprekingen waren daarvoor niet nodig. Op een paar punten van ondergeschikte betekenis werd toegevendheid betracht maar de officiële erkenning dat de oude tarieven vervallen waren, het enige waarin Wenen belang stelde, werd niet gegeven.

Bentinck deed het verzenden van deze orders vergezeld gaan van een drietal brieven aan Kaunitz². Daarin prees hij de waarde van de concessies hogelijk en sprak als zijn vertrouwen uit, dat de nieuwe voorstellen voor Oostenrijk aanvaardbaar waren, maar hij verried zijn onzekerheid door de kanselier te verzoeken, eventuele critiek op de voorgestelde overeenkomst eerst aan de correspondenten in Den Haag te willen meedelen, alvorens een definitief antwoord te geven. Om Kaunitz sterker onder druk te zetten, voegde hij eraan toe dat de welgezinden in de Republiek van geen enkel nut meer konden zijn, als de regering in Wenen ook deze laatste inspanning van de Zeemogendheden zou afwijzen.

Op 30 september overhandigden de gezanten de stukken aan de kanselier. De reactie liet geruime tijd op zich wachten – een bewijs, dat er in de Oostenrijkse ministersconferentie geen eenstemmigheid heerste – maar was tenslotte negatief. Nu de kennelijke opzet om de Republiek van Engeland te scheiden mislukt was, verschanste Kaunitz zich weer

¹ Archives 4, II, 428-429.

² Blijkens aantek. hertog, 29 nov. 1754. N.S.A. II 23 (IV^A), 2.

De belangrijkste brief, d.d. 5 sept. 1754 in Archives 4, II, 434; de beide andere waren van 3 en 10 sept. 1754.

achter zijn principiële bezwaren, daarbij niet verzuimend Bentinck en de hertog zijn groot misnoegen te laten voelen¹. Niet alleen negeerde hij hun verzoek, hen van tevoren van zijn oordeel in kennis te stellen, maar hij uitte ook bittere klachten over de door hen gevolgde wijze van onderhandelen, die naar zijn mening hierin bestond dat vooral Bentinck voortdurend hoopvolle verwachtingen wekte en gunstige aanbiedingen voorspiegelde, die achteraf volstrekt ongefundeerd en onaanvaardbaar bleken. Wat de besprekingen zelf betrof, concludeerde de kanselier dat de onmogelijkheid om tot een ontwerp-overeenkomst te komen nu wel beezen was en dat het daarom het beste was, de hele zaak terug te verwijzen naar de conferenties in Brussel.

Het afwijzend antwoord uit Wenen had tot gevolg dat de anti-Oostenrijkse gevoelens in de Republiek weer heftig opblaaiden; zelfs Bentinck en Brunswijk waren hun verontwaardiging niet meester over wat zij als kwade trouw van Kaunitz aanzagen. Zij waren verbijsterd over diens besluit om de onderhandelingen naar Brussel te verleggen, want dat stond gelijk met afbreken². Voor de „vrienden van het Oostenrijkse huis” was het een diepe teleurstelling dat hun jarenlang zwoegen en bemiddelen het fiasco niet had kunnen voorkomen, maar dat zij uiteindelijk door Wenen in de steek gelaten werden, griefde hen het meest. De hertog stortte de fiolen van zijn toorn uit over von Reischach, de Oostenrijkse gezant in Den Haag, maar deze goedaardige en onbeduidende man kon slechts haperend aanvoeren dat hij evenmin iets begreep van de politiek van zijn hof³. Bentincks eerste opwelling was, een gepeperd schrijven aan Kaunitz’ adres te verzenden, hoewel hij moest toegeven dat de critiek van de kanselier niet geheel van redelijkheid ontbloot was. De Prinses beperkte zich tot het demonstrenen van hautaine minachting, wanneer de naam van de keizerin in haar omgeving werd genoemd, zulks in tegenstelling tot de Raadpensionaris, die in opperste verbolgenheid terstond de fiscalen van de Amsterdamse en Rotterdamse Admiraliteiten ontbood voor het beramen van doeltreffende middelen om de handel van de Oostenrijkse Nederlanden te ruïneren; ook verlangde hij van de Raad van State te weten, op welke wijze men zich het best meester kon maken van de Vlaamse en Brabantse ontvangerskantoren. De hertog en Bentinck ging dit echter te ver en ook Larrey wierp olie op de golven, omdat hard-

¹ Archives 4, II, 438 en 441.

² „Sans convention point de salut; sans subside, sans retablissement des places point de fond à faire sur l’ancienne alliance”, had de hertog op 24 juli aan Bentinck geschreven. B. M. Egerton, 1741.

³ Dit en het volgende uit aantek. hertog, 29 nov. 1754. N.S.A. II 23 (IV^A), 2.

handige maatregelen zijn geliefkoosd porto franco-project geheel op losse schroeven zouden zetten.

Thesaurier Hop, die zijn gemoedsrust bewaard had, merkte bovendien op dat een poging om de Oostenrijkse handel te ruïneren veeleer schadelijk zou zijn voor de Republiek en dat Engeland daarvan onmiddellijk zou trachten te profiteren, terwijl Zeeland zeker niet tot krachtig optreden bereid zou zijn, als het kans zag op enigerlei wijze Holland te duperen. Wat de bezetting der kantoren aanging, meende Hop dat de Republiek, als zij toch tot het uiterste wilde gaan, beter ronduit de oorlog aan Wenen kon verklaren en de Nederlanden bezetten, maar hij geloofde niet dat zij daartoe alleen bij machte was en evenmin dat zij op Engelse medewerking kon rekenen. Overigens zag de thesaurier alleen heil in een andere buitenlandse politiek. De Staten moesten de barrière ontruimen en de alliantie met Pruisen in plaats van die met Oostenrijk zoeken. In een gesprek met de hertog zette hij de voordelen van een toenadering tot koning Frederik uiteen, doch Brunswijk vond het „faire le bouc jardinier”¹. Bij een andere gelegenheid merkte deze nog op, dat Pruisen weliswaar machtig maar eigenlijk geen mogendheid was, een zienswijze die niet alleen door de hertog verkondigd werd. Hop moest er echter hartelijk om lachen en liet er zich niet door weerhouden geducht propaganda te maken voor zijn opvattingen. Volgens Larrey was de thesaurier met een aantal medestanders voortdurend bezig de Prinses een verbond met Pruisen aan te bevelen en hadden zij er ook over gesproken met Itsma, Woertman, Iddekinge en zelfs met de Back. Larrey was zelf niet ongevoelig voor het denkbeeld van Hop en het vleide hem zeer dat de Prinses hem naar zijn oordeel vroeg over deze kwestie, al had zij hem, gezien zijn neiging om zich naar alle kanten te dekken, vooraf toegevoegd: „Esprit follet, je te conjure par le Tout-Puissant de sortir”. De secretaris somde in den brede de argumenten van de voor- en tegenstanders van de Pruisische alliantie op en gaf tenslotte als zijn mening, dat het Pruisische leger weliswaar niets te betekenen had zonder zijn koning en omgekeerd, maar dat koning Frederik zeker enige consideratie verdiende van de zijde der Republiek².

Hoewel het Bentinck en de hertog door hun overwicht op Larrey niet moeilijk viel hem voor het vervolg op dit punt de mond te snoeren³, was er zowel bij de regenten als bij het gereformeerde volk in de Repu-

¹ Aantek. hertog over een conversatie met Hop, 4 dec. 1754.

N.S.A. II 23 (IV^A), 6.

² Aantek. Bentinck over een gesprek met Larrey, 23 dec. 1754. B. M. Egerton, 1731.

³ Hertog aan Bentinck, 27 dec. 1754. B. M. Egerton, 1742.

blik duidelijk een toenemende sympathie voor de Pruisische koning te constateren. In de sfeer van felle anti-Oostenrijkse gezindheid kon gemakkelijk de gedachte opkomen, dat de alliantie met de protestantse Hohenzollern veel natuurlijker was dan die met de katholieke Habsburgers, temeer daar Pruisen in het verleden doorgaans een trouw voorstander van het Oud Systeem gebleken was, totdat koning Frederik in 1740 de grote strijd met de keizerin was begonnen en daarvoor de steun van Frankrijk had geaccepteerd.

Er waren natuurlijk obstakels genoeg die een toenadering tot Pruisen in de weg stonden, zoals Frederiks voorkeur voor onverwachte acties en zijn reputatie van onbetrouwbaarheid, zijn alliantie met Frankrijk en zijn gespannen verhouding tot Engeland, maar in het licht van de verlangens van de meeste regenten naar een minder sterke binding met Engeland en neutraliteit tegenover Frankrijk, moest de een of andere vorm van samenwerking met de koning zeer wel te verwezenlijken schijnen. Wat zijn onbetrouwbaarheid betrof, had hij bovendien de Republiek nooit reden tot klachten gegeven; zijn tamelijk hooghartig veronachtzamen van haar belangen bij de inlijving van Oost-Friesland in 1744 was hem nauwelijks kwalijk genomen, daar de Staten maar weinig waarde hechtten aan dit gebied, terwijl de verkoop van zijn kleinere bezittingen in de Republiek aan het huis Oranje in 1754 de algemene opinie bevestigde, dat Frederik jegens zijn westelijke nabuur geen boze bedoelingen koesterde¹. Door de onbuigzaamheid van Oostenrijk nam de waardering voor hem in de Republiek voortdurend toe, maar zijn overval op Saksen in 1756, waarmee hij de Zevenjarige oorlog inzette, zou voor de vredelievende regenten aanleiding zijn hun mening te herzien, hoewel het protestantse volk constant bleef in zijn sympathie.

Het zij nog opgemerkt dat, terwijl de Republiek wegens haar politieke onmacht en haar volgzzaamheid jegens Engeland in Frederiks ogen nauwelijks een zelfstandige staat was, er toch in sommige kringen in Den Haag ernstige twijfel scheen te heersen over het feit, of Pruisen wel alseen volwaardige mogendheid beschouwd kon worden en of de Republiek niet beneden haar stand handelde, wanneer zij zich tot Berlijn wendde².

¹ Na langdurige onderhandelingen werd in 1754 het contract getekend, waarbij o.a. het zgn. oude hof in Den Haag en het huis te Hondsholredijk, die na de dood van Willem III aan Pruisen waren toegewezen, aan de Oranjes terugkwamen. Stuart, I, 124 e.v. Frederik deed in deze jaren ook zijn kleinere bezittingen in de Oostenrijkse Nederlanden, o.a. Turnhout, van de hand. Polit. Corr. IX, 392.

² Daarop schijnt o.a. de houding te duiden van de Prinses tegenover Larrey, toen zij hem om zijn oordeel verzocht. Het blijkt ook uit de opmerking van de hertog dat

De hertog maakte van deze twijfel natuurlijk gaarne gebruik om het denkbeeld van een dergelijke toenadering te bestrijden.

Brunswijks resolute afwijzing van iedere samenwerking met Pruisen was enerzijds de logische consequentie van zijn opvattingen over de internationale verhoudingen in het algemeen, maar anderzijds ook het gevolg van zijn dienstbaarheid aan de Oostenrijkse politiek. Een van de voornaamste opdrachten die Maria Theresia hem bij zijn vertrek naar de Republiek gegeven had, hield namelijk in dat hij in de hem toegezegde vertrouwenspositie aan het Haagse hof de weigering van de Zeemogendheden om tot het verdrag van St. Petersburg toe te treden, moest zien te overwinnen¹. Dit in 1746 door de keizerinnen van Oostenrijk en Rusland gesloten verbond ging door voor een defensieve alliantie. Een aantal geheime artikelen stipuleerde gezamenlijke toerusting, zodra er enig oorlogsgevaar dreigde van de kant der gemeenschappelijke vijanden, Pruisen en de Verheven Porte, maar aangezien van de laatste sedert de vrede van Belgrado weinig of niets meer te duchten viel, was het verbond in wezen tegen koning Frederik gericht. Het was de intentie van de twee vorstinnen, hun alliantie door het doen toetreden van andere geïnteresseerden te versterken. Daarvoor kwamen op de eerste plaats de Zeemogendheden in aanmerking, van wie de tsarina bovendien een aanzienlijke subsidie wenste te ontvangen. Op herhaald aandringen van Oostenrijk had Engeland in oktober 1750 het verdrag medeondertekend, met uitzondering echter van de geheime artikelen, d.w.z. zonder zich tot enige betaling te verplichten, hetgeen met name voor Wenen een ontgoocheling betekende, waar men alleen belang had bij deze accessie, als Engeland de anti-Pruisische strekking wilde onderschrijven².

De overgang van de hertog in Staatse dienst bood de keizerin de meest gunstige gelegenheid om haar diplomatiek offensief te hernieuwen. Zij hoopte dat hij de Stadhouder tot een subsidieverdrag met Rusland zou weten te bewegen en dat de Prins op zijn beurt de Engelse koning daartoe kon overhalen³. Gezien de financiële ontreddering in de Repu-

Pruisen geen mogendheid was, een uitlating die hij wel voor zich gehouden zou hebben, wanneer er in de Republiek een eensgezinde opvatting over de macht van de Pruisische koning bestaan had.

¹ Cf. pag. 156.

² Maria Theresia aan hertog, 2 april 1751. N.S.A. II 64. Zij kwam enige maanden later nogmaals op de kwestie terug. Van deze laatste brief zond de hertog een eigenhandige copie aan Bentinck (9 sept. 1751. B. M. Egerton, 1740), die tijdens zijn verblijf in Wenen in 1749 een groot voorstander van een subsidieverdrag met Rusland was geworden. Archives 4, II, 40.

³ Schlitter, 95.

blik, verwachtte zij echter geen succes op korte termijn en inderdaad moest de hertog haar al spoedig berichten dat het Stadhouderlijk paar, ofschoon het zelf zeer goed het belang van een nauwere binding met de twee keizerinnen begreep¹, geen kans zag de Republiek tot het Petersburger verdrag te laten toetreden, omdat de Raadpensionaris geen waardering voor de kostbare subsidiepolitiek kon opbrengen en Amsterdam er zelfs niet over wilde horen spreken². Dat verhinderde de hertog niet Maria Theresia te verzekeren dat hij de kwestie van de Russische subsidies als zijn grootste en voornaamste taak beschouwde en dat hij alles in het werk zou stellen om die te volbrengen³; goedkope beloften, die hij met zijn onervarenheid inzake de reële verhoudingen in de Republiek misschien gedacht heeft te kunnen nakomen. Overigens wist hij van Bentinck dat de situatie in Engeland ongeveer dezelfde was als in de Republiek: een paar ministers, onder wie Newcastle, Granville en Holderness, waren tot het geven van subsidies bereid maar Pelham, broer van Newcastle en Lord of the Treasury, was er absoluut tegen.

De keizerin toonde zich dan ook niet geïmponeerd door de schoon klinkende uitspraken van de hertog en twijfelde er blijkbaar aan of hij zich wel voldoende inspanningen getroostte, want behalve dat zij het in haar brieven aan rechtstreekse aansporingen niet liet ontbreken, gaf zij haar gezant in Hannover opdracht, de invloedrijke „Groszvogt” van het keurvorstendom, von Münchhausen, te verzoeken zijnerzijds de nodige aandrang op de hertog uit te oefenen⁴, een uiting van de spontaniteit die Maria Theresia wel meer aan de dag legde, wanneer haar een bepaalde zaak ter harte ging en tevens een bewijs van de te Wenen heersende overschatting van de werkelijke positie, die de veldmaarschalk in de Republiek innam.

Von Münchhausen voldeed op een weinig enthousiaste manier aan

¹ De Prins was blijkbaar teruggekomen van zijn vroegere mening, dat tegemoetkoming van Wenen in de barrièrekwestie de voorwaarde moest zijn voor de accessie van de Republiek tot het verdrag van St. Petersburg. Archives 4, II, 113-114. Cf. ook 178.

² Hertog aan Maria Theresia, 24 april 1751. N.S.A. II 64.

De tegenstand van de Raadpensionaris en Amsterdam werd wellicht versterkt door het feit, dat Rusland van de Republiek nog een deel van de subsidie uit de Oostenrijkse Successieoorlog te reclameren had. De Russische regering overdreef dit echter zeer. Volgens een opgave van de hertog aan Kaunitz bedroeg de totale achterstallig som in oct. 1753 nog ruim f 225.000 waarvan men de aflossing toen juist ter hand genomen had. Archives 4, II, 345.

³ Hertog aan Maria Theresia, 17 juli 1751. N.S.A. II 64.

⁴ Mediger, 439.

de Oostenrijkse wens¹, maar al had hij zich van het meest suggestieve proza bediend, het zou uiteraard de zozeer door de keizerin verlangde overeenkomst niet tot stand hebben kunnen brengen; voorlopig had de hertog over de kwestie niets meer te melden. Eerst in december was er enige voortgang in Engeland, waar Pelhams tegenstand begon te verzwakken. Het ministerie wilde toen de tsarina £ 50 à 60.000 aanbieden, op voorwaarde dat de Republiek het gebruikelijke part van een derde voor haar rekening zou nemen². Daarvan was echter geen sprake. De Pruisische gezant, von der Hellen, wist zijn koning in september 1752 te berichten, dat de accessie tot het verdrag van St. Petersburg in de Vergadering van de Staten van Holland aan de orde geweest, maar op hevig verzet gestuit was, omdat de regenten van oordeel waren dat de kwalijke financiële toestand van de Republiek een uitvloeisel was van haar toetreding tot het verdrag van Warschau in 1745. De diplomaat meende ook dat de Gouvernante veel minder voor de zaak geporteerd was dan haar vader³.

Over het subsidieverdrag werd geruime tijd niet meer gesproken. Pas in 1753 herkreëg het plan voor de Engelse koning zijn aantrekkelijkheid, omdat hij een Pruisische aanval op Hannover vreesde. Toen begonnen de moeizame Engels-Russische besprekingen, die na twee jaar met succes bekroond zouden worden. De hertog en Bentinck werden van de voortgang van het overleg op de hoogte gehouden, aanvankelijk zelfs met uitsluiting van Yorke⁴, maar hun medeweten is van geen invloed geweest op het verloop van de onderhandelingen en de Republiek bleef er volkomen buiten. De twee vrienden moesten zich beperken tot het betuigen van hun verlangen naar een spoedig gunstig resultaat van het overleg. Zij bleven middelerwijl hun waarschuwende stem verheffen tegen het dwaze en gevaarlijke voornemen van thesaurier Hop en zijn geestverwanten om met Pruisen in zee te gaan, hetgeen zou neerkomen op de totale vernietiging van het Oud Systeem.

De geagiteerde stemming van de welgezinden, die een gevolg was van de bruske wijze waarop Kaunitz de laatste voorstellen van de Zee-mogendheden over de barrière had verworpen, bedaarde slechts langzaam, hoewel de hertog, na zijn aanvankelijke uitbarsting tegen von Reischach, veel moeite deed zijn omgeving te kalmeren. Bij de Raad-

¹ Daaruit ontstond een briefwisseling, waarin ook Larrey gemengd werd. Mediger, 717 (359).

² Hertog aan Maria Theresia, 24 dec. 1751. N.S.A. II 64.

³ Hellen aan Frederik, 19 sept. 1752. A.R.A. arch. Fagel, 336.

⁴ Archives 4, II, 344.

pensionaris sprak hij aan dovemans oren, omdat deze niet alleen graag gehoor gaf aan de vertogen van Denick, de heftige anti-Oostenrijkse fiscaal van de Rotterdamse Admiraliteit, maar zich bovendien gesteund voelde door Newcastle, die liet weten dat Keith geïnstrueerd was langs betrouwbare weg te weten te komen, of het Weense antwoord als een ultimatum opgevat moest worden. Zo ja, dan wilde de Britse minister dat de Zeemogendheden de middelen ter hand zouden nemen die hen krachtens het barrièretractaat ter beschikking stonden¹, d.w.z. overgaan tot inbeslagname van de gelden in de Oostenrijkse ontvangerskantoren.

Dit was een listige zet van de Engelse regering, die het zodoende kon laten voorkomen alsof zij niet terugschrok voor de uiterste consequenties van haar verplichtingen, terwijl zij in werkelijkheid haar bereidheid te kennen gaf de onderhandelingen voort te zetten. Daarvoor had zij goede redenen. Op de eerste plaats was uit vroegere rapporten van Keith gebleken, dat de Weense ministersconferentie niet onverdeeld haar goedkeuring had gehecht aan het antwoord van Kaunitz en dat o.a. de keizerin zelf een op verschillende punten daarvan afwijkende mening was toegedaan². Vervolgens schijnt de kanselier bij het afwijzen van de voorstellen der Zeemogendheden aan Engeland een tegemoetkomend tegenvoorstel te hebben gedaan, zoals hij eerder de Republiek afzonderlijk benaderd had³. Hoewel men in Londen niet van zins was daarop in te gaan, waren al deze gegevens toch voldoende om te vermoeden dat de Weense regering ontvankelijk begon te worden voor de aanhoudend op haar uitgeoefende pressie.

De welgezinden doorzagen Newcastles bedoeling en zij besloten daarom alvorens het Oostenrijkse antwoord officieel ter discussie te stellen in de Staten van Holland of in de Staten Generaal, eerst Keith te laten onderzoeken, of er van de keizerin niets meer te verwachten viel, een besluit waarin de Raadpensionaris mokkend berustte. De hoopvolle berichten van de gezant waren voor de Prinses en haar conferentie aanleiding de Engelse ministers dringend te verzoeken naar middelen om te zien, die de besprekingen over de ontwerp-overeenkomst weer op gang konden brengen⁴.

Het moment voor een laatste stormloop van de geheime diplomatie was aangebroken; het offensief werd met alle macht ingezet. Bentinck

¹ Aantek. hertog, 29 dec. 1754. N.S.A. II 23 (IV^A), 40.

² Archives 4, II, 444, noot 1.

³ Aantek. hertog over de binnenlandse ontwikkeling van 1754 tot 1756, 12 sept. 1756. N.S.A. II 23 (XI), ongenummerd.

⁴ Kalshoven, 259.

en de hertog beantwoordden in bezwerende termen de laatste teleurstellende brieven van Kaunitz¹, Yorke en Bentinck deden ieder afzonderlijk een beroep op de erkende capaciteiten van Keith² en tot slot richtte de hertog zich met een krachtig schrijven tot de keizerin³. Naar zijn gewoonte liet hij het daarin niet ontbreken aan betuigingen van aanhankelijkheid en trouw, maar voor het overige was de toon van zijn brief forser en positiever dan doorgaans in zijn correspondentie met Maria Theresia het geval was. Hij waarschuwde haar zonder omwegen, dat de deliberaties in de Statencolleges onvermijdelijk zouden uitlopen op het zoeken naar een nieuw systeem, wanneer de Oostenrijkse regering een voorlopige overeenkomst bleef weigeren, die de Republiek het herstel van de barrièresteden en een deel van de subsidie garandeerde. Hij omschreef dit systeem niet nader, maar voegde eraan toe dat de overgrote meerderheid van de regenten reeds ernstig met die gedachte omging⁴. Verder drong hij er bij de keizerin op aan, dat zij zich niet langer zou laten beïnvloeden door de te Wenen bestaande geringschattende opinie over de Republiek, omdat Engeland zonder zijn bondgenoot niets kon, noch wilde ondernemen op het vasteland en daarom bij een eventueel conflict voor Oostenrijk nutteloos moest zijn.

Met de laatste opmerking deed de hertog in feite niets anders dan een mening bestrijden, die hij zelf met zijn pessimistische verslagen uit de eerste jaren van zijn Staatse dienst had helpen vormen, maar het is nergens uit gebleken dat hij zich daarvan bewust was. Hij besloot zijn schrijven met de aandacht van de keizerin te vragen voor de onmogelijk geworden positie van de welgezinden.

Te Wenen begon de onvermoeibare Keith – Burmania was geheel onkundig gelaten van diens nieuwe instructies – een grote activiteit te ontwikkelen om de Oostenrijkse regering te bewegen door het doen van nieuwe voorstellen de impasse te doorbreken.

Het offensief van de Zeemogendheden bleef niet zonder succes. De eerste aanwijzing daarvan was een brief van Kaunitz aan Reischach, die de gezant aan de hertog moest voorlezen, zonder hem inzage van het stuk te geven⁵. De inhoud was op het eerste gehoor teleurstellend, daar de auteur verzekerde dat men in Wenen niets méér kon doen dan er tot

¹ 17 dec. 1754. N.S.A. II 23 (IV^A), 19.

² Archives 4, II, 443 en 454.

³ 6 jan. 1755. N.S.A. II 23 (IV^A), 45. Ook in B. M. Egerton, 1742.

⁴ Ook Yorke sprak in zijn brief aan Keith van: „great numbers of the most considerable people”.

⁵ Archives 4, II, 457.

nu toe gedaan was, maar in het postscriptum merkte hij op dat het zijn regering onverschillig bleef, of de Zeemogendheden de onderhandelingen wilden voeren door te beginnen met een definitief handelsverdrag of met een voorlopige overeenkomst; van Oostenrijkse zijde was men wel bereid tot de laatste methode, mits daarbij niet getornd werd aan eenmaal toegegeven principes. Dit hield dus in, dat Kaunitz teruggekomen was van zijn besluit de besprekingen naar de conferenties in Brussel te verwijzen en dat hij voor de eensgezinde aandrang van de Zeemogendheden en voor de critiek in zijn omgeving begon te zwichten.

De capitulatie van de kanselier kwam op 27 februari, toen hij Keith een nieuwe ontwerp-overeenkomst aanbood¹, waarin getracht was de soevereine rechten van de keizerin te waarborgen door de bepaling dat ieder der drie belanghebbende mogendheden de vrije hand in economische aangelegenheden zou behouden, wanneer er binnen een jaar na het sluiten van deze overeenkomst geen handelsverdrag met Engeland en de Republiek tot stand was gekomen. Een grote concessie aan de Republiek was voorts het artikel, waarbij de keizerin erin toestemde de Staten Generaal voor één of twee jaar de subsidie in haar geheel uit te betalen, wanneer de Zeemogendheden van oordeel waren dat de alliantie niet geschaad zou worden door het herstel van de barrièresteden zolang uit te stellen. De Staten moesten dan wel van hun recht op de achterstallen afzien en de schulden voldoen, die zij nog uit de laatste oorlog bij de magistraten van verschillende Zuidnederlandse steden hadden. Te beginnen met het derde jaar zou de helft van de subsidie uitgekeerd worden, terwijl de andere helft besteed zou worden aan de herbouw van de barrièrevesting; Prins Karel van Lotharingen en de hertog van Brunswijk zouden gemachtigd moeten worden het daarvoor vereiste overleg te voeren. Na voltooiing van de herstelwerkzaamheden zou dan de gehele subsidie weer worden voldaan.

Op 12 maart arriveerde dit voorstel in Den Haag, doch toen was het te laat. De ontwikkeling van de Engels-Franse animositeit had de internationale toestand zo ingrijpend veranderd, dat het tijdstip om de onderhandelingen over een barrière-overeenkomst te hervatten, definitief verstreken was. Latere notities van de hertog² geven een duidelijk beeld van de interne situatie bij de Zeemogendheden in het voorjaar van 1755 en van de snelheid waarmee de gebeurtenissen het Oostenrijkse aanbod, reeds op het moment van ontvangst, hadden doen verouderen. Nadat

¹ Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 491 e.v.

² Aantek. hertog over de binnenlandse ontwikkeling van 1754 tot 1756, 12 sept. 1756. N.S.A. II 23 (XI), ongenummerd.

Engeland in januari de Republiek voor het eerst verwittigd had van een te verwachten oorlog met Frankrijk, was de spanning tussen de beide vijandelijke mogendheden zo sterk toegenomen, dat de bewapeningswedloop al in volle gang was, toen het voorstel uit Wenen binnenkwam. Frankrijk concentreerde reeds troepen langs de grens met de Nederlanden, waardoor de algemene overtuiging ontstond dat de regering in Versailles de maritieme en koloniale oorlog naar het vasteland wilde overbrengen. Dreigende uitlatingen van ambassadeur Mirepoix in Londen droegen daar het hunne toe bij. De hertog tekende aan dat de Engelse ministers te zeer met de militaire voorbereidingen geoccupeerd waren om enige interesse voor de ontwerp-overeenkomst te kunnen opbrengen en dat zij het stuk eenvoudig lieten voor wat het was.

De ontvangst in de Republiek was al weinig beter. Hier was door het felle conflict tussen de voornaamste Hollandse steden en de Prinses over de „pointen van menage” alle aandacht voor enig ander onderwerp verdwenen. Het door Gecommitteerde Raden uitgebrachte advies over eventuele objecten van bezuiniging vermeerderde het wantrouwen van de Prinses jegens Bentinck en Steyn, de belangrijkste leden van het college zodanig, dat aan de samenwerking in de conferentie die, volgens de hertog, nooit veel betekend had, totaal een einde kwam. Tijdens de voorbereidende besprekingen over dit advies werd de Gouvernante bovendien zo gevaarlijk ziek, dat men voor haar leven begon te vrezen, hetgeen, volgens dezelfde zegsman, aanleiding was tot het vormen van allerlei „cabalen” tussen de Hollandse gedeputeerden, waarin de Raadspensionaris wel, doch Bentinck niet gekend werd.

Het gebrek aan interesse voor de jongste ontwikkeling in de barrièrekwestie was een doorlopende ergernis voor de hertog die, evenals Bentinck, het ontwerp van Kaunitz aanvaardbaar oordeelde, zowel in verband met de particuliere belangen van de Republiek, als gezien tegen de achtergrond van de internationale toestand. Het aanbod van de volledige subsidie voor twee achtereenvolgende jaren deed hem in het bijzonder genoegen, omdat het de mond zou snoeren aan allen die de alliantie met Pruisen aanprezen, een einde kon maken aan de klachten van hen, die door het inhouden van de subsidie al jarenlang gedupeerd werden en bovendien de welkome mogelijkheid schiep een fonds te vormen, waaruit de bedragen geput konden worden die de Staat wegens de dreigende oorlog verplicht zou zijn voor zijn defensie te spenderen. Om al deze redenen adviseerde hij in een memorie, die hij op 23 maart de Raadspensionaris deed toekomen¹, tot accepteren, blijkbaar in de ver-

¹ Hierna pag. 236.

onderstelling dat de situatie op dat moment ernstig genoeg was om de Zeemogendheden over eventuele bezwaren tegen het eerste artikel te doen heenstappen.

Zijn verwachtingen werden niet vervuld. Steyn noemde de hele conventie onaanvaardbaar en weigerde er verder over te discussiëren. Het was niet alleen om de Oostenrijkse regering haar tergend gedrag van de laatste jaren betaald te zetten, of uit hoofde van andere persoonlijke gevoelens dat de Raadpensionaris tot zijn intransigente houding kwam. Staatskundige overwegingen waren daar op de eerste plaats verantwoordelijk voor, om te beginnen de overeenkomst zelf. Met de voorgestelde subsidieregeling kwam Kaunitz wel de Republiek tegemoet, maar zijn jongste redactie van het eerste artikel zou Engeland evenmin kunnen bevredigen als de voorgaande, want in feite gaf de kanselier er niets anders mee te kennen dan dat hij bereid was, de taaie en eentonige strijd over de rechten van de keizerin te hervatten. Dat zag de Raadpensionaris, die zich niet liet verblinden door de geldelijke verlokkingen, zeer goed in. Het doorslaggevende element was echter zijn pertinente onwil om het Oud Systeem te blijven volgen op een ogenblik, dat Engeland zeker, en Oostenrijk wellicht de oorlog inging. Te verhinderen dat de Republiek daarin meegesleept zou worden, beschouwde Steyn voortaan als zijn belangrijkste taak en zijn grootste zorg. Daarvoor trad hij uit de kleine falanx der welgezinden en verklaarde hij zich met de overgrote meerderheid van de vaderlandse regenten voor de neutraliteit.

Brunswijk en Bentinck hebben de motieven van zijn gedrag niet tijdig onderkend en ze later nooit gebillijkt. Ze hebben hem eenvoudig van verraad aan de goede partij beschuldigd, al trachtte Bentinck lange tijd de deviaties van zijn voormalige beschermeling niet op te merken door er opzettelijk zijn ogen voor te sluiten. Achter deze beschuldiging verborgen zij onbewust hun fout, gedurende zoveel jaren de werkelijke stemming in de Republiek miskend en de bepalende factoren van haar beleid onderschat te hebben. Met het falen van het Oud Systeem trad het isolement, waarin zij geleefd hadden, plotseling en onomwonden aan de dag. Een blik in hun eigen correspondentie had hen echter dat isolement eerder kunnen doen vermoeden, want een aanzienlijk gedeelte van hun briefwisseling bestond uit voortdurende critiek op nagenoeg iedereen die in het barrièrevraagstuk een rol gespeeld had; het Stadhouderspaar, later alleen de Prinses en haar hof, de Statencolleges en de Admiraliteiten, thesaurier Hop, Botta Adorno en Burmania, het Engelse ministerie dat uitsluitend uit stijfkoppige domoren bestond, zelfs Yorke en Steyn, bepaalde figuren in Wenen, onder wie tenslotte ook Kaunitz,

allen eigenwijze kwalijkgezinden of welgezinde eigenwijzen. Dat Prins Karel van Lotharingen en Reischach nauwelijks genoemd werden, was te wijten aan hun onbelangrijkheid, zoals de eerbied de twee vrienden verbood zich aan schriftelijke critiek op de keizerin te wagen.

De onvermoeibare palstaanders bij het Oud Systeem begrepen niet en konden niet begrijpen, dat hun politieke opvattingen in wezen noch Maria Theresia en haar kanselier, noch een aantal Engelse politici, noch de Raadpensionaris ter harte gingen en dat zij bijgevolg ten onrechte serieuze concessies van hen verwachtten. Mannen als Kaunitz en Steyn, hoezeer overigens onvergelykbaar, stemden hierin overeen dat zij de bestaande verhoudingen accepteerden bij gebrek aan beter. Zij demonstreerden te gepaster gelegenheid hun gevoelens van trouw aan het Systeem, gaven toe dat het heil van hun landen daarvan afhankelijk was, maar lieten het zonder enige spijt schieten, toen in 1755 en 1756 de nood aan de man kwam en de nationale belangen van de deelnemers niet meer met elkaar in overeenstemming gebracht konden worden. De twee vrienden daarentegen gingen nog in de zomer van 1755 om met de gedachte, naar aanleiding van de laatste Oostenrijkse voorstellen de onderhandelingen weer op gang te brengen¹, ofschoon de Republiek de barrière nagenoeg geheel ontruimd had en Wenen de Nederlanden aan hun lot had overgelaten en ofschoon zij wisten, dat Engeland via de regerende hertog van Brunswijk het eerste contact met Pruisen gelegd had. Het tekent de starheid van hun opvattingen en de onvruchtbaarheid van hun verzoeningsgezinde politiek. Jarenlang hebben zij zich de grootste moeite getroost om te krammen en te lijmen wat niet meer bijeen te houden was. Deze, uit een vaste overtuiging voortgekomen gestage arbeid, behoedt hen voor belachelijkheid.

¹ Bentinck aan hertog, 27 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VI), 498.

Hoofdstuk IV

DE INSPECTIETOCHT LANGS DE OOSTGRENZEN

Ruim drie jaren moest de veldmaarschalk geduld oefenen, voordat de Prinses hem in de gelegenheid stelde, zich te oriënteren over een deel van het vestingstelsel van de Republiek, hoewel hem door de Hollandse voogdijresolutie de verzorging en voorziening van het hele defensiesysteem uitdrukkelijk werd voorgeschreven, ingeval de Gouvernante voor de meerderjarigheid van haar zoon mocht komen te overlijden. Op haar aanbeveling gaven de Staten Generaal de hertog de opdracht, in de zomer van 1754 een tocht te ondernemen langs de oostelijke grenzen van de Republiek, om vanaf Delfzijl tot Zwolle de situatie en de waarde van het frontier aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen en met name een advies uit te brengen over de functie die de venen en moerassen daarin vervulden. Zoals meestal, was ook thans een onverwachte wending in de internationale toestand de aanleiding tot dit militaire onderzoek.

In november 1752 had koning Frederik, ontstemd over het uitblijven van een Engelse schadeloosstelling voor een paar tijdens de oorlog opgebrachte Pruisische koopvaarders, zijn herhaald dreigement ten uitvoer gebracht en bij wijze van represaille de verdere aflossing van de zgn. Silezische lening aan de Britse crediteuren geschorst. In de nerveuze politieke sfeer van na de Akense vrede, waarin de grote vijandige blokken – Frankrijk-Pruisen enerzijds en het Oud Systeem van de Zeemogendheden met Oostenrijk anderzijds – elkaar met achterdocht en vrees observeerden, betekende Frederiks maatregel een incident dat niet slechts de spanning vergrootte, maar ook gemakkelijk tot een Europees conflict kon leiden. De atmosfeer was dan ook in korte tijd vervuld van oorlogsgerucht en van Engelse zijde profeteerde men reeds een Pruisische aanval op Hannover. De plotselinge paniek was zo groot, dat in het keurvorsten-

dom verdedigingsmaatregelen getroffen en de Welfische kroonschatten uit voorzorg naar Stade gebracht werden¹. Normale gebeurtenissen, zoals de jaarlijkse manoeuvres van Pruisische en Oostenrijkse troepen, kregen nu een onheilspellende betekenis en het vertrek van Hanbury Williams uit Dresden naar Wenen in verband met de barrièrekwestie, gaf in Berlijn aanleiding tot het sinistere vermoeden dat de Engelse regering militaire afspraken met de keizerin zocht te maken². Zo was in het voorjaar van 1753 door wederzijds wantrouwen een zeer gevaarlijke situatie ontstaan.

In de Republiek was men uiteraard niet onkundig gebleven van deze ontwikkeling. Secretaris Hop vond haar ernstig genoeg om de Pruisische gezant von der Hellen eens te polsen, maar werd van hem niet veel wijzer. Daarop stelde hij de Raadpensionaris van zijn ongerustheid in kennis, die dit in de conferentie ter sprake bracht en daarbij opmerkte dat, volgens Hop's oordeel, de gehele grens van de Republiek met het Duitse Rijk in zeer slechte staat verkeerde, zonder dat er een mogelijkheid bestond daarin op korte termijn verandering te brengen; bovendien waren alle magazijnen onvoldoende voorzien. Het enige dat men voorlopig kon doen was, in alle stilte enige artillerie, kruit en munitie zenden. Verder konden er inundaties gesteld worden langs het Zwartewater en bij Arnhem, maar in het laatste geval moest daarvoor eerst een dijk op Pruisisch gebied doorgestoken worden. Voor het overige zou men kunnen proberen met een kleine legermacht de vijand een overtocht over de IJssel te betwisten.

De conferentie vond dit alles nogal voorbarig en was van mening, dat er eerst meer zekerheid over de Pruisische bedoelingen verkregen moest worden. Daarom werd besloten een bekwaam persoon, voor wie de hertog en Cornabé een instructie zouden opstellen, naar het Duitse grensgebied te zenden om een oogje in het zeil te houden³. De berichten van deze onbekende waarnemer schijnen niet geruststellend geweest te zijn, want gedurende de eerstvolgende maanden ontwikkelde de Raad van State een grote bedrijvigheid om de veiligheid van het bedreigd geachte gebied zoveel mogelijk te verzekeren en de geringe voorraden in de magazijnen aan te vullen. Op verzoek van directeur Vonk van het departement Westwoldingerland bewerkte de Raad de hernieuwde uitvaardiging van een plakkaat uit 1694, waarbij de Staten Generaal aan de bewoners van de Westerwoldse, Drentse en Overijsselse grensdorpen

¹ Koser, I, 566.

² Horn: Sir Charles Hanbury Williams, 144-145.

³ Notulen conferentie 12 maart 1753. K.H.A. arch. Anna, 452.

verboden hadden, voort te gaan met de ontginning van veengronden, opdat de moerassen hun functie van natuurlijke barrière beter zouden kunnen vervullen¹. Met deze herhaalde publicatie bepaalden H.H.M. opnieuw hun standpunt in een controverse, die al meer dan een eeuw oud was.

In tegenstelling tot de zuidelijke grens van de Republiek, waar een keten van vestingen door Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en langs de Maas een aaneengesloten verdedigingslinie vormde, die nog beschermd werd door de gordel van barrièresteden in de Oostenrijkse Nederlanden, ontbrak een hecht defensiesysteem aan de noord-oostelijke landsgrenzen; daar bestond aanvankelijk zelfs geen officieel vastgestelde grenslijn met het naburige Munsterse gebied. Aan een nauwkeurige afbakening van het wederzijdse territoir was in de dagen van de opstand tegen Philips II en van de veldtochten van Prins Maurits geen behoefte, omdat de uitgestrekte moerassen ten zuiden van de Dollart een moeilijk begaanbaar terrein vormden, dat economisch te onbelangrijk was om de interesse van de Republiek en de Munsterse bisschop te wekken. Men beschouwde het stilzwijgend als de natuurlijke begrenzing van de Republiek en achtte het voldoende beveiligd met de aanleg van verschillende, merendeels door Willem Lodewijk voltooid, vestingschansen. De belangstelling voor een betere „limietscheiding” ontstond eerst, toen de moerassen van betekenis werden als turf producerend veen, dat na afgraving ook geschikt bleek als bouwland, zij het voor weinig eisende gewassen².

Belangrijker nog was de vraag, of het militaire belang de economische exploitatie van de venen kon gedogen. Het antwoord op deze vraag was de oorzaak van een tegenstelling tussen de regeringsinstanties der Generaliteit en die van de gewesten Overijssel en Drente, een tegenstelling die tot in de 19e eeuw actueel gebleven is. De Staten Generaal, de Raad van State en de Stadhouders meenden dat de moerassen als een natuurlijke verdedigingsgordel zoveel mogelijk in hun oorspronkelijke waterrijke toestand gehandhaafd dienden te worden, zodat men op de hoger gelegen punten vestingwerken kon aanleggen en daarmee de gehele grenstrook een sterk afwerende kracht kon geven. De bewoners van de veendorpen daarentegen, die zich met grote moeite een armzalig bestaan konden verschaffen, namen deze officiële zienswijze voor kennisgeving aan en gingen voort met hun primitieve veenexploitatie, die het karakter van de moerassen als natuurlijke hindernis steeds meer aantastte.

¹ Res. Raad van State, 7 juni 1753.

² Bannier, I, 69.

Zo schreef Friesland het snelle opdringen van de Munsterse troepen in 1665 grotendeels toe aan de slechte toestand van de schansen en het droogleggen van de moerassen¹, terwijl de venen rond Coevorden, Dalen, Emmen, Schonebeek en Ter Apel in 1672 over een grote afstand gedraineerd en bebouwd waren, hetgeen de Munsterse aanval van dat jaar aanzienlijk vergemakkelijkte².

Ondanks het feit dat de moerassen veel van hun ontoegankelijkheid verloren hadden, bleven de militaire ingenieurs, en met hen de regeringscolleges, vasthouden aan hun oude opvatting. Wanneer er gevaar dreigde, werden de vestingwerken geïnspecteerd en werden er plannen voor een beter defensiesysteem opgesteld, die echter grotendeels in het papieren stadium bleven steken, zowel wegens de met de uitvoering verbonden kosten als door het verzet van de betrokken provincies, die de belangen van hun veenbewoners met kracht behartigden. Daarbij werd een afbakening van de grenzen steeds moeilijker, omdat de Staatse en Munsterse bewoners van het grensgebied gemeenschappelijke weidegronden gebruikten en het zgn. *jus compascui* zich ontwikkelde tot een soort gewoonterecht. Ook liepen hun eigendomsrecht en op verschillende plaatsen door elkaar en bovendien waren zij onwillig om zich aan gemaakte bepalingen te storen³.

Na de Munsterse oorlog van 1672 begon men ernst te maken met de verbetering van het noordelijke frontier; bij het dorp Sellingen werd een dam in de Ruiten-A gelegd om het rivierwater op te stuwen en naar de omgeving van het fort Bourtange te leiden, de voornaamste vesting van Westwoldingerland, die de vijand over de drooggelegde moerassen gemakkelijk had kunnen naderen⁴. In 1681 inspecteerde Stadhouders Willem III persoonlijk de venen en bevond ze op meerdere plaatsen passeerbaar. Daarom bevorderde hij krachtig de uitvoering van een door ingenieur van Alberdingh ontworpen systeem van leidijken, dat ten doel had het aflopen van het water uit de moerassen tegen te gaan. Dit eerste systematische plan werd in de jaren 1687 en 1688 verwezenlijkt, waarbij men niet vergat een opzichter over de leidijken aan te stellen⁵.

De veiligheid van het grensgebied scheen voldoende gewaarborgd, toen H.H.M. als laatste maatregel op 5 juli 1694 het genoemde plakkaat uitvaardigde, dat op zware straffen „het doorsteeken, doorgraven, in

¹ Ten Raa-de Bas, V, 519.

² Koster, 19.

³ Bannier, I, 69. Ook de Vrankrijker, 112.

⁴ Keuning, 28; Bannier, I, 109, noot 2.

⁵ Slijpkens, 7-8; Koster, 17.

brandt steecken en ruïneren van eenige van de Ley-dijcken, Dammen, Watervallen, Schuttingen of andere Werken" verbood, evenals het „gruppelen, bouwen, zaeyen en weyden tusschen den binnen en buyten Ley-dijck". Tevens moest er een einde komen aan alle verkeer door de moerassen buiten een drietal met name genoemde wegen; ook voetgangers mochten zich niet op of tussen de leidijken bevinden, zelfs niet „om eenige Heyde te plucken"¹. De Staten Generaal onderschatten echter de verbeterde strijd die de veenbewoners bereid waren om hun bestaan te voeren, zodat het plakkaat geenszins de gewenste uitwerking had en de moeilijkheden eerder toe- dan afnamen.

In 1700 nam Menno van Coehoorn de situatie onder de loupe en ontwierp verbeteringen aan de vestingwerken van de Bourtange, Ter Apel en de Katshaar, evenals voor de moerassen van Lutterveen en Stap-horst, maar over de toestand van de venen liet hij zich nauwelijks uit en de constructie van de leidijken keurde hij in verschillende opzichten af². Na hem verrichtte Willem IV bij het begin van de Oostenrijkse Successieoorlog een nieuwe inspectie. Zijn rapport werd door kolonel Burmania van aanmerkingen voorzien en deze was van mening, dat de hoogte van de Hondsrug voor de linie van Helpman bij de stad Groningen het zwakste punt van het defensiesysteem was. Een ingediend ontwerp om deze hoogte voor het front van de linie af te graven, bleef wegens geldgebrek onuitgevoerd³. Overigens zijn Burmania's notities over de militaire waarde van het eigenlijke grensgebied zo oppervlakkig, dat men geneigd is aan te nemen dat de auteur deze streken niet persoonlijk heeft bezocht.

Behalve het probleem van de venen, bleef ook dat van het vaststellen van een grenslijn in de 18e eeuw actueel. Het gebied bij de Bourtange en bij het Drentse dorp Roswinkel vormde het onderwerp van een levendige correspondentie tussen Den Haag en Munster, die in 1743 een verdrag van limietscheiding opleverde, maar de Staten Generaal weigerden ondanks de aandrang van Munsterse zijde om onbekende redenen de ratificatie van de overeenkomst, zodat de onbevredigende toestand bleef voortbestaan⁴. Eerst in 1764 waren de moeilijkheden uit de weg geruimd en kwam een accoord tot stand.

Het was te verwachten, dat de door de Raad van State uitgelokte hernieuwde uitvaardiging van het plakkaat van 1694 grote beroering zou

¹ Groot Placaetboek, IV, 547.

² Koster, 59 (bijlage XI).

³ Idem, 77.

⁴ Bannier, I, 70-71.

brengen onder de bewoners van de veendorpen en inderdaad legden de Staten van Overijssel kort daarop schriftelijk een aantal klachten en bezwaren van burgemeesteren van Ommen en van de inwoners van Avereest voor aan de Prinses, de Staten Generaal en de Raad van State. Zij betoogden dat de plotselinge publicatie van het plakkaat de veenbewoners belette, hun te velde staande boekweit te oogsten en de gestoken turf te vervoeren; dit zou bij de genoemde ingezetenen een zo grote armoede veroorzaken, dat zij gedwongen zouden zijn hun huizen te verlaten. Derhalve verzochten de Staten, deze mensen hun venen te laten behouden of hun althans niet te verhinderen de producten van hun arbeid binnen te halen¹. Op dezelfde wijze sprongen Drost en Gedeputeerde Staten van Drente in de bres voor de belangen van de ingezetenen van Noord- en Zuidbarghe, Emmen, Zwinderen, Veenhuizen, Dalen, Dalerveen, Wachtum en Coevorden². Waarschijnlijk was de inmiddels opgetreden ontspanning in de internationale politieke verhoudingen voor de Raad van State aanleiding clementie te betrachten. Hij liet n.l. de heren van Overijssel en Drente weten dat het, in afwachting van een definitieve regeling, hun inwoners voor het lopende jaar nog toegestaan werd boekweit te oogsten en turf uit het veen te halen, doch waar-schuwde dat er verder geen gebruik van de venen gemaakt mocht worden³.

Intussen had de Raad in samenwerking met generaal Creutznach de bevoorrading van de grensvestingen serieus ter hand genomen. Creutznach deelde mee, dat de Langakkerschans, de Bourtange, de Ommer-schans, de nieuwe werken bij Zwolle en het fort Geldersoord bij Arnhem aan de Rijn het grootste gebrek aan oorlogsmateriaal hadden en zond de Raad vervolgens een lange lijst van diverse soorten geschut, munitie, uitrustingsstukken en gereedschappen die, naar zijn mening, behalve in de genoemde vestingen ook in de andere frontiersteden dringend nodig waren. De stapelmagazijnen van Dordrecht en Delft zouden het merendeel van deze goederen kunnen leveren; een gedeelte kon men uit de Brabantse en Vlaamse steden ontbieden en de rest, vooral geweren, diende men in het buitenland te kopen.

Het grote probleem was echter het gebrek aan voldoende opslagruimte in de plaatsen van bestemming en daarom adviseerde Creutznach, in Groningen een behoorlijke reservevoorraad munitie op te slaan ten

¹ Res. Raad van State, 20 aug. 1753.

² Idem, 24 aug. 1753.

³ Idem, 20 aug. 1753.

Thesaurier Hop aan Prinses, 21 aug. 1753. K.H.A.arch. Anna, 431.

behoefte van het garnizoen in de Langakkerschans en voorts onmiddellijk te beginnen met de bouw van nieuwe magazijnen in verschillende oostelijke vestingen. De Raad keurde al deze voorstellen goed met uitzondering van het laatste, wegens geldgebrek¹. Het gevolg was, dat toen de goederenstroom in beweging kwam, verschillende opgeschrikte magazijnbeheerders de Raad lieten weten dat hun bergplaatsen de vloed absoluut niet konden bevatten. De conclusie lijkt derhalve gerechtvaardigd, dat op het moment van het grootste gevaar voor een nieuwe Europese oorlog de militaire bevoorrading van de Staatse grensvestingen grondig gedesorganiseerd was.

Creutznach zag waar de fout lag en zette zich tot een herziening van zijn lijsten; op 9 november diende hij een tweede plan in, dat aanzienlijk gematigder van opzet was. Dienovereenkomstig besloot de Raad de reservevoorraad munitie in Groningen te laten vervallen, de goederenzendingen naar de IJsselsteden stop te zetten en met betrekking tot Westwoldingerland zijn vorige resolutie grondig te wijzigen. Dit hield in dat men niet langer allerlei uitrustingsstukken en gereedschappen bijeen zou brengen, maar prioriteit zou geven aan de aanschaf van kleine wapenen, waarvoor Creutznach nieuwe bestellingen in het buitenland moest plaatsen. Het stapelmagazijn te Delft zou dan zorg dragen voor een behoorlijke distributie van deze aankopen over de Westerwoldse vestingen². Daarmee was het stadium van de door angst veroorzaakte desorganisatie definitief voorbij en werd een meer verantwoord beleid geïnaugureerd. Periculum in mora bestond er niet meer, sedert in de zomermaanden het oorlogsrumoer langzamerhand verstomd was, doordat men zich zowel aan Pruisische als Engelse en Oostenrijkse zijde gerealiseerd had, dat men het slachtoffer was geworden van de eigen, in wantrouwen gewortelde fantasie.

Het verdient hier nogmaals opmerking, dat bij een zaak van zoveel gewicht als het treffen van voorbereidingen tegen een vermoedelijke Pruisische aanval, de veldmaarschalk van het Staatse leger volkomen buiten beschouwing werd gelaten. Aan alles wat de Raad van State en Creutznach beslisten en uitvoerden had hij part noch deel, hetgeen uitsluitend aan de houding van de Prinses geweten moet worden. Men kon immers van de Raad moeilijk verwachten, dat hij uit eigen beweging de hertog in aangelegenheden zou mengen die hem pas na de dood van de Prinses toegedacht waren en dit te minder, daar het kennelijk haar

¹ Res. Raad van State, 16 juli 1753.

² Idem, 9 nov. 1753.

bedoeling was, de hertog zoveel mogelijk te weren uit het algemene legerbestuur en het daarmee samenhangende bevoorradingsbeleid.

De tijdelijke schorsing van het plakkaat had de moeilijkheden van de veenbewoners niet opgeheven en het winterseizoen was dan ook amper verstreken, of de Staten van Overijssel herhaalden hun vroeger protest bij de Raad¹ en de Staten Generaal² en verzochten, ook voor het jaar 1754 hun ingezetenen het gebruik van de venen te willen toestaan. In hun brief aan H.H.M. voegden zij eraan toe, dat men in de aanstaande zomer het hele probleem eens behoorlijk diende te onderzoeken en te bespreken om tot een definitieve oplossing te komen. Drost en Gedeputeerden van Drente bleven niet achter en verzonden een schrijven van gelijke strekking. De Staten Generaal droegen hun „Gedeputeerden tot de zaken der plakaten en reglementen” op, daarover met de Raad van State te confereren en de „hoogwijze consideratiën” van de Gouvernante te vernemen³. Het trof deze heren, hoe scherp de tegenstelling was tussen de vastbeslotenheid waarmee Overijssel en Drente de belangen van hun inwoners ter harte namen en de eensluidende opvatting van de militaire deskundigen die door de Raad verdedigd werd. Het enige punt van overeenstemming tussen de beide partijen bleek het verlangen te zijn, de kwestie diepgaand te bestuderen en daarom besloten H.H.M. een dergelijk onderzoek in de zomer te laten uitvoeren en in afwachting van het resultaat het omstreden plakkaat alleen en uitsluitend voor het lopende jaar nogmaals te schorsen; een en ander in de veronderstelling dat de komende inspectie voldoende gegevens zou verschaffen om een uitspraak mogelijk te maken over de juistheid van de bewering, die, zoals H.H.M. zeiden, door de voorouders buiten twijfel was gehouden doch nu door Overijssel en Drente betwist werd, n.l. dat de bedoelde moerassen voor 's Lands dienst en tot verzekering van de grenzen geïnnundeerd en daardoor meer en meer ontoegankelijk gemaakt moesten worden.

Verder resolveerden H.H.M. dat zij de Prinses zouden verzoeken de veldmaarschalk, hertog van Brunswijk, deze inspectie te laten verrichten en hem daarbij door de directeuren of ingenieurs die zij het meest deskundig oordeelde, te doen assisteren. Ook zou hij zich bij zijn arbeid door andere officieren, landsbedienden en ingezetenen moeten laten voorlichten. Tenslotte diende de veldmaarschalk een exact verbaal bij te houden en na afloop van zijn tocht aan de Prinses te overhan-

¹ Res. Raad van State, 18 maart 1754.

² Res. Staten Generaal, 30 april 1754.

³ Idem.

digen, die het zo nodig van haar eigen opmerkingen kon voorzien. Mettertijd zouden dan H.H.M. het geheel gaarne ontvangen.

Aan wie of waaraan de hertog in laatste instantie deze opdracht te danken had, is op geen enkele wijze gebleken. Misschien hebben zijn vrienden, Raadpensionaris Steyn en Bentinck, ook bij deze gelegenheid een goed woord voor hem gedaan, nadat hij eerder door hun toedoen invloed had gekregen op de militaire materiaalvoorziening van de provincie Holland¹. Misschien heeft de Prinses zelf gedacht dat hij de aangewezen persoon voor deze taak was, omdat de keus van een ander hem al te zeer moest grieven. Wat ook de eigenlijke reden geweest is, vast staat dat haar „hoogwijze consideratiën”, die altijd van grote invloed waren op de Generaliteitsresoluties, in dit geval een aanbeveling van de hertog bevat zullen hebben tot wat zijn eerste zelfstandige opdracht was. Daarbij bood zijn anti-Pruisische gezindheid voldoende waarborg voor een nauwgezette vervulling van zijn taak.

De machtiging die de Prinses hem deed toekomen, was tevens een bevel aan alle commandanten, officieren en landsbedienden, de hertog desgevraagd alle medewerking te verlenen². De keuze van de directeurs of ingenieurs die hem moesten begeleiden, liet ze aan hem zelf over; directeur Vonk en zijn voorganger in het departement Westwoldingerland, de la Rive, die als een deskundige inzake het noordoostelijke frontier bekend stond, waren de uitverkorenen. Blijkens de korte aantekeningen die de hertog gewoon was bijna dagelijks in een almanak te maken, liet hij zich ook vergezellen door generaal Cornabé, met wie hij op zeer vertrouwelijke voet stond. Verder gingen zijn secretaris Haenichen en zijn adjudant kapitein Beilwitz mee³. Het gezelschap werd gecompleteerd door van Goor, een klerk van de griffie van H.H.M., op verzoek van de hertog door Fagel aangewezen om onderweg het nodige schrijfwerk te verrichten en de vereiste rapporten op te stellen⁴.

Op 29 juni vertrok de hertog naar Groningen, waar hij zijn onderzoek wilde aanvangen; dit zou langs de grens tot Coevorden worden voortgezet en vandaar in westelijke richting tot Zwolle. De opdracht zou dan voltooid zijn, want daarin werd geen melding gemaakt van een

¹ Hiervoor pag. 36.

² K.H.A.arch. Bentinck, 20.

³ Almanak, 28 en 29 juni 1754. N.S.A. II 112.

⁴ Hertog aan Fagel, 13 juli 1754. A.R.A.arch. Fagel, 189c.

De bedoelde persoon is waarschijnlijk Hartger van Goor, ontvanger van bepaalde rechten op de griffie. In 1780 werd hij tot directeur-klerk benoemd. Cf. van Riemsdijk, 44 (noot), 69 en 70.

bezoek aan het IJssel-frontier. De reis door de provincie Groningen kreeg een bijzonder aspect, doordat op meerdere plaatsen de bevolking van de gelegenheid gebruik maakte om haar afhankelijkheid aan het Oranjehuis te demonstreren¹ en de hertog, die immers op een speciale wijze aan het Stadhouderslijk gezin verbonden was, met toejuichingen begroette, bogen van groen voor hem oprichtte en bloemen in zijn karos wierp². Ook de heren van Stad en Ommelanden bewezen hem veel attentie en verleenden hem alle medewerking waartoe zij in staat waren.

Te Groningen stelden Vonk en de la Rive zich onder zijn orders en gedurende twee dagen inspecteerde men de vestingwerken van de stad en de door Coehoorn aangelegde linie van Helpman³. Extra aandacht werd besteed aan de sluizen en inundatiemogelijkheden, omdat het water de hoofdrol speelde bij de verdediging van de stad, zulks echter in verbinding met de inundaties van Delfzijl. Van deze twee steden was de defensie van het gehele noordelijke frontier afhankelijk en daarom was de hertog van oordeel, dat men van Groningen een centraal wapenmagazijn diende te maken. Een nieuw arsenaal was daarvoor een eerste vereiste en wanneer men meester bleef van Delfzijl, kon Groningen, volgens de hertog, een zeer sterke verdediging voeren. De werken van Coehoorn wekten zijn instemming wegens hun oordeelkundige plaatsing en aanleg, maar het zwakke punt in de linie was de hoge weg van het dorp Helpman op het einde van de Hondsrug. Men zou dit euvel geleidelijk en met weinig kosten kunnen opruimen door de grond voor de linie over een flinke afstand af te graven, zodat de inundaties van links en rechts zich zouden kunnen verenigen.

Directeur de la Rive zal dit denkbeeld met voldoening vernomen hebben, want reeds in 1744 hadden hij en zijn collega Cluver naar aanleiding van Burmania's opmerkingen die afgraving voorgesteld. Daarbij hadden zij zich waarschijnlijk niet gerealiseerd, evenmin als thans de hertog, dat de door hen gewenste verandering een aantasting betekende van Coehoorns offensieve opzet⁴. Minder goedkeurend liet de hertog

¹ „J'ai vu avec grand plaisir sur toute la route l'attachement que le peuple temoigne à la maison d'Orange". Hertog aan Fagel, 5 juli 1754. A.R.A.arch. Fagel, 189c.

² Almanak, 30 juni 1754. N.S.A. II 112.

³ Voor de beschrijving van de inspectietoht wordt Brunswijks rapport gevolgd, waarvan het origineel, kenbaar aan de talrijke bijlagen, zich bevindt in het archief Raad van State, 1902. Een afschrift ervan werd zowel in het archief Staten Generaal (8244 en 8245) als in het N.S.A. (II 18) aangetroffen, doch niet in het K.H.A.

Opmerkelijk is dat in de literatuur alleen Stuart (I, 359) de inspectietoht vermeldt; Schlözer, Nijhoff en de overigens zo nauwkeurige Koster maken er geen gewag van.

⁴ Atlas van historische vestingwerken in Nederland, I, Groningen, 17.

zich uit over het onderhoud van de grote stadswal en over het gebrek aan affuiten voor de stukken geschut van Stad en Staten; ook meende hij dat in tijden van gevaar de aanwezigheid van wat meer gereedschappen niet onwelkom zou zijn.

Delfzijl, waarheen hij vervolgens vertrok, leverde een aaneenschakeling van teleurstellingen op. Uit het voorgaande is reeds gebleken, hoe belangrijk de stad in Brunswijks ogen was en niet alleen wegens de bescherming die ze aan de zeezijde kon geven, daar alle uit zee komende schepen binnen schootsafstand de vesting moesten passeren, maar vooral doordat ze een sleutelpositie innam in het inundatiesysteem, en de defensie van Groningen van haar afhankelijk was. Het viel de hertog bovendien op, welk groot voordeel een eventuele vijand van het bezit van Delfzijl kon trekken, b.v. voor de scheepvaart van Emden. Hij moest echter constateren dat de heren Staten er blijkbaar nogal gerust op waren, want de verdedigingswerken waren zo bedroevend slecht, dat men vanuit zee ongehinderd voor de stad, en bij laag water zelfs in de haven kon komen. Hij verlangde daarom dat de werken zo snel mogelijk verbeterd werden; er moest geschut bij de haveningang opgesteld worden, evenals op de dijk ten noorden van de stad, die daartoe de nodige breedte zou moeten krijgen.

Over land kon Delfzijl alleen vanuit het zuiden aangevallen worden, zodat aan die zijde een nieuw vestingwerk dringend gewenst was om de stad althans tegen een overval te beschermen, en dit temeer, daar een eventuele vijand ze vanuit Oost-Friesland gemakkelijk kon bereiken zonder de Langakkerschans te hoeven passeren. Voorts was een versterking van het garnizoen zeer noodzakelijk, evenals de aanwezigheid van een flinke voorraad munitie en bovendien behoorde de onafhankelijkheid van de commandant van Delfzijl vervangen te worden door zijn subordinatie aan die van Groningen, wegens de nauwe samenhang van het provinciale defensiesysteem. Tenslotte vond de hertog het van belang, de grote sluizen bij Oterdum en Termunten door enige versterkingen te beveiligen die tevens als voorposten konden dienen. Dit idee was ook reeds door Burmania geopperd, maar hij meende dat men in dat geval verdere onkosten aan Delfzijl wel kon besparen¹.

De volgende dagen waren voor het gezelschap zeer vermoeiend; men begaf zich naar de Generaliteitsvestingen in de moerassen, de Langakker- of Nieuwe Schans, de Bellingwolder- of Oude Schans en het fort Bourtange. De wegen waren in slechte staat en het regende bijna

¹ Koster, 62 (bijlage XII).

voortdurend. Desondanks begon de hertog terstond zijn inspectie. Bij de vroegere uitgestrektheid van de Dollart had de Langakkerschans aan zee gelegen, maar door aanslibbing bedroeg de afstand van het fort tot aan de genoemde zeeboezem in de dagen van Willem III reeds 500 à 600 roeden (ongeveer 2 km.). Daarom had deze Stadhouder er de voorkeur aan gegeven, het Oostfriesche Lieroord en de Dyterschans langs de Eems te versterken in plaats van steeds nieuwe schansen te bouwen, naargelang de Dollart in noordelijke richting ingepolderd werd¹. In 1744 had de Republiek echter haar recht om garnizoen te leggen in de vestingen van Oost-Friesland moeten opgeven. Bovendien was de afstand van de Langakkerschans tot aan de Dollart toen gegroeid tot bijna 1400 roeden (ruim 5 km.). Om deze redenen wees de hertog het door Vonk en de la Rive ontworpen plan van de hand, vanaf de Statenzijl noordwaarts een linie van aarden bastions aan te leggen². Naar zijn mening kon een dergelijke linie de Republiek geen veiligheid verschaffen en eiste ze een te zware bezetting, die bovendien groot gevaar zou lopen afgesneden te worden. Tot zijn verbazing konden de ingenieurs hem bij gebrek aan gegevens geen inlichtingen over de inundatie verstrekken.

De schans zelf oordeelde hij van weinig betekenis, ondanks de in 1744 geconstrueerde versterkingen. De werken waren te uitgestrekt; er was te weinig kazerneruimte voor het garnizoen en te weinig berg-ruimte voor de munitie; de vochtigheid liet bovendien het bewaren van kruit niet toe. De hertog stelde daarom voor, de vesting niet langer te beschouwen als een belangrijke schakel in het verdedigingssysteem, doch slechts als een voorpost waarin men in tijd van oorlog enige compagnieën bezetting kon legeren als uitkijkpost voor wat er op het Oostfriesche gebied omging en om eventuele vijandelijke strooptochten te verhinderen. De voorraad artillerie was daarvoor veel te groot; enkele stukken zouden voldoende zijn. Wanneer er meer werd opgeslagen, zoals de Raad van State van plan was, zou dat maar tot lokaas dienen.

Ook de Bellingwolderschans had vroeger aan zee gelegen, doch was er thans meer dan drie uren van verwijderd. De veldmaarschalk meende dat voor deze vesting hetzelfde gold als voor de Langakkerschans: meer dan een voorpost die de passage door het moeras kon beletten, was ze niet. Daarom ried hij een uitbreiding en zelfs het onderhoud van de werken af.

De Bourtange bood meer perspectief, doch als voorwaarde voor een

¹ Koster, 47 (bijlage VIII).

² De kosten werden geraamd op f 44.000. Res. Raad van State, 12 juni 1753.

goede defensie zag de hertog allereerst de ontoegankelijkheid van het omliggende moeras en vervolgens het bezit van het aan de oostelijke kant van het fort gelegen hoge terrein om daarop een flink verdedigingswerk te bouwen. Deze voorwaarden vormden echter evenzovele bezwaren. Willem III had al vastgesteld, dat de moerassen gemakkelijk te betreden waren en Coehoorn, wiens verslag de hertog ten dienste stond en die zich daarin niet als een enthousiast voorstander van het leidijkensysteem liet kennen, had toch het gebied onder water willen houden door de leidijk ten noorden van het stadje te verbeteren¹. Met weinig succes, zoals Brunswijk kon constateren.

Het bewuste hoge terrein was bij het grensverdrag van 1743 aan de bisschop van Munster afgestaan, maar omdat het verdrag niet geratificeerd was, stelde de hertog in zijn rapport voor, alsnog te trachten deze strook grond voor de Republiek te verwerven. Aan het einde van de zgn. Bakovendijk, noordoostelijk van de vesting, wilde hij voorts een redoute aangelegd zien ter bescherming van die dijk en tevens om het garnizoen wat meer ruimte te geven ingeval van een belegering, want Bourtange was zo dicht bebouwd, dat de huizen als het ware op elkaar stonden. Het nieuwe kruitmagazijn, geheel omringd door particuliere woningen, vond hij bovendien geplaatst aan die kant van de stad waar de meeste kans op een aanval bestond, zodat de hele vesting in de lucht zou vliegen, wanneer er een ongeluk gebeurde. Het grootste ongemak was echter, naar 's hertogen mening, het gebrek aan verbindingen. De weg naar Groningen was zeer slecht; te water kon men vanaf die stad slechts tot de Bellingwolderschans komen. De weg van Bourtange naar het dorp Vlagtwedde was een goede hoge zandweg², maar die van Vlagtwedde naar de Bellingwolderschans was bij de minste regen nagenoeg onbruikbaar. Als aanvoer- en verbindingsweg met Groningen oordeelde de hertog hem van zoveel belang, dat hij de reparatie en het onderhoud ervan als noodzakelijk aanbeval.

Conferenties met de directeuren en talloze tochten te paard en te voet, urenver de moerassen in, vermoeiden de hertog zodanig, dat hij in Bourtange enige rust moest nemen. Daarna hervatte hij zijn arbeid, bezag onder meer de leidijken bij de dorpen Vlagtwedde en Vriescheloo en begaf zich vervolgens naar het voormalige klooster Ter Apel, onder-

¹ Koster, 61.

² De weg Bourtange-Vlagtwedde was lange tijd zeer slecht geweest. Tengevolge van een desbetreffende klacht van de commandant van Bourtange in 1741 bij de Stad Groningen werden de boeren van Westerwolde gezamenlijk verplicht de weg te herstellen. Muntinga, 78-79.

weg herhaaldelijk het veen inspecterend. De kloostergebouwen, in de zestiende eeuw van een wal en grachten voorzien, waren door gebrek aan onderhoud totaal vervallen. De Staten van Groningen hadden er een militaire wachtpost ter contrôle op de uit het oosten komende toegangsweg tot hun grondgebied. Vanuit Ter Apel ondernam de hertog weer verschillende tochten door het moeras, de laatste over het dorp Roswinkel naar Emmen, bij welke gelegenheid de grote ernst en plichtsbetrachting waarmee hij zijn opdracht vervulde, hem naar de meest ontoegankelijke venen lokten, waar hij, naar zijn eigen bekentenis, veel hulp en steun behoefde om er weer uit te komen Men begrijpt de opluchting waarmee hij in zijn almanak noteerde veilig en zonder ongelukken in Emmen te zijn aangekomen¹.

Daar ontmoetten hem twee heren van het Landschap Drente, de Gedeputeerde J. van Lier en de Raad en Secretaris C. Ellents, die hem op het grondgebied van hun gewest moesten begeleiden en daarbij natuurlijk van de gelegenheid gebruik moesten maken om de belangen van hun veen- en cultiverende ingezetenen bij de veldmaarschalk te bepleiten. Zij vergezelden hem bij de inspectie van het moeras langs de Valther- en Heerendijk en vandaar naar Coevorden. De hertog bevond de werken van deze stad, een van de noodzakelijkste en nuttigste van het frontier, in vrij goede staat, maar de inundatie kon, naar zijn oordeel, belangrijk verbeterd worden, wanneer men Coehoorns plan van 1700 in zijn geheel uitvoerde. Het verblijf in Coevorden benutte hij ook om veelvuldig met de Drentse commissie te confereren en het vraagstuk van de functie der moerassen grondig te bestuderen, waarbij de opgedane ervaringen hem tot leidraad dienden. Om zijn oordeel des te beter te kunnen funderen, verzocht hij zowel van Lier en Ellents als Vonk en de la Rive hun inzichten op schrift te stellen.

De Drentenaren kwamen goed beslagen ten ijs. Zij zetten uiteen dat de moerassen voor hun boeren van belang waren voor de boekweitcultuur, het turfsteken en als weidegronden. Het militaire belang werd daardoor niet geschaad, want het ging slechts om kleine stroken van het moeras en bovendien verzekerden zij dat de venen die met boekweit bebouwd waren geweest, beter geïnnundeerd konden worden dan de ruwe. Als bewijs voor deze theorie legden zij een groot aantal onder ede afge-

¹ Almanak, 11 juli 1754. N.S.A. II 112.

Vanuit Bourtange had de hertog reeds aan Bentinck geschreven: „J'ai pensé déjà deux fois d'être totalement enfoncé dans les marais". De door hem bezochte streken noemde hij een „désert vilain, bourbeux et marécageux", waar het bovendien constant regende. 8 juli 1754. B. M. Egerton, 1741.

nomen verklaringen van veenbewoners over. Tenslotte voerden zij aan dat een hernieuwd verbod om boekweit te zaaïen de boeren en met name die in de omgeving van Coevorden, ernstig zou duperen¹.

De beëdigde verklaringen en de toelichtingen van de beide afgevaardigden stelden het misereabele bestaan van de kleine veenboeren op schrijnende wijze in het licht. Men dient daarbij te bedenken dat de methode van het boekweit verbouwen niet meer dan een soort rooibouw was. Van grondbemesting was geen sprake. In het voorjaar stak men de moerasvegetatie in brand, die geleidelijk voortsmulde. In de as werd gezaaid. Als men dit 6 tot 8 jaren gedaan had, was de bodem voor boekweit niet meer geschikt doch er kon dan nog 1 à 2 jaar spurrie geoogst worden. Daarna leverde het veen niets meer op en liet men het liggen, waardoor het langzamerhand in zijn oude toestand terugkeerde. Eerst na 25 jaren was het opnieuw geschikt voor bebouwing².

De twee directeuren van hun kant hielden vast aan het principe van ingenieur van Alberdingh, de geestelijke vader van het leidijkensysteem, die daarmee de moerassen onder water had willen houden. Zij merkten op dat ondanks de uitvaardiging van het plakkaat van 1694 de veenlanden toch bebouwd waren en dat de hernieuwde publicatie van het vorige jaar een bewijs was, dat de boeren door het graven van greppels om het veen te draineren, schade aan het waterkeringssysteem hadden toegebracht. Het afbranden had, volgens hen, geleid tot vermindering van de moerassige bovenlaag van de venen en zij voorspelden dat het betrokken terrein over enkele jaren overal passeerbaar zou zijn geworden, als men in deze trant doorging. Zodoende zou aan het militaire belang van deze venen als natuurlijke hindernis voor een uit het oosten komende vijand ernstig afbreuk worden gedaan. Zij adviseerden derhalve het boekweit zaaïen en turfsteken te beletten, het moeras vanzelf tot zijn natuurlijke staat te laten terugkeren en bovenal scherpe contrôle te houden op de waterloop in de venen; daartoe zouden op sommige plaatsen de leidijken gerepareerd en opgehoogd moeten worden³.

Ter motivering van zijn eigen oordeel haalde de hertog in zijn rapport eerst de origine van de leidijken op, zoals ook de directeuren gedaan hadden, maar wat zij verzuimd hadden te vermelden was, dat Alberdingh's plan gebaseerd was op het bezit van Lieroord en de Dylerschans en op de vrijheid van de Republiek om in Oost-Friesland naar goedvinden

¹ Memorie van van Lier en Ellents met bijbehorende stukken; bijlagen 23 t/m 32 van Brunswijks rapport.

² Keuning, 52-53; Hedendaagsche Historie: Drente, 16.

³ Memorie van Vonk en de la Rive; bijlage 16 van Brunswijks rapport.

militaire maatregelen te treffen, evenals op de omstandigheid dat de Langakkerschans toen veel dichtër bij de Dollart lag dan thans. Van deze voorwaarden gold er geen enkele meer, zoals Brunswijk opmerkte. Verder hadden alle commissies van de Raad van State naar Westwoldingerland tussen 1687, toen men met de aanleg van de leidijken begonnen was, en 1700 steeds over verslechtering van de moerassen geklaagd en tenslotte was Alberdingh's ontwerp door de tegenstand van Munster en van de Staten van Overijssel nooit geheel voltooid; de laatsten hadden bovendien hun inwoners toegestaan het plakkaat van 1694 te overtreden. De hertog bracht vervolgens de inspectie van Coehoorn ter sprake en wees er met nadruk op, dat deze deskundige zo goed als niets over de toestand van de venen had gezegd, noch op de handhaving van het plakkaat had aangedrongen en dat zijn aandacht in plaats van naar de waterhuishouding, veeleer was uitgegaan naar het ruïneren of het in goede staat houden van de wegen door het moeras.

Bij deze opvatting nu sloot de veldmaarschalk zich aan. Ook hij vond dat de leidijken meer kwaad dan goed gedaan hadden; op vele plaatsen waren ze poreus en waar dit niet het geval was, konden ze evengoed passage bieden aan een eventuele vijand, als ze nu de boeren tot wegen dienden waarover zij hun oogst binnenhaalden. Hij verklaarde dat het alleen van de soort en de gesteldheid van het moeras afhing, of het zonder of na met boekweit bezaaid te zijn geweest het moeilijkst begaanbaar was. En ook al zou men de venen geheel ontoegankelijk kunnen maken, hetgeen echter niet mogelijk was, dan kon men toch de van nature aanwezige doorgangen niet doen verdwijnen. Het zou uiteraard zeer aangenaam zijn, wanneer men aan het moeras een ondoordringbare barrière had vanaf de Dollart tot aan Zwolle, maar de hertog zag niet in dat men die zou kunnen verkrijgen door het project van Alberdingh in zijn geheel uit te voeren, terwijl een rigoureuse toepassing van het plakkaat van 1694 voor vele ingezetenen de ondergang zou betekenen. Bovendien stelde hij vast dat de achteruitgang van de venen niet aan het zaaien, turfsteken en het laten weiden van vee alléén toegeschreven moest worden.

Daarom luidde zijn conclusie dat het moeras, wat zijn hoedanigheid ook was, altijd een soort natuurlijke hindernis vormde, mits de grote toegangswegen afdoende onder contrôle werden gehouden. Als logische consequentie van deze opvatting ging de hertog vervolgens over tot een bespreking van de daarvoor geëigende middelen. Het ging hierbij in totaal om zes grote wegen. De eerste was die langs de Dollart en de Langakkerschans, waarvoor hij verwees naar zijn eerder gemaakte op-

merkingen¹. De tweede lag bij de Bourtange en diende door inundatie beveiligd te worden. Om het water in de omgeving van de vesting te houden, adviseerde hij grote zorg te besteden aan de Sellinger- en Bakovendijk en aan de rijdsdam in het riviertje de A. Een sluis zou daar goede diensten kunnen bewijzen. De derde weg bevond zich bij Ter Apel en zou voldoende gedekt zijn door er een vestingwerk te bouwen, voorzien van een matige bezetting om vijandelijke stroperijen te weren en door de afwateringskanaaltjes naar de Ruiten-A op te stoppen.

De volgende toegang, tussen Roswinkel en Linteloo, waar de Valther- en Emmerdijk met nog drie andere samenkwamen, zou men zeer moeilijk kunnen maken door deze waterkeringen te repareren en door overvallen in de Ruiten-A te plaatsen om de drassige hooilanden zo ontoegankelijk te maken, dat het onmogelijk was de door het moeras lopende wegen en paden te bereiken, die bovendien snel genoeg onbruikbaar te maken zouden zijn². Tussen Schonebeek en Zuidbargo lag de vijfde doorgang, die wel in Coehoorns rapport genoemd werd, maar die de hertog op geen enkele kaart van de directeuren kon ontdekken. Daarom droeg hij Cornabé op, samen met ingenieur de la Broue uit Coevorden te proberen deze weg te vinden. Zij slaagden daarin en Cornabé bevond zelfs dat het een van de grootste was die er bestond, gedekt door een oud bolwerk³. Ook deze passage zou beveiligd kunnen worden door overvallen in het Schonebekerdiep te leggen en het verwaarloosde bolwerk te herstellen.

De laatste was die bij de Katshaar en ze was tevens de belangrijkste, omdat de verdediging van Coevorden ervan afhankelijk was. Wanneer de Katshaar openlag, kon een vijandelijk leger Coevorden links laten liggen en zo gemakkelijk Drente binnendringen. Ook voor de bescherming van deze toegang volgde de hertog het door Coehoorn opgestelde plan, dat voorzag in de bouw van een flinke versterking in plaats van de aanwezige vervallen redoute, verhoging van de naar de zandgronden van Dalen lopende dijk, een sluis in het Drostendiep, verhoging van de dijken van Coevorden naar het graafschap Bentheim, plus nog enkele andere kleine wijzigingen. Realisering van dit plan zou, volgens de hertog, als voordelen opleveren dat men een vijand zou verhinderen om Coevorden heen te trekken, de inundaties rond de stad aanmerkelijk zou verbeteren

¹ Van de weg bij de Langakkerschans werd veel gebruik gemaakt door de zgn. hanneke-maaiers. Res. Raad van State, 8 april 1754.

² De opmerkingen van de hertog over Ter Apel en de vijf dijken stemden geheel overeen met die van Coehoorn indertijd.

³ Almanak, 13 juli 1754. N.S.A. II 112.

en de waterstand beter kon beheersen, zodat men op een behoorlijke verdediging van de vesting staat kon maken.

Bij het overzien van deze opmerkingen, voorgestelde veranderingen en adviezen blijkt duidelijk, dat de hertog zich geenszins voetstoots gewonnen had gegeven aan de argumenten van de Drentse afgevaardigden, die uiteindelijk de toestemming tot een onbeperkte exploitatie van de venen beoogden, maar evenmin aan die van de directeuren, wier standpunt ontleend was aan de strategische opvattingen van Alberdingh en Willem III en dat geleidelijk „bevroren” was tot de officiële zienswijze van de Raad van State. Dat zoiets mogelijk was, duidt erop dat Coehoorn, een van de ontwerpers en promotoren van de Nieuw-Nederlandse stijl in de vestingbouw, met zijn oorspronkelijke ideeën over de waarde van de moerassen, in en na zijn tijd een geïsoleerde figuur gebleven is. Dat leidde dan weer tot de nodeloos verbitterde, jarenlange strijd met Overijssel en Drente, arme provincies die door hun geografische ligging gedwongen waren omwille van het gevestigde militaire inzicht een groot deel van hun grondgebied als een soort niemandsland renteloos te laten liggen en onderwijl met afgunstige blikken keken naar de met krachtige hand geleide ontginning van het Groningse veengebied, een bron van nieuwe welvaart die het aanzien gaf aan talrijke dorpen, een schrijnend contrast ook met het naastgelegen Generaliteitsgebied Westwoldingerland. Het moet dit vooruitzicht, tot een soort Generaliteitsgewest gedgegradeerd te worden, geweest zijn, dat Drente maar vooral Overijssel, een van de zeven souvereinen, gedreven heeft tot hun soms brutaal, soms wanhopig, maar altijd hardnekkig verzet tegen een militair beleid, dat zij ervoeren als een aanslag op hun toch al zo geringe economische bestaansbronnen.

Het was een verdienste van de hertog dat hij met kracht opkwam voor de in het vergeetboek geraakte opvattingen van Coehoorn, nu zijn eigen onderzoekingen en ervaringen hem van de juistheid daarvan hadden overtuigd¹. Ten overvloede zij erop gewezen dat de militaire belangen, zoals die door hem werden verstaan, een systematische en grootscheepse ontginning van de venen à la Groningen niet konden tolereren, maar door een incidentele exploitatie op beperkte schaal niet benadeeld werden. Daarbij diende een uitzondering gemaakt te worden voor de door de

¹ „(mon rapport) . . . déplaira à bien des personnes, parce que je suis d'une opinion toute différente de celle qu'on a eu jusqu'ici dans la République de cette frontière depuis la mort de Coehorn et je dois dire que je suis plustost partisan de Coehorn que de Burmania et de tout notre savant corp d'ingenieurs ensemble”. Hertog aan Bentinck, 13 juli 1754. B. M. Egerton, 1741.

hertog genoemde plaatsen, die vanwege hun strategisch gewicht in staat van sterke defensie gehouden moesten worden, uiteraard met de midelen die daarvoor het meest geschikt waren en het belangrijkste middel om een stad of post in de Republiek te verdedigen, was in de 18e eeuw zeker nog de inundatie. Dit bracht met zich mee dat de ter plaatse wonende boeren, b.v. rond de Bourtange en Coevorden, ernstig gedupeerd zouden worden en het was dan ook niet te verwachten dat dezen hun lijdelijk verzet zouden staken.

Evenmin zouden Overijssel en Drente in een eventuele toestemming om de veenexploitatie op de gebruikelijke wijze voort te zetten, de vervulling van hun hoogste verlangens zien, al konden zij ingenomen zijn met het feit dat de jongste inspectie tenminste de mogelijkheid van een gedeeltelijke verzoening van hun economische met 's Lands militaire belangen aangetoond had, resultaat van het grondige onderzoek waarop zij zo ernstig hadden aangedrongen. En niet ten onrechte, zoals de hertog meer dan eens had moeten vaststellen, daar hij het land, de moerassen, de toestanden, kortom alles geheel anders gesitueerd en geconstitueerd had bevonden dan men zich in Den Haag voorstelde en zoals op de verouderde kaarten van de Raad van State stond aangegeven¹.

Na een verblijf van enkele dagen in Coevorden zette de hertog zijn tocht via Gramsbergen voort naar Hardenberg, waar hij zich op Overijssels territorium bevond. Hier verwelkomden hem eveneens twee afgevaardigden van de Staten, C. van Coeverden tot Rande, lid van de Sallandse Ridderschap en de Kampense burgemeester B. van Marle. Zij hadden dezelfde opdracht als de Drentse heren² en verklaarden schriftelijk dat een verbod om in de moerassen te arbeiden, in hun provincie speciaal de bewoners van Ommen, Collendoorn, Lutten, Ane, Leusden, Avereest, Staphorst en Rouveen zou treffen. Een dergelijk verbod zou de venen absoluut niet ontoegankelijk maken, maar nergens anders toe dienen dan tot ruïnering van Overijssel en Drente, die daardoor – en zij voerden zwaar geschut aan – buiten staat gesteld zouden worden hun lasten in de Unie te blijven dragen. Zij besloten hun uiteenzetting met de hertog te verzekeren, dat de Staten van Overijssel niet zouden nalaten om, als het bestaan van de Republiek op het spel stond, alles „selfs goed en bloed . . . te sullen opzetten”, maar wensten hem ook geenszins verborgen te houden, „hoe seer onse voorouders sig het gebruik der voorschreeve veenen hebben ter herten laten gaan”³. Ook zij voegden bij

¹ Hertog aan Fagel, 13 juli 1754. A.R.A.arch. Fagel, 189c.

² Hertog aan Prinses, 18 juli 1754. K.H.A.arch. Anna, 430A.

³ Memorie van de Overijsselse afgevaardigden; bijlage 38 van Brunswijks rapport.

hun memorie een groot aantal onder ede afgenomen uitspraken van veenbewoners, inhoudende dat het moeras door hun bewerkingen niet in kwaliteit achteruitging. Daarmee waren, zoals bekend, Brunswijks bevindingen in overeenstemming en zij werden nog eens bevestigd, toen hij met zijn inspectie tot de bewuste gebieden gevorderd was. Nu eens waren de moerassen in een betere, dan weer in een slechtere conditie, onafhankelijk van de vraag of er boekweit gezaaid werd of niet.

Voorlopig wijdde de hertog zijn belangstelling aan Hardenberg, een kleine stad waarvan hem de positie zeer belangrijk voorkwam, omdat ze aan de grote weg van Westfalen naar Zwolle gelegen was. Tot zijn verbazing was ze volkomen onbeschermd en in zijn rapport beval hij dan ook de fortificatie van het stadje aan als een zaak van het grootste gewicht. Daar het voor tweederde door de Vecht omspoeld werd, zouden de vestingwerken niet uitgestrekt behoeven te zijn, behalve aan de Westfaalse kant, waar de situatie dezelfde was als bij Groningen en waar hij derhalve graag op gelijke wijze een linie aangelegd wilde zien. Maar alvorens daarmee te beginnen, zou men eerst het water in de Vecht bij verschillende standen dienen te peilen en een nauwkeurige terreinkaart te vervaardigen. Intussen kon met een paar sluizen in de rivier reeds een behoorlijke inundatie bereikt worden.

Bij het huis Blankenheimert trof de hertog vervolgens een doorgang aan door het Lutterveen naar Drente; boeren aldaar vertelden hem dat men er 's zomers wel met rijtuigen gebruik van maakte. Dat de weg zeker voor voetgangers begaanbaar was kon hij zelf constateren, daar er juist een groep hannekemaaiers passeerde, seizoenarbeiders uit het Duitse grensgebied die uit Holland terugkeerden. De hertog vond dat deze toegang gemakkelijk te versperren was door Coehoorns advies te volgen, d.w.z. een sluis in het riviertje de Reest te leggen, de beken op te stoppen en de weg naar de Ommerschans tot een dijk te verhogen om de inundatie te ondersteunen.

Deze schans, op twee uren afstands van Ommen tussen oude leidijken in het moeras gelegen, was het eerstvolgende object van onderzoek. De versterkingen, die in 1741 vernieuwd waren, werden in goede staat bevonden, evenals het magazijn. Na herhaald overleg met de directeurs en na tal van inlichtingen bij de bewoners te hebben ingewonnen, zwierf de hertog een hele dag door de moerassen, maar het resultaat van zijn inspanningen was pover; de toestand van het veen was op de meeste plaatsen slecht te noemen. Voorts benutte hij de gelegenheid om de samenvloeiing van de Regge en de Vecht te bezien. Hij volgde de eerste rivier geruime tijd stroomopwaarts om zich een oordeel te vormen over

de hoeveelheid water, die ze kon aanvoeren en over de wijze, waarop men daar voor een inundatie profijt van kon trekken. In deze afgelegen oorden werd hij even aan het Haagse politieke leven herinnerd door de ontvangst van het bericht dat Raadpensionaris Steyn, wiens vijfjarige ambts-termijn verstreken was, voor een nieuwe periode in zijn functie was bevestigd¹.

Langs de Vecht zijn tocht voortzettend kwam hij via Dalfsen bij het huis Kranenburg, van waaruit hij de omtrek verkende en vervolgens bij de penanten die Coehoorn tussen Hasselt en de monding van de Vecht in het Zwartewater had aangelegd. Het doel van deze constructies was, de grote inundatie te bewerken die de kop van Overijssel en de zuidwesthoek van Drente moest beveiligen, maar de hertog kon niet beoordelen of zij daaraan beantwoordden. Mocht het wel zo zijn, dan waren de doortocht bij Staphorst en Rouveen, het Mastenbroek en de omgeving van Zwolle voldoende gedekt. Overigens bleken de penanten defect te zijn; van de acht openingen deugden er maar drie, omdat de rivier ervoor niet breed genoeg was uitgegraven.

Nadat hij Hasselt in orde bevonden had, inspecteerde de hertog de reeds genoemde passage naar Drente bij Staphorst en Rouveen. Hierover merkte hij op dat, als Coehoorns waterwerken naar behoren konden functioneren, in elk geval de dijk van Rouveen naar Hasselt hersteld, verhoogd en door een bolwerk beschermd moest worden. Daarmee zou dan het fort de Lichtmis niet alleen overbodig, maar zelfs een obstakel geworden zijn, zodat het beter gesloopt kon worden.

Met Zwolle als laatste doel naderde de hertog het einde van zijn reis, voorzover die door zijn opdracht werd bepaald. Het behoud van de Overijsselse hoofdstad was afhankelijk van het effect van de penanten en van de zgn. nieuwe werken bij de IJssel, ook al afkomstig van Coehoorn. Brunswijk vond ze zeer goed, maar de situatie kon zijns inziens nog verbeterd worden door een kleine hoogte, de Schelterbelt, te slechten en de dijk van Zwolle naar het oude fort de Bergschans, die voor de inundatie van belang was, te herstellen. De schans zelf achtte hij evenmin waardeloos en daarom zou het wenselijk zijn, dat er een einde kwam aan de gewoonte van sommige Zwollenaren om er naar believeen zand weg te halen en zodoende het fort geleidelijk te slopen. Een oude linie die van daar naar de oude werken liep, zou bruikbaar gemaakt moeten worden, evenals de Koterschans aan de IJssel, die van grote betekenis, maar in vervallen toestand was. Voorts constateerde de hertog dat Zwolle in ge-

¹ Almanak, 21 juli 1754. N.S.A. II 112.

vaar gebracht kon worden door een vijand die de Veluwe beheerste. Deze zou zeker proberen tussen de Koterschans en Kampen de rivier over te steken en de meest geschikte plaats daarvoor was ongetwijfeld het veer bij Zalk. Over de hoge zandgronden zou de vijand tot aan het gehucht Frankhuis¹ kunnen komen en dan bleef er geen andere oplossing meer over dan de dijk ter plaatse te couperen en de opening met een vestingwerk te dekken. Over de oude versterkingen van de stad was hij niet zo goed te spreken. Ze waren onregelmatig en verwaarloosd, met uitzondering van het kruitmagazijn; het goederenarsenaal was gebrekkig voorzien.

Aan het slot van zijn rapport ging de hertog wat uitvoeriger in op een suggestie die waarschijnlijk door de directeuren geopperd was, n.l. de Vecht en de Regge in het verdedigingsstelsel op te nemen door op vaste afstanden sluizen in de rivieren te leggen die een zo uitgestrekte inundatie moesten veroorzaken, dat ze aansloot bij die van de penanten. De veldmaarschalk verwierp het idee niet zonder meer, maar verklaarde dat zekerheid over de uitvoerbaarheid ervan eerst te verkrijgen was, wanneer de beide waterlopen nauwkeurig geobserveerd en de eventuele gevolgen van een inundatie rijpelijk overwogen waren, want naar zijn eigen bevinding was de Vecht een snelstromende en veranderlijke rivier die, wanneer zij teveel aan banden werd gelegd, wellicht een andere bedding zou kiezen. Noodzakelijk waren de voorgestelde maatregelen in zijn ogen niet, daar het frontier sterk genoeg was, als men het met een behoorlijke troepenmacht bezette en de door hem aanbevolen verbeteringen in praktijk bracht.

De hertog besloot zijn verbaal met de wens, dat hetzelfde van het IJsselgebied gezegd zou mogen worden, maar dat hij voor een verder onderzoek eerst nieuwe orders diende af te wachten. In werkelijkheid was hij echter geenszins van plan zich de kans te laten ontgaan om ook dit frontier en andere, hem nog onbekende vestingen in ogenschouw te nemen. Hij genoot enige dagen rust bij Charles Bentinck op Neijenhuis om van de doorgestane vermoeienissen te bekomen en zette daarna op eigen gelegenheid de tocht voort, stroomopwaarts langs de IJssel².

Ondanks de zeer goede staat van de vestingwerken meende hij dat Deventer toch lastig te verdedigen was wegens de vele hoogten rondom de stad. Te Zutfen bezag hij de versterkingen van Coehoorn. Bredevoort

¹ Het rapport vermeldt „Frankenhuis”, de almanak (27 juli 1754) „Valkenhuis”.

² Van dit deel van zijn reis leverde de hertog slechts een verbaal in, zonder adviezen. Voor de beschrijving van deze tocht is in hoofdzaak gebruik gemaakt van de meer gedetailleerde aantekeningen in de almanak.

bevond hij in orde, evenals Doesburg waar vooral de linie zijn aandacht trok. Bij het fort Geldersoord, even voor de afsplitsing van de IJssel aan de Rijn gelegen, inspecteerde hij de kostbare uitgestrekte werken en verderop insgelijks verschillende andere constructies te land en te water, zoals Herwen, het Pannerdense Kanaal met de kribben, het Spijkerveer aan de Bovenrijn en zelfs de oude Schenkenschans. Van een kort verblijf op de Doorwerth, een bezitting van Willem Bentinck, maakte hij gebruik om de situatie in Arnhem op te nemen, liet niet na de hiervoor genoemde¹ invloedrijke familie Torck op kasteel Rozendaal een bezoek te brengen en verkende vervolgens het gebied tussen Rijn en Waal. Levendige belangstelling had hij voor de werken en de linie van de Grebbe, die hij tot voorbij Amersfoort volgde, evenals voor de belangrijke vestingen van de Hollandse waterlinie, Naarden en Muiden. Daar bekeek hij de grote zeesluizen en reisde langs de Vecht naar Utrecht, onderweg de forten bij Uitermeer en Nieuwersluis bezichtigend. Van Utrecht keerde hij tenslotte over het vestingstadsje Woerden naar Den Haag terug.

Bijna anderhalve maand had zijn tocht geduurd, waarvan hij precies een maand besteed had aan de hem door de Staten Generaal en de Prinses opgelegde taak. De toewijding waarmee hij die volbracht en waarvoor hij veel lichamelijk ongemak getrotseerd had, was in Den Haag niet onbekend gebleven, dank zij de 's Gravenhaagse Woensdagse Courant, die wist mee te delen dat de hertog in de moerassen „zelfs bijna ontoegankelijke plaetsen, tot verwondering van eenieder, oculair geïnspecteert (had)”², het daarbij aan haar lezers overlatend, zoveel ijver en plichtsbetrachting bewonderenswaardig of dwaas te vinden.

Het zou een misvatting zijn te menen, dat hij zich al die moeite getroost had louter en alleen om het intrinsieke belang van zijn opdracht; er stonden voor hem ook andere persoonlijke belangen op het spel. Een nauwgezette uitvoering van zijn taak kon hem de reputatie van bekwaamheid verschaffen en de gerechtvaardigdheid bevestigen van het indertijd genomen besluit, hem in Staatse dienst te doen treden. Ze gaf hem gelegenheid contacten te leggen en te onderhouden met de regentenkringen van Groningen, Drente en Overijssel en daaraan was hem des te meer gelegen, omdat nog in geen van de drie provincies op dat moment een resolutie inzake de regeling van de voogdij tot stand was gekomen. Wanneer zijn aanbevelingen ertoe konden bijdragen dat men in Den Haag wat meer begrip kreeg voor de grieven en behoeften van de twee laatste

¹ Pag. 83-84.

² 24 juli 1754. Kon. Bibl. 's Gravenhage.

gewesten, moest dat alom een goede indruk maken. De Staten Generaal zouden slechts waardering kunnen hebben voor de resultaten van zijn onderzoek. De Raad van State kon hij voortaan van belangrijke adviezen dienen en hem wijzen op foutieve kaarten en verkeerde inzichten. De directeurs zouden niet langer als de enige deskundigen gelden in kwesties van fortificatie, zomin als Creutznach bij de bevoorrading. Daarom ook had de hertog niet verzuimd de magazijnslijsten van alle door hem bezochte steden, vestingen en schansen te verzamelen, teneinde ze bij zijn rapport te kunnen overleggen. Bovenal was het hem erom te doen, het vertrouwen van de Prinses te winnen, want zij alleen was in staat zijn beperkte invloed op het politieke en militaire beleid te verruimen en een einde te maken aan zijn jaarlijkse „verbanningen” naar zijn gouvernement.

Met het gewicht van deze factoren was ook de zorgvuldigheid in overeenstemming, waarmee Brunswijk zijn verslag opstelde. Het viel uiteen in twee delen. Het eerste bestond uit een minutieuze beschrijving van het verloop van de reis, van de door hem bevonden toestanden en verrichte arbeid. Het werd gecompleteerd door talrijke bijlagen, zoals magazijnslijsten, memories en verklaringen. Het tweede deel bevatte zijn „consideratiën” en adviezen, waarin hij zijn deskundigheid en onafhankelijkheid van oordeel demonstreerde. In Den Bosch werkte hij het geheel uit, samen met van Goor die ook de Nederlandse vertaling vervaardigde¹. Toen die gereed was, bood de hertog het volumineuze stuk de Prinses aan, die het zonder commentaar aan de Staten Generaal doorzond als het resultaat van hun in het voorjaar genomen resolutie.

Het schijnt dat men van Munsterse zijde in de tocht van de veldmaarschalk een geschikte aanleiding gezien heeft om van de Republiek de bekrachtiging van het gesloten grensverdrag los te krijgen, want het kan moeilijk een toevallige coincidentie genoemd worden dat de vertegenwoordiger van de Munsterse bisschop in Den Haag, Elsacker, een nieuw verzoek tot de Staten Generaal richtte om de ratificaties uit te wisselen, toen de hertog zijn inspectie voltooid had en voor zijn jaarlijkse bezoek naar 's Hertogenbosch vertrokken was. Daar Н.Н.М. zeker de mening van de Prinses zouden vragen, bracht de griffier Elsackers memorie in de conferentie, die, behalve door hemzelf, slechts door Bentinck, Steyn en Hop werd bijgewoond. Zij besloten, alvorens een advies op te stellen, met Brunswijk overleg te plegen en daartoe eerst zijn terugkeer af te wachten². Het resultaat van deze besprekingen is

¹ Gedateerd 27 nov. 1754. Van Goor ontving voor zijn diensten van de hertog een tabaksdoos van Saksisch porselein en 100 ducaten. Almanak, 27 nov. 1754. N.S.A. II 112.

² Notulen conferentie 11 oct. 1754. K.H.A.arch. Anna, 453.

echter niet bekend en als het positief geweest is, is het in elk geval niet in de regeringspolitiek tot uiting gekomen, want de Staten Generaal hebben niet gereageerd op het Munsterse verzoek. Wel had de hertog als zijn persoonlijke opvatting aan Fagel te kennen gegeven, dat hij geen bezwaar had tegen de ratificatie van het verdrag zoals het er lag¹, ofschoon hij in zijn rapport aandrang op pogingen, alsnog de hoge gronden bij de Bourtange voor de Republiek te verkrijgen. Blijkbaar vond hij achteraf een goede verstandhouding met de oostelijke nabuur belangrijker dan de verwerving van een strategisch waardevolle strook terrein².

In de vergadering van H.H.M. werd Brunswijks rapport ter bestudering verwezen naar de Gedeputeerden tot de militaire zaken, samen met de Raad van State³. De commissie verdeelde het materiaal naar gelang het enerzijds betrekking had op het probleem van de moerassen en anderzijds de zuiver militaire kwesties van versterking en bevoorradingsbehandeling. Haar aandacht ging voornamelijk uit naar het eerste onderwerp en waarschijnlijk heeft zij de veldmaarschalk zijn desbetreffende opmerkingen wel mondeling laten toelichten. Een en ander leidde ertoe, dat op 10 april 1755 een plakkaat verscheen⁴, waarbij het de veenbewoners voor tien jaren (tot ultimo december 1764) toegestaan werd, ter plaatse turf te steken zonder evenwel kanalen of wijde dwarssloten te mogen graven, een kolonie te vormen, vaste turfstekerijen in te richten en vaste wegen aan te leggen.

Voor dezelfde periode werd ook het zaaien van boekweit toegelaten op voorwaarde dat de daarvoor te graven greppels de moerassen niet zouden draineren. Wanneer de akkers volgens gewoonte na enige jaren weer verlaten werden, moesten de uiteinden van de greppels dichtgegooid worden. Vee mocht men laten weiden op die plaatsen waar dat mogelijk was, maar er mochten geen nieuwe veenstroken voor worden drooggelegd. Het plakkaat van 1694 werd niet geschorst wat de straffen en boeten betrof, die gesteld waren op het doorsteken en vernielen van bestaande of nog te maken waterleidingen en waterkeringen, op het vormen van nieuwe doorgangen door het moeras en op het betreden van de venen langs andere dan de gewone wegen bij de Bourtange, Coevorden en Rouveen. Met name werden de passages bij Roswinkel en Ter Apel nogmaals uitdrukkelijk verboden.

¹ Hertog aan Fagel, 7 oct. 1754. A.R.A. arch. Fagel, 189 c.

² Het is wellicht geen toeval dat het grensverdrag met Munster in 1764 werd geratificeerd, dus in de tijd dat de hertog als voogd en waarnemend kapitein-generaal optrad.

³ Secr. Res. Staten Generaal, 2 dec. 1754.

⁴ Tekst in Ned. Jaarboeken, 1758 (II), 883.

Deze publicatie was het eerste en voorlopig het enige zichtbare resultaat van Brunswijks onderzoek. Ze betekende een gedeeltelijke tegemoetkoming aan de verlangens van de veenboeren; dat was haar voornaamste verdienste en tevens haar grootste gebrek. De bepalingen beantwoordden vrij nauwkeurig aan de inzichten van de hertog, die om eerder vermelde redenen geen voorstander kon zijn van een onbelemmerde ontginning van de moerassen. Met de uitvaardiging van het plakkaat was dan ook het laatste woord niet gesproken. Dat bleek in 1758, toen het de Raad van State bekend werd dat de leidijken achter de Westervoldse dorpen Vlagtwedde en Veele op verschillende plaatsen waren doorgestoken¹.

De Raad vestigde de aandacht van H.H.M. op deze overtredingen en stelde voor, het plakkaat uit te breiden met de clausule dat, wanneer in een dergelijke geval de justitie de daders niet kon ontdekken, degene gedagvaard zou worden bij wiens venen zulke doorgravingen voorkwamen. Als hij zich niet onder ede van verdenking kon zuiveren, zou hij voor schuldig gehouden moeten worden. De Staten van Overijssel protesteerden onmiddellijk tegen deze amplificatie, niet met de bedoeling om de venen zo te laten behandelen dat het frontier erdoor verzwakt zou worden, naar zij beweerden, maar om „de ingezetenen niet aan sulc een buitengewone inquisitie bloot te stellen, strijdig met in deze landen bestaande rechten en gewoonten”². De Raad zwichtte voor deze argumentatie en trok het voorstel in, ofschoon hij kon voorzien dat de heren Staten, die zich nooit aan de publicatie van 1694 hadden gestoord, het evenmin aan die van 1755 zouden doen.

Ook uit Drente kwamen in 1758 al weer klachten. De opzichter van de moerassen berichtte dat de boeren van Roswinkel niet alleen herhaaldelijk het riviertje de A hadden afgedamd, waardoor de watertoevoer naar de omgeving van de Bourtange zodanig verminderd was dat hij de gehele zomer naar Munsterland had kunnen gaan, maar dat zij ook de venen hadden omgewoeld, in brand gestoken en met boekweit bezaaid op een wijze als sinds mensenheugenis niet was voorgekomen. Hij voorpelde dat de moerassen spoedig vaste grond geworden zouden zijn, wanneer zij daarmee op dezelfde voet voortgingen³. De Raad kon weinig anders doen dan nogmaals de afkondiging van het plakkaat gelasten en de straffen en sancties nader preciseren, maar het was een illusie daarvan

¹ Res. Raad van State, 25 sept. en 25 oct. 1758.

² Res. Staten Generaal, 27 nov. 1758.

³ Res. Raad van State, 4 juli 1758.

definitief succes te verwachten. Het lag immers voor de hand, dat de boeren de hun verleende concessie zouden uitbuiten door een zo intensief mogelijke exploitatie van de venen; als de tien jaren verstreken waren zouden zij wel verder zien.

Voorzover de resolutie van H.H.M. betrekking had op de zuiver militaire kwesties van beveiliging en ravitaillering van het frontier, werd ze ter uitvoering in handen gesteld van de Raad van State, die eerst naar de intenties van de Prinses zou informeren¹. Het is echter niet gebleken dat de verbeteringen die de hertog had aanbevolen, inderdaad tot stand zijn gebracht. Men moet daarom aannemen, dat er noch van de versterking van Delfzijl, noch van een meer effectieve bescherming van de zes toegangswegen,² noch van de fortificatie van Hardenberg³ iets terecht is gekomen. Slechts de hoogte voor de linie van Helpman bij Groningen is sedert 1786 afgegraven, niet omdat Brunswijk daarop had aangedrongen, maar tengevolge van het rapport van de ingenieur die het jaar daarvoor ter plaatse een onderzoek had ingesteld.⁴

Het resultaat van de gefundeerde en gedetailleerde adviezen van de veldmaarschalk moet dus over het geheel genomen teleurstellend genoemd worden. Dat was in hoofdzaak te wijten aan de opnieuw ingetreden verslechtering van de internationale toestand, de crisis die de Zevenjarige oorlog inleidde. Daar er in 1755 vrees bestond voor een Franse aanval op de Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek, eiste de verzorging van het zuidelijke verdedigingsstelsel alle beschikbare troepen, financiën en voorraden op. De veronderstelling, dat de regeringscolleges van de rustige jaren na de oorlog geprofiteerd zouden hebben om het noordoostelijke grensgebied geleidelijk de door Brunswijk om-

¹ Idem, 29 april 1755.

² De magistraat van Groningen besloot zelfs, het klooster Ter Apel wegens verregaande bouwvalligheid af te breken, het wachtverblijf van de soldaten niet uitgezonderd; alleen de woningen van predikant en schoolmeester zouden blijven staan. Res. Raad van State, 2 juni 1755; Tegenwoordige Staat: Stad en Lande, 445.

Eerst in 1797 werden nieuwe werken aangelegd op de Katshaar en in 1798 een redoute bij Roswinkel. Het staat niet vast, of de redoute aan de Bakovendijk in de 18e eeuw is aangelegd. Atlas van historische vestingwerken, I, resp. Drente, 6 en 8 en Groningen, 4.

³ Atlas van historische vestingwerken, II, Overijssel, VIII vermeldt geen nieuwe fortificaties van Hardenberg meer, sedert in 1518 besloten was de stad te ontmantelen. Wel werden in de jaren 1799-1800 de Loozer-linie, aan de Vecht tussen Hardenberg en Gramsbergen, en de Venebrugger-linie, 4 km o.z.o. van Hardenberg, aangelegd. Ibidem, 7 en 13.

⁴ Koster, 81.

schreven defensieve kracht te geven, is een miskennen van de taaie traditie in de Republiek die inhield, dat het overbodig was in vreedestijd enige uitgaven van betekenis te doen voor kostbare vestingwerken. Bovendien ging het welzijn van het militaire apparaat als doel op zichzelf de hertog minder ter harte, sedert hem door het overlijden van de Gouvernante de kans geboden werd politieke invloed te verwerven.

Hoofdstuk V

HET JAAR 1755

OP de voorgaande bladzijden is onder meer getracht een beeld te geven van de vreemde positie waarin de hertog van Brunswijk was komen te verkeren, doordat de belangrijkste toezeggingen van Willem IV on vervuld waren gebleven, en van de wijze waarop de aldus gedupeerde onder de persoonlijke drang van Maria Theresia en op aanraden van zijn vrienden berust had in een situatie, die hij jaren achtereen als krenkend ondervond. In dit verband werden de gebeurtenissen van 1755 genoemd als de voornaamste aanleiding tot een ruimere ontplooiing van Brunswijks werkzaamheid op het terrein van het militaire beleid en van de buitenlandse politiek. Een meer gedetailleerde beschrijving van die gebeurtenissen moet thans aan de orde komen.

Ten overvloede wordt er nog op gewezen, dat die toenemende activiteiten van de hertog in 1755 en volgende jaren hun neerslag hebben gevonden in een evenredig toegenomen hoeveelheid documentatie: brieven, memories, overzichten en persoonlijke aantekeningen van allerlei aard. Verschillende figuren in zijn omgeving, met name Bentinck, lieten zich op dit punt evenmin onbetuigd. Voorspel, uitbreken en verloop van de Zevenjarige land- en zeeoorlog zijn bovendien in een omvangrijke buitenlandse litteratuur bestudeerd. Bij het verwerken van de aldus overvloedig beschikbare gegevens zijn de thans volgende hoofdstukken terwille van de overzichtelijkheid chronologisch geordend.

Het is welhaast een gemeenplaats te beweren, dat de vrede van Aken meer het karakter van een wapenstilstand dan van een vrede droeg. Engeland en Frankrijk hadden er in 1748 niet in kunnen slagen, regelingen te treffen voor de beëindiging van hun taaie worsteling om de koloniale hegemonie in Noord-Amerika, Canada en Voor-Indië. Hoe snel deze voortdurende conflicten naar Europa konden overslaan, was in

het verleden en laatstelijk in 1741 gebleken. Daar kwam nog bij dat het gevestigde systeem van wederzijdse allianties een overvloed aan gevaarlijke elementen bevatte, die een grote continentale oorlog konden veroorzaken. De stabiliteit van de Europese krachtsverhoudingen werd vooral ondergraven door de onwil van de Oostenrijkse keizerin en haar kanselier, te berusten in het verlies van Silezië en door de weliswaar latente, maar daardoor des te onheilspellender vijandschap van het Russische hof jegens Pruisen, een vijandschap die met de jaren aan intensiteit zou winnen.

Het explosieve karakter van de Brits-Franse koloniale betrekkingen was algemeen bekend, maar berichten over botsingen van die aard waren zo normaal dat er, behoudens door de betrokken regeringen, weinig aandacht aan geschonken werd. Zo drong het nauwelijks buiten een kleine kring van ingewijden door, dat de enorme uitbreiding van de Franse invloedssfeer in Voor-Indië tengevolge van de ineenstorting van het Dehlishche rijk in 1753, gemakkelijk de openlijke breuk met Engeland teweeg had kunnen brengen, wanneer het Franse hof toen niet zeer gematigd was opgetreden. Lodewijk XV, de markiezin van Pompadour en de meeste ministers waren op het behoud van de vrede gesteld en achtten bovendien het herstel van de Franse marine sedert 1748 onvoldoende gevorderd om een nieuwe oorlog tegen de gehate mededinger te kunnen riskeren. Een jaar later waren echter de spanningen in Noord-Amerika zo sterk geworden, dat de strijd niet meer te vermijden was.

In de loop van 1754 was de penetratie van Franse kolonisten in het dal van de Ohio zover voortgeschreden, dat de vorming van een aaneengesloten Frans koloniaal imperium van Canada tot en met Louisiana nog slechts een kwestie van tijd scheen. Dit opdringen benam de Engelse rivalen aan de Atlantische kust de mogelijkheid tot verdere expansie in westelijke richting en leidde derhalve tot een lange reeks incidenten, die overigens ook onophoudelijk bij de grote meren en langs de slecht afgebakende grenzen van Canada voorvielen¹. Toen de Fransen hun posities in het dal van Ohio consolideerden, werd het totale beeld van de krachtmeting voor de Engelse kolonisten zo ongunstig, dat de regering in Londen, hevig gealarmeerd, tot het zenden van militaire hulp besloot. Onmiddellijk maakte zich van het Engelse volk het fanatieke enthousiasme meester dat steeds aan de dag trad, zodra de Britse maritieme en koloniale belangen bedreigd geacht werden. Tot antwoord op de troon-

¹ Instructief over de Engels-Franse rivaliteit in de Amerikaanse koloniën is Waddington: Louis XV et le renversement des alliances.

rede, waarin het besluit om de koloniën te beschermen werd meegedeeld, verzekerde het Parlement de koning dat het hem te hulp zou komen om zijn rechten in Amerika te handhaven en voteerde het belangrijke bedragen voor de versterking en uitbreiding van vloot en leger¹.

De Franse regering begon daarop eveneens met grote toerusting ter zee en concentreerde een voor Canada bestemd eskader in Brest, hoewel het behoud van de vrede haar ter harte bleef gaan, zoals bleek uit het voortgezette verblijf in Londen van Mirepoix, een speciale gezant die tot taak had de geschillen over Amerika in diplomatiek overleg uit de weg te ruimen. Maar terwijl de Franse koning nog hoopte op het tot stand komen van een vreedzame regeling, beoordeelde zijn Pruisische bondgenoot de situatie geheel anders. Koning Frederik was er reeds in februari 1755 van overtuigd, dat de bewapeningswedloop te ver gevorderd was om de twee partijen van de ingeslagen weg te doen terugkeren. Hij rekende er zelfs op dat de oorlog een jaar later in Europa een feit zou zijn². Met die opvatting stond hij niet alleen, want geheel onafhankelijk daarvan schreef ongeveer tegelijkertijd de veldmaarschalk van het Staatse leger, dat ieder die op de hoogte was van de internationale toestand, reeds vanaf het begin van de winter kon voorzien dat de Brits-Franse twisten mettertijd een algemene oorlog in Europa moesten veroorzaken; hijzelf was tenminste altijd die mening toegedaan geweest³.

Daar de Franse regering, ondanks zekere toerusting, bereid bleef tot onderhandelingen en de andere mogendheden een afwachtende houding aannamen, hing het voornamelijk van Londen af of deze sombere voorspellingen bewaarheid zouden worden. Doch juist in de critieke lentemaanden van 1755, toen een ernstig en omzichtig beleid nog veel onheil zou kunnen voorkomen, maakte de Engelse regering in binnen- en buitenland een onzekere en onevenwichtige indruk. Dat was een gevolg van de tegenstrijdige impulsen waaraan ze onderhevig was. Welbewust de felle nationale gevoelens, die ze door haar beroep op het Parlement had gewekt, exploiteren voor een krachtige oorlogsinspanning durfde ze niet, omdat ze, ondanks de Engelse superioriteit ter zee, geenszins op een conflict was voorbereid dat Frankrijk, naar de vaste overtuiging van eerste minister Newcastle, zeker niet tot Amerika zou beper-

¹ Gipson, I, 61.

² Polit. Corr. XI, 60.

³ Uitvoerige aantekeningen van de hertog over de buitenlandse zaken, voorjaar 1755 (tot 8 mei), getiteld: „Annotations pour moi seul dont personne ne doit avoir aucune connoissance jamais”. N.S.A. II 23 (IV^A), ongenummerd. Voortaan geciteerd als „Annotations”.

ken. Een oorlogsverklaring aan Versailles zou daarom nogal gevaarlijk zijn. Van de andere kant werd de regering onder de pressie van de publieke opinie voordurend tot energieke maatregelen gedreven, zonder dat ze bij machte was de geesten die ze zelf had opgeroepen, in bedwang te houden. Zo hechtte ze haar goedkeuring aan het equiperen van een eskader onder admiraal Boscawen om een landing van het Franse smaldeel uit Brest in Canada of Amerika te verhinderen en vleide zich tegelijkertijd met de gedachte, dat een geslaagde coup aldaar de onderhandelingen met Mirepoix snel en voordelig kon doen afsluiten, zonder dat het tot een formele oorlog hoefde te komen¹.

De onzekerheid van de regering veranderde in nerveuze gespannenheid, toen berichten begonnen binnen te komen van Franse troepenconcentraties aan de kant van de Maas. Dat scheen er inderdaad op te wijzen dat Frankrijk operaties op het vasteland in de zin had en daarop was, krachtens het Oud Systeem, voor Newcastle en de zijnen maar één reactie mogelijk: overleg met de bondgenoten om een coalitie op de been te brengen die Frankrijk in toom kon houden². De Republiek en Oostenrijk waren niet onkundig gebleven van de gang van zaken in Amerika, omdat het Engelse ministerie de voorzorg had genomen hen daarover omstandig in te lichten. In Den Haag werd men echter voor het eerst serieus met de mogelijkheid van een dreigende oorlog geconfronteerd door een vertrouwelijk schrijven van Newcastle aan Bentinck en door nieuwe orders van Holderness aan Yorke, alles gedateerd van 11 maart 1755³. De brief van Newcastle was tevens bestemd voor de hertog, de Raadpensionaris en de griffier, die, samen met de Bentincks, als voorstanders van de alliantie met Engeland ook wel bekend stonden als de kopstukken van de zgn. Engelse partij.

De minister wenste van Bentinck te weten, of zijn regering bij een eventuele Franse invasie in het koninkrijk Groot-Brittannië kon rekenen op het „secours” van 6000 man en 20 schepen, dat de Republiek krachtens het verdrag van 1678 verplicht was in een dergelijk geval te zenden. Hij poneerde vervolgens als vanzelfsprekend dat de casus foederis ook

¹ Muret: *La prépondérance anglaise*, 488-490.

² Braubach: *Versailles und Wien*, 419.

Over Newcastle's Oud Systeem-politiek merkte Pares op dat „it might be called a continental policy, but it was in truth the most barbarous insularity. It assumed that the other Powers of Europe had no occupation in life but to fear and resist the House of Bourbon and would sacrifice any private aims for this”. *American versus continental warfare*, 433.

³ Archives 4, II, 471 en „Annotations”.

bestond, wanneer Frankrijk zonodig met Pruisische hulp een aanval mocht doen op Hannover, maar blijkbaar beseffend hoe dubieus deze stelling was, informeerde hij zekerheidshalve, of de Republiek dan inderdaad secours zou geven. De kans dat Frankrijk vijandig zou ageren tegen de bondgenoten van Engeland was evenmin denkbeeldig, schreef de minister, want Mirepoix had zich meer dan eens laten ontvallen dat zijn hof eventuele verliezen in Amerika zou compenseren met de verovering van de Zuidelijke Nederlanden. Op de vraag, met welk recht Frankrijk dit kon doen, had de gezant geantwoord dat het vredesverdrag van Aken te vergelijken was met een ketting; wanneer daarvan één schakel verbroken werd, bestond de hele ketting niet meer. Newcastle was daarom zeer benieuwd te vernemen, welke houding de Republiek dan zou aannemen, evenals voor het geval dat Frankrijk toch wel de Zuidelijke Nederlanden als neutraal wilde erkennen, doch niet de Republiek.

Dit schrijven van Newcastle kreeg een ver-strekkende uitwerking door de tegenstellingen die het opriep tussen de leiders van de Engelse partij in Den Haag. Bentinck en Brunswijk uitten niet de minste twijfel aan hetgeen hen meegedeeld werd en waren terstond overtuigd van een aanstaand Frans offensief op het Europese vasteland. Zij waren eensgezind van mening dat de Republiek geen ogenblik langer mocht talmen met het treffen van maatregelen ter verzekering van haar veiligheid; de magazijnen moesten in snel tempo bevoorraad worden, er moest nauwer contact met de bondgenoten gezocht worden en het publiek moest op de te verwachten oorlog worden voorbereid¹.

Raadpensionaris Steyn liet evenwel een geheel ander geluid horen². Zijns inziens was er voor de Republiek geen enkele reden tot ongerustheid en diende het nergens toe, officiële deliberaties in de Statencolleges uit te lokken over loutere vermoedens van de Engelse regering. Dergelijke besprekingen zouden het Franse hof maar achterdochtig maken en het een voorwendsel bieden tot het zenden van een observatieleger naar de noordelijke grenzen. De Raadpensionaris ontkende dat de casus foederis van 1678 zou bestaan, wanneer Engeland slechts een Franse invasie vermoedde. Die zou eveneens ontbreken, wanneer er een Frans-Engels treffen ter zee zou plaats vinden. Eerst wanneer er werkelijk sprake was van een Franse aanval op de Engelse bezittingen in Europa, zou het verdrag van 1678 in werking treden en alleen in dat geval was Steyn er voor, het gestipuleerde secours te verlenen. Deze opvatting zou hij overigens

¹ „Annotations”.

² Memorie van Steyn aan Bentinck en Brunswijk, 19 maart 1755. „Annotations”.

later in het jaar weer herzien. Ook hij vond het ongewenst dat de Staten Generaal thans nieuwe verbintenissen zouden aangaan om Engeland te steunen.

Wat de eigen veiligheid betrof, meende hij dat de Republiek niet verder moest gaan dan het uitrusten van een eskader om haar handel niet de dupe te laten worden van vriend en vijand, zoals in de laatste oorlog gebeurd was, maar hij moest toegeven geen kans te zien, de daarvoor benodigde gelden te vinden. Grotere toerustingën liet de financiële toestand zeker niet toe en bovendien was het ongeraden Frankrijk nodeloos te prikkelen. Als deze mogendheid echter tegen alle recht en rede in toch de Zuidelijke Nederlanden zou aanvallen, dan voelde Steyn het meest voor een totale evacuatie van de barrièresteden, want het zou voor de Republiek geen enkel nut hebben zich zonder noodzaak aan een oorlog bloot te stellen, nu de barrière die naam niet mocht dragen. Tot besluit stelde de Raadpensionaris de mogelijkheid van een werkelijk algemene Europese oorlog aan de orde en gaf in overweging, of het voor de Republiek, en zelfs voor Engeland, niet goed zou zijn, wanneer Frankrijk ertoe bewogen kon worden in dat geval ofwel de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden samen, ofwel de Republiek alleen als neutraal te erkennen.

Het moet voor de hertog als een koude douche geweest zijn, toen hem dit stuk onder ogen kwam. Het was de complete inventarisatie van de traditionele Hollandse politieke theorieën: het minimaliseren van de verplichtingen tegenover Engeland, de vrees voor Frankrijk, het opgeven van de barrière, neutraliteit als begerenswaardig doel, handelsbescherming als enige bron van zorg. Dit alles was een zo drastische afwijking van de gangbare denkbeelden in de topleiding van de Engelse partij, dat de hertog niet kon nalaten de Raadpensionaris voor te houden¹ dat Engeland thans met recht het secours kon verzoeken en het bestaan van de casus foederis niet ontkend kon worden. Hij gaf toe dat de militaire betekenis van de barrière nagenoeg nihil was, omdat alle steden, met uitzondering van Namen, in onverdedigbare staat verkeerden. Daarom was hij ervoor de troepen uit die steden terug te trekken, doch Namen, waar de Republiek sedert 1748 grote sommen aan het herstel van de vestingwerken besteed had, moest zijns inziens per se behouden worden. De hertog voerde ook nog aan, dat het met het oog op de versterking van het Oud Systeem verstandig zou zijn, de jongste aanbiedingen van Wenen inzake de barrièrekwestie te accepteren. Hij eindigde met de vraag, of de Republiek de casus foederis ook niet moest erkennen, wanneer Franse

¹ Memorie van Brunswijk aan Steyn, 23 maart 1755. Ibidem.

troepen tegen Hannover zouden optrekken en ging aldus stilzwijgend voorbij aan de suggestie van Steyn over neutraliteit ingeval van een algemene oorlog.

De Raadpensionaris reageerde hierop met een brief en een lange memorie¹, waarin hij volhield dat de Republiek bij een Franse aanval op de Oostenrijkse Nederlanden de barrière in haar geheel moest ontruimen en zich zonodig moest beperken tot de defensie van haar eigen grondgebied. Wat het secours betrof, bevestigde hij dat de Republiek in principe haar verplichtingen zeker moest nakomen, maar daar stond volgens hem tegenover dat ze te zwak was om het secours te geven; ze zou dan weldra zelf hulpbehoevend worden en op die manier Engeland veeleer tot last dan tot nut zijn. De Raadpensionaris ontkende ten stelligste dat zij tot enig optreden verplicht was, wanneer Hannover in gevaar kwam en het denkbeeld, de laatste voorstellen van Wenen te accepteren, wees hij zonder meer van de hand, omdat ze in hun geheel onaanvaardbaar waren.

In zijn brief kwam Steyn tot de kern van de zaak en stelde de simpele vraag, of er middelen te vinden waren om de Republiek het spel te laten meespelen, wanneer hij haar erin betrokken had. Het antwoord was immers voldoende bekend, voegde hij eraan toe. Aan de hertog waren al deze argumenten echter verspild. Hij deed er verder het zwijgen toe om niet, zoals hij in zijn aantekeningen schreef, in een papieren oorlog te treden met de Raadpensionaris en zodoende kostbare tijd te verliezen die gebruikt kon worden voor het welzijn van de Staat en de alliantie².

Zo botsten de politieke theorieën reeds op elkaar, voordat er sprake was van overleg in de Statencolleges of van een Engels verzoek, het secours te mogen ontvangen. De hertog beschouwde de identiteit van het welzijn van de Staat en de alliantie als iets dat even vanzelfsprekend was als het feit, dat het Oud Systeem in tijden van internationale spanning eerst goed tot zijn recht kon komen. Daarom was zijn aandacht meer gevestigd op iedere verdachte beweging die Frankrijk maakte dan op wat Steyn noemde, de middelen om het spel te spelen. De Raadpensionaris daarentegen, die dagelijks in contact kwam met de regenten van de Hollandse steden en die zelf door afkomst en relaties ten nauwste met hun kringen verbonden was, moest het belang van de Republiek wel door geheel andere factoren bepaald zien en zeker na de ervaringen van de afgelopen oorlog. Niet onkundig van de agressieve stromingen in het Franse politieke leven, zag hij toch in het Oud Systeem in oorlogstijd een

¹ D.d. 25 maart 1755. Ibidem.

² Ibidem.

veel ernstiger gevaar, omdat de Republiek ten koste van haar eigen belangen in iedere strijd meegesleept kon worden die Engeland wilde voeren. In vredestijd was de oude alliantie bruikbaar als een middel om Englands steun te verkrijgen in de diplomatieke schermutselingen met Wenen over de barrièrekwesitie, maar Steyn, wiens trots en verlangen het was de financiën van Holland gesaneerd te weten wanneer hij zijn functie zou neerleggen, was absoluut tegen een herhaling van het avontuur uit de veertiger jaren. Het gebrek aan critische zin, waarmee de hertog en Bentinck alles aanvaardden wat uit Londen kwam, moet hem daarom bedenkelijker zijn voorgekomen dan de opwindning van de Engelse regering zelf.

Deze liet intussen niet na door bemiddeling van Yorke de Prinses, de Raadpensionaris en de griffier opnieuw te wijzen op de toenemende dreiging van Franse zijde. Een hoogtepunt in deze waarschuwingscampagne waren de orders van 29 maart, waarbij de gezant werd opgedragen¹ de genoemde leidende personen in de Republiek er terstond van te verwittigen, dat in Versailles was besloten de Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek aan te vallen, zodra ter zee het eerste schot was gelost of de Engelsen in Amerika de strijd begonnen en de Fransen teruggedreven. De Franse regering zou dit beschouwen als het verbreken van de bekende ketting en zou trachten de toestand van voor de Akense preliminair te herstellen. Dit hield in dat ze niet alleen de Zuidelijke Nederlanden zou opeisen, maar ook Staats-Vlaanderen, Bergen op Zoom en zelfs Maastricht. Daarom drong men er vanuit Londen nogmaals ernstig bij de Republiek op aan, toch op haar eigen veiligheid bedacht te willen zijn.

Dit standpunt scheen des te redelijker, toen in Den Haag ook berichten uit eigen bron ontvangen werden over Franse militaire bedrijvigheid langs de Maas.² Toch zag de Raadpensionaris er geen aanleiding in zijn opvattingen te wijzigen, omdat hij uiterst wantrouwend bleef staan tegenover de Engelse interpretatie van deze gegevens. Te Amsterdam viel evenmin opwindning te bespeuren, hoewel burgemeesteren over voldoende inlichtingen moesten beschikken, doordat zij een soort particuliere gezant te Parijs hadden in de persoon van het vroedschapslid Marselis. Deze was reeds jarenlang vruchteloos bezig de Franse regering te bewegen het handelsverdrag van 1739 te herstellen, dat voor de

¹ „Annotations”.

² Memorie van Larrey, 13 juni 1755, goedgekeurd door Prinses, Bentinck en Steyn. N.S.A. II 23 (IV^B), 235.

Républiek zeer voordelig was geweest doch door de Oostenrijkse Successieoorlog was vervallen¹.

Behalve aan fundamenteel verschil van inzichten en doelstellingen moeten de uiteenlopende reacties van de Engelse partij en de Hollanders voor een groot deel worden toegeschreven aan de onduidelijke houding van Frankrijk zelf. Bij alle dreigende taal, zoals die van Mirepoix en bij al het militaire machtsvertoon, bleef Lodewijk XV voorlopig nog bitter weinig voelen voor een hervatting van de oorlog in Europa, die hij in 1748 zo van harte beëindigd had. Toen de Engelse bewapening ter zee het nodig had gemaakt een gedragslijn voor de toekomst vast te stellen, had hij onder meer het oordeel ingewonnen van de bejaarde maarschalk de Noailles, wiens adviezen hij op hoge prijs stelde en bij voorkeur volgde. Deze had in overweging gegeven², Engeland tot rede te brengen door een groot legerkamp in te richten langs de Maas; dat zou Hannover onder druk zetten en tevens de Duitse Rijksvorsten imponeren. Van een verovering van de Oostenrijkse Nederlanden had de maarschalk in het geheel niet gerept. Dit advies beviel de koning, zodat hij besloot, met voorbijgaan van de agressieve voorstellen van zijn minister van oorlog d'Argenson en van maarschalk de Belle-Isle, het plan van Noailles ten uitvoer te brengen. Verder ging de Franse politiek niet, zelfs niet toen de Pruisische bondgenoot, evenals de Engelse tegenstander ten prooi aan ernstige oorlogsnervositeit³, begon aan te dringen op de bezetting van Hannover.

Küntzel verklaart deze aansporingen van koning Frederik uit diens bezorgdheid, Pruisen neutraal te houden⁴. Een Frans optreden tegen het keurvorstendom zou Engeland immers de pas afsnijden om Frankrijk op het vasteland aan te vallen, in welk geval Frederik krachtens zijn alliantie van 1741 de aangevallene te hulp moest komen. Frankrijk bewogen tot het offensief stond dus voor Pruisen gelijk met het vermijden van de casus foederis.

De alarmerende mededelingen van de Engelse regering hadden de Prinses al dadelijk in grote ongerustheid gebracht. Zij had de Raadpensionaris en Bentinck, maar speciaal de hertog verzocht haar schriftelijk te adviseren over wat zij onder de gegeven omstandigheden moest doen⁵,

¹ Stuart, I, 193 e.v.

² Rousset, II, 393.

³ De Franse vertegenwoordiger in Berlijn, La Touche, maakte melding van „l'état d'agitation et d'inquiétude où Frédéric paraissait être depuis le commencement de la crise”. De Broglie: *L'alliance autrichienne*, 129.

⁴ Küntzel: *Die Westminsterconvention, 188-189*.

⁵ Archives 4, II, 496.

maar toen zij door het verschil van mening tussen Steyn en Brunswijk geen antwoord ontving en ieder nieuw bericht haar angst over het lot van de troepen in de barrière deed toenemen, drong zij er bij de veldmaarschalk op aan, haar tenminste op dit punt enige richtlijnen te verschaffen. Op dezelfde dag dat Yorke de Prinses de inhoud van zijn laatste dépêches bekend maakte, overhandigde de hertog haar een tweetal memories, waarin hij zijn ideeën uiteen zette over 1°. wat er met de troepen in de barrièresteden diende te gebeuren en 2°. wat er nodig was voor de beveiliging van de zuidelijke grenzen¹.

In het eerste geschrift stelde hij voor, terstond de helft van het aantal troepen uit Doornik, Yperen, Veurne en fort Knokke terug te trekken, daar de genoemde steden onhoudbaar waren. Om deze manoeuvre zo onopvallend mogelijk uit te voeren, zou het aan te bevelen zijn, op dezelfde wijze te handelen als bij een normale garnizoenswisseling; enige bataljons in de Republiek moesten dus last krijgen zich gereed te houden voor de mars naar de barrière, maar zij zouden daartoe geen bevelen ontvangen. Met de onderdelen uit de Oostenrijkse Nederlanden moesten de garnizoenen van Bergen op Zoom, Breda, 's Hertogenbosch, Nijmegen en Grave versterkt worden. Verder adviseerde de hertog, een bekwaam officier naar de barrière te zenden om nauwkeurig te observeren wat er aan de Franse grens mocht gebeuren. Deze waarnemer moest een geheime order van de Prinses bij zich hebben om bij een eventuele Franse aanval de achtergebleven troepen te laten terugtrekken.

Nadrukkelijk bepleitte de hertog de verdediging van Namen en verzocht dringend, de stad te voorzien van alles wat voor de defensie nodig was. Als de bevoorrading op gang kon zijn voordat de Franse inval plaats vond, moest het garnizoen dadelijk versterkt worden met een deel van de troepen die in de andere barrièresteden achtergebleven waren. De rest van deze troepen kon dan het best in Oostende geconcentreerd worden om de verbinding met Engeland in stand te houden, maar eerst zou een deskundige moeten uitmaken of Oostende sterk genoeg was om met succes verdedigd te worden. Verder ried Brunswijk de Prinses aan, snel een beslissing te nemen en daarvan ook kennis te geven aan Prins Karel van Lotharingen en minister Cobentzl, de opvolger van Botta Adorno. Hij besloot zijn memorie met erop te wijzen dat zijn voorstellen gebaseerd waren op het behoud van het Oud Systeem en van de barrière

¹ Samenvattingen van de twee memories in „Annotations”; volledige tekst in K.H.A. arch. Bentinck, 21^{II}. Abusievelijk wordt in Archives gezegd (4, II, 497, noot 1) dat Brunswijk de Prinses op 23 en 29 maart een memorie aanbood; die van 23 maart was gericht aan Steyn en van 29 maart dagtekenen de twee voor de Prinses bestemde stukken.

en op wat zijns inziens het best overeenkwam met de veiligheid en de eer van de Republiek.

Het advies van de hertog om een begin te maken met de militaire evacuatie van de barrièresteden, kwam zozeer tegemoet aan het verlangen van de Prinses, dat zij terstond tot de uitvoering van deze maatregel wilde overgaan¹. De veldmaarschalk bracht haar echter onder het oog, dat met de evacuatie alleen de bescherming van de Republiek niet verzekerd was en dat hij daarom zijn tweede geschrift beschouwd wilde zien als een aanvulling van het eerste; de Prinses moest de onderlinge samenhang van de beide stukken niet verbreken door slechts één van zijn ideeën te volgen. Die aanvullende voorstellen waren van groot gewicht.

De hertog begon met een overzicht te geven van alles wat er ontbrak aan de voorraden en aan de vestingwerken van de Generaliteitssteden. Dat was zeer veel: geschut, kleine wapenen en oorlogsbehoeften van allerlei soort. Erger was dat de sterkte van het Staatse leger absoluut tekort schoot om het gehele frontier te bezetten, terwijl er grote kans bestond dat de Republiek binnenkort ook nog 6000 man secours naar Engeland moest zenden. Daarom gaf de hertog in overweging, vóór alles te denken aan een augmentatie van het leger en, wetend welk een precair onderwerp hij daarmee aanroerde, voegde hij eraan toe dat die augmentatie zo moest geschieden, dat ze met de minste kosten het meeste nut zou opleveren. Het was volgens Brunswijk niet aan te bevelen nieuwe nationale regimenten op te richten, want de ondervinding had geleerd dat dergelijke lichtingen grote sommen kostten en een minimum aan gevechtswaarde bezaten. Het was beter de sterkte van de bestaande compagnieën te vergroten, b.v. die van de cavalerie en de dragonders tot 50 of 75 man, de Zwitsers tot 150 of 200 man en de overige tot 80, 100 of 120 man. Voor een nauwkeurige uitwerking van deze materie verwees de hertog naar een schema dat generaal Cornabé hiervoor reeds in 1752 had opgesteld.

Mocht een dergelijke augmentatie onvoldoende blijken, dan was het voordeliger complete legeronderdelen van Duitse vorsten in dienst te nemen dan zelf nieuwe op te richten, omdat de eersten na verloop van tijd weer in hun geheel afgedankt konden worden en niet zoals de laatsten ten laste bleven van de Staat. Ook zou het verstandig zijn, het 4e bataljon Oranje-Nassau en het 3e bataljon Waldeck, die in de Nassause landen in garnizoen lagen, naar de Republiek terug te roepen. Tot slot bracht de

¹ „Annotations”.

hertog de onbevredigende interne toestand van het leger ter sprake, waar nog allerlei verbeteringen vereist waren.

Het verdient vermelding dat de inhoud van de twee memories nagenoeg letterlijk overeenkomt met de suggesties en adviezen, die Cornabé de hertog schriftelijk deed toekomen¹. De vertrouwelijke relaties tussen de beide hoge officieren zijn reeds eerder ter sprake gebracht en hun correspondentie moet, zelfs voor de 18e eeuw, enorm geweest zijn². Veel eerder dan de hertog moet Cornabé gehouden worden voor de auteur van het augmentatieplan, dat jaren achtereen zoveel beroering in de Republiek zou veroorzaken.

Aan de bespreking van de door Brunswijk ingediende stukken werden twee buitengewone conferenties gewijd, op 31 maart en 2 april³. Het voorstel tot gedeeltelijke ontruiming van de barrière ontmoette geen verzet, maar de conferentieleden bleken bijna unaniem van mening dat het ongewenst was Brussel van deze manoeuvre kennis te geven, tot grote teleurstelling van de hertog en Bentinck, die enig overleg met het Oostenrijkse gouvernement uitdrukkelijk wensten om te bewijzen dat de Republiek de alliantie niet wilde verbreken en om Oostenrijkse medewerking te verkrijgen voor het in staat van verdediging brengen van Namen⁴. De twee vrienden besloten toen, in dezen zelf het initiatief te nemen en brachten in het grootste geheim door bemiddeling van Reischach Kaunitz op de hoogte van de betekenis van de ophanden zijnde troepenverplaatsing⁵.

Vervolgens kwam de defensie van Namen aan de orde, het kristallisatiepunt van de Oud Systeem-politiek, dat aanleiding gaf tot langdurige en heftige debatten. De Raadpensionaris verklaarde zich in voorzichtige bewoordingen tegen de verdediging van de stad, maar zijn politiek verleden, het feit dat hij nog steeds gold als een voorstander van de oude alliantie en een zeker gebrek aan durf, maakten het hem onmogelijk en plein publique zijn standpunt zodanig te adstrueren als hij in zijn memories aan de hertog gedaan had. Doch thesaurier Hop, die niet door dergelijke motieven geremd werd, viel hem krachtig bij, nam de leiding van het gesprek met de tegenpartij over en poneerde zonder meer dat de

¹ Stukken van Cornabé, ongedateerd. N.S.A. II 23 (IV^A), ongenummerd.

² Hardenbroek, I, 228. Na de dood van Cornabé in maart 1762 werden Brunswijks brieven aan hem aan de auteur gerestitueerd, doch in het N.S.A. waren ze niet te vinden, m.u.v. een klein aantal verspreid over diverse portefeuilles.

³ Notulen van deze conferenties in K.H.A. arch. Anna, 454.

⁴ Archives 4, II, 499.

⁵ „Annotations”.

veiligheid van de Staat niet gediend was met de defensie van Namen, doch met die van de Generaliteitssteden die hij „onze eigen barrière” noemde. Hij wees erop dat Namen wel een miljoen gulden kon vergen – daarmee welbewust de Raadpensionaris de schrik op het lijf jagend – dat de stad, ondanks de herstelde vestingwerken, een langdurig beleg niet kon doorstaan en dat dus alles wat daarheen gezonden werd, verloren zou gaan. Bovendien was het, volgens hem, geenszins ondenkbaar, dat de Fransen, als zij een aanval op de Republiek in de zin hadden, eenvoudig om Namen zouden heen trekken en rechtstreeks Maastricht zouden aantasten.

Dit alles werd krachtig bestreden door de hertog, die daarbij kon rekenen op de steun van de gebroeders Bentinck. Hij was listig genoeg om zich hoofdzakelijk van militaire argumenten te bedienen, nu hij de uitgesproken weerzin van de conferentieleden tegen het contact met Brussel bemerkt had. Hij legde er dus de nadruk op dat Namen de enige stad van de barrière was, waar sedert de vrede grote sommen aan het herstel van de fortificaties waren besteed, dat ze door haar strategische ligging de Maasvallei beheerste en het gehele oostelijke invalsdal blokkeerde en dat ze door haar verbinding met Luik in contact kon blijven met een bloeiende ijzer- en wapenindustrie. Een directe Franse aanval op Maastricht achtte de hertog hoogst onwaarschijnlijk, want dat zou een zeer kostbare en moeilijke onderneming worden die tegen het gezonde verstand indruiste. Samenvattend concludeerde hij dat Namen, mits voorzien van een toereikend garnizoen, een belangrijke vesting genoemd kon worden.

De thesaurier liet zich echter door deze uiteenzetting niet uit het veld slaan; hij gaf geen duimbreed toe, beseffend dat hij met een capitulatie voor de militaire overwegingen van de veldmaarschalk ook een deel van diens politieke inzichten moest accepteren. Toen hun conversatie in twist dreigde te verlopen, probeerde Steyn de gemoederen te kalmeren door een compromis voor te stellen: er zou eerst een begroting opge maakt moeten worden van de uitgaven, die de bevoorrading van Namen zou eisen en aan de hand daarvan kon dan de conferentie besluiten of de stad al dan niet verdedigd zou worden. Dit, volgens Brunswijk armzalige, idee verwierf de instemming van de meeste aanwezigen. Tevens werd besloten dergelijke overzichten ook voor de Vlaamse en Brabantse steden samen te stellen, een omvangrijke taak waarmee de hertog zich op verzoek van de Prinses belastte. De conferentie werd gesloten zonder dat zelfs het augmentatieplan ter sprake was gekomen.

Het povere resultaat van de besprekingen was een ernstige tegen-

slag voor de hertog, die zich dan ook zeer ontstemd toonde. Dat werd er niet beter op, toen hij enkele dagen later ontdekte dat de Raadpensionaris hem op een bedrieglijke wijze trachtte schaakmat te zetten door de financiering van zijn Namense defensieplannen onmogelijk te maken. De hertog had daarvoor n.l. het oog op het fonds van de liberale gift, een heffing ineens van 2% op vermogens van f 2.000 en meer, die in 1747 op advies van de Stadhouder door de Staten van Holland bevolen was en waartoe successievelijk ook de andere provincies hadden besloten. De opbrengst was bestemd voor de defensie, meer speciaal voor de bevoorrading van de Generaliteitsmagazijnen. Toen Hop thesaurier werd, verkeerde het comptoir-generaal van de Unie echter in een zo deplorabele toestand, dat de nieuwe beheerder verklaarde alle betalingen te moeten staken, tenzij hem de beschikking gegeven werd over de liberale gift. Hiertegen verzette zich vooral de Raadpensionaris die het fonds, voorzover het door Holland was opgebracht, aan deze provincie ten goede wilde doen komen¹.

Doordat de beide financiers elkaar de penningen niet gunden, bleef de bestemming ervan ongewijzigd en zelfs werd er tussen de Prinses, Steyn, Bentinck en Brunswijk een afspraak gemaakt, dat de opbrengst van de liberale gift nooit op het comptoir-generaal gestort mocht worden, maar gereserveerd zou blijven voor de een of andere dringende militaire behoefte². Krachtens deze afspraak nu rekende de hertog erop, dat de voorziening van Namen bekostigd kon worden zonder de Staat voor nieuwe uitgaven te plaatsen. Maar hij ontdekte, zoals zijn aantekeningen vermelden, de waarheid van het gezegde: „il ne faut pas compter sans son hôte”, want Larrey berichtte hem dat de Raadpensionaris kort na de vermelde conferenties in het geheim de Prinses voorgesteld had de uitrusting van een eskader tegen de Algerijnen, met wie de Republiek juist in oorlog was geraakt, uit het fonds van de liberale gift te betalen. Dat schijnt inderdaad gebeurd te zijn³. De verontwaardigde hertog luchtte bij Bentinck zijn gemoed over het dubbelzinnige gedrag van de Raadpensionaris, maar hij vond bij zijn vriend geen instemming; integendeel, deze verontschuldigde Steyn zoveel mogelijk. De hertog schreef dat toe aan Bentincks vooringenomenheid met zijn voormalige beschermeling⁴, doch deze simpele verklaring was een miskenning van de strijd die Bentinck

¹ Steyn aan hertog, z.d. 1753. N.S.A. II 63.

Bentinck aan hertog, 15 oct. 1753. Ibidem.

² „Annotations”.

³ Blok, III, 497.

⁴ „Annotations”.

met zichzelf leverde om klaarheid te scheppen in een situatie waarin hij vooralsnog geen uitweg zag, zoals nader zal blijken.

Inmiddels was de hertog gereed gekomen met het opstellen van de defensielijst voor Namen. Hij had berekend dat de totale voorziening van de stad niet meer dan ruim f 400.000 zou kosten. Het was een persoonlijke overwinning op de thesaurier, toen Brunswijk de lijst aan de conferentie kon voorleggen, tegelijk met een nieuwe memorie¹, waarin hij nogmaals de argumenten van Hop tegen het verdedigen van Namen weerlegde en met nadruk de spoedige voorziening van de stad bepleitte. Hij noemde die van zoveel belang, dat de Republiek ze als een bezitting diende te beschouwen, waarvan het behoud of het verlies ten nauwste samenhang met haar eigen welzijn of ondergang. Tevens maakte de hertog van de gelegenheid gebruik om op de algehele uitvoering van zijn eerder ingediende voorstellen aan te dringen, te beginnen met de bevoorrading van de Generaliteitsvestingen en de zending van een vertrouwd persoon naar Brussel.

Toen Brunswijk zijn memorie voorgelezen had, ontstond er een pijnlijke stilte, de voorbode van een komende scène. De Prinses, geheel verlegen met de situatie daar niemand zijn mond opendeed, vroeg de hertog tenslotte wat er nu gedaan moest worden. Deze, het feit negerend dat er nog geen besluit gevallen was over het al of niet verdedigen van Namen, antwoordde dat de militaire bevoorrading de taak van de Raad van State was en dat dus de thesaurier de lijst moest bestuderen. Maar Hop verhief zich „alsof hij uit een diepe slaap ontwaakte” en verklaarde op minachtende toon dat het zijn zaak niet was en hij er niets mee van doen wilde hebben. Hij weigerde de lijst van de Prinses aan te nemen. Daarop viel de hertog woedend uit over de onbetamelijke wijze waarop het resultaat van zijn arbeid werd opgenomen en toen Steyn ten einde raad opperde, de lijst voorlopig te laten circuleren onder de conferentieleiden en Hop het stuk aan Larrey toeschoof, liep de hertog verbolgen het vertrek uit. De zwaar beledigde man ging nog dezelfde dag zijn beklag doen bij de Prinses, de Raadpensionaris en Larrey en deelde hun mee dat hij niet meer ter conferentie zou komen, wanneer er niet voor gezorgd werd dat hij in het vervolg gevrijwaard bleef voor de brutaliteiten van de thesaurier en wanneer deze niet zijn excuses zou aanbieden. Het was tenslotte de waardige en goedmoedige Fagel die Hop, wiens onge-manierdheid hem reeds speet en die zich beslist niet met Brunswijk wilde

¹ Niet opgenomen in de notulen van de conferentie, doch wel in „Annotations”. Een afzonderlijk exemplaar nog in N.S.A. II 23 (IV^A), 99.

brouilleren, tot de pijnlijke stap wist te bewegen. Daarmee was het incident uit de wereld¹.

De twee tegenstanders hadden vervolgens nog een langdurig gesprek over de kwestie Namen². Hop noemde Brunswijks plannen pogingen om het onmogelijke te bereiken en trachtte hem tot het inzicht te brengen, dat de barrièregedachte verouderd was en geen rol meer kon spelen in de actuele staatkunde van de Republiek. Hij had zich de moeite kunnen besparen, want de conversatie, hoewel vriendelijk en openhartig, kon geen toenadering tussen beider standpunten bewerken en nog minder een basis vormen voor toekomstige politieke samenwerking. De voornaamste indruk die de hertog ervan overhield was, dat de thesaurier ertoe neigde de Republiek in de armen van Frankrijk te drijven. Het was Amsterdamse obstructiepolitiek die Hop in de conferentie voerde, zei hij tegen Bentinck, maar deze, die juist met burgemeester Hop gesproken had³, bestreed dat er een soort Amsterdams complot zou bestaan.

Overigens had de burgemeester talrijke opmerkingen gemaakt die Bentinck maar moeilijk kon verwerken. Het grote probleem voor Bentinck was, dat hij, vastgeworteld in de tradities van het Oud Systeem, tegelijkertijd door vele persoonlijke en functionele relaties verbonden was met Holland, en Holland ging meer en meer betekenen: opgeven van de barrière, neutraliteit nastreven in het komende conflict, de banden met de bondgenoten losser maken, steun zoeken bij Pruisen. Burgemeester Hop zei het met evenzoveel woorden als zijn neef, de thesaurier en wat had de houding van de Raadpensionaris anders te betekenen dan dat hij zich bij hun opvattingen aansloot? Anderzijds zag Bentinck in de tot nu toe door de Republiek betoonde passiviteit niets minder dan een zich welbewust bloot stellen aan het dodelijke gevaar van Franse agressie. Hoe kon Pruisen, de bondgenoot van Frankrijk, in deze situatie een toevlucht zijn, vroeg hij zich af? Eerst wanneer Engeland en Oostenrijk zouden weigeren de Republiek te hulp te komen, zou zij aan een geheel nieuw politiek systeem moeten gaan denken, want dan zou Frankrijk spoedig aan haar zuidelijke grenzen verschijnen en dan zouden de funda-

¹ Deze scène uitvoerig in „Annotations”; cf. ook Bentincks aantekeningen in Archives 4, II, 506 en 512.

² Conversatie Hop-Brunswijk, 17 april 1755. N.S.A. II 23 (IV^A), 104.

Het verslag daarvan is door Bentinck uit Brunswijks aantekeningen overgenomen en door Bussemaker als „Notes de W. Bentinck” gepubliceerd in Archives 4, II, 522.

³ Archives 4, II, 489.

mentele principes, die sedert de Munsterse vrede de Europese politiek bepaald hadden, vervallen zijn¹.

Uit deze redenering valt duidelijk af te leiden, hoe zwaar Bentinck de worsteling viel. Hij wilde voor een ogenblik de Hollandse argumenten wel tot de zijne maken, maar dan kwam terstond zijn gehele wezen in verzet tegen een gedachtengang, die niet door de historisch gefundeerde en onaantastbare positie van het Oud Systeem bepaald werd. Bentinck zou in de toekomst nog dikwijls voor hetzelfde dilemma geplaatst worden en ondanks zijn bereidheid om te discussiëren over „het Amsterdamse systeem” en ondanks ogenblikken van twijfel, toch altijd weer door zijn behoefte om zijn houding de nodige theoretische, d.w.z. historische achtergrond te geven, terugvallen op het Oud Systeem.

Dat gebeurde ook thans, wellicht onder invloed van het feit dat kort na elkaar de hertog een schrijven van Kaunitz, en Yorke nieuwe instructies van Newcastle ontvingen. De Engelse minister, verontrust over het uitblijven van een antwoord op zijn alarmerende brief aan Bentinck, droeg de gezant op², de Prinses en de ministers der Republiek (zo werden gemakshalve de Raadpensionaris en de griffier aangeduid) nogmaals de ernst van de situatie voor te houden en hun mee te delen dat de Britse regering over betrouwbare inlichtingen beschikte die inhielden, dat Frankrijk eerlang de Republiek bepaalde voorstellen zou doen en bij een weigerend antwoord de oorlog zou beginnen met het doel, zich van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant meester te maken. Andere berichten luiden dat de Franse aanval op de Republiek in september verwacht kon worden. Newcastle zag in onderhandelingen met Wenen het enige redmiddel, ondanks de kwalijke ervaringen die de Zeemogendheden jarenlang in het diplomatieke verkeer met dit hof hadden opgedaan. Zonder Oostenrijkse medewerking was immers de verdediging of zelfs de ontruiming van de Zuidelijke Nederlanden niet mogelijk. Yorke moest daarom de Prinses de goede raad geven, zonder uitstel een vertrouwd persoon van gewicht naar Brussel te zenden om met Prins Karel tot een overeenkomst te komen, waarbij om de bekende redenen speciaal gezorgd moest worden voor de veiligheid van Oostende.

Nu talmde Bentinck niet met zijn reactie en antwoordde Newcastle

¹ Memorie van Bentinck over de toestand van de Republiek, 19 april 1755. N.S.A. II 23 (IV^A), 103; ook in „Annotations”. Bentinck plaatste daar o.a. de volgende kanttekening bij: „tijdens Frederik Hendrik, toen men Franse hulptroepen kreeg, was men al bevreesd voor de Franse nabuurschap en men hoeft de Negotiations van Jeannin en de Memoires van Sully maar te lezen om te zien of deze vrees gegrond was”.

² Archives 4, II, 509.

onmiddellijk met te wijzen op de onmacht van de Republiek om zelf het initiatief te nemen. Van Engeland moest de leiding uitgaan en derhalve verzocht hij de minister een plan van gemeenschappelijke actie ter tafel te brengen, evenwel onder het voorbehoud dat de Republiek, wanneer zij haar verplichtingen nakwam, niet terstond ten ene male geruïneerd zou worden¹. Deze zonderlinge combinatie van bijna tegenstrijdige verlangens – hoe kon Engeland uitmaken, welk plan van gemeenschappelijke actie de Republiek zou ruïneren? – moest een compromis betekenen tussen de uiteenlopende inzichten van de Prinses, de Raadpensionaris en de groep Bentinck-Brunswijk. De Prinses wilde van rechtstreeks contact met Oostenrijk niets weten. De eindeloze barrièrekwesitie had haar een zo grote afkeer van Wenen bezorgd, dat zij zelfs het minste overleg met dit hof een daad van lafheid noemde en zij had dan ook slechts in het verzenden van Bentincks brief bewilligd, op voorwaarde dat Engeland de onderhandelingen met Wenen zou voeren². Het voorbehoud was een concessie aan de Raadpensionaris, die zich noch door een memorie van Bentinck, noch door gesprekken met de hertog en Yorke van zijn bekende standpunt had laten afbrengen. Desondanks hadden Bentinck en Brunswijk hun doel bereikt; zij waren erin geslaagd een verzoek om een plan de campagne namens de Prinses, de Raadpensionaris en de griffier in de brief op te nemen.

Het was een listige zet die onderdeel uitmaakte van een zonder twijfel met Yorke overlegde gedragslijn. De gangmakers van het Oud Systeem ergerden zich buitengewoon aan wat zij beschouwden als de indolentie van de Republiek en aan het gedrag van de Raadpensionaris, die door zijn weigering om het Franse gevaar in de Staten van Holland ter discussie te stellen, alle plannen om de Republiek haar rol in de oude alliantie te doen vervullen, tegenhield. Bentinck kon er immers niet aan denken, de kwestie in de Ridderschap ter sprake te brengen zolang Steyn, die pensionaris van dit college was, met hem van mening verschilde. Aldus was hij tot afwachten gedwongen, zoals hijzelf verbeterd opmerkte, „in een tijd dat ik volgens plicht, eer en vaderlandsliefde het meest actief moest zijn”³.

Maar Bentinck en Brunswijk waren er de mannen niet naar werkeloos te blijven toezien, wanneer hun argwaan jegens Frankrijk dagelijks vermeerderde. Zij waren tot de conclusie gekomen dat de Republiek desnoods hardhandig wakker geschud moest worden en dat de bondgenoten

¹ Ibidem, 520.

² „Annotations”.

³ Memorie van Bentinck, 29 april 1755. „Annotations”.

daarvoor moesten zorgen. Vandaar hun besprekingen met Yorke, vandaar Bentincks aansporing aan Newcastle om de leiding te nemen, vandaar ook zijn verzoek om een plan van gemeenschappelijke actie. Eigenlijk had hij willen schrijven: het plan, want er bestond er een en hij en Brunswijk hadden het in hun bezit. Het was op de Weense ministers-conferentie van 31 maart in tegenwoordigheid van de keizerin opgesteld en door Kaunitz in zijn hiervoor genoemd schrijven aan de hertog toegezonden¹, die er terstond zijn vriend van op de hoogte had gebracht. Zij konden er echter wegens de opvattingen van de Raadpensionaris en de bekende anti-Oostenrijkse gezindheid van de Prinses niets mee aanvangen, nog afgezien van de omstandigheid dat de kanselier hun uitdrukkelijk de geheimhouding van het stuk had aanbevolen. Het was hun evenwel bekend dat het plan ook aan Colloredo, de Oostenrijkse gezant in Londen, was gestuurd met de opdracht, het aan de Engelse regering voor te leggen, wanneer deze hem zou polsen naar de ideeën van Wenen over de critieke toestand. Om nu de formele aanbieding van dit plan aan Den Haag door Londen uit te lokken en op deze wijze de Republiek in het spel te betrekken, schreef Bentinck zijn brief aan Newcastle. De Engelse regering begreep natuurlijk de wenk en deelde prompt het stuk mee, met bijvoeging van het advies dat de voornaamste ministers, de zgn. privy council, er over aan de koning hadden uitgebracht².

Het Oostenrijkse plan, van de hand van Kaunitz, ging er van uit dat de te verwachten algemene oorlog een object van gemeenschappelijke zorg voor de bondgenoten moest zijn en dat dientengevolge alle geallieerden eraan dienden deel te nemen; elke unilaterale hulp werd a priori uitgesloten. De gezamenlijke verdedigingsmaatregelen zouden betrekking moeten hebben op het Britse koninkrijk, de Republiek, de Zuidelijke Nederlanden, de Duitse staten van de keizerin en Hannover. Met een verwijzing naar het primaire gevaar dat de Zuidelijke Nederlanden liepen, beloofde de kanselier dat de 25.000 man Oostenrijkse troepen die er nominaal gelegerd, doch zeer onvoltallig waren, ten spoedigste aangevuld zouden worden. Engeland moest daar 8 à 10.000 eigen manschappen aan toevoegen, terwijl de Republiek haar bij het barrièretractaat bepaalde contingent van 16.000 man moest leveren.³

¹ Kaunitz aan hertog, 3 april 1755. Ibidem.

Het plan zelf is gepubliceerd in Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 507.

² „Annotations”. Het advies van de privy council ook afzonderlijk in N.S.A. II 23 (IV^A), 105.

³ Artikel 3 van het barrièreverdrag bepaalde dat er in vredestand 20 à 25.000 man in de Oostenrijkse Nederlanden moesten liggen, waarvan 3/5 Oostenrijkse en 2/5 Staatse

Verder zouden er 6.000 Hessen, in Engelse soldij, en evenzoveel Beieren in de strijdmacht opgenomen moeten worden. Daartoe was het echter noodzakelijk dat de Zeemogendheden hun subsidieverdrag met deze keurvorst, evenals met die van Saksen, hernieuwden. De grootste nadruk legde Kaunitz evenwel op een spoedig tot stand komen van het Engelse subsidieverdrag met Rusland, daar dit het enige middel was om Pruisen in bedwang te houden. Zelfs liet hij duidelijk blijken dat de keizerin niet in staat was iets voor haar bondgenoten te doen, zolang dezen zich niet van de Russische hulptroepen verzekerd hadden, terwijl zij anders wel 60.000 man naar de Nederlanden zou kunnen zenden.

Men behoefde geen geroutineerde diplomaat te zijn om terstond uit dit stuk de indruk te krijgen, dat de Oostenrijkse bekommernis om de Zuidelijke Nederlanden niet erg groot was en dat Kaunitz de verdediging van dat gebied slechts volgens het steeds in de barrièrekwestie gehanteerde principe van „à pas égaux” met de Zeemogendheden wilde doen geschieden. Inderdaad waren Maria Theresia en haar ministers eenstemmig van oordeel dat zij wegens het zgn. Pruisische gevaar niet het risico op zich konden nemen, de erflanden tezeer van troepen te ontbloten door een sterke legermacht in de Nederlanden te concentreren. De keizerin en haar kanselier hadden bovendien nog een andere bedoeling met deze voorgewende dekking van de erflanden. Zij wensten ingeval van een algemene oorlog een onmiddellijk Oostenrijks offensief waardoor Pruisen, zoals Kaunitz het uitdrukte, „gänzlich übertönen und verworfen” moest worden. De vernietiging van Pruisen beschouwden zij als een *conditio sine qua non* voor een effectieve hulpverlening aan de Zeemogendheden².

Anderzijds was op de Weense conferentie besloten secours aan Engeland te geven, wanneer een Franse invasie op de Britse eilanden plaats vond en niet zonder meer toe te laten dat Hannover door Frankrijk of Pruisen onder de voet gelopen werd. Dit kon echter de teleurstelling en ergernis in Londen over de Oostenrijkse onwil om zich een krachtige militaire inspanning in de Nederlanden te getroosten, niet wegnemen. Het was Engeland op de eerste plaats te doen om een sterke Oostenrijkse strijdmacht aan de Franse noordgrens, temeer daar dit het enige middel was, zoals Keith aan Kaunitz moest uiteenzetten³, om de Republiek tot

troepen. Bij dreigende oorlog zou dit aantal in proportie tot 40.000 man verhoogd worden en ingeval van werkelijke oorlog zouden nadere afspraken gemaakt worden. Geikie-Montgomery, aanhangsel E, III.

² Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 501 e.v.

³ „Reponse au papier de Mr. le Comte Colloredo” in Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 534.

medewerking te stimuleren en haar vrijheid van handelen te geven voor het treffen van die maatregelen, die de bondgenoten van haar verwachtten. De privy council had de koning dan ook geadviseerd, Colloredo te antwoorden dat het Engelse subsidieaanbod aan Rusland verhoogd zou worden om het sluiten van een verdrag te bespoedigen, dat Z.M. bereid was 8.000 Hessen in soldij te nemen en samen met de Republiek zijn financiële verplichtingen jegens Saksen en Beieren te hernieuwen. Dit alles echter op strikte voorwaarde, dat de keizerin terstond haar leger in de Nederlanden met 25 à 30.000 man zou uitbreiden, ongeacht een sterk garnizoen voor de vesting Luxemburg, dat zij officieel moest beloven Hannover ingeval van nood te hulp te zullen komen en een afleidingsoperatie te beginnen, zodra het Engelse koninkrijk zou worden aangevallen. Bovendien zou de Republiek met een en ander accoord moeten gaan.

Dit laatste was een gemakkelijke maar lichtvaardige toevoeging zoals spoedig bleek, want hoewel Holderness niet nagelaten had de brief, waarmee hij de gewichtige stukken naar Den Haag zond, op te vullen met argumenten die de Republiek de accessie tot een gemeenschappelijk verdrag smakelijk moesten maken – temeer daar Engeland niet van plan was eigen troepen naar het vasteland te zenden – wisten de Raadpensionaris en de thesaurier in de conferentie hun oppositie zoveel kracht bij te zetten, dat de Prinses, evenmin geporteerd voor bindende afspraken¹, Yorke een vaag en ontwijkend antwoord moest geven. Zij betuigde slechts haar persoonlijke bereidheid ertoe bij te dragen dat Namen verdedigd zou worden maar, zo klaagde zij, daar was geen geld voor beschikbaar en het voor dit doel aan de provincies vragen, zou dadelijk een ongunstige invloed op de publieke fondsen hebben. De moeilijkheid kon opgelost worden, wanneer Engeland er eindelijk eens toe wilde overgaan de Republiek de grote bedragen te vergoeden, die deze nog te pretenderen had krachtens de liquidatie van de laatste gemeenschappelijke oorlogskas. Het hoefde niet het volle pond te zijn; met een ronde som van £ 50.000 zou zij zich tevreden stellen. Het was Hop die de Prinses dit motief aan de hand had gedaan, kennelijk met de bedoeling de Engelse eisen met tegeneisen te pareren².

Het negatieve antwoord deed Yorke boosaardig verzuchten, dat het Franse hof de Republiek maar eens op de hoogte moest stellen van zijn

¹ Aantekeningen van Charles Bentinck over de conferentie van 25 april 1755, achter „Annotations” gevoegd.

² „Annotations”.

voornemens; dat zou haar besluiteloosheid wel doen verdwijnen¹. Maar Frankrijk bewaarde tegenover Den Haag vooralsnog het stilzwijgen en dit bracht de Engelse regering niet weinig in verwarring. Toch bleef het haar vaste overtuiging dat Frankrijk een continentale oorlog in de zin had en koning George die zich, alle dringende vertogen van zijn ministers ten spijt, opmaakte zijn jaarlijks bezoek aan zijn keurvorstendom te brengen, over het toekomstig lot waarvan hij uiterst ongerust was, besloot dan ook zijn verblijf op het vasteland zo nuttig mogelijk te maken door de onderhandelingen met Oostenrijk en de Republiek over een gemeenschappelijk defensiesysteem met kracht te bevorderen. Met dat doel zou Holderness hem vergezellen, die zijn route over Brussel en Den Haag moest nemen. Aldus berichtte de staatssecretaris aan Yorke. Voorts was het de wens van de koning, dat de Prinses ten tijde van Holderness' verblijf in Brussel een vertrouwd officier daarheen zou zenden, b.v. Cornabé². Dit kwam letterlijk overeen met wat de hertog in een van zijn memories aanbevolen had, maar er zijn geen aanwijzingen voorhanden dat hij het koninklijke verzoek heeft uitgelokt.

De Prinses en de Raadpensionaris maakten geen bezwaar het in te willigen, omdat Holderness niet geschreven had wat hij in Brussel precies te doen had – hoewel zij dat natuurlijk best begrepen – en Cornabé derhalve geen andere opdracht hoefde te hebben dan te zien, te luisteren en te rapporteren³. Op de vraag van de generaal, wat hij tegen Prins Karel en Holderness moest zeggen, antwoordde de Prinses dat hij de eerste slechts moest complimenteren en de tweede meedelen, dat het gebrek aan geld en de kwalijke behandeling van het barrièrevraagstuk de redenen waren, waarom de Oostenrijks-Engelse voorstellen in Den Haag zo weinig succes hadden gehad. Mocht hem gevraagd worden wat de Republiek in de huidige omstandigheden dacht te doen, dan moest hij antwoorden dat zij aan haar eigen defensie werkte en verder afwachtte wat de bondgenoten voor haar wilden doen. Zou de verdediging van Namen ter sprake komen, dan kon hij aanvoeren dat ook hiervoor de fondsen ontbraken en dat de Prinses derhalve op assistentie der bondgenoten hoopte om de stad van het nodige te voorzien.

Deze orders werden door de hertog evenwel totaal onvoldoende geacht en hij schrok er daarom niet voor terug, buiten iemands medeweten, zelf de generaal nog een particuliere instructie mee te geven. Daarin werd Cornabé opgedragen, Holderness de memories van Brunswijk

¹ Archives 4, II, 529.

² Holderness aan Yorke, „Annotations”.

³ Deze en de volgende passage in „Annotations”.

aan de Raadpensionaris en de Prinses ter hand te stellen en de Engelsman openhartig te vertellen, hoe weinig er tot nu toe in de Republiek gedaan was tegen het gemeenschappelijke gevaar. Wat Namen betrof, mocht Cornabé zeggen dat, ondanks een zekere bereidheid de stad te verdedigen, de tijd om de nodige voorzieningen te treffen met het opfferen van allerlei bezwaren verdaan werd en dat de Republiek, naar Brunswijks mening, niets van betekenis voor de defensie en de alliantie zou ondernemen, zolang de bondgenoten haar er niet toe dwongen. Ook moest Cornabé Prins Karel en minister Cobentzl de werkelijke reden van de gedeeltelijke ontruiming der barrièresteden meedelen en zich tenslotte op de hoogte stellen van de toestand en de sterkte van de Oostenrijkse troepen in de Nederlanden.

Voorzien van deze opdrachten vertrok de generaal op 27 april naar Brussel, terwijl het overleg in de conferentie geschorst werd totdat zijn rapport ontvangen en Holderness in Den Haag aangekomen zou zijn¹. Tegen alle verwachting in verscheen Cornabé echter na enkele dagen alweer in Den Haag; niet de Prinses maar de hertog, die juist in gezelschap was van Yorke, deelde hij het eerst zijn verslag en de reden van zijn terugkeer mee². Hij meldde dat hij in Brussel een samenkomst had bijgewoond van Prins Karel, Cobentzl, Holderness en de Oostenrijkse generaal Luchesi en dat er in de stad grote ongerustheid heerste over een Franse aanval, die algemeen verwacht werd. De Oostenrijkers wisten in hun radeloosheid niet tot wie zij zich om hulp moesten wenden („à quel saint se vouer”). Prins Karel was tot iedere gemeenschappelijke defensieovereenkomst bereid en had de aanwezigheid van Holderness en Cornabé verwelkomd als de beste gelegenheid om die tot stand te brengen, maar hij was er niet weinig over ontsticht geweest dat de Staatse officier geen volmacht bezat tot onderhandelen.

De plannen van de Zuidnederlandse gouverneur kwamen erop neer dat hij zijn troepen, die te gering in aantal waren om ze over de, trouwens toch onverdedigbare, vestingen te verdelen, bij de nadering van de Fransen tussen Lier en Mechelen te velde wilde brengen, een garnizoen van 6.000 man in Luxemburg achterlatend. Met zijn legertje van nog geen 13.000 man, doch voorzien van een behoorlijke artillerietrein, wilde hij zich voor de Fransen uit retireren naar het grondgebied van de Republiek, maar dan zou eerst bij overeenkomst uitgemaakt moeten worden, waar hij zich het best ten algemene nutte kon posteren. Op dit

¹ Aantek. Ch. Bentinck, 25 april 1755. Als noot ¹ blz. 251.

² Cornabé stelde de hertog een uitvoerig journaal ter hand over zijn verblijf in Brussel, opgenomen in „Annotations”.

punt waren de beraadslagingen vastgelopen, omdat Cornabé aan een dergelijke afspraak niet kon meedoen. Prins Karel en Holderness hadden hem toen verzocht eerst een machtiging te gaan halen en om die reden was hij naar Den Haag teruggekomen. Hij voegde eraan toe¹, de indruk gekregen te hebben dat de Engelse staatssecretaris en Cobentzl de Republiek ervan verdachten, de alliantie niet serieus te willen nemen en over te hellen naar neutraliteit. Daarom vermoedde hij dat zij hem op de eerste plaats teruggezonden hadden om de Republiek te verplichten duidelijke taal te spreken, voordat Holderness Brussel verlaten had.

Wat hij de hertog en Yorke verder nog vertelde maar niet in zijn officieel rapport opnam was, dat Holderness sterk op de verdediging van Oostende had aangedrongen, doch dat Prins Karel de stad onhoudbaar achtte, dat de Oostenrijkers over geldgebrek geklaagd hadden en dat de Britse minister geweigerd had de deelname van ook maar één Engelse soldaat aan eventuele operaties op het vasteland toe te zeggen. Ook had Holderness Cornabé nog gepolst over de mogelijkheid, Brunswijk het commando over de gezamenlijke troepen in de Nederlanden op te dragen in plaats van Prins Karel, in wiens militaire capaciteiten hij blijkbaar minder vertrouwen had².

De Prinses liet nog diezelfde avond de conferentie bijeen roepen om Cornabé's rapport te bespreken³. De leden kwamen onder de indruk van de slechte tijdingen die de generaal had meegebracht, met name van het geringe aantal Oostenrijkse troepen en van de algemene verwachting in Brussel, dat een Franse aanval voor de deur stond. Er waren bovendien ook uit eigen bron nieuwe meldingen van Franse troepenconcentraties binnengekomen. Toch werd unaniem geconstateerd dat de Prinses Cornabé onmogelijk een volmacht kon verstrekken, omdat de Staten nog van niets op de hoogte waren en de sterkte van Prins Karels leger zo tegengevallen was. De conferentie wilde eerst van Holderness nauwkeurig vernemen, wat de Engelse plannen waren en in hoeverre de Republiek op Engelse tegemoetkoming kon rekenen. De Prinses, verschrikt als ze was door het denkbeeld van een vijandelijke opmars op het grondgebied van de Republiek, voorafgegaan door een vreedzame van Prins Karel, vroeg na afloop van de bijeenkomst de hertog om raad. Dat deed zij onder de druk van de omstandigheden thans veelvuldiger dan in de afgelopen jaren, maar het zou voorbarig zijn te beweren dat zich tussen hen een vertrouwelijke samenwerking aan het ontwikkelen was.

¹ Mededeling van de hertog aan Ch. Bentinck, 4 mei 1755. Als noot ¹ blz. 251.

² Cf. Polit. Corr. XI, 220.

³ Notulen in „Annotations”.

Het verzoek van de Prinses was natuurlijk koren op de molen van de man, die er niet tegen opzag eigen politiek te bedrijven als het erom ging, het Oud Systeem te doen zegevieren. In een nieuwe memorie wees hij er allereerst op¹, dat de Franse dreiging gevaarlijker was geworden dan ooit en dat een eventueel besluit, wapenen, munitie en andere voorraden aan te schaffen, niet uitgesteld kon worden tot na het gereedkomen van de verschillende defensielijsten, die hij bezig was samen te stellen. De verbinding van de Republiek met Luik kon immers elk ogenblik afgesneden worden. Niet minder urgent bleef een behoorlijke legeraugmentatie en verder moest er een defensieplan worden opgesteld. Daarvoor gaf de hertog als grote trekken aan: voorziening van de vestingen in Staats-Vlaanderen, de concentratie van een corps van 10 à 12.000 man aldaar en de onmiddellijke bevoorrading van Namen. Hij insisterde op een spoedige beslissing over het al of niet verdedigen van de stad, omdat er anders geen behoorlijk plan viel op te maken. De hertog veronderstelde dat zijn mening over deze kwestie voldoende bekend was en hij voerde nog aan, dat een beleg van Namen de Republiek de tijd zou geven zich van de eerste schok te herstellen, maatregelen tot afweer te treffen en op een of ander gunstig punt, b.v. de hoogte bij het Brabantse dorp Sprang, militaire assistentie van de bondgenoten af te wachten. Voorts diende uitgemaakt te worden, of zij nut kon hebben van het legertje en de artillerie van Prins Karel. De veldmaarschalk waarschuwde tenslotte tegen een overhaaste en onsystematische terugtrekking van de in de barrière achtergebleven troepen en herhaalde zijn vroegere eis, dat over hun bestemming overleg met Brussel gepleegd moest worden.

Wegens het nauwe verband van deze materie met het onderwerp dat in de conferentie van 6 mei aan de orde zou komen, n.l. het vaststellen van wat er met Holderness afgesproken moest worden, werd de deliberatie over Brunswijks geschrift tot die datum verschoven. Het zou een belangrijke conferentie worden, want dan moest immers het besluit vallen, welke politiek de Republiek diende te volgen en het was te voorzien dat er dan in alle hevigheid slag geleverd zou worden tussen de voor- en tegenstanders van het Oud Systeem.

De Raadpensionaris voelde de storm aankomen en wetend, dat de hertog met zijn militaire argumenten en vasthoudendheid zijn zwaarste opponent zou zijn, waagde hij van tevoren een poging om hem tot andere inzichten te brengen. Hij liet hem een uitgebreid schrijven overhandi-

¹ Samenvatting van de memorie in „Annotations”; letterlijke tekst in notulen conferentie 5 mei 1755. K.H.A. arch. Anna, 454.

gen¹, waarin hij het thema ontwikkelde dat de Republiek zich in het contact met haar geallieerden ernstige beperkingen diende op te leggen, wanneer zij zich niet wilde ruïneren en Frankrijk uitdagen. Daaruit leidde hij af dat het absoluut onmogelijk was, Prins Karel militaire hulp te bieden en dat de verdediging van Namen aan de bondgenoten overgelaten moest worden. Het was bepaald naïef van Steyn daaraan de eis te verbinden dat het Staatse garnizoen weer in de stad moest terugkeren, wanneer de tijden wat rustiger waren geworden. Alsof het de Republiek vrijstond het barrièreverdrag nu eens wel, dan weer niet na te leven.

Hij vervolgde niet op te merken dat de Republiek zich niet moest laten verleiden tot een aandeel in het geven van subsidies aan Saksen en Beieren. Haar financiën gedoogden dat niet en de oorlog werd immers slechts om de Amerikaanse koloniën gevoerd, zodat Engeland ingeval van succes alleen van de voordelen zou profiteren. Hij was het wel met de hertog eens, dat de Franse dreiging inderdaad gevaarlijker was geworden en dat de Republiek dus meer dan tot nu toe op haar eigen veiligheid bedacht moest zijn, maar dan ook alleen op haar éigen veiligheid en daarvoor was een augmentatie misschien niet eens nodig, maar als personen, deskundiger dan hij, van oordeel waren dat de huidige legersterkte zelfs niet toereikend was om haar eigen grondgebied te beschermen, dan wilde hij in augmentatie berusten. Dit laatste was geen kleine concessie van Steyn en bewees dat hij erop rekende, enerzijds de grote steden van Holland met zich mee te krijgen en anderzijds sterk genoeg te zijn, wellicht met behulp van de Prinses, de Oud Systemers in bedwang te houden, wanneer met de uitbreiding van het leger ook hun lust zou toenemen om een deel van de troepen te wagen aan de verdediging van de Oostenrijkse Nederlanden of van Hannover. Onnodig te zeggen dat de hertog zich door dit exposé niet liet bekeren.

De conferentie van 6 mei was, volgens Brunswijks aantekeningen, een der stormachtigste en langdurigste die er ooit gehouden waren². De beide partijen botsten heftig op elkaar, nadat de Raadpensionaris de hoofdlijnen van zijn politiek had ontvouwd: geen Staatse troepen voor de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden, ook niet voor Namen; geen augmentatie, tenzij alleen voor bescherming van eigen territoire; geen financiële verplichtingen aan Saksen en Beieren. Om aan de pressie van de hertog te ontkomen, die bleef insisteren op de militaire noodzaak Namen te behouden, lanceerde Hop het idee de Oostenrijkers te ver-

¹ D.d. 5 mei 1755, in „Annotations”.

² Notulen in K.H.A.arch. Anna, 454.

zoeken zich met de defensie van de stad te belasten, terwijl de Republiek daartoe zou bijdragen door hun alle artillerie en voorraden ter beschikking te stellen, die er nog in de andere barrièresteden waren. Dit schot trof doel bij Steyn en de Prinses. Slechts met de uiterste moeite wist de groep-Brunswijk nog een concessie af te dwingen. Mochten de Oostenrijkers dit voorstel verwerpen – hetgeen ze zeker zouden doen en waar ze volgens de hertog groot gelijk aan hadden – dan zou hun goedkeuring voor een half Oostenrijks-half Staats garnizoen gevraagd worden¹. Tegen de augmentatie verzette Hop zich niet, omdat hij al te goed wist hoe onvoldoende de Generaliteitsvestingen bezet waren. Toch kon hij niet nalaten de Raadpensionaris toe te voegen dat bij de financiële achterstalligheid van de andere gewesten Holland voorschotten zou moeten geven, waarop Steyn heftig repliceerde dat zijn provincie geen sou crediet meer zou verlenen. Toen eindelijk de balans van de beraadslagingen opgemaakt kon worden, kwam de bijna volkomen nederlaag van het Oud Systeem aan het licht.

Het protocol vermeldde dat er met Holderness openhartig gesproken zou worden over de financiële en militaire onmacht van de Republiek. Deze belette alle deelname aan de subsidiëring van Saksen en Beieren en evenmin kon de Prinses Staatse troepen voor de alliantie beschikbaar stellen, zolang het niet duidelijk was, wat de bondgenoten voor de Republiek wilden doen. Dit was een veilige formulering, gezien de weigering van Wenen om méér troepen, en van Londen om zelfs maar één man naar de Nederlanden te zenden. Voorts zouden de goede diensten van de staatssecretaris ingeroepen worden om de Oostenrijkers te bewegen toe te stemmen in de voorgestelde verdediging van Namen.

Wat de veiligheid van de Republiek betrof, werd de Raadpensionaris verzocht de voornaamste leden van de Staten van Holland te prepareren op een augmentatie als zijnde onontbeerlijk voor de eigen defensie. De hertog nam op zich de nodige specificaties hiervoor te verschaffen. Bentinck en Steyn zouden Gecommitteerde Raden moeten doen besluiten tot de aanschaf van die artikelen, waaraan de Generaliteitsmagazijnen het meest behoefte hadden. Het was sedert lang een normaal verschijnsel dat Holland de Unie militaire voorraden op crediet verschaftte. Om de benodigde gelden te vinden, zou de Prinses bij Holderness aandringen op de betaling van de door Hop verlangde £ 50.000. Op dit punt hadden de aanhangers van het Oud Systeem in feite hun gevoeligste echec geleden,

¹ Behalve dat de hertog het leger van de Republiek te zwak achtte om de verdediging van Namen alleen op zich te nemen, wilde hij door een samengesteld garnizoen ook laten blijken dat de alliantie nog enige betekenis had. Archives 4, II, 550.

daar zij er niet in waren geslaagd de financiering van de bevoorrading tot een Generaliteitsaangelegenheid te maken; Raadpensionaris en thesaurier waren onwrikbaar in hun opvatting dat de provincies er buiten gelaten moesten worden. Verder was men het met de hertog eens dat Staats-Vlaanderen het eerst verzorgd moest worden. Aan de voorziening van de magazijnen aldaar zou terstond de nodige aandacht besteed worden, maar het werd nog te vroeg geoordeeld om een legercorps te velde te brengen. In plaats daarvan zou de Prinses de garnizoenen in en bij dit gebied zoveel mogelijk versterken om de troepen ingeval van nood bij de hand te hebben. Tenslotte werd nog goed gevonden, dat de terugtocht van de in de barrière verblijvende detachementen in overleg met Brussel zou geschieden.

Daarmee was alles gezegd en had het Oud Systeem in de topleiding van de Republiek een meer dan gevoelige knak gekregen. De hertog weet zijn nederlaag aan de overmacht van zijn tegenstanders¹. Hij beschuldigde de Prinses ervan, de consequenties van de tractaten met de bondgenoten door allerlei uitvluchten te hebben ontweken. Misschien rekende hij daartoe ook, dat zij de conferentie voor een paar uren verlaten had om de Haagse schutterijen de revue af te nemen. Over Bentinck was hij evenmin te spreken. Deze zou hem onvoldoende gesteund hebben, omdat hij Steyn niet openlijk wilde tegenspreken, terwijl de overigen, Charles Bentinck², Fagel, Wassenaar en Larrey het nodige gezag misten om het tegen de Raadpensionaris en de thesaurier te kunnen opnemen. Hij troostte zich echter met de gedachte dat het verschijnen van Holderness van voldoende invloed zou blijken te zijn om de met zoveel moeite vastgestelde politieke gedragslijn weer ongedaan te maken.

Was Brunswijks beschuldiging aan het adres van de Prinses gefundeerd? Voor een juist begrip van haar aandeel in de komende gebeurtenissen is het nodig haar gedrag wat nader te bezien. Enthousiast over de komst van de Engelse minister was zij allerm minst. Ongeacht haar persoonlijke afkeer van hem wegens zijn impertinent optreden na de dood van haar gemaal³, was zij beducht dat zijn activiteit de Republiek in een eventuele oorlog zou betrekken. Zo oordeelde althans de hertog. Het

¹ „Annotations”.

² Hoewel Charles Bentinck zich in 1754 uit het politieke leven had teruggetrokken, verscheen hij af en toe nog in de conferentie, wanneer er belangrijke besluiten genomen moesten worden. Toen de Republiek in 1756 het Oud Systeem formeel en definitief verliet door haar neutraliteitsverklaring, woonde hij ook de zittingen van de conferentie niet meer bij.

³ Hiervoor pag. 66-67.

kon inderdaad bezwaarlijk ontkend worden dat de angst op dat moment haar voornaamste drijfveer was, angst voor een Franse oorlogsverklaring, voor het lot van de troepen in de barrière, voor het welzijn van de Republiek, voor de toekomst van haar kinderen. Het was niet toevallig dat zij in deze roerige mei-dagen haar testament maakte, waarin zij de hertog tot besturend voogd over de jonge Prins en Prinses benoemde¹ en dat zij in een paar provincies, waar de voogdijregeling nog hangende was, op afdoening van deze zaak aandrong. Opvallend was ook haar houding in de conferenties, waar zij haar steun aan het standpunt van Hop en Steyn en niet aan dat van de tegenpartij schonk. Slaafse volgzaamheid jegens Engeland kan haar daarom niet verweten worden, wanneer zij zoals thans, duidelijk de rampzalige gevolgen zag van een toegeven aan de Britse eisen, maar lang niet altijd onderkende zij het gevaarlijke of kwetsende karakter van de verlangens en voorstellen van die zijde en daar een innige samenwerking tussen de Zeemogendheden haar hoogste politieke wijsheid bleef², wakte zij gemakkelijk de schijn, eigenlijk wel de deelname van de Republiek aan de oorlog te wensen. Als Engelse koningsdochter werd zij toch al ernstig gewantrouwd en bovendien was zij met Amsterdam volslagen gebrouilleerd.

De wijze waarop zij Holderness ontving was uiterst koel; met geen woord informeerde zij naar de welstand van iemand van haar familieleden en voor het houden van politieke besprekingen verwees zij hem naar de conferentie³. Het verbaasde de staatssecretaris niet, want Brunswijk en Charles Bentinck – diens broer was door ziekte afwezig – hadden hem van tevoren personen en toestanden in de Republiek uitgebreid beschreven. Voordat de conferentie plaats vond, waaraan ook Yorke zou deelnemen, had Holderness nogmaals een onderhoud met hen om zich op het komende beraad te prepareren. Bij die gelegenheid gaf hij hun een overzicht van de vorderingen der Engelse diplomatie: Hanbury Williams was vanuit Dresden op weg naar St. Petersburg om het verdrag met Rusland te tekenen, ter „facilitering” waarvan hij kanselier Bestuchef een

¹ De hertog tekende 18 mei 1755 in zijn almanak aan: „La Princesse m'a dit qu'Elle m'avoit choisi pour tuteur de ses enfants et qu'Elle avoit fait ce jour-là son testament”. N.S.A. II 112.

Het testament, gedateerd 21 mei 1755, werd de 26e door de Prinses ter custodie aan het Hof van Holland overgegeven, terwijl zijzelf een copie behield. N.S.A. II 52.

² Cf. b.v. pag. 296.

³ Mededelingen van Holderness aan hertog en Ch. Bentinck, in „Annotations”; ook aantek. Ch. Bentinck, 7 mei 1755. Als noot ¹ blz. 251.

flinke som steekpenningen ter hand mocht stellen¹. Het accoord met Hessen zou eerstdaags tot stand komen, terwijl Saksen en Beieren slechts wachtten op de hernieuwing van hun verdragen. De orders van admiraal Boscowen, die Holderness tenslotte nog meedeelde, bewezen dat Engeland een gewapend conflict met Frankrijk wilde uitlokken.

De conferentie van 8 mei werd een nieuwe nederlaag voor de groep-Brunswijk, hoewel zij door de aanwezigheid van de twee Engelsen en de absentie van de Prinses absoluut in de meerderheid was². Hop en Yorke voerden een debat over de betekenis van de door de eerste gebezigde uitdrukking: „verdediging van onze eigen grenzen”. De gezant wilde weten of dit Namen impliceerde. De thesaurier ontkende het pertinent³. Een woedende uitval van Holderness bewerkte alleen dat Hop en Steyn bewilligden in een gesprek met Brussel over de defensie van Namen, nadat de Engelsman het nutteloos genoemd had, de Oostenrijkers te verzoeken zich daarmee alleen te belasten. Raadpensionaris en thesaurier waren dus blijkbaar begonnen, hun eerder gegeven toestemming in Staats-Oostenrijkse samenwerking bij de verdediging van Namen weer in te trekken en konden nu, door te zwichten voor de op hen uitgeoefende druk, de schijn bewaren een belangrijke concessie gedaan te hebben. Voor al het overige werd niet afgeweken van wat in de vorige conferentie was vastgesteld, hoewel de Engelsen het onbillijk noemden dat de Republiek weigerde haar aandeel te dragen in de subsidiëring van Saksen en Beieren, terwijl de koning alleen al de betaling van 75.000 Russen en 8.000 Hessen op zich nam.

Het resultaat van dit overleg moet voor de staatssecretaris een enorme ontgoocheling geweest zijn. Wel probeerde hij nog, op aanraden van Brunswijk en Charles Bentinck, in een afzonderlijk onderhoud de Raadpensionaris tot andere gedachten te brengen, maar hij kwam tot de bevinding dat er met Steyn, die zich in een tactiek van volkomen on-

¹ Williams mocht in zijn aanbod van een jaarlijkse subsidie aan Rusland tot £ 150.000 gaan en tot £ 500.000, als de Russische troepen in beweging zouden komen. Bestuchef mocht hij £ 20.000 aanbieden bij de tekening van het verdrag en nog eens dezelfde som, wanneer de operaties begonnen. „Annotations”; ook aantek. Ch. Bentinck, 7 mei 1755. Als noot ¹ blz. 251.

² Beknopt protocol in Archives 4, II, 530; het volledige dat de Prinses werd voorgelegd, in „Annotations”.

³ In de instructie voor d'Affry, later in het jaar Frans gezant in Den Haag, wordt onder meer opgemerkt dat een groot aantal verlichte Hollanders reeds lang de kostbare, afgelegen en gevaarlijke barrière vervangen wilden zien door een andere, die dichterbij en minder bezwaarlijk voor de financiën was en die de Republiek niet betrof bij alle geschillen over de Oostenrijkse Nederlanden. Recueil des instructions, 255-256.

samenhangende taal verschanste, niets te bereiken viel¹. Daaraan was natuurlijk de omstandigheid niet vreemd, dat deze, kort voordat Holderness bij hem kwam, de Amsterdamse deputatie ter dagvaart, bestaande uit burgemeester Rendorp en pensionaris Staal, op bezoek had gehad. Wat hij hun verteld had over de bedoeling van Holderness' aanwezigheid en over het verloop van de besprekingen, had meer hun verontwaardiging dan hun verbazing gewekt. Staal had onmiddellijk gezegd dat het de gewone manieren van de Engelsen waren, terwille van hun Amerikaanse koloniën de Republiek tot een oorlog te dwingen. De ernstige waarschuwingen van Holderness voor een dreigende Franse aanval noemde hij fabeltjes. In Amsterdam wilde men, alvorens enigerlei maatregelen te treffen, beginnen met het Franse hof vertrouwen te tonen door het ronduit naar zijn intenties ten opzichte van de Republiek te vragen. Zo moest ook de koning van Pruisen benaderd worden, een vorst voor wie de Republiek, volgens Staal, tot dan toe veel te weinig respect betoond had².

Een en ander had de Raadpensionaris volkomen ontoegankelijk gemaakt voor Holderness' argumenten en Charles Bentinck had de volgende dag de grootste moeite om hem weer tot zijn aanvankelijke toevriendelijkheid terug te brengen. Steyn, een veel minder krachtige figuur dan Hop, was danig geïmponeerd door de Amsterdamse uitspraak dat de plannen voor de eigen defensie voorlopig overbodig waren en hij begon het terstond te betreuren, dat hij in de conferenties met die plannen had ingestemd. De Prinses moest zelfs dreigende taal gebruiken om hem te doen beloven dat hij zijn eens gegeven woord gestand zou doen. Hij was er de man niet naar, de Staten van Holland zijn leiding op te leggen en begeerde dat ook niet. Veeleer zag hij zijn taak in het fungeren als de verbindende schakel tussen hen en het hof. Krachtens zijn instructie was hij immers verplicht, als dienaar van de Staten hun besluiten en aanwijzingen uit te voeren, maar diezelfde instructie gelastte hem ook, ervoor te zorgen dat het Erfstadhouderschap, in 1747 onontbeerlijk geoordeeld voor het heil van de Staat, gehandhaafd zou blijven. De consciëntieuze Steyn wilde zijn instructie ernstig nemen. In de praktijk kwam dat erop neer dat hij voortdurend tussen de beide politieke polen heen en weer geslingerd werd, in de conferenties doorgaans niet kon weerstaan aan de wensen van de Prinses, maar metterdaad handelde volgens het gevoel van Amsterdam. Daarbij was hij eerezuchtig genoeg om ingenomen te zijn

¹ Aantek. Ch. Bentinck, 8 mei 1755. Als noot ¹ blz. 251.

² Mededelingen van Steyn aan Ch. Bentinck, 9 mei 1755. Ibidem.

met zijn ambt, hoeveel persoonlijke ergernis en verdriet het hem ook berokkende, en zag hij er met Argusogen op toe dat geen mededinger hem ten val zou brengen. Hij verdacht de thesaurier van dergelijke aspiraties¹ en hun verhouding was dan ook veel minder amicaal dan hun optreden in de conferenties zou doen vermoeden. Aan hun gedwongen eensgezindheid was elk vertrouwen vreemd.

Inmiddels bereidde de Prinses Holderness een nieuwe onaangename verrassing. Zij stond hem weliswaar een privé audiëntie toe – bij de eerste was Yorke tegenwoordig geweest, omdat zij de staatssecretaris niet onder vier ogen wilde ontmoeten – maar hij moest deze gunst kopen met de belofte, dat hij zijn uiterste best zou doen om de betaling van de £ 50.000 er bij het ministerie in Londen door te krijgen². De ervaring dat de Republiek niet alleen haar oude rol van mede-subsidiant opgegeven had, maar nu ook zelf bij Engeland naar een toelage solliciteerde, zij het dan op basis van oude aanspraken, maakte het hem wel volkomen duidelijk dat de koning voor zijn alliantiepolitiek tegen Frankrijk niet op de Republiek hoefde te rekenen. Met deze wetenschap vertrok hij naar Hannover.

Na de verrichte voorbereidende arbeid was men in Den Haag nu zover dat officiële stappen konden volgen. Namens de Gouvernante deelde de Raadpensionaris op 10 mei het secreet besogne mee, voor welk gevaar de Engelse minister de Republiek gewaarschuwd had en wat de conferentie dientengevolge met hem had afgesproken. Het besogne schreef daarop aan de respectieve Staten, bedacht te willen zijn op maatregelen voor de veiligheid van de Republiek en verzocht de Prinses en de Raad van State gespecificeerde voorstellen aan de Staten Generaal te willen voorleggen³. De Raadpensionaris polste ondershands de voor naamste leden van Holland over een augmentatie en bediende zich daarbij van een door de hertog ontworpen voorlopig defensieplan⁴. Dit gaf een kampement aan van 5.000 man achter het kanaal van Brugge en een van 6.000 man bij het dorp Sprang. Zou Namen niet verdedigd worden, dan was een derde corps van 7.000 man in de buurt van Nijmegen absoluut

¹ Opmerkingen van Ch. Bentinck n.a.v. de conferentie van 20 mei 1755. N.S.A. II 23 (IV^B), 151.

² Mededelingen van Holderness aan Ch. Bentink en Fagel, 9 mei 1755. Als noot ¹ blz. 251. De Prinses had ook Yorke verzocht aandrang op Holderness uit te oefenen. Archives 4, II, 534.

³ Secr. Res. Staten van Holland, 10 mei 1755.

⁴ Memorie van hertog aan Steyn, 11 mei 1755. N.S.A. II 23 (IV^B), 129. (copie in K.H.A. arch. Willem IV, 172^{B-II}).

noodzakelijk. Door daarnaast de behoefte van de verschillende vestingen aan veel grotere garnizoenen te stellen dan de bestaande, kostte het de hertog weinig moeite te bewijzen dat bij een beschikbaar troepenaantal van ruim 32.000 man een augmentatie onontkoombaar was, ongeacht of Namen verdedigd werd of niet. Een desbetreffend plan, dat voorzag in een uitbreiding van het leger met 13.450 manschappen en 1.092 paarden had hij de Raadpensionaris eveneens ter hand gesteld¹, doch de bijgevoegde kostenberaming bleek achteraf aanmerkelijk te laag te zijn.

Het maakte weinig uit, want Steyn moest de conferentie rapporteren² dat de heren van Amsterdam niet eerder van augmentatie wilden horen dan nadat de Republiek het Franse hof officieel naar zijn bedoelingen gevraagd en een antwoord bekomen had, dat militaire voorzorgen rechtvaardigde. Nu reeds augmenteren stond gelijk met Frankrijk tergen en bovendien lieten de financiën het niet toe, tenzij in uiterste noodzaak. Dordrecht, Rotterdam, Haarlem en Leiden bleken nagenoeg dezelfde opvatting toegedaan. Leiden had zelfs over neutraliteit gesproken en de Rotterdammers gaven openlijk hun achterdocht jegens het doel van de voorgestelde maatregel te kennen door te beweren, dat het de Prinses er slechts om te doen was de Republiek tot militaire samenwerking met de bondgenoten te brengen. De Raadpensionaris diende evenwel goed te begrijpen, zeiden zij, dat zij Wenen beslist het genoegen niet wilden doen, bij te dragen tot de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden. Dat de anti-Oostenrijkse stemming in de Maasstad zo fervent was, vond zijn verklaring in de omstandigheid dat het haar Admiraliteit was, welker inkomsten het meest geleden hadden van Botta Adorno's tarievenpolitiek. De climax van Steyns verslag was zijn bekentenis dat hij het geheel en al met Amsterdam eens was.

De Engelse partij was ontzet en zelfs Hop kon zijn verachting voor de aangevoerde argumenten en voor het gebrek aan leiderscapaciteiten van de Raadpensionaris niet onderdrukken. De thesaurier was niet tegen het sonderen van Frankrijk, maar oordeelde dat een augmentatie niet van het resultaat daarvan afhankelijk gesteld mocht worden. Immers, hoe ook het antwoord van Frankrijk zou luiden en in welke verhouding de Republiek ook tot dat land wilde treden, zij zou in een heel wat sterkere onderhandelingspositie verkeren, wanneer zij zich wat geduchter zou toerusten. Frankrijk zou haar neutraliteit in dat geval als een verdienste aanrekenen, terwijl zij anders deze status als een gunst zou moeten accepteren.

¹ Bijlage, pag. 490.

² Verslag door Ch. Bentinck van deze conferentie. N.S.A. II 23 (IV^B), 151.

De juistheid van deze redenering scheen zo evident, dat de Hollandse regenten, die bleven verhinderen dat de Republiek haar eigen veiligheid behartigde, felle afkeurende critiek niet ontgaan zijn¹. Inderdaad heeft de Republiek door dit verzuim in de toekomst concessies moeten doen, die zich moeilijk met haar bestaan als onafhankelijke mogendheid lieten verenigen. Toch is daarmee het misprijzende oordeel over de regenten niet gerechtvaardigd, zoals Geyl meermalen heeft aangetoond². De Hollanders wantrouwden de Gouvernante; Rotterdam zei het met zoveel woorden. Hoe konden zij weten dat het niet haar bedoeling was, de Republiek in de oorlog te betrekken? En al zouden zij zich daarvan laten overtuigen, welke garantie hadden zij dan dat de Prinses bij haar opvatting zou blijven en niet onder de druk van nieuwe Engelse voorstellen of onder de invloed van een of andere gebeurtenis overstag zou gaan? Of misschien op aanraden van haar adviseurs? Het zal nog blijken dat het wantrouwen van de regenten in dit opzicht alleszins gefundeerd was; voorlopig wordt volstaan met de bemerking dat het Brunswijk en Bentinck waren die, in frequent contact met Yorke, met de leus: „augmentatie voor eigen veiligheid” hun streven bemanterden om de Republiek tot actief optreden te bewegen ten gunste van de bondgenoten.

De weigering van Amsterdam, in augmentatie toe te stemmen werd bovendien niet weinig gestimuleerd door de ongelukkige menagekwestie. Hoe graag hanteerde de stad nu de onwil van de Prinses om bepaalde bezuinigingen in te voeren als een geschikt middel om extra relief te verlenen aan het motief dat de financiën geen legeruitbreiding toelieten³. Nagenoeg op hetzelfde moment dat de Achtbare Raad kennis kreeg van hetgeen in het secretee besogne ter sprake was gekomen, nam hij de vroeger vermelde resolutie die scherpe critiek liet horen op de uitgaven voor de verschillende gardecorpsen, de Hoge Krijgsraad en het aantal generaals-adjudanten van de Prinses. Daarbij liet hij niet na te

¹ Groen van Prinsterer, II, 787 e.v. Blok, III, 503. Colenbrander, I, 63.

Met de bekende argumenten, zoals het prevaleren van het eigenbelang boven het landsbelang en het afnemen van de „oude republikeinse geest” verklaarde ook Maria Theresia de onwil van de Republiek om zich een krachtige oorlogsinspanning te getroosten. Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 563.

Koning Frederik kon zich later even zo minachtend uitlaten over de verbastering van de zeden der Hollandse regenten, toen zij weigerden de Republiek aan zijn zijde in de oorlog te storten. Cf. pag. 367.

² O.a. in Gesch. v. d. Ned. Stam, III, 17.

³ Cf. hiervoor pag. 53. Bovendien waren in het augmentatieplan ook de gardes te paard en de gardes dragonders opgenomen.

wijzen op de „ruineuse en onvoorstelbare gevolgen die de minste rupture, waardoor den Staat tot eenige extraordinaire depences wierd genecessiteert, bij faulte van de nodige voorzieningen intijds, zoude hebben¹.”

De Prinses echter zag in de afwijzende houding van de Hollandse steden tegenover de augmentatie geen reden, de uitvoering van de vastgestelde plannen op te schorten. Zij droeg Cornabé de taak op, met Prins Karel tot een overeenkomst te komen, waarbij de verdediging van Namen hetzij uitsluitend aan de Oostenrijkers, hetzij aan Staatsen en Oostenrijkers gezamenlijk werd toevertrouwd. In het laatste geval zou de gouverneur met zijn legercorps ter dekking van de stad een gunstige post in de omgeving moeten betrekken².

Deze voorstellen werden in Brussel zeer slecht ontvangen, daar Prins Karel in het aanbod van een samengesteld garnizoen voor Namen natuurlijk niet de vervulling van zijn verlangen kon zien naar militaire assistentie van de Republiek bij de defensie van de gehele Nederlanden. De suggestie om zich alleen met de verdediging van de stad te belasten of zich in de omgeving ervan te posteren, verwierp hij zonder bedenken en tegen het idee van een gemengde bezetting voerde hij vanzelfsprekend aan dat Namen een barrièrestad was, die de Republiek verplicht was alleen te verdedigen. Hij verklaarde zich tenslotte bereid, alle artillerie die hij kon missen plus 4.000 man daarvoor te willen afstaan, op voorwaarde dat de Republiek zijn legertje met een gelijk aantal troepen zou aanvullen³.

Dit standpunt vond echter geen weerklank in Wenen⁴. De Oostenrijkse ministers vreesden n.l. dat de Republiek spoedig haar heil in neutraliteit zou zoeken, wanneer de kans nu verspeeld werd, haar bij de komende verwikkelingen te betrekken en haar iets voor de bondgenoten te laten presteren. Bovendien zou de keizerin door het aanvaarden van Cornabé's voorstellen de Prinses en de welgezinden de nodige steun kunnen geven om eventueel verzet van de Staten tegen andere „heilzame” maatregelen, zoals een augmentatie, te overwinnen. Daarom kreeg Prins Karel de wenk, de door hem gestelde voorwaarde in te trekken en zich zonder meer accoord te verklaren met de gemengde Staats-Oostenrijkse bezetting van Namen. Toen kon de bevoorrading van de stad een aanvang nemen.

De hertog had een belangrijk aandeel in de uitvoering van de con-

¹ Res. van de Achtbare Raad, 15 mei 1755. Dl. 62. G.A. Amsterdam, 32.

² Archives 4, II, 536-537. Instructies voor Cornabé in K.H.A. arch. Anna, 444².

³ Archives 4, II, 537-538.

⁴ Ibidem, 538-539.

ferentiebesluiten. Hij voorzag de Raadpensionaris van de nodige gegevens betreffende de augmentatie, werkte mee aan het opstellen van de instructie voor Cornabé¹ en adviseerde de Prinses over de wijze waarop de terugtocht van de in de barrière achtergebleven troepen geregeld moest worden². Alles hing af van de keus van het juiste moment, betoogde hij, want een te vroegtijdige evacuatie zou de Fransen ertoe kunnen verleiden des te eerder hun operaties te beginnen. Bij ontstentenis van bekwame commandanten in Veurne, Yperen en fort Knokke droeg de Prinses, op zijn voorstel, het algemene bevel over deze steden op aan generaal Lillers, die het tijdstip van de terugtocht in overleg met de gouverneur van Doornik, de Prins van Hessen-Philipsthal, moest bepalen. De bestemming van de troepen, zeven bataljons in totaal, zouden de vestingen van Staats-Vlaanderen zijn³.

De bevelvoering in Namen had eveneens de belangstelling van de hertog. Gouverneur van Schwartzenberg, wiens naam een slechte klank had bij de Oostenrijkers, oordeelde hij, ook wegens gebrek aan militaire kwaliteiten, volkomen ongeschikt voor deze post. Hij wilde de „miserabele” commandant een bekwame officier ter zijde stellen, bij wie in feite de hoogste leiding zou berusten. Zijn keus viel op generaal von Mühlen, waarmee de Prinses instemde⁴.

Van de zijde van de Raad van State bereikten de hertog nu meermaals uitnodigingen om deel te nemen aan het beraad over de voorziening van de Generaliteitsvestingen⁵ en ondanks hun tegengestelde staatkundige inzichten ontwikkelde zich tussen de veldmaarschalk en de thesaurier een nauwe samenwerking bij de regeling van allerlei technische kwesties en de oplossing van organisatorische moeilijkheden. Dit ging zelfs zover, dat de Raad niet aarzelde een door Brunswijk ontworpen project-resolutie te bekrachtigen over de sortering en verzending van militaire goederen in de barrièresteden⁶.

Met Cornabé, Lillers en Hessen-Philipsthal onderhield de hertog een levendige correspondentie⁷, waardoor hij de uitvoering van de hun verstrekte opdrachten onder zijn contrôle hield en tevens goed geïnfor-

¹ Almanak, 9 mei 1755: „J'ai arrangé avec Larrey et Cornabé les instructions pour ce dernier, pour le Prince de Hesse-Philipsthal et le general Lillers”. N.S.A. II 112.

² In de conferentie van 5 mei 1755. Verslag in „Annotations”.

³ Blijkens een stuk van 10 mei 1755. K.H.A.arch. Anna, 444².

⁴ „Annotations”, 25 april 1755.

⁵ Hertog aan Prinses, 11 juni 1755. K.H.A.arch. Anna, 430 A.

Cf. ook Res. Raad van State, 13 juni 1755 en 28 juli 1755.

⁶ Secr. Res. Raad van State, 17 juni 1755.

⁷ N.S.A. II 23 (IV^B).

meerd bleef over de stand van zaken langs de Franse grens. Alles tesamen genomen, een heel ander beeld dan het isolement waarin hij de afgelopen jaren verkeerd had.

Cornabé's onderhandelingen wilden aanvankelijk niet vlotten, hoeveel moeite hij zich ook gaf om ze te bespoedigen. Enerzijds was dat het gevolg van het diepgewortelde Staats-Oostenrijkse wantrouwen, anderzijds van de geringe neiging bij verschillende verantwoordelijke personen om vanwege de ernstige situatie af te zien van een deel van hun gewone genoegens, zoals de weekend-verblijven op de campagne, die langduriger werden naarmate de zomer naderde. Zelfs de Prinses, die betuigd had de augmentatie van het grootste gewicht te achten, kon het niet van zich verkrijgen in Den Haag te blijven en aldus kracht bij te zetten aan haar uitspraak. Zij vertoefde achtereenvolgens enige tijd in Soestdijk, Oranjestad en opnieuw in Soestdijk. Zo kon het gebeuren dat, toen op 4 juni een spoedbericht van Cornabé arriveerde met een opgave van de voorraden die Prins Karel voor Namen ter beschikking stelde, de stukken eerst per expresse naar Soestdijk gezonden moesten worden. De volgende dag keerden zij terug. De dag daarop werd er bij de Raadpensionaris een bespreking aan gewijd, maar er kon geen beslissing genomen worden doordat Hop op zijn campagne was. Alles werd per expresse daarheen gestuurd. De 9e juni was de Prinses weer in Den Haag, doch toen werd alle aandacht opgeëist door de augmentatie, waarover de 11e en 12e conferenties gehouden werden. De 13e verviel de bijeenkomst wegens absentie van de Prinses en eerst op 16 juni kon het antwoord aan Cornabé vastgesteld worden¹.

Uit deze gang van zaken mag niet geconcludeerd worden dat de Prinses over het algemeen niet ernstig bezorgd was over de toestand. Integendeel, het was haar oprecht verlangen de Republiek in zo kort mogelijke tijd in staat van paraatheid te brengen, daar zij ervan uitging dat de oorlog in Europa zou uitbreken, zodra de Engelse en Franse eskaders, die op weg waren naar Amerika, elkaar zouden ontmoeten. De offensieve orders van admiraal Boscawen zouden er wel voor zorgen dat het tot een treffen kwam dat, gezien de Engelse superioriteit ter zee, licht op een Franse nederlaag kon uitlopen. Bovendien werden de berichten uit Brussel en uit de barrière over de Franse toerusting steeds alarmerender. Generaal Lillers meldde o.a. dat er hoogstwaarschijnlijk in Orchies een artillerietrein werd samengesteld en dat er in Duinkerken koortsachtig gearbeid werd aan de vestingwerken en de haven².

¹ Almanak 1755. N.S.A. II 112.

² Lillers aan hertog, 11 en 16 juni 1755. N.S.A. II 23 (IV^B), 248 en 256.

Grote onrust bij de Prinses veroorzaakte ook het incognito-bezoek van de Pruisische koning en zijn zwager Ferdinand van Brunswijk aan de Republiek. Het tweetal, dat zich uitgaf voor een Poolse officier en een koopman uit Dresden¹, hield zich onder meer enige tijd in Amsterdam op. Verder werd er over deze geheimzinnige reis niets bekend en evenmin zijn er aanwijzingen, die een voor de hand liggende ontmoeting tussen de hertog en zijn broer zouden kunnen bevestigen. Wat later, in juni, bezocht Frederik de Pruisische gebieden langs de grenzen van de Republiek, vanaf Oost-Friesland tot Wezel. De hertog zag daarin voldoende aanleiding de Prinses voor te stellen, dat zij het doen en laten van de monarch discreet zou laten observeren, teneinde te achterhalen of hij zich met militaire voorbereidselen onledig hield².

Onder deze omstandigheden oordeelde de Prinses het onverantwoord een augmentatie achterwege te laten, maar van de wankelmoedige Raadpensionaris was het niet te verwachten dat hij tegen de oppositie van de grote steden in een maatregel zou verdedigen, over de wenselijkheid waarvan hij op verschillende tijden een verschillende mening had. Steyn maakte in deze maanden een uitgesproken hulpeloze indruk, klaagde nu eens dat een augmentatie gelijk stond met de totale ontredering van de financiën³ en verzekerde dan weer, dat ze desondanks niet nagelaten mocht worden⁴. Met de hertog twistte hij over de inhoud van het plan zelf; hoewel hij het eerst geaccepteerd had, vond hij het nu te groots opgezet en te kostbaar⁵. Hij wilde het leger vergroten met maximaal 10.000 man, zodat ofwel de versterking van de cavalerie, van het regiment Saksen-Gotha en van de bataljons Waldeck en Oranje-Nassau kon vervallen, ofwel die van de Zwitserse compagnieën. Dat zou in beide gevallen een aanzienlijke besparing opleveren, want nieuw aan te werven ruitery vergde grote sommen uit hoofde van de zgn. aanritsgelden en Zwitserse recruten waren duurder dan andere⁶.

De hertog trok daartegen fel van leer en voerde aan⁷, dat er een zekere verhouding bestond tussen de sterkte van de infanterie en van de

¹ Charteris, 159. Volgens Koser, I, 574 werd de koning vergezeld door een zekere overste Balbi en een page.

² Hertog aan Prinses, 6 juni 1755. K.H.A. arch. Anna, 430 A.

³ Larrey aan Prinses, 4 juni 1755. N.S.A. II 23 (IV^B), 181.

⁴ Memorie van Steyn over de voor- en nadelen van het polsen van Frankrijk, 10 juni 1755. Ibidem, 210.

⁵ Als noot 3.

⁶ Hertog aan Bentinck, die als tussenpersoon fungeerde, 11 juni 1755. K.H.A. arch. Bentinck, 221.

⁷ Hertog aan Bentinck, 12 juni 1755. Ibidem.

cavalerie en dat die door eenzijdige uitbreiding van een van de twee wapens verbroken werd. Hij noemde het verder een vreemd verschijnsel, wanneer alle bataljons uitgebreid werden, behalve die van Saksen-Gotha, terwijl de Republiek kon rekenen op de medewerking van die vorst bij het verkrijgen van de nodige recruten. Even zonderling vond hij het, de bataljons Oranje-Nassau en Waldeck niet uit het Duitse Rijk te ontbieden en te versterken, nu de Republiek van deze troepen profijt kon trekken, na jarenlang hun onderhoud aldaar bekostigd te hebben. Het meest toornde de hertog echter tegen het idee, de vergroting van de Zwitserse legeronderdelen te laten vervallen. Zwitserse soldaten, zo doceerde hij de Raadpensionaris, bezaten grotere individuele en collectieve gevechtswaarde dan nationale, Duitse, Schotse of Waalse manschappen; hun compagnieën waren bijna altijd compleet en zij lieten zich gemakkelijker recruteren dan anderen. Zij vormden het stabiele element in het leger en daarom was de voorgestelde uitbreiding van hun troepen het meest essentiële onderdeel van het augmentatieplan. Als hij, Brunswijk, moest kiezen tussen de twee door Steyn geopperde mogelijkheden tot bezuiniging, dan zou hij, hoewel met grote tegenzin, eerder de ruitery op de oude sterkte willen handhaven dan de Zwitsers, want in het laatste geval kon het plan met recht geldverspilling genoemd worden.

Terwijl de Raadpensionaris en de veldmaarschalk elkaar aldus bestookten, besloot de Prinses zich rechtstreeks met de augmentatiekwestie te bemoeien en te trachten de onhandelbare steden tot rede te brengen¹. Larrey kreeg opdracht een „memorie van illucidatiën” te vervaardigen, die de noodzaak van de voorgestelde maatregel nader moest aantonen². Aan de overredingskracht die hij erin trachtte te leggen door middel van een chronologisch overzicht van de binnengekomen verontrustende berichten, deed hij echter weer afbreuk door te beweren, dat de Republiek zonder augmentatie niet eens in staat was Engeland secours te verlenen, wanneer dat land erom zou vragen en dat op de plicht tot het geven van secours „het maintien van het systema en de gehele alliantie” berustte. Zulke argumenten waren zeker niet geschikt om de tegenstanders van hun ongelijk te overtuigen.

Bentinck van zijn kant ondersteunde de pogingen van de Prinses door zich tot burgemeester Hasselaer van Amsterdam te wenden³ en

¹ Prinses aan Larrey, 12 juni 1755: „J'ai parlé à Dordt, Amsterdam et Leide; je ferai le reste ce soir” N.S.A. II 23 (IV^B), 223.

² Memorie van Larrey, 13 juni 1755, goedgekeurd door Prinses, Bentinck en Steyn. Ibidem, 235.

³ Archives 4, II, 552.

zelfs bracht hij de Prinsgezinde Cornets de Groot, oud-burgemeester van Rotterdam, ertoe de magistraat van zijn stad met een memorie in ronkende taal te lijf te gaan¹. Maar het sorteerde allemaal geen effect. De Dordtse gedeputeerden antwoordden op de illucidatiën, dat het inderdaad niet ontkend kon worden dat Frankrijk grote oorlogstoebereidselen trof, maar wie zou uitmaken, vroegen zij, of deze tegen de Republiek gericht waren? Zij bleven bij hun vroegere opvatting en lieten er verder geen twijfel over bestaan, dat zij het liefst zowel de Republiek als de Oostenrijkse Nederlanden neutraal zouden zien, maar als dat niet lukte, tenminste de Republiek².

Larrey's geschrift werd, in opdracht van de Prinses, ook meegegeeld aan de kopstukken van de Oranjepartij in de andere gewesten. Dat had een onverwachte reactie van Friesland tot gevolg, waar de afkeer van het Oud Systeem en van de bondgenoten in het bijzonder, zeer groot was. Larrey mocht met de gewichtige Itsma debatteren zoveel hij wilde³, de provincie schoot plotseling uit haar slof door de inhoud van de memorie snel tot onderwerp van bespreking te maken. Er kwam een resolutie ter tafel, die in dringende termen waarschuwde voor het onheil dat de Republiek door Frankrijk uit te dagen over zich zou afroepen. Een andere betekenis konden de Friese Staten aan de augmentatie niet toekennen en daarom adviseerden zij, overeenkomstig het gevoelen van de Hollandse steden, tot het doen van een officiële demarche bij het hof te Versailles om deszelfs intenties te weten te komen. Tot slot gelastten zij Itsma, de resolutie in het secreet besogne openbaar te maken en toe te lichten⁴. De Prinses greep onmiddellijk in en gaf in een koel gestemd schrijven de heren haar wens te kennen, dat de gedeputeerde voorlopig nog niet „op zulk een solemneele wijze” van het stuk gebruik zou maken⁵. De eigenlijke reden van de stugge, afwijzende houding van Friesland lag waarschijnlijk in de langzaam gegroeide verwijdering tussen de provincie en het hof, sedert Willem IV van Friese tot algemene Stadhouder ver-

¹ „Geraissonneerd advies op de augmentatie, geconcipteert van de Burgemeester de Groot om in de vroedschap van Rotterdam te leezen, 24 juni 1755”. N.S.A. II 23 (IV^B), 257.

Brieven van Cornets de Groot aan Bentinck, 20 en 24 juni 1755. K.H.A.arch. Bentinck, 22^I.

² Memorie van de gedeputeerden van Dordrecht aan Prinses, 25 juni 1755. N.S.A. II 23 (IV^B), 263. Cf. Archives 4, II, 555, noot 2.

³ Archives 4, II, 554.

⁴ Secr. Res. Staten van Friesland, 12 juni 1755. K.H.A.arch. Bentinck, 22^I.

⁵ Prinses aan Staten van Friesland, 15 juni 1755. Ibidem.

heven was. De Franse gezant, de Bonnac, had die verwijdering reeds opgemerkt¹.

De volgehouden weigering van de grote steden maakte het de Prinses welhaast onmogelijk een voorstel tot augmentatie bij de Staten van Holland in te dienen, zodat haar poging om de militaire kracht van de Republiek te vergroten een doodgeborene dreigde te blijven. De Raadpensionaris, die de impasse waarin zij geraakt was niet ongaarne zag, wist haar geen andere raad te geven dan zich te schikken naar het voorname van Amsterdam c.s. om Frankrijk te polsen, zoals in 1681 en 1733 ook geschied was en daarbij te bedingen dat Engeland van deze stap op de hoogte gebracht zou worden². De Prinses en de andere conferentieleden wilden daar natuurlijk niet van horen, omdat zij per se de augmentatie wilden redden. Zij meenden tenslotte daarin te kunnen slagen door te berusten in een demarche jegens het Franse hof, op voorwaarde dat de Hollandse steden zouden beloven de legeruitbreiding niets meer in de weg te leggen³.

Het was de hertog die het eerst van deze afspraak terugkwam. Hij vond de prijs voor de augmentatie bij nader inzien te hoog, vast overtuigd als hij was, dat toenadering tot Frankrijk de weg zou banen naar de totale ondergang van de Republiek. Bovendien werd het hem duidelijk dat het een vergissing was te denken, dat de tegenstanders met de gestelde voorwaarde accoord zouden gaan⁴. Het kostte hem weinig moeite Bentinck en Hop te bewegen hun aanvankelijke bewilliging eveneens weer in te trekken, waartoe zij des te eerder bereid waren, daar de hertog pretendeerde een oplossing gevonden te hebben voor de procedurekwestie. Waarom zou de Prinses zich vastklampen aan het idee, vroeg hij hun⁵, dat de deliberaties het eerst in Holland moesten beginnen, terwijl het nagenoeg vaststond dat de augmentatie daar verworpen en tot onderhandelingen met Frankrijk besloten zou worden, een schadelijke politiek voor de Staat, die tot het verbreken van de alliantie, tot de

¹ Colenbrander, I, 369.

² Memorie van Steyn, 28 juni 1755. N.S.A. II 23 (VI), 273.

³ Dit blijkt uit een overzicht van de ontwikkeling van de toestand in de Republiek sedert begin 1755, een lijvig in het Duits gesteld stuk d.d. 5 oct. 1755. K.H.A. arch. Bentinck, 22 II.

Deze passage geeft tevens antwoord op Archives 4, II, 561, noot 1.

⁴ Archives 4, II, 560, noot 2. Ook N.S.A. II 23 (VI), 280 en 284.

⁵ Archives 4, II, 557 en N.S.A. II 23 (VI), 278.

De mededeling van Bartstra (Vloothoerstel, 30) dat Brunswijk het indienen van een augmentatieplan afried en dat Bentinck daarop aandrong, is dus in haar algemeenheid niet juist.

ondergang van het Systeem en van de positie van het Stadhouderslijk huis zou leiden, voegde hij er in één adem aan toe. De Gouvernante moest niet alleen tegenover Holland maar tegenover de gehele Republiek verantwoord zijn en daarom wilde hij haar adviseren, samen met de Raad van State een brief te schrijven aan de Staten Generaal, waarin versterking van het leger en materiële voorzieningen als de beste middelen werden aangegeven om het gevaar te keren, waarin de Republiek zich bevond. Op deze wijze voldeed de Prinses tevens aan het verzoek om gespecificeerde voorstellen van het secreet besogne en kon zij met goede gratie aan Dordrecht, Haarlem, Amsterdam en Rotterdam meedelen, dat zij er wegens hun verzet van afzag de augmentatie in de Staten van Holland aan de orde te stellen.

Dit plan viel terstond bij iedereen in goede aarde, behalve bij Steyn. Er moest alleen voor gezorgd worden, merkte de thesaurier nog op, dat de Prinses en de Raad van State met hun schrijven een eventuele resolutie van de Staten van Holland vóór waren. Daartoe werd de Raadpensionaris zodanig onder druk gezet – zelfs Bentinck deed eraan mee – dat hij beloofde de Staten zolang met andere objecten bezig te houden, tot het secreet besogne de brief ontvangen en er alle provincies een afschrift van verstrekt had¹.

De vraag rijst vanzelf, welk nut de door de hertog aanbevolen procedure voor het tot standkomen van de augmentatie kon hebben. Hij had immers zelf toegegeven, dat ze door de Staten van Holland bijna zeker verworpen zou worden. Maakte het dan enig verschil, of dat vóór of nà het schrijven van de Prinses en de Raad van State zou gebeuren? Blijkbaar wel. Dat de hertog en zijn medestanders gedacht hebben met behulp van Gelderland, Overijssel, Utrecht, Groningen en misschien Zeeland de Staten van Holland en Friesland tot toegeven te kunnen dwingen, is niet uitgesloten, hoewel men geneigd zou zijn te vinden dat zoiets van weinig zin voor realiteit getuigde. Een meer aanvaardbaar motief is, dat bij de door Brunswijk voorgestelde gang van zaken het initiatief aan de Prinses bleef, want een openbare behandeling van de augmentatie-affaire die begon met een afwijzende resolutie van Holland, werd daardoor meteen in haar verdere voortgang gestuit. In het laatste geval zou bovendien het prestige van de Gouvernante ernstig geschaad worden. Deze en dergelijke overwegingen van meer tactische aard hebben blijkbaar de hertog geïnspireerd tot zijn voorstel. Daarbij dient niet vergeten te worden dat hij reeds bij de discussies over de voorgedijregelingen een zekere neiging

¹ Archives 4, II, 561 e.v.

had getoond, het Unie-principe te versterken en bij de andere gewesten steun te zoeken tegen Holland.

Op 9 juli bereikte het advies van de Prinses en de Raad van State het secreet besogne¹. Na gewezen te hebben op de zwakheid van de Vlaamse en Brabantse frontieren, stelden de auteurs een augmentatie voor van 13.450 man en 1.092 paarden, overeenkomstig het door de hertog en Cornabé opgemaakte plan, dat zij ter adstructie bijvoegden. Tevens verzochten zij de Staten, de Raad de beschikking te geven over een goede som gelds voor de bevoorrading van de magazijnen en met het oog op de toekomst een vast fonds voor dit doel te bestemmen. Tot slot verzekerden zij, dat het hun bedoeling niet was de provincies angst aan te jagen of in een ruïneuze oorlog te betrekken. Het besogne verzond nog dezelfde dag copieën van de stukken aan de Staten van de gewesten.

Het verzoek om gereed geld wijst erop, dat de Prinses er niet in geslaagd was het aan Holderness gevraagde bedrag van het Engelse ministerie los te krijgen. Op alle aandrang daartoe, waaronder een persoonlijk schrijven van de Prinses², had Newcastle slechts geantwoord dat de Republiek, wanneer zij haar recht zocht, dit recht diende te bewijzen en wanneer zij een gunst verlangde, die alleen kon verkrijgen als zij bereid was een augmentatie uit te voeren en deel te nemen aan een serieuze overeenkomst met Engeland en Oostenrijk ter verdediging van de Zuidelijke Nederlanden³. Een bitse reactie, die echter niet voor rekening van Newcastle alleen kwam. De hertog van Cumberland, 's konings zoon en opperbevelhebber van het Britse leger, wiens invloed door de afwezigheid van zijn vader aanmerkelijk toegenomen was, had de minister daartoe aangezet. Evenals Prins Karel en de hertog van Brunswijk verwachtte Cumberland het enige heil van een gezamenlijk optreden van de bondgenoten in de Oostenrijkse Nederlanden en daar de verdediging van Namen geen onderdeel vormde van een gemeenschappelijk operatieplan, vond hij ze op zichzelf waardeloos en het verstrekken van £ 50.000 voor dat doel aan de Gouvernante van de Republiek pure verkwisting⁴.

De deliberaties over de augmentatie in de Staten van Holland op 11 juli verliepen zoals te verwachten was⁵. De Ridderschap verklaarde zich geheel accoord met het voorstel; zij wist Delft, Leiden – daar was

¹ Secr. Res. Staten van Holland, 11 juli 1755. Het advies ook in K.H.A. arch. Bentinck, 22¹, N.S.A. II 23 (VI), 300 en A.R.A. arch. Fagel, 1212.

² Archives 4, II, 546.

³ Ibidem, 549.

⁴ Charteris, 155.

⁵ Verslag in Archives 4, II, 572 en N.S.A. II 23 (VI), ongenummerd.

de magistraat „om”gegaan – , Alkmaar en de kleine steden van het Noorderkwartier mee te krijgen, doch haar overtuigingskracht faalde volkomen bij de vier grote tegenstanders. De Dordse afgevaardigden voegden aan hun bekende argumenten nog toe, te vrezen dat de Republiek, wanneer zij de eerste stap gedaan had, zich tot verdere stappen zou laten overhalen, m.a.w. door de augmentatie tot deelname aan de oorlog zou geraken. Amsterdam, Rotterdam en Haarlem waren het daarmee eens en de eerstgenoemde merkte nog op, dat de Republiek zonder augmentatie even goed in staat zou zijn Engeland secours te verlenen, als na de vredes van Rijswijk en Utrecht. Er kon geen conclusie geformeerd worden en de leden werden verzocht hun principalen tot een nadere lastgeving te bewegen.

De week respijt die daarmee gemoeid was, benutten de Prinses en Bentinck om hun houding opnieuw te bepalen. Geïmponeerd door de vastbeslotenheid van de grote steden achtten zij het wenselijk tot hun vroegere concessie terug te keren, zodat bij de heropening van de Vergadering de Ridderschap kon meedelen, dat zij zich niet langer tegen het sonderen van Frankrijk zou verzetten, op voorwaarde dat de augmentatie werd aangenomen¹. Doch deze manoeuvre van de Ridderschap, die twijfel deed rijzen aan de oprechtheid van haar bedoelingen, was niet geschikt om de weifelende steden te winnen en bovendien bij haar eigen aanhang onvoldoende voorbereid, zodat zij slechts Delft, Leiden, Monnikendam en Purmerend meekreeg, terwijl de vier tegenstanders het been stijf hielden en de overige leden verdeeld waren. Ook de volgende dag werden geen vorderingen gemaakt, behalve dat de Staten hun toestemming gaven een bedrag van ruim f 70.000 van de liberale gift te gebruiken voor de bevoorrading, zonder evenwel te reppen van een voor dit doel aan te wijzen fonds². De kwestie werd een paar dagen in beraad gehouden en tenslotte verzocht de Vergadering de Raadpensionaris een zgn. concept-extensie van de diverse opvattingen te formeren, waarover zij zich zou kunnen uitspreken.

De hertog had het verloop van de debatten en de wederzijdse manoeuvres met spanning gevolgd en Bentinck gewaarschuwd dat de grote steden de zaak zolang slepend hielden in de wetenschap, dat de Prinses op het punt stond naar Soestdijk terug te keren. Van haar afwezigheid

¹ De Ridderschap had reeds in de vorige zitting het gelijktijdig concluderen van de augmentatie en het sonderen van Frankrijk te berde gebracht, doch stelde het eerste nu uitdrukkelijk als voorwaarde voor het tweede.

Archives 4, II, 580. Verder, Steyn aan Prinses, 17 juli 1755. A.R.A.arch. Steyn, 5.

² Secr. Res. Staten van Holland, 18 juli 1755.

wilden zij blijkbaar profiteren om hun slag te slaan. Ook maakte hij zich zorgen over het absenteïsme in de Ridderschap, waardoor de paar tegenstanders van de augmentatie onverwacht de meerderheid zouden kunnen vormen en een totaal ander advies uitbrengen¹. Overigens had hij de heren weinig te verwijten, want hij verbleef zelf maar al te graag op het slot Teylingen, dat hem voor het zomerseizoen door Bentinck welwillend ter beschikking was gesteld. Daar ontving hij ook, zelfs eerder dan Yorke, de tijding van het langverwachte treffen tussen de Engelse en de Franse eskaders. Boscauwen had het Franse smaldeel aangetast, doch slechts twee schepen met troepen aan boord buit kunnen maken; de rest van het Franse corps was veilig in Amerika aan land gegaan. In feite had de admiraal dus of teveel of te weinig gedaan. Had hij het conflict vermeden, dan zou de breuk met Frankrijk voorlopig voorkomen kunnen worden. Had hij krachtens zijn instructies het Franse eskader geheel onschadelijk kunnen maken, dan zou Engeland, volgens de bedoeling van het ministerie², de oorlog in elk geval met een flink succes begonnen zijn. Groot was de verontwaardiging in Versailles, toen daar het gebeurde bekend werd. De oorlogsdrift vlamde heftig op en Mirepoix werd terstond uit Londen teruggeroepen³.

Het lag voor de hand, dat het bericht van de botsing en van de opwinding in Frankrijk zijn invloed niet zou missen op de houding van de Europese mogendheden, in het bijzonder van de Republiek, die immers juist bezig was haar gedragslijn te bepalen. De dépêches van Berkenrode, de gezant in Parijs, kwamen de 23e juli in Den Haag aan en veroorzaakten grote consternatie. De algemene overtuiging was dat de hoop op het behoud van de vrede nu wel opgegeven kon worden. Het was de laatste stoot die de Raadpensionaris nog nodig had om overstag te gaan. Hij weigerde de rapporten van Berkenrode in de conferentie tot onderwerp van bespreking te maken⁴ en vervaardigde terstond de concept-extensie, waarom de Vergadering hem had verzocht. Ze kon maar op één manier uitvallen: zo snel mogelijk het Franse hof naar zijn bedoelingen vragen en in afwachting van het resultaat de augmentatie opschorten. Zonder het stuk vooraf aan iemand ter inzage te geven, bracht hij het in de Vergadering, waar de leden er in overgrote meerderheid hun in-

¹ Archives 4, II, 584. Fagel en Larrey maakten zich eveneens bezorgd. De laatste verzocht Wassenaar-Katwijk en van der Duyn van Maasdam op de Vergadering van 24 juli aanwezig te willen zijn. Larrey aan Prinses, 24 juli 1755. K.H.A. arch. Anna, 431.

² Muret: La prépondérance anglaise, 488-490.

³ De Broglie: L'alliance autrichienne, 121.

⁴ Archives 4, II, 591.

stemming mee betuigden en dienovereenkomstig viel de 26e juli de conclusie met slechts de stemmen van Ridderschap, Hoorn en Enkhuizen tegen¹.

De Franse gezant de Bonnac had niet verzuimd het zijne bij te dragen tot deze uitslag door daags tevoren de Raadpensionaris te verstaan te geven, dat de Franse koning weliswaar bedacht moest zijn op middelen om de hem door de Engelsen aangedane smaad te vergelden, maar dat hij zijn vijanden niet wilde vermeerderen en alle krachten zou inspannen om te voorkomen, dat uit het Engels-Franse conflict een algemene oorlog zou ontstaan². Deze uitspraak werd door Haarlem, de stad van Steyn, zelfs bij de definitieve beraadslagingen aangehaald. Nadat de drie tegenstemmers een aantekening tegen de conclusie gereserveerd hadden, waartegen de grote steden plus Gouda, Schiedam en Den Briel een contra-aantekening wilden plaatsen, ging de Vergadering uiteen.

Het spreekt vanzelf dat de Raadpensionaris het vertrouwen van de Prinses verbeurd had en dat zijn gedrag de grootste verontwaardiging wekte bij de welgezinden. Het werd hem met name kwalijk genomen, dat hij over zijn concept-extensie niemand had geraadpleegd en de Ridderschap eensklaps voor een voldongen feit had geplaatst. De Prinses verweet Bentinck dat hij dit had moeten voorzien en tijdig had moeten ingrijpen³. De hertog gaf als zijn mening, dat de Raadpensionaris blind was geworden en dat het zeer moeilijk zou zijn om hem de ogen weer te openen⁴. Overigens hield hij vol dat de augmentatie er in de Staten wel was doorgekomen, wanneer de welgezinden maar enigszins door Engeland ondersteund waren. Als Yorke gemachtigd was geweest een paar openlijke verklaringen af te leggen, zou dat het effect van de Franse „insinuaties” wel teniet gedaan hebben, meende hij⁵. Fagel merkte nog op, dat Steyn de belangen van het Stadhouderslijk huis geheel ter dispositie van Frankrijk scheen te willen stellen, maar de griffier kon toch niet nalaten de Prinses mee te delen, dat volgens Wassenaar-Twickel, één van de felste tegenstanders van augmentatie in de Ridderschap, de Gouvernante door haar vertrek naar Soestdijk duidelijk te kennen had ge-

¹ Ibidem, 598.

² Ibidem, 601.

³ Ibidem, 595.

⁴ Hertog aan Prinses, 30 juli 1755. K.H.A. arch. Anna, 430 A.

⁵ Overzicht van de ontwikkeling van de toestand in de Republiek sedert begin 1755, een lijvig in het Duits gesteld stuk d.d. 5 oct. 1755. K.H.A. arch. Bentinck, 22^{II}.

geven dat zij de heren Staten vrijliet te doen wat zij goed vonden¹.

Had de hertog gelijk met zijn bewering dat een paar verklaringen van Yorke konden opwegen tegen de Franse „insinuaties”? Dat te geloven zou een miskennis zijn van de kracht die de Hollandse politiek juist ontleende aan de weerklank, die zij vond bij grote groepen regenten en burgers in de hele Republiek en heus niet alleen bij de Staatsgezinden. Er was in de zomer van 1755 nog geen sprake van regelmatig contact tussen de gedeputeerden van de grote steden en de Franse gezant, zoals zich dat onder Bonnac's opvolger, d'Affry, zou ontwikkelen; eerst tegen eind augustus werden er over en weer een paar beleefdheidsvisites afgelegd². De Vergadering van Holland en wat daaraan vooraf gegaan was, had slechts duidelijk gemaakt hoe achterdochtig de leden waren met betrekking tot alle berichten en aansporingen van Engelse zijde en hoe vastbesloten zij waren, zich niet door Engeland op sleeptouw te laten nemen.

Wat de verlangens van de koopliedenstand aanging, daarover werden de Prinses en haar medewerkers ingelicht door een onderschepte brief van Bonnac aan zijn minister van buitenlandse zaken Rouillé³. De gezant deed daarin verslag van een onderhoud met de onlangs uit Parijs teruggeroepen Marselis, die zijn pogingen om het herstel van het handelsverdrag van 1739 te bewerken, nog steeds niet had opgegeven. Zo vertelde hij Bonnac dat het besluit van de Staten van Holland, het Franse hof naar zijn bedoelingen te vragen, een bij uitstek gunstige aanleiding vormde om het gesprek over het handelsverdrag weer op gang te brengen. De Republiek zou thans gemakkelijker dan in de afgelopen jaren de concessie kunnen doen die Frankrijk steeds van haar geëist had en op de weigering waarvan de onderhandelingen uiteindelijk waren gestrand, n.l. de belofte, dat de Staten Generaal de verplichting tot secours aan Engeland zouden opzeggen, zodra de Engelsen weer – gelijk ze dat in de jongste oorlog gedaan hadden – zouden overgaan tot het aanhouden en opbrengen van Hollandse schepen met Franse koopwaar. Deze belofte zou in de vorm van een bepaling in het met Frankrijk te hernieuwen handelsverdrag opgenomen kunnen worden. Marselis had ook gezegd dat hij dit denkbeeld reeds hier en daar gelanceerd had, doch tot de bevinding was gekomen dat men het over het algemeen te kras vond, wanneer de Staten uit eigen beweging een dergelijk voorstel zouden doen. Daarom moest

¹ Fagel aan Prinses, 25 juli 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Ter gelegenheid van het Franse feest van St. Louis op 25 aug.

Hertog aan Fagel, 22 aug. 1755. A.R.A.arch. Fagel, 189d.

³ D.d. 21 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VI), 485.

het initiatief van Frankrijk uitgaan, betoogde de Amsterdammer, en in dat geval bestond er gegronde hoop dat de Republiek zou toestemmen. Bonnac liet het tenslotte aan zijn minister over, uit te maken of Marselis als particulier of uit naam van zijn stad gesproken had.

Dit laatste was eigenlijk niet van belang, want er hoefde niet aan getwijfeld te worden dat Marselis nauwkeurig de opvattingen in handelskringen weergaf. Daar was men doorgaans wat radicaler dan de regenten en diens gevolg licht geneigd, de moeilijkheden en risico's te onderschatten van een streven naar grotere politieke en economische zelfstandigheid tegenover Engeland. De meer behoedzame regenten zagen die bezwaren wel en het stond dan ook nog lang niet vast, dat zij hun goedkeuring zouden geven aan een handelsverdrag met een artikel van de door Marselis gewenste strekking, zelfs al ging het voorstel daartoe van Frankrijk uit. De Raadpensionaris was over de inhoud van de onderschep-te brief zelfs ontsteld. Ze had hem een slapeloze nacht bezorgd, zei hij tegen Larrey¹, en hij was het met Bentinck en Brunswijk eens dat dit contact met Bonnac in de kiem gesmoord diende te worden². Daarom aarzelde hij niet, burgemeester Hasselaer duidelijk te verstaan te geven dat Marselis er goed aan zou doen, de Franse ambassade wat minder te frequenteren³. Dit optreden bracht Larrey tot de erkenning dat de Raadpensionaris bij al zijn kwade principes toch geen arglistigheid of dubbelzinnig gedrag verweten kon worden, terwijl de Prinses er aanleiding in vond tot het voornemen, na haar terugkeer in Den Haag eens klare taal met Steyn te spreken om te zien of er geen basis gevonden kon worden waarop de oude samenwerking, die zij pijnlijk miste, kon worden hersteld⁴.

De Hollandse resolutie was inmiddels in het secreet besogne gebracht, waar Friesland zich er aanstonds mee conformeerde. Dank zij de leiding van Fagel namen de andere afgevaardigden het stuk over om er in eigen kring over te beraadslagen. Dit beleid was reeds enige tijd geleden vastgesteld, teneinde de Prinses in staat te stellen haar invloed aan te wenden in de afzonderlijke gewesten. Zeeland was het eerst gereed en sloot zich bij resolutie van 4 augustus met algemene stemmen aan bij Holland⁵. Onder verwijzing naar de toestand van 1747 drong de provin-

¹ Larrey aan Prinses, 30 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

² De hertog noemde Marselis: „un très mauvais et dangereux meuble dans l'Assemblée". Aan Bentinck, 26 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VI), 486.

³ Archives 4, II, 613. Larrey aan hertog, 30 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 521.

⁴ Larrey aan hertog, 27 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VI), 496.

⁵ Secr. Res. Staten Generaal, 11 aug. 1755.

cie er evenwel op aan, dat H.H.M. de aanbevelingen van de Prinses met betrekking tot de veiligheid van Staats-Vlaanderen ernstig ter harte zouden nemen. Hoe moest dit anders verstaan worden dan dat de Zeeuwse Staten in één adem de augmentatie afwezen en tegelijkertijd meer troepen verlangden ter bescherming van hun grondgebied? Van Borsssele voelde het tegenstrijdige in deze resolutie wel aan, maar verontschuldigde zich met de gewone verzuchting dat de geheel ontredderde financiën van Zeeland geen nieuwe last konden dragen¹.

Het was de unanimiteit waarmee de resolutie tot stand was gekomen, die Hop deed vragen of de Prinses niet over drie van de zeven stemmen kon beschikken? Hij verklaarde niet veel van haar leiding te begrijpen; ofwel Borsssele had geen instructies gehad en dan was dat een ernstige tekortkoming van de Prinses, of hij had ze wel gehad en er zich niet aan gestoord, maar dan moest hij ter verantwoording geroepen worden. De thesaurier maakte Larrey erop attent dat de Zeeuwse resolutie het animo bij de aanhangers van de Prinses in de andere provincies om zich aan haar leiding te onderwerpen, niet zou vergroten. Zij zouden op dezelfde wijze behandeld willen worden als de Zeeuwen, aan wie blijkbaar vrijheid van stemmen gelaten was². De indruk dat de Prinses zich over het algemeen om Zeeland het minst bekommerde, reeds gewekt bij de behandeling van het voogdijvraagstuk, wordt door deze opmerkingen van Hop bevestigd, want het is wel zo goed als zeker dat Borsssele geen instructies had ontvangen³.

De vrees van de thesaurier dat de landgewesten zich weerbarstig zouden tonen, ging bij Gelderland niet in vervulling. Met grote meerderheid van stemmen – vier leden van de Veluwe Ridderschap waren tegen – verwierpen de Staten het Hollandse voorstel om, wat zij noemden, een bezending aan Frankrijk te doen⁴. Er was blijkbaar sprake van een misverstand, of van kwade wil zoals de Raadpensionaris zei, want in de Hollandse resolutie werd in het geheel niet over een bezending gesproken, doch slechts over een opdracht aan Berkenrode om de Franse regering te polsen. Steyn ried de Gelderse gedeputeerden aan, de door hen becritiseerde resolutie nog eens opnieuw te lezen⁵.

¹ Borsssele aan Prinses, 6 aug. 1755. K.H.A. arch. Anna, 431.

² Larrey aan Prinses, 15 aug. 1755. Ibidem.

³ Op 28 juli had Larrey de Prinses geschreven dat hij het niet de moeite waard achtte, in Zeeland enige serieuze pogingen aan te wenden en in de brieven van Borsssele aan de Prinses, waarin de augmentatie overigens zelden ter sprake komt, is dan ook niets te vinden van een bepaalde opdracht.

⁴ Secr. Res. Staten Generaal, 15 aug. 1755.

⁵ Steyn aan Prinses, 16 aug. 1755. A.R.A. arch. Steyn, 5.

In Utrecht kwamen meer serieuze moeilijkheden voor. Woertman deelde de Prinses mee dat bijna alle regenten ertoe neigden het Hollandse voorbeeld te volgen. Nuchter en bedachtzaam als hij was, vertelde hij Larrey dat de Prinses misschien wel een meerderheid voor haar politiek kon vinden door alles op haren en snaren te zetten, maar daarmee zou zij een gevaarlijke oppositie in het leven roepen, die in de toekomst bij het minste of geringste in het geweer zou komen en gemakkelijk in een formele samenzwering tegen het Stadhouderschap kon ontaarden. Hij ontried de Prinses ernstig, de augmentatie en het sonderen van Frankrijk tot een partijaangelegenheid te maken¹. Aan deze verstandige raad stoorde zij zich echter niet. Het kostte haar veel overleg en overredingskracht, eer zij Woertman duidelijk had gemaakt dat zij haar politiek en haar beleid onmogelijk kon wijzigen en het daaraan verbonden risico moest nemen. Het resultaat van alles was, dat zij Utrechts stem verkreeg voor het verwerpen van de demarche jegens Frankrijk, doch niet voor de augmentatie². Vervolgens wijdde zij haar aandacht aan Overijssel en Groningen.

In de loop van augustus bereikte de internationale crisis haar hoogtepunt als gevolg van de toenemende Franse militaire activiteit en de daarmee samenhangende agitatie van Engeland en Pruisen. De heftige verontwaardiging alom in den lande over het Britse optreden ter zee gaf de Franse koning aanleiding tot veelvuldig beraad met zijn voornaamste ministers en adviseurs, de bekende Conseil d'En-haut. De Conseil had tot dan toe voortdurend blij gegeven van grote verdeeldheid³. Tegen het drijven van de oorlogspartij, die niets liever wenste dan omvangrijke operaties op het vasteland zoals in de dagen van Lodewijk XIV, had zich een meer gematigde groep weten te handhaven, dank zij de steun van de koning. Ook de jongste besprekingen vertoonden hetzelfde beeld. D'Argenson, Rouillé en maarschalk Belle-Isle betoogden, dat de Engelse agressie in overleg met Oostenrijk en de Republiek was gepleegd en dat de koning derhalve wraak moest nemen door te beginnen met de verovering van de Zuidelijke Nederlanden. De Pruisische diplomatie ondersteunde deze zienswijze. Daarentegen rieden Puysieulx, St. Severin, Machault en maarschalk Noailles het ontketenen van een Europese oorlog ten sterkste af⁴.

Er is reeds eerder op gewezen dat de koning in de laatstgenoemde

¹ Larrey aan Prinses, 30 juli en 4 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Secr. Res. Staten Generaal, 28 aug. 1755.

³ Burgemeester Hop scheen daar niet onkundig van te zijn. Cf. Archives 4, II, 491.

⁴ Waddington: Louis XV et le renversement des alliances, 160 en 170.

adviseur groot vertrouwen stelde. Bij het gebrek aan eensgezindheid in de Conseil viel het te verwachten, dat Lodewijk XV zich opnieuw tot de oude maarschalk zou wenden om uit de impasse te geraken. Inderdaad gaf hij Noailles opdracht, uiteen te zetten wat naar diens mening de voor- en nadelen zouden zijn van een bezetting van de Oostenrijkse Nederlanden. Deze antwoordde schriftelijk, op 21 juli ¹, dat een algemene oorlog te land en ter zee boven Frankrijks krachten ging en dat de koning daarom uitsluitend zijn aandacht moest besteden aan de krachtmeting met Engeland ter zee en in de koloniën. Met het oog daarop moest de uitrusting van de marine prioriteit hebben, terwijl ook de vestingwerken van Duinkerken geheel gerestaureerd en de stad in haar vroegere positie van kapersnest hersteld diende te worden. Gezien de Engelse inspanningen om een coalitie in Europa op de been te brengen, achtte de maarschalk het verder nodig, voort te gaan met de uitbreiding van de strijdkrachten, het aanleggen van voorraden en het legeren van sterke troepenafdelingen langs de Atlantische kust en de noordgrenzen. De Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek moesten evenwel met rust gelaten worden.

Evenals in het begin van het jaar verwierf ook thans het advies van Noailles de instemming van de koning en dienovereenkomstig nam de Conseil zijn beslissing². Het was een verstandig besluit, dat de Franse regering zich niet tegelijkertijd in een oorlog te land en ter zee wilde storten, doch zich beperkingen wilde opleggen; toen zij in latere jaren van deze regel afweek, heeft het land dit moeten bekopen met financiële ontwrichting en verlies van zijn positie als grote koloniale mogendheid. De maarschalk had de krachten van Frankrijk juist getaxeerd en het pleit voor Lodewijk XV dat hij diens inzichten tot de zijne maakte³. Overigens waren de hoogste handelskringen evenmin geporteerd voor militaire avonturen in de Zuidelijke Nederlanden of elders in Europa. De befaamde financier Pâris de Montmartel, die de voornaamste economische

¹ Rousset, II, 396-409.

² Zowel Berkenrode als van Haren meldden dat Noailles' uiteenzetting de doorslag had gegeven.

Berkenrode aan Prinses, 19 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 534.

Van Haren aan Prinses, 14 aug. 1755. K.H.A. arch. Anna, 431.

³ Het is daarom bijzonder vreemd dat Blaga Noailles op één lijn stelt met Belle-Isle en hem een van de leiders van de anti-Habsburgse partij noemt, die het werk van Fleury ondermijnde en Frankrijk tot deelname aan de Oostenrijkse Successieoorlog dreef. Een uitspraak als: „La tâche de M. de Noailles fut de rappeler sans cesse les traditions de Louis XIV, spécialement la lutte contre les Habsbourgs” (127), is in haar algemeenheid volstrekt onjuist. Cf. ook Braubach: Versailles und Wien, 364 en 379.

bronnen van Frankrijk beheerste, een intieme vriend van de ministers Puysieux en Séchelles en daarbij een vertrouweling van de koning en van de markiezin van Pompadour, voelde meer voor een tarievenoorlog met de Zeemogendheden, zonodig in samenwerking met de keizerin, aan wie hij zelfs bereid was de handhaving van de eventueel te herstellen Compagnie van Oostende te garanderen¹.

Het eerste gevolg van de genomen beslissing was een verandering van toon bij de Franse diplomaten in binnen- en buitenland. Aan hun vroegere tegenstrijdige uitlatingen, voortgekomen uit onzekerheid omtrent de koers van de Franse politiek, kwam nu een einde en zo kon Bonnac prompt voor de Vergadering van de Staten van Holland zijn geruststellende verklaring afleggen. Ook Wenen werd op de hoogte gebracht van het voornemen van de koning geen nieuwe vijanden te willen maken².

De spoed waarmee de Franse regering nu op grote schaal haar troepen langs de noordgrenzen en het Kanaal begon te versterken, de verhoogde activiteit in alle vestingsteden met name in Duinkerken, en de dreigende taal die de Franse officieren nog steeds lieten horen, waren echter niet bepaald in overeenstemming met deze vredelievende verzekeringen. Het contrast tussen de Franse woorden en daden bestendigde onder meer de verdeeldheid in de Republiek. De Hollandse regenten hechtten gaarne geloof aan de uitspraken van Bonnac, die geheel aan hun eigen verlangens tegemoet kwamen, maar de Prinses en haar raadgevers, de Weense ministers en de regering in Brussel konden dit voorbeeld niet volgen, daar zij zich begrijpelijk genoeg afvroegen, wat dan de troepenbewegingen langs de grenzen te betekenen hadden, wanneer het Franse hof geen aanval op de Oostenrijkse Nederlanden overwoog. De verhoudingen in Europa waren beland in een vicieuze cirkel. Frankrijk was beducht dat Engeland erin zou slagen een coalitie op de been te brengen op het continent en wenste zich daartegen te dekken door groot vertoon van militaire macht, maar dat versterkte juist bij de Engelse bondgenoten, die tot dan toe een gemeenschappelijk optreden geweigerd hadden, de vrees voor een Franse aanval.

Koning George, die zich de hele zomer in Hannover ophield, was na het falen van Holderness' missie naar Brussel en Den Haag, nog slechts vervuld van één gedachte: de veiligheid van zijn geliefd keurvorstendom te verzekeren. Zijn angstige bezorgdheid op dit punt bracht hem er

¹ Gachard: *Etudes et notices historiques*, III, 246.

² Küntzel: *Die Entstehung der Coalition gegen Preussen*, LXXIII, noot 4.

onder meer toe, het ononderbroken chicaneren met Wenen plotseling te staken en van de keizerin een categorisch antwoord te eisen op de vraag, of zij bereid was Hannover te hulp te komen, wanneer dit land werd aangevallen. Op aanraden van Kaunitz, die de onderhandelingen met Engeland beschouwde als een toetssteen om te zien of het voor Oostenrijk nog de moeite waard was, met dit land verbonden te blijven, repliceerde de keizerin met een verwijzing naar haar laatste suggesties betreffende de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden¹. De koning was daarover zo verontwaardigd dat hij Wenen geen officieel antwoord meer waardig keurde.

In grote haast zochten hij en Holderness nu naar andere middelen om het keurvorstendom te beschermen en brachten daarvoor tenslotte het zgn. Herrenhausen-project tot stand, een bundel subsidieverdragen met allerlei Duitse vorsten, onder wie Saksen, gecompleteerd door het Russische, dat overigens nog steeds niet getekend was. De auteurs bedachten in hun paniek zelfs de keizerin met een uitnodiging om toe te treden². De met het project verbonden onkosten waren niet te specificeren doch de koning rekende erop, dat de Engelse regering bereid was de nodige subsidies te fourneren. Dit bleek echter een grandioze misrekening, want nauwelijks was het stuk in Londen bekend geworden of er rees allerwegen, en met name in het Lagerhuis, machtig verzet tegen de gehate continentale politiek van de koning, Newcastle en Holderness om, zoals minister Hardwicke het uitdrukte: „to pick up handfulls of men from little princes by subsidies”³. De kanselier van de schatkist, Legge, bracht zelfs de moed op te weigeren het verdrag met Hessen te ondertekenen – het kostte hem zijn functie – en Newcastle moest begin augustus Holderness meedelen, dat er geen schijn van kans bestond op bekrachtiging van het Herrenhausen-project⁴.

Ten einde raad wendde de Engelse koning zich rechtstreeks tot de man in wie hij het grootste gevaar voor zijn electoraat zag. Op 11 augustus bereikte de Pruisische vorst door bemiddeling van de regerende hertog Karel van Brunswijk, een van de „little princes” met wie Holderness over een subsidieverdrag in onderhandeling was getreden, het Engelse verzoek een formele verklaring te geven, dat hij niets vijandigs tegenover Hannover zou ondernemen, Frankrijk van een dergelijk voor-

¹ Gachard: *Etudes et notices historiques*, III, 241-242. Ook Eldon, 15.

² Eldon (18) vermeldt dat Oostenrijk niet toetrad; Droz (116) en Bartstra (*Handboek*, I, 356) beweren dat dit wel gebeurde.

³ Eldon, 36.

⁴ *Ibidem*, 18. Ook Mediger, 503.

nemen zou weerhouden of, als dat niet lukte, dat land geen hulp zou verlenen en de Engelse koning niet zou belemmeren de nodige afweermaatregelen te treffen. Als tegenprestatie bood Engeland Pruisen eveneens neutraliteit aan¹. Het antwoord van Frederik, die zich hevig ergerde aan wat hij noemde de passiviteit van zijn Franse bondgenoot, was ontwijkend doch niet afwijzend. Tijdwinst om te zien of Frankrijk alsnog tot een krachtig optreden te land zou overgaan en de Zuidelijke Nederlanden zou bezetten, was thans zijn eerste verlangen². Terecht oordeelde hij dat Wenen de Engelse koning wel zwaar teleurgesteld moest hebben, daar deze zich anders nooit tot hem zou hebben gewend³.

Het uitblijven van een Engels wederwoord op zijn jongste nota verontrustte de Oostenrijkse kanselier. Hoewel de toon van de laatstelijk met het ministerie in Londen gewisselde stukken scherp was, lag het niet in de bedoeling van Kaunitz de alliantie formeel op te zeggen. Dat zou eerst aan de orde kunnen komen, wanneer uit het Engelse antwoord bleek dat Oostenrijk beslist niet op effectieve bijstand van zijn geallieerden behoefde te rekenen. In dat geval wilde de kanselier een nieuwe poging doen zijn oude ideaal, een betere verstandhouding met Frankrijk, te verwezenlijken. Daarom zag hij met spanning het Britse antwoord tegemoet⁴. Hij wist dat Oostenrijk, zolang dit niet gearriveerd was, op eigen kracht diende te vertrouwen en dat nog wel in een tijd, waarin het gerucht van de oorlogstoerusting van de Franse regering de kalmerende uitspraken van haar gezanten zodanig overstemde, dat Kaunitz zelf de verovering van de Zuidelijke Nederlanden aanstaande moest achten⁵.

In de Weense ministersconferentie van 16 augustus werd de critieke toestand besproken en bevonden, dat er bij het allesoverheersende Franse oorlogsgevaar voor Oostenrijk slechts twee mogelijkheden overbleven: ofwel lijdelijk toezien hoe Frankrijk zich van de Nederlanden meester maakte, ofwel zich daartegen gewapenderhand verzetten. Het laatste impliceerde volgens Kaunitz' woorden: „das Herz der Monarchie dem guten Willen des Königs von Preussen bloss zu geben”⁶ en aangezien de conferentie hiertoe niet kon besluiten, adviseerde zij de keizerin zich

¹ Polit. Corr. XI, 252.

² Ibidem, 273. Deze gang van zaken is in tegenspraak met Bartstra's voorstelling alsof het verdrag van Westminster tot stand gekomen zou zijn tengevolge van „Frederiks onderdanige aanbiedingen en Newcastle's bereidheid om tegemoet te komen aan de driftige opinie in Londen”. Handboek, I, 356.

³ Polit. Corr. XI, 255.

⁴ Von Arneth: Maria Theresia nach dem Erbfolgekriege, 382-383.

⁵ Ibidem, 501.

⁶ Ibidem, 510. Cf. ook Braubach: Versailles und Wien, 425.

neer te leggen bij het onvermijdelijk geachte verlies van haar Nederlandse provinciën; zij moest het voorbeeld van de Republiek volgen, waarover geruchten liepen dat deze de neutraliteit reeds had aanvaard. Zoals Lodewijk XV de oude maarschalk Noailles geraadpleegd had, verzocht Maria Theresia, nu zij voor de moeilijke keus stond, nog eenmaal het oordeel van de „grand old man” Bartenstein, die in 1753 plaats had moeten maken voor Kaunitz. In zijn gewrongen kanselarijtaal sloot hij zich aan bij het in de conferentie genomen besluit¹.

Inmiddels werd in Den Haag druk gewerkt aan de organisatie van de bevoorrading, in het bijzonder van Namen. Thesaurier Hop, de hertog en Larrey vormden daartoe een klein comité, waarvan de laatste speciaal het contact met Soestdijk onderhield. De beslissingen van de Prinses, die neerkwamen op de approbatie van hetgeen Hop en Brunswijk voorstelden, werden dan weer door het driemanschap aan de betrokken personen overgebracht. Eind juni had de Republiek haar 4.000 man in Namen en kreeg Cornabé opdracht, Prins Karel om een gelijk aantal troepen te verzoeken, waaronder cavalerie. Verder moest hij een gemeenschappelijke oorlogskas van f 60.000 voorstellen, waartoe beide mogendheden ieder de helft zouden bijdragen, en kon hij toestemmen in het Oostenrijkse aanbod, 6 ingenieurs aan het garnizoen toe te voegen. Tenslotte werd hem meegedeeld, dat het tijd werd aan het opstellen van een overeenkomst te denken².

Cornabé kon op deze orders antwoorden dat de Oostenrijkers, zij het met tegenzin en onder veel protesten, tot medewerking bereid waren en accoord gingen met de militaire kas en de voorgestelde hoeveelheid munitie en levensmiddelen. Hij verzocht verder om de spoedige komst van een directeur en een artillerieofficier, teneinde verwarring over het reeds aanwezige materiaal te voorkomen³. De Prinses bepaalde haar keus op de directeur van het departement van de Maas, de la Rive, en kolonel Verschuur, beiden in garnizoen in Maastricht, een en ander op aanraden van Hop en Brunswijk aan wie zij ook het opstellen van de nodige instructies overliet⁴. Kort daarop meldde Cornabé dat hij eerst-

¹ „Wie wir vernehmen hat Holland die Neutralität bereits ergriffen. Besagter Republique Beyspiel zu folgen ist man diessorts gleichsahm genöthiget”. Von Arneth: J.C. Bartenstein, 50.

² Larrey aan Cornabé, 29 juni 1755. K.H.A.arch. Anna, 444².

³ Cornabé aan hertog, 26 juli 1755. Ibidem.

⁴ Larrey aan Prinses, 30 juli 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

Hop aan Larrey, 30 en 31 juli 1755. K.H.A.arch. Anna, 444².

daags het ontwerp van een overeenkomst betreffende de verdediging van Namen zou zenden.

In afwachting daarvan occupeerden de thesaurier en de hertog zich met de verzorging van Staats-Vlaanderen. Dit frontier moest zijn kracht ontleenen aan de vestinggordel Sluis, Philippine, Sas van Gent en Hulst met de onderhorige versterkingen, aan locale inundaties en aan de zgn. passegeule, een kanaal van de zee tot de Braakman, dat als hoofdlinie fungeerde en de noordelijker gelegen steden en dorpen dekte, evenals de verbinding met de provincie Zeeland. Ogenschijnlijk een hecht defensie-systeem, maar in werkelijkheid totaal verwaarloosd, zoals de Franse inval van 1747 aan het licht had gebracht. De vestingwerken waren gedeeltelijk verouderd en slecht onderhouden, terwijl de passegeule door jarenlange ongestoorde slibafzetting nauw en onbevaarbaar was geworden.

Dit frontier was het enige dat de hertog niet persoonlijk verkend had en daarom moest hij zich verlaten op het oordeel van generaal Burmania, de kwartiermeester van het Staatse leger en adjudant van de Prinses. Burmania was tevens gouverneur van Sluis en bezat de reputatie een kenner van dit gebied te zijn. Zijn voornaamste zorg ging uit naar het weer in behoorlijke staat brengen van de passegeule, maar zijn plan om door het leggen van een aantal dammen een krachtige schurende stroming op te wekken, werd door directeur de Haan en de opzichter van de zeewerken, van Doeveren, onuitvoerbaar geacht, daar de verzanding reeds te ver was voortgeschreden. Zij achtten slechts een paar ondergeschikte verbeteringen doelmatig¹. De thesaurier en de hertog sloten zich daarbij aan, maar gaven Burmania zijn zin wat betrof de hoogstnoodzakelijke verbeteringen aan de fortificaties van Hulst, Sas van Gent en Philippine². Het laatste stadje was met name belangrijk vanwege de zeesluizen waarmee een groot aantal inundaties gesteld kon worden.

Terwijl het overleg over Staats-Vlaanderen nog volop aan de gang was, appelleerde de gouverneur van Maastricht, generaal van Aylva, aan de Prinses om meer troepen, meer voorraden en verbeteringen aan de vestingwerken³. Hij had enig recht van spreken, want hij was in de laatste oorlog de enige bevelhebber geweest, die zijn stad op dappere wijze

¹ Rapport van de Haan en van Doeveren, 1 aug. 1755. N.S.A. II 23 (IV^B), 405.
Res. Raad van State, 5 aug. 1755.

² Hop aan Prinses, 20 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.
Cf. Res. Raad van State, 28 juli 1755.

³ Aylva aan Prinses, 23 juli 1755, opgenomen in notulen conferentie 25 juli 1755.
K.H.A.arch. Anna, 454.

tegen de Fransen had verdedigd, hoewel dat de capitulatie niet had kunnen voorkomen¹. Om zijn verzoek kracht bij te zetten hield hij de Prinses voor, dat de Fransen zeker om Namen zouden heentrekken en beginnen met Maastricht in te sluiten; dat was eenvoudig een zaak van gezond verstand, want als de laatste stad in hun bezit was, zou de eerste vanzelf moeten vallen. De Prinses gaf de brief door aan Hop en Brunswijk en de thesaurier zal met een zekere voldoening de hertog geattendeerd hebben op de laatste passage daaruit, die immers letterlijk herhaalde wat Hop in een vroegere conferentie tegen de verdediging van Namen aangevoerd had. Overigens waren zij het er over eens, dat het onmogelijk was meer dan 4 bataljons naar Maastricht te zenden en dat de beperkte financiën van de Raad van State niet toelieten Aylva alle goederen te geven die hij verlangde².

Op een nieuwe noodkreet van de gouverneur, thans aan de Staten Generaal³, werd een lijst opgemaakt van wat uit de stapelmagazijnen van Dordrecht en Delft geleverd kon worden en een tweede van wat hij zelf kon vervaardigen, kopen en aanbesteden. Daarmee, zo gaf Hop hem te verstaan, moest hij zich tevreden stellen⁴. Maar in de ogen van Aylva was dat belachelijk en hij vroeg de Prinses opnieuw dringend om meer troepen dan de 4 bataljons, aanvoerend dat hij alleen al 5.000 man nodig had om de stad tegen een plotselinge overval te beveiligen en 12.000 voor een effectieve verdediging. Hij verlangde nog enkele corpsen Schotten en Zwitsers, een directeur, een artillerieofficier en meer voorraden⁵. Deze eisen ontstemden de thesaurier in hoge mate en hij toornde dat Aylva schreef alsof hij binnen 14 dagen belegerd zou worden; het was blijkbaar niet tot de gouverneur doorgedrongen, dat hij reeds voor f 35.000 aan hout gevraagd had. De hertog vond Aylva's eisen niet overdreven, maar zag evenmin kans ze op dat moment in te willigen en zo werd alleen nog een ingenieur naar Maastricht gedirigeerd⁶.

¹ Over hem: H. Dyserinck: *De militaire gouverneurs van Maastricht, 1567-1794*. Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, XLVIII (1912), 202-213.

² Tabel van garnizoenswisseling, opgemaakt door de hertog en generaal Burmania, Soestdijk, 16 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VI), 427.

1e en 2e bataljon Maleprade uit 's Hertogenbosch naar Maastricht.

2e bataljon Broekhuizen (regiment Oranje-Gelderland) uit Nijmegen naar Maastricht.

2e bataljon Stuart uit Bergen op Zoom naar Maastricht.

2 escadrons Dragonders van Massau uit Maastricht naar Namen.

³ Secr. Res. Staten Generaal, 11 aug. 1755.

⁴ Res. Raad van State, 14 aug. 1755.

⁵ Aylva aan Prinses, 18 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VI), 453.

⁶ Notulen conferentie 22 aug. 1755. K.H.A. arch. Anna, 454.

De ontvangst van de door Cornabé aangekondigde overeenkomst¹ stelde Hop en Brunswijk voor de vraag, op welke wijze het best de bekrachtiging van H.H.M. verkregen kon worden. Na onderling overleg rieden zij de Prinses aan de Raadpensionaris te verzoeken, het stuk in het secreet besogne voor te stellen als een uitvloeisel van de machtiging die de Staten haar in hun resolutie van 10 mei gegeven hadden om maatregelen te beramen voor de algemene veiligheid. De thesaurier verzekerde dat met meerderheid van stemmen geconcludeerd kon worden². De Prinses handelde aldus en dank zij de medewerking van Fagel en Hop, die op verzoek van de Raadpensionaris de leden van het besogne vóór de zitting ingelicht hadden, werd de approbatie van de overeenkomst zonder veel moeite verkregen³. Daarmee was veel gewonnen, want de gewestelijke Staten zouden hun gedeputeerden niet licht desavoueren; weliswaar uitten de Rotterdammers zich tamelijk critisch, toen de Raadpensionaris er met hen over sprak en zette burgemeester Hasselaer grote ogen, maar dat verhinderde niet dat de Staten van Holland erin berustten „par une silence universelle”⁴.

De meldingen uit de frontieren werden nu zeer ernstig. Cornabé deelde mee dat alle Franse troepen tegen het einde van de maand te velde zouden komen en dat er in Luik voorbereidingen werden getroffen voor de passage van een Frans leger dat, naar gezegd werd, op weg zou gaan naar de Rijn⁵. Deze berichten, door resident van Haren en generaal Lillers bevestigd, dreven het driemanschap in Den Haag tot nog grotere activiteit. De hertog haastte zich een aantal richtlijnen op papier te zetten⁶, die Schwartzenberg en Mühlen tot instructie moesten dienen en hun onder meer opdroegen de verdediging van Namen, speciaal van de citadel, zo krachtig mogelijk te voeren, een exacte discipline te handhaven, met name tegenover de Oostenrijkse troepen en voor het algemene defensiebeleid een raad van generaals te vormen, de grootmajoor van de citadel en de Oostenrijkse bevelhebber inbegrepen; zonodig konden ook directeur de la Rive en de artilleriecommandant daarin opgenomen worden. Om te zorgen dat Schwartzenberg in deze regeling zou

¹ Tekst in Secr. Res. Staten Generaal, 3 sept. 1755. Cf. Stuart, I, 212-213.

² Larrey aan Prinses, 8 en 10 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

³ Steyn aan Prinses, 12 aug. 1755. A.R.A.arch. Steyn, 5.

Secr. Res. Staten Generaal, 12 aug. 1755.

⁴ Larrey aan Prinses, 23 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 431.

Secr. Res. Staten van Holland, 20 aug. 1755.

⁵ Cornabé aan Prinses, 9 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 444².

Notulen conferentie 15 aug. 1755. Ibidem, 454.

⁶ N.S.A. II 23 (VI), 401.

berusten, bepaalde de hertog dat er, onafhankelijk van het belegerings-journaal, een nauwkeurig protocol bijgehouden moest worden van de zittingen van deze raad.

Voorts kreeg Mühlen een geheime order om de troepen uit Namen terug te trekken, wanneer de Franse aanval zou plaats vinden voordat de stad van het nodige voorzien was. Deze order gold niet, wanneer de voorraden en het Oostenrijkse garnizoen tijdig aanwezig konden zijn en evenmin als het Franse leger in beweging kwam en de grens overschreed, doch slechts voor het duidelijke geval dat Namen omsingeld en afgesneden dreigde te worden. Het tijdstip van een eventuele terugtocht moest Mühlen daarom zelf bepalen en om hem daartoe in staat te stellen, moesten alle inlichtingen en correspondenties rechtstreeks aan hem gericht worden. Meende hij dat het moment om de stad te ontruimen aangebroken was, dan kon hij Schwartzenberg zijn order tonen en moesten de troepen retireren naar Maastricht, met achterlating van 600 man in de stad en 300 op het kasteel, die echter geen verzet mochten bieden. Van al zijn maatregelen moest Mühlen de Prinses en van Haren op de hoogte houden. Nadat dit alles met Hop besproken was, schreef Larrey de stukken uit, waarmee de hertog zich naar Soestdijk spoedde om ze persoonlijk toe te lichten, de goedkeuring van de Prinses te vragen en de nodige getekende blanco patenten te halen¹. Toen dat gebeurd was vertrok Mühlen naar Namen.

De Raad van State van zijn kant gaf opdracht meer dan 100 stuks kanon van de Amsterdamse Admiraliteit aan te kopen, ten behoeve van de Vlaamse en Brabantse vestingen; kon de Admiraliteit het gevraagde aantal niet leveren, dan moest het ontbrekende van particuliere handelaars betrokken worden². De commies-stapelier van het Delftse magazijn werd gelast 400.000 pond kruit te kopen en de commissarissen van de Raad, die de jaarlijkse inspectie langs de Maas verrichtten, sloten een contract met de Luikse wapenfabrikant le Rond voor de levering van artilleriemunitie te Namen³. Voorts werden enkele verbouwingen aan de vestingwerken aldaar goedgekeurd, evenals het voorstel van Schwartzenberg, de mineurs op enkele plaatsen mijnen te laten aanleggen⁴. De gouverneur klaagde overigens steen en been dat alles wat hij nodig had zo lang uitbleef; het Oostenrijkse garnizoen was nog steeds niet aanwezig, een hospitaal ontbrak, voldoende levensmiddelen, artillerie, affuiten en

¹ Hertog aan Fagel, 20 aug. 1755. A.R.A. arch. Fagel, 5137.

² Res. Raad van State, 13 aug. 1755.

³ Ibidem, 20 aug. 1755.

⁴ Ibidem, 15 aug. 1755.

munitie. De Oostenrijkers hadden weliswaar 40 affuiten geleverd, doch de helft daarvan was slechts geschikt voor brandhout.

Schwartzenberg gaf echter bepaald geen hoge indruk van zijn capaciteiten toen hij de Prinses in arren moede toevertrouwde, dat de situatie in zijn stad dermate chaotisch was, dat hij vreesde voor de hele rest van het jaar niet tot verdediging in staat te zijn¹. Een schrijven van Cornabé, die als het ware smeekte om de onmiddellijke komst van Mühlen, verried eveneens de te Namen bestaande desorganisatie². De toestand was dus niet ongelijk aan die in 1753, toen ook op het meest bedreigde punt algemene verwarring heerste op het ogenblik dat het gevaar het grootst werd geacht. De hertog liet Fagel weten dat de Franse opmars binnen enkele dagen verwacht kon worden³, maar twijfelde anderzijds weer aan zijn eigen woorden, daar zowel Bonnac als de Spaanse gezant Grimaldi verzekerden, dat Frankrijk het lopende jaar nog niets zou ondernemen. Dit werd trouwens door rechtstreekse berichten uit Versailles bevestigd⁴.

De Oostenrijkse neutraliteit duurde precies vijf dagen. Reeds op de conferentie van 19 augustus was Kaunitz begonnen het nut van de nieuwe politiek ernstig in twijfel te trekken en twee dagen later stelde hij de noodzaak van toenadering tot Frankrijk krachtig aan de orde⁵. Hij herinnerde eraan, dat de Zeemogendheden zijn voorstellen voor een gezamenlijke verdediging stelselmatig hadden ontweken. Op een Engels antwoord mocht dus naar zijn overtuiging blijkbaar niet meer gerekend worden. Daarom behoefde Oostenrijk zich niet langer gebonden te achten door het barrièreverdrag, nu de Republiek immers het grootste deel van haar troepen eigenmachtig had teruggetrokken. Hij betoogde vervolgens dat thans het ogenblik gekomen was, met Frankrijk in nauwer contact te treden ondanks de dreigende houding van dat land. Waarom zou de keizerin, vroeg hij zich af, Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden in de schoot werpen zonder dat zij daarvoor enige compensatie kreeg, terwijl het wellicht mogelijk was dat land van Pruisen los te maken door het diezelfde Nederlanden, die toch als verloren werden beschouwd,

¹ Schwartzenberg aan Prinses, 23 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 444¹. Ook in N.S.A. II 23 (VII), 509.

² Cornabé aan Larrey, 22 aug. 1755. K.H.A.arch. Anna, 444¹.

³ Hertog aan Fagel, 20 aug. 1755. A. R. A. arch. Fagel, $\frac{5137}{1}$.

⁴ Hertog aan Lillers, 21 aug. 1755. N.S.A. II 23 (VI), 440.

⁵ Von Arneth: Maria Theresia nach dem Erbfolgekriege, 387-394.

In een memorie van 28 aug. 1755 lichtte Kaunitz deze denkbeelden toe.

Beer: Denkschriften des Fürsten Wenzel Kaunitz-Rittberg, 39.

Cf. ook Braubach: Versailles und Wien, 424-426.

geheel of gedeeltelijk aan te bieden? Het isolement van Pruisen moest immers het doel van de Oostenrijkse staatkunde blijven. De keizerin zou kunnen beginnen met als bewijs van de oprechtheid van haar intenties Frankrijk voor de duur van de oorlog de bezetting van Oostende en Nieuwpoort toe te staan. De kans dat Lodewijk XV zich niet ongevoelig zou tonen voor dit aanbod achtte de kanselier niet gering, gezien de geruchten over Engels-Pruisische onderhandelingen die in Versailles wantrouwen moesten wekken jegens koning Frederik.

Kaunitz' indrukwekkende uiteenzetting verwierf terstond de bijval van Maria Theresia en na langdurige debatten besloot de conferentie de realisering van de voorgestelde politiek te beproeven; voor de buitenwereld zou men echter de schijn bewaren te volharden in de neutraliteit. Nog diezelfde 21^e augustus vertrokken twee koeriers naar Parijs met de nodige instructies voor ambassadeur Starhemberg en een brief van Kaunitz aan Madame de Pompadour. De kanselier vergiste zich niet. Lodewijk XV was inderdaad bereid het Oostenrijkse aanbod ernstig te overwegen en onderlinge besprekingen te beginnen¹. Daarmee belastte hij abbé de Bernis, die op 3 september zijn eerste onderhoud met Starhemberg had.

Moet er verband gezocht worden tussen dit aangevangen overleg en een tweeledig bericht van generaal Lillers? Het kwam ten eerste daarop neer, dat op 2 september het grote kamp van Berlaymont, waar de Fransen op 31 augustus nog 16 bataljons infanterie en 28 escadrons ruitery bijeen hadden, plotseling was opgeheven² en behelsde verder de tijding, dat de werkzaamheden aan de kustbatterijen van Duinkerken en de hele verdere Kanaalkust, die op 7 september nog in volle gang waren, nu al een week stillagen³. De coincidentie is inderdaad te opmerkelijk dan dat het algehele staken van de Franse preparatieven aan toeval geweten kan worden. In een lang rescript aan Starhemberg, later in het jaar, bevestigde Maria Theresia dat het, naast motieven van meer algemene aard, de Oostenrijkse geheime voorstellen waren geweest die het Franse hof hadden doen terugkomen van wat zij noemde, het plan om de Zuidelijke Nederlanden aan te vallen⁴. Het verstommen van het Franse oorlogsrumoer bracht een zekere ontspanning in de politieke wereld te weeg, die bevorderd werd door de afwachtende houding waartoe de verschillende mogendheden gedwongen waren, Oostenrijk tegenover Frank-

¹ Braubach: Versailles und Wien, 431-432.

² Lillers aan hertog, 7 sept. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 566.

³ Idem aan idem, 7 en 14 sept. 1755. Ibidem, 579 en 590.

⁴ Tagebuch Khevenhüller (1752-1755), 563.

rijk en omgekeerd, Pruisen tegenover Engeland en Frankrijk. Te Versailles was zelfs de hoop niet opgegeven dat in Londen alsnog een vredelievende stroming de overhand zou krijgen en daarom bleef een oorlogsverklaring aan Engeland achterwege, hoewel de Britse regering onder de druk van het Lagerhuis haar marine bevel had gegeven Franse koopvaarders en oorlogsschepen aan te vallen¹.

In de Republiek had het augmentatiebeleid van de Prinses gefaald, maar ten aanzien van het polsen van Frankrijk wist zij een overwinning te behalen, dank zij de resoluties van Groningen en Overijssel² die, evenals die van Gelderland en Utrecht, de door Holland voorgestelde stap verwierpen. Met de aldus gevormde meerderheid kon zij echter weinig anders doen dan obstructie voeren tegen het machtigste gewest. De hertog meende dat zij de augmentatie er ook in Utrecht wel had kunnen doordrijven, maar hij weet het mislukken ervan toch niet op de eerste plaats aan de Prinses, doch aan het feit dat het haar en de Engelse partij ontbroken had aan enige steun van de Britse bondgenoot³. Hij, de Bentincks en Fagel zagen daarom met verlangen uit naar de terugkeer van Holderness uit Hannover, van welke gelegenheid zij gebruik wilden maken om hem de belofte te ontlokken, dat Engeland zich in de toekomst wat meer om hen zou bekommeren.

De staatssecretaris bereidde zijn vrienden echter een hele serie ontgoochelingen⁴. Van de diligentie en zelfbewustheid die hij bij zijn voorjaarsbezoek getoond had was geen spoor meer over. Hij toonde zich volkomen onverschillig ten aanzien van een augmentatie, repte met geen woord over de versterking van het Oud Systeem, verbleef enige tijd bij familie in Utrecht, bracht een kort beleefdheidsbezoek aan Soestdijk, maakte uitstapjes naar Amsterdam, waar hij niets anders deed dan zich amuseren en liet zijn vrienden in hun verbijstering. Tenslotte wist Yorke hem over te halen enkele dagen de gast te zijn van de hertog op Teylingen⁵, waar hij aanvankelijk blijk gaf van geenszins op zijn gemak te zijn. Slechts met grote moeite konden Bentinck en Brunswijk bij brokstukken iets van

¹ Nadat de nederlaag van generaal Braddock tegen de Fransen in Amerika bekend was geworden, werden op 27 aug. en in begin sept. de orders tot aanhouding van Franse schepen uitgegeven. Charteris, 173.

² Secr. Res. Staten Generaal, 9 en 16 sept. 1755.

³ Overzicht van de ontwikkeling van de toestand in de Republiek sedert begin 1755, een lijvig in het Duits gesteld stuk d.d. 5 oct. 1755. K.H.A. arch. Bentinck, 22^{II}.

⁴ Ibidem. Kalshoven stelt het voor alsof Holderness alom in de Republiek de Engelse partij trachtte te steunen (222), terwijl hij ze in werkelijkheid ontvluchtte.

⁵ Larrey aan Prinses, 5 sept. 1755. K.H.A. arch. Anna, 431.

hem te weten komen¹. Dat was voldoende om zijn zonderlinge gedrag verklaarbaar te maken. Holderness voelde zich tegenover hen eenvoudig gegêneerd door het bankroet van de continentale Whig-politiek. Hij moest hun te verstaan geven dat zijn regering zich niet meer met het vasteland kon bemoeien en zich uitsluitend wilde bezig houden met de oorlog ter zee en in de koloniën; bijgevolg konden haar de hand- en spandiensten van de Engelse partij in de Republiek niet meer interesseren. Dat waren de feiten, die hij niet kon verbloemen met een stroom van beschuldigingen aan het adres van de Raadpensionaris, Kaunitz en zelfs van Keith.

Het laat zich raden, welke indruk zijn mededelingen op zijn toehoorders maakten. Bentinck en Brunswijk, in wier ogen het Oud Systeem de eigenlijke bestaansvoorwaarde voor de Republiek was, moet de koers die de Engelse politiek thans ging volgen, weinig minder dan rampzalig zijn voorgekomen. Hetgeen zij van hun gesprekken met Holderness op papier stelden², getuigt van hun onmacht de nieuwe situatie te beheersen. Dat Oostenrijk hen in de steek had gelaten³, beschouwden zij als een onvergeeflijke fout, maar dat ook Engeland de handen van hen aftrok, achtten zij staatkundige waanzin. Zij bleven er daarom met grote nadruk bij Holderness op insisteren dat het absoluut noodzakelijk was, Yorke behoorlijke instructies te geven en hem toe te staan ook zijn stem in de Republiek te laten horen, al was het slechts om de voorvechters van de alliantie, die zo krachtig waren opgekomen voor militaire maatregelen en door het ontberen van de nodige steun als het ware door Engeland gedesavoueerd werden, uit hun penibele situatie te redden. De hertog bekende dat zij thans een voorwerp van spot waren geworden.

Na langdurige discussies slaagden zij erin van Holderness de belofte los te krijgen, dat hij 14 dagen na zijn terugkeer in Londen Yorke nieuwe instructies zou geven⁴. Verder waren zij het er over eens dat hij onder de gegeven omstandigheden niets anders kon doen dan de Raadpensionaris en de griffier voorhouden, dat de Engelse koning wegens het versagen

¹ Aantekeningen van Brunswijk getiteld: „Relation de ce qui s'est passé à Teylingen entre Milord Holderness, le Comte de Bentinck et le Duc pendant le séjour que Mylord Holderness y a fait le 8e et le 9e septembre 1755". N.S.A. II 23 (VII), 573.

² Aantek. Bentinck in Archives 4, II, 620 e.v.

³ Hertog aan Bentinck, 26 aug. 1755: „De Vienne je ne sai absolument rien ce qui s'y passe et je dois y être absolument marqué du coin le plus noir; je ne saurois qu'y faire, je sai que je n'ai rien à me reprocher". K.H.A. arch. Bentinck, 22¹¹.

⁴ Als noot 1.

van de bondgenoten niet langer voor de veiligheid van het continent kon zorgen (sic) en hen slechts kon aanraden, niet te zeer te vertrouwen op de mooie woorden van Frankrijk. Overigens wilde de staatssecretaris hen nog meedelen, dat de koning het secours zou moeten verzoeken, daar hij een Franse invasie in Groot-Brittannië verwachtte en er niet aan twijfelde of de Republiek zou desgevraagd het secours prompt en zonder uitstel verlenen.

De hertog stelde nog herhaaldelijk pogingen in het werk, de Engelsman uit te horen over de inhoud van de met Pruisen aangevangen onderhandelingen¹, maar al zijn moeite en handigheid konden Holderness geen andere uitspraak ontlokken dan dat het overleg van dien aard was, dat, ingeval van mislukking, de stukken getoond konden worden aan de bondgenoten, met name aan Wenen.

De Raadpensionaris had het doen en laten van Holderness met groot wantrouwen gadeslagen. Hij verdacht hem ervan, in Amsterdam de zgn. Achtenveertigers – de voormalige Doelisten – te hebben willen opruien tegen de magistraat en op Soestdijk en Teylingen afspraken te hebben gemaakt voor een plan dat voor hem, Steyn, zorgvuldig verborgen werd gehouden². Eigenlijk wantrouwde hij de hele Engelse partij, Bentinck inclusief, en bij de indruk van tegenwerking en bedrog die zij op hem maakte, was dat niet te verwonderen. Daarbij was hij uiterst gepikeerd over het beleid van de Prinses en liet hij zich tegenover Fagel ontvallen, dat hij het de vier kleine provincies zou laten berouwen het machtige Holland gedwarsboomd te hebben; van de eerstkomende Statenvergadering zou hij gebruik maken om de demarche bij Frankrijk er in het besogne door te drijven, welke middelen de Prinses en haar raadgevers ook mochten hanteren om het te verhinderen. Hij was desnoods bereid om het op een openlijke breuk te laten aankomen³.

Het kostte Bentinck niet weinig moeite, eer hij zijn voormalige vertrouweling ervan overtuigd had, dat er van een geheim plan absoluut geen sprake was – de belofte, Yorke nieuwe orders te geven, die de hertog en hij Holderness afgeperst hadden, liet hij natuurlijk buiten beschouwing – en eer de Raadpensionaris opnieuw zijn vertrouwen in hen uitsprak. Steyn van zijn kant verzekerde dat er in Amsterdam evenmin een geheim plan bestond dat, naar de Prinses vast geloofde, ten doel had

¹ De hertog wist waarschijnlijk van zijn broer, hertog Karel, dat er Engels-Pruisisch overleg plaats vond.

² Archives 4, II, 621.

³ Aantek. hertog over een gesprek met Fagel, 16 sept. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 584.

het Stadhouderschap omver te werpen¹. Hij voegde eraan toe, zijn instructie te goed te kennen om niet te weten wat in een dergelijk geval zijn plicht was. Bovendien merkte hij op dat de algemene chaos, die er door kwesties als die van de Haarlemse regentenverkiezingen geschapen werd, een eensgezinde liaison van de Amsterdamse heren wel verhinderde². Dat was een sneer aan het adres van de Prinses, die bij de magistraatsbenoemingen rechtstreeks betrokken was en haar gaf Steyn ook de schuld van de persoonlijke slechte verstandhouding tussen hen tweeën; volgens hem deed zij alles om zijn positie volslagen onmogelijk te maken.

Na de terugkeer van de Prinses in Den Haag kwamen de zaken snel tot een crisis. Zij had lang gearzeld of zij haar voornemen, een duidelijke explicatie met de Raadpensionaris te arrangeren, ten uitvoer zou brengen. Zonder de steun van Bentinck en van de Engelse regering voelde zij zich niet sterk genoeg om een breuk met Steyn te durven riskeren, maar de eerste weigerde volstandig om gemene zaak met haar te maken – „uit lafheid”, was haar kortzichtige reactie – en na het bezoek van Holderness was het wel duidelijk dat van die zijde evenmin hulp te verwachten viel. Zij was nog van plan haar vader te schrijven, doch wanneer ook dit geen succes mocht opleveren, zag zij nog slechts één oplossing: te trachten met Frankrijk tot een accoord te komen en zich op de best mogelijke condities met de Raadpensionaris te verzoenen³. Bij nader inzien vond zij het echter ongeraden het antwoord van de Engelse koning af te wachten, omdat haar een spoedig besluit nodig scheen. Ten eerste moest zij immers stelling nemen tegen het dreigement van Steyn, in de a.s. Vergadering van de Staten van Holland zijn wil te zullen doorzetten en verder moest overlegd worden over het uit Parijs ontvangen bericht, dat Frankrijk een speciale gevolmachtigde ambassadeur naar de Republiek zou zenden⁴. De nieuwbenoemde was d’Affry, een hoge officier van Zwitserse geboorte. Zoals iedere ingewijde terstond begreep, zou hij de Republiek voorstellen komen doen betreffende haar verhouding tot Frankrijk.

Zo kwam het op 18 september tot een openhartig gesprek met de Raadpensionaris, waarbij de Prinses Bentinck en Brunswijk, tot hun

¹ De Prinses verbeelde zich dat iedere stap van Amsterdam tegen haar persoonlijk gericht was. Geyl: *Gesch. v. d. Ned. Stam*, III, 17.

² Archives 4, II, 629.

Over de Haarlemse regentenverkiezingen: M. G. de Boer.

³ Aantek. hertog over een gesprek met Fagel, 16 sept. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 584.

⁴ Rouillé aan Bonnac, 15 sept. 1755. *Recueil des instructions*, 227.

Berkenrode aan Fagel, 18 sept. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 604.

groot ongenoegen, als getuigen ontboden had¹. Zij had zich op het onderhoud terdege voorbereid en betuigde haar respect voor het ambt dat Steyn bekleedde, maar eiste anderzijds dat hij zou ophouden met wat zij noemde, de Stadhouder te spelen. Op voorwaarde dat hij beloofde haar in haar functie als Gouvernante niet tekort te zullen doen en loyaal met haar te zullen samenwerken, bood zij aan zich met hem te verzoenen. Hoewel de Raadpensionaris, volkomen verrast door deze scène, zijn koelbloedigheid bewaarde en zijn beleid punt voor punt begon te verdedigen, smolt zijn zelfvertrouwen geleidelijk weg en eindigde hij met een totale capitulatie. Niet alleen beloofde hij de Prinses, haar politiek de vrije loop te zullen laten en in de Staten van Holland de demarche bij Frankrijk niet meer te berde te zullen brengen, maar ook de Vergadering te bewegen ieder initiatief in dezen achterwege te laten, totdat Frankrijk bij monde van d'Affry zelf met een voorstel zou komen. Dit was echter nog niet alles. Hij verklaarde er zelfs mee in te stemmen, dat het antwoord van de Republiek op eventuele Franse aanbiedingen in overleg met de Engelse regering opgesteld zou worden en dat de Prinses terstond van Engeland een categorisch antwoord zou verzoeken op de vraag, wat de Republiek in de huidige omstandigheden moest doen en wat zij moest antwoorden, wanneer Frankrijk haar de neutraliteit aanbood.

Met deze afspraak leverde de Engelse partij toch wel het duidelijke bewijs van haar hulpeloosheid en haar gebrek aan politieke verbeeldingskracht. Zelfs wanneer men rekening houdt met de Franse aspiraties naar de Zuidelijke Nederlanden, zoals die in de onderhandelingen met Oostenrijk gaandeweg aan de dag zouden treden, kan men moeilijk een gevoel van ergernis onderdrukken over het doctrinarisme van de Prinses en haar raadgevers, dat er niet tegen opzag Engeland de vrije beschikking te geven over het lot en de toekomst van de Republiek en over hun beschuldiging aan het adres van de Hollandse regenten, dat dezen de Republiek aan Frankrijk wilden uitleveren. De welgezinden misten ten ene male recht van spreken, als men ziet tot welke onderdanigheid zijzelf bereid waren. De Engelse partij moet er daarom op de eerste plaats verantwoordelijk voor worden gesteld, dat de buitenlandse invloeden in de Republiek zich zo sterk konden doen gelden. Daardoor is zij tevens de hoofdschuldige aan de binnenlandse onrust en verdeeldheid, die tot aan het overlijden van de Gouvernante het meest opvallende en trieste aspect van de Verenigde Provinciën geweest is.

¹ Verslag van het gesprek door hertog aan Charles Bentinck, 20 sept. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 600.

Dat een Raadpensionaris van Holland tegenover de leiding van deze partij zo volkomen door de knieën ging, was een zielige en beschamende vertoning, temeer daar zijn positie veel sterker was dan hij zich in zijn kleinmoedigheid durfde realiseren. Maar juist zijn neiging om toe te geven aan momentele pressie maakte de verzoening voor de Prinses tot een onzekere winst. Het was licht te voorzien dat Steyn mettertijd toch weer zijn draai zou nemen, als de grote steden van Holland voortgingen met zich te onttrekken aan de leiding van het hof. Hoezeer hij met de verzoening feitelijk verlegen zat, konden Bentinck en Brunswijk lezen in een memorie, waarin hij zijn gedrag in de augmentatiekwestie trachtte te rechtvaardigen¹. Het was een verward en onsamenhangend betoog, maar er werd naar aanleiding van het verminderen van de Franse dreiging met evenzoveel woorden in gezegd, dat het de Prinses geen schade kon berokkenen, wanneer zij haar opvattingen aan de gewijzigde omstandigheden aanpaste. Het merkwaardige is nu, dat zij daartoe eerder bereid was dan de Raadpensionaris kon veronderstellen. Bepalend voor haar houding werd het antwoord dat de Engelse koning gaf op haar brief, waarvan zij de verzending op zulk een indrukwekkende wijze door Steyn goedgekeurd had weten te krijgen.

Na zijn terugkeer uit Hannover geconfronteerd met de algemene verontwaardiging over zijn subsidiepolitiek, had George II moeten berusten in de afwijzing van al zijn voorstellen. Het Parlement weigerde zelfs het inmiddels met Rusland gesloten verdrag te ratificeren. Een en ander had verstrekkende gevolgen. De orders die Yorke krachtens Holderness' belofte ontving, waren n.l. zo teleurstellend, dat hij ze niet aan de Prinses durfde tonen². Vervolgens schreef George II zijn dochter ronduit dat Engeland zich niet meer met het vasteland wilde inlaten en dat zij dus niets beters kon doen dan trachten van Frankrijk zo gunstig mogelijke condities te bedingen, echter met behoud van de verplichting tot het geven van secours ingeval van een invasie in het Britse koninkrijk³.

Dit bracht de Prinses tot de overtuiging dat het meer dan ooit haar plicht was de Republiek buiten de oorlog te houden. Angst voor die oorlog had de hertog haar al in het voorjaar verweten en die werd door

¹ 8 oct. 1755 door de hertog van Bentinck ontvangen. Ibidem, 626.

² Archives 4, II, 633. De orders kwamen erop neer dat, aangezien de Republiek onmachtig en Oostenrijk onwillig was, Engeland weigerde alleen de lasten te dragen van continentale plannen. Cf. Eldon, 21, noot 104.

³ Als pag. 292, noot 3. Dit antwoord werd door de Prinses alleen aan Bentinck en Brunswijk meegedeeld. Zij achtten absolute geheimhouding noodzakelijk, uit vrees dat de publieke opinie ernstig geschokt zou worden, wanneer de inhoud van het schrijven bekend werd.

wat zij aanzag als Englands desertie, beslist niet getemperd. Reeds na het bezoek van Holderness had Larrey de Raadpensionaris in vertrouwen gezegd, dat de gedachte aan neutraliteit de Prinses eigenlijk niet onsympathiek was¹. Ofschoon Steyn aan deze mededeling weinig waarde hechtte, hadden hij en de Gouvernante tenminste over één zaak een eensluidend oordeel: zij geloofden geen van tweeën dat Bentinck en de hertog uit het afbreken van de Britse continentale politiek de conclusie hadden getrokken, dat de Republiek geen andere weg meer openstond dan die van neutraliteit. Daarin hadden zij gelijk. Het was er verre van dat de hertog genoeg nam met de nieuwe toestand; bij zijn zoeken naar een verklaring voor Englands gedrag meende hij – dat was typerend voor hem – de constitutionele verhoudingen in dat land als de eigenlijke oorzaak te moeten aanwijzen². Het feit dat niet de koning maar de ministers voor het regeringsbeleid verantwoordelijk waren, leidde er volgens hem toe, dat Engeland gemakkelijk zijn geallieerden in de steek liet, want de ministers waren altijd geneigd de schuld van hun eigen misstappen op de bondgenoten te werpen. Hij noemde dat een ongeoorloofde, maar met deze regeringsvorm van nature samenhangende gewoonte en troostte zich met de gedachte dat de verstandhouding tussen regering en Parlement nog wel hersteld kon worden. Het was immers ook in de laatste oorlog meermalen voorgekomen, dat het ministerie binnen 24 uur tweemaal van gedachte veranderd was over het Oud Systeem.

Bentinck was al evenmin bereid om te berusten en deed weer eens een beroep op Newcastle, zijn Haagse vrienden niet in het isolement te storten. Diens antwoord was in veel opzichten impertinent en belachelijk³. Het bevatte, behalve tal van hatelijke toespelingen op het versagen van de bondgenoten, opvallende tegenstrijdigheden. Zo verzekerde de minister dat Engeland op het vasteland niets meer kon doen, om terstond daarna de eis te stellen dat er een coalitie gevormd zou worden van Oostenrijk, Spanje, de Republiek, Rusland en misschien Pruisen⁴ om Frankrijk in bedwang te houden. Het was de enorme angst van Newcastle voor een Franse invasie die hem dergelijke dwaasheden in de pen

¹ Archives 4, II, 630.

² Als pag. 292, noot 3.

³ Newcastle aan Bentinck, 16 oct. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 661.

⁴ Het idee van Newcastle om Pruisen op te nemen in de alliantie van de Zeemogendheden met Oostenrijk was niet nieuw; reeds in 1748 had hij het te berde gebracht, maar Frederik had toen geantwoord dat vuur en water niet te verenigen waren. Daarop hadden Pelham en Legge voorgesteld, terwille van Pruisen de alliantie met Oostenrijk op te zeggen, maar de koning en Newcastle waren daar volstrekt tegen. Koser, I, 463. Cf. Coxe, I, 502.

gaf; elke dag verwachtte hij een landing en alleen al de gedachte eraan deed hem beven, bekende hij Bentinck, want de blinde haat van de Fransen zou hen wel 20.000 man doen riskeren, terwijl Engeland door iedereen in de steek gelaten werd. De vraag, wie deze Franse haat had opgeroepen, ging hij wijselijk voorbij. De gechoqueeerde Bentinck constateerde slechts waardig dat Newcastle de principes van het Oud Systeem verlaten had¹.

Het contrast tussen de houding die de Prinses en haar twee voornaamste raadgevers tegenover de nieuwe situatie aannamen, is opvallend. De Gouvernante was gaan begrijpen dat de Republiek thans andere wegen moest inslaan dan de tot nu toe gevolgde, hoezeer zij ook zou falen bij haar pogingen om deze gedachte een constructieve vorm te geven. Bentinck en Brunswijk daarentegen bleven hameren op het gespleten aambeeld van de alliantie, zulks in nauwe samenwerking met Yorke, een even grote dogmaticus, die zijn minachting voor de politiek van zijn hof slechts met moeite kon bedwingen. De Prinses en de Raadpensionaris sloegen met toenemend wantrouwen de frequente bijeenkomsten gade van dit driemanschap, waarin Brunswijk en Yorke de toon aangaven. Er zou zelfs in de nabije toekomst een moment komen, waarop zij tesamen front zouden maken tegen de drie zeloten van de alliantie, een curieus vervolg op de explicatie.

De angst voor een invasie begon in de herfst de Britse regering meer en meer te beheersen, zoals de vrees voor een Franse aanval op de Oostenrijkse Nederlanden en Hannover dat in het voorjaar en in de zomer gedaan had. Geobsedeerd door het werkelijke of vermeende Franse wapengekletter had zij thans, evenmin als toen, oog voor een zekere reserve die het hof in Versailles zich oplegde en voor bepaalde aanwijzingen dat het nog altijd mogelijk was de vrede te herstellen. Zo werd b.v. het vijandig optreden van de Engelse vloot tegen Franse schepen niet met gelijke munt betaald en kwam de Franse regering er slechts aarzelend toe, stappen te ondernemen die haar positie in Europa sterker moesten maken.

Zij overwoog een subsidieverdrag met Saksen te sluiten, maar bij de Pruisische koning, die toch al zwaar ontsticht was over de onbegrijpelijke traagheid van zijn bondgenoot, viel dat niet in goede aarde. Frederik vertrouwde de Saksische keurvorst in het geheel niet vanwege diens relaties met Wenen². Voorts wilde Lodewijk XV een bijzondere

¹ Bentinck aan Newcastle, 31 oct. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 688.

² Polit. Corr. XI, 343.

ambassadeur, de hertog van Nivernois, naar Berlijn zenden om te spreken over de hernieuwing van de Frans-Pruisische alliantie die in 1756 zou aflopen en tevens om te achterhalen, wat de betekenis was van het Engels-Pruisische overleg¹. Tenslotte wilde hij ook tot klaarheid komen over de onzekere houding van de Republiek en benoemde daartoe d'Affry naast Bonnac in Den Haag. Het langzame tempo waarin deze besluiten tot stand kwamen, werd geëvenaard door dat waarin ze werden uitgevoerd. De achtergrond daarvan was, dat het Franse hof eerst de troonrede van de Engelse koning in november wilde afwachten om te zien of de gedachte aan vrede nog reden van bestaan had². Daarom werd er ook geen ernst gemaakt met de Oostenrijkse onderhandelingen en bleef Wenen gedurende het gehele najaar in het ongewisse over de Franse intenties. Maria Theresia leidde daaruit af dat het gevaar voor een aanval op de Nederlanden nog zeer reëel bleef³.

Overigens gaven de Engels-Pruisische besprekingen de Oostenrijks-Franse in omzichtigheid en traagheid niets toe. Na op de eerste toenadering van de Engelse regering enige tijd grote terughoudendheid in acht genomen te hebben, liet Frederik weten⁴ dat zij moest beginnen met enkele hangende geschillen uit de weg te ruimen en daarna met redelijke voorstellen moest komen; op zijn bekende abrupte wijze voegde hij eraan toe, dat hij aan God de taak overliet, uit de door Holderness gezonden lijvige stukken op te maken, aan wiens zijde zich het gelijk bevond in de Amerikaanse geschillen. Om de Engelsen te prikkelen liet hij hen weten dat hij eerstdaags een nieuwe Franse ambassadeur verwachtte, maar het duurde tot eind november voordat de regering in Londen, heen en weer geslingerd tussen achterdocht en geneigdheid om toe te geven, haar houding bepaald had en wel naar aanleiding van de Franse reacties op de Britse troonrede.

Deze toespraak van koning George tot het Parlement werd zodoende van beslissende betekenis. Toen zij geen enkele vredelievende aanduiding bleek te bevatten, doch slechts aankondigde dat de oorlog ter zee en in de koloniën met alle kracht zou worden voortgezet en daarbij de berichten over Engels-Pruisisch overleg bleven aanhouden, gingen in Versailles eindelijk de ogen open en realiseerde Lodewijk XV zich dat Engeland eenvoudig de oorlog wenste. Hij maakte resoluut een einde aan

¹ Ibidem, 323.

² De Broglie: *L'alliance autrichienne*, 231.

³ Maria Theresia aan Prins Karel van Lotharingen, 12 oct. en 23 nov. 1755. Gachard: *Etudes et notices historiques*, III, 246.

⁴ Polit. Corr. XI, 334.

alle dagdromen over het behoud van de vrede en besloot de uitdaging aan te nemen¹. Bij ultimatum werd van de Engelse regering de restitutie geëist van alle opgebrachte Franse schepen, plus een schadevergoeding voor de vernielde, terwijl de maarschalken Belle-Isle en Richelieu belast werden met het commando over alle strijdkrachten, respectievelijk langs de Atlantische en de Middellandse Zeekust. Deze legers ontvingen bovendien grote versterkingen. De vraag, welke instructies Nivernois precies gegeven moesten worden, waarover de Conseil lange tijd verdeeld was geweest, vormde nu geen probleem meer en de ambassadeur kreeg opdracht terstond te vertrekken. Doch deze vond goed, zich alle tijd te gunnen om de nodige voorbereidingen te treffen en dit oponthoud, gevoegd bij de ongunstige indruk die Frederik van zijn bondgenoot had, was oorzaak dat de Franse regering achter het net viste. Engeland was haar een slag voor.

In Londen had men n.l. naar aanleiding van de Franse maatregelen geconcludeerd dat nu haast geboden was en eind november was de Pruisische koning in het bezit van de langverwachte positieve voorstellen om de bestaande geschillen te beslechten. Als duidelijk blijk van vertrouwen had het Britse ministerie er een copie van het Engels-Russische subsidieverdrag bijgevoegd². Daarop bracht Frederik, die uit de troonrede opgemaakt had dat Engeland van zijn offensieve plannen op het continent afzag³, het idee van een neutraliteitsverdrag voor het hele Duitse Rijk te berde. Met uitsluiting van hertog Karel van Brunswijk werd hierover succesvol onderhandeld, zodat op 16 januari 1756 de zgn. Westminsterconventie getekend kon worden. Daarbij verbonden de contractanten zich, de vrede in het Duitse Rijk te handhaven door gezamenlijk op te treden tegen iedere buitenlandse mogendheid die daarin wilde binnendringen. Als een concessie van de Pruisische koning aan Frankrijk waren de Oostenrijkse Nederlanden van deze garantie uitgesloten.

Zoals Küntzel uitdrukkelijk vaststelt⁴, meenden de ondertekenaars van het neutraliteitsverdrag dat hun relaties met hun oude bondgenoten er niet door geschaad konden worden. Frederik had juist een uitzondering gemaakt voor de Oostenrijkse Nederlanden om Frankrijk in staat te stellen daartegen op te treden en hij achtte het een gemakkelijke taak, eventuele aspiraties van dat land tegen Hannover af te buigen naar de

¹ Muret: *La prépondérance anglaise*, 491. Ook de Broglie: *L'alliance autrichienne*, 239-240 en Waddington: *Louis XV et le renversement des alliances*, 235.

² Polit. Corr. XI, 418.

³ Küntzel: *Die Westminsterconvention*, 207.

⁴ *Ibidem*, 210.

Nederlanden. De Engelse koning kon dus gerust zijn over zijn keurvorstendom en stelde op zijn beurt Frederik op zijn gemak door de dreiging met de Russen weg te nemen. Het zwakke punt van de Westminsterconventie lag echter hierin, dat de Engelse regering zich sterk genoeg waande om mogelijke ontstemming in St. Petersburg te kalmeren, precies zoals Frederik dacht Versailles in toom te kunnen houden. In dit opzicht hebben beiden zich volkomen vergist, want de heftige verontwaardiging die de overeenkomst in Frankrijk en Rusland wekte, is van doorslaggevende betekenis geweest bij de vorming van de machtige coalitie, die Pruisen in de Zevenjarige oorlog aan de rand van de ondergang bracht¹.

Het was te voorzien dat de energieke maatregelen waartoe Frankrijk in de laatste maanden van het jaar overging, de Engelse vrees voor een invasie aanmerkelijk zou vergroten. Het feit dat de leider van de oppositie, Fox, in de regering werd opgenomen, had daarop geen invloed. Naarmate de onrust en de spanning onder het Engelse volk toenam, belandde de regering, evenals in het voorjaar, in een complete paniek. De brief van Newcastle aan Bentinck was daar al een bewijs van. Daar de eigen strijdkrachten ontoereikend waren om een landing te verhinderen, zocht het ministerie koortsachtig naar andere troepen. Hannoveranen en Hessen – het verdrag met de landgraaf was uiteindelijk toch geratificeerd – waren wel beschikbaar, maar de regering vreesde dat zij onmogelijk meer op tijd in Engeland konden arriveren². Zo kwam het denkbeeld naar voren, secours te vragen aan de Republiek.

De kwestie van het secours aan Engeland is evenals de augmentatie een cause célèbre geworden in de Republiek en een aanleiding tot felle discussies en grote verdeeldheid. De publieke opinie werd er hevig door beroerd, getuigen de talrijke pamfletten die voor- en tegenstanders het licht deden zien³. Dat is alleszins begrijpelijk, omdat Engeland en Frankrijk bij het secours rechtstreeks belang hadden en de kwestie ter sprake kwam op een tijdstip, dat het probleem van de verhouding van de Republiek tot de beide mogendheden de algemene zorg en interesse genoot. Het is daarom ook niet juist, het secours te beschouwen als het object van een meningsverschil tussen de Prinsgezinden en de Staatsgezinden. In wijde kring werden de levensbelangen van de Republiek erbij betrokken geacht en daardoor begonnen zich geleidelijk twee groeperingen te

¹ Küntzel: Die Entstehung der Coalition gegen Preussen, LXXXIV.

² Na hun aankomst, in de winter, versterkten zij de Britse kustbewaking „van Dorsetshire tot Sussex”. Charteris, 204.

³ Knuttel, 18508-18525.

vormen, die geenszins identiek waren met de oude partijen¹. Hoewel aan de met het secours samenhangende problemen in de literatuur meer-malen aandacht is geschonken², is daarbij niet altijd de differentiatie in de Engelse partij, noch het afzonderlijke aandeel van de voornaamste conferentieleden voldoende onderkend. Daarom wordt op de volgende pagina's getracht hierop wat meer licht te doen vallen.

Het defensieve verdrag van 3/13 maart 1678 vormde een van de sterkste schakels in het verbond van de Zeemogendheden. Bij verschillende gelegenheden en voor het laatst in 1728 bekrachtigd, omschreef het niet alleen de wederzijdse hulpverlening bij een vijandelijke aanval, maar gaf het ook in het vijfde artikel de aangevallene het recht, van zijn bondgenoot te eisen dat deze de aanvaller eveneens de oorlog zou verklaren. Aan deze eis moest na twee maanden worden voldaan³. Sedert de vrede van Utrecht had Engeland de Republiek om het secours verzocht, zo dikwijls de jonge Hannoveraanse dynastie in gevaar geacht werd en het ook geheel of gedeeltelijk verkregen. Dat was gebeurd in 1715, in 1719, in 1722 (doch voor de overtocht van de troepen deelde Walpole mee dat ze niet meer nodig waren), in 1729 en uiteraard in de Oostenrijkse Successieoorlog, toen Frankrijk inderdaad met de Schotse pretendent te voorschijn kwam⁴.

De oorlogsverklaring van Lodewijk XV in 1744 gaf Engeland bovendien gelegenheid, met nadruk van de Republiek de algehele naleving van het verdrag van 1678 te reclameren⁵. De Staten erkenden wel de casus foederis doch konden door de tegemoetkomende houding van Frankrijk, dat verschillende keren een neutraliteitsverdrag aanbood, niet tot de openlijke breuk met dat land besluiten. Anderzijds was de Engels-Oostenrijkse druk sterk genoeg om hen ervan te weerhouden op het voorstel van Versailles in te gaan. Frankrijk schiep tenslotte zelf de oorlogstoestand door zijn inval in Staats-Vlaanderen. Het ongelukkige verloop van de strijd deed in brede kringen in de Republiek een gevoel van onbehagen ontstaan over de verplichtingen die het verdrag van 1678 oplegde en dit onbehagen werd door de vestiging van het Erfstadhouderschap,

¹ Cf. van Huffel, 182.

² Geyl: *Gesch. v. d. Ned. Stam*, III, 16. In tegenstelling tot Blok, III, 504 en Colenbrander, I, 55 die zeer beknopte overzichten geven, is Kalshoven, 204 e.v. gedetailleerd en uitvoerig.

³ Kalshoven, 205. Wagenaar, XIV, 417.

⁴ „Overzicht van secoursen aan Engeland gegeven”. Stukken of bijlagen, behorende tot de secrete of tweede missiven van gedeputeerden ter dagvaart, I (1754-1757). G.A. Amsterdam, 47.

⁵ Wagenaar, XIX, 430 en 487.

dat immers de Engelse greep op de Republiek verstevigde, eerder versterkt dan weggenomen.

Ook de handelsbetrekkingen van de Zeemogendheden waren geregeld bij verschillende verdragen, met name bij het zgn. marinetractaat van 1674¹. Daarin werd onder meer bepaald dat, ingeval een van de partners in oorlog was, de andere geen contrabande mocht vervoeren naar de vijand van de eerste. Onder contrabande werden alleen directe oorlogsbehoeften verstaan, zodat de neutrale mogendheid vrij was met deze vijand een zeer winstgevende handel te drijven in al die artikelen, die niet tot de genoemde categorie behoorden, maar toch voor een effectieve oorlogvoering onontbeerlijk waren. Het verdrag was gesloten toen Engeland zich uit de „guerre de Hollande” van 1672 terugtrok en dat land kon er dus tot de vrede van Nijmegen ongestoord van profiteren. Waren de machtsverhoudingen tussen de Zeemogendheden in latere jaren dezelfde gebleven, dan zou de Republiek op haar beurt deze voordelen hebben kunnen plukken in de Engels-Spaanse oorlog van 1739 en in de eerste jaren van de Oostenrijkse Successieoorlog. Het overwicht ter zee dat Engeland inmiddels verworven had, was er echter oorzaak van dat dit land de neutrale handel ernstig ging belemmeren door het begrip contrabande een veel wijdere strekking te geven. Het marinetractaat was bij die gelegenheden dan ook ernstig in verdrukking gekomen en dat had in de Republiek veel kwaad bloed gezet.

Hoezeer Engeland zich door het verdrag belemmerd voelde, had niemand minder dan Newcastle nog in 1753 laten blijken. Hij had toen Yorke geschreven dat het een grondige herziening behoeftte, daar de Britse regering de neutrale scheepvaart nooit zou kunnen toestaan Frankrijk van de nodige goederen te voorzien, wanneer de Franse handel zelf lamgelegd was². Hij voorspelde bovendien ronduit dat Engeland bij een eventuele nieuwe oorlog met Frankrijk, van de Republiek de complete naleving van het verdrag van 1678 zou eisen (ter verduidelijking van dit dreigement sloot hij een afschrift van het vijfde artikel bij zijn brief in³) en wanneer zij daarin tekort schoot, zich evenmin aan dat van 1674 zou houden. Begrijpelijk genoeg bestond er in de Republiek niet het geringste animo om aan de Engelse wensen tegemoet te komen; integendeel, het verlangen naar onzijdigheid bij het jongste Engels-Franse conflict werd in belangrijke mate gestimuleerd door de verwachting, dat de

¹ Groot Placaetboek, III, 352. Cf. Colenbrander, I, 32-34.

² Archives 4, II, 269.

³ N.S.A. II 23 (VII), 848.

Republiek eindelijk de begeerde voordelen van het marinetractaat zou kunnen incasseren.

De regenten ontveinsden zich niet dat nog tal van vragen beantwoord en tal van moeilijkheden opgelost moesten worden, voordat het zover was. Op de eerste plaats moest zekerheid verkregen worden over de intenties van Frankrijk en daarom gaven zij er de voorkeur aan, vóór alles de komst van d'Affry af te wachten. Dan was er de Engelse dreiging ter zee, wanneer de Republiek het verdrag van 1678 niet nakwam. Hop, de Staatse gezant in Londen en broer van de Amsterdamse burgemeester, had al aangekondigd dat deze dreiging zeer reëel was¹, hoewel Yorke de Raadpensionaris de verzekering gaf dat de Engelse koning het marinetractaat in zijn geheel zou eerbiedigen². Doch wat was een dergelijke belofte waard in het licht van de Engelse houding gedurende de laatste oorlog?

Het was niet ondenkbaar dat de regenten zouden proberen iets bij Engeland te bereiken door bij wijze van gunst secours te verlenen, maar zij konden zich natuurlijk niet vleien met de hoop dat deze manoeuvre definitief succes zou opleveren. Zij moesten dus tijdig op andere maatregelen bedacht zijn. Er waren er onder hen wel die, ingeval van Engelse overlast ter zee, een nauwere verbintenis met Frankrijk voorstonden, maar de meerderheid, Raadpensionaris en thesaurier inclusief, begreep zeer goed dat een alliantie met Frankrijk, nog afgezien van de impopulariteit daarvan bij de gewone man, de Hollandse handel niet zou kunnen beschermen en veeleer de Republiek in de oorlog moest betrekken. Versterking van de vloot, equipage, achtte zij daarom de aangewezen politiek. Het was niet nodig, en trouwens onmogelijk, een zeemacht te vormen die het Engelse overwicht ernstig zou kunnen bedreigen, maar een paar goed uitgeruste en welbemande eskaders zouden de handel aanzienlijke beveiliging kunnen geven en Engeland doen aarzelen door al te rigoureus optreden de Republiek naar de Franse zijde te drijven³. In grote lijnen waren dit de problemen die de gemoederen in de Republiek tegen het einde van het jaar bezighielden.

¹ Res. Staten van Holland, 30 oct. 1755. Ook in Pruisen was bericht ontvangen dat Engeland van plan was neutrale schepen aan te houden en wanneer ze met contrabande geladen waren, op te brengen. Polit. Corr. XI, 319.

² Uitvoerige aantekeningen van de hertog over de maand december 1755, getiteld: „Mémoire de ce qui s'est passé de plus remarquable depuis le 10 Dec. jusqu'à la fin de l'année 1755, relativement aux négociations de Messrs. d'Affry et Yorke". N.S.A. II 23 (VII), 897.

³ Bartstra: Vlootherstel en legeraugmentatie, 31-32.

In de laatste dagen van oktober gaf Holderness Yorke opdracht, de Prinses, de Raadpensionaris en de griffier voor te bereiden op het officiële Engelse verzoek om secours; tevens moest hij vragen welke troepen zij daarvoor dachten te bestemmen. Wetend dat men in de Republiek geneigd was de Franse invasie een Engelse hersenschim te noemen – hier wreekte zich de Engelse agitatie van het voorjaar – voegde de staatssecretaris eraan toe, dat het verzoek niet eerder zou worden gedaan dan wanneer het zeker was dat een Franse landing zou geschieden. Hij kon echter niet nalaten bij Yorke te informeren of het niet mogelijk was, ongeacht de aanspraak op het secours, terstond 6 à 8.000 man van de Republiek te lenen, die zonodig vervangen konden worden door Duitse troepen in Engelse soldij, Hannoveranen of Hessen dus¹. De Prinses, aan wie Yorke dit alles overbracht, nodigde behalve Bentinck en Brunswijk ook Larrey uit zijn gedachten hierover op papier te brengen.

Sedert Larrey in 1754 begonnen was zijn voorkeur kenbaar te maken voor een verbond met de Pruisische koning in plaats van met Oostenrijk, ging de Prinses er meer en meer toe over, hem over allerlei politieke zaken te raadplegen waar hij tot dan toe buiten gebleven was en de secretaris, eens een protégé van Bentinck, greep de gelegenheid gaarne aan om zich te onttrekken aan diens leiding en zich op te werken tot een zelfstandige en gelijkwaardige adviseur van de Prinses. Het was te voorzien dat Larrey, door Charles Bentinck reeds lang gewantrouwd en door hem steevast minachtend „het mannetje” (le petit-homme) genoemd, in conflict zou komen met zijn voormalige beschermer, temeer daar zijn adviezen dikwijls totaal afweken van diens opvattingen. Bentinck vermoedde ook dat de secretaris bij de gespannen verhouding tussen de Prinses en de Raadpensionaris een rol op de achtergrond speelde; het was in elk geval een feit dat Steyn, die al eens geklaagd had dat Larrey hem probeerde te misleiden, niet het minste vertrouwen in hem stelde².

De hertog erkende in zijn geschrift³, dat er samenhang bestond tussen de bereidheid in de Republiek secours te geven en de beduchtheid voor Engels optreden tegen de neutrale handel. Hij meende dat het secours wel verleend zou worden, wanneer de kwalijkgezinden maar geen „voorwendsel” geboden werd zich daartegen te kanten. Dergelijke voorwendsels waren in zijn ogen het visiteren van Hollandse door Engelse schepen en het tot contrabande verklaren van goederen, die dat bij het verdrag van 1674 niet waren. Wanneer Engeland daartoe zou overgaan,

¹ Archives 4, II, 634. Ook N.S.A. II 23 (VII), 700.

² Archives 4, II, 627 en 631.

³ Onge-dateerd. N.S.A. II 23 (VII), 730.

achtte hij de kans niet gering dat het verzoek geweigerd zou worden. Daarom adviseerde hij, de Britse regering er omzichtig op te wijzen dat het grotendeels van haarzelf afhing, of zij het secours zou ontvangen. Het idee om meer troepen te geven dan waartoe de Republiek verplicht was, verwierp hij wegens haar militaire zwakheid en wat de samenstelling van het secours betrof, beval hij een evenredig aantal manschappen van alle nationaliteiten aan, de Schotten uitgezonderd, die hij het minst geschikt oordeelde om de Hannoveraanse monarchie te helpen verdedigen.

Opmerkelijk was in dit stuk, dat de hertog wel het verband erkende tussen het geven van secours en de Engelse houding ten opzichte van de neutrale handel, maar met geen woord repte over de eventuele invloed van toekomstige Franse aanbiedingen, waarop in Holland met zoveel spanning werd gewacht¹. Het was voor de hertog een principiële kwestie deze relatie te ontkennen en hierin vond hij Bentinck aan zijn zijde, die hevig fulmineerde tegen Larrey's voorstel, eerst met Frankrijk te spreken en naar aanleiding daarvan een beslissing te nemen over het Engelse verzoek². Bentinck verklaarde bovendien dat een goede verstandhouding met Londen, die door het prompt verlenen van secours bewerkt kon worden, het zekerste middel was om de kooplieden in de Republiek nieuwe rijkdommen te bezorgen. Er was zijns inziens geen enkele reden te vrezen dat Engeland de Republiek in de oorlog wilde betrekken³.

Deze demonstratie van naïef vertrouwen dat Engeland de Republiek rustig in het genot van haar neutrale handel zou laten, wanneer het secours maar geleverd was, was niet alleen een volkomen miskennen van het feit dat Larrey's geschrift in hoofdzaak de neerslag was van de publieke opinie in Holland, maar stond ook in krasse tegenstelling tot de realiteit van de jaren '40. Bentincks honende terechtwijzing aan het adres van Larrey⁴ was daarom geheel misplaatst.

Afgezien van de irreële omissie in Brunswijks advies waren opzet en strekking van het stuk niet van gezond verstand ontbloot. Ongetwijfeld waren de stemmen niet schaars die, zoals die van Itsma⁵, het geven van secours zonder meer afkeurden, maar de Raadpensionaris scheen de denkbeelden in Holland wel weer te geven, toen hij tegenover Fagel verklaarde⁶ dat de Republiek het secours niet kon weigeren, wanneer

¹ Kalshoven, 225.

² Archives 4, II, 637 e.v.

³ Ibidem, 643-644.

⁴ Ibidem, 640.

⁵ Bentinck aan hertog, 19 nov. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 746.

⁶ Aantek. hertog, 2 dec. 1755. Ibidem, 806.

Frankrijk werkelijk een invasie in het Britse koninkrijk zou ondernemen, op voorwaarde echter dat Engeland geen inbreuk maakte op het verdrag van 1674. Hij voegde eraan toe – en dat bewees de evolutie in zijn denken sedert het voorjaar, toen hij nog wel bereid was het secours krachtens het verdrag van 1678 te verlenen – dat de Republiek evenmin haar verplichtingen hoefde na te komen, als Engeland het verdrag van 1674 zou schenden. Dat was duidelijke taal, maar daarmee verbruide de Raadpensionaris het opnieuw bij de Prinses en wel zo grondig, dat haar eerste gedachte was te proberen hem ten val te brengen. Het niet nakomen van de verplichtingen jegens Engeland vond zij niet alleen op zichzelf onwaardig, maar zou immers ook tot een breuk met dat land kunnen leiden en een dergelijke gevolgtrekking uit een ontwijkend of negatief antwoord van Londen durfde zij evenmin aan als de hertog, bij wiens advies zij zich in voorzichtige termen aansloot¹.

De vrees, naar de ene of andere zijde een stap te ondernemen die het oorlogsgevaar dichterbij kon brengen, gevoegd bij haar wantrouwen jegens iedereen met uitzondering misschien van Larrey, maakte haar overigens zo onzeker, dat zij tot volkomen tegenstrijdige reacties kwam. Yorke ontving n.l. de opdracht een snel en duidelijk antwoord te verzoecken op de vraag, of de Engelse koning ingeval van een Franse landing kon rekenen op het bij verdrag vastgestelde secours. Op aanraden van Bentinck en Brunswijk² wendde de gezant zich niet rechtstreeks tot de Staten Generaal, maar kleepte het verzoek in de vorm van een nota, die hij op 4 december de Prinses aanbood³.

Zoals zij in haar radeloosheid bij Bentinck en Brunswijk steun gezocht had tegen Steyn, liep zij nu met de nota, die immers uit de evenzeer gewantrouwde hoek van het driemanschap kwam, naar de Raadpensionaris, die er terstond een met Londen afgesproken spelletje in zag om de Republiek te dwingen zich over de geldigheid van het verdrag van 1678 uit te spreken. Hij zal niet nagelaten hebben de Prinses duidelijk te wijzen op de inhoud van het vijfde artikel en het gevolg was dan ook, dat zij de hertog driftig voor de voeten wierp dat de nota een doorgestoken kaart was, met de bedoeling de Republiek in de oorlog te betrekken. Het scheelde niet veel of het was met de impulsieve veldmaarschalk, die hevig verbolgen was over deze verdachtmaking, tot een klinkende scène gekomen⁴.

¹ Ibidem, 731.

² Archives 4, II, 650, noot 1.

³ Ibidem, 648.

⁴ Als pag. 305, noot 2.

Ook voor de thesaurier was het een uitgemaakte zaak dat de strekking van de nota geen andere was dan die de Prinses en de Raadpensionaris erin zagen¹. Desondanks was hij in principe wel bereid het secours te verlenen maar niet zonder een augmentatie en, aangezien er geen schijn van kans bestond dat die zou slagen, gaf hij de Prinses in overweging er bij de Engelse regering op aan te dringen, het verzoek om secours terwille van de militaire zwakheid van de Republiek achterwege te laten. De Prinses scheen daar wel iets voor te voelen maar de hertog dreef haar weer in het nauw door te vragen, of zij dan de enige moest zijn die haar vader het secours zou weigeren, daar iedereen blijkbaar geneigd was het te geven. Heftig repliceerde zij dat de alliantie een hersenschim was en dat zij voldoende onderscheidingsvermogen bezat om in te zien, dat haar eerste zorg het welzijn van haar huis en de Republiek moest gelden en daarna pas Engeland². Op voorstel van de griffier werd tenslotte besloten de Raadpensionaris de voornaamste leden van de Staten van Holland te laten polsen over de nota van Yorke, hoewel Steyn nuchter opmerkte dat de gezant geen antwoord zou krijgen alvorens de Staten gehoord hadden wat d'Affry had aan te bieden. Wat de augmentatie betrof, vond hij dat een behoorlijke neutraliteitsverklaring van Frankrijk daar wel tegen opwoog³.

D'Affry kwam eindelijk, 8 december, in Den Haag aan, vervoegde zich aanstonds bij de Raadpensionaris en gaf hem op schrift wat hij order had mondeling de Staten Generaal voor te houden. Dat was voorlopig niets anders dan de vraag, welke houding de Republiek dacht aan te nemen wanneer de oorlog zou uitbreken en of zij bereid was de garantie van het vredesverdrag van Aken na te komen. Steyn bracht het stuk in de Staten van Holland en vervolgens ging de Vergadering voor een paar weken uiteen om de leden de nodige instructies te laten halen. Dat Frankrijk geen aanbiedingen en zelfs geen voorstellen deed, wekte na het maandenlange wachten in de Hollandse steden ernstige teleurstelling⁴, maar stemde Bentinck, Brunswijk en Yorke tot grote voldoening. Hun voornaamste doel was thans te zorgen, dat het secours verleend zou worden en het schorsen van de Hollandse Vergadering was voor hen een

¹ Aantek. hertog over de conferentie van 5 dec. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 821.

² Andere aantek. hertog, 5 dec. 1755. Ibidem, 824.

³ Aantek. hertog, 7 dec. 1755. Ibidem, 828.

⁴ Kalshoven, 228.

welkome gelegenheid de Engelse regering voor te houden, dat het nu meer dan ooit de tijd was om Yorke door middel van duidelijke en positieve orders tot een krachtmeting met d'Affry in staat te stellen. Tot hun ontsteltenis en wanhoop reageerde Londen echter niet op hun dringende aansporingen en nadat reeds veel van de kostbare tijd verlopen was, meldde één van Holderness' secretarissen dat de minister niets van belang te schrijven had¹.

De terughoudendheid, waarmee Frankrijk de Republiek blijkbaar wilde dwingen de eerste stap te doen, noodzaakte de regenten hun wensen nader te precisieren en het werd spoedig duidelijk dat zij, zoals de Raadpensionaris reeds gezegd had, eerst bepaalde afspraken met Frankrijk wilden maken alvorens zich uit te spreken over de nota van Yorke. Bovendien schenen zij de hoop te koesteren, een eventuele neutraliteitsverklaring te kunnen gebruiken om Frankrijk tot concessies te bewegen. Naar de mening van de thesaurier moesten de Staten, behalve de onzijdigheid van de Oostenrijkse Nederlanden, ook de toezegging eisen dat de Franse regering niet zou overgaan tot een landing in het Britse koninkrijk of de Schotse pretendent ten tonele zou voeren, teneinde de Republiek niet tot het geven van secours te dwingen. Hij kende echter de werkelijke verhoudingen voldoende om te verzuchten dat de Staten er wel in zouden moeten berusten, als Frankrijk deze verlangens negeerde. De Raadpensionaris uitte zich minder duidelijk doch scheen genoeg te willen nemen met neutraliteit voor de Republiek alleen. Wel gaf hij de wenselijkheid toe dat ook de Oostenrijkse Nederlanden daarin opgenomen konden worden².

De magistraat van Haarlem verlangde hetzelfde als Steyn, „mitsgaders een goed commercietractaat”, maar wilde van secours niets weten, ook al zou de casus foederis bestaan³. Gematigder was Hop van Amsterdam, die met het oog op de handelsbelangen de relaties met Engeland niet in gevaar wilde brengen⁴. Dit was echter niet meer dan zijn particuliere mening, want de grote steden, met uitzondering dan van Haarlem, schoven een deliberatie over de nota van Yorke voorlopig op de lange baan. Zo werd tegen het einde van het jaar in de omgeving van de Prinses,

¹ Als pag. 305, noot 2.

² Ibidem.

³ Pensionaris Gilles aan Steyn, 15 dec. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 853.

⁴ Blijkens een wat later gevoerd gesprek met Bentinck. Archives 4, II, 660.

evengoed als in de kleinste stad van Holland, intensief beraadslaagd over de wijze waarop de Republiek haar talrijke belangen tegen de onderscheidene gevaren het best kon beschermen. Onzekerheid en twijfel schiepen daarbij een bepaald gespannen sfeer en juist op dat moment kwam er een eigenaardig element in het spel.

De hertog liet n.l. op 14 december Bentinck, de Raadpensionaris en de Prinses onder belofte van geheimhouding een geschrift zien, dat hij de avond tevoren via een „canal sur” had ontvangen, zoals zijn aantekeningen meedelen¹. Het bevatte de voornaamste punten van d’Affry’s instructie. In strijd met haar belofte sprak de Prinses er toch met Larrey over, waarop de hertog hem ook het stuk liet lezen. Hij achtte zich toen verplicht Fagel er eveneens inzage van te geven², maar alleen Bentinck en de Raadpensionaris bood hij ongevraagd een copie aan. De instructie schreef d’Affry voor, de Staten te betuigen dat de Franse koning hun gunstig gezind was, dat Engeland als agressor geen beroep kon doen op de verdragen en dat de allianties met Engeland voor de Republiek over het algemeen zeer schadelijk, die met Frankrijk daarentegen voordelig waren. De gezant moest hen voorts de hernieuwing van het handelsverdrag van 1739 in het vooruitzicht stellen, op voorwaarde dat de Republiek neutraal zou blijven. Hij mocht de neutraliteit niet aanbieden doch moest de Staten erom laten verzoeken. Daartoe diende hij samen te werken met de „welgezinden”, d.w.z. de republikeinen, met wie correspondentie bestond.

Zodra de Republiek haar verlangen naar onzijdigheid openlijk te kennen zou geven, moest hij verklaren dat de koning bereid was die onder de volgende voorwaarden te erkennen:

- 1°. dat zij niet tot augmentatie zou overgaan,
- 2°. geen nieuwe verdragen zou sluiten met andere mogendheden, zolang de neutraliteit zou duren,
- 3°. als onderpand daarvoor zolang een vesting aan Frankrijk moest afstaan ter keuze van de koning,
- 4°. haar Zwitserse regimenten in één garnizoen zou onderbrengen, waar deze troepen een eed aan de koning moesten afleggen, niet tegen Frankrijk te zullen dienen.

¹ Als pag. 305, noot 2.

² Fagel, die geen copie van de hertog kreeg, noteerde de inhoud van het bericht uit zijn hoofd waardoor zijn tekst enkele onbeduidende afwijkingen vertoont van het origineel. Fagels stuk in A.R.A.arch. Fagel, 1213; Brunswijks stuk in N.S.A. II 23 (VII), 844.

Het was d'Affry verboden de voorwaarden aan de „welgezinden” en aan Bonnac mee te delen.

Tenslotte werd hem nog opgedragen in correspondentie te blijven met zijn ambtgenoot in Zwitserland, de Chavigny, die met hem zou samenwerken om de Zwitserse troepen in dienst van de Republiek zoveel mogelijk afbreuk te doen. Deze instructie, afkomstig van de abbé de la Ville, die in vroegere jaren op de ambassade in Den Haag en thans op het ministerie van buitenlandse zaken werkzaam was, was d'Affry op 23 november ter hand gesteld. Op zijn vraag, hoe hij zich tegenover de Prinses moest gedragen, was hem de 26e schriftelijk meegedeeld, dat hij voor haar tot nader order alle mogelijke égards moest hebben, zich voorlopig niet in een of andere interne zaak mocht mengen, doch zijn gedrag moest regelen in overleg met de „welgezinden”.

Vergelijkt men echter dit stuk met de instructie, zoals die gedeeltelijk bij Colenbrander en Coquelle, en volledig in het „Recueil des instructions” voorkomt¹, dan vallen terstond talrijke verschillen op. De laatste blijkt niet alleen getekend te zijn door Rouillé², maar ook de vier voorwaarden in het geheel niet te bevatten. Wat er wel in gezegd wordt is, dat Frankrijk alleen voor de Republiek en niet voor de Oostenrijkse Nederlanden eventueel neutraliteit kon toestaan; de Republiek zou daarin uiteraard ook Maastricht en Namen opgenomen willen zien, doch d'Affry moest er dan op wijzen dat de koning misschien gedwongen zou zijn, zijn vijanden in Hannover op te zoeken en dat het voor de operaties en de terugtocht van zijn troepen van het grootste gewicht was, als hij de beide steden in zijn bezit had. De gezant zou de Staten Generaal alle waarborgen moeten geven die zij redelijkerwijs konden verlangen, dat de vestingen onmiddellijk na de vrede aan de Republiek teruggegeven zouden worden; misschien zou de koning hun bij wijze van hypotheek twee steden in Frankrijk kunnen aanbieden, maar zonder nadere positieve orders mocht d'Affry zich daarover niet uitlaten³. Kreeg hij de indruk dat de Republiek er nooit in zou toestemmen Maastricht en Namen, of tenminste de eerste stad, tijdelijk aan Frankrijk af te staan, dan zou het onvermijdelijk zijn van de Staten Generaal de meest preciese en plechtige belofte te eisen, dat de garnizoenen een absolute neutraliteit in acht zouden nemen.

Verder moest d'Affry door geduldige arbeid de Republiek tot on-

¹ Colenbrander, I, 371; Coquelle: *La Hollande pendant la guerre de sept ans*, 334-335; *Recueil des instructions*, 237-263.

² *Recueil*, 228.

³ *Ibidem*, 257.

zijdigheid trachten te bewegen, waarbij de koning genegen was als speciale concessie het gedeeltelijke herstel van het handelsverdrag van 1739 toe te staan. De werkzaamheden in Duinkerken moest de gezant uitleggen als het treffen van voorzorgsmaatregelen tegen het Engelse optreden ter zee, in de koloniën en eventueel ook in Europa; hij kon eraan toevoegen dat alle Franse activiteit van dien aard de Republiek au fond onverschillig moest laten¹. De rest van de instructie ried hem grote behoedzaamheid aan bij het aanknopen van relaties in de Republiek en droeg hem in algemene termen op, de Engelse partij tegen te werken doch op goede voet te blijven met de Prinses.

Het opvallende verschil in toon en inhoud tussen de beide stukken maakt het onmogelijk te veronderstellen, dat zich naast de officiële instructie in de archieven van het Franse ministerie van buitenlandse zaken nog een tweede bevindt, die dan aan de aandacht van Colenbrander, Coquelle en van de uitgevers van het „Recueil” ontsnapt moet zijn. Beziet men het door de hertog meegedeelde exemplaar wat nader, dan blijkt het uitzonderlijk nauwkeurig te passen in het propagandistische raam van de Engelse partij, die voor het mislukken van de augmentatie niets anders dan Franse invloed verantwoordelijk kon stellen en die er vast van overtuigd was dat de Staatsgezinden, de republikeinen, intieme relaties onderhielden met de Franse gezant en zijn aanwijzingen blindelings volgden. Bepaald zonderling is de eis, dat de Republiek voor de duur van de neutraliteit geen verdragen met andere mogendheden mocht sluiten, terwijl de Franse politiek nog in het nabije verleden geopereerd had met het denkbeeld van een liga van neutrale zeevarende landen, zoals de Republiek, Denemarken en Zweden, om de Engelse hegemonie te fnuiken. Bijzonder vreemd is voorts de kwestie van de Zwitserse regimenten, die eerst een eed aan de Franse koning zouden moeten afleggen alvorens ze door d’Affry en de Chavigny geruïneerd zouden worden.

De conclusie dringt zich als het ware op, dat de zgn. instructie, die de hertog beweerde door een betrouwbaar kanaal te hebben ontvangen, een verzinsel is, afkomstig uit kringen die zich door hun vrees voor, en vooringenomenheid jegens Frankrijk verraden als Engelse partijgangers en dat hun bedoeling met het stuk geen andere geweest is, dan, temidden van de talrijke en veelal tegenstrijdige opvattingen in de Republiek over het antwoord aan d’Affry en Yorke, druk uit te oefenen op bepaalde personen en wel met name op de Raadpensionaris. De wijze waarop de hertog van het stuk gebruik maakte, kan dit alleen maar bevestigen. Waarom

¹ Ibidem, 261.

gaf hij Bentinck en Steyn ongevraagd een copie en had de Prinses er een kunnen krijgen, wanneer ze erom gevraagd had, zoals zijn aantekeningen vermelden? Het aanbod aan Bentinck laat zich uit motieven van vriendschap en samenwerking verklaren, maar dat aan Steyn bewijst, hoeveel prijs de hertog erop stelde dat deze goed nota nam van de instructie. Hij had echter bitter weinig succes met zijn manoeuvre, want de Raadpensionaris trok de authenticiteit van het stuk onmiddellijk in twijfel¹ en het feit dat Bentinck het niet nodig vond de ontvangst van een dergelijk important geschrift in zijn aantekeningen te vermelden, doet vermoeden dat hij er evenmin enige waarde aan toekende.

Toen de hertog ermee bij de Prinses kwam, was haar eerste reactie niet een commentaar op het stuk of een navraag naar de herkomst ervan, doch een heftige tirade op de nota van Yorke en een herhaling van haar vroegere beschuldiging dat de hertog gemene zaak met hem maakte. Een duidelijker bewijs van haar wantrouwen was niet denkbaar en het was dan ook zeer begrijpelijk dat zij er terstond met Larrey over sprak en hem naar de hertog stuurde om de instructie in te zien; klaarblijkelijk wilde zij het oordeel vernemen van de enige persoon in wie zij op dat moment vertrouwen stelde. De secretaris uitte geen twijfel aan de echtheid van het stuk, maar vond dat het niets nieuws bevatte².

Rest nog de vraag, wie de auteur ervan was, een tamelijk overbodige vraag, omdat alleen de hertog en Yorke ervoor in aanmerking kunnen komen. Immers, wanneer de eerste zelf te goeder trouw was, zou er voor hem geen reden zijn geweest het „canal sur” te verzwijgen, met name niet tegenover Bentinck³. De passage over de Zwitsers – men kent Brunswijks voorkeur voor deze troepen – doet vermoeden dat het stuk van zijn hand is, doch daar staat tegenover dat ook Yorke een militair was – hij had de rang van kolonel – en dat Larrey hem er al eens van had beschuldigd, dikwijls gezantschapsberichten te verzinnen⁴. Larrey kende Yorke heel goed, doordat hij veel met hem had samengewerkt in de barrièrekwestie. Het meest waarschijnlijke is echter dat Brunswijk en Yorke in onderling overleg het stuk hebben opgesteld, zoals de Prinses al dadelijk te kennen had gegeven.

Waardiger dan het manipuleren met een gefingeerd bericht was de

¹ De hertog repliceerde dat Steyn uit het verloop van de onderhandelingen van d’Affry zou kunnen opmaken of het bericht juist was of niet. Als pag. 305, noot 2.

² Ibidem.

³ Brunswijk verzocht Bentinck hem te excuseren dat hij het kanaal niet noemde waardoor het bericht in zijn bezit was gekomen. Ibidem.

⁴ Nijhoff, 56.

inspanning die Bentinck zich getroostte om verder uitstel te voorkomen en een snelle, gunstige beslissing over de nota van Yorke te bewerken. Hij voerde talrijke gesprekken met de Raadpensionaris, die in zoverre verhelderend werkten dat Bentinck het definitieve einde van zijn vroegere overwicht op Steyn moest constateren¹, arrangeerde een onderhoud met burgemeester Hop² en wendde zich via Borssele tot de Zeeuwse Raadpensionaris van Citters. De laatste betuigde wel zijn instemming met alles wat Bentinck schreef over de verplichtingen van de Republiek aan Engeland, maar vond toch dat zij die onmogelijk kon nakomen vanwege de daaraan verbonden risico's; van Citters verklaarde als de dood zo bang te zijn voor een nieuwe oorlog, zeker nu de Prins nog minderjarig was. Het laatste woord spraken natuurlijk de Zeeuwse financiën³.

Larrey informeerde, waarschijnlijk op last van de Prinses, naar de ideeën van de leidende figuren in Gelderland. De burggraaf van Nijmegen, van Lynden van Hemmen, bracht een advies uit dat, naar zijn zeggen, de mening vertolkte van de kwartieren Nijmegen en Zutphen en dat nagenoeg overeenkwam met die van Steyn: onzijdigheid, geen erkenning van de casus foederis doch secours verlenen bij wijze van gunst. De landdrost van de Veluwe, Schimmelpenninck van der Oye, beweerde echter namens zijn kwartier dat de Republiek geen secours moest geven, daar het leger geen 6.000 man kon missen en de Staten tot elke prijs moesten vermijden Frankrijk te provoceren⁴. Hij ried de Prinses aan, de Engelse regering in vage en algemene termen te antwoorden⁵, maar Larrey, die de landdrost timiditeit verweet, ondersteunde krachtig het voorstel van de burggraaf⁶.

Alle tot dan toe gehouden besprekingen waren slechts van informele aard geweest en bij de heropening van de Hollandse Statenvergadering bleken dan ook verschillende deputaties, waaronder die van Amsterdam, nog steeds geen instructies te hebben. De zitting werd daarop verdaagd tot na nieuwjaar. Alleen Friesland, dat ook inzake de augmentatie een onverwacht initiatief getoond had, was gereed met een ontwerp-resolutie. Daarin werd het bestaan van de casus foederis ontkend en wat het secours betrof, een subtiële onderscheiding gemaakt tussen een invasie in

¹ Aantek. Bentinck, 24 dec. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 873

² Archives 4, II, 658 en 669.

³ Borssele aan Bentinck met van Citters' antwoord, 23 dec. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 884.

⁴ Verslag van een gesprek van Larrey met van Lynden van Hemmen en Schimmelpenninck van der Oye, 30 dec. 1755. N.S.A. II 23 (VIII), 912.

⁵ Schimmelpenninck van der Oye aan Prinses, 1 jan. 1756. Ibidem, 914.

⁶ Larrey aan Prinses, 1 jan. 1756. Ibidem, 915.

Engeland zonder meer en een poging van Frankrijk, de pretendent op de Engelse troon te brengen en het katholicisme in te voeren. Slechts in het laatste geval wilde Friesland het secours toestaan¹.

Het moet de Prinses tot nadenken gestemd hebben, dat zowel van Lynden van Hemmen als Larrey het standpunt van de Raadpensionaris bleken te delen en dit temeer, daar de conferentie door het wederzijdse wantrouwen van de leden reeds lang niet meer fungeerde als advies-college. Een gesprek met Steyn leverde als resultaat op, dat de Prinses aarzelend met zijn zienswijze instemde². Zij waren het er verder over eens dat het in het algemene belang en derhalve dringend noodzakelijk was de samenwerking in de conferentie te herstellen³. In haar ijver om dit goede voornemen in daden om te zetten, wilde de Prinses nog op kerstavond de leden bijeen roepen, maar Bentinck en Brunswijk verzetten zich daartegen, omdat zij in de gehaastheid van de Prinses een manoeuvre zagen om de opvatting van de Raadpensionaris te doen prevaleren. Bovendien hadden zij met Yorke afgesproken, een bijeenkomst van de conferentie zolang te verhinderen, tot de gezant nieuwe orders ontvangen had, die hij nog voor de jaarwisseling verwachtte. Natuurlijk kregen zij van de Prinses en de Raadpensionaris te horen, dat zij het waren die een constructief beleid onmogelijk maakten, maar Yorke kwam zijn vrienden te hulp en hield de Prinses voor, dat een conferentie over het door Steyn geïnspireerde antwoord op zijn nota beter achterwege kon blijven, want een dergelijk stuk zou hij nooit accepteren. Hij noemde het een poging, door middel van 6.000 man secours van Engeland de herroeping van het verdrag van 1678 en de integrale uitvoering van dat van 1674 te verkrijgen en voegde eraan toe, dat hij niet een antwoord namens de conferentie doch namens de Staten verwachtte.

Zijn commentaar wierp de Prinses terug in haar vroegere verwarring en onzekerheid over de kardinale vraag, of Engeland met het verzoek om secours al dan niet beoogde de Republiek in de oorlog te betrekken. Yorke noch iemand anders kon dit probleem oplossen, om de eenvoudige reden dat zijn regering er zelf geen bepaald vast denkbeeld

¹ Als pag. 305, noot 2. De hertog had dit vernomen van Larrey, die met Itsma de resolutie besproken had.

² Zij had Steyn door tussenkomst van Larrey reeds haar medewerking aan neutraliteit laten beloven. Als pag. 315, noot 1.

³ Voor het volgende pag. 305, noot 2.

over had. Weliswaar was de worsteling tussen de „nationale” partij van Fox, Cumberland en Pitt, die een energieke oorlogvoering ter zee en in de koloniën verlangde, en de „continentale” Whigs, de koning, Newcastle en Holderness, reeds in grote lijnen beslist in het voordeel van de eerste, maar de Britse politiek bleef toch bij vlagen een neiging naar een coalitieoorlog op het vasteland vertonen, waardoor ze in het buitenland de indruk wekte van inconsistentie en labiliteit. Burgemeester Hop maakte Bentinck daarop attent¹. Zo gebeurde het, dat na de ontvangst in Londen van een tweede Frans ultimatum, waarin een nieuwe Engelse weigering tot onmiddellijke resitutie van alle opgebrachte schepen een oorlogsverklaring werd genoemd², Holderness terstond aan Yorke schreef dat de Engelse koning van de Republiek de algehele naleving van de verdragen zou vorderen³, terwijl de gezant een week later van zijn vader, kanselier lord Hardwicke, moest vernemen dat de koning niet meer dan de 6.000 man secours zou verzoeken, dat de Republiek niet hoefde te vrezen tot deelname aan de oorlog gedwongen te worden en dat zij een dwaasheid beging met eraan te twijfelen of Engeland het marinetractaat zou eerbiedigen⁴.

Het was een waardig besluit van een veelbewogen jaar, toen de Franse gezanten op 31 december hun eerste gezamenlijke stap deden door de inhoud van de nota, die de Raadpensionaris reeds terstond na de aankomst van d’Affry ontvangen had, officieel ter kennis te brengen van de Staten Generaal⁵.

¹ Archives 4, II, 670.

² Muret: La prépondérance anglaise, 491.

³ 23 dec. 1755. N.S.A. II 23 (VII), 893. Het is dus niet juist dat Engeland slechts de 6.000 man secours vroeg, zoals Kalshoven zegt, 228-229.

⁴ Als pag. 305, noot 2.

⁵ Res. Staten Generaal, 31 dec. 1755.

Hoofdstuk VI

HET JAAR 1756

Het begrip „raison d'Etat, Staatsräson" heeft in de rationalistische literatuur van de 18e eeuw een ruimere inhoud dan die van norm en toetssteen voor de buitenlandse politiek van de vorstelijke kabinetten; dat het desondanks in moderne historische studies veelal uitsluitend in de laatste betekenis wordt gebruikt, is waarschijnlijk toe te schrijven aan de spectaculaire gevolgen, die zijn toepassing op het terrein van de Europese staatkunde heeft gehad. Het is niet overdreven te beweren dat de tweede helft van die eeuw, meer bepaald de periode tussen de Pruisische verovering van Silezië en de laatste Poolse deling, een tijd was van ongebreidelde machtspolitiek. Het jaar 1756 liet dit wel zeer duidelijk zien.

Niet alleen kregen toen de veranderingen die het staatkundige beeld eerder was begonnen te vertonen vaste gestalte door de „renversement des alliances", maar ook werd de langverwachte oorlog een feit door Frederiks aanval op Saksen. Engeland en Frankrijk, Pruisen, Oostenrijk en Rusland waren van stonde af aan bij deze strijd betrokken; andere staten namen er in een later stadium aan deel. Dat was het geval met verschillende Duitse vorstendommen, met Zweden en tenslotte met Spanje. De Republiek daarentegen bood met succes weerstand aan alle pogingen, binnen- en buitenlandse, om de neutraliteit weer ongedaan te maken, die zij officieel afkondigde, toen het verdrag van Versailles een gewapend optreden van Frankrijk tegen de Zuidelijke Nederlanden onmogelijk had gemaakt. De buitenlandse druk – van Pruisen en Engeland – was niet onbedenkkelijk, maar veel gevaarlijker was de dikwijls achter de schermen gevoerde activiteit van hen, die de Republiek een „systeem" wilden opdringen, oud of nieuw, waarbij zij er wel voor zorgden die activiteit zoveel mogelijk te coördineren met de pressie van buitenaf. Onder hen

nam de hertog van Brunswijk een voorname, zo niet de voornaamste plaats in. Zijn uitgebreide correspondentie en zijn gedetailleerde aantekeningen bieden niet alleen meermalen instructieve gegevens over personen en toestanden, doch werpen ook een helder licht op zijn houding tegenover de gewichtige evenementen, die er in de loop van dit jaar en de volgende plaats vonden.

Wat zijn aantekeningen betreft, is er een opmerkelijk verschil te constateren met die van Bentinck. Uitingen van gekwetste trots komen in beide voor, maar Bentincks notities getuigen over het algemeen van een bredere ontwikkeling en een ruimere geest. Hij geeft soms een zekere beschouwing ten beste en formuleert bepaalde problemen zuiver alvorens er na een logisch gevoerd betoog zijn conclusies uit te trekken. Zijn positie bracht bovendien met zich mee, dat hij oog had voor aspecten van het politieke leven in de Republiek die zijn vriend ontgingen of waar deze de betekenis niet van begreep, en dat hij aarzelingen kende die voor de ander niet bestonden. Brunswijks geschriften daarentegen dragen veel meer het kenmerk van een journaal, een opsomming van voorvallen en berichten, dikwijls zonder enig verband bijeengezet; in zijn redenering is hij beperkter en eenzijdiger. Daardoor valt het ook te verklaren, dat hij zijn oordeel over belangrijke aangelegenheden doorgaans sneller gevormd had dan Bentinck.

Onder de „affaires générales” die Brunswijk in zijn journaal over december 1755 vermeldde, had het verloop van de secourskwestie uiteraard de voornaamste plaats ingenomen en ook in een nieuwe serie aantekeningen over de volgende maand bleef dit onderwerp zijn aandacht bezig houden¹. Hij begon met op te merken, het optimisme van Bentinck niet te kunnen delen, die een enthousiast verslag gedaan had van een ontmoeting met burgemeester Hop. Volgens de hertog had Hop zich duidelijk gereserveerd getoond en had Bentinck daarom niet verstandig gehandeld met zich openlijk uit te spreken. Hij werd in die mening versterkt door een bezoek van de thesaurier, die er zijn verwondering over liet blijken dat zijn neef zich tot die samenkomst geleend had. Als terloops vertelde hij dat er onder de Amsterdamse magistraten grote afgunst en jalouzie heerste en dat zijn neef, die geen regerend burgemeester meer was, voortdurend vreesde zich door te intensieve bemoeienis met de staatszaken te compromitteren. Daardoor werd hij gedwongen tot grote terughoudendheid en behoedzaamheid, met name in zijn contact met personen uit hofkringen.

¹ „Memoire de ce qui s'est passé de plus remarquables dans le mois de Janvier 1756 à l'égard des affaires générales”. N.S.A. II 23 (VIII), 988.

Overigens was de thesaurier met een andere bedoeling bij de hertog gekomen dan om te converseren over Bentincks relaties met Amsterdam. Hop beweerde dat de onmacht van de conferentie om een vaste politieke gedragslijn te ontwerpen hem ertoe had aangespoord, zijn krachten eens te beproeven op een ontwerp van een antwoord aan Frankrijk, dat in staat was alle partijen in de Republiek vrijwel te bevredigen. Hij meende dat dit helemaal niet zo moeilijk was en legde de hertog het resultaat van zijn overpeinzingen voor. Het was een kort geschrift, waarin H.H.M. verklaarden, dat zij zorgvuldig zouden vermijden zich te mengen in de bestaande geschillen, de vriendschap van de Franse koning bleven nastreven en zich vleiden met de gedachte, dat hij de handel en de scheepvaart van hun onderdanen evenals het grondgebied van de Republiek en de Oostenrijkse Nederlanden zou ontzien. Zij spraken tenslotte de hoop uit dat hij de oorlog niet naar Engeland en Ierland zou overbrengen, aangezien de Republiek om verschillende redenen daarin rechtstreeks geïnteresseerd zou zijn¹.

De hertog gaf na enige aarzeling zijn instemming met dit ontwerp te kennen, overwegend dat er voor het ogenblik niets beters te verwachten viel en dat Engeland er zich onder de huidige omstandigheden wel mee tevreden zou stellen. Bovendien zou het antwoord zeker een sterkere pro-Franse strekking bevatten, wanneer de Raadpensionaris het tenslotte moest opstellen. Brunswijk wilde alleen de passage over de handel en de scheepvaart geschrapt zien, omdat een discussie met Frankrijk over de veiligheid van de Staatse vlag slechts moeilijkheden met Engeland kon veroorzaken. De thesaurier weigerde echter daarop in te gaan.

Na diens vertrek deelde de hertog terstond alles mee aan Bentinck en Yorke, doch bij de laatste vond hij weinig gehoor. De gezant was in een bijster slecht humeur. Sedert Bonnac en d'Affry hun nota aan de Staten Generaal hadden overgegeven, zat hij op hete kolen. Hij verdacht de Raadpensionaris ervan, deze stap met de beide Fransen te hebben afgesproken om de deliberaties over hun affaire op gang te brengen vóór die over het informele Engelse verzoek en in een onderhoud met Steyn, onmiddellijk daarna, had hij hem, volgens zijn eigen bekentenis, zelfs grofheden toegevoegd². Tegenover Bentinck en Brunswijk merkte hij bitter op, dat hij op hun aanraden niet tot een officiële stap bij de Staten

¹ Archives 4, III, 5, noot 1.

² Als pag. 319, noot 1. De Raadpensionaris liet in zijn verslag van dit gesprek nergens blijken dat het tot een woordenwisseling met Yorke was gekomen. Archives 4, III, 1, noot 2.

Generaal was overgegaan maar zich eerst tot de Prinses had gewend, die hem nu al een maand lang op antwoord liet wachten. Maar hij gaf hun de verzekering, niet lijdelijk te zullen toezien dat het Franse verzoek voor het zijne in behandeling kwam; hij zou eveneens, en wel terstond een audiëntie bij H.H.M. aanvragen. De beide anderen gaven te kennen dat zij hem dit plan niet langer ontrieden, al was het slechts omdat de besprekingen over het antwoord aan Frankrijk erdoor verward zouden worden. Zij verlangden echter wel dat hij eerst de Prinses van zijn voornemen op de hoogte zou brengen. De gezant gaf daaraan gehoor en berichtte vervolgens zijn vrienden dat hij er op haar aandrang in toegestemd had nog een paar dagen te wachten om haar de gelegenheid te geven de conferentie te raadplegen.

Deze conferentie, op 6 januari¹, demonstreerde opnieuw de grote onderlinge verdeeldheid tussen de leden. De Raadpensionaris drong op spoed aan, daar de Staten van Holland de 14e weer bijeen zouden komen en deelde verder mee zijn advies gereed te hebben. De Prinses nam het op voor Yorke die, naar ze zei, al te lang in het onzekere was gelaten en die om zijn houding wel enig respect verdiende. Voor Steyn was dat echter olie op het vuur en hij repliceerde boos dat Yorke maar moest doen wat hij wilde. Hop en Brunswijk trachtten hem te kalmeren en na enige discussie maakte de thesaurier bekend, dat ook hij een ontwerp op schrift had gesteld. Besloten werd, de beide stukken in een volgende bijeenkomst te bespreken en de gezant alvast bij monde van de Prinses enigszins gerust te stellen.

In de tweede conferentie, een dag later, gebeurde echter niets anders dan dat Steyn en Hop hun projecten voorlazen², waarvan copieën verstrekt werden aan de leden om hen beter in staat te stellen hun oordeel te vormen. De Prinses maakte van de gelegenheid gebruik om dat van Hop aan Yorke te laten zien. Die had er twee bezwaren tegen: evenals de hertog en Bentinck wilde hij de passage over de handel en scheepvaart verwijderd zien en voorts merkte hij op, dat er in het stuk met geen woord gerept werd over de toepassing van de verdragen. Hij herhaalde wat zijn vader hem geschreven had, n.l. dat Engeland niet meer dan 6.000 man zou vragen, doch zulks krachtens het verdrag van 1678 en verklaarde het antwoord van de thesaurier slechts te zullen accep-

¹ Verslagen van de conferenties van 6, 7 en 9 jan. 1756 in aantek. hertog; als pag. 319, noot 1.

² Steyns „Concept-Antwoord aan de Ministres van Vrankrijk” week in zoverre af van dat van Hop, dat iedere zinspeling op een invasie in Engeland erin ontbrak. N.S.A. II 23 (VIII), 919.

teren, wanneer hem tevens de formele toezegging gedaan werd dat het secours bij de eerste aanmaning uit Londen gereed zou zijn tot vertrek¹. Het waren Bentinck en de hertog die hem hadden geadviseerd, de Prinses een dergelijke belofte te ontlokken en wel in het bijzijn van Larrey, zodat zij, volgens Brunswijks eigen woorden, niet meer terug zou kunnen².

In de conferentie van 9 januari kwam het ontwerp van Hop opnieuw aan de orde – over dat van Steyn werd niet meer gesproken – en op verzoek van Bentinck en Brunswijk, bij wie zich de Prinses, Fagel en Larrey aansloten, trok de auteur de passage over de handel en de scheepvaart in. Toen de Raadpensionaris critiek begon te uiten op het slot, waarin gezegd werd dat de Republiek rechtstreeks geïnteresseerd was bij een eventuele Franse invasie in het Britse koninkrijk, wond de thesaurier zich op en verklaarde kort en goed dat hij weliswaar Engeland beschouwde als de aanvaller in Europa en derhalve de casus foederis niet bestond, maar dat naar zijn mening, een invasie of een poging de Stuartpretendent op de Engelse troon te brengen, de Republiek niet onverschillig mocht laten. In het vuur van zijn betoog beweerde hij zelfs, in afwijking van zijn vroegere opvatting, dat de Republiek ook zonder voorafgaande augmentatie secours moest zenden en nu reeds de 6.000 man in de zeehavens moest concentreren om gereed te zijn, zodra het gevaar voor een invasie reëel werd en Engeland schepen zou zenden om de troepen af te halen. Onnodig te zeggen dat hij daarmee precies gaf wat Yorke verlangde en dat hem de krachtigste bijval van Bentinck en Brunswijk ten deel viel. Ook de Prinses stemde ermee in.

Nadat de thesaurier had toegezegd zijn stuk in de gewenste zin te zullen wijzigen, werd het gearresteerd. De Raadpensionaris beloofde het aan de Staten van Holland voor te leggen, terwijl de Prinses het aan haar vertrouwelingen in de provincies zou meedelen. Op haar vraag, hoe zij tegenover Yorke moest handelen, antwoordden Bentinck, Brunswijk, Fagel en Larrey dat zij de gezant van het stuk kennis kon geven en hem verder de mondelinge toezegging kon doen dat de troepen op het eerste verzoek beschikbaar zouden zijn, wanneer de koning schepen zond om ze te halen. Zij moest hem echter ook te verstaan geven dat zij uitsluitend een verzoek om secours verwachtte, ingeval Engeland er werkelijk behoefte aan had³. De Raadpensionaris gaf geen antwoord toen zijn oordeel

¹ Archives 4, III, 5-8.

² Als pag. 319, noot 1.

³ Archives 4, III, 9.

hieromtrent gevraagd werd en bepaalde zich tot het maken van een *révérénce* voor de Prinses, zodat besloten werd volgens het advies te handelen. Yorke was, zoals de hertog noteerde, „dans la joye de son coeur” en betuigde zijn vrienden zijn grote erkentelijkheid voor hun krachtige medewerking.

Zo was de conferentie er thans in geslaagd een uitspraak te doen over het te volgen beleid. Dat was vooral te danken aan de thesaurier die zich wat ondoordacht van zijn tot dan toe gehuldigde opvatting had losgemaakt en daardoor in het vaarwater van de Engelse partij was geraakt; de Raadpensionaris kwam toen alleen te staan. Een andere vraag was, welke waarde de uitspraak van de conferentie had. Het stond nog zeer te bezien of de Staten de door de Prinses gedane toezegging zouden nakomen of liever, het was wel zeker dat zij dat niet zouden doen, zolang het gesprek met Frankrijk geen duidelijke resultaten had opgeleverd. Dat een man als Hop zich daarvan niet bewust was, valt moeilijk aan te nemen en daarom moet hij voor zijn toestemming in de belofte aan Yorke een bepaald motief gehad hebben. De hertog scheen niet ver bezijden de waarheid te zijn, toen hij opmerkte dat de thesaurier zich had laten drijven door een zekere eerezucht en strijd lust om zijn werkstuk te verdedigen. Zodoende kon hij na zijn „beginselverklaring” zijn steun niet meer weigeren aan het voorstel van de Engelse partij, de Prinses de bewuste toezegging te laten doen¹. Met dat al had men zich nu op genade of ongenade aan Engeland overgeleverd, want de voorwaarde dat dit land slechts ingeval van werkelijke behoefte het secours mocht vragen, beperkte zijn vrijheid van handelen natuurlijk in geen enkel opzicht. De eensgezindheid van de conferentie, zo van harte gewenst door de Prinses, leidde in dit geval tot niets anders dan tot het verre van denkbeeldige gevaar, dat zij door een plotseling verzoek om secours en de onmogelijkheid, het nakomen van haar belofte van de Staten af te dwingen, in binnen- en buitenland ernstig gecompromitteerd zou worden en de leiding in de regeringszaken geheel zou verliezen.

Het project van Hop kwam terstond in deliberatie, toen de Staten van Holland bijeen waren en werd met algemene stemmen in een resolutie omgezet². De Franse gezanten hadden er grote belangstelling voor, maar de Raadspensionaris verwees hen naar het uiteindelijke besluit van H.H.M. In hun gesprekken met Steyn gaven zij overigens voortdurend hun afkeer te kennen van een eventuele augmentatie, doch ten aanzien van het

¹ Als pag. 319, noot 1.

² Res. Staten Holland, 15 jan. 1756.

secours toonden zij zich vrij onverschillig¹. Hoewel de Hollandse regenten hierdoor enigszins gerustgesteld werden, bleven zij toch absolute zekerheid op dit punt als een eerste vereiste beschouwen, temeer daar Engeland juist het Franse ultimatum van 21 december van de hand had gewezen, waardoor de oorlogstoestand tussen beide landen officieel intrad².

De hertog ontving in deze dagen een schrijven van de keizerin, tot antwoord op de nieuwjaarswensen die hij haar had doen toekomen³. Zij liet daarin onder meer haar ontstemming blijken, dat Engeland zijn subsidieverdrag met Rusland wel aan de Pruisische koning, maar niet aan haar had meegedeeld. Ook schetste zij in grote lijnen de situatie waarin Oostenrijk zich thans bevond en verklaarde dat zij de oorlog, indien enigszins mogelijk, wilde vermijden; onder de gegeven omstandigheden zou zij haar land en de Republiek graag neutraliteitsverdragen zien sluiten maar, zo voegde zij eraan toe, zij zou toch nooit de banden met haar oude bondgenoten verbreken. Deze verzekering maakte diepe indruk op de hertog, evenals haar uitspraak: „nous tâcherons d'être toujours des vrais et bons amis, mais sans nous ruiner ni nous exposer; c'est mon premier devoir et je crois par là servir même le public qui le reconnoitra un peu plus tard". Hij leidde daaruit n.l. af, dat alle geruchten over Oostenrijks-Franse onderhandelingen betreffende een afstand van de Zuidelijke Nederlanden totaal ongefundeerd waren en het speet hem zeer dat hij van de brief geen gebruik kon maken om de, wat hij noemde onverzoenlijke haat in de Republiek tegen het Weense hof als ongemotiveerd aan de kaak te stellen. Het schrijven van Maria Theresia verlevendigde zijn Oostenrijkse sympathieën, die wel wat geleden hadden onder het lange uitblijven van enig bericht uit Wenen en verleende nieuwe aantrekkelijkheid en glans aan zijn oude, ietwat verdofte idealen van versterking der geallieerde betrekkingen en opluiking van het Oud Systeem.

Het behoeft geen betoog dat Brunswijk de dupe was van zijn eigen verlangens en van de onoprechtheid van de keizerin. Haar bewering dat zij zich nooit zou afscheiden van haar oude bondgenoten was rechtstreeks in strijd met de te Versailles gevoerde besprekingen en haar suggestie, alsof zij neutraliteit wenste voor de gehele Oostenrijkse staat, was evenzeer misleidend, gezien de door Kaunitz geaccentueerde anti-Pruisische politiek. De hertog zond haar terstond een uitgebreid tegenbericht over het dilemma waarvoor de Republiek zich jegens Engeland en Frankrijk

¹ Archives 4, III, 8. Verslag van een gesprek van de Raadpensionaris met Bonnac, 15 jan. 1756 in aantek. hertog; als pag. 319, noot 1.

² Archives 4, III, 11, noot 1.

³ D.d. 2 jan. 1756; als pag. 319, noot 1.

gesteld zag¹. De kern van zijn verhaal was de stelling dat de alliantie der Zeemogendheden verbroken zou worden, wanneer de Republiek weigerde het secours te verlenen; de ondergang van de Hollandse handel zou daarvan weer het logische gevolg zijn, want Frankrijk kon die immers niet beschermen, al zou het daartoe ook genegen zijn. Frankrijk wilde zich op de eerste plaats wreken op Engeland en de hertog meende dat het gemakkelijk te voorzien was, welke gebieden van die wraak het slachtoffer zouden worden. Zijn conclusie luidde daarom dat een overeenkomst tussen de bondgenoten hoogst noodzakelijk was. Ook legde hij de keizerin uit, waarom de „goede partij” niet wilde meewerken aan het algemene streven in de Republiek naar een neutraliteitsverdrag. Het was, omdat er haars inziens op een dergelijke neutraliteit geen staat te maken viel, daar Frankrijk die weer zou verbreken zodra het dat gewenst voorkwam. Bovendien zouden de Staten tot passiviteit gedwongen zijn, als zij op eventuele voorstellen dienaangaande ingingen en wanneer zij er zelf om zouden vragen, zou de regering in Versailles zeker harde en onaanvaardbare voorwaarden stellen. Na gewezen te hebben op de verblinding in de Republiek, waardoor uit vrees voor Frankrijk geen augmentatie kon plaats vinden, eindigde de hertog met te melden dat de Engels-Pruisische onderhandelingen in hoog tempo voortgingen, doch dat er over de inhoud in Den Haag nog niets bekend was.

Deze brief is in meer dan één opzicht van belang, allereerst omdat de hertog er onverbloemd in erkende dat de „goede partij” – dat was voor alles het driemanschap Bentinck, Brunswijk en Yorke – de neutraliteitspolitiek van de Republiek tegenwerkte en dat haar doel nog steeds was, de Staten tot actief optreden tegen Frankrijk te inspireren. Zijn opmerking over de vrees voor augmentatie laat ook geen twijfel bestaan aan haar toeleeg, dit doel te bereiken door middel van een uitbreiding van het leger. Voorts toont het schrijven opnieuw de bekende starheid van denken van de auteur die, wanneer het Oud Systeem in het geding was, de realiteit volkomen uit het oog verloor. Het is welhaast onbegrijpelijk dat de hertog vast bleef geloven aan de levensvatbaarheid van zijn idealen, hoewel de keizerin hem haar verlangen naar neutraliteit te kennen had gegeven, de animositeit tussen Londen en Wenen geen geheim voor hem was en hijzelf nota bene melding maakte van het snelle verloop van de Engels-Pruisische besprekingen. Als er sprake was van verblinding in de Republiek, dan moest die niet bij de Hollandse regenten doch bij de „goede partij” gezocht worden.

¹ Hertog aan Maria Theresia, 20 jan. 1756. N.S.A. II 23 (VIII), 960.

Tegen deze achtergrond gezien is het begrijpelijk dat Yorke's bekendmaking van de op 16 januari getekende Westminsterconventie een zware teleurstelling was voor de hertog en Bentinck, want zij wisten beter dan wie ook, dat een overeenkomst met Pruisen onherroepelijk het verlies van Oostenrijk betekende. Hun hoop dat de oude alliantie tot nieuw leven zou komen, werd daardoor definitief de bodem ingeslagen. Wat de hertog echter het meest griefde was, dat de Britse regering zonder de Republiek ergens in te kennen, en zelfs zonder de Engelse partij in vertrouwen te nemen, haar eigen weg was gegaan, dwars tegen het Oud Systeem in. Hij voelde zich persoonlijk beledigd en verraden en noemde het gedrag van de ministers in Londen een bewijs van „openlijk en uitgesproken wantrouwen jegens hun oude en trouwe vrienden in de Republiek die zich opofferden voor hen”¹. Een heftige botsing met Yorke bleef dan ook niet uit, hoewel de gezant evenmin op de hoogte geweest schijnt te zijn van wat zijn regering met koning Frederik verhandelde. Natuurlijk voelde hij heel goed, in welk een onmogelijke situatie het verdrag hem tegenover Bentinck en Brunswijk plaatste; hij deed nog enkele, uiteraard overbodige, pogingen om aan te tonen, dat de conventie ook voor de Republiek voordelig was en kwam tenslotte aan met Newcastle's argument, dat het Oostenrijk vrij stond zich erbij aan te sluiten².

Toen de hertog hem echter bleef verwijten dat Engeland hen verraden had³, kon Yorke evenmin zijn gevoelens langer beheersen en begon hij op hooghartige toon de Republiek, maar vooral het Weense hof te beschimpen. Al het Engelse ressentiment jegens Oostenrijk, dat zich sedert de vrede van Aken opgehoopt had door het mislukken van de Rooms koning-affaire, de barrièreonderhandelingen en de plannen tot een gemeenschappelijk optreden tegen Frankrijk, ontladde zich in zijn woorden: „au moins suis je bien aise que nous n'avons plus besoin d'être à genoux devant cet éternel trône imperial”, en in zijn opwinding ontzag hij zich zelfs niet de keizerin te beledigen, „cette Impératrice qui nous avoit ensorcelée par la comédie, ou plustost tragédie q'Elle a jouée avec nous, car Elle est une vraie comédienne, une bigotte, une Mégère”. De hertog van zijn kant liet zijn drift eveneens de vrije loop en zijn woedende uitval had tot gevolg dat Yorke, plotseling beseffend dat hij tegenover een neef van die keizerin stond en dat hij diens vorstelijke familietrots zwaar

¹ Als pag. 319, noot 1.

² Cf. Bentincks oordeel hierover; Archives 4, III, 16.

³ Het volgende als pag. 319, noot 1.

gekrenkt had, zijn excuses aanbod „dans les termes les plus bas en les plus rampants”, waarmee hij voorkwam dat de hertog het vertrek uitliep om, naar zijn zeggen, de gezant nooit meer te ontmoeten. Bij alle reserve die deze uitspraak verdient, kan toch veilig aangenomen worden dat het onderlinge vertrouwen van het driemanschap door de Westminsterconventie ernstig geschaad werd; Bentinck liet Yorke weten dat hij de overeenkomst beschouwde als de eerste stap naar de ondergang van de Republiek¹.

Over het algemeen werd het nieuws echter goed ontvangen en geïnterpreteerd als een poging, de vrede in Europa te handhaven². Toch was er ook veel onbehagen merkbaar, met name in regentenkringen, over het geheime artikel dat Frankrijk als het ware uitnodigde de Zuidelijke Nederlanden te bezetten, terwijl de sympathie die er in dezelfde milieus tot dan toe voor de Pruisische koning had bestaan, aanzienlijk verflauwde, nu Engeland een afzonderlijke verbintenis met hem was aangegaan³. Dat gold echter niet voor de Prinses. Zij was buitengewoon ingenomen met het bericht, tot grote ergernis van de hertog, die haar verweet uit louter partijzucht (sic) de overeenkomst in het openbaar toe te juichen⁴. Hij wilde ook niet erkennen dat de vreugde in de Republiek over de breuk met Oostenrijk spontaan was. Wanneer de conventie in logementen en koffiehuisen werd uitgelegd als een protestantse liga tegen de samenwerende katholieke mogendheden Frankrijk en Oostenrijk, zag hij daarin evengoed de regie van de Prinses, als wanneer sommige predikanten vanaf de kansel God dank brachten voor het tot stand komen van het verdrag. Ook kon hij niet nalaten aan te tekenen, dat de Gouvernante sedertdien de Oostenrijkse gezant Reischach opvallend minachtend ging bejegenen. Behalve hijzelf en Bentinck gaf ook diens broer zijn misnoegen over het gebeurde te kennen. Sedert Charles Bentinck zich op zijn landgoed in Overijssel had teruggetrokken, bemoeide hij zich zelden meer met het Haagse politieke leven, doch wanneer hij het deed, liet hij zich in onwrikbare trouw aan het Oud Systeem zelfs niet door Brunswijk overtroeven. Thans schreef hij de hertog, dat deze de enige was van al zijn Hollandse en Engelse correspondenten die het verdrag had afgekeurd en zijn eigen mening, die hij zeer ketters en geenszins conform aan de Synode van Dordrecht noemde, luidde dat het niet wenselijk was de

¹ Ibidem.

² Cf. Bentincks aantekeningen; Archives 4, III, 13.

³ Ibidem, 187-188.

⁴ Als pag. 319, noot 1.

Republiek in vrede te houden, omdat vrede slechts verzwakking van de bondgenoten betekende waar Frankrijk profijt van trok¹.

De belangstelling in de Republiek voor de Westminsterconventie stremde de voortgang van de provinciale deliberaties over het secours niet. In de loop van de maand januari sloten de vier landgewesten zich bij de Hollandse resolutie aan, zodat het door thesaurier Hop ontworpen antwoord op 9 februari tot Generaliteitsbesluit verheven en de Franse gezanten ter hand gesteld kon worden². De Engelse partij had tevreden kunnen zijn met dit resultaat, ware het niet dat Yorke juist de langverwachte opdracht ontvangen had, officieel het secours te verzoeken³.

Auteurs als Corbett en Eldon zijn van mening dat de panische angst voor een invasie de Britse regering tot deze stap dreef; de laatste wijst erop dat in februari en maart het Engelse volk opnieuw bevangen werd door ernstige ongerustheid over de Franse preparatieven aan de Atlantische kust⁴. Yorke kreeg inderdaad een groot invasieplan in zijn bezit waarvan maarschalk Belle-Isle de auteur heette te zijn en zond het door naar Londen met de opmerking, dat hij voor de authenticiteit ervan niet kon instaan, doch dat het overeenkwam met uitlatingen die Bonnac van tijd tot tijd deed⁵. Frankrijk ontwikkelde in het vroege voorjaar zeker een grote diplomatieke en militaire activiteit, waarbij het geen geheim maakte van zijn voornemen een invasie in Engeland te ondernemen, doch het was een afleidingsmanoeuvre⁶, een koude oorlog, die moest dienen om langs de Middellandse Zeekust ongestoord voorbereidingen te kunnen treffen voor de verovering van het Engelse Minorca, zoals enige maanden later zou blijken. Vrees voor een invasie is derhalve een gemakkelijk aanvaardbaar motief voor de vraag naar secours.

In zijn voortreffelijk werk over de Engelse hegemonie ter zee en de daaruit voortvloeiende conflicten met de neutrale scheepvaart stelt Pares echter, dat het verzoek aan Den Haag een onderdeel was van een wel-

¹ Charles Bentinck aan hertog, 31 jan. 1756. N.S.A. II 23 (VIII), 1004.

² Secr. Res. Staten Generaal, 9 febr. 1756.

³ Archives 4, III, 18.

⁴ Eldon, 66.

⁵ The Life . . . of Hardwicke, II, 285. Corbett, I, 89.

⁶ Dit verklaart ook het feit dat het invasieplan in wijde kring bekend werd; de Franse regering heeft het blijkbaar opzettelijk laten uitlekken. De Zweedse gezant in Parijs, Bunge, kende het, doch toen hij het naar Stockholm zond, werd het door de Engelsen onderschept (Corbett, I, 89). Ook Brunswijk kreeg het in zijn bezit; op zijn exemplaar staat de bemerking: „Plannen van Belle-Isle voor een invasie in Engeland, gedeeltelijk door het hof goedgekeurd. In Febr. 1756 via Reischach ontvangen”. N.S.A. II 23 (VIII), 1027 en 1028.

overwogen plan van Newcastle, die in de te verwachten weigering van de Republiek een pretext wilde hebben, waardoor Engeland zich zijnerzijds kon onttrekken aan de naleving van het marinetractaat¹. Deze opvatting was ook de hertog toegedaan². De door Pares aangevoerde argumenten zijn echter niet geheel overtuigend. Het is wel aannemelijk dat de Engelse regering in de afwijzende reactie van de Republiek, die inderdaad enige tijd later volgde, aanleiding gevonden heeft het verdrag van 1674 niet te onderhouden, doch het kan om meer dan één reden betwijfeld worden of dit de opzet was van Newcastle's verzoek³. Zijn beduchtigheid voor een invasie was bekend en per slot van rekening had de Britse regering de mondelinge toezegging van de Prinses dat het secours op de eerste aanvraag verstrekt zou worden. Bovendien suggereerde de Hollandse resolutie in haar slotperiode duidelijk dat deze belofte nagekomen zou worden, althans – maar dat stond er niet in – wanneer Frankrijk het zou toelaten.

De orders van Yorke wekten grote ontstemming bij de Engelse vrienden die de gezant voorhielden, dat het moment allerongelukkigst gekozen was, dat Engeland zijn eigen ruiten inwierp en daarbij nog zijn aanhangers in de Republiek ruïneerde⁴. Yorke gaf dat toe, doch het veranderde niets aan zijn instructies⁵. Op 13 februari maakte hij de zaak formeel aanhangig bij de Staten Generaal. Op aandringen van de vier landgewesten werd het Engelse verzoek door de leden overgenomen en de gecommitteerden tot de buitenlandse zaken verzocht, inmiddels met de Raad van State maatregelen te beramen om de troepen voor inschepping gereed te hebben, zodra de provincies toestemden in hun zending⁶. De Prinses had de hertog en generaal Burmania reeds opdracht gegeven een lijst samen te stellen van bataljons, die daarvoor in aanmerking kwamen⁷.

Van doorslaggevende betekenis werd nu het optreden van de Franse gezanten. Hoewel zij zich aanvankelijk niet tegen het secours verzet hadden, begonnen zij er nu critiek op te leveren – vooral Bonnac uitte zich scherp – zodat niet alleen de Raadpensionaris doch ook de Prinses bang begon te worden. Bentinck en de hertog deden wat zij konden om de zaak, die verloren dreigde te lopen, te redden. De eerste begaf zich naar

¹ Pares: Colonial blockade and neutral rights, 243-244.

² Aantek. hertog over een gesprek met Yorke, 19 maart 1756. N.S.A. II 23 (VIII), 1125.

³ Cf. Walpole, II, 5 en 30.

⁴ Hertog aan Bentinck, 6 febr. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 23¹.

⁵ Bentinck aan hertog, 6 febr. 1756. N.S.A. II 23 (VIII), 996.

⁶ Secr. Res. Staten Generaal, 13 febr. 1756.

⁷ Almanak, 6 en 7 febr. 1756. N.S.A. II 112.

Amsterdam en sprak daar met alle vier burgemeesters, doch het werd hem spoedig duidelijk dat zij eerst het officiële antwoord van Frankrijk op de resolutie van 9 februari wilden afwachten¹. De andere bereikte in een gesprek met Steyn evenmin iets. De Raadpensionaris, die niet wist hoe zich te wenden of te keren, verklaarde tenslotte ronduit geen stap te zullen doen alvorens de mening van Amsterdam te kennen² en de Prinses, bij wie de hertog aankwam met zijn bekende programma van augmentatie en toenadering tot de oude natuurlijke bondgenoten, toonde zich volmaakt ongevoelig voor deze middelen om de Republiek te onttrekken aan wat hij genoemd had, „de schandelijke slavernij van Frankrijk”³. Brunswijk en Bentinck meenden sterk te staan met hun op de brief van de keizerin steunende verzekering, dat alle geruchten over Oostenrijks-Franse onderhandelingen vals waren, doch hun betoog moest ieder verstandig mens ongerijmd voorkomen, al schreef de hertog de ongeïnteresseerdheid van de Prinses toe aan haar grote vrees voor de Franse dreigementen.

Het antwoord van Versailles bracht tenslotte de beslissing. Het verwierp de resolutie van 9 februari als te vaag, verlangde een nadere precisering van de houding die de Republiek wilde aannemen en merkte naar aanleiding van het secours op: „dat de koning hen die zijn vijanden steun gaven, niet als zijn vrienden kon erkennen”⁴. Daarmee bekrachtigde de Franse regering de uitlatingen van haar gezanten en waren de pogingen van de Raadpensionaris⁵ en de Amsterdamse deputatie⁶ om Versailles alsnog tot toegevendheid te bewegen, bij voorbaat tot mislukking gedoemd. Het stond thans voor de Hollandse regenten vast, dat de Republiek het risico van een weigerend antwoord aan Engeland moest verkiezen boven dat van het verspelen van de Franse gunst, temeer daar hun verlangen niet alleen uitging naar neutraliteit, doch ook naar het herstel van het handelsverdrag van 1739, al had Bentinck dienaangaande smalend opgemerkt dat de Amsterdammers vijf poten aan een schaap zochten⁷.

De situatie werd het duidelijkst omschreven in de correspondentie van de Amsterdamse gedeputeerden met hun burgemeesters.⁸ Daarin

¹ Archives 4, III, 34 e.v.

² Ibidem, 32.

³ Ibidem, 31.

⁴ Stuart, I, 230.

⁵ Kalshoven, 234.

⁶ Bussemaker: Uittreksels uit de brieven van d'Affry, 315.

⁷ Archives 4, III, 43.

⁸ Missiven van gedeputeerden ter dagvaart aan burgemeesteren, 11 maart 1756. G.A. Amsterdam, 43.

berichtten zij dat de Prinses herhaaldelijk pogingen in het werk had gesteld, o.a. door bemiddeling van Bentinck, om hen te bewegen het secours te verlenen, maar ondanks al hun handel dachten zij er niet aan daarin toe te stemmen, zolang Frankrijk de Republiek niet vrijer liet. Hoe gevaarlijk dat zou zijn lag immers voor de hand. En zelfs als Frankrijk het zou toestaan, wilden zij er toch niet toe overgaan, tenzij Engeland zich bij verdrag zou verplichten niet alleen geen verder secours meer te vragen, doch speciaal het verdrag van 1674 te zullen nakomen. Ook deelden zij mee dat zij steeds in nauw contact met de Raadpensionaris bleven en geen stap deden zonder hem¹. De Amsterdamse opvatting werd in wijde kring gedeeld, alle moeite van de Prinses ten spijt². Haar herhaling van Yorke's belofte dat Engeland niet meer dan de 6.000 man zou vragen en dat een prompte zending van dit secours goede effecten voor de handel zou hebben, was, gezien de ervaringen in het verleden, niet in staat vertrouwen in te boezemen; niet voor niets wilden de Amsterdammers Engeland dit bij verdrag doen erkennen, al kost het moeite te geloven dat zij zich over de inwilliging van hun eis enige illusies gemaakt hebben.

De plotselinge aankomst van Engelse transportschepen om het secours af te halen, bracht de crisis op het hoogtepunt en veroorzaakte nieuwe onenigheid in het eens zo hechte driemanschap. Thans was het Bentinck die in een heftige woordenwisseling met Yorke beweerde³, dat de komst van de schepen een vertragende invloed had op de beraadslagingen in de Staten van Holland, terwijl hij zich alle mogelijke inspanningen getroostte om die tot het gewenste doel te leiden. Het stond voor hem vast dat de gezant niet geheel vrijuit ging en hij beschuldigde hem ervan met opzet de deliberaties te verwarren om Engeland een voorwendsel te geven het marinetractaat te verbreken. Toch school de fout niet bij Yorke maar bij hemzelf en de hertog. Zij immers hadden weten te bewerken dat de Prinses met haar toezegging de Britse regering *carte blanche* gegeven had⁴. In de gespannen sfeer deed Yorke nog voorstellen om uit de moeilijkheden te geraken⁵; de conferentie ontwierp diensgevolge een antwoord dat het secours toezegde, wanneer Engeland beloofde – dus niet schriftelijk garandeerde – het verdrag van 1674 te zullen nakomen, doch Amsterdam en de andere grote steden waren wegens de Franse houding niet te bewegen ermee accoord te gaan.

¹ Ibidem, 12 maart 1756.

² Cf. Archives 4, III, 55, 57, 58, 81.

³ Ibidem, 64 e.v.

⁴ Colenbrander, I, 55-56 is in dezen onvolledig en in hoge mate eenzijdig.

⁵ Kalshoven, 236.

De regering in Londen riep intussen haar schepen terug en dat betekende: „een nieuw tijdperk in de verhouding tussen Engeland en de Republiek”¹. De beide landen hadden hun vrijheid van handelen ten opzichte van elkaar hernomen en de Republiek zou, als de zwakste, weldra de pijnlijke gevolgen daarvan ondervinden. Na langdurig overleg, waarbij de Prinses en Bentinck grote activiteit ontplooiden en de Raadpensionaris pertinent weigerde een eigen oordeel te geven², kwam op 22 april de Hollandse resolutie tot stand, overeenkomstig het gevoelen van de overgrote meerderheid der leden. Aan de Engelse regering zou verklaard worden, dat de Franse dreiging de reden was waarom de Staten geen secours konden geven; ook zou haar kennis gegeven worden van het antwoord van de Republiek aan Frankrijk. Dit luidde dat de Staten, behoudens de bestaande allianties, een exacte neutraliteit in acht zouden nemen en de koning om een geruststellende verklaring verzochten betreffende hun grondgebied en de barrière³.

Tijdens de Vergaderingen had de hertog geen rol van betekenis kunnen spelen, doch hij kreeg weer stem in het kapittel toen de vraag rees, welk beleid er ten aanzien van de Hollandse resolutie in de overige provincies gevolgd moest worden. Er waren blijkbaar drie mogelijkheden:⁴

- 1°. de landgewesten die de Hollandse resolutie overgenomen hadden, dwingen zich te conformeren met het advies van de Ridderschap dat gebaseerd was op het bovengenoemde conferentiebesluit,
- 2°. hen beduiden dat het wenselijk was, wanneer zij zich daarbij aansloten doch alle drang achterwege en hun vrijheid van besprekingen laten,
- 3°. een conciliatoir ontwerpen en door de gewesten laten aannemen.

Gezien het wijd verbreide verlangen naar neutraliteit meende de Prinses, dat de eerste handelwijze geen kans van slagen bood en daar zij in vrijheid van deliberatie evenmin heil zag, opteerde zij voor de laatste methode. Toen Larrey en Fagel het daarmee eens bleken te zijn, zond zij hen naar de hertog om ook hem van de wenselijkheid van een conciliatoir te overtuigen, maar hij antwoordde na enig bedenken, het meest te voelen voor een krachtige leiding in de provincies doch wel in te zien dat dit onuitvoerbaar was. Wat een eventueel conciliatoir betrof, had hij liever gezien dat de Prinses er tijdens de Vergadering van Holland een had

¹ Ibidem, 237.

² Archives 4, III, 86-87.

³ Secr. Res. Staten van Holland, 22 april 1756.

⁴ Voor het volgende: Archives 4, III, 125 e.v.

laten ontwerpen. Hij betwijfelde zeer sterk of er nu nog een op te stellen was dat de Staten van Holland kon bevredigen en toch niet tegen het advies van de Ridderschap indruiste; in elk geval moesten de termen wel gewikt en gewogen worden. Toen Larrey opmerkte dat het juist de bedoeling van de Prinses was, hen gedrieën een dergelijk stuk te laten opmaken, interpreteerde de hertog dit als een poging om hem voor een voldongen feit te plaatsen en weigerde hij zijn medewerking. Later berichtte hij de griffier, dat hij na rijp beraad steeds minder voor een conciliatoir ging voelen en de tweede methode prefereerde. Dit was ook de keus van de thesaurier, die de Prinses eveneens door Fagel en Larrey had laten polsen, en van Bentinck, die door de hertog omstandig over de hele zaak was ingelicht¹.

Het kostte echter nog heel wat moeite voordat de Prinses haar plan opgaf, dat bij de Gelderse, Overijsselse en Groningse vertrouwelingen weerklank had gevonden, en de deliberaties in de landgewesten vrij liet. Ook moest de hertog Larrey het idee nog uit het hoofd praten dat het, bij gebrek aan een conciliatoir, aan te bevelen was de Friese resolutie te volgen². Het ijveren van de hertog voor vrije discussie doet wat vreemd aan, maar misschien was hij tijdens de Hollandse Statenvergadering tot het inzicht gekomen, dat het ondoenlijk was tegen het neutraliteitsverlangen in te gaan³, terwijl anderzijds de Prinses door verzet te blijven bieden alleen maar de leiding in de regeringszaken zou verliezen. Het is echter reeds gebleken dat persoonlijke gevoelens ook thans bij hem weer een belangrijke rol speelden en hetzelfde kon van Bentinck gezegd worden.

Nu Holland de overwinning had behaald en de Prinses van verdere tegenstand had afgezien, trad er enige ontspanning in. Amsterdam begon zelfs, zoals zij tegen de hertog zei, een formeel vredesoffensief⁴. De ontvanger-generaal van Slingelandt herhaalde tegenover Yorke wat de Raadpensionaris al eens eerder opgemerkt had, dat de stad geenszins zo voor Frankrijk geporteerd was als haar tegenstanders dachten en beslist niet van plan was, de Republiek met dat land te liëren en de alliantie met Engeland te verbreken⁵. Steyn vertelde hetzelfde nogmaals aan de Prinses, met de toevoeging dat zijn zegsman, burgemeester Calkoen, een

¹ Bentinck aan hertog, ongedateerd. N.S.A. II 23 (IX), 1270.

² Archives 4, III, 136 e.v.

³ Cf. het advies van Wassenaar tot Wassenaar in de Holl. Ridderschap; *ibidem*, 120-121.

⁴ Cf. hiervoor pag. 142.

⁵ Aantek. hertog n.a.v. enkele mededelingen van de Prinses, 3 mei 1756. N.S.A. II 23 (IX), 1285.

eerlijk man was en een aanhanger van het huis Oranje, wat hij trouwens ook kon zeggen van de meeste leden van de Hollandse Vergadering. Zij antwoordde evenwel dat de brieven van d'Affry en Bonnac, die voortdurend melding maakten van hun contacten met zgn. republikeinen, het tegendeel bewezen¹. Overigens was haar de politieke adempauze zeer welkom; zij zag er een gunstige gelegenheid in om de kwestie van de voogdij, waarover Zeeland als laatste provincie juist zijn resolutie genomen had, ook in de Staten Generaal af te handelen. Toen de Raadpensionaris in zijn tegemoetkomende houding volhardde, deelde zij hem mee dat zij tegen het einde van de maand mei naar Dieren hoopte te gaan om er enige rust te vinden en graag zou zien dat de zaak tijdens haar afwezigheid op een vreedzame en inschikkelijke manier haar beslag kreeg. Steyn beloofde zijn medewerking².

De Prinses had Den Haag nog niet verlaten, toen de eerste berichten arriveerden over het op 1 mei te Versailles gesloten verdrag tussen Frankrijk en Oostenrijk. Het bestond eigenlijk uit drie afzonderlijke overeenkomsten en wel:³

- 1°. een Franse erkenning van de neutraliteit der Zuidelijke Nederlanden,
- 2°. een defensief verbond waarbij de partners elkaars bezittingen garandeerden,
- 3°. een geheime overeenkomst betreffende wederzijdse militaire assistentie, ingeval een bondgenoot van Engeland vijandig zou optreden tegen een van beiden.

De ondertekening van deze stukken was een indrukwekkende overwinning van Kaunitz' diplomatie en de winst die Oostenrijk erdoor verwierf, was dienovereenkomstig. Niet alleen was er voor dat land een einde gekomen aan de vijandschap met Frankrijk die het eeuwenlang had moeten duchten, maar – en dat was het belangrijkste – de weg was nu ook vrij voor de definitieve afrekening met Pruisen. Frederik was beroofd van zijn bondgenoot en de keizerin kon dus naar believen de wapens tegen hem opnemen, terwijl het machtige Frankrijk haar zou bijstaan in plaats van de onwillige en machteloze Zeemogendheden, wanneer zijzelf door de Pruisische koning werd aangevallen. De onderhandelingen die dit succes tenslotte hadden opgeleverd, waren langdurig en moeizaam geweest en meer dan eens was er grote kans geweest dat ze afgebroken zouden worden⁴. Na de eerste terreinverkenningen waren ze eigenlijk

¹ Idem, 5 mei 1756; ibidem, 1286.

² Als beide voorgaande noten.

³ Droz, 118.

⁴ Voor het verloop van de onderhandelingen, Braubach: Versailles und Wien, 432 e.v.

van oktober tot maart in het slop blijven steken en om ze weer op gang te brengen had Starhemberg met een hernieuwing van de relaties met de Zeemogendheden moeten dreigen. Daarop had de voltallige Franse ministerraad, aangevuld met Belle-Isle, Noailles en de auteur van het Akense vredesverdrag, Puyzieulx, gehoor gegeven aan de wens van de koning, met Oostenrijk tot een accoord te komen. De geneigdheid daartoe ontbrak overigens niet, verontwaardigd als zij waren over de Westminsterconventie, die zij aanzagen als een bewijs van de eigenge-reidheid van de Pruisische koning en van zijn minachting voor het Franse hof¹.

Over het verdrag van Versailles werd in de Republiek evenzeer verschillend geoordeeld als over de Engels-Pruisische overeenkomst. Men dient daarbij te bedenken dat het niet in zijn geheel bekend werd gemaakt en dat d'Affry en Reischach de Staten Generaal alleen op de hoogte konden stellen van de neutraliteit der Zuidelijke Nederlanden en van het defensieve verbond. Onverwacht kwam het bericht van de ondertekening niet; ondanks de tegenspraak van Reischach, Bentinck en Brunswijk was het contact tussen Oostenrijk en Frankrijk reeds lange tijd bekend. Berkenrode had meermalen gerapporteerd, dat er drukke conferenties tussen Starhemberg en Rouillé plaats vonden² en er werd algemeen rekening gehouden met een op handen zijnde wijziging in de positie van de Zuidelijke Nederlanden³. Dat deze tenslotte niet bleek te bestaan in een inlijving van dit gebied bij Frankrijk, zoals het gerucht hardnekkig had gewild, maar in een neutralisering, was voor de regenten een aangename verrassing. Met het oog op de barrière hadden zij daarnaar gestreefd en er zelfs in de resolutie van 9 februari formeel om verzocht. Hoe opgelucht zij waren over de vervulling van hun verlangen, blijkt het best uit de omstandigheid dat prompt een week later de Staten van de provincies, die immers niet meer door de Prinses beïnvloed werden, gereed waren met hun overleg. Bij Generaliteitsbesluit van 25 mei kon nu de Republiek eveneens haar neutraliteit aankondigen⁴, hetgeen door Frankrijk, bij monde van d'Affry, beloond werd met enkele handelsconcessies. Deze situatie was niet zonder precedent, want op de neutraliteitsverklaring van 1733, een werkstuk van Simon van Slingelandt⁵, was in 1739 het

¹ De Broglie: *L'alliance autrichienne*, 364-366.

² Missiven van gedeputeerden ter dagvaart aan burgemeesteren, 11 maart 1756. G.A. Amsterdam, 43.

³ Stuart, I, 225.

⁴ Secr. Res. Staten Generaal, 25 mei 1756.

⁵ Bussemaker: *Uittreksels uit de brieven van d'Affry*, 281.

aantrekkelijke handelsverdrag met Frankrijk gevolgd, aan het herstel waarvan de Hollandse politiek sedert de vrede zo rusteloos arbeidde. Daarbij had zij thans haar eerste succes geboekt.

Anderzijds gaf het bekend worden van het Frans-Oostenrijkse bondgenootschap aanleiding tot nieuwe demonstraties van antipathie jegens Wenen. De Gazette d'Utrecht b.v. sprak op malicieus-zalvende toon over: „l'illustre alliée que le roi acquiert par ce traité et plus encore la grandeur d'âme et le coeur magnanime de cette auguste princesse . . .”¹. Het grote publiek echter zag er de bevestiging in van zijn boze vermoedens, dat de vereniging van de beide katholieke mogendheden uitsluitend ten doel had het protestantisme ten onder te brengen. Aan Prinsgezinde zijde was deze opvatting gemeengoed. De Gouvernante had in haar eerste opwelling weliswaar in het verdrag slechts een bewijs van gruwelijke ondankbaarheid van de keizerin jegens Engeland gezien – zo werd het daar ook geïnterpreteerd – en venijnig gezegd te hopen, dat de Pruisische koning: „sentant la mère, commencera la danse et lui (sc. de keizerin) arrachera quelque morceau favori encore pour la corriger”², maar al spoedig kreeg het ook voor haar een hoofdzakelijk godsdienstige betekenis³. In de daardoor gewekte gevoelens van afkeer en vrees werd zij versterkt door de nederlaag van een Engels eskader in de Middellandse Zee, waar admiraal Byng er niet in geslaagd was een Franse landing op het eiland Minorca te beletten. Zij maakte de Raadpensionaris deelgenoot van haar ongerustheid⁴, doch deze reageerde slechts met een van zijn merkwaardige staaltjes vroom proza en toonde zich voor de rest nogal optimistisch over de politieke omwenteling⁵.

Larrey, die hem eenzijdigheid verweet, legde grote scherpzinnigheid aan de dag bij de beoordeling van het verdrag. Hoewel ook hem de vrees voor een godsdienstoorlog in het Duitse Rijk maar al te gefundeerd leek, hanteerde hij toch voornamelijk staatkundige maatstaven. Vooral het defensieve verdrag kwam hem onbegrijpelijk voor en hij vermoedde terecht, dat anti-Pruisische motieven een belangrijke rol bij de totstandkoming ervan gespeeld hadden. Ook kreeg hij de indruk, dat hetgeen d'Affry en Reischach ter kennis van de Republiek hadden gebracht,

¹ Gazette d'Utrecht, 18 juni 1756, geciteerd in Ségur, III, 281, noot 1.

² Prinses aan Larrey, 5 juni 1756. N.S.A. II 23 (IX), 1356.

³ Prinses aan hertog, 8 juni 1756. Ibidem, 1358.

⁴ Prinses aan Steyn, 4 juni 1756. K.H.A. arch. Anna, 431.

⁵ Archives 4, III, 162. Larrey schreef de Prinses, 8 juni 1756: „ . . . Le Pensionnaire continue dans ses bonnes humeurs. Il ne voit dans le traité de Versailles que l'assurance d'une paix profonde et cela le rejouit”. K.H.A. arch. Anna, 431.

slechts een gedeelte vormde van wat er tussen beide hoven was afgesproken¹. Desondanks vond hij de nieuwe Europese verhoudingen onnatuurlijk en geforceerd; ze zouden niet lang kunnen standhouden en dan zou de Republiek de middelen tot herstel van een meer normale situatie moeten benutten, zodra die door een wijziging in de omstandigheden en door eventuele gebeurtenissen aanwezig waren².

Bentinck was het hierin geheel met hem eens, daar hij het Oud Systeem bleef beschouwen als de natuurlijke orde der dingen. Wat later in het jaar stelde hij een uitvoerige redenering op schrift over de motieven die de beide mogendheden tot hun nieuwe verplichtingen hadden gebracht³ en daarbij bleef hij als vaste gegevens zien, enerzijds de traditionele vijandschap tussen Frankrijk en Oostenrijk, die tijdelijk wel bedekt maar niet verdwenen was, en anderzijds de onwil van Versailles om geheel en al met zijn oude bondgenoot te breken, daar Pruisen het gemakkelijkste werktuig tegen het Habsburgse huis was gebleken. Kenmerkend voor zijn vooringenomen visie op het machtige Frankrijk was ook zijn oordeel, dat het verdrag een overwinning voor dat land betekende waarvan Wenen de dupe was geworden: „La maison d'Autriche s'est mis la corde au col et la France en tient le bout”. Overigens heeft voor Bentinck zogoed als voor de hertog de tijding van het verdrag het effect van een donderslag gehad⁴. Hun vertrouwen in de Oostenrijkse keizerin werd er volledig door beschaamd en dat was vooral voor de hertog een ernstige schok. Bovendien ondervonden zij in hun relaties met anderen de onaangename gevolgen van hun vroegere houding.

De hertog is waarschijnlijk het eerst door Kaunitz van het gewichtige nieuws op de hoogte gebracht⁵; wat later ontving hij een brief van de keizerin en een van Prins Karel van Lotharingen. Bij de eerste waren copieën gevoegd van de Franse neutraliteitsverklaring en van het defensieve verbond. Maria Theresia sprak in haar schrijven over verschillende kwesties die de hertog persoonlijk betroffen maar noch deze brief, noch het antwoord van Brunswijk daarop, noch die van Prins Karel en Kaunitz konden in het Niedersächsisches Staatsarchiv gevonden worden; het is

¹ Larrey aan Prinses, 5 juni 1756. K.H.A.arch. Anna, 431.

² Idem aan idem, 7 juni 1756. Ibidem.

³ Aantek. Bentinck, 1 sept. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 25¹.

⁴ „Cette affaire me choque à un point que je ne saurois assés l'exprimer et j'en suis tout abattu” Hertog aan Bentinck, 19 mei 1756. B. M. Egerton, 1742.

⁵ Tegelijk met het onder de vorige noot geciteerde schrijven zond de hertog Bentinck een „*précis de la fatale lettre de Kaunitz dont je vous ai parlé ce matin*”. Het stuk kon echter niet gevonden worden.

wel zo goed als zeker dat ze door de hertog vernietigd zijn¹. Het is te betreuren dat deze stukken ontbreken, want zij zouden licht hebben geworpen op de nu wel zeer delicaat geworden verhouding tussen de keizerin en haar neef. De persoonlijke kwesties zullen misschien betrekking hebben gehad op het feit dat de hertog niet alleen veldmaarschalk in Staatse, maar ook in Oostenrijkse en Duitse Rijksdienst was² en nog steeds een regiment in het keizerlijke leger bezat. Het kan zijn dat Maria Theresia hem ten dien aanzien heeft gerustgesteld, in de verwachting dat hij eerder met Oostenrijk zou breken dan het in zijn nieuwe koers te volgen. Mogelijk ook heeft zij hem juist aangespoord deze laatste stap toch te doen. Het moet bij veronderstellingen blijven, want ook de latere, spaarzame brieven van de keizerin die wellicht enige zekerheid zouden kunnen verschaffen, zijn uit de door de hertog nagelaten documentenverzameling verwijderd. Over het moment waarop dit gebeurde, is evenmin met zekerheid iets te zeggen, doch er is goede reden om te vermoeden dat de hertog zich van deze stukken ontdaan heeft, toen zij gevaarlijk voor hem konden worden. Dat was het geval in de critieke dagen van de vierde Engelse oorlog en het conflict met keizer Jozef II, toen de algemene verontwaardiging zich tegen de voogd van Prins Willem V keerde en hem het land uitdreef. Er schijnt zelfs in die jaren een complot bestaan te hebben om zijn papieren te bemachtigen, hoewel hij reeds naar Aken was uitgeweken³.

Evenals de Prinses schreef de hertog het tot stand komen van het verdrag van Versailles voor een belangrijk deel toe aan religieuze motieven van het Weense hof. Bepaald belachelijk was zijn bewering dat Kaunitz, behalve door „pique et orgueil” ook door „superstition” gedreven werd, toen hij het Habsburgse huis dit ongeluk van een verdrag bezorgde⁴. In de kanselier zag hij thans de kwade genius van de keizerin en

¹ Karel van Lotharingen aan hertog, 27 mei 1756. N.S.A. II 23 (IX), 1345.

Maria Theresia aan hertog, 17 mei 1756. Ibidem, 1346.

Hertog aan Maria Theresia, 5 juni 1756. Ibidem, 1351.

In het „Repertorium Actorum appartenant à II 23” (II 24) zijn 1345 en 1346 doorgestreepd. Uit de redactie van 1346 blijkt dat deze brief o.a. over persoonlijke aangelegenheden van de hertog handelde.

² De functie van protestants Rijksveldmaarschalk was in 1753 vacant gekomen. H.H.M. hadden Brunswijk toestemming gegeven te solliciteren, nadat hij hun had uitgelegd dat het een zuiver honoraire waardigheid gold, die geen nieuwe verplichtingen oplegde (Res. Staten Generaal, 7 juni 1753). De Rijksdag benoemde hem inderdaad in dit ambt, dat weleer door zijn vader bekleed was. Cf. hiervoor pag. 6.

³ Schlözer, 140 e.v.

⁴ Hertog aan Bentinck, ongedateerd. B. M. Egerton, 1742.

hem spaarde hij zijn critiek niet in een gesprek met Reischach over het nieuwe beleid van Wenen¹. Met Bentinck was hij van mening dat de overeenkomst meer de Franse dan de Oostenrijkse ambities bevredigde en dit inzicht is een factor van zeer grote betekenis geweest bij het bepalen van zijn houding tegenover de jongste politieke constellatie. Hij heeft daarbij niet geaarzeld en in zijn gedrag niet het minste blijk gegeven van enige onzekerheid of weifeling, zoals trouwens in zijn aard lag². Uit zijn brieven en gesprekken laat zich zonder moeite het uitgangspunt en de ontwikkeling van zijn denkbeelden afleiden.

Wat het eerste betreft, wordt er ten overvloede aan herinnerd, dat voor hem en Bentinck het bestaan van een Frans continentaal imperialisme à la Lodewijk XIV een axioma was. Deze brutale heerszucht vormde in hun ogen een constante bedreiging voor de protestantse landen, Engeland op de eerste plaats. Het Oud Systeem was daarop het enige effectieve wederwoord, doch het was in 1755 tegenover de geweldige toerusting van Frankrijk volledig in gebreke gebleven en sedertdien had het hof in Versailles, naar hun mening, de ene overwinning na de andere behaald. Doordat Engeland zich van het continent had teruggetrokken, behoudens zijn zorg voor de veiligheid van Hannover, was de Republiek door de intriges van Bonnac en d'Affry zonder moeite tot neutraliteit overgehaald, terwijl Frankrijk zich door het verdrag met Wenen niet meer om de vijandschap van de Habsburgers hoefde te bekommeren. Daarbij kwamen nog militaire successen in de Middellandse Zee en in Amerika en dit alles tesamen overtuigde de hertog en Bentinck ervan dat het Franse prestige schrikbarend was toegenomen.

In de Republiek zagen zij door de lectuur van de onderschepte dépêches van Bonnac en d'Affry de invloed van Versailles dagelijks groeien en de hertog had dan ook de term „slavernij” al eens gebruikt om de positie te typeren waarin de Republiek zijns inziens geraakt was. Rechtstreekse samenwerking van de Franse ambassadeur met regenten uit steden en provincies was een bekend verschijnsel; ten tijde van Lodewijk XIV had d'Avaux op dit terrein grote activiteit ontplooid en voor iemand die de alliantie met Engeland en het Stadhouderlijk gezag geheel en al was toegedaan, moest hetgeen thans d'Affry allemaal wist te melden, wel een voortdurende bron van zorg en onrust zijn. De hertog had de Prinses indertijd reeds de „*Negotiations du comte d'Avaux*” ter lezing gegeven om haar duidelijk te maken, dat het doel van de Franse diplomatie on-

¹ Archives 4, III, 282.

² Cf. Nijhoff, 61 en de Beaufort, 182.

veranderd was: de verdeeldheid in de Republiek aan te wakkeren, het Stadhouderschap af te schaffen of althans te verzwakken en zodoende uiteindelijk de totale onderwerping van de Republiek aan het Franse hof te bereiken¹. Minder star-denkende figuren dan de hertog en Bentinck waren daar evenzeer van overtuigd.

Onmiddellijk na het bekend worden van het verdrag van Versailles had Larrey, waarschijnlijk uit eigen beweging, een compilatie gemaakt van de „passages les plus intéressantes” uit de brieven van d’Affry en die, vergezeld van eigen commentaar, aan de Prinses toegezonden². Hij toonde zich daarbij zeer geïmponeerd door het gevaar waaraan de Republiek en met name het Stadhouderlijk huis bloot stonden door de activiteit van de gezant, die – en dat maakte het zo bijzonder bedenkelijk – op de medewerking van handlangers kon rekenen. Dat waren op de eerste plaats natuurlijk de Staatsgezinden, maar ook de kooplieden en burgers waren gemakkelijk te winnen door hun handelsvoordelen in het vooruitzicht te stellen. De secretaris, die per slot van rekening ook een vreemdeling was, ging in zijn pessimistische beschouwingen zelfs zover, te beweren dat de onafhankelijkheid van hun land de kooplieden weinig kon schelen, wanneer zij kans zagen nieuwe rijkdommen te verwerven.

De Prinses was reeds bij een vroegere kennisname van de onderschepte berichten diep onder de indruk geraakt, maar het werd haar beslist angstig te moede, toen zij Larrey’s collectie en commentaar onder ogen kreeg. Zij onderschatte het gevaar geenszins, liet zij hem weten, doch het ergste was dat er in de kring van haar naaste medewerkers – en daarmee doelde zij op Steyn – geen eensgezindheid bestond om het gevaar het hoofd te bieden: „un concert nous manque, ce concert que je sollicite depuis si longtemps et qui seul peut nous tirer d’affaire . . .”³. Zij deelde de vrees van de hertog, die haar gemeld had niet veel vertrouwen te hebben in de verzekeringen van de Raadpensionaris, dat de Republiek zich nooit zou laten bewegen tot het verdrag van Versailles toe te treden⁴ en zij twijfelde er niet aan, of Steyn zou voor het eerste het beste dreigement van d’Affry door de knieën gaan. Ook de hertog zette zij uiteen wat er in deze critieke omstandigheden nodig was: al haar vrienden moesten zich verenigen om zich teweer te stellen tegen de anti-Stadhouderlijke partij; Engeland moest hen ontzien en hun de tijd en gelegenheid geven om de lieden, die alle dwaze critiek op dat land vlot geloof-

¹ Nijhoff, 35.

² Archives 4, III, 154 e.v.

³ Ibidem, 161.

⁴ Ibidem, 151.

den, tot beter inzicht te brengen en de Raadpensionaris moesten de ogen geopend worden, „voilà ce qui se devoit . . .”¹.

De reacties van de Prinses op Larrey's memorie verraden duidelijk dat zij door de ontdekking van de „republikeinse samenzwering” met d'Affry tot de overtuiging was gekomen, dat voor de Raadpensionaris en zijn Hollandse vrienden de neutraliteit geen doel doch slechts een middel was om de Republiek meer en meer onder Frans toezicht te brengen, b.v. door accessie tot het verdrag van Versailles. Het kon niet uitblijven of haar bereidheid om samen met Steyn de neutraliteit in stand te houden, moest wel volledig verdwijnen. Zij begon meer heil te zien in een toenadering tot Engeland en Pruisen, waar trouwens haar sympathieën lagen. Men doet er derhalve goed aan, bij de door Bartstra genoemde factoren die de Oranjepartij aan haar traditionele zienswijze klonken, een belangrijke plaats in te ruimen aan de onderschepte brieven van de Franse gezanten².

Een andere vraag is, of d'Affry in zijn diplomatieke correspondentie geen overdreven voorstelling gaf van zijn relaties en zijn invloed, en of de Prinses en haar adviseurs daar niet de dupe van geworden zijn. In dit verband is het al veelzeggend dat Coquelle, wiens geschriften voor het grootste deel op deze gezantschapsberichten steunen, zijn voornaamste werk de merkwaardige titel meegaf: *L'alliance franco-hollandaise contre l'Angleterre, 1735-1788*. Bussemaker wijdde naar aanleiding van de door hem uitgegeven dépêches van d'Affry een studie aan deze kwestie³ en kwam tot de bevinding dat de gezant zijn minister van buitenlandse zaken niet bewust een gechargeerd beeld van zijn invloed gaf, doch veeleer zelf het slachtoffer was van de listig gevoerde Hollandse politiek. De regenten hadden er geen enkel belang bij hem voor het hoofd te stoten en spaarden dus geen mooie woorden en blijken van vertrouwen, maar intussen lieten zij zich voor hun neutraliteit en andere „concessies”, die soms niet geheel onbedenkkelijk waren, betalen met het geleidelijke herstel van het begeerde handelsverdrag van 1739. Pares kwam tot hetzelfde inzicht, dat hij aldus formuleerde: „D'Affry often tried to tie the States-General down to neutrality, but ofcours, though the Dutch had no intention of taking England's part, they were very careful how they offended her by saying so, and d'Affry had to offer bribe after bribe in order to get very vague assurances”⁴.

¹ Prinses aan hertog, 15 juni 1756. N.S.A. II 23 (X), 1368.

² Bartstra: Vlootherstel en legeraugmentatie, 32.

³ Bussemaker: Iets over de ambassade van d'Affry.

⁴ Pares: Colonial blockade and neutral rights, 254.

Het was inderdaad zo als de Raadpensionaris tegen de Prinses gezegd had; onder al degenen die door d'Affry als republikeinen werden aangeduid, waren vele regenten die zeker niet tot de Staatsgezinde groepering gerekend konden worden, doch die eenvoudig een profijtelijk gebleken politiek jegens Frankrijk ten uitvoer legden, waarbij zij er voor zorgden de neutraliteit zo goed en zo kwaad als dat ging in stand te houden. Dat bleek zonneklaar na het overlijden van de Gouvernante in 1759, toen de gezant klaagde dat diezelfde republikeinen niets meer voelden voor energieke maatregelen tegen het Stadhouderschap, de hertog rustig de voogdij over de Prinsenkinderen lieten uitoefenen en zich veel minder gevoelig toonden voor zijn, d'Affry's, aansporingen en insinuaties dan vroeger. En wat het buitenlandse beleid betrof, was er geen sprake van dat de Republiek haar neutraliteit opgaf om een verbond met Frankrijk aan te gaan en zich in de oorlog tegen Engeland te storten. Het was een ernstige teleurstelling voor de gezant en een bewijs dat hij zich in de doelstellingen en activiteiten van de zgn. republikeinen tot dan toe schromelijk vergist had.

Ook het gedrag van de Raadpensionaris bewees dat er inderdaad een Hollandse politiek bestond zoals Bussemaker die beschreef. Het eerste bericht van rechtstreeks contact tussen Amsterdam en de Franse gezant had hem nog een slapeloze nacht bezorgd¹, maar naarmate de inhoud van de onderschepte dépêches alarmerender werd, scheen Steyn rustiger te slapen, zich althans minder zorgen te maken. Een brief van Bonnac, waarvan de hertog meende dat ze hem wel moest doen beven, liet hem volkomen onberoerd² en de door Larrey bijeengebrachte collectie had geen ander effect. Toen de secretaris hem daarop nog eens mondeling onderhield over het gevaar van de Franse intriges, merkte Steyn laconiek op dat het zo'n vaart niet zou lopen, daar men immers gewaarschuwd was. Dat de neutraliteit door Frankrijk bedreigd werd, wilde hij helemaal niet toegeven, daar dat land immers het grootste belang bij de onzijdigheid van de Republiek had en hij waarschuwde Larrey nogmaals voor de misvatting, te denken dat Holland geen ander doel had dan Frankrijk te gerieven³. Een man als Steyn zou onmogelijk een dergelijke houding hebben kunnen aannemen, wanneer hij niet op de hoogte was geweest van de achtergrond van de Hollandse politiek en er niet met een gerust geweten mee had kunnen instemmen. De luchthartigheid waarmee hij aan het Franse „complot” voorbijzag, versterkte echter

¹ Cf. pag. 278.

² Hertog aan Bentinck, 24 maart 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 24¹.

³ Larrey aan Prinses, 18 aug. 1756. K.H.A.arch. Anna, 431.

weer het wantrouwen van zijn vroegere vrienden, die er zich aanvankelijk niet weinig over verwonderd hadden, maar er tenslotte geen andere verklaring voor konden vinden dan dat Steyn het er op de een of andere wijze mee eens was en werkelijk van plan was de Republiek met Frankrijk te verbinden¹.

Het behoeft thans geen nadere toelichting dat het voor de hertog een absurde gedachte moest zijn Oostenrijk in zijn nieuwe koers te volgen en daar de neutraliteit, die immers in zijn ogen niet alleen een groot gevaar maar ook een onnatuurlijke toestand was, evenmin zijn ideaal kon zijn, kwam hij evenals de Prinses bij Engeland en Pruisen terecht, waartoe bovendien motieven van godsdienst, sympathie en familiebanden ook hem aanzetten². Nu maakte koning Frederik na verloop van enige tijd een toenadering ook niet moeilijk. Verontrust over de ontstemming die de Westminsterconventie in St. Petersburg had gewekt en over de daaruit voortgekomen versterking van de Russisch-Oostenrijkse militaire samenwerking, zocht hij zijn met Engeland gesloten neutraliteitsverdrag met spoed in een formele alliantie om te zetten en daarbij de Republiek en verschillende Noordduitse protestantse vorsten te betrekken³. Dit denkbeeld was hem reeds geruime tijd geleden gesuggereerd door de Engelse gezant in Berlijn, Mitchell, en viel aanvankelijk niet bij hem in goede aarde, omdat hij dergelijke bondgenoten vanwege hun zwakheid van weinig waarde vond⁴. Naarmate echter de toerusting van Rusland en Oostenrijk vorderden, kreeg het idee voor hem steeds meer aantrekkelijkheid en nadat hij, op Mitchell's aandrang, eerst von der Hellen in Den Haag samenwerking met Yorke had gelast⁵, verklaarde hij zich begin juli een voorstander van een alliantie met de Republiek⁶.

Het plan, de Republiek te laten toetreden tot het verdrag van Westminster, was kort na de ondertekening ervan in Londen ontstaan, tengevolge van het feit dat de Engelse regering omwille van Hannover het vasteland niet geheel en al de rug kon toekeren; het verdrag van Versailles maakte een Franse aanval op het keurvorstendom meer dan ooit waarschijnlijk. Terwijl de meerderheid van regering en Parlement zich echter aan de consequenties van deze overwegingen zocht te ont-

¹ Als pag. 342, noot 2.

² Het Brunswijkse hof volgde het Pruisische voorbeeld en verbrak zijn (subsidie)verdrag met Frankrijk.

³ Voltz-Küntzel, XXXIII.

⁴ Polit. Corr. XII, 358.

⁵ Ibidem, 458.

⁶ Polit. Corr. XIII, 10.

trekken, opperde de koning het idee een zgn. observatieleger bijeen te brengen van Hannoveraanse, Hessische en eventueel Staatse, Brunswijkse en Pruisische troepen, dat gestationeerd bij Wezel, de Fransen de overtocht over de Rijn zou moeten beletten¹. Koning Frederik nam het plan over, doch verklaarde voor de uitvoering ervan geen enkele soldaat te kunnen missen². De rol die de Republiek was toegedacht, werd daardoor belangrijker, maar de Engelse regering kon er niet toe komen haar uit te nodigen tot de Westminsterconventie toe te treden – het risico van een nieuw afwijzend antwoord na dat op het verzoek om secours wilde zij niet lopen – en verlangde dat zij zelf om toelating zou verzoeken.

Toen Yorke daarover met de hertog sprak, gaf deze te kennen dat het op grote bezwaren zou stuiten, wanneer het initiatief van de Republiek moest uitgaan; zijns inziens moest de Engelse regering haar invloed in Berlijn aanwenden om Frederik ertoe te bewegen, samen met haar de Republiek te benaderen³. Gezien Mitchell's activiteit werd deze suggestie door Londen overgenomen. Yorke bracht daarop Hellen in contact met de hertog die, naar zijn zeggen, „parfaitement bien intentionné” was; hij voegde daaraan toe dat de ijver waarmee Brunswijk voormaals de keizerin had gediend, de meest betrouwbare garantie was dat hij, nu zij hem zo gruwelijk had bedrogen, thans de goede zaak zou steunen. Ook stelde de Engelsman Hellen voor, dat koning Frederik zou trachten de hertog door middel van een persoonlijk compliment nog sterker aan zich te verbinden⁴.

In zijn aantekeningen beweerde Brunswijk dat Yorke zijn in diverse gesprekken gemaakte opmerkingen hoger aansloeg dan ze verdienden⁵. Hij was niet verder gegaan dan enerzijds de houding van Wenen af te keuren, zonder zich daarbij te laten verleiden tot de blinde haat die de Engelsen de keizerin toedroegen, en anderzijds de Pruisische koning te prijzen om zijn energieke defensieve maatregelen en zijn ijver voor de protestantse godsdienst. Er kan echter niet de minste twijfel bestaan aan de juistheid van Yorke's oordeel. De hertog had kort tevoren een brief aan zijn broer Karel gericht – met de bedoeling dat deze hem naar Berlijn zou doorzenden – waarvan de inhoud aan duidelijkheid niets te wensen overliet⁶. Daarin toch nodigde hij koning Frederik uit, de Republiek

¹ Mediger, 645.

² Mitchell aan Holderness, 23 juli 1756. N.S.A. II 23 (XI), 1515.

³ Archives 4, III, 152.

⁴ Rive, 233 (bijlage VII).

⁵ Archives 4, III, 184.

⁶ Polit. Corr. XIII, 146-147.

ertoe over te halen zich nauwer met hem te verbinden. Hij moest haar daartoe voorhouden dat de protestantse godsdienst in Europa in groot gevaar verkeerde en dat zij die zou kunnen helpen redden door haar geloofsgenoten te steunen tegen Frankrijk¹. Voorts merkte de hertog op, dat het in dit verband van groot nut zou kunnen zijn, wanneer er een protestants leger in Westfalen gelegerd was. Voor Pruisen zou een dergelijke alliantie des te meer voordelig zijn, daar Engeland alleen niets van betekenis op het continent kon uitrichten. Tenslotte gaf hij de verzekering dat de Republiek er financieel beslist niet zo slecht voorstond als wel verondersteld werd en dat haar geldmiddelen thans beter waren dan vóór de Spaanse Successieoorlog waarin zij meer dan 100.000 man in dienst had gehad.

Dit laatste thema roerde de hertog in verschillende gesprekken met Hellen ook steeds aan². Hij wist blijkbaar nog niet dat zijn moeite om de Pruisische koning het idee van een verbond met de Republiek smakelijk te maken, overbodig was en dat deze niets liever wilde dan een desbetreffende overeenkomst zo snel mogelijk op papier brengen. Het schrijven van de hertog beantwoordde geheel aan Frederiks politieke verlangens, maar deed hem ook nog om een andere reden groot genoeg. Het was een bewijs dat de enige van zijn Wolfenbüttelse zwagers die hij tot dan toe in de rangen van zijn tegenstanders had gezien, eindelijk zijn houding tegenover hem, Frederik, in overeenstemming had gebracht met die van zijn huis. De koning gaf dan ook terstond gehoor aan Hellens verzoek en zond de hertog een met complimenten gevulde brief³, terwijl hij tevens de gezant een nieuwe instructie gaf, die geheel overeenkwam met de door Brunswijk geuite wensen⁴.

Hellen werd opgedragen geen moeite te sparen om de regenten te overtuigen van de noodzaak van een alliantie met Pruisen. Hij moest daartoe het argument van de protestantse godsdienst hanteren en er bovendien op wijzen, dat de Republiek in een gevaarlijk isolement zou

¹ Op 6 juli 1756 meldde Hellen aan Frederik dat hij met Yorke hun gezamenlijke gedragslijn in de Republiek besproken had. Bij die gelegenheid had de Engelsman gezegd dat zij de nadruk moesten leggen op het gevaar waarin de protestantse godsdienst zich bevond, want uitsluitend dit argument zou in staat zijn de regenten uit hun lethargie te wekken. De gezanten hadden daarom afgesproken, zoveel mogelijk gegevens te verzamelen om dit argument kracht bij te zetten. Rive, 196, noot 2.

² Ibidem, 233-234.

³ Archives 4, III, 178 en 185.

⁴ „Instruction du Roi de Prusse à Mr. de Hellen. Potsdam, ce 31 juillet 1756”, door Holderness aan Yorke gezonden bij zijn (in Archives 4, III, 233 onvolledig afgedrukte) brief van 27 aug. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 24^{II}.

geraken, wanneer Oostenrijk en Rusland de oorlog tegen Pruisen zouden beginnen en Frankrijk een leger naar Hannover zou zenden, wat het volgende jaar stond te gebeuren. Ook moest Hellen de regenten met nadruk voorhouden dat Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden zou krijgen, wanneer dat land de keizerin wilde helpen Silezië te heroveren; de Republiek zou in dat geval niet veel meer dan een Franse provincie worden. Als het beste middel om dit te voorkomen moest hij een augmentatie aanbevelen. Daardoor zou de Republiek haar deel kunnen bijdragen aan een gezamenlijke strijdmacht die tegen het voorjaar, wanneer de Franse opmars zou beginnen, geconcentreerd moest worden in Westfalen. Tenslotte schreef de koning Hellen voor, omzichtig te werk te gaan en deze argumenten niet allemaal tegelijk aan te wenden teneinde de regenten niet af te schrikken. Enige tijd later breidde hij dit arsenaal nog uit met het bericht, dat Oostenrijk en Frankrijk van plan waren de Compagnie van Oostende weer op te richten¹. Aldus toegerust kon Hellen samen met Yorke tot het diplomatieke offensief overgaan.

Men is onwillekeurig geneigd zich af te vragen, wat de neutraliteit van de Republiek waard zou blijken te zijn, als ze werd blootgesteld aan de buitenlandse druk van Engeland en Pruisen, in combinatie met de medewerking van het Stadhouderlijke hof en de sympathie die er bij grote delen van de bevolking voor koning Frederik bestond. Zou de „kordaatheid” van de regenten er niet onder bezwijken zijn, althans op wat langere termijn? Zouden zij er niet zo sterk door naar Frankrijk gedreven worden, dat de neutraliteit van die zijde weer gevaar liep? Deze en dergelijke vragen dringen zich vanzelf op, doch een uitsluitend daarop te baseren waarschijnlijkheidsberekening zou in hoge mate irrelevant zijn. Zij liet n.l. minstens één andere factor buiten beschouwing, die de situatie mee bepaalde en wel het commerciële belang van de Zeemogendheden, geconcretiseerd in hun twist over het marinetractaat van 1674. Buitenstaanders zagen deze factor inderdaad doorgaans geheel over het hoofd of onderschatten de betekenis ervan. Dat deden met name Frederik en de hertog, doch ook, zij het in mindere mate, de Engelse koning, de Prinses en Bentinck. Zij allen meenden dat kwesties van scheepvaart en koloniale handel niet in vergelijking konden komen met de geweldige staatkundige en godsdienstige belangen, die er in Europa op het spel stonden. Het kwam hun niet slechts onbegrijpelijk doch ook onverantwoord voor, dat Engeland en de Republiek in hun buitenlands beleid zoveel aandacht schonken aan, wat zij beschouwden als gekibbel over futiliteit-

¹ Archives 4, III, 228.

ten. Toch waren het de commerciële belangen die de verhouding tussen de Zeemogendheden beheersten, de Engelse politiek haar ambivalent karakter gaven en de plannen om de Republiek in een protestants verbond op te nemen geheel doorkruisten.

Het eerste bericht dat de Engelsen een Hollands schip hadden opgebracht, werd ontvangen kort nadat zij hun transportschepen die het secours moesten afhalen, hadden teruggeroepen¹. Spoedig volgden meer dergelijke tijdingen, vooral na de Britse oorlogsverklaring aan Frankrijk van 17 mei 1756. Dit document bevatte o.a. een passage, waarin de koning zijn onderdanen en alle andere personen van welke natie ook, verbood soldaten, wapens, kruit, munitie of andere contrabandegoederen naar Frans grondgebied te vervoeren, onder bedreiging dat schepen die daarmee bevracht waren, opgebracht en als goede prijs beschouwd zouden worden². De Engelse regering kon echter niet nauwkeurig aangeven wat zij onder contrabande verstond, daar zij dan in tegenspraak zou zijn gekomen met de verdragen die zij met onderscheiden neutrale mogendheden had gesloten. Om nu deze verdragen, die een belemmering vormden voor haar maritieme en koloniale expansie, te ontduiken, introduceerde zij, blijkens de reeds genoemde studie van Pares, in de praktijk de „rule of the war of 1756”.

Deze regel maakte onderscheid tussen de zgn. oude en nieuwe handel van de neutralen. Met de laatste werd dan de handel bedoeld die normaal in vreedstijd voor de neutrale scheepvaart gesloten was, zoals die op de Franse West-Indische eilanden en de cabotage, kustvaart van de ene Franse haven naar de andere. De Engelse regering wilde deze nieuwe handel absoluut niet toelaten, doch ook de oude kwam meermalen in het gedrang, daar zij, zoals Pares erkende, soms geneigd was alle neutrale zeeverkeer met de vijand te verhinderen³. Dit leidde des te eerder tot conflicten, omdat haar gezag over haar eigen kapers niet groot was en de werkwijze van de zgn. „Prize Courts”, justitionele instellingen die het opbrengen van een schip legaal of illegaal moesten verklaren, in het buitenland veel ergernis gaf door haar traagheid en door de onderling afwijkende uitspraken van de verschillende rechters. Dit was weer het gevolg van het gebrek aan jurisprudentie, zodat dit soort rechtspraak empirisch moest worden opgebouwd. In feite kwam het erop neer, dat

¹ Gezant Hop meldde 30 maart 1756 dat een Nederlands schip, geladen met lood, door de Engelsen was aangehouden. N.S.A. II 23 (IX), 1125.

² Tekst van de Engelse oorlogsverklaring bij Entick, I, 393-394. Ook een exemplaar in N.S.A. II 23 (IX), 1333.

³ Pares: Colonial blockade and neutral rights, 182-184.

de eigenaar van het opgebrachte schip dikwijls volkomen afhankelijk was van de persoonlijke inzichten van de rechters. Wat de Republiek betrof, kregen de conflicten nog een bijzonder scherp karakter, omdat zij van alle neutrale mogendheden het meest duidelijke en gedetailleerde handelsverdrag met Engeland bezat en de Staatse kooplieden niet de geringste concessie wilden doen, uit vrees dat andere landen, met name Denemarken en Zweden, hen uit de winstgevende handel op de Franse bezittingen zouden verdringen¹.

Gedurende de zomermaanden nam de spanning tussen de Zeemogendheden sterk toe. Gezant Hop in Londen en Denick, de fiscaal van de Rotterdamse Admiraliteit, bezigden violente anti-Engelse taal en de kooplieden begonnen aan te dringen op convooiering van hun schepen. Bentinck, Larrey en de hertog verzochten de Prinses met klem terstond uit Dieren terug te keren, omdat zij in hun zoveelste miskenning van de Hollandse politiek meenden, dat de Staten zich prepareerden op een oorlog met Engeland². Yorke was dezelfde mening toegedaan en probeerde de omstreden kwesties te interpreteren op een wijze, die zowel voor zijn eigen regering als voor de Republiek aanvaardbaar was. Terwijl hij daarmee bezig was, kreeg hij onverwacht van Holderness een op 6 juli gedateerde memorie toegezonden, met de opdracht die ter Staten Generaal in te leveren³. Daarin werd na een korte uiteenzetting over het ontstaan van de oorlog met Frankrijk, de volledige uitvoering van het verdrag van 1678 geëist, met name het secours te land en te water. Voorts deelde de staatssecretaris mee, dat alle opgebrachte Hollandse schepen in vrijheid waren gesteld en dat de Engelse kapers en marine het bevel hadden ontvangen geen enkel Staats schip meer aan te houden; deze orders bleven twee maanden van kracht. De Britse regering stelde nu de Republiek voor de keus, het verdrag van 1678 na te komen, in welk geval de termijn van twee maanden zou vervallen, of er zich niet aan te storen doch dan, zo klonk het dreigend, zou de koning andere maatregelen treffen.

Nota's waarin de dingen zo duidelijk gezegd werden, waren bepaald zeldzaam geworden in het diplomatieke verkeer tussen de Zeemogendheden. Minder zeldzaam was de onoprechtheid die ook in dit stuk lag opgesloten, want Engeland was beslist niet van plan de Republiek vrij te laten in haar scheepvaart, ook al zou zij de gestelde voor-

¹ Ibidem, 231. Cf. ook Archives 4, III, 224.

² Larrey aan Prinses, 22, 23 en 29 juni en 2 juli 1756. K.H.A.arch. Anna, 431.

³ Holderness aan Yorke, 6 juli 1756. N.S.A. II 23 (X), 1431. Griffier Fagel ontving een gelijkluidend schrijven; ibidem, 1433.

waarden inwilligen. Het was Londen er vóór alles om te doen, de zgn. nieuwe handel van de neutralen te blokkeren. Dat werd bewezen door een brief van de staatssecretaris die Yorke bij dezelfde gelegenheid ontving¹. Daarin werd de gezant gemachtigd de Prinses en de ministers van de Republiek ondershands te verstaan te geven, dat de koning niet door dik en dun zou vasthouden aan zijn eisen, wanneer de genoemde personen „reële zekerheid” konden geven dat de Staatse schepen zich niet zouden occuperen met de nieuwe handel. Thans had de Engelse regering dus wel de opzet – en zij gaf dat onverbloemd te kennen – de weigering van de Staten Generaal om het verdrag van 1678 na te leven, tot aanleiding te nemen om harerzijds het marinetractaat niet te erkennen. Het was een logisch gevolg van de neutraliteitsverklaring van de Republiek, die daarmee haar recht op de door het verdrag van 1674 toegestane handelsvoordelen had beklemtoond.

De orders van Holderness waren voor Yorke en zijn vrienden een nieuwe reden tot ergernis, omdat zij de tegenstellingen met de Republiek op de spits dreven en de alliantie, die reeds tot nominale waarde gereduceerd was, geheel dreigden te vernietigen. Eensgezinder dan ooit tevoren spande het driemanschap zich in om deze ramp af te wenden. Na onderling beraad nam de gezant het besluit, zijn opdracht slechts gedeeltelijk uit te voeren. In een memorie van 12 juli deelde hij H.H.M. wel het ontslag van alle Hollandse schepen mee, doch maakte geen gewag van het verdrag van 1678; hij zei alleen te hopen dat de Staten met Engeland een overeenkomst wilden sluiten om verdere moeilijkheden te vermijden². Er volgden ampele besprekingen met de Raadpensionaris, maar ondanks al zijn vriendelijkheid ging Steyn niet verder dan te verklaren, dat de Republiek zou optreden tegen haar onderdanen die zich in strijd met de tractaten gedroegen en verder gereed was onderhandelingen te openen³. Voor Yorke was dat evenwel voldoende om een ontwerp-overeenkomst op schrift te stellen die alle kenmerken van een compromis droeg. Enerzijds zou het verdrag van 1674 bekrachtigd worden en zou Engeland beloven, de kaapvaart tegen Staatse schepen te staken, terwijl anderzijds de Republiek zich zou verplichten, de handel in contrabande te verbieden en te berusten in de Engelse interpretatie van dit begrip⁴.

Zijn eigenmachtig optreden bekwam de gezant echter bitter slecht,

¹ Idem.

² Res. Staten Generaal, 13 juli 1756.

³ Ibidem. De Raadpensionaris had deze resolutie ontworpen, blijkens N.S.A. II 23 (X), 1442.

⁴ N.S.A. II 23 (X), 1461.

want zijn regering gaf hem niet alleen een scherpe terechtwijzing, maar desavoueerde hem bovendien in het openbaar en gelastte hem op niet mis te verstane wijze zijn orders alsnog compleet uit te voeren¹. De Staten van Holland deden er van hun kant nog een schepje bovenop en stelden bij resolutie van 6 augustus vast, dat de tegemoetkomende houding van de Engelse gezant niet in overeenstemming was met de scherpe vertogen van zijn staatssecretaris tegenover gezant Hop². Diezelfde resolutie besloot op grond van een petitie van 1741 ook nog tot een equipage van 25 oorlogsschepen, zodat de verzoeningspolitiek van het driemanschap een nieuwe schok te verduren kreeg. Het laat zich raden dat de stemming van de vrienden en van Yorke in het bijzonder allesbehalve rooskleurig was³. De Raadpensionaris, die de resolutie rustig had laten passeren, was natuurlijk de zondebok, al moet erkend worden dat hij dusdoende inderdaad zeer onelegant had gehandeld en dat de gezant voor zijn woede wel enige reden had. Temidden van het tumult vertrok de Prinses, wier aanwezigheid de gang van zaken nauwelijks beïnvloed had, weer naar Dieren, Brunswijk en Yorke achterlatend in de overtuiging dat zij van de eigenlijke moeilijkheden niets had begrepen. Toch waren zij wel de laatsten die zich een dergelijke gedachte konden permitteren.

De Engelse politiek kwam hun des te meer onbegrijpelijk voor, daar de Pruisische koning juist alle mogelijke moeite deed, de Republiek op zijn zijde te krijgen⁴. Zijn informaties wezen uit dat Rusland en Oostenrijk van plan waren hem nog in de loop van het jaar aan te vallen⁵ en dat was voor Frederik aanleiding te besluiten zelf het offensief te beginnen⁶. Hij had koning George, die hevig ontsteld was over deze plannen, bereids laten weten dat hij zich niet met de bescherming van Hannover kon belasten en het daarom van veel belang te achten dat de Republiek een bijdrage leverde aan een gecombineerd leger in West-Duitsland, waartoe zij een augmentatie van 30.000 man zou moeten uitvoeren. Ook stelde hij de Engelse koning voor, deze strijdmacht te plaatsen onder bevel van de Staatse veldmaarschalk, daar hij, naar zijn zeggen, geen per-

¹ Gezant Hop aan Fagel, 23 juli 1756. Ibidem, 1470. Cf. Archives 4, III, 194.

² Res. Staten Generaal, 9 aug. 1756.

³ Archives 4, III, 207 e.v.

⁴ Ibidem, 215.

⁵ Fagel stond Yorke in het grootste geheim toe, Hellen een brief voor te lezen van de Staatse resident in St. Petersburg, de Swart. Deze maakte melding van Frans-Russische onderhandelingen en van de plannen van generaal Schuwalov, favoriet van de tsarina, om de oorlog tegen Pruisen door te drijven. Polit. Corr. XII, 116.

⁶ In een gesprek met Hellen over de Oostenrijkse toerusting gaf de hertog te verstaan, dat Frederik er goed aan zou doen de oorlog te beginnen. Polit. Corr. XIII, 181.

soon kende met meer ervaring die het vertrouwen van de soldaten genoot. Tenslotte gaf hij te verstaan, dat de Engelse regering moest ophouden door het arresteren van Staatse schepen de Hollanders nog langer tegen zich in het harnas te jagen¹. Dit advies is hem waarschijnlijk door de hertog in de pen gegeven, die nu door tussenkomst van zijn broer Karel en van Hellen vrij drukke relaties met Frederik onderhield en hem onder meer hoop gaf, dat „de Republiek mettertijd uit haar lethargie zou ontwaken en tot het inzicht zou komen dat zij niet met gekruiste armen kon blijven zitten”. Hij merkte echter wel op, dat van het nieuwe Engelse verzoek om secours geen goede invloed kon uitgaan². Omgekeerd concentreerde de Pruisische vorst zijn diplomatieke actie in de Republiek op de hertog, waarvan het voorstel om hem het geallieerde commando op te dragen een vrij duidelijke aanwijzing was. Overigens genoot de hertog thans werkelijk het vertrouwen van zijn koninklijke zwager³.

In Londen was men, zoals bekend, over de Pruisische politiek in het geheel niet enthousiast en Frederiks raadgevingen en voorstellen werden er zeer sceptisch bekeken. Het gemeenschappelijke defensieplan had bij de Engelse ministers nooit veel genade kunnen verwerven als zijnde een continentale aangelegenheid en Frederiks besluit, liever zelf de oorlog te beginnen dan af te wachten tot hij werd aangevallen, was niet het aangewezen middel om hun animo op te wekken. Hoewel zij de Pruisische koning niet voor het hoofd wilden stoten door hun steun te onthouden aan zijn diplomatiek offensief in Den Haag, kon hun optreden toch moeilijk als medewerking geïnterpreteerd worden. Holderness gelastte b.v. Yorke wel, samen met Mitchell maatregelen te beramen om de Republiek tot een augmentatie te bewegen, maar hij liet tegelijkertijd doorschemeren, dat het thans niet het geschikte moment was om een dergelijke kwestie aan te roeren⁴. En passant verzocht hij de gezant ook, de hertog eens te polsen of deze bereid was het hem toegedachte opperbevel te accepteren⁵.

Deze vraag bracht de veldmaarschalk in een moeilijk parket. Enerzijds zou hij niets liever gedaan hebben dan een dergelijk aanbod, dat ook voor hem persoonlijk in hoge mate aantrekkelijk was, terstond te aanvaarden; hij sprak in dit verband van: „la seule occasion que j'aurais

¹ Als pag. 344, noot 2.

² Polit. Corr. XIII, 181 en 184.

³ Cf. Archives 4, III, 244-245.

⁴ Holderness aan Yorke, 27 aug. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 24^{II}.

⁵ Op 6 sept. 1756 vervaardigde de hertog een memorie over alles wat er met betrekking tot dit aanbod voorgevallen was. N.S.A. II 23 (XI), 1598.

peut-être dans ma vie de pouvoir me faire un nom dans le monde”¹. Het lag immers voor de hand, dat de man die via Berlijn druk uitoefende op Londen om een einde te maken aan de handelstwisten met de Republiek en zodoende de weg te effenen voor het tot stand komen van een Engels-Pruisisch-Staats bondgenootschap, het tot hem gerichte verzoek als de vervulling van een ideaal moest beschouwen. Anderzijds bestonden er echter grote bezwaren en moest hij Yorke mededelen dat zijn verbintenissen met de Republiek en het Stadhouderslijk huis hem beletten een functie in het geallieerde leger op zich te nemen, zolang de Staten Generaal bleven vasthouden aan hun nieuw systeem, d.w.z. aan de neutraliteit². Toch wees hij het aanbod niet zonder meer van de hand, ook al omdat hij spoedig had achterhaald dat het oorspronkelijk van koning Frederik afkomstig was. Om zich echter te vrijwaren tegen eventuele onaangename gevolgen, die verder Pruisisch of Engels aandringen voor hem kon hebben, bracht hij de Raadpensionaris van alles op de hoogte³.

Het kan nauwelijks verwondering wekken dat de hertog door deze affaire versterkt werd in zijn gevoelens van antipathie jegens de Britse regering. Haar obstructie tegen de maatregelen die in zijn ogen heilzaam en noodzakelijk waren, ergerde hem reeds lang, maar dat zij hem bovendien de kans op een roemrijke militaire carrière ontnam, bracht hem in een verbitterde stemming. Hij luchtte zijn gemoed in een brief aan zijn broer, de regerende hertog, en hekelde op felle toon de Engelse onverschilligheid, die zijns inziens uitsluitend verantwoordelijk was voor de mislukking van het augmentatieplan in 1755. Hij voorspelde dat er om dezelfde reden thans evenmin iets van het plan terecht zou komen, hoeveel moeite Hellen zich ook zou getroosten; de Staten zouden daarentegen gedwongen worden een eskader in zee te brengen om hun scheepvaart te beschermen. De Britse regering handelde des te meer onverantwoord, omdat de Republiek gemakkelijk voor de geallieerde zaak te winnen was, want de „goede partij” zou de „Franse cabaal” effectief kunnen bestrijden, wanneer ze maar vanuit Londen naar behoren ondersteund werd. Engeland had echter precies het tegenovergestelde gedaan en de hertog gaf zijn broer de verzekering, dat dit land in de Republiek meer Franse proselieten gekweekt had dan Frankrijk zelf⁴.

Deze tirade op de Engelse politiek belette de hertog intussen niet,

¹ Archives 4, III, 186.

² Als pag. 351, noot 5.

³ Archives 4, III, 182 e.v.

⁴ Hertog aan hertog Karel, 21 aug. 1756. N.S.A. II 23 (XI), 1536.

Hellen krachtig terzijde te staan bij de uitvoering van diens opdracht. Het voornaamste onderdeel daarvan was natuurlijk de augmentatie, want zonder versterking van het leger was de kans uitgesloten dat de Republiek een bijdrage zou leveren aan een gemeenschappelijke strijdmacht en dat de hertog, met behoud van zijn huidige positie, het commando daarover op zich kon nemen. Kort nadat de Pruisische gezant zijn instructie had ontvangen, was inderdaad de augmentatie weer het voornaamste object van de Stadhoudelijke politiek en het was de hertog die de kwestie opnieuw aan de orde had gesteld¹.

Een geschikte aanleiding daartoe was de omstandigheid, dat in het secretaat besogne de afgevaardigden van de landgewesten de Hollandse equipage-resolutie ad referendum hadden genomen. Toen nu de Gelderse gedeputeerde van Heeckeren van Brandsenburg, zich tot de Prinses wendde met de vraag, wat hij in zijn provincie met de resolutie moest doen², heeft de Gouvernante hoogstwaarschijnlijk haar adviseurs in Den Haag geraadpleegd en van die gelegenheid moet de hertog gebruik gemaakt hebben om zijn idee te lanceren. Het verwierf de krachtigste bijval van de Prinses³, die vervolgens Brandsenburg opdracht gaf met Larrey en Fagel te overleggen, of Gelderland zijn toestemming in de equipage niet afhankelijk moest stellen van die van Holland in de augmentatie; dit zgn. *accrochement* zou dan door Groningen, Utrecht en Overijssel gevolgd kunnen worden. De heren waren het er spoedig over eens, dat een dergelijk beleid inderdaad het meest aan te bevelen was. Zij wilden het het liefst terstond in het besogne in toepassing brengen, maar moesten van hun voornemen afzien, omdat de Utrechtse vertegenwoordiger van Utenhove van Bottestein aanvoerde, dat hij geheel zonder instructie was ten aanzien van het project dat hem voorgelegd werd en om die reden zijn stem weigerde⁴. De Prinses kon nu, zo deelde Larrey haar mee, ofwel onmiddellijk Bottestein laten vervangen door de vertrouwde Woertman, ofwel de zaak in het besogne op zijn beloop laten en eerst in de vier provincies de gewenste resoluties bewerken. De secretaris en de hertog voelden het meest voor de laatste methode, daar het niet zeker was dat

¹ Archives 4, III, 216.

² Larrey aan Prinses, 9 aug. 1756. K.H.A. arch. Anna, 431.

³ Zij schreef hem, 17 aug. 1756: „J'ai appris avec plaisir, mon bon Duc, que vous avés approuvé l'idée de faire revivre l'augmentation (zij wist toen nog niet, dat dit idee van hemzelf afkomstig was) qui paroît plus que jamais désagréable au Grands de la Terre. L'on voudroit toujours rester comme l'on est, mais le temps approche, à ce que je crains, qu'il faudra prendre parti coute que coute et que bien des sentimens se découvriront . . .”. N.S.A. II 23 (XI), 1520.

⁴ Larrey aan Prinses, 13 aug. 1756. K.H.A. arch. Anna, 431.

Woertman nog op tijd in Den Haag kon zijn en de Staten van Utrecht hem bovendien door een snelle afwijzende lastgeving de handen konden binden¹. Bij dit advies sloot de Prinses zich aan en zo kwam het Stadhouderlijke partij-apparaat in de landgewesten opnieuw in beweging.

De hertog moet dus mede verantwoordelijk worden gesteld voor de voortzetting van de beruchte accrochementspolitiek, die reeds zo dikwijls de Republiek tot machteloosheid had gedoemd. Het koppelen van de augmentatie aan de equipage was een geliefkoosde vorm van obstructie, wanneer de Stadhouder en de landgewesten Holland in een bepaalde richting zochten te drijven. Doorgaans bereikten zij er niets anders mee dan dat het staatsbestel volkomen geparalyseerd werd, want de gevallen waarin Holland voor dit soort pressie zwichtte, waren zeldzaam. Zo waren b.v. in 1742 Dordrecht en Amsterdam door de knieën gegaan, al had de zich hevig roerende publieke opinie daartoe het hare bijgedragen. Misschien hebben de Prinses en haar raadgevers bij het vaststellen van hun beleid gedacht aan het succes, dat Bentinck en andere voorstanders van de augmentatie toen met de manoeuvre van het accrochement hadden weten te behalen². Waarom, hebben zij zich wellicht afgevraagd, zou het verzet van Amsterdam en de andere steden niet gebroken kunnen worden zoals toen? Van buitenlandse assistentie, in casu van Pruisische, was men immers verzekerd. Van Bentincks medewerking ook?

Het is zeer opvallend dat Bentinck, de actieve plannenmaker, van wie in belangrijke tijden en in gewichtige zaken altijd een initiatief verwacht kon worden, in de zomer van 1756 geheel verstek liet gaan. Zijn passiviteit stak scherp af tegen de bedrijvigheid van de hertog en als van iemand gezegd kan worden, dat hij de indruk wekte door het verdrag van Versailles zijn stuur kwijtgeraakt te zijn³, dan was het van Bentinck. Hij kwam met zichzelf niet tot klaarheid over de houding die hij tegenover dit politieke fenomeen moest aannemen. Yorke had dat reeds opgemerkt en daarom zijn Pruisische ambtgenoot de raad gegeven te trachten, door bemiddeling van de hertog het vertrouwen van Bentinck te winnen⁴. Dat moet voor Hellen een vrij hopeloze taak geweest zijn, want Bentinck toonde voorlopig niet de minste neiging iets van zijn gewone, scherpe anti-Pruisische gezindheid op te geven. In hoeverre zijn overtuiging dat Frankrijk Pruisen nooit geheel zou loslaten, daarvan de

¹ Idem aan idem, 14 aug. 1756. Ibidem.

² Van Huffel, 186. Geyl: *Gesch. v. d. Ned. Stam*, II, 389.

³ Romein meende dat dit van de hertog gezegd kon worden. *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, X, 156.

⁴ Rive, 233 (bijlage VII).

oorzaak was, kan in het midden blijven. Hij had bovendien nog particuliere redenen om niet op Frederik gesteld te zijn. Gedurende een jarenlang proces over bepaalde goederen in het Duitse Rijk, een gevolg van zijn echtscheiding, had hij bijstand en medewerking ondervonden van de keizerin en van de Engelse en Deense koningen. Zijn gewezen echtgenote had echter de steun van de Franse en Pruisische hoven weten te verwerven en het was aan een persoonlijk ingrijpen van Frederik toe te schrijven, dat een voor Bentinck gunstige afloop van het proces weer op de lange baan werd geschoven¹.

Om deze redenen deelde hij geenszins het enthousiasme waarmee de hertog en de Prinses een verbintenis met Pruisen nastreefden en kon hij evenmin de drijvende kracht zijn van de Stadhoudelijke politiek. Door Brunswijk in vertrouwen op de hoogte gebracht van het Engels-Pruisische commando-aanbod en door hem om raad gevraagd, toonde hij zich in het geheel niet geïnteresseerd en ontweek hij stelselmatig iedere aanleiding tot een gesprek, hetgeen niet naliet de hertog zeer te verbazen². Bentinck behoorde ook niet tot het kleine groepje adviseurs dat het accrochementsbeleid uitwerkte. Zijn aandacht ging veeleer uit naar het conflict met Engeland en naar de partijstrijd in de Republiek, waardoor hij steeds faalde in zijn pogingen, met Amsterdam tot overeenstemming te komen over een gezamenlijke gedragslijn³. De Prinses van haar kant bekommerde zich bovendien weinig om hem, onthield hem zelfs de noodzakelijke steun om de Ridderschap te leiden en liet hem over bepaalde kwesties, zoals de opnieuw actueel geworden Haarlemse magistratsverkiezingen, geheel in onwetendheid⁴. Bentinck bevond zich derhalve in de zomermaanden van 1756 op het achterplan en zijn relaties met Brunswijk verflauwden nog neer, toen deze begon te ijveren voor een augmentatie die, – dat kon Bentinck nauwelijks ontgaan – slechts ten doel had de Republiek aan Pruisische zijde te brengen.

De hertog bemerkte de onzekerheid en reserve van zijn vriend wel en toen de tijdingen van de beruchte Pruisische overval op Saksen van alle kanten begonnen binnen te komen, trachtte hij Bentincks aarzeling tegenover het accrochement weg te nemen door hem de ellende van het ongelukkige Saksen voor te houden als een voorbeeld van de beledigingen die een staat zich moest laten welgevalen, wanneer hij zijn eigen

¹ Van Huffel, 125.

² Als pag. 351, noot 5.

³ Archives 4, III, 248-249.

⁴ Ibidem, 214 en 239-240.

defensie en veiligheid verwaarloosde¹. Het argument maakte in zoverre indruk op Bentinck, dat hij zich zoals vroeger een overtuigd voorstander van de augmentatie bekende zonder echter het accrochement goed te keuren².

De opmars van de Pruisische troepen, op 29 augustus, maakte een einde aan de spanning die de Europese verhoudingen jarenlang gekenmerkt had en stelde de definitieve afrekening met Oostenrijk abrupt aan de orde. Frederik, die zich het slachtoffer waande van een internationale samenzwering, koos het offensief met alle voor- en nadelen die daaraan verbonden waren. Dat hij, om in Bohemen te komen, zijn weg nam door Saksen en dat land de volle zwaarte van de nederlaag deed voelen, kostte hem veel van de sympathie die hij voordien in wijde kring genoten had. Het meest funeste gevolg voor hem was echter dat Frankrijk zich nu aan de zijde van zijn vijanden schaarde. Krachtens het verdrag van Versailles was het immers verplicht Oostenrijk te hulp te komen, doch Lodewijk XV, die door familierelaties met het Saksische hof verbonden was³, voelde zich door de Pruisische aanval zo diep gegriefd, dat hij zich niet tevreden stelde met het vervullen van zijn verplichtingen. Hij had tot dan toe weerstand geboden aan de constante aandrang van Wenen om gezamenlijk Pruisen als grote mogendheid te vernietigen, doch nu gaf hij zijn verzet op. Spoedig werden nieuwe onderhandelingen geopend met de keizerin om de defensieve alliantie om te zetten in een offensieve, maar zij zouden eerst in 1757 resultaat opleveren.

Over de gerechtvaardigheid van Frederiks initiatief hebben Oostenrijkse en Pruisische historici geruime tijd vinnig gestreden⁴. Butter-

¹ Hertog aan Bentinck, 6 sept. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 25¹.

² Archives 4, III, 251-252 en 342-343.

³ Lodewijk XV was gehuwd met Maria, een dochter van Stanislaus Leszcinski, die in 1735 zijn Poolse kroon definitief verloor aan Augustus III van Saksen. De Franse koning was uit dien hoofde niet erg pro-Saksisch, maar over het algemeen waren de relaties tussen Versailles en Dresden niet slecht. Een halfbroer van Augustus was Maurits van Saksen, die in Franse krijgsdienst trad en in de Oostenrijkse Successieoorlog de Zuidelijke Nederlanden en een gedeelte van de Republiek veroverde. Een dochter van Augustus, Maria Josefa, werd de tweede echtgenote van de dauphin Lodewijk. De Franse koning had veel sympathie voor zijn schoondochter en toonde zich zeer getroffen door haar ontseltenis over de Pruisische aanval in 1756.

⁴ Van Oostenrijkse zijde o.a. von Arneth en Beer; van Pruisisch-Duitse zijde o.a. Schäfer, Droysen, Dunker, Koser, Naudé, Delbrück en Lehmann. De discussies bewogen zich vooral om de vraag, of het Pruisische offensief al dan niet de verovering van Saksen ten doel had, m.a.w. of Frederik gebiedsvergroting nastreefde, dan wel de oorlog begon uit noodweer tegen de Oostenrijks-Russische coalitie. Cf. J. A. van Arkel in T.G. 74 (1961), 563-564.

field stelde in een te Glasgow in 1951 gehouden rede vast, dat reeds sedert het verschijnen van Ranke's „Ursprung des Siebenjrigen Krieges" als vaststaand aangenomen kon worden, dat van Oostenrijkse zijde een gezamenlijke aanval op Pruisen werd voorbereid¹. Belangrijker was echter zijn opmerking dat men met onderzoeken, die alleen de Oostenrijks-Pruisische en de Oostenrijks-Franse betrekkingen tot object hadden, op een dwaalspoor was geweest. Een aantal publicaties in het tijdschrift „Sbornik" van 1912 leverden n.l. het bewijs, dat Rusland de drijvende kracht was bij de plannen om Frederiks macht te beknotten. De genoemde historici, als dus Butterfield, onderschatten volkomen de betekenis van de anti-Pruisische stemming in St. Petersburg². Zij zagen in de Russische politiek slechts een bijproduct van de Oostenrijkse, terwijl in werkelijkheid de sleutel tot een afdoende verklaring van de gebeurtenissen lag in de activiteit die Rusland ontplooidde, niet op instigatie en als bondgenoot van Oostenrijk, maar uit eigen beweging en ten eigen bate.

In maart 1756 had de tsarina Elisabeth een nieuw raadgevend college in het leven geroepen, welks voornaamste taak was een plan te ontwerpen dat Pruisen als grote mogendheid zou uitschakelen. Deze raad stelde terstond een militaire aanval voor die, in vereniging met Oostenrijk, nog hetzelfde voorjaar zou moeten plaatshebben. De snelheid waarmee de Russen hun toerusting uitvoerden, verraste Kaunitz niet minder dan Frederik, omdat Oostenrijk nog niet gereed was en eerst zeker wilde zijn van Frankrijk. Daarom matigde de kanselier de Russische oorlogsdrift en werd het gezamenlijke offensief een jaar verschoven, hetgeen Frederik tenslotte te weten kwam. De Russische staatkunde had reeds lang een anti-Pruisisch karakter vertoond: het bondgenootschap met Maria Theresia van 1746 was daarvan het eerste duidelijke bewijs. In 1753 begonnen de Engels-Russische onderhandelingen over een subsidieverdrag, dat van de kant van de tsarina geen ander doel had dan zich op de oorlog met Pruisen voor te bereiden, zoals zij de Oostenrijkse gezant Esterhazy zelf bekende³. Toen het moeizame overleg over de subsidies tenslotte tot een goed einde gebracht en het verdrag ondertekend was, ontving zij enkele dagen later het bericht van de Westminsterconventie. Ondanks haar grote verontwaardiging over deze gang

¹ Butterfield, 16-17 (eerste uitgave).

² Dat deden tijdgenoten als koning Frederik en de hertog evenzeer. De laatste schreef aan zijn broer: „... si j'etois  la place du Roy de Prusse, je ne craindroids pas le monstre Russien, le considerant comme un corps sans force et sans me". Als pag. 352, noot 4.

³ Ranke: Ursprung, 139.

van zaken die zij beschouwde als Engels bedrog, wijzigde zij haar offensieve plannen niet en installeerde zij de reeds genoemde raad.

Ook de Britse politiek werd door de Pruisische aanval sterk beïnvloed. Hoewel de regering in Londen zich veel moeite gegeven had, Frederik van een militaire onderneming te weerhouden en hoewel de Westminsterconventie haar niet verplichtte hem bij te staan, durfde zij het niet aan de Hohenzollern, die in Engeland zeer populair was, te desavoueren en hem aan zijn lot over te laten. Zo kwam zij er toe, het gemeenschappelijke defensieplan ernstig in studie te nemen en er in een memorandum aan koning George haar goedkeuring aan te hechten¹. Dientengevolge veranderde zij ook van toon in de discussie met de Republiek. Thans begon Holderness Yorke voor te houden dat de Staten Generaal aan de meningsverschillen over de neutrale scheepvaart toch eigenlijk geen redelijke argumenten konden ontleenen om niet tot augmentatie over te gaan en een deel van hun troepen te voegen bij het te vormen observatieleger. De staatssecretaris schermde voorts ijverig met de boeman van de Franse overheersing en gaf als zijn mening te kennen, dat het verschijnen van een geallieerde strijdmacht aan de oostelijke grenzen van de Republiek haar moest bewegen zich daarbij aan te sluiten, wanneer er althans nog iets van haar oude geest en van haar oude onafhankelijkheid over was. Zij moest daartoe des te eerder bereid zijn, omdat haar eigen veldmaarschalk het opperbevel over dit leger mocht voeren². Met een officiële uitnodiging aan de hertog, het commando op zich te nemen, completeerde Holderness zijn jongste diplomatieke zwenking³. Yorke moet bij de ontvangst van dit schrijven wel meewarig zijn hoofd geschud hebben over het irrealistische optimisme van zijn regering. Met een dergelijk stuk kon hij niets beginnen; het was nog niet eens geschikt om de Republiek in verlegenheid te brengen.

Voor de hertog lag de zaak echter heel anders en zelfs uitgesproken ongunstig, want in feite was het zo, dat de Engelse regering door de vorm waarin zij haar verleidelijk aanbod deed, Brunswijk de – denkbeeldige – kans ontnam het te accepteren. Het was n.l. niet haar eerste formele verzoek aan de veldmaarschalk, sedert Yorke hem eind juli over deze zaak had gepolst. Ongeveer een maand later, maar nog voor het uitbreken van de oorlog, had zij onder Pruisische druk de hertog officieel aangezocht⁴. Deze besloot toen om de bekende redenen eerst de Prinses,

¹ Waddington: *La guerre de sept ans*, I, 160.

² Archives 4, III, 264 e.v.

³ Ibidem, 267.

⁴ Ibidem, 218.

Bentinck, Steyn en Fagel naar hun oordeel te vragen¹. De Raadpensionaris had onomwonden gezegd dat het Engelse plan onuitvoerbaar was, zolang de hertog zich in Staatse dienst bevond en de Republiek in haar neutraliteit bleef volharden. Het zou, volgens Steyn, weer een ander geval zijn, wanneer zij daarvan zou afwijken en ertoe zou overgaan een deel van haar troepen bij het observatieleger te voegen; dan zou het zelfs zeer wenselijk zijn dat haar veldmaarschalk met het commando belast werd.

Deze uitlating stimuleerde natuurlijk de ambitie van de hertog in hoge mate en in een gesprek met de Prinses in Dieren kwam hij er dan ook telkens op terug. De Gouvernante begreep dat zij hem een illusie moest ontnemen. Dringend verzocht zij hem, haar en haar kinderen niet in de steek te laten en zelfs verklaarde zij dat zij de enige vriend en werkelijke raadgever zou verliezen die zij bezat, wanneer hij op het aanbod inging. Verder speculeerde zij op zijn gevoel door hem te wijzen op de mogelijkheid dat zij plotseling zou kunnen sterven, waardoor haar kinderen volledig vereenzaamd zouden achterblijven. Het was voor de hertog een moeilijk moment en het kostte hem nog zware strijd vooraleer hij kon besluiten de Engelse regering te berichten, dat hij voor het ogenblik geen nieuwe verplichtingen op zich kon nemen doch het aanbod graag zou accepteren, wanneer de omstandigheden mochten veranderen, d.w.z. wanneer de Republiek haar neutraliteit opgaf².

De beminnelijke en argeloze griffier ontging het dilemma waarvoor de hertog zich geplaatst zag ten ene male en hij betuigde geen reden te zien, waarom deze de nieuwe functie niet zou aanvaarden. Bentinck weigerde zich aanstonds over de kwestie uit te laten en ried de hertog aan, een paar dagen te wachten alvorens een besluit te nemen, doch om verschillende redenen voelde Brunswijk daar niet voor³. Per brief deed hij Yorke zijn antwoord toekomen⁴. De gezant bleek de strekking ervan te verstaan, toen hij de hertog vroeg, of het diens bedoeling was Engeland rechtstreekse besprekingen met de Republiek over deze kwestie te sug-

¹ Voor het volgende, pag. 351, noot 5.

² Hoe zwaar hem deze beslissing was gevallen, zette hij wat later zijn broer Karel uitvoerig uiteen. Hertog aan hertog Karel, 25 jan. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2110.

³ Hij dacht dat Bentinck de opening van de Hollandse Statenvergadering wilde afwachten om met enkele leden over de kwestie te spreken. Daar Yorke hetzelfde zou kunnen doen, kwam dit uitstel de hertog niet raadzaam voor. Bovendien wilde hij voorkomen dat hem van Engelse zijde ooit zou kunnen worden verweten, opzettelijk getalmd te hebben met zijn antwoord teneinde de „goede zaak” tegen te werken. Hertog aan Bentinck, 31 aug. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 24¹¹.

⁴ Archives 4, III, 237.

gereren. Brunswijk bevestigde dat¹. Copieën van zijn antwoord gaf hij vervolgens aan de Prinses, Bentinck, Steyn, Larrey, Fagel en thesaurier Hop, terwijl de Raadpensionaris op zijn verzoek de deputaties van de voornaamste Hollandse steden inlichtte, die allen hun instemming met de door de veldmaarschalk gevolgde gedragslijn betuigden². Ook deelde hij het Engelse aanbod en de redenen van zijn weigering mee aan zijn broer Karel, met het verzoek de stukken aan de Pruisische koning te willen doorzenden³.

De Engelse regering zal er zich weinig om bekommerd hebben dat de hertog voor het commando bedankte, want de hele affaire interesseerde haar nauwelijks en slechts terwille van Pruisen was zij ertoe overgegaan Brunswijk het aanbod te doen. Frederiks offensief bracht haar echter tot andere gedachten, met als gevolg dat zij zonder zich aan de duidelijke tendens van Brunswijks antwoord te storen, ten tweede male het bekende verzoek tot hem richtte, doch thans uit eigen beweging. Het valt te begrijpen dat de hertog daardoor zeer onaangenaam getroffen was en dat hij er een poging van de Britse ministers in vermoedde om hem persoonlijk voor zijn weigering verantwoordelijk te stellen. Er bleef hem niets anders over dan zelf de kwestie aan de Statencolleges voor te leggen. Hij wilde dat zo snel mogelijk doen om bij het te verwachten afwijzende besluit van de Republiek, de Engelse regering de gelegenheid te geven tijdig naar een andere candidaat uit te zien⁴.

Bentinck en de Raadpensionaris waren het er over eens dat zij de hertog niet met zijn moeilijkheden mochten laten zitten. Zij spraken af dat Steyn pro forma de gedeputeerden van de Hollandse steden nogmaals naar hun mening zou vragen en van het resultaat verslag zou uitbrengen in de conferentie, waarna een daarop gebaseerde project-resolutie aan het secreet besogne zou worden voorgelegd⁵. Men handelde aldus en de Raadpensionaris rapporteerde in de conferentie van 23 september dat de door hem gepolste leden van de Staten van Holland unaniem van oordeel waren, dat de hertog het vererende aanbod niet moest aanvaarden,

¹ Als pag. 351, noot 5.

² Nijhoff, 65, noot 1. Het daar geplaatste citaat uit een brief van Steyn aan de hertog had betrekking op de commandokwestie en kan daarom moeilijk dienen om Brunswijks „flinke raadgevingen” of „beleidvolle onderhandelingen met de gezanten in het belang van ons land” te adstrueren, waarvoor Nijhoff het gebruikte.

³ Polit. Corr. XIII, 407.

⁴ Archives 4, III, 303 e.v.

⁵ Ibidem, 307.

daar de huidige situatie zijn aanwezigheid in de Republiek vereiste¹. Zo luidde de officiële motivering, maar Yorke wist zijn regering nog te melden dat sommige leden ook bewogen waren door de vrees, Frankrijk te irriteren en door het boze vermoeden dat de Republiek tot verdere stappen gedreven zou worden, wanneer zij haar veldmaarschalk zou toestaan het geallieerde opperbevel te accepteren².

Het secreet besogne ging geheel accoord met de ontworpen resolutie³, waarna de hertog de uitslag meldde aan Holderness en, via het Brunswijkse hof, aan koning Frederik. De laatste toonde zich weliswaar diep teleurgesteld, doch niet zonder hoop dat deze zaak alsnog een goede keer zou kunnen nemen, nu Engeland eindelijk de ogen waren opengegaan voor de gevaren die het Duitse Rijk bedreigden. Overigens verzuchtte hij, dat ook de Hollanders zich wat handelbaarder mochten tonen in kwesties die, vergeleken met de grote beroering in Europa, van ondergeschikt belang waren⁴. Dat zou echter een vrome wens blijven, want afgezien van de overtuiging van de regenten dat de neutraliteit gehandhaafd moest blijven, was het conflict met Engeland over de scheepvaart weer opgelaaid, nadat de termijn van twee maanden verstreken was en de Republiek op het verzoek om secours niet had gereageerd.

Het feit dat de Britse regering thans weer bereid was serieuze aandacht te schenken aan de situatie op het vasteland, betekende niet dat nu op korte termijn een alliantie van protestantse vorsten werd gesloten en het observatieleger bijeenkwam. Feitelijk gebeurde er niets en dat was de schuld van Hannover. Van daaruit werd n.l. het gemeenschappelijke defensieplan tegengewerkt, omdat de keurvorstelijke ministers voor militaire toerusting even weinig voelden als voordien hun Engelse collegae. Zij meenden hun land beter voor een Franse inval te kunnen vrijwaren door met de keizer een neutraliteitsverdrag te sluiten en hun pogingen daartoe vonden in Wenen meer begrip dan Frankrijk lief was. Zo ontstond de vreemde situatie dat de Hannoveranen met stilzwijgende goedkeuring van George II de Engels-Pruisische plannen gingen doorkruisen, toen het ministerie in Londen eindelijk zijn afkeer van krachtige maatregelen op het continent had overwonnen. Hun onderhandelingen met Wenen vormden voor koning Frederik uiteraard een bron van grote ergernis, temeer daar zij maandenlang voortgingen⁵.

¹ Notulen conferentie 23 sept. 1756. K.H.A.arch. Anna, 455.

² Yorke aan Holderness, 24 sept. 1756. N.S.A. II 23 (XI), ongenummerd.

³ Stuart, I, 263-264.

⁴ Polit. Corr. XIII, 510.

⁵ Meyer, 9 e.v.

Dit was op zichzelf al een succes voor de Hannoveraanse politiek. De keizer ontladde immers niet alleen zijn toorn in woord en geschrift tegen de Pruisische agressor, die in maart 1757 op de Rijksdag te Regensburg in de ban werd verklaard, maar bracht bovendien het gehele Duitse gebied in beroering door de vorsten te willen dwingen hun troepencontingenten te leveren voor het Rijksleger, dat Oostenrijk en zijn bondgenoten moest helpen het huis Brandenburg ten onder te brengen¹. Verschillende Duitse vorsten vreesden bovendien dat de keizer zich van Franse en Russische militaire hulp zou bedienen om zich te doen gehoorzamen². Onder hen was ook hertog Karel van Brunswijk, die zich naar de Engels-Pruisische zijde had laten overhalen, maar nu door het Hannoveraanse streven in een gevaarlijke positie kwam te verkeren. Zijn broer in de Republiek toonde zich al evenzeer beducht voor de keizerlijke pretenties, die zijn afkeer van het Weense hof niet weinig deden toenemen. Zijn oude banden met de Oostenrijkse dienst deden zich echter bij tijd en wijle nog sterk gevoelen. Dat was b.v. het geval na de slag bij Lobositz, waar de Pruisische koning een overwinning behaalde op het Oostenrijkse leger van veldmaarschalk Braun. Het was voor de hertog een opluchting te vernemen dat zijn broer Ferdinand en zijn neef, de hertog van Brunswijk-Bevern, ongedeerd waren gebleven, doch anderzijds deed de verlieslijst van zijn eigen Oostenrijkse regiment dat in de strijd zwaar gehavend werd, hem hevig ontstellen³.

Het lot van Saksen had ook zijn terugslag op het politieke leven in de Republiek. Bentinck werd er opnieuw door overtuigd van de noodzaak van een augmentatie, doch de Hollandse regenten zagen er juist een aanleiding in om versterking van het leger meer dan ooit van de hand te wijzen. Pensionaris Meerman van Rotterdam formuleerde het zo: wie garandeert ons, wanneer wij onze troepen augmenteren, dat de koning van Pruisen ons niet zal komen verzoeken zoals hij de Saksers verzocht, samen met hem op te trekken en intussen het land in bewaring te nemen?⁴ Toen de Prinses daarover met haar secretaris de Back in gesprek raakte, merkte deze op dat de augmentatie best doorgang zou vinden, als

¹ In een brief aan Fagel, 26 sept. 1756, noemde de hertog de door Reischach ontvangen keizerlijke rescripten „les pièces . . . que la rage, la vengeance et l'aigreur ont dicté” en omschreef hun inhoud als: „l'Ire Impérial ne tend à rien moins qu'à écraser tout à fait et extirper à jamais la maison de Brandebourg et tous ceux qui oseront tenir son parti dans l'Empire”. A.R.A.arch. Fagel, 189 e.

² Hertog aan Bentinck, 9 oct. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 25¹.

³ Idem aan idem, 14 oct. 1756. Ibidem.

⁴ Archives 4, III, 274.

de Prinses maar voldoende verzekeringen gaf, dat deze maatregel alleen bedoeld was ter verhoging van de eigen veiligheid en niet om de Republiek aan de zijde van Pruisen te brengen¹. Later bevestigde de Raadpensionaris deze uitspraak en vertelde Bentinck, uit een gesprek met burgemeester Hop de indruk gekregen te hebben dat de voornaamste reden van Amsterdams weerzin tegen de augmentatie gelegen was in het vermoeden, dat de Prinses haar patentrecht zou misbruiken door een legercorps bijeen te trekken en het aan de oorlog te laten deelnemen². Het motto van gewapende neutraliteit waaronder de augmentatie werd aangediend, had dus op de regenten geen enkele indruk gemaakt.

Het is in dit verband noodzakelijk er nogmaals op te wijzen, dat hun wantrouwen jegens de sterk prussophile Prinses volkomen gerechtvaardigd was. Houdt men bovendien rekening met het feit dat koning Frederik in brede lagen van de bevolking grote populariteit genoot en dat hijzelf onophoudelijk bezig was de Republiek van haar neutraliteit te doen afzien, dan moet erkend worden dat de regenten alleszins terecht hun goedkeuring aan de voorgestelde augmentatie hebben onthouden. Bussemaker en Geyl hebben hen gezuiverd van de blaam, dat zij stromannen van Frankrijk waren, die de aanwijzingen van de Franse gezanten blindelings ten uitvoer brachten; men kan nog een stap verder gaan en hen tevens ontlasten van het verwijt dat zij door hun weigering, de gewapende neutraliteit te aanvaarden, de Republiek de mogelijkheid hebben ontnomen een fiere en zelfbewuste houding ten toon te spreiden. Gewapende neutraliteit immers was een begrip van louter theoretische waarde; zolang de regenten wilden voorkomen dat de Republiek in de oorlog meegesleept zou worden, hadden zij geen andere keus dan de augmentatie te verwerpen. Men kan hun hoogstens verwijten dat zij het gevaar nog onderschat hebben, door hun wantrouwen jegens de Prinses niet tevens uit te strekken tot de hertog, die sedert het verdrag van Versailles het steunpunt van de Pruisische politiek in de Republiek was, zoals hij het voordien van de Oostenrijkse was geweest. Hij was echter listig genoeg zijn werkelijke bedoelingen te verbergen achter de schijn een voorstander te zijn van gewapende neutraliteit. Zijn weigering, het commando over het observatieleger te aanvaarden, versterkte de indruk dat hij de Republiek niet in de oorlog betrokken wilde zien. Zo voortreffelijk wist hij dit spel te spelen, dat niet alleen de Amsterdamse bur-

¹ Ibidem, 275.

² Aantek. hertog over een gesprek met Bentinck, 13 jan. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2072. Tegenover de Prinses ontkende de burgemeester echter ten stelligste dat dit vermoeden in Amsterdam bestond. Archives 4, III, 356.

gemeesters¹ en de Raadpensionaris² doch zelfs zijn biograaf Nijhoff³ er de dupe van zijn geworden.

De Prinses en haar adviseurs zagen in de argumenten, waarmee de Hollandse steden de augmentatie bleven afwijzen, geen reden hun pressie op de landgewesten te matigen. Zij bleven aandringen op het accrochement. Het wantrouwen in hun bedoelingen was echter sterker en meer verspreid dan zij dachten en dientengevolge ook het verzet tegen hun beleid. De Ridderschapscolleges van de Veluwe en van Utrecht toonden zich ook thans weer het minst volgzaam⁴. Het eerste verwierp zowel de augmentatie als de equipage, hoewel de kwartieren van Nijmegen en Zutphen in beide hadden toegestemd⁵. Het laatste gaf wel zijn consent aan de versterking van de vloot, doch niet aan die van het leger, hoewel ook daar de beide andere Statenleden, Geëligeerden en Steden, in het accrochement bewilligden⁶. Larrey, die in opdracht van de Prinses samen met Brunswijk de procedure regelde, trad toen in correspondentie met de voornaamste Utrechtse opponent, van Tuyll van Serooskerken, om hem tot andere inzichten te brengen. Daarbij leverde de hertog de secretaris de nodige argumenten, b.v. dat geen enkele mogendheid aanstoot kon nemen aan een zo geringe augmentatie als de voorgestelde; dat het leger te klein was om ongeregelde heden langs de grenzen te voorkomen of te verhinderen, dat bij een te verwachten botsing in Westfalen, Kleef of Pruisisch Gelder de verliezende partij zich zou terugtrekken op het grondgebied van de Republiek; dat een augmentatie nu nog mogelijk was, terwijl er later geen manschappen meer te krijgen zouden zijn⁷. Doch het was allemaal vergeefse moeite en de Ridderschap bleef bij haar advies⁸.

¹ Burgemeester de Dieu deelde zijn collega Hop in Den Haag mee, 1 dec. 1756: „... So onse fermeteit en directie aan den Heere Hertog van Brunswijk van nut kan sijn, mag Zijne D.H. sig daarvan gerust versekeren. Het is ons aangenaam te verneemen dat die Prins met ons voor de neutraliteit is . . .”. K.H.A.arch. Bentinck, 25^{II}.

² Steyn, die de thesaurier en de Raad van State in dit opzicht niet vertrouwde, verklaarde tegenover Bentinck ervan overtuigd te zijn dat deze en de hertog voorstanders waren van neutraliteit. Als pag. 363, noot 2.

³ Nijhoff, 65. De Beaufort formuleerde zijn mening veel voorzichtiger en daardoor veel juist, 183-184.

⁴ De leden van de Ridderschapscolleges hadden voor hun leven zitting en konden dus een veel zelfstandiger houding aannemen tegenover het hof.

⁵ Schimmelpenninck van der Oye aan Prinses, 24 nov. 1756. N.S.A. II 23 (XIII), 1938.

⁶ Larrey aan Woertman, 21 nov. 1756. Ibidem, 1926.

⁷ Larrey aan van Tuyll van Serooskerken, 4 dec. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 25^{II}.

⁸ Van Tuyll van Serooskerken aan Larrey, 7 dec. 1756. Ibidem.

De hele correspondentie van Larrey met Woertman en van Tuyll werd door de hertog aan Bentinck meegedeeld, 10 dec. 1756.

In Overijssel had de Prinses de zaken beter in de hand. Burgemeester ten Brink van Deventer berichtte haar, dat zijn provincie niet alleen toestemde in het accrochement, doch daarop zelfs aandrong¹. Doordat Gelderland en Utrecht evenwel verdeeld bleven, was er in de Staten Generaal spoedig een meerderheid voor het Hollandse voorstel tot equipage, waartoe op 11 januari 1757 besloten werd. Opnieuw had de Stadhouderlijke politiek een nederlaag geleden, ondanks of dank zij de geruchten dat de oorlog binnenkort zou worden uitgebreid door het optreden van Frankrijk. Er werd verteld dat dit land, behalve 24.000 man hulptroepen aan de keizerin, een afzonderlijk leger naar het Duitse Rijk zou zenden om Hannover aan te tasten.

Gedurende de laatste maanden van het jaar werden de speculaties over de aanstaande Franse operaties steeds talrijker. De hertog zorgde ervoor, dat van de in Den Haag binnenkomende berichten die daarop betrekking hadden, er verschillende de Pruisische koning bereikten. Zo deelde hij Hellen mee, dat nog voor de winter een Frans leger zich zou verenigen met de Oostenrijkse troepen in de Zuidelijke Nederlanden om gezamenlijk Pruisisch Gelder en Kleef te veroveren². Met dit bericht beïnvloedde hij ook Larrey, toen deze van Tuyll van Serooskerken zocht te „bekeren”. De Prinses maakte er gebruik van tegenover burgemeester Hop, die zij speciaal ontboden had om over de augmentatie te spreken³. Koning Frederik trok echter de authenticiteit ervan in twijfel omdat, volgens zijn inlichtingen, Frankrijk eerst tegen het voorjaar actief zou worden. De hertog moest dit na ontvangst van een nieuw bericht uit Parijs bevestigen⁴. Ook de Prinses verschaftte Hellen militaire inlichtingen en toen de Fransen het jaar daarop inderdaad in beweging kwamen, ontving hij zelfs van haar en de hertog de belofte, dat zij hem alle gegevens zouden verstrekken die de Staatse inlichtingendienst zou rapporteren. Frederik toonde zich daarvoor zeer erkentelijk⁵. De laatste twijfel aan de Franse voornemens werd tenslotte weggenomen door d’Affry, die aankondigde dat zijn koning in het voorjaar een leger naar de Nederrijn en Hannover zou zenden.

Dat bracht de Prinses opnieuw in een toestand van onrust en opwinding en deed haar opnieuw een toevlucht zoeken bij Engeland. Zij

¹ Ten Brink aan Prinses, 27 nov. 1756. N.S.A. II 23 (XIII), 1951.

Cf. Res. Staten Generaal, 30 nov. 1756.

² Polit. Corr. XIII, 555.

³ Archives 4, III, 356.

⁴ Polit. Corr. XIV, 3.

⁵ Ibidem, 406.

zond haar vader een bloemlezing van de meest dreigende taal uit de *depêches* van d'Affry, alsmede het bericht van de aanstaande Franse opmars¹. Kon zij een ander antwoord verwachten dan hetgeen de koning haar, zonder overtuiging en plichtmatig gaf, n.l. dat het enige heil voor de Republiek gelegen was in een augmentatie en in het opperbevel van Brunswijk over het geallieerde leger?² Zonder overtuiging en plichtmatig was dit antwoord, want de belangstelling van George II gold op de eerste plaats het Hannoveraanse streven naar neutraliteit. Bovendien was op dat moment juist een langdurige crisis in de Engelse regering geëindigd met het aftreden van Newcastle en Hardwicke³. In het gereorganiseerde kabinet dat in december optrad, hadden zij geen zitting meer; wel was Pitt erin opgenomen, die als voorwaarde gesteld had dat de nog steeds in Engeland verblijvende Hannoveraanse en Hessische troepen naar het vasteland teruggezonden zouden worden.

De nieuwe regering bracht echter voorlopig geen verandering in de Britse politiek, tot grote teleurstelling van koning Frederik. Zij stoorde zich evenmin aan zijn aandrang, de geschillen met de Republiek door concessies te beslechten, hoewel de hertog ervoor zorgde dat de Pruisische druk op Londen niet verminderde, door in de brieven aan zijn broer steeds weer opnieuw het kwaadaardige en onwijze gedrag van Engeland in het licht te stellen⁴. Frederik liet zich daardoor zelfs zodanig beïnvloeden, dat hij in veelvuldige gesprekken met Mitchell sterk de partij van de Republiek koos en toen de Engelsman hem de correspondentie voorlegde die zijn regering met gezant Hop gevoerd had over het marinetractaat van 1674, verklaarde de koning onomwonden dat de Britse ministers in het ongelijk waren. Wat zij een kwestie van het hoogste belang noemden, n.l. de handel in scheepsbehoeften, was in het geheel geen kwestie vergeleken met de kans dat de Republiek erdoor in de armen van Frankrijk gedreven zou worden⁵. Om haar voor de goede zaak te winnen, kwam de Pruisische koning zelfs met het fantastische idee voor de dag, haar een nieuwe barrière in het vooruitzicht te stellen, bestaande uit de steden Oostende, Brugge, Gent, Antwerpen en Mechelen, die met

¹ Archives 4, III, 347. Bussemakers veronderstelling dat het ontbrekende stuk het bericht van de a.s. Franse opmars bevatte, was juist, blijkens een brief van de hertog aan Bentinck, 28 nov. 1756. K.H.A.arch. Bentinck, 25¹.

Dit stuk maakte echter niet de voornaamste inhoud uit van het schrijven van de Prinses aan haar vader, doch de uittreksels uit d'Affry's *depêches*. N.S.A. II 23 (XIII), 1900.

² Archives 4, III, 355.

³ Ibidem, 353.

⁴ Polit. Corr. XIII, 566.

⁵ Ibidem, 576-577.

de Demer zou aansluiten op Maastricht. Hij merkte bovendien op, dat deze nieuwe linie nog maar een partiële vergoeding was voor de door Oostenrijk ingehouden subsidies¹.

Frederiks inspanning om de Republiek op zijn zijde te krijgen, was een logisch gevolg van zijn benarde positie. Hij had meer dan ooit behoefte aan haar bijstand, nu in Frankrijk een heftige anti-Pruisische stroming de overhand had gekregen en de onbetrouwbare Engels-Hannoveraanse politiek hem daartegen niet kon beveiligen. Toen de Republiek zich echter even ongevoelig bleef tonen voor zijn toenadering als tevoren en toen zij de mededeling van d'Affry voor kennisgeving aannam, zonder blijk te geven van enige ongerustheid over de komende Franse operaties, zag Frederik het hopeloze van zijn pogingen in en veranderde hij van toon en gedrag. Voortaan heette het, dat de regenten verbasterd waren en grimmig voorspelde hij dat de Fransen, na al de gunsten die zij de Republiek hadden bewezen, er nog één in petto hielden, „le *bénéfice de Polyphême*”: zij zouden haar als laatste verslinden².

De Pruisische koning zag zich nu gedwongen de gedachte aan een verdediging van zijn meest westelijk gelegen bezittingen op te geven. Hij kon echter niet nalaten Hellen te vragen, of de Hollanders zouden ingaan op een eventueel aanbod zijnerzijds, de sterke vesting Wezel voor de duur van de oorlog aan hen in bewaring te geven³. Toen de gezant antwoordde dat een dergelijk aanbod nu niet gepast was, gaf Frederik zijn bevelhebbers in het Kleefse en Gelderse gebied opdracht, bij de nadering van het Franse leger deze streken te ontruimen en naar Westfalen terug te trekken. Van de faciliteiten die de verdragen van 1611 en 1714 met de Staten Generaal hem schonken inzake het transport van militaire goederen, maakte hij gebruik om de zware artillerie uit Wezel naar de Republiek te laten overbrengen⁴; ze werd in Muiden opgeslagen en daar kwam de hertog ze de volgende zomer bezichtigen⁵.

De Raad van State besteedde het gehele jaar grote zorg aan de vestingbouw en de militaire bevoorrading, waarbij de voornaamste activiteit op Staats-Vlaanderen geconcentreerd werd. Het was nu een gewoonte geworden, dat in alle belangrijke kwesties van deze aard de hertog eerst zijn oordeel gaf alvorens er besluiten werden genomen. Zo gaven hij en generaal Burmania hun advies over de wenselijkheid van

¹ Polit. Corr. XIV, 59.

² Ibidem, 112.

³ Ibidem, 156.

⁴ Ibidem, 235.

⁵ Almanak, 24 en 25 aug. 1757. N.S.A. II 112.

enkele technische veranderingen in het plan om een grote inundatiesluis te plaatsen in de omgeving van Sluis¹. Ook werden zij betrokken bij de discussies over een door directeur de Haan ontworpen verdedigingsplan voor verschillende Staats-Vlaamse steden. De twee officieren ondersteunden het kostbare project, waarop de Raad er zijn fiat aan gaf². Verder werd besloten tot de bouw van een nieuw goederen- en kruitmagazijn in Hulst. Het gebrek aan grove munitie bleef nijpend, zodat de Raad opdracht gaf een groot aantal kanonskogels in het buitenland te kopen; tevens liet hij een hoeveelheid wapens uit het magazijn van Bredevoort, welke vesting met toestemming van de Prinses buiten onderhoud gesteld was, naar Sluis transporteren. Doch een dergelijke uitbreiding van zijn goederenvoorraad ging blijkbaar de capaciteiten van de plaatselijke beheerder te boven, want de Raad moest hem gelasten de materialen te ordenen en er een zorgvuldige administratie van bij te houden³.

Langs het Maasfrontier bleven Namen en Maastricht de aandacht opeisen. Hoewel de Franse dreiging in september 1755 sterk verminderd was, zagen de Prinses, de hertog en de thesaurier daarin geen aanleiding, minder diligentie te betrachten bij de uitvoering van de met Oostenrijk gesloten overeenkomst betreffende de verdediging van Namen. Zij wilden n.l. van de ingetreden ontspanning profiteren om te zorgen, dat de stad tegen het volgende voorjaar in staat van defensie was. Hun haast en inspanning boden de Oostenrijkers echter de graag benutte kans, door allerlei chicanes en tegenwerking wraak te nemen voor het provocerende gedrag, waaraan de commandanten van de barrièresteden zich in het verleden hadden schuldig gemaakt. Zo rapporteerde gouverneur Schwartzberg dat er van een zending van 12 stukken geschut uit Mechelen, bij het inschieten 7 waren „gecreveerd”⁴. Het trage verloop van de onderhandelingen met Frankrijk deed de Oostenrijkers echter van gedrag veranderen. Schwartzberg slaagde er zowaar in, met de magistraat van Namen tot een accoord te komen over het onderhoud van de vestingwerken, een kwestie waarover tot dan toe onophoudelijk conflicten waren gerezen⁵. Tegen het einde van het jaar hadden de Oostenrijkers hun artillerie in de stad en waren ook de transporten uit de Republiek afgelopen; Cornabé, wiens aanwezigheid ter plaatse niet langer vereist

¹ Res. Raad van State, 8 jan. 1756.

² Ibidem, 26 febr. 1756.

³ Ibidem, 24 aug. 1756.

⁴ Ibidem, 12 sept. 1755.

⁵ Ibidem, 7 jan. 1756.

werd, kreeg verlof terug te keren¹. Dat betekende niet, dat nu in Namen alles in orde was en het garnizoen een eventueel beleg rustig kon afwachten. Er bestond nog steeds een ernstig tekort aan allerlei goederen die gekocht of gemaakt moesten worden en de vestingwerken vergden nog talrijke incidentele verbeteringen.

Toen het verdrag van Versailles bekend werd, verminderde de activiteit in de stad aanzienlijk. De werkzaamheden aan de fortificaties werden op last van de Prinses gestaakt, doch spoedig weer hervat, omdat de ingenieurs het onverantwoord oordeelden het gunstige jaargetijde te laten verlopen zonder ze te voltooien. De contracten van de Raad van State met het personeel van het militaire hospitaal, „doctor, chirurgijns, fraters, apothecarsknegts en kok”, werden echter niet verlengd². Wat later begonnen de Oostenrijkers hun voorraden levensmiddelen te verkopen. Van Haren kreeg opdracht tegen deze inbreuk op de overeenkomst te protesteren, maar in Brussel stoorde men zich niet aan zijn vertogen. Na enige aarzeling gaf toen de Raad Schwartzenberg toestemming, zich zijnerzijds te ontdoen van aan bederf onderhevige medicamenten, doch verbood hem in te gaan op het Oostenrijkse voorstel ook het kruit en het brandhout te verkopen³. Al deze besognes verliepen zelden in een andere sfeer dan die van traditionele onderlinge prikkelbaarheid. In november ontbood de keizerin Prins Karel met het merendeel van zijn troepen naar Bohemen, het Oostenrijkse contingent van het Namense garnizoen inbegrepen. Herhaaldelijk en ook toen weer protesteerden de Staten Generaal tegen de eenzijdige verbreking van de conventie, doch zonder succes. Na het vertrek van de Prins lagen er nog slechts kleine Oostenrijkse detachementen in Luxemburg, Oostende, Nieuwpoort, Brussel en Antwerpen, terwijl de Staten hun bezetting van 11 bataljons infanterie en 2 regimenten cavalerie in Namen handhaafden.

Te Maastricht viel een soortgelijk verloop van de activiteiten te constateren. In de herfst van 1755 werd de bevoorrading krachtig ter hand genomen en werd er intensief gearbeid aan de versterkingen. De Raad hechtte, na de hertog gehoord te hebben, zijn goedkeuring aan een door de ingenieurs ontworpen plan tot verbetering van de fortificaties⁴. Begin 1756 was gouverneur van Aylva bezig de vesting op verschillende punten van palissades te voorzien; ook gaf hij de Raad in overweging, de stad geheel in staat van verdediging te brengen, doch daarop kon uit

¹ Prinses aan Cornabé, 30 dec. 1755. K.H.A. arch. Anna, 4441.

² Res. Raad van State, 4 juni 1756.

³ Ibidem, 16 nov. 1756.

⁴ Ibidem, 20 oct. 1755.

geldgebrek en wegens de geringe voorraden in de stapelmagazijnen niet worden ingegaan¹. Spoedig werd het werk aan de palissades gestaakt en in september vroeg en verkreeg de gouverneur toestemming bederfelijke levensmiddelen te verkopen². Voor de rest occupeerde hij zich met het opsporen en weer in goede staat brengen van oude galerijen en mijngangen, waarvan er al eerder een aantal was ontdekt.

¹ Ibidem, 3 febr. 1756.

² Ibidem, 14 sept. 1756.

Hoofdstuk VII

HET JAAR 1757

In de schriftelijke nalatenschap van de hertog in het Niedersächsische Staatsarchiv bevindt zich een collectie almanakken, die als historische bron een enigszins andere betekenis heeft dan de omvangrijke documentenverzameling waarvan zij deel uitmaakt¹. De eigenaar benutte deze boekjes n.l. vooral om aantekening te houden van de personen, aan wie hij op een bepaalde dag geschreven, of bij wie hij een bezoek had afgelegd. Slechts zelden memoreerde hij met een enkele opmerking de inhoud van het geschrevene of besprokene. Daarnaast komen er wel losstaande notities van politieke en militaire aard in voor, maar de voornaamste inhoud wordt toch gevormd door de namen van de talrijke personen met wie de hertog, meestal schriftelijke, relaties onderhield. Hoewel dergelijke opsommingen doorgaans meer te raden dat te kennen geven, maakt reeds een oppervlakkige inzage van de almanak van 1757 duidelijk, waarom de hertog in dit exemplaar het opschrift „Année mémorable” aanbracht. Het zijn de steeds terugkerende namen van zijn broers Karel en Ferdinand en van zijn neef, de erfprins van Brunswijk, die verklaren dat de gedachten van de hertog voortdurend waren bij de rampen, waardoor zijn familie en zijn stamland met name in de tweede helft van het jaar getroffen werden. De bezetting van Hannover en Brunswijk-Wolfenbüttel door de Fransen moet wel diepe indruk op hem gemaakt hebben, want geen enkele andere almanak uit de periode 1750-1760 voorzag hij van een opschrift, hoewel 1750 en 1759 toch zeker voor hem gedenkwaardige jaren waren.

Talrijke andere zaken eisten evenwel ook zijn aandacht op, zoals

¹ Er zijn 25 exemplaren, lopend over de jaren 1739 t/m 1757, 1760 t/m 1762 en 1786 t/m 1788. De auteur van Brunswijks archiefinventaris heeft hierbij aangetekend (N.S.A. II 112): „Dans les années qui manquent, S.A.S. ne s'est pas servie de ces almanacs”.

de eeuwige augmentatie, het transport van Franse militaire voorraden door Namen en Maastricht, de Franse bezetting van Oostende en Nieuwpoort en het gevaar waarin Delfzijl enige tijd kwam te verkeren; allemaal kwesties waarbij de neutraliteit en de veiligheid van de Republiek steeds nauw betrokken waren. Ook zijn eigen positie kwam weer ter sprake door het verlangen van de Prinses de regeling van de voogdij haar beslag te geven door een Generaliteitsresolutie. Tenslotte was er nog de geruchtmakende affaire van de Haarlemse magistraatsbestelling, die tot een gezagscrisis uitgroeide en naar aanleiding waarvan hij, blijkens de almanak, veelvuldige besprekingen had met Bentinck en de Delftse pensionaris van Bleiswijk. Deze aangelegenheid heeft ongetwijfeld instructieve waarde voor de hertog gehad, voorzover ze hem een blik gunde achter de schermen van de stedelijke partijpolitiek. Ze kan echter als zodanig buiten het bestek van dit boek blijven, omdat zijn aandeel erin reeds elders in het licht is gesteld¹.

De staat van oorlog, die de Gouvernante en de Raad van State gewoontegetrouw bij de aanvang van het nieuwe jaar de provincies deden toekomen, scheen er reeds op te wijzen dat de Republiek voor zware problemen geplaagd zou worden. De consideraties, die de petitie vergezelden en in hoofdzaak van thesaurier Hop afkomstig waren, klonken deze keer nog ernstiger en indringender dan in de voorgaande jaren². De zorgwekkende internationale toestand was voor de Raad aanleiding, met grote nadruk de aandacht van de gewestelijke Staten te vestigen op het vraagstuk van de veiligheid en de bescherming van de Republiek. Hij wijdde daartoe een uitgebreide verhandeling aan de vier kardinale onderwerpen: allianties, militie, frontieren en vloot. Wat de eerste drie betrof, stelde de Raad vast dat de Republiek door de bestaande allianties in het geheel niet beveiligd werd, terwijl het leger van 33.000 man volslagen onvoldoende was om de vestingen naar behoren te bezetten of een troepenmacht te formeren om een zwak frontier te dekken. Naar de mening van de Raad was het Staats-Vlaamse en Staats-Brabantse grensgebied bijzonder belangrijk en hij liet het daarom niet aan suggesties ontbreken om deze vestinggordel te versterken. Eén van zijn voornaamste voorstellen betrof de uitvoering van het ontworpen retranchement bij het dorp Sprang tussen Breda en 's-Hertogenbosch, waardoor de grote inundatie rondom de laatste stad behouden kon worden. De Raad moest echter bekennen dat de beschikbare financiën uitgeput waren en verzocht

¹ Cf. de Boer.

² Res. Staten van Holland, 12 jan. 1757.

daarom de provincies opnieuw een vast jaarlijks fonds aan te wijzen voor de post fortificatiën en magazijnen, in plaats van voort te sukkelen met het systeem van speciale petities, die zelden eenparig goedgekeurd werden en waarop bij hoge uitzondering werkelijk betaling volgde. Het lag niet op zijn weg de Staten voorstellen te doen inzake reeds bestaande of nieuw te sluiten allianties, doch hij bracht met grote aandrang nogmaals de augmentatie naar voren, waaraan tot dan toe nog slechts Overijssel „gaaf consent” gegeven had.

Had de Raad tot zover met grote bezorgdheid gesproken, zijn toon werd bepaald wanhopig toen de vloot ter sprake kwam. In onverbloemde taal wees hij de gewesten op de factoren die het probleem welhaast onoplosbaar maakten: de schuldenlast van de Admiraliteiten, hun absoluut ontoereikende inkomsten, de chronische achterstalligheid van de meeste provincies in de betaling van de vlootpetities. Hoe dikwijls waren deze klachten in het verleden al gehoord, vroeg de Raad, en nimmer hadden de Staten eendrachtig de hand aan het werk geslagen om de gesignaleerde en overbekende feilen uit de weg te ruimen. In deze trant ging hij nog geruime tijd voort en stelde tenslotte de vraag, die meer zijn zwartgallige stemming dan zijn werkelijke bedoeling weergaf, n.l. of het maar niet beter was de magazijnen, werven, schepen, kanonnen etc. te verkopen, met de opbrengst de schulden af te lossen, de in- en uitvoerrechten te verminderen of af te schaffen en de kooplieden verder zelf voor hun belangen te laten zorgen?

De gewesten lieten zich echter door dit klemmende en doorwrochte betoog evenmin imponeren als door soortgelijke klachten in voorgaande jaren. Eerst de Patriottentijd zou de ontwikkeling brengen van een staatkundige en administratieve gedachte, die voldoende constructief was om een oplossing te bieden voor de fundamentele problemen, die de Raad van jaar tot jaar aan de orde stelde. Tot zolang bleven zij verweven in het bont geschakeerde patroon van de aloude tegenstellingen tussen zee- en landgewesten, tussen Hollandse en Stadhoudelijke politiek met de daaraan verbonden buitenlandse beïnvloeding.

Zoals altijd gaven de respectieve Staten ook thans na kortere of langere tijd hun consent aan de voorgestelde petitie, waarbij zij gewoontegetrouw niet verzuimden die voorstellen van de Raad te ondersteunen, die hun eigen belangen ten goede kwamen en critiek uitoefenden op de overige, voorzover zij er althans niet stilzwijgend aan voorbijgingen. De Staten van Holland lieten hun consent vergezeld gaan van de opmerking dat zij graag een nieuw fonds gevormd wilden zien ten bate van de vlootuitrusting, doch alvorens in te stemmen met een soortgelijk voorstel voor

de fortificaties en magazijnen, een nauwkeurige specificatie daarvan verlangden. Wat de augmentatie betrof, verwezen zij naar de uitslag van de bereids in hun Vergadering aangevangen besprekingen over dit onderwerp. Zij besloten hun betoog met het herhalen van hún vrome wensen: onderzoek naar de Generaliteitsfinanciën, punten van menage, een andere indeling van de staat van oorlog en meer medewerking van de andere provincies¹. Dezen lieten op hun beurt evenmin revolutionaire geluiden horen, zodat alles op de oude voet voortging. Fondsen voor equipage en fortificaties bleven idealen, terwijl de Hollandse verwijzing naar het resultaat van de deliberaties over de augmentatie de Raad op zijn minst hypocritisch moet zijn voorgekomen. Immers, op dezelfde dag dat de Staten de Raad hun consideraties deden toekomen, beëindigden zij hun overleg over de augmentatie met een resolutie, waarbij een definitieve uitspraak over dit onderwerp voor onbepaalde tijd werd uitgesteld².

Het gevecht tussen de Prinses en de Hollandse steden over de legeruitbreiding dat thans voor de derde keer geleverd en met deze resolutie beëindigd was, had een enigszins ander verloop gehad dan de beide vorige. Amsterdam was n.l. met een tegenvoorstel gekomen, waarvoor de stad eerst de hertog had trachten te winnen. Aanvankelijk scheen alles nog volgens het bekende patroon te zullen gaan. Bij het begin van het jaar deelde burgemeester Hop uit naam van zijn op 2 februari aftredende en in functie komende ambtgenoten aan de Raadpensionaris mee, dat Amsterdam niet in een augmentatie zou bewilligen³. Kort na de magistraatswisseling kwamen de beraadslagingen in de Staten op gang, doordat Gelderland, waar het verzet op de Veluwe blijkbaar overwonnen was, zich ter Staten Generaal bij Overijssel had aangesloten.

Bij diezelfde gelegenheid werd ook het augmentatieplan van 1755 weer ter tafel gebracht. Dat was niet gebeurd door of namens de Prinses, want haar adviseurs, en met name de hertog, waren er al enige tijd van overtuigd, dat het bewuste plan door de sterk gewijzigde internationale toestanden verouderd en ontoereikend was geworden. Zij waren dan ook niet weinig verwonderd dat dit stuk tegelijk met de Gelderse resolutie in de Vergadering van H.H.M. verscheen. Burgemeester Hop bleek deze gevoelens te delen, toen hij enkele weken later met de hertog een gesprek had; zij kwamen toen tot de conclusie dat de Raadpensionaris er op de een of andere manier de hand in had gehad, waarschijnlijk met de bedoeling, de Prinses te dwingen opnieuw haar steun te geven aan een

¹ Res. Staten van Holland, 10 maart 1757. (cf. ook 7 april).

² Hierna pag. 381.

³ Aantek. hertog, 13 jan. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2072.

reeds verworpen project, dat bovendien in geen verhouding meer stond tot de huidige omstandigheden. Hij wilde blijkbaar zodoende de beraadslagingen bij voorbaat tot vruchteloosheid doemen¹.

De Gelderse resolutie en het plan werden in de Staten Generaal door de andere afgevaardigden overgenomen, waarop de Amsterdamse burgemeesters de stukken in de vroedschap brachten. Deze was van mening dat de stad behoorde te volharden in haar vroegere afwijzende houding. Tot zover was alles normaal. De vroedschap gaf echter ook in overweging, of het niet goed zou zijn ermee in te stemmen, dat de bataljons Waldeck en Oranje-Nassau uit de Nassause landen teruggeroepen en met het regiment Saksen-Gotha op de sterkte van nationale regimenten gebracht zouden worden. Burgemeesteren verklaarden daarop dat de stad dit voorstel inderdaad als een conciliatoir zou kunnen gebruiken „wanneer zulx mogt gevegd worden door degeenen die zoo sterk voor de augmentatie vigilieren”. Een en ander diende volgens hen echter te gebeuren in overleg met de Raadpensionaris en de deputaties van Dordrecht, Haarlem en Rotterdam².

Het idee, de genoemde troepen naar de Republiek te ontbieden en aan te vullen, was oorspronkelijk afkomstig van de hertog, die het in zijn augmentatieplan van 1755 te berde had gebracht. Doordat de legeruitbreiding in haar geheel was verworpen, was er over deze bataljons niet meer gesproken, doch nu de oorlog in het Duitse Rijk algemeen dreigde te worden en de Fransen zich eerstdaags op weg zouden begeven naar de Rijn, werd de kwestie opnieuw actueel. Blijkens het voorgaande wilden de Amsterdammers van de gelegenheid profiteren om door middel van een tegemoetkomende houding inzake de terugroeping der Nassause troepen de eigenlijke augmentatie „af te kopen”. Hun deputatie ging bij de uitvoering van deze opzet zeer omzichtig te werk. Ter audiëntie bij de Prinses verklaarde zij eerst bij monde van burgemeester Hop, dat Amsterdam tegen legeruitbreiding bleef en toen de Gouvernante vervolgens de bewuste maatregel voorstelde, antwoordde Hop dat hij daarover nog niets kon zeggen, doch zijn principalen om een gunstige beslissing zou verzoeken. Hij verlangde echter eerst een kostenspecificatie te zien van de terugtocht en de uitbreiding der Nassause eenheden³. De Prinses

¹ Verslag van een onderhoud tussen burgemeester Hop en hertog over augmentatie, 23 febr. 1757. K.H.A. arch. Bentinck, 26.

² Aantekeningen van burgemeester Rendorp, I, 18 febr. 1757. G.A. Amsterdam, 20.

³ Archives 4, III, 403.

liet daarop bij de thesaurier en de hertog naar deze cijfers informeren¹. Nadat de Amsterdammers contact hadden gehad met de heren van Dordrecht, Haarlem en Rotterdam, opende burgemeester Hop het offensief. Hij hoedde zich echter wel, rechtstreeks de Prinses enig voorstel te doen en liet eerst door zijn neef het terrein verkennen bij de hertog².

De thesaurier, die een voorstander was van augmentatie, maar niets voelde voor de machtspolitiek waarmee de Prinses de Staten van Holland voortdurend verbitterde – hij veroordeelde daarom ook het accrocement – verleende gaarne zijn diensten. Hij hield de hertog voor, dat Amsterdam bereid was de eerste schrede te doen tot een algehele verzoening met de Prinses door te bewilligen in de terugroeping van de Nassause bataljons. Bij wijze van tegemoetkoming moest zij dan aan de deputatie verklaren dat zulks haar aangenaam zou zijn. De hertog doorzag het spel echter en antwoordde dat de Prinses een dergelijke verklaring niet behoefde te geven, daar het zonder meer absurd zou zijn, wanneer de Republiek zich onder de huidige omstandigheden niet van die troepen zou bedienen. In deze trant ging het gesprek nog enige tijd voort, doch de thesaurier moest tenslotte onverrichter zake vertrekken. De hertog bracht terstond de Prinses verslag uit en waarschuwde haar, te vermijden dat deze aangelegenheid de schijn zou krijgen van een Amsterdams presentje, want zijns inziens zou de stad daarvoor zeker het opgeven van de augmentatie eisen. Om anderzijds echter te voorkomen dat de Prinses

¹ Een overzichtje in het K.H.A.arch. Willem IV, 231³ geeft de volgende cijfers:

4e bataljon Oranje-Nassau, sterk 570 man, kost thans	f 48.345 --
3e bataljon Waldeck, „ 570 „ „ „	48.345 --
Regiment Saksen-Gotha, „ 450 „ „ „	83.042-10-6

Het zgn. regiment was dus zwak en kostbaar, voornamelijk tengevolge van het veel te grote aantal officieren. Om deze redenen had de Pruisische koning in 1756 geweigerd het regiment in zijn dienst te nemen, wat vanwege het hof te Gotha aangeboden was. (Polit. Corr. XIII, 53).

Wanneer de drie onderdelen op de voet van nationale regimenten gebracht zouden worden (ieder à 2 bataljons of 14 compagnieën) zouden sterkte en kosten als volgt zijn:

Regiment Oranje-Nassau, sterk 726 man, kost	f 117.748-6-5
„ Waldeck, „ 726 „ „	117.748-6-5
„ Saksen-Gotha, „ 726 „ „	121.928-7-4

Daarbij kwamen nog de zgn. recruutgelden, resp. à f 8300, 8300 en 16.000.

Voor een vermeerdering van 588 man zouden de hogere kosten dus bedragen:

	f 177.692-9-8
plus recruutgelden . . .	32.600 --
	<hr/>
totaal . . .	f 210.292-9-8

² Het volgende als pag. 375, noot 1.

zodoende zelf de terugkeer van de bataljons onmogelijk zou maken, adviseerde hij haar te zeggen, dat Amsterdam zelf, de Raadpensionaris of iemand anders uit de Staten het voorstel tot terugroeping moest doen als iets vanzelfsprekends, wanneer men die troepen niet aan de ondergang wilde prijsgeven.

Dezelfde dag had de hertog nog een nieuw onderhoud met de thesaurier, die het nu over een andere boeg wierp. Hij merkte op, dat zich thans een mooie gelegenheid voordeed de verdiensten van Brunswijks vertrouwde medewerker Cornabé te belonen en de schade te compenseren, die de incorporatie van 1752 de generaal berokkend had. Zijn bataljon was toen niet alleen bij het regiment Lillers ingelijfd, maar hijzelf was bovendien op de repartitie van Zeeland geplaatst en ontving dus geen tractement. Hop voerde nu aan dat de Prinses Amsterdam ertoe zou moeten bewegen goed te vinden, dat Cornabé niet alleen zijn bataljon weer terugkreeg, maar dat dit bovendien, door er een nieuw aan toe te voegen, tot een afzonderlijk regiment zou worden uitgebreid. Er bestond een goede kans dat Amsterdam daarin zou berusten, want, zo vertrouwde hij de hertog toe, de stad verwierp de augmentatie geenszins omdat de financiën het niet konden dragen; hij had er reeds met de burgemeester over gesproken en die had zich zeer inschikkelijk betoond, op voorwaarde dat de Prinses een en ander aan zijn deputatie zou verzoeken. De hertog repliceerde daarop dat het bijzonder aangenaam was, wanneer de beloning van Cornabé kon samengaan met de gift van een extra bataljon aan de Staat, maar – en hier ging hij tot een meer serieuze toon over – Hop diende wel te beseffen dat noch de kwestie van de Nassause troepen, noch die van Cornabé door de Prinses beschouwd kon worden als een voldoende compensatie voor de augmentatie.

Ook de volgende dagen fungeerde de hertog als tussenpersoon tussen de Prinses en de thesaurier. Hoewel de laatste steeds heftiger bij Brunswijk aandrong, bleven hun debatten vruchteloos, doordat Hop vasthield aan de eis dat het initiatief tot een gesprek met de deputatie van de Prinses moest uitgaan; zij kon desnoods de hertog machtigen uit haar naam te spreken. Deze stelde daar tegenover dat juist de thesaurier de aangewezen persoon was. Zoals vanzelf spreekt, bleven ook de punten van menage en de onwil van de Prinses om te bezuinigen op de garde-corpsen niet buiten discussie. De hertog gaf opnieuw te kennen geen voorstander te zijn van dergelijke nodeloze uitgaven, maar hij weigerde pertinent dit tere punt bij de Prinses ter sprake te brengen, ook al verzekerde Hop dat de veldmaarschalk de Staat geen grotere dienst kon bewijzen dan door haar tot de gewenste hervormingen over te halen.

Brunswijk kende de gevoeligheid van de Prinses in dit opzicht maar al te goed en wilde een herhaling van de hooggelopen ruzie met Amsterdam van twee jaar geleden te allen koste vermijden. Het enige waartoe hij zich nog bereid verklaarde, was het voeren van een gesprek met burgemeester Hop, doch uitdrukkelijk als particulier en op voorwaarde dat de menage terzijde zou blijven. Het werd zijn eerste rechtstreekse contact met Amsterdam over een belangrijke kwestie.

De burgemeester verdeed geen tijd met zijn bedoelingen breedvoerig in te leiden en deelde de hertog kort en goed mee, te verwachten dat de terugroeping en de uitbreiding van de Nassause troepen – hij noemde dat de kleine augmentatie – door Holland goedgekeurd zou worden, mits de Prinses zou ophouden nog langer aan te dringen op de grote augmentatie. De hertog antwoordde dat zij zich daarmee onmogelijk kon verenigen, omdat haar voorstel tot legeruitbreiding niet voortkwam uit persoonlijke ambitie, zoals men te Amsterdam scheen te denken, doch uit haar zorg voor het landsbelang. Hop begreep natuurlijk onmiddellijk dat zijn handeltje op deze manier geen schijn van kans maakte; hij veranderde dus van tactiek en begon, tegen de gemaakte afspraak in over de punten van menage te spreken. Evenals de thesaurier gedaan had, probeerde hij met allerlei argumenten de hertog tot actief optreden in dezen te prikkelen. Hij stelde het zelfs zo voor, alsof Amsterdam louter en alleen omwille van de persoon van de veldmaarschalk genegen was in de kleine augmentatie toe te stemmen. Hij had echter evenmin succes als zijn neef, daar de hertog volstandig bleef weigeren zijn instemming met de menage tot uiting te brengen door stappen bij de Prinses. Hop verzuchtte tenslotte dat de augmentatie er reeds in 1755 doorgekomen zou zijn, wanneer de Prinses toen maar enigszins aan de Amsterdamse wensen tegemoet was gekomen. De hertog haakte daarop onmiddellijk in en vroeg, of de augmentatie dan toegestaan zou worden, wanneer de Prinses nu terstond tot de gewenste bezuinigingen overging. Doch de burgemeester krabbelde ijlings terug en nam, volgens Brunswijk, de gewone Amsterdamse wijze van spreken aan over de nutteleloosheid van een augmentatie, de slechte financiën etc. Daarna gingen zij uiteen.

De heren van Amsterdam waren er dus niet in geslaagd de hertog voor hun politiek te winnen; noch voor de zgn. kleine augmentatie, noch voor een gesprek met de Prinses over de menage had hij zich laten vinden. Een en ander betekende evenwel niet, dat de stad zodanig in hem teleurgesteld was dat zij in de toekomst niets meer met hem van doen wilde hebben. Integendeel, zij wist nu dat hij in principe aan haar zijde stond wat de wenselijkheid van menage betrof en dat was een be-

langrijke wetenschap, niet in het minst voor de hertog zelf. Het kon immers niet uitblijven of de stad, die reeds haar ingenomenheid met zijn – voorgewende – neutraliteitsgezindheid te kennen had gegeven, moest zijn eventuele voogdij over de Prinsenkinderen zonder enige ongerustheid tegemoetzien. Dat de hertog haar op deze twee hoofdpunten van binnen- en buitenlands beleid vertrouwen had weten in te boezemen, was één van de voornaamste redenen waarom hij later geen tegenwerking van de machtige stad ondervond. Zo legde hij in deze jaren de basis voor de goede verstandhouding met Amsterdam na 1759.

Hoewel de Amsterdamse manoeuvre met de Nassause troepen mislukt was, durfde de stad toch de hele kwestie niet als afgedaan te beschouwen. Misschien begrepen burgemeesteren, dat het inderdaad onverantwoord zou zijn de troepen aan hun lot over te laten. Misschien vreesden zij een ongunstige reactie van de publieke opinie, wanneer er over deze zaak dispuuten met de Prinses zouden rijzen. In elk geval heerste bij de deputatie het verlangen om „deze epineuse deliberatie met harmonie ten einde (te) brengen”¹, temeer daar noch de kosten van de terugkeer alleen, noch die van de terugkeer en uitbreiding der bataljons tot nationale sterkte zodanig waren, dat de bevoking daarvoor nieuwe lasten moesten worden opgelegd. Het advies van de deputatie, een van det wee plannen te accepteren, vond dan ook weerklank in de stad, zodat burgemeester Calkoen, ter dagvaart gaande, last kreeg in overleg met de andere leden van de Vergadering te bewerken, dat de troepen order ontvingen zich gereed te houden voor hun mars naar de Republiek². Toen wierp d’Affry echter roet in het eten. Op 28 februari, daags voordat de „echte” augmentatie in behandeling zou komen bij de Staten van Holland, legde hij ter Staten Generaal een nadere verklaring af over de route die het Franse leger bij zijn opmars naar het Duitse Rijk zou volgen. Daarbij gaf hij in complimenteuze taal nogmaals de plechtige verzekering dat de Republiek zich niet in het minst bezorgd hoefde te maken, omdat haar grondgebied nauwgezet geëerbiedigd zou worden.

Voor de grote steden kwam nu het accent heel anders te liggen. Zij hadden n.l. enige tijd geleden om verlaging van de Franse invoerrechten op Hollandse haring verzocht, en de gezant had hun hoop gegeven op een gunstig antwoord van zijn regering³. Toen hij het in de Staten Generaal niet aan mooie woorden en hoopgevende uitspraken omtrent de

¹ Missiven van gedeputeerden ter dagvaart aan burgemeesteren, 24 febr. 1757. G.A. Amsterdam, 43.

² Aantekeningen van burgemeester Rendorp, I, 25 febr. 1757. G.A. Amsterdam, 20.

³ Archives 4, III, 398.

vriendschap van de koning liet ontbreken, met de bedoeling de augmentatie – die de regenten toch niet wilden toestaan – te verhinderen, was hij precies op dat punt waarop de Hollanders hem wilden hebben. Door in schijn voor zijn verklaringen te zwichten, zouden zij immers het begerde lagere invoerrecht kunnen verwerven en zij handelden dus dienovereenkomstig. De Amsterdamse deputatie kreeg onmiddellijk opdracht, samen met die van Dordrecht, Haarlem en Rotterdam de Prinses mee te delen dat er voorlopig van de overkomst der Nassause troepen geen sprake kon zijn, daar de schijn vermeden moest worden alsof de Republiek geen vertrouwen stelde in d'Affry's verzekeringen¹.

Deze redenering, hoe begrijpelijk ook, was toch niet vrij van gevaarlijk opportunisme en burgemeester Hop gaf dat onomwonden toe². Hij vond het besluit van zijn principalen dwaas en onvoorzichtig, maar durfde toch geen verstek te laten gaan, toen de deputatie het ter kennis van de Prinses ging brengen. Daarmee was de kwestie definitief van de baan. De bataljons bleven waar zij waren en verleenden zodoende nog een gering militair accent aan de officieel geproclameerde neutraliteit van de Nassause landen.

Over de besprekingen die de Staten van Holland aan de augmentatie wijdden, viel niets anders te zeggen dan dat zij een blamage waren voor Bentinck. Hij had, evenals de thesaurier, om principiële redenen de verderfelijke accrochementspolitiek ten zeerste afgekeurd en niet nagelaten de hertog dit duidelijk te verstaan te geven³. Voor Bentinck ging het erom, een verscherping van de tegenstellingen te voorkomen in een tijd waarin, naar zijn eigen woorden, eenheid en harmonie meer dan ooit nodig waren om de Republiek voor de ondergang te behoeden. Hij zag duidelijk in, dat eventuele nieuwe verhitte debatten de gezanten van de oorlogvoerende mogendheden de kans boden invloed op het staatsbeleid uit te oefenen, „hetgeen verschrikkelijke consequenties op dit moment zou hebben”. Bentinck had de laatste tijd veel geleerd en was er blijkbaar in geslaagd, zijn onzekerheid te overwinnen en zijn gedachten te ordenen tot een bepaalde gedragslijn, die zich kenmerkte door gematigdheid. Zijn verzoeningsgezindheid werd echter door het verloop van de deliberaties op een zware proef gesteld.

Met Steyn en burgemeester Hop had hij voor de opening van de Vergadering afgesproken, dat de Ridderschap weliswaar voor de augmentatie zou stemmen, doch zich zou onthouden van iedere terminologie

¹ Als pag. 379, noot 2, 1 maart 1757.

² Bentinck aan hertog, 2 maart 1757. N.S.A. II 23 (XV), 2222.

³ Idem aan idem, 2 maart 1757, (twee brieven). Ibidem, 2221 en 2222.

die de gemoederen zou kunnen prikkelen. De Prinses had een en ander goedgekeurd. Bentinck verlangde nu wederkerig dat zijn tegenstanders ook gereserveerd zouden optreden en „ongelast” zouden stemmen. Hoewel de Raadpensionaris en de burgemeester hem hun medewerking toezegden, de eerste overigens in duidelijker bewoordingen dan de tweede, gingen de grote steden er na het door de Ridderschap uitgebrachte advies toe over, op de gebruikelijke wijze van leer te trekken tegen de augmentatie. Dordrecht verklaarde onder meer, verheugd te zijn dat zij in 1755 en 1756 „de saeken soo wel (hadden) gepenetreert” en Rotterdam beweerde dat er zelfs geen reden was voor enige ongerustheid, laat staan voor vrees¹. De uitslag van de stemming was: 7 leden waaronder de Ridderschap voor augmentatie, de 4 grote steden plus Schiedam tegen en de overigen ongelast². Na afloop van de Vergadering was Bentinck zo beschaamd, dat hij de Prinses bijna geen verslag durfde uitbrengen. Zijn volle woede ontladde hij op Steyn en Hop, maar beiden toonden zich niet in het minst geïmponeerd. Op 10 maart kwam de augmentatie nogmaals aan de orde; Gouda voegde zich bij de tegen- en Edam bij de voorstanders, terwijl Delft en Leiden erop aandrongen een hervatting van de deliberaties over dit onderwerp voorlopig uit te stellen. Dienovereenkomstig werd besloten³.

Hoewel de Hollandse politiek aldus opnieuw met succes de augmentatie had gehanteerd als een middel om Frankrijk tot handelsconcessies te bewegen, had zij toch haar bedenkelijke aspecten. Niet voor niets traden die voor het eerst aan de dag op het moment dat Amsterdam zelf met een initiatief was gekomen. Het bezwaar van deze politiek school hierin, dat het verlangen van de Staten, de welwillendheid van de Franse koning niet te verspelen, hen dwong af te zien van maatregelen, die zij eigenlijk in het belang van de neutraliteit wel zouden willen nemen. De vlotte wijze waarop Amsterdam was teruggekomen van het voornemen, de Nassause troepen naar de Republiek te ontbieden, was daarvan een opmerkelijk voorbeeld. Zolang de Hollanders zich beperkten tot het afwijzen van de augmentatievoorstellen en niets wilden weten van nauwere aansluiting bij Engeland en Pruisen, kon hun beleid terecht geïnterpreteerd worden als een juiste zorg voor de neutraliteit. Wanneer zij echter, uit vrees de Franse vriendschap te verspelen, afzagen van maatregelen die

¹ Aantek. Bentinck over de Vergadering van Holland, 1 maart 1757. Ibidem, 2220.

² Rendorp telde Enkhuizen en Monnikendam die „inschikken” gestemd hadden, abusievelijk bij de tegenstanders van augmentatie; als pag. 380, noot 1.

³ Res. Staten van Holland, 10 maart 1757. Aantek. Bentinck over deze zitting in N.S.A. II 23 (XV), 2235.

zij zelf reeds voorgesteld of genomen hadden, begonnen zij de neutraliteit feitelijk te ondergraven. Te beginnen met 1757 kan men daarom spreken van een francophile neutraliteit. Een aangelegenheid die zich terstond na de discussies over de augmentatie voordeed, maakte dit eens te meer duidelijk. Het betrof de vraag, of de Staten konden toestaan dat Frankrijk voedsel en militaire voorraden transporteerde door Namen en Maastricht, d.w.z. over het grondgebied van de Republiek¹.

Het had de Franse regering niet aan zelfbewustheid ontbroken toen zij aankondigde, binnenkort een leger naar de Nederrijn te zullen zenden. De realisering daarvan baarde haar echter nog heel wat zorgen en daarvan was het bevoorradingsvraagstuk zeker niet de geringste. Een effectief functioneren van de logistieke diensten vergde b.v. de onbelemmerde vaart op de Maas, minstens tot aan het Oostenrijkse Roermond. Namen en Maastricht waren de voornaamste obstakels op deze verbindinglijn, niet slechts omdat ze onder het bezettingsrecht van de neutrale Republiek vielen, maar vooral omdat H.H.M. grote militaire waarde aan de steden toekenden, waarvan de uitgebreide toerusting getuigden. Het was de Franse regering wel duidelijk, dat er uit dien hoofde geen sprake kon zijn van haar oorspronkelijke plan, de Republiek te vragen beide vestingen voor de duur van de oorlog aan Frankrijk af te staan². Er bleef dus geen andere mogelijkheid over dan de vrije doortocht van militaire goederen te bedingen en in Versailles ontveinsde men zich niet dat dit nog moeilijkheden genoeg kon opleveren. Voorzichtig optreden was een eerste vereiste en daarom werd het beter geoordeeld, de Oostenrijkers bij wijze van sondering de eerste stap te laten zetten.

Begin maart ontvingen de Staten Generaal van het Brusselse hof het verzoek, een transport van 12.000 zakken meel, onder geleide van een gewapend escorte, door Namen en Maastricht te laten passeren³. Er werd bij vermeld dat deze voorraad bestemd was voor „de auxiliaire troepen van de keizerin”. De hertog vernam echter van Reischach dat het meel Frans eigendom was en dat d’Affry zijn Oostenrijkse collega voortdurend aanspoorde een snelle gunstige beslissing bij de Staten te bewerken⁴. H.H.M. maakten het verzoek commissoriaal met de Raad van State en deze vroeg het oordeel van de Prinses. Zij raadpleegde op haar beurt de thesaurier en de hertog. De mening van beide adviseurs, die in laatste

¹ Deze kwestie summier aangegeven bij Stuart, I, 316; Ned. Jaarboeken, 1757 (I), 236 e.v. en 310-314; Toneel des oorlogs, I, 295.

² Hiervoor pag. 312.

³ Res. Staten Generaal, 9 maart. 1757.

⁴ Aantek. hertog, 10 maart 1757. N.S.A. II 23 (XV), 2236.

instantie door H.H.M. gedeeld werd, luidde dat de Republiek de passage van het meel door Namen niet kon weigeren, hoewel zij krachtens het barrièretractaat de zorg droeg voor de veiligheid van de stad, aangezien deze onder Oostenrijkse souvereiniteit viel. Het transport door Maastricht zou alleen toegestaan kunnen worden op voorwaarde dat het escorte de stad niet zou binnenkomen¹. Dit was een verstandig en op aanvaardbare gronden gebaseerd besluit. Het maakte de Franse regering echter stoutmoediger. Zij liet bij monde van d'Affry de Raadpensionaris meedelen dat ook zij een soortgelijk verzoek betreffende haar eigen artillerie en oorlogsvoorraden zou indienen. Dit gebeurde inderdaad in een korte memorie, die de gezant op 17 maart de Staten Generaal voorlegde².

Daarin werd boudweg gezegd, dat de Franse koning de beschikking moest hebben over de vrije vaart op de Maas en dat hij zich ervan overtuigd hield dat de bevelhebbers van Namen en Maastricht, op orders van H.H.M., geen bezwaar zouden maken tegen de transporten. Het brutale stuk sloot met de verzekering dat de begeleidende troepen nauwgezet alle égards in acht zouden nemen, die de Staten van de achting en de vriendschap van de koning konden verwachten. De memorie werd op dezelfde wijze behandeld als de vorige. Voordat de Prinses echter iemand had kunnen raadplegen, kwam Yorke haar vertellen dat hij, hoewel zonder desbetreffende opdracht, eveneens een memorie zou aanbieden teneinde de inwilliging van het Franse verzoek te voorkomen. Hij spaarde bovendien geen argumenten om haar te doen inzien, hoeveel schade een eventuele toestemming van de Republiek de Engels-Pruisische zaak zou doen. Zou de Prinses zich daar niet tegen verzetten, aldus Yorke, dan stond dat gelijk met: „plonger le poignard dans le sein de son père”³. De Prinses werd er danig door van haar stuk gebracht, doch gaf geen ander antwoord dan dat zij de conferentie zou bijeenroepen.

Deze vergaderde reeds de volgende dag⁴. De Raadpensionaris en de griffier deelden mee dat d'Affry zijn verzoek bij hen was komen ondersteunen en toelichten, waarbij hij zich voor de inwilliging ervan had beroepen op soortgelijke faciliteiten, die de Republiek eerder aan Oostenrijk en Pruisen verleend had. Vervolgens bracht de hertog als eerste zijn advies uit. Hij merkte op, dat de Franse memorie in algemene termen

¹ Ibidem. Ook almanak, 9 maart 1757. N.S.A. II 112.

² Deze memorie ook in notulen conferentie 18 maart 1757 (K.H.A.arch. Anna, 456) en in N.S.A. II 23 (XV), 2260.

³ Polit. Corr. XIV, 413.

⁴ Notulen conferentie als noot 2.

sprak van oorlogsvoorraden, zonder kwaliteit en quantiteit te specificeren en zonder een termijn aan te geven gedurende welke de doortocht verlangd werd. Voorts stelde hij vast, dat het verzoek op niets anders berustte dan op het zgn. „droit de convenance” en in het geheel niet strookte met d’Affry’s herhaalde verzekeringen, dat Frankrijk de Republiek op geen enkele manier in verlegenheid zou brengen en haar grondgebied altijd nauwgezet zou ontzien. Zonder zich verder te verdiepen in allerlei daarmee samenhangende details concludeerde de hertog tenslotte, dat het verzoek niet toegestaan mocht worden, omdat Frankrijk dan zijn „droit de convenance” net zover zou kunnen uitstrekken als het dat zelf wilde. Bovendien zou geheel Europa de toestemming tot het transport opvatten als een schending van de door de Republiek geproclameerde neutraliteit. Wanneer de Franse vriendschapsbetuigingen oprecht waren, aldus de hertog, zou Versailles erin moeten berusten dat H.H.M. op een beleefde en discrete wijze dit verzoek van de hand wezen. Na enige discussie, waarbij de Prinses de argumenten van Yorke naar voren bracht, werd met algemene stemmen besloten de raad van de hertog op te volgen.

Naar aanleiding van een hernieuwde lezing van d’Affry’s memorie herleefde echter het gesprek, met als resultaat dat het, ook door de hertog, juist geoordeeld werd, onderscheid te maken tussen het transport door Namen en dat door Maastricht, zoals ook bij het Oostenrijkse verzoek gebeurd was. Vastgesteld werd nu dat de Republiek het vervoer door Namen niet kon weigeren krachtens het barrièreverdrag, wanneer de regering in Brussel het zou goedkeuren, doch de passage door Maastricht zou absoluut niet toegestaan moeten worden. De Raadpensionaris nam op zich de inhoud van de memorie die Yorke wilde aanbieden, aan d’Affry mee te delen, hem erop te wijzen hoezeer het Franse verlangen de Republiek in verlegenheid bracht en hem te verzoeken niet langer aan te dringen.

Brunswijks advies was ongetwijfeld wel beredeneerd en getuigde van inzicht en waardigheid. Het door hem signaleerde gevaar van eventuele nieuwe Franse eisen was zeker niet denkbiedig, wanneer de Republiek thans voetstoots zou toegeven, nog afgezien van het feit dat zij zodoende haar eigen defensie ridiculiseerde. De soliditeit van zijn argumenten werd trouwens niet alleen door de conferentieleden erkend, de Raadpensionaris niet uitgezonderd, doch eveneens door de burgemeesters van Amsterdam. Bentinck had n.l. het advies van de hertog aan Hop gezonden¹, die het met Temminck, Hasselaer en de Dieu uitvoerig be-

¹ Bentinck aan burgemeester Hop, 18 maart 1757. N.S.A. II 23 (XV), 2276.

sprak. De heren bleken het geheel eens te zijn met de veldmaarschalk; ook zij lieten de Raadpensionaris weten dat hij d'Affry moest trachten te overreden de bewuste memorie in te trekken. Slaagde hij daar niet in, dan moest hij het stuk in het besogne overnemen en in de komende Statenvergadering van Holland brengen¹.

Nu men in Versailles op zo'n drieste wijze de neutraliteit van de Republiek in een meer pro-Franse zin zocht om te buigen, bleek het mogelijk dat het Stadhouderlijk hof en Amsterdam tot een eensgezind optreden kwamen. Yorke had intussen ook zijn memorie ingediend². Daarbij beging hij echter de grote fout, zich niet tevreden te stellen met aan te tonen dat Frankrijk inbreuk maakte op de neutraliteit; hij noemde het bovendien ongehoord dat de vijanden van de Engelse koning, die zich op geen enkele alliantie met de Republiek konden beroepen, bij haar steun zouden vinden om oorlog te voeren tegen Engeland, dat sedert het uitbreken van de onlusten zoveel begrip getoond had voor de penibele situatie waarin de Republiek zich bevond. Deze opmerking wekte veel ergernis, met name bij de Amsterdammers, en ontnam bij voorbaat het effect aan Yorke's diplomatieke stap. Bedenkelijker was dat de Raadpensionaris met zijn vertogen bij d'Affry niets wist te bereiken, zoals trouwens te verwachten viel. De gezant bleef zich vastklampen aan de faciliteiten die de Republiek de Pruisische koning verleend had voor het artillerietransport uit Wezel, aan soortgelijke vergunningen voor Oostenrijk en aan het feit dat zij in 1742 en 1743, toen zij ook neutraal was, zelfs Engelse troepen over haar grondgebied had laten passeren. Hij noemde het een discriminatie, wanneer zij nu de Franse koning zijn verzoek zou weigeren.

Steyn bleef door dit alles niet onbewogen en in de eerstvolgende conferentie deelde hij mee³, dat hij, voorzover de korte tijd hem dit vergund had, de beroemdste auteurs zoals Grotius, Cocceji, Pufendorf, Noest e.a. geraadpleegd had over de doortocht van buitenlandse militaire goederen over neutraal grondgebied. Ofschoon zij niet met elkaar overeenstemden, had Steyn toch begrepen dat een onschuldig transport niet kon of mocht geweigerd worden. Hoezeer de vrees zijn eigenlijke drijfveer was, trad aan de dag, toen hij zijn medeleden erop wees dat hij volgens zijn instructie verplicht zou zijn, bij afwezigheid van de Staten, de kwestie voor Gecommitteerde Raden te brengen. De Prinses stelde daarop de verdere discussie uit tot een volgende bijeenkomst, waartoe

¹ Aantekeningen van burgemeester Rendorp, I, 20 maart 1757. G.A. Amsterdam, 20.

² Als pag. 383, noot 4. Ook in N.S.A. II 23 (XV), 2264.

³ Notulen conferentie 21 maart 1757. K.H.A. arch. Anna, 456.

ook gecommiteerden uit de Raad van State zouden worden geïnviteerd. Men zou dan een ontwerp-advies voor het secret besogne opstellen.

Deze conferentie vond plaats op 22 maart¹. Bij wijze van inleiding werden eerst de door Steyn geciteerde auteurs besproken en naar aanleiding hiervan bleek al spoedig dat de aanwezigen bij voorkeur wilden vasthouden aan Brunswijks advies, doch dat zij zeer verlegen waren met de weigering van d'Affry, deze zaak verder te laten rusten. Het resultaat was een door de thesaurier opgestelde extensie, waarin dit zwenken tussen kracht en vrees zich duidelijk weerspiegelde. Weliswaar weigerden H.H.M. het transport door Maastricht, doch zij ontnamen daaraan alle betekenis door eraan toe te voegen, dat zij de Franse koning verzochten hen te willen bevrijden van iedere ongerustheid over de interpretatie die andere vorsten, naburen en vrienden zouden kunnen geven aan een eventuele toestemming om buitenlands oorlogstuig over hun territoir te vervoeren. De extensie werd nog dezelfde dag in een resolutie omgezet die, aan d'Affry ter hand gesteld, door hem per koerier naar Versailles werd gezonden.

In feite was het een beschamend en doelloos stuk, want een kind kon begrijpen dat het de Franse regering slechts reden kon geven haar gezant te stijven in zijn stugge houding. De Staten gaven immers genoegzaam te kennen dat zij dan wel zouden zwichten. En Steyn was lang niet de enige schuldige. De thesaurier had evenmin weerstand geboden en ook Amsterdam gaf zijn flinke houding op voor d'Affry's hardnekkige aandrang. Dat bleek toen de Raadspensionaris een copie van de Generaliteitsresolutie naar de stad zond met de opmerking, dat in het besogne alleen Friesland het transport had willen toelaten, waarbij dan Yorke meegedeeld moest worden dat een dergelijk verzoek van de Engelse koning eveneens ingewilligd zou worden. Het enige dat de Republiek standvastig moest weigeren was, volgens Friesland, de passage van vreemde troepen over haar grondgebied. Gezien nu de onbuigzaamheid van d'Affry maakte dit standpunt zoveel indruk in Amsterdam, dat de gedeputeerden ter dagvaart last kregen zich daarmee te conformeren².

Het antwoord uit Versailles, zonder twijfel geïnspireerd door d'Affry, liet niet lang op zich wachten. Op 1 april leverde de gezant een nieuwe memorie bij de Staten Generaal in, waarin nogmaals en wel zeer dringend de vrije doortocht verzocht werd³. Het spreekt vanzelf dat hij niet in-

¹ Idem 22 maart 1757. Ibidem.

² Als pag. 385, noot 1, 23 en 25 maart 1757.

³ Alvorens zijn memorie op te stellen, besprak d'Affry zijn nieuwe orders eerst met Steyn; verslag van hun onderhoud, 31 maart 1757 in N.S.A. II 23 (XV), 2301.

ging op de bezwaren die de Raadpensionaris en de Amsterdammers hem hadden voorgehouden betreffende de schending der neutraliteit, doch dat hij bleef insisteren op de zgn. discriminerende behandeling die de Staten de Franse koning wilden aandoen. Hij herhaalde dat Frankrijk de vrije vaart op de Maas absoluut behoefde en eindigde met de belofte, dat de koning zijn leger onmiddellijk zou gebruiken om de Republiek te hulp te komen, wanneer enige mogendheid haar naar aanleiding van dit transport zou willen verontrusten.

Om ieder verzet te breken ontzag d'Affry zich niet, tegenover de Prinses te dreigen met onaangename gevolgen, wanneer de toestemming niet spoedig gegeven werd¹. De hertog meende dit zo te moeten verstaan dat Frankrijk zich desnoods met geweld de doortocht door Maas-tricht zou verschaffen. Desondanks bleef hij ervan overtuigd dat de Republiek voet bij stuk moest houden en met name de onbetamelijke zinsnede in de memorie over de bescherming, die het Franse leger haar in geval van nood zou bieden, in klare taal moest afwijzen². Zijn mening was echter van geen belang meer. De capitulatie kwam op de conferentie van 3 april, waar de thesaurier zich ertoe leende een nieuwe extensie op te stellen die het transport door Maastricht toestond³. Toen het kwaad geschied was, arriveerde prompt een dépêche van Berkenrode uit Parijs, waarin hij de griffier meldde dat Frankrijk zeker zou inbinden, wanneer de Republiek een beetje flink op haar stuk bleef staan. Het was te laat. De conferentie met afgevaardigden van de Raad van State kon weinig anders doen dan het geschrift van Hop goedkeuren, hoewel de gedeputeerden luid jammerden dat alle ellende te wijten was aan de onbewapende neutraliteit⁴.

Enige controle op de transporten wist men zich nog te verzekeren door te bepalen, dat H.H.M. één of meer paspoorten zouden afgeven voor het vervoer aan de hand van goederenlijsten die d'Affry hun moest voorleggen. De gezant kon daarop moeilijk aanmerking maken, want bij de Pruisische en Oostenrijkse transporten was evenzo gehandeld. Tenslotte werd nog besloten, dat Yorke een afschrift van de resolutie zou ontvangen waarin de tekst van de Franse memorie was opgenomen, zodat het hem duidelijk zou zijn waarom H.H.M. het verzoek niet hadden kunnen weigeren.

De Engelsman lanceerde nog één tegenzet. In dezelfde zitting waarin

¹ Archives 4, III, 412-413.

² Hertog aan Bentinck, 3 april 1757. B. M. Egerton, 1742.

³ Notulen conferentie 3 april 1757. K.H.A. arch. Anna, 456.

⁴ Idem 5 april 1757. Ibidem.

H.H.M. de extensie kracht van resolutie gaven, leverde hij een tweede memorie in¹. Daarin bracht hij namens de koning de Staten dank voor hun gunstige beschikking op zijn eerste vertoog; uitvoerig zette hij uiteen, hoezeer het de koning verheugde dat de Staten hun neutraliteit geen geweld hadden laten aandoen en hij sprak de verwachting uit dat zij ook in de toekomst 's konings vijanden geen faciliteiten zouden verlenen om diens bezittingen aan te vallen. Yorke vermocht echter de Staten Generaal niet in verlegenheid te brengen. Zij deelden hem hun nader besluit mee, met het verzoek hen bij de koning te willen „justificeren”. Over deze term waren in de Staten van Holland enige bijzonder critische opmerkingen gemaakt door Amsterdam, doch de hertog spoorde de Prinses aan, niet toe te staan dat dit compliment geschrapt zou worden². Het bleef inderdaad gehandhaafd.

Hoewel het transport nu toegestaan was, verried het boze humeur van Brunswijk – of van de Raad van State? – zich nog even door het zenden van zodanig vage instructies aan de commandant van Namen, dat deze de Prinses en de hertog om een toelichting moest verzoeken. Een bijeenkomst van de conferentieleden werd noodzakelijk geacht³ alvorens de bevelhebber geantwoord kon worden, dat hij onder de term oorlogsvorraden ook artillerie kon verstaan. Het transport mocht voorts alleen per schip en niet over land plaats vinden; een escorte mocht hij niet toelaten, behalve enige personen op de boten. Ook moest hij zorgen dat de schepen zo snel mogelijk doorvoeren en niet in de stad bleven liggen. De veiligheidsmaatregelen die hij in verband met eventuele kruittransporten had voorgesteld, werden goedgekeurd.

Een timiditeit zoals de Staten bij deze gelegenheid demonstreerden, verdient de scherpste afkeuring. Er was nu immers, anders dan bij de augmentatie, geen sprake geweest van een Stadhouderlijke politiek met eigen gevaarlijke doeleinden, die door het weigeren van de Franse eis een stap dichterbij hun verwezenlijking zouden komen. Integendeel, de inzichten van het hof en van Amsterdam liepen aanvankelijk parallel en hoewel de stad het eerst bakzeil haalde voor de intimidatie van d'Affry, verdient het gedrag van de Prinses en haar adviseurs, met uitzondering van de hertog, evenzeer misprijzen om de passiviteit waarmee zij deze ommekeer aanzagen. Dat hun houding misschien verband hield met een reeds enige tijd merkbare heroriëntatie van de algemene Stadhouderlijke politiek, kan daarbij niet als excuus gelden.

¹ Res. Staten Generaal, 6 april 1757.

² Hertog aan Bentinck, 5 april 1757. B. M. Egerton, 1742.

³ Notulen conferentie 7 april 1757. K.H.A. arch. Anna, 456.

Wat de augmentatie betreft, zou men op het eerste gezicht geneigd zijn, de uitslag van het daarover gevoerde debat te interpreteren als een nieuwe nederlaag voor de Prinses. Ze zou dat inderdaad geweest zijn, wanneer het initiatief tot de jongste discussies over het augmentatievraagstuk van het hof was uitgegaan en de Prinses op de gebruikelijke wijze persoonlijk of door haar medewerkers de beraadslagingen had trachten te beïnvloeden. Dat was echter niet het geval geweest. Op instigatie van Gelderland was het dispuut weer heropend, doch uit niets bleek dat de provincie handelde op voorschrift van het hof. Het feit dat het legerplan van 1755 weer tevoorschijn was gekomen, had in die kring zelfs verwondering gewekt en de Oranjepartij in de Hollandse steden had slechts voor de augmentatie gestemd, omdat zij niet anders kon. Het was er verre van dat de Prinses alles op alles had gezet om een gunstige beslissing te forceren; zij had integendeel genoeg genomen met Bentincks voorstel, de Ridderschap in gematigde bewoordingen haar advies te laten uitbrengen. Desinteresse was het voornaamste kenmerk van haar houding geweest. De Raadpensionaris beweerde zelfs dat zij de augmentatie feitelijk niet wenste.

De oorzaken van dit gebrek aan belangstelling waren deels van staatkundige, deels van persoonlijke aard. Het enthousiasme waarmee de Prinses het jaar tevoren het accrochement had gesteund en haar neiging om de Republiek aan de zijde van Pruisen en Engeland te zien, waren n.l. sterk bekoeld. Anderzijds had zij, van nature alkerig van allerlei detailkwesties, voorlopig meer dan genoeg van de beslommeringen en besognes die het voeren van een krachtig beleid van haar vergden. Na het scheiden van de Hollandse Statenvergadering sprak zij zich duidelijk uit. Aan de Amsterdamse deputatie, die haar de weigering van de stad kwam berichten om toe te stemmen in de overkomst van de Nassause troepen, gaf zij ten antwoord, dat zij het voorstel daartoe slechts gedaan had om tegen eventuele critiek gedekt te zijn. Au fond was zij er blij om dat de bataljons daar konden blijven¹. Bentinck deelde zij in vertrouwen mee, dat het resultaat van het augmentatiedebat haar niet onwelkom was. Zij vond het een groot geluk dat haar tegenstanders een maatregel, die zij immers wel verplicht was te verdedigen, hadden verhinderd, omdat een eventueel succes haar in grote verlegenheid zou brengen. Zij zou dan voor het gebruik van deze strijdkrachten verantwoordelijk zijn en daarvoor schrok zij onder de gegeven omstandigheden terug. Ook gaf zij hem te kennen, hoezeer zij opzag tegen de moeilijkheden, financiële en andere,

¹ Archives 4, III, 408.

die met de effectuering van de augmentatie samenhangen. De Raadpensionaris en de heren van Amsterdam bespaarden haar door hun obstructie al dit ongerief en belastten bovendien zichzelf met de blaam en de critiek van de openbare mening¹.

Een testimonium paupertatis? Bentinck en de hertog wisten dat de waardigheden, die de Prinses voor haar zoon waarnam, dikwijls een zware last voor haar betekenden. Het was evenmin een geheim, dat zij soms bevreesd was voor de draagwijdte van haar beleid en terugschrok voor de daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheid. Zij liet dit thans echter blijken op een wijze waarvoor men moeilijk een goed woord kan overhebben. Desondanks mag één ding niet uit het oog worden verloren. De binnen- en buitenlandse toestand was rond de jaarwisseling zodanig, dat een bekoeling van de heftige gevoelens, die de gebeurtenissen van 1756 hadden gewekt, wel voor de hand lag. Het was nog onzeker, welk effect de neutraliteitsonderhandelingen van Hannover zouden sorteren; het hof was bovendien vroegtijdig gewaarschuwd dat van de nieuwe Amsterdamse burgemeesterskamer geen koerswijziging verwacht behoefde te worden. Voor de Prinses moeten dat voldoende redenen geweest zijn om in plaats van op de augmentatie aan te dringen, voorlopig een afwachtende houding aan te nemen. Afgezien van de persoonlijk-beschamende motivering die zij aan haar gewijzigde politiek meegaf, was haar verklaring aan Bentinck eigenlijk niet meer dan een aanwijzing – blijkbaar voor de hertog bedoeld – dat zij voorlopig genoeg had van het op de spits drijven van de binnenlandse tegenstellingen en eerst de verdere ontwikkelingen wilde tegemoetzien.

Een en ander belette haar overigens niet in het Engels-Pruisische bondgenootschap nog steeds een garantie voor het protestantisme te zien en door rechtstreeks in correspondentie te treden met koning Frederik, het platonisch karakter te ontnemen aan haar grote bewondering voor deze geloofsheld². Zij zond hem uit eigen beweging ook herhaaldelijk uittreksels uit de diplomatieke dépêches van resident de Swart in St. Petersburg over de plannen van de Russische legerleiding. Waarschijnlijk waren alleen Larrey en de hertog op de hoogte van deze geheime briefwisseling³, die tot aan de dood van de Prinses werd voortgezet. Frederik ontving op deze wijze talrijke waardevolle inlichtingen uit een van de

¹ Aantek. Bentinck, 11 maart 1757. N.S.A. II 23 (XV), 2242.

² Deze briefwisseling, door L. von Ranke afzonderlijk uitgegeven, is ook te vinden in Archives 4, III en in Polit. Corr. XIV e.v.

³ Dit laat zich afleiden uit een schrijven van Larrey aan Prinses, 19 maart 1757. K.H.A. arch. Anna, 431.

weinige neutrale en daardoor des te belangrijker diplomatieke centra in West-Europa. In het voorgaande is reeds vermeld dat ook de griffier, de hertog en Yorke de Pruisische koning van gegevens voorzagen¹. Zelfs de Russische vertegenwoordiger in Den Haag, Golowkin, die sterk Pruisisch-gezind was, verschaftte Hellen wel eens inlichtingen².

Nog op een andere wijze gaf de Prinses uiting aan haar sympathie voor koning Frederik. Deze had sedert de breuk met Frankrijk geen diplomatieke correspondent meer in Parijs. Een Pruisisch onderdaan, zekere von Weijler, broer van de postmeester in Wezel, bevond zich echter als ambassadesecretaris van Berkenrode in dienst van de Republiek. Frederik verzocht nu de Prinses om toestemming, via de post van Berkenrode met deze von Weijler in briefwisseling te mogen treden. Zij stond dit toe en van het bestaan van deze relatie waren in Den Haag alleen Larrey en Hellen op de hoogte³.

Ook de zienswijze van de hertog ondervond de weerslag van de internationale constellatie en ook bij hem was het élan waarmee hij onvermoeid gearbeid had aan de toetreding van de Republiek tot een Engels-Noordduitse coalitie, aanzienlijk afgenomen. De gespletenheid van de Engelse politiek, het uitblijven van een bevredigende oplossing van het scheepvaartgeschil en de volgehouden oppositie van de Hollanders tegen de augmentatie hadden hem van het nutteloze van zijn inspanningen overtuigd. Er begon een andere toon door te klinken in de brieven aan zijn broer Karel, die ten dele voor koning Frederik bestemd waren. Daarin sprak hij niet meer over de noodzaak van constante Pruisische druk op de Republiek, doch bepaalde zich tot de geijkte klachten over de kortzichtige aarzelingen van de Engelse regering, die zich niet actief met de oorlog op het vasteland wilde bemoeien⁴. Weliswaar had Yorke hem meegedeeld, dat men in Londen nu serieus van plan was op korte termijn tot militaire samenwerking met Pruisen te komen en daartoe reeds de nodige stappen had gedaan, maar zolang de Hannoveraanse neutraliteitspolitiek deze goede wil bleef doorkruisen en de vorming van de gewenste coalitie onmogelijk bleef maken, kon de hertog niets anders doen dan geduld oefenen.

In deze situatie paste de voortdurende aandrang van Hellen niet meer en begon ze zelfs hinderlijk te worden; Steyn en Brunswijk lieten de gezant weten, dat het hun aangenaam zou zijn wanneer hij ophield met

¹ Cf. pag. 350, noot 5 en pag. 365.

² Polit. Corr. XIV, 322.

³ Ibidem, 323 en 388.

⁴ B.v. brief van 25 jan. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2110.

zijn agitatie¹. De hertog constateerde bovendien dat de pro-Pruisische gevoelens in de Republiek sterk waren bekoeld, sedert er meer bijzonderheden over de bezetting van Saksen bekend waren geworden². Hij schreef zijn broer, dat er in de Republiek thans ernstige bekommernis bestond over het lot van het ongelukkige land en dat men in Frederik weer meer de onberekenbare nabuur dan de voorvechter van het protestantisme begon te zien. Ontstemming heerste er ook in de kringen van renteniers over het uitblijven van de rentebetaling van de Saksische Steuer, ofschoon de Pruisische koning bij de bezetting van het land verklaard had, dat de Saksische financiële verplichtingen aan het buitenland stipt nagekomen zouden worden³.

Ook de eertijds zo intensieve relaties van de hertog met Hellen begonnen nu sterk te verflauwen. Hun gesprekken werden steeds gereserveerder en soms weigerde de hertog zelfs met de gezant van gedachten te wisselen over zaken, die vroeger vrijuit besproken werden. Een hoge dunk van Hellens capaciteiten had hij overigens nooit gehad; dat gold trouwens voor de Pruisische diplomaten in het algemeen. Hij noemde ze eens: melkmuilen („des blancs-becs”), die zich wegens hun povere levensstaat niet voldoende konden laten gelden in de wereld, daardoor weinig geacht werden en sedert de Westminsterconventie geheel afhankelijk waren van hun Engelse ambtgenoten, van wie zij hun voornaamste informaties moesten ontvangen en die zij daarom naar de ogen moesten zien⁴. Van zijn kant begon Hellen zijn visites aan de veldmaarschalk meer en meer te beperken; sedert de Staten Generaal in het vervoer van Franse voorraden over de Maas hadden bewilligd, werden ze sporadisch en hadden niets meer te betekenen⁵.

Engeland bleef de hoeksteen van Brunswijks staatkundige opvattingen zoals het dat altijd geweest was, doch er viel thans minder op te bouwen dan ooit. Alsof het niet genoeg was dat George II als keurvorst

¹ Verslag van een onderhoud tussen hertog en Hellen, 27 jan. 1757. A.R.A. arch. Fagel, 189 f.

² De Saksische vertegenwoordiger in Den Haag, Kauderbach, had reeds op 29 sept. 1756 in een schrijven aan de Staten Generaal melding gemaakt van het brute Pruisische optreden in het bezette land. Op 15 dec. 1756 richtte hij opnieuw een memorie aan H.N.M. over de verschrikkelijke toestand waarin Saksen, volgens hem, door Pruisen was gebracht. Heydemann, 306 en 308.

³ Hertog aan hertog Karel, 10 febr. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2158.

⁴ Ibidem.

⁵ Brunswijks laatste verslag van een onderhoud met Hellen is van 25 april 1757. Daarin zegt hij o.a. dat de gezant sedert een maand niet meer bij hem was geweest. De hertog zond toen al zijn notities over deze gesprekken aan Fagel, 26 april 1757. A.R.A. arch. Fagel, 189 f.

weer ongedaan maakte wat hij als koning aan buitenlands beleid tot stand trachtte te brengen, verkeerde het land sedert het aftreden van de regering Newcastle (november 1756) feitelijk ook nog in een aanhoudende ministeriële crisis. Het in december gevormde kabinet Devonshire, waarin o.a. de zeer actieve Pitt was opgenomen, demonstreerde zijn interne verdeeldheid zozeer, dat er nauwelijks van een regering gesproken kon worden. Het kabinet was eigenlijk niets anders dan een nieuwe uiting van de onwil der oude Whigs, te capituleren voor de steeds sterker wordende pressie van de openbare mening, die in Pitt de enige capabele persoon zag, van wie een constructief beleid kon uitgaan dat aan het nationale verlangen beantwoordde.

Pitt had, zoals bekend, als voorwaarde voor zijn deelname aan de regering gesteld, dat de Hannoveraanse en Hessische troepen die in verband met het gevaar voor een Franse invasie nog steeds in Engeland vertoefden, teruggezonden zouden worden. Met enige, noodgedwongen, vertraging werd aan deze eis voldaan. Hij was verder, althans op dat moment nog, een rigoureuze tegenstander van Engelse deelname aan een oorlog op het continent, doch evenzeer van een neutraal Hannover. Wat de subsidiepolitiek betrof, was zijn inzicht thans in zoverre gewijzigd, dat hij de onmogelijkheid van een Hannoveraanse verdediging zonder Engelse financiële steun inzag, maar het was er verre van dat hierin een basis van samenwerking met de koning gevonden kon worden. George II accepteerde natuurlijk gaarne Engelse subsidies voor Hannover, maar niet om daardoor zijn troepen bij een Noordduitse coalitie te kunnen voegen, maar om de gewapende neutraliteit van zijn keurvorstendom tot stand te brengen. Op deze wijze was er natuurlijk niets te verwachten van de Engelse bereidheid tot militaire samenwerking met Pruisen, waarover Yorke met de hertog gesproken had.

Yorke mocht aanvoeren¹ dat Mitchell in Berlijn order ontvangen had een gemeenschappelijk operatieplan goed te keuren, volgens hetwelk de Engelse koning zonder uitstel een zgn. observatieleger bijeen zou brengen aan de Lippe in Westfalen, hij mocht erop wijzen dat Mitchell ook gemachtigd was namens de keurvorst van Hannover een subsidieverdrag te sluiten met hertog Karel van Brunswijk voor de levering van 8.000 man, hij mocht eraan toevoegen dat hij uit zijn dépêches de indruk kreeg dat zijn regering in alle ernst een betere verstandhouding met de Republiek verlangde, het behoeft geen betoog dat dit alles onder de gegeven omstandigheden slechts theoretische waarde had.

¹ Aantek. hertog over gesprekken met Yorke, 19 jan. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2083.

Toenadering tot de Republiek was zeker vruchteloos, zolang niet eerst van Engelse zijde concessies werden gedaan in de strijdvraag over de rechten van de neutrale zeemogendheden; aan deze toenadering nog voorwaarden verbinden, zoals de Engelse regering deed, was ronduit belachelijk. Immers, zij verlangde van de Republiek de belofte dat deze zich in staat van verdediging zou stellen (lees: augmenteren) en mettertijd partij zou kiezen tegen Frankrijk, zonder zelf stappen te doen om de gespannen relaties op een betere voet te brengen. Toen Yorke een en ander aan de Raadpensionaris voorlegde, keerde deze de Engelse argumentatie eenvoudig om; Yorke wilde blijkbaar zeggen, aldus Steyn, dat de Republiek niet op een betere behandeling van haar scheepvaart behoefde te rekenen, wanneer zij haar leger niet vergrootte en daartoe wilde de Britse regering haar dwingen door troepenconcentraties in Westfalen¹.

Steyn had gelijk met de Engelse voorstellen zonder meer van de hand te wijzen. Ook al had er geen meningsverschil over de neutrale scheepvaart bestaan, dan bleef toch het feit dat de Engelse regering, afwisselend beïnvloed door de tegenstrijdige politieke ambities van de oude Whigs en de Pitt-partij, in het buitenland moeilijk vertrouwen kon wekken. Yorke's orders waren het gevolg van een tijdelijke overwinning van de eerste groep; Pitt was in het geheel niet geporteerd voor de alliantie met de Republiek. De gebeurtenissen van 1747 indachtig, beschouwde hij haar veeleer als een last dan een steun en daarom zou hij in laatste instantie liever de oorlog in het Duitse Rijk stimuleren, dan toestaan dat deze naar de Oostenrijkse Nederlanden werd overgebracht².

Voor de hertog persoonlijk was er nog een interessant aspect aan de Engelse plannen. Hij was natuurlijk zeer benieuwd naar de naam van de bevelhebber, die het veelbesproken observatieleger zou commanderen. Toen hij daarnaar echter bij Yorke informeerde, geraakte deze zo verward en verlegen als de hertog nog nooit van hem had meegemaakt. Het met moeite gegeven antwoord, dat er geen twijfel aan kon bestaan of de Staatse veldmaarschalk zou de bevelhebber zijn, bevestigde Brunswijks vermoeden dat het nooit serieus in de bedoeling van de Engelse regering had gelegen, hem het commando op te dragen. Zijn vermoeden werd zekerheid, toen Yorke hem wat later een brief van Holderness voorlas, waarin deze berichtte dat de Engelse koning nog steeds bij zijn vroegere aanbod bleef en de gezant opnieuw gelastte, alle moeite te doen om de

¹ Verslag van een onderhoud tussen Steyn en Yorke, 19 jan. 1757. Ibidem, 2106.

² Pares: American versus continental warfare, 445.

hertog te bewegen het commando te accepteren en de Prinses om haar toestemming en medewerking daartoe te verzoeken. Zoveel aperte onwil om de kwestie als een staatsaangelegenheid en niet als een particuliere affaire te beschouwen, was voor de hertog voldoende. Voor Yorke trouwens ook; hij deed geen moeite om deze orders uit te voeren. Het ligt daarom voor de hand, dat de hertog in de brieven aan zijn broer de nadruk bleef leggen op de motieven van zijn weigering en op de spoed waarmee hij steeds de Engelse verzoeken had beantwoord, om zodoende iedere verantwoordelijkheid voor eventueel nadelig tijdverlies te ontgaan. Toch was hij er niet geheel en al gerust over en verzocht hij hertog Karel zowel om diens uitdrukkelijke goedkeuring van zijn houding, als om diens voorspraak op tijd en plaats (Berlijn!), wanneer er ooit ongemotiveerde verwijten gedaan zouden worden¹.

De kwestie van het commando bleef een gecompliceerde geschiedenis. De hertog had wel gelijk met zijn veronderstelling, dat de Engelse regering hem nooit in ernst het commando had willen toevertrouwen. Zij gaf verreweg de voorkeur aan zijn broer Ferdinand, die in Pruisische dienst was, doch koning Frederik had steeds geweigerd deze af te staan, aanvoerend dat Ferdinand niet de geschikte persoon was voor een zelfstandig commando omdat hij, hoewel een goede en dappere officier, besluitvaardigheid miste². Van Engelse zijde was nog geïnformeerd naar Frederiks eigen broer, de Prins van Pruisen, maar van dit idee wilde de koning in het geheel niets weten. Hij bleef de Staatse veldmaarschalk pousseren; daarvan was de zojuist gereleveerde brief van Holderness aan Yorke het gevolg.

Toen Frederik hertog Louis niet kon krijgen en Ferdinand niet wilde geven en toen hij vernam dat men in Engeland, om uit de impasse te geraken, de Hannoveraanse generaal Zastrow met het commando wilde belasten, sloeg hij de hertog van Cumberland voor, de zoon van koning George³. Dit voorstel werd in Londen zeer goed ontvangen, doch de moeilijkheid was dat Cumberland het opperbevel slechts wilde aanvaarden op voorwaarde, dat Pitt ontslag uit het kabinet zou krijgen⁴. Koning George, die zijn bekwaamste minister maar al te graag kwijt wilde, ondersteunde krachtig het verlangen van zijn zoon en Pitt had genoeg vijanden om een soort samenzwering tegen hem mogelijk te

¹ Als pag. 392, noot 3. Daar ook Yorke's laatste orders over deze kwestie.

² Polit. Corr. XIV, 133.

³ Ibidem, 362.

⁴ Williams: The life of William Pitt, I, 311.

maken¹. Eerst toen deze tot stand gekomen was, maakte de Engelse regering een einde aan het spelletje met hertog Louis. Tot antwoord op zijn schrijven van 24 september 1756 deelde Holderness hem mee, dat de koning, zij het met grote spijt, de daarin vervatte redenen van Brunswijks weigering wilde accepteren². In april werd Pitt gedwongen ontslag te nemen, zodat Cumberland het commando over het gecombineerde leger op zich kon nemen. De toestand in Londen werd echter chaotischer dan ooit, want het bleek spoedig dat er zonder Pitt helemaal niet te regeren viel en bovendien waren de moeilijkheden met Hannover nog steeds niet opgelost.

Het keurvorstelijke ministerie, met von Münchhausen aan het hoofd, had zich tot eind 1756 ononderbroken moeite gegeven om in Wenen begrip te wekken voor zijn verlangen naar neutraliteit³. De Hannoveraanse gezant Steinberg gaf de keizerin herhaaldelijk de verzekering, dat zijn land het Oud Systeem niet wilde verlaten, wanneer Oostenrijk het daartoe niet dwong. De Weense regering toonde echter weinig tegemoetkoming, niet zozeer uit vijandschap jegens de Hannoveranen, als wel uit onvermogen om haar Franse bondgenoot tot enige gematigdheid ten aanzien van het keurvorstendom te inspireren. Anderzijds bewoog de toenemende Franse dreiging de Pruisische koning ertoe, in Hannover steeds heftiger aan te dringen op het leveren van een troepencontingent voor het observatieleger. Hij zond daartoe een Pruisische generaal, von Schmettau, die het ministerie zelfs bijstand van de Republiek in het vooruitzicht moest stellen en, als de Russen voorlopig niet in beweging kwamen, ook Pruisische. Aldus heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees wisten de Hannoveranen tenslotte niets beters te doen dan hun Engelse collegae om advies te vragen en inmiddels de zaken op hun beloop te laten.

Voordat de Engelsen echter antwoord konden geven, kwam Wenen, met voorkennis van het Franse hof, op 4 januari 1757 plotseling met een neutraliteitsaanbod voor de dag. Vrees voor de vorming van een Noordduitse protestantse liga, eventueel versterkt met de Republiek, Denemarken en Zweden, was daarvan de vermoedelijke oorzaak⁴. Het Oostenrijkse aanbod behelsde echter de volgende voorwaarden: de neutraliteit zou uitsluitend gelden voor het keurvorstendom, ze zou onbewapend

¹ Fox was de ziel van de conspiratie tegen Pitt en samen met Cumberland en de koning verantwoordelijk voor diens val. Sherrard, II, 186 e.v.

² Holderness aan hertog, 11 maart 1757. N.S.A. II 23 (XV), 2272.

³ Voor het volgende, Meyer.

⁴ Meyer, 24.

zijn, terwijl aan Frankrijk de vrije doortocht van zijn troepen, die tegen Pruisen zouden optrekken, toegestaan moest worden. De Hannoveranen konden deze eisen echter onmogelijk inwilligen (zij wilden n.l. ook Minden en de Pruisische bezittingen in Westfalen in de neutraliteit opgenomen zien, maar niet Gelder en Kleef) doch wensten anderzijds het Oostenrijkse aanbod ook niet zonder meer van de hand te wijzen. Zij waren dus wel gedwongen zich in allerlei diplomatieke bochten te wringen om een herziening van de voorwaarden te verkrijgen; om Wenen gunstig te stemmen schoven zij zelfs de ratificatie van het zojuist met Brunswijk gesloten subsidieverdrag op de lange baan.

Maar koning Frederik, verontrust en geërgerd door dit politieke spel, zond Schmettau voor de tweede keer naar Hannover om het ministerie nogmaals onder druk te zetten. Met averechts gevolg, want dit college begon terstond een verbazingwekkende activiteit in Wenen en Londen te ontplooien om quovis modo de neutraliteit te redden. Het kon echter geen andere toezeggingen loskrijgen dan dat de Oostenrijkse regering in samenwerking met de Deense zou proberen Frankrijk van de verlangde doortocht te doen afzien, terwijl koning George, nu het erop aankwam, zich niet van Pruisen kon en durfde losmaken; hij wilde eerst Frederik over de neutraliteit raadplegen. Zo lag de beslissing daarover tenslotte bij de tegenstanders!

Begin mei werden de Franse en Pruisische weigeringen in Londen ontvangen en toen moest de onvermijdelijke beslissing vallen: met een bezwaard gemoed erkende de keurvorst, dat verdere onderhandelingen geen zin hadden en dat Hannover zijn plaats moest innemen in de Noordduitse coalitie. Het was de hoogste tijd, want het Franse leger onder maarschalk d'Estrées was in aantocht. Voedseltekort en gebrek aan organisatie vertraagden echter zijn opmars en dank zij deze omstandigheden konden de Hannoveranen en de met hen verbonden strijdkrachten van Brunswijk, Hessen en Lippe-Bückeburg ter elfder ure nog een verdedigingslinie inrichten tussen Paderborn en Bielefeld.

De krampachtige worsteling van Hannover om buiten de oorlog te blijven, was door voor- en tegenstanders met spanning gadegeslagen; de afloop kon immers verstrekkende gevolgen hebben. Yorke b.v. liet zich ontvallen dat, wanneer Hannover erin zou slagen neutraal te blijven: „my politics are at an end upon the continent”¹. Men zou verwachten dat ook de hertog de keurvorstelijke politiek onomwonden zou afwijzen doch, merkwaardig genoeg, deed hij dat niet. Hoewel hem de verlam-

¹ The Life of Hardwicke, II, 387.

mende invloed van deze politiek op de Engels-Pruisische verstandhouding natuurlijk niet ontging, liet hij zich over de neutraliteitsonderhandelingen nauwelijks uit en dan nog in zeer vage bewoordingen. De verklaring daarvan was, dat zijn aandacht geheel in beslag genomen werd door de buitengewoon moeilijke positie waarin zijn Brunswijkse vaderland was komen te verkeren. Geklemd tussen Pruisen en Hannover werd het, evenals deze landen, bedreigd door het Franse leger. Hij wist bovendien zeer goed dat hertog Karel amper de diplomatieke gaven bezat om een conflict met een van de beide naburen te vermijden. Diens regering had hem al meermalen grote zorg gebaard, nog niet zozeer om het volkomen gebrek aan financieel beleid, als wel om de onstandvastigheid en de roekeloze beslissingen van zijn broer.

Na rijp beraad en grondige bestudering van alle gegevens meende hij Karel tenslotte te moeten adviseren, eerder steun te zoeken bij Hannover dan bij Pruisen, zonder evenwel de bestaande goede relaties met koning Frederik in gevaar te brengen. Ontzie de koning van Pruisen zoveel mogelijk, schreef hij zijn broer¹, zolang hij zich in zijn huidige briljante situatie weet te handhaven, maar wees tevens op Uw hoede en ga geen oncontroleerbare verplichtingen met hem aan, want in werkelijkheid is zijn positie zeer gevaarlijk. Zijn activiteit, de kracht van zijn troepen en talloze andere factoren kunnen hem zeker over zijn vijanden doen zegevieren, maar wanneer het geluk hem in de steek laat, vrees ik dat hij geheel en al verloren is. De veiligste keuze die U in deze onzekerheid kunt maken, schijnt mij te zijn, meer contact te zoeken met Hannover doch zonder daardoor de Pruisische koning voor het hoofd te stoten. Door de leiding van het keurvorstendom te volgen, geloof ik dat Uw landen het minste risico zullen lopen, omdat Wenen, Denemarken, een groot deel van het Rijk en mettertijd ook deze Republiek zeker zullen proberen Hannover te ondersteunen en te behouden, waardoor U zich eveneens zult kunnen redden. Daarom geloof ik dat het absoluut noodzakelijk is, in Uw met Hannover te sluiten subsidieverdrag de garantie van Uw staten op te nemen, voorgeval zij omwille van dit verdrag zouden worden aangevallen.

Deze richtlijnen van de hertog aan zijn broer schijnen in regelrechte tegenspraak met de door hem gehuldigde politieke denkbeelden. In feite waren zij dat ook, doch daarom kan men hem nog geen opportunist noemen. Het viel immers moeilijk te ontkennen dat het voor het kleine land Brunswijk-Wolfenbüttel een hoogst riskante onderneming was, de

¹ Hertog aan hertog Karel, 10 febr. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2158.

zijde van Pruisen te kiezen op het moment dat de veldtochten hervat werden. Het zou zeker één van de eerste slachtoffers van het oprukkende Franse leger worden. Aansluiting bij Hannover lag voor de hand, alleen al uit hoofde van de Brunswijkse familierelaties. Het risico dat het keurvorstendom ten onder zou gaan was bovendien minder groot dan dat Pruisen zou bezwijken, zeker zolang er van Deense en Oostenrijkse zijde belangstelling bestond voor de neutraliteit. De hertog rekende er daarenboven stellig op, dat ook de Republiek niet passief zou blijven, wanneer de Fransen Hannover onder de voet dreigden te lopen.

Hij kon onmogelijk voorzien, dat door allerlei omstandigheden de nabije toekomst precies het tegenovergestelde beeld zou vertonen: Pruisen dat zich met inspanning van al zijn krachten en door de fouten van zijn tegenstanders overeind wist te houden, terwijl Hannover de Brunswijkse landen meesleurde in zijn diepe val van nederlaag en vijandelijke bezetting. Toch liet hij toen niet blijken het te betreuren, dat zijn advies aan hertog Karel, door deze nauwkeurig opgevolgd, de rechtstreekse aanleiding was geweest tot de ongelukkige situatie van dat moment: integendeel, in een uitgebreid schrijven aan de hertogin-moeder bleef hij het subsidieverdrag met Hannover, dat zij blijkbaar als de wortel van alle kwaad aanzag, „zeer verstandig en passend” noemen, omdat hertog Karel „wegens de familiepacten, de situatie van zijn land en de tijdsomstandigheden” niet anders had kunnen handelen¹. In hoeverre dit een poging was zijn gezicht te redden, blijve in het midden.

Nadat de oorlogvoerende mogelijkheden gedurende het winterseizoen hun toerustingenvoltooid hadden, waren de troepen in maart te velde gekomen. Het Franse leger verzamelde zich bij het door koning Frederik ontruimde Wezel, terwijl een detachement Oostenrijkse troepen uit de Nederlanden Pruisisch Gelder bezette. Prins Karel van Lotharingen was toen al met zijn strijdmacht in Bohemen aangekomen, waar hij door Maria Theresia belast werd met het algemene opperbevel tegen de Pruisische hoofdmacht, die onder Frederik zelf naar Praag oprukte. Door de koning verslagen, trok Prins Karel zich met zijn gehele leger binnen de stad terug. Het beleg van de grote en goed verdedigbare vesting kostte Frederik echter veel tijd.

Voor de Republiek waren op de eerste plaats de bewegingen van d'Estrées en Cumberland van belang. De Fransen hielden zich stipt aan de door d'Affry gegeven verzekering, dat zij het grondgebied van de Staat niet zouden betreden. Bij de nadering van hun voorhoede ontruimde

¹ Hertog aan hertogin-moeder, 12 dec. 1757. N.S.A. II 23 (XVIII), 2939.

Cumberland zijn onhoudbaar geoordeelde posities bij Paderborn en verschanste zich achter de Wezer. Het was echter niet te verwachten dat hij daar stand kon houden, want hij had een aanzienlijke overmacht tegenover zich. Van koning Frederik was geen militaire hulp te verwachten; wel ondersteunde hij krachtig Cumberland's dringende verzoeken om Engelse versterkingen, doch deze vonden in Londen geen gehoor wegens de nog immer bestaande conflicten in de regeringskringen. Toen het pleit eindelijk in juli ten gunste van Pitt beslecht werd, was het te laat om Cumberland assistentie te verlenen. Pitt voelde daar trouwens op dat moment ook niets voor. Hij ontwierp een geheel andere tactiek om het Franse militaire overwicht in het Duitse Rijk te verminderen. Hij wenste een aantal landingsoperaties tegen de Franse Atlantische havens met de dubbele bedoeling, de regering in Versailles te dwingen een deel van haar troepen uit het Rijk terug te trekken voor de kustverdediging en tevens om zoveel mogelijk schade toe te brengen aan vijandelijke schepen en haveninstallaties. De eerste operatie van dit soort werd in de nazomer tegen Rochefort gericht, doch het succes was minimaal¹.

Na de terugtocht van Cumberland achter de Wezer trokken afdelingen van het Franse leger naar het Pruisische Oost-Friesland, waar Emden op 3 juli zonder slag of stoot in hun handen viel. Terwijl d'Estrées zich gereed maakte de Wezer over te steken, werd een tweede Franse leger in de Elzas geconcentreerd om, krachtens het verdrag van Versailles van 1756, de keizerin te hulp te komen. Het zou zich verenigen met het Rijksleger, de verzamelde troepencontingenten van de Duitse Kreitsen, die uit hoofde van de ban, op de Rijksdag te Regensburg over de koning van Pruisen uitgesproken, tegen hem zouden optreden onder het nominale bevel van de keizer. Onder degenen, die geen gehoor hadden gegeven aan de keizerlijke oproep, waren Hannover, Brunswijk, Hessen en een paar Saksische vorsten, zoals die van Gotha en Weimar.

De Franse opmars langs de grenzen van de Republiek had tot gevolg, dat de commandanten van de oostelijke vestingen in grote ongerustheid de Raad van State om spoedige aanvullingen van hun voorraden begonnen te verzoeken. De bevelhebber van Venlo wilde palissades laten plaatsen tegen eventuele stropende benden², die van Nijmegen had dringend behoefte aan meer geschut³, uit Zutphen en Langakkerschans kwamen verzoeken om meer kruit⁴ en de commandeur van Coevorden wilde graan-

¹ Williams: *The life of William Pitt*, I, 340 en 343. Voorts Gipson, II, 122-124.

² Res. Raad van State, 14 maart en 1 april 1757.

³ Ibidem, 5 april 1757.

⁴ Ibidem, resp. 12 april en 4 juli 1757.

voorraden aanleggen en het geschut op de vestingwerken plaatsen¹. De Raad besloot daarop, de beveiliging van het oostelijk frontier in zijn geheel onder de loupe te nemen en nodigde de hertog tot deze besprekingen uit. Daar de aanbevelingen, die de veldmaarschalk in 1754 had gedaan, vrome wensen waren gebleven, kwam de Raad al spoedig tot de bevinding dat het ondoenlijk was, het gehele frontier in staat van verdediging te brengen. Hij kon niet meer doen dan de commandanten als gedragslijn voorschrijven, dat zij hun vestingen slechts in zoverre moesten toerusten als nodig was om tegen een plotselinge overval beveiligd te zijn². Doch zelfs daarvoor bleken de voorraden niet toereikend, zodat de Raad opnieuw enige maanden geoccupeerd was met de verzending van kruit, artillerie, munitie en geweren, thans naar Langakkerschans, Zutphen, Grave, Groningen, Doesburg en Deventer.

Delfzijl vereiste speciale aandacht wegens zijn strategische ligging aan de Eemsmond en de hertog vertrok dan ook na de conferentie met de Raad van State terstond naar Soestdijk om de Prinses de nodige aanbevelingen te doen³. Onder verwijzing naar zijn rapport van 1754 stelde hij haar voor⁴, het garnizoen van twee compagnieën uit te breiden tot één bataljon, daaraan een klein detachement artillerie toe te voegen en de Staten van Groningen te verzoeken de nodige verbeteringen aan te brengen aan de materiële verdedigingsmiddelen. De Prinses ging hiermee accoord, schreef terstond aan haar vertrouwensman in Groningen, van Iddekinge, en ontbood de kwartiermeester-generaal Burmania om de versterking van het garnizoen te regelen. Doch deze had ernstig bezwaar tegen de hem gegeven opdracht; hij vertolkte de algemene ongerustheid in de noordelijke provincies, toen hij opmerkte dat de voorgestelde bezetting van één bataljon in Delfzijl in geen verhouding stond tot de ernst van de situatie. Hij opperde het idee, het merendeel van de in Namen en Maastricht geconcentreerde troepen te gebruiken om de garnizoenen langs de gehele oostgrens uit te breiden, in het bijzonder de noordelijke. Zijn betoog kwam de Prinses niet onverstandig voor, maar alvorens een beslissing te nemen, wilde zij eerst het oordeel van de hertog weten over een zo vergaande maatregel als de verplaatsing van 12 bataljons. Burmania spoedde zich derhalve naar Den Haag, waarheen de hertog reeds was teruggekeerd. De beide officieren waren het erover eens dat de reeds

¹ Ibidem, 31 mei 1757.

² Ibidem, 7 juli 1757.

³ Almanak, 6 juli 1757. N.S.A. II 112.

⁴ Het volgende uit notulen conferentie 13 juli 1757. K.H.A.arch. Anna, 456. Deze notulen ook in N.S.A. II 23 (XVI), 2535.

besproken garnizoensversterking van Delfzijl geen uitstel kon lijden en zonden een deel van de Arnhemse bezetting daarheen. Tegen Burmania's eigenlijke plan had de hertog zoveel bedenkingen, dat hij er eerst met Bentinck en Larrey over wilde spreken. Op hun beurt vonden dezen de zaak gewichtig genoeg om er een buitengewone conferentie aan te wijden.

Daar zette Bentinck zijn standpunt uiteen, door hem van tevoren op schrift gesteld¹. Dit hield in, dat om verschillende redenen het voorstel van de kwartiermeester niet gevolgd moest worden. Onder meer voerde hij aan, dat het oostfrontier ook met de troepen uit Namen en Maastricht niet voldoende gedekt kon worden, wanneer de Fransen een aanval in de zin hadden of hun winterkwartieren op Staats grondgebied wilden opslaan. Zijn politieke overwegingen gaven echter de doorslag. Het hele arsenaal van Oud Systeem-dogma's kwam eraan te pas om te bewijzen, dat een ontruiming van de Oostenrijkse Nederlanden, „het palladium van de Republiek”, strijdig was met „de fundamentele principes en maximes”, aanvaard en toegepast door „alle grote mannen die de Republiek hebben gevormd en gehandhaafd”. De aanbevolen troepenverplaatsing zou de Franse partij in de kaart spelen, betoogde Bentinck, en men mocht Kaunitz geen aanleiding geven de Republiek ervan te beschuldigen, dat zij uit eigen beweging de Nederlanden opgaf. Bovendien waren er geheime berichten – die Burmania echter niet meegedeeld konden worden – over een toekomstige annexatie van Yperen, Veurne en Doornik door Frankrijk, zodat het veeleer noodzakelijk scheen het aantal troepen in de barrière uit te breiden dan in te krimpen.

Kleinheid van gedachte verried Bentinck met zijn opmerking, dat de Prinses zich door het mislukken van de augmentatie niet hoefde te storen aan het verlangen van Friesland, Groningen en Overijssel naar betere bescherming. Naar zijn mening hoefden de Hollanders zich daar evenmin om te bekommeren, „want” zo vervolgde hij, „veronderstellen we een ogenblik het ergste, is het dan niet beter dat de Fransen ons iets in het noorden ontnemen dan dichterbij Holland of in de Nederlanden?” En beslist kwaadaardig was zijn insinuatie, dat Friesland en Groningen slechts meer troepen zouden wensen om de Fransen er bepaalde diensten mee te bewijzen. Zoveel argwanend provincialisme en bekrompen zelfgenoegzaamheid demonstreerde de auteur bij de uitwerking van deze gedachten, dat de „andere” Bentinck nog slechts herkenbaar was aan de onder het stuk bijgevoegde woorden: „salvo meliori”.

In zijn brief aan de Prinses liet hij gelukkig veel van dit onwaardige

¹ Memorie van Bentinck, 11 juli 1757. N.S.A. II 23 (XVI), 2532.

geschrijf achterwege¹. Als argumenten waarom Burmania's voorstel afgewezen moest worden – en waarin de meeste conferentieleden hem bijvielen – gaf hij aan, dat de troepenverplaatsing een gewapend optreden van Franse zijde kon uitlokken. Vooral de hertog was daar beducht voor². De mars zou ook binnenslands een kwaad effect kunnen hebben en een volksbeweging veroorzaken, waarvoor de Prinses dan alleen de verantwoordelijkheid zou dragen, een omstandigheid waarover Larrey zich nogal ongerust toonde³. Tenslotte moest een afstand van Oostenrijks gebied, zoals die in de geheime berichten aangekondigd werd, voorkomen worden, omdat het van tevoren vaststond dat Engeland nooit een vredesverdrag zou ondertekenen, waarbij Frankrijk uitbreiding naar het noorden toegestaan werd. Vermeldenswaard is nog dat thesaurier Hop, die zich vroeger als een voorstander van de ontruiming van de barrière had doen kennen, thans het oordeel van Bentinck c.s. bleek te delen⁴. Hij was het met hun bezwaren volkomen eens en wilde bovendien de Raad van State niet blameren, die zoveel kosten voor Namen en Maastricht had gemaakt en die juist enkele dagen geleden het contract met de leverancier van levensmiddelen in de eerstgenoemde stad met twee jaren had verlengd. De Prinses liet zich door al deze bezwaren overtuigen en de troepen bleven dus waar zij waren.

Inmiddels was Iddekinge met grote voortvarendheid werkzaam. In gezelschap van de commandanten van Groningen en Delfzijl, generaal Holsten en majoor de Vries, had hij de laatstgenoemde stad geïnspecteerd en ze in dezelfde staat van verwaarlozing bevonden als de hertog drie jaren eerder. Zijn voorstellen aan de Prinses om de vesting in staat van paraatheid te brengen, kwamen dan ook nagenoeg overeen met die van Brunswijk indertijd⁵. Op korte termijn waren verschillende verbeteringen aan de fortificaties vereist; palissaden, wachthuizen en versperingen moesten bovendien op de dijk bij Oterdum en Termunterzijl geplaatst worden. Er was teveel geschut van uiteenlopend kaliber, maar affuiten ontbraken; kleingeweer en kruut ontbrak eveneens in voldoende mate. Het garnizoen moest op de sterkte van tenminste één bataljon gebracht worden, aan te vullen met een 20-tal kanonnières, daar er geen

¹ Bentinck aan Prinses, 12 juli 1757. Ibidem, 2533.

² Hertog aan Prinses, 14 juli 1757. Ibidem, 2540.

³ Larrey aan Prinses, 14 juli 1757. Ibidem, 2546.

⁴ Als pag. 401, noot 4.

⁵ Iddekinge aan Prinses, 11 juli 1757, met bijgevoegde memorie. N.S.A. II 23 (XVI), 2538.

artilleristen aanwezig waren, tenzij, voegde Iddekinge eraan toe, twee oude geschutbedienden van de provincie, „die niet dienen kunnen als om eerschooten te doen”. Tenslotte achtten hij en zijn adviseurs de aanwezigheid van een gewapend vaartuig noodzakelijk. Dit zou onder de orders van commandeur de Vries in en voor de haven moeten patrouilleren. Iddekinge maakte de Prinses er nog op attent, dat zij niet op eigen rekening de voorgestelde maatregelen moest uitvoeren, doch in alles de Staten Generaal en de Raad van State moest betrekken, want ook hij voorzag de mogelijkheid van repercussies in binnen- en buitenland.

Nog voor de Prinses iets anders had kunnen doen dan deze stukken doorzenden aan de hertog, begonnen de moeilijkheden in Delfzijl al. Op 8 juli meldde de Vries aan de Staten Generaal¹, dat twee Engelse oorlogsschepen die sedert de overgave van Emden voor de monding van de Eems kruisten, drie vijandelijke vaartuigen hadden buitgemaakt. De Engelse kapiteins hadden deze prijzen naar de rede van Delfzijl gezonden en hem, commandeur, verzocht ze daar in bescherming te nemen voorgeval de Fransen pogingen zouden doen ze terug te krijgen. De Vries deelde verder mee dat er op de rede ook een gewapend Pruisisch schip lag, eigendom van de Indische Compagnie te Emden, dat daar al ruim een maand voor de capitulatie van de stad een toevlucht had gezocht. Daar de Fransen ook dit vaartuig zouden kunnen opeisen, verzocht hij H.H.M. hem te laten weten hoe hij in dat geval moest handelen.

Het schrijven werd commissoriaal gemaakt met de Raad van State en daar de Prinses in Soestdijk was, kwam de conferentie eigenmachtig bijeen met een aantal gedeputeerden uit de Raad. Deze heren waren van oordeel² dat de enige manier om onaangenaamheden te vermijden was, de neutraliteit van de haven van Delfzijl met nadruk te bevestigen en er dientengevolge geen enkel gewapend vaartuig van enige oorlogvoerende mogendheid in toe te laten. Hoewel tegen dit standpunt werd aangevoerd, dat Engeland het strijdig met het verdrag van 1667 zou kunnen noemen, besloot de conferentie toch eraan vast te houden. Aan deze stoutmoedigheid was een bericht van Yorke niet vreemd, luidend dat hij de commandant van de Engelse schepen in de Eemsmond had verzocht Delfzijl te vermijden om de Fransen geen voorwendsel tot wederkerig optreden, of erger, te bieden. De gezant schijnt bovendien meegedeeld te hebben dat de drie prijzen de rede van Delfzijl reeds hadden verlaten. De conferentie besloot derhalve³ dat H.H.M. de Prinses moesten verzoee-

¹ Res. Staten Generaal, 12 juli 1757.

² Larrey aan Prinses, 14 juli 1757. N.S.A. II 23 (XVI), 2547.

³ Notulen conferentie 14 juli 1757. K.H.A.arch. Anna, 456.

ken de commandant van Delfzijl te gelasten, voortaan geen enkel oorlogsschip, armateur of prijs in de haven meer toe te laten. Ook moest hij iedere vijandelijke actie onder het bereik van zijn geschut verhinderen. Van deze resolutie zouden Yorke en d'Affry in kennis gesteld moeten worden. Wat het Pruisische schip aanging, was de conferentie van mening dat de Vries opdracht moest krijgen het niet in de haven toe te laten; bleef het echter op de rede liggen onder bescherming van zijn neutrale haven, dan zou hij er niets tegen mogen ondernemen en evenmin toestaan dat anderen zulks deden. De Fransen konden het niet opeisen, omdat het reeds geruime tijd voor de bezetting van Emden gevlucht was.

Naar aanleiding van de voorstellen van Iddekinge bracht de hertog vervolgens de algemene maatregelen ter sprake om Delfzijl tegen een overval te beveiligen. De aanwezigen vonden dat er dienaangaande in de door H.H.M. te nemen resolutie een passage opgenomen kon worden, waarin de Prinses verzocht werd, in overleg met de Staten van Groningen of hun Gedeputeerden de nodige voorzorgen te treffen. Secretaris van Royen van de Raad van State zette een ontwerp-resolutie op papier, die de 15de juli door H.H.M. bekrachtigd werd¹. Na afloop van de conferentie brachten de hertog en generaal Burmania nog een wijziging aan in de bestemming van het uit Arnhem gezonden – incomplete – bataljon². De staf zou in Groningen gelegerd worden, twee compagnieën in Delfzijl en de beide andere zouden respectievelijk naar Langakkerschans en Bourtange gedetacheerd worden. Een en ander op voorstel van de hertog, die ook het verzoek van de Vries om een fregat voor patrouillediensten te mogen hebben, krachtig ondersteunde. De aanwezigheid van dit schip zou zijns inziens belangrijk bijdragen tot de veiligheid van de stad en was zonder meer noodzakelijk om de neutraliteit van de haven te doen eerbiedigen.

Die scheen inderdaad ernstig in het gedrang te zullen komen, want de Vries meldde in een tweede brief aan de Staten Generaal³, dat namens het Oostenrijks-Franse bestuur van Oost-Friesland twee afgevaardigden uit Emden het Pruisische schip en twee van de Engelse prijzen, die in tegenspraak met andere berichten nog steeds op de rede lagen, waren komen opeisen. Toen hij hun vordering van de hand had gewezen, hadden zij met wapengeweld bedreigd. Dit werd bevestigd door Hellen, die Fagel en Brunswijk een schrijven voorlas van Teegel, de directeur van

¹ Secr. Res. Staten Generaal, 15 juli 1757.

² Hertog aan Prinses, 14 juli 1757. N.S.A. II 23 (XVI), 2539.

³ Res. Staten Generaal, 18 juli 1757.

de Emdense Indische Compagnie¹. Deze was indertijd met meenemen van een grote som gelds – waarschijnlijk de kas van de Compagnie, die op 150.000 gulden of zelfs daalders geschat werd – naar Delfzijl gevlucht, zogenaamd om te zorgen voor de correspondentie met het leger van Cumberland. Teegel waarschuwde Hellen dat een Franse aanval op Delfzijl of Groningen niet denkbeeldig was, daar de Franse bevelhebber zich zou hebben laten ontvallen dat de aanwezigheid van het Pruisische schip op neutrale rede hem niet zou beletten het in handen te krijgen; hij zou het willen gebruiken om er de Engelse blokkade mee te doorbreken. Hoewel de hertog geloofde dat deze dreigementen slechts geuit waren om Teegel en de Vries te intimideren, was hij toch niet helemaal gerust en verzocht hij de griffier de Prinses terstond van alles op de hoogte te brengen². De Gouvernante had reeds krachtens de Generaliteitsresolutie de nodige orders aan de Vries doen toekomen en tevens de Staten van Groningen aangeschreven, zonder uitstel te willen beginnen met de ontworpen verbeteringen aan de vesting Delfzijl. Zij gaf nu ook de Admiraliteit van Friesland opdracht, een zgn. uitlegger, een jacht van 60 koppen en 12 stuks kanon, naar de bedreigde haven te zenden³.

Iddekinge liet zijn activiteit niet verslappen. In een buitengewone zitting van de Staten van Groningen dreef hij de nodige besluiten door, zette de heren van de Ommelanden, tot wier kwartier Delfzijl behoorde, tot spoed aan, verschaft raad en advies, waarbij hij kon profiteren van de ervaring die een drie-jarig lidmaatschap van de Raad van State hem geschonken had en vond bij dat alles nog gelegenheid de Prinses erop te wijzen, dat een eventuele Franse overval slechts het Pruisische schip, de Engelse prijzen, maar vooral de vermogende heer Teegel ten doel kon hebben. Wanneer zij kans zag op de een of andere manier „deze drie objecten” uit Delfzijl en omgeving te laten vertrekken, zou het gevaar, naar zijn mening, wel bezworen zijn⁴. Al of niet op aanwijzing van de Prinses drong Fagel er nu bij Yorke op aan, te willen bewerken dat de Engelse prijzen metterdaad de rede van Delfzijl zouden verlaten. Dit had succes, zodat de Vries op 31 juli kon berichten dat de schepen het anker hadden gelicht en naar de Wezer waren gezeild. Verder deelde hij nog mee dat de kamer van de Indische Compagnie te Aurich erin geslaagd scheen, de gelden van Teegel gerestitueerd te krijgen⁵.

¹ Hellen aan Fagel, 17 juli 1757. N.S.A. II 23 (XVI), 2564.

² Hertog aan Fagel, 17 juli 1757. A.R.A.arch. Fagel, 189f.

³ Prinses aan hertog, 18 juli 1757. N.S.A. II 23 (XVI), 2574.

⁴ Iddekinge aan Prinses, 23 juli 1757. Ibidem, 2590.

⁵ Notulen conferentie 5 aug. 1757. K.H.A.arch. Anna, 456.

Toch waren de moeilijkheden nog niet geheel en al van de baan, want het Engelse eskader op de Eems ontving versterking van drie oorlogsschepen en maakte de blokkade van Oost-Friesland zo effectief, dat opnieuw geruchten opdoken over te verwachten Franse vijandelijkheden tegen Delfzijl. Reischach en d'Affry presenteerden zelfs ter Staten Generaal een memorie, waarin zij de commandeur ervan beschuldigden dat hij gevluchte onderdanen van de Pruisische koning en de Engelse oorlogsschepen begunstigde. Zij beweerden dat hij het Pruisische vaartuig op de rede vasthield, waar het door de Engelsen ten oorlog werd toegeerust; in de stad en omgeving zouden hiervoor matrozen worden aangeworven. De gezanten verklaarden het gedrag van de commandeur in strijd met de neutraliteit en eisten de onmiddellijke uitlevering van het schip¹. Na een rapport van de Vries over deze kwestie en na de Gouvernante en de Raad van State gehoord te hebben, gaven H.H.M. de ambassadeurs ten antwoord dat hun klachten volkomen ongegrond waren. Er waren of werden in Delfzijl geen matrozen aangeworven en ook bewapenden de Engelsen het Pruisische schip niet. Integendeel, sedert de commandeur order had ontvangen geen wapengeweld onder het bereik van zijn geschut toe te laten, was het schip door zijn bemanning onttakeld en ontwapend en waren er 13 man afgedankt. H.H.M. verklaarden de rede van Delfzijl nogmaals neutraal, verzekerden dat zij voor de eerbiediging daarvan zouden waken en wensten zich verder met het Pruisische schip niet meer te bemoeien².

Daarmee was deze penibele kwestie afgedaan, dank zij de getroffen voorzieningen en enig flink optreden, dank zij vooral het respect van de Engelse kapiteins voor de neutrale haven. In november, toen de Fransen Oost-Friesland weer ontruimden, keerde het Pruisische schip naar Emden terug, evenals 's Lands uitlegger naar Harlingen³.

Terwijl in de julidagen velen met zorg vervuld waren over het oorlogsrumoer langs de oostgrenzen, deed zich terzelfdertijd in het zuiden een onverwachte complicatie voor, die voor de Republiek zeker zulke gevaarlijke consequenties kon hebben als de ontoereikende staat van haar defensiesysteem. Op 16 juli stelden d'Affry en Reischach de Raadpensionaris ervan in kennis, dat op verzoek van de keizerin Franse troepen de bewaking van Oostende en Nieuwpoort van de Oostenrijkers zouden overnemen. Dit werd gemotiveerd met het agressieve optreden van Engelse kapers en oorlogsschepen, die de Vlaamse kust voortdurend zo-

¹ Res. Staten Generaal, 4 aug. 1757.

² Ibidem, 18 aug. 1757.

³ Ibidem, 21 nov. 1757.

danig verontrustten, dat een aanval vanuit zee op de beide steden gevreesd moest worden. Daar de Oostenrijkse troepen onvoldoende in aantal waren om deze te weerstaan, was de keizerin tot de genoemde maatregel overgegaan. Zij behield echter de volledige soevereiniteit over de beide steden, ten bewijze waarvan de Franse commandanten de eed aan haar zouden afleggen. De garnizoenen traden dus uitdrukkelijk op als keizerlijke auxiliairen, verklaarden de gezanten, en zouden zolang ter plaatse blijven als in het belang van de beide mogendheden was. Dit alles hoefde de Republiek echter niet in het minst te verontrusten, voegden d'Affry en Reischach eraan toe, want de Franse troepen kregen order niet alleen de Staatse handelsbelangen zoveel mogelijk te beschermen, doch ook op te treden tegen ieder die de rust van de Republiek wilde verstoren. De Raadpensionaris bracht het ontstellende nieuws – een duidelijke inbreuk op het Utrechtse vredesverdrag en het barrièretractaat – in de conferentie, waar men hem aanried, onverwijld het secreet besogne op de hoogte te brengen¹.

De Franse bezetting van Oostende en Nieuwpoort was het gevolg van twee gebeurtenissen, n.l. de ondertekening van het tweede verdrag van Versailles op 1 mei 1757 en het verbreken van de Engels-Oostenrijkse betrekkingen in juni. De offensieve alliantie van Oostenrijk en Frankrijk tegen Pruisen, zoals die in de nieuwe overeenkomst van Versailles werd vastgelegd – rechtstreeks gevolg van Frederiks overval op Saksen² – was de bekroning van de Weense politiek. Daarin was, zeer typerend, het offensieve verdrag steeds „le grand project” genoemd, terwijl dat van 1756 als „le petit project” aangeduid werd. Tijdens de onderhandelingen, die na het totstandkomen van dit „petit project” begonnen waren, had Frankrijk terstond de afstand van de gehele Oostenrijkse Nederlanden geëist³. Kaunitz weigerde echter gedeceideerd het kustgebied rechtstreeks aan Frankrijk af te staan en bood het enkele landstreken aan in het zuiden en het oosten, terwijl de schoonzoon van Lodewijk XV, Don Philips⁴, Vlaanderen zou krijgen in ruil voor zijn Italiaanse vorstendommen Parma, Piacenza en Guastalla, die aan Oostenrijk zouden komen. De Franse regering gaf in hoofdzaak toe, maar bleef Oostende, Nieuwpoort, Mons en de barrièresteden Yperen, Veurne en Knokke voor zichzelf opeisen. Haar belangstelling voor het kustgebied was om politieke en

¹ Notulen conferentie 18 juli 1757. K.H.A. arch. Anna, 456.

² Braubach: Versailles und Wien, 446 e.v.

³ Küntzel: Die Entstehung der Coalition gegen Preussen, 344 e.v.

⁴ Don Philips of Philips van Parma (1748-1765), zoon van Philips V van Spanje en Elizabeth van Parma, broer van Don Carlos, de latere Karel III van Spanje (1759-1788).

strategische redenen gemakkelijk te begrijpen, doch juist daarom konden Maria Theresia en Kaunitz, die de verhouding tot de Zeemogendheden nog enigszins wilden sauveren, niet aan deze verlangens voldoen¹.

Gedurende de tijd dat de besprekingen stillagen, drong Frankrijk er in Brussel sterk op aan, Oostende en Nieuwpoort in een betere staat van defensie te brengen. Toen dit in november 1756 gebeurde, bracht de Engelse regering prompt haar bezwaren naar voren, doch de Republiek bepaalde zich tot nauwlettend en argwanend toezien². De bewuste havens bleven echter open voor schepen van alle nationaliteiten en tegenover de Engelse en Franse kapers namen de Oostenrijkse commandanten zoveel mogelijk een onpartijdige houding aan.

Kaunitz hervatte de onderhandelingen met de afstand aan te bieden van Luxemburg, Chimay en Beaumont, terwijl de gehele rest van de Nederlanden aan Don Philips gegeven zou worden, dit alles echter op voorwaarde dat eerst Oostenrijk weer in het bezit van Silezië was gekomen. Doch Frankrijk bleek niet te bewegen af te zien van Oostende en Nieuwpoort en daar Kaunitz terwille van deze twee steden niet het hele plan wilde laten mislukken, gaf hij tenslotte toe. Hij had trouwens zijn grootste succes al behaald, want Frankrijk had zich accoord verklaard met het punt waar voor de keizerin en de kanselier alles om draaide: de herovering van Silezië als *conditio sine qua non*.

De definitieve regeling kwam erop neer³, dat Frankrijk in ruil voor grote militaire en financiële toezeggingen en onder de genoemde voorwaarde Chimay, Beaumont, Mons, Yperen, Veurne en Knokke mocht annexeren en dat Don Philips de rest van de Nederlanden zou verwerven, met uitzondering van Oostende en Nieuwpoort; zijn Italiaanse bezittingen zouden aan Oostenrijk komen. Wat de beide zeesteden betrof, zou Frankrijk ze terstond na de ratificatie van het verdrag mogen bezetten. Kaunitz deed nog een vergeefse poging om Versailles tot enig uitstel te bewegen, daar Cobentzl in Brussel hem ernstig gewaarschuwd had voor Engelse en Hollandse reacties, doch het enige waarin men van Franse zijde nog wilde toestemmen, was de suggestie van Cobentzl, de Franse commandanten de eed aan de keizerin te laten afleggen op dezelfde wijze als de Staatse gouverneurs in de barrièresteden dat deden⁴.

¹ Als pag. 408, noot 2, 447 en als pag. 408, noot 3, CXXIV.

² Directeur de Haan van het departement Staats-Vlaanderen zond thesaurier Hop een gedetailleerde opgave van alle materiële versterkingen die in Oostende tot stand gebracht werden, 16 nov. 1756. N.S.A. II 23 (XIII), ongenummerd.

³ Waddington: *La guerre de sept ans*, I, 153. Ook als pag. 408, noot 2, 452.

⁴ De Boom: *Les ministres plénipotentiaires*, 276-277.

Overbodig was deze maatregel niet, want de onderhandelingen hadden, zoals bekend, in de Republiek ongerustheid gewekt, met name in de omgeving van de Prinses. Daar was uit onderschepete berichten geconcludeerd dat Oostenrijk aan Frankrijk een aantal barrièresteden beloofd had, maar hoever de Franse eisen gingen ten aanzien van de „places de sureté”, zoals Versailles die noemde, was niet precies bekend. De hertog vreesde echter dat de beide mogendheden gezamenlijk de Republiek ook wel eens om „places de sureté” konden vragen. Toen hij eens een gesprek had met Reischach – het was in februari en er begon enige tekening te komen in de Oostenrijks-Franse onderhandelingen – vroeg hij de gezant ronduit, wanneer hij en d’Affry daartoe zouden overgaan. Het antwoord luidde dat daarvan geen sprake zou zijn, zolang de Republiek haar leger niet uitbreidde maar als zij dat wel deed, dan was het zeer goed mogelijk dat Wenen en Versailles haar „enkele voorstellen” zouden doen¹. Deze uitlating had de verontrusting en de argwaan betreffende de toekomst van de Oostenrijkse Nederlanden natuurlijk niet verminderd en toen de aangekondigde garnizoenswijzigingen op 19 juli inderdaad plaats vonden, maakte dat in de Republiek in brede kring een zeer ongunstige indruk. In de Zuidelijke Nederlanden ging het praatje dat Frankrijk nu ook spoedig Veurne, Yperen en Doornik zou krijgen². De Prinses haastte zich van Soestdijk naar Den Haag terug te keren.

De Franse bezetting van de beide havensteden is in de Republiek aanleiding geworden tot een nieuwe botsing tussen het beleid van de Prinses en dat van de Staten van Holland, na de augmentatie en het secours de derde kwestie die de fundamentele tegenstellingen in den lande accentueerde en verdiepte. Heftiger nog dan bij vorige gelegenheden stieten de meningen op elkaar, omdat de Prinsgezinde aanhang zich thans op de letterlijke tekst van de bestaande verdragen kon beroepen en zodoende de principiële juistheid van zijn inzichten kon onderstrepen. Dit betekende echter ook, dat het geschil uit de aard der zaak veel gevaarlijker was voor het behoud van de neutraliteit – de gewone inzet van al deze conflicten – dan alle voorgaande.

De drijvende kracht van de Stadhoudelijke politiek was wederom de hertog, die zich in niet geringe mate tot zijn extreem beleid geïnspireerd voelde door de onverdeelde steun van de Prinses, Bentinck en Hop, en door de, aanvankelijke, instemming van de openbare mening buiten Holland. Het leed geen twijfel, of de Franse overname van Oostende en

¹ Aantek. hertog, 17 febr. 1757. N.S.A. II 23 (XIV), 2182.

² Notulen conferentie 5 aug. 1757. K.H.A. arch. Anna, 456.

Nieuwpoort was rechtstreeks in strijd met de geest en de letter van het Utrechtse vredesverdrag, maar vooral met die van het barrièretractaat. Juist om die redenen was de bezorgdheid in de Republiek zo groot. Als de Staten echter bezwaar wilden maken tegen het gebeurde, zouden zij de schending van deze verdragen moeten erkennen, doch in dat geval was er bij een te verwachten weigering van Frankrijk de steden weer te ontruimen, geen andere keus dan de oorlog te beginnen tegen dat land, natuurlijk aan de zijde van Engeland dat de beide verdragen mede had ondertekend of gegarandeerd. En deze consequenties brachten de Staten in nog grotere verlegenheid dan de uitgevoerde garnizoenswisseling. Voorlopig gebeurde er dan ook niets en scheen de Republiek de mededeling van Reischach en d'Affry voor kennisgeving aangenomen te hebben.

Dat was in het geheel niet naar de zin van de hertog, Bentinck en Fagel, die het noodzakelijk vonden wat meer over de achtergrond van het gebeurde te weten te komen, daar zij ervan overtuigd waren dat een onlangs tussen Frankrijk en Oostenrijk gesloten overeenkomst de sleutel tot het geheim moest bevatten¹. Zij verzochten daarom de Raadpensionaris Reischach eens over het bestaan en de inhoud van dit verdrag te polsen, maar Steyn was er vanwege de genoemde consequenties niet voor te vinden. Uit Londen kwam al evenmin enige reactie, enerzijds ten gevolge van de moeizame entrée van het kabinet Newcastle-Pitt, anderzijds vanwege de strijd in Hannover, waar na Cumberland's terugtocht over de Wezer elk ogenblik een beslissende slag verwacht werd. Hoelang de Republiek het stilzwijgen zou hebben bewaard over haar ongerustheid – vooral het ontbreken van een termijn waarvoor de bezetting van de beide steden zou gelden, gaf stof tot boze vermoedens – valt moeilijk te zeggen, doch de bal kwam aan het rollen toen de Fransen in oktober enkele transporten artillerie naar de Vlaamse havens dirigeerden en wel via de barrièrestad Veurne. Een dergelijke toerusting wekte in hoge mate de achterdocht van H.H.M., die bovendien ontstemd waren over het feit dat hun van het vervoer door Veurne van tevoren geen kennis was gegeven. Zij verzochten Reischach om opheldering. Deze noemde het gebeurde een misverstand en verklaarde dat ook Brussel niet op de hoogte was geweest van de transportroute. Hij beloofde dat in het vervolg tijdig de toestemming van H.H.M. gevraagd zou worden en maakte van de gelegenheid gebruik om meteen een dergelijk verzoek in te dienen voor een paar aanvullende materiaalzendingen².

¹ Fagel aan hertog, 20 juli 1757. N.S.A. II 23 (XVI), 2577.

Hertog aan Bentinck, 20 juli 1757. B. M. Egerton, 1742.

² Res. Staten Generaal, 27 oct. 1757.

Als hij echter gedacht had, door aan de vormen te voldoen het wantrouwen over het object van zijn aanvraag te kunnen wegnemen, kwam hij bedrogen uit. Zijn verzoekschrift kwam via de Raad van State bij de Prinses en de conferentie terecht, waar thesaurier Hop een concept-resolutie op papier bracht. Daarin werd de kwestie Oostende-Nieuwpoort in haar geheel onder de loupe genomen¹. De thesaurier liet H.H.M. verklaren, dat zij geenszins overtuigd waren van de gegrondheid der redenen, die de keizerin een aanval uit zee op haar havensteden deden verwachten en dat zij op een zo ingrijpende maatregel als de legering van Franse garnizoenen ter plaatse, in het geheel niet voorbereid waren geweest. H.H.M. achtten het zeer aan twijfel onderhevig, of deze regeling wel verenigbaar was met de ten aanzien van de Oostenrijkse Nederlanden bestaande verdragen. Zij betuigden hun verlangen om in vrede te leven met Zijne Allerchristelijkste Majesteit, doch konden hun ongerustheid niet verbergen over de nabijheid van overbodig sterke garnizoenen. Zij zouden graag zien dat de keizerin weer Oostenrijkse troepen in de steden zou legeren en verzochten Reischach daarvoor zijn goede diensten aan te wenden. Een afschrift van deze resolutie zou met hetzelfde verzoek aan d'Affry gegeven moeten worden.

Toen Hop dit stuk in de conferentie had voorgelezen, merkte de Raadpensionaris op, dat hij het niet op zijn verantwoording kon nemen daaraan zonder meer zijn goedkeuring te hechten. Hij wenste eerst de voornaamste Hollandse steden te raadplegen. Dezen bleken het met de principiële uiteenzetting van Hop absoluut niet eens te zijn. Zij vreesden evenals Steyn de gevolgen die het kon hebben, wanneer bepaalde dingen, die zij overigens niet bestreden, te duidelijk gezegd werden. Zij droegen daarom hun gedeputeerden op, de beraadslagingen in het besogne zo te leiden, dat H.H.M. niets anders zouden verklaren dan dat zij geen bezwaar hadden tegen de inwilliging van Reischachs verzoek². Maar het besogne werd voor de Hollanders geen succes. Zij konden geen enkele provincie voor hun standpunt winnen, zodat hun niets anders overbleef dan de door Hop opgestelde resolutie ad referendum te nemen. De zes anderen verklaarden hun oordeel te zullen opschorten totdat Holland zich nader uitgesproken zou hebben³.

Deze gang van zaken was zeer opmerkelijk en bewees duidelijk twee dingen: ten eerste, dat de garnizoenswisselingen in zeer brede kring als een inbreuk op de verdragen beschouwd werden, en vervolgens, dat men

¹ Notulen conferentie 31 oct. 1757. K.H.A.arch. Anna, 456.

² Res. Staten van Holland, 1 nov. 1757.

³ Ibidem, 2 nov. 1757.

zich buiten Holland de consequenties daarvan nog niet voldoende gerealiseerd had. Hoezeer de Hollanders dat wel deden kwam aan het licht, toen zij hun oordeel vastlegden. Alleen de Ridderschap conformeerde zich met de concept-resolutie van de Raad van State, terwijl de 18 steden unaniem voor inwilliging van Reischachs verzoek stemden. Tegen de reservering van een aantekening door de Ridderschap behielden 10 steden zich een tegenaantekening voor¹. Doch nu begon de hertog zich in de kwestie te mengen, om te voorkomen dat de andere provincies geïmponeerd zouden worden door de vastberaden houding van Holland. De verontrusting in de zes gewesten en de nederlagen die de Engels-Pruisische coalitie de afgelopen maanden geleden had, waardoor de Fransen o.a. Hannover en Brunswijk hadden kunnen bezetten, overtuigden hem ervan, dat het ogenblik aangebroken was om het wankele protestantse verbond door de toetreding van de Republiek te versterken.

Met tal van argumenten bezwoer hij Bentinck dat de Ridderschap nog tijdens de lopende Vergadering haar houding door middel van een duidelijke en onaanvechtbare aantekening moest rechtvaardigen. Daarin moest expressis verbis geconstateerd worden, dat de Franse bezetting van Oostende en Nieuwpoort een schending betekende van de verdragen van Utrecht en de barrière. Dit was des te meer noodzakelijk, betoogde hij, omdat Yorke eerstdaags een order verwachtte om bij H.H.M. een memorie te presenteren tegen het verzoek van Reischach².

Het geeft te denken dat Bentinck daarvan niet op de hoogte was en het is daarom waarschijnlijk dat Brunswijk en Yorke weer eens op eigen gezag politiek bedreven en de Britse regering om een zodanige order verzocht hebben. Een toespitsing van de binnenlandse verhoudingen zoals de hertog wenste, werd echter voorlopig voorkomen doordat Gelderland een tussenvoorstel deed³. Dit hield in, dat de Staten Generaal, onverminderd de vrije deliberatie over de vraag of het vervoer van Franse artillerie door Veurne verenigbaar was met de bestaande verdragen, tegen het toestaan van dit transport voor het ogenblik geen bezwaar zouden maken. Hiermee gingen beide partijen accoord en dat ook de opluchting in de Ridderschap groot was, bleek uit de haast waarmee zij aankondigde, van haar voorgenomen aantekening te zullen afzien. De

¹ Ibidem, 4 nov. 1757.

² Archives 4, III, 466 e.v.

³ Res. Staten van Holland, 8 nov. 1757. In een brief van hertog aan Bentinck, 8 nov. 1757 (K.H.A. arch. Bentinck, 26) is ook nog sprake van een extensie van de Utrechtenaar Woertman, een stuk waarvan de hertog vermoedde dat het in overleg met Amsterdam en de Raadpensionaris was opgesteld.

opponerende steden lieten daarop ook de hunne vallen. Dit alles was zeer tegen de zin van Bentinck en de hertog maar zij moesten wel toegeven, omdat Bentinck door al zijn collega's in de steek werd gelaten, zelfs door zijn trouwe medestander Boetzelaar. De hertog omschreef de houding van de Ridderschap als: „une complaisance et douceur à l'excès pour la ville d'Amsterdam”¹. Hij probeerde nogmaals het onderwerp in deliberatie te doen houden door Bentinck erop te wijzen², dat bij gelegenheid van het vaststellen der Generaliteitsresolutie, de bewuste aankondiging van d’Affry en Reischach van 16 juli commissoriaal gemaakt kon worden met de Raad van State, doch het was vergeefse moeite. Overeenkomstig het Gelderse voorstel namen H.H.M. hun besluit.

De tegenstanders waren echter nog niet verslagen. Op 28 november overhandigde Yorke zijn memorie in de Staten Generaal³. De Engelse koning verklaarde daarin de garnizoensveranderingen in de Vlaamse steden strijdig met artikel xiv van de Utrechtse vrede en met artikel II van het barrièreverdrag. Hij zei voorts te vertrouwen, dat H.H.M. de nodige maatregelen zouden treffen om deze gewichtige zaak op te helderen en samen met hem over de Nederlanden te waken. Holland, Zeeland en Friesland namen de memorie ad referendum. Het stuk bracht hen in een moeilijk parket, want er viel nu niet meer te ontkomen aan een positieve uitspraak over de gepleegde verdragsschennis met alle gevolgen van dien . . . tenzij men van Frankrijk een nadere verklaring kon krijgen die een einde maakte aan de ongerustheid, b.v. de verzekering dat de bezetting maar voor een beperkte tijd zou gelden. Dit was dan ook precies het middel waartoe de Hollanders hun toevlucht namen. Daar was natuurlijk enige tijd mee gemoeid en zodoende verstreek de maand december zonder dat zij iets van zich lieten horen. Yorke kreeg toen opdracht, bij de Raadpensionaris en de griffier op een spoedige resolutie van H.H.M. aan te dringen; Holderness, die in het nieuwe kabinet staatssecretaris was gebleven, deed hetzelfde bij gezant Hop⁴.

Terwijl de Raadpensionaris op last van de Prinses naar Amsterdam schreef om de heren te manen zich uit te spreken, stelde thesaurier Hop in het gezamenlijke overleg van Raad van State en conferentie op 4 januari 1758 een nieuwe project-resolutie op, die op scherpe toon de onverwachte bezetting van Oostende en Nieuwpoort afkeurde, uitdrukkelijk de verdragsschennis constateerde en een verklaring verlangde over

¹ Hertog aan Bentinck, 8 nov. 1757. K.H.A.arch. Bentinck, 26.

² Idem aan idem, tweede brief van 8 nov. 1757. Ibidem.

³ Res. Staten Generaal, 28 nov. 1757.

⁴ Notulen conferentie 3 jan. 1758. K.H.A.arch. Anna, 457.

de duur van de bezetting, alsmede de toezegging dat er niets gedaan zou worden dat strijdig was met de bestaande verdragen ten aanzien van de Oostenrijkse Nederlanden¹. Dit geharnaste stuk, door de Raadpensionaris naar Amsterdam verzonden, wekte daar een uiterst wrevelige stemming, zoals trouwens iedere aansporing om zich nader te verklaren burgemeesteren moest irriteren. Dat had Bentinck ondervonden, die kort tevoren weer eens geprobeerd had contact te krijgen met de stad. Tot zijn verbazing had zelfs burgemeester Hop hem vinnig teruggewezen². Bentinck begreep niet dat in de gegeven situatie een verzoek om tot een gesprek te komen, in de ogen van de Amsterdammers niets anders kon zijn dan een manoeuvre van het hof. Omgekeerd was de vijandige houding van de magistraat, naar zijn mening, een overtuigend bewijs van de toegenomen invloed van de „Franse cabaal”.

Sedert de zomer stond het n.l. voor de Prinses, Bentinck en de hertog vast, dat deze partij zich niet langer tevreden stelde met het voeren van obstructie tegen de Stadhouderlijke politiek, doch dat zij aan de verwezenlijking van veel verderstrekkende doeleinden was begonnen. Zij hadden dat afgeleid uit d’Affry’s dépêche van 26 juli³. Daarin bracht de gezant zijn minister verslag uit over een gesprek met één der invloedrijkste „republikeinen”, wiens naam hij overigens verzwegen. Deze anonus had onder meer gezegd dat, wanneer de Gouvernante haar woord en dat van de Republiek zou breken, d.w.z. inbreuk zou maken op de neutraliteit, er voor zijn partij niets anders overschoot dan de bescherming van de Franse koning in te roepen tegen de vijanden van de Republiek, zelfs tegen de Stadhouder. In dat geval moesten de Franse troepen de Staat zijn vrijheid teruggeven en het huis Nassau naar zijn Duitse bezittingen „terugzenden”.

Evenals bij een vorige gelegenheid had Bentinck in het attrappen van dit bericht opnieuw aanleiding gevonden, in een breedvoerige memorie de middelen aan te geven om rigoureuus op te treden tegen een „cabaal”, die niet voor een dergelijk extremisme terugschrok⁴. Verregaande intimidatie van de Raadpensionaris, een weigering van de Ridder-schap om hem nog langer als haar pensionaris te erkennen, het vormen van een obstructiepartij in de Staten van Holland, die uit de Ridderschap, Delft, Leiden en de zeven steden van het Noorderkwartier moest bestaan, eventueel publicatie van een deel van d’Affry’s onderschepte cor-

¹ Idem 4 jan. 1758. Ibidem.

² Burgemeester Hop aan Bentinck, 21 dec. 1757. N.S.A. II 23 (XVIII), 2990.

³ Bussemaker: Uittreksels uit de brieven van d’Affry, 340.

⁴ Memorie van Bentinck, 1 aug. 1757. N.S.A. II 23 (XVI), 2611.

respondentie, dat waren zo de voornaamste punten van Bentincks geschrift. Tot pogingen om de Raadpensionaris ten val te brengen kon hij niet adviseren, om de eenvoudige reden dat er geen geschikte opvolger voor Steyn te vinden was. De raadsheer van het Hof van Holland, van der Mieden, zou zich wel aanbieden, maar had geen schijn van kans wegens zijn onbetrouwbaarheid, zijn gebrek aan politieke scholing en zijn relaties met het hof. Het was een publiek geheim dat hij zich door de Prinses liet gebruiken om Holland tegen te werken. Thesaurier Hop kwam evenmin in aanmerking, omdat hij als Amsterdammer door de rest van de Vergadering niet geaccepteerd zou worden. Van Bleiswijk uit Delft was nog te jong om een serieuze candidatuur te stellen, hoewel Bentinck meende dat hem mettertijd het Raadpensionarijschap wel moest toevallen.

Tot uitvoering van deze, tamelijk wilde plannen is het natuurlijk niet gekomen; daarvoor zaten er te veel zwakke plekken in. De voornaamste was vanzelfsprekend het crediet dat Steyn genoot bij Amsterdam en de andere grote steden. Bovendien zou de Engelse partij, door hem te intimideren, haar eigen ruiten inwerpen, want het was Steyn die de brieven van d'Affry onder de ingewijden liet circuleren en zijn eerste reactie zou ongetwijfeld zijn deze stukken voortaan voor zich te houden. De hertog zou er zich zeker tegen verzetten deze bron van informatie te stoppen zonder dat er kans bestond een gelijkwaardige aan te boren.

Inmiddels was Yorke's memorie in de kranten verschenen, een vorm van publieke beïnvloeding die meer en meer in gebruik kwam. Ook de hertog zou spoedig blijik geven deze methode van voorlichting te appreciëren en te beheersen. De publicatie van Yorke lokte een heftig protest uit van een woedende d'Affry bij de Raadpensionaris en de griffier; wat de houding van de Republiek betrof, noemde hij het een uitgesproken bewijs van wantrouwen jegens zijn koning, dat Н.Н.М. nu bezwaar wilden maken tegen een maatregel waarin zij een half jaar lang zonder meer berust hadden¹.

De Franse regering had inderdaad uit het stilzwijgen van de Republiek over de kwestie Oostende-Nieuwpoort een aanzienlijke mate van zelfvertrouwen geput, zoals bleek uit een onderschepte brief van het ministerie van buitenlandse zaken aan d'Affry². Minister Bernis had hem bij die gelegenheid laten weten, dat de Staten Generaal inzake de garnizoenswisselingen geen ander antwoord zouden krijgen dan d'Affry en Reischach hun op 16 juli gegeven hadden en dat Н.Н.М. niet moesten

¹ Notulen conferentie 5 jan. 1758. K.H.A.arch. Anna, 457.

² D.d. 29 nov. 1757. N.S.A. II 23 (XVIII), 2935.

proberen de koning, die met hen in vrede wilde leven, de wet voor te schrijven. De gezant was echter niet gerust over het mogelijke effect van deze hooghartigheid en had zijn minister erop gewezen, dat het wantrouwen in de Republiek vooral betrekking had op de toekomstige status van de Zuidelijke Nederlanden. Bernis gaf hem toen opdracht, alle geruchten over een gehele of gedeeltelijke afstand van de Nederlanden aan Frankrijk officieel te dementeren¹. Dat was echter niet voldoende om de Hollanders te kalmeren, getuige de reactie van Amsterdam op het hier voor vermelde schrijven van de Raadpensionaris.

Namens burgemeesteren verklaarde pensionaris Staal, dat de Republiek voorlopig niet op Yorke's memorie moest antwoorden. Dit moest zelfs zo lang mogelijk worden uitgesteld om, wat hij noemde, onoverkomelijke moeilijkheden te vermijden. De memorie was trouwens zodanig opgesteld, dat zij geen direct antwoord scheen te vereisen en het kwam burgemeesteren daarom het beste voor, deze kwestie door middel van onderhandse conferenties met d'Affry te regelen². Wat de betekenis van de laatste zinsnede was, blijkt uit de instructies van de magistraat aan de gedeputeerden ter dagvaart³. Daarin heette het, dat: „de behandeling van deeze zaake vooralsnog (zou worden) gelaten op den reets begonnen voet tusschen den Heer Raedpensionaris en den Heer d'Affry, temeer dewijl wij begrijpen dat gemelde Heer d'Affry daarover reeds aan zijn hof hebbende geschreeven, het nu althans niet wel voeglijk zijn zoude daarin eenige nadere stap te doen vooraleer op het gemelde schrijven eenig antwoord zal zijn ingekomen”.

Er waren dus geheime besprekingen gaande tussen Steyn en d'Affry waarvan het doel was, zoals pensionaris Staal op een audiëntie bij de Prinses ronduit vertelde, van Frankrijk een nadere verklaring over de bezetting van Oostende en Nieuwpoort los te krijgen, en wel „la déclaration désirée”⁴. De Prinses wierp natuurlijk terstond tegen dat een dergelijke uitspraak, vooropgesteld dat de Franse regering ze wilde geven, alles behalve bevredigend was, daar ze niet voor een afdoende garantie kon doorgaan. Bentinck hield de deputatie hetzelfde argument voor, doch Staal antwoordde zonder blikken of blozen dat dit risico genomen moest worden, omdat de Republiek zich onmogelijk kon aansluiten bij de Engelse opvatting wegens de gevaarlijke consequenties die dit zou heb-

¹ Res. Staten van Holland, 11 jan. 1758.

² Notulen conferentie 9 jan. 1758. K.H.A. arch. Anna, 457.

³ Stadsmissiven aan gedeputeerden ter dagvaart, 14 jan. 1758. G.A. Amsterdam, 42.

⁴ Archives 4, III, 477.

ben¹. Op dit standpunt liepen alle tegenwerpingen van de Prinses en van Bentinck vast, ondanks – of liever dank zij – het feit dat zij de tractaten aan hun zijde hadden, hetgeen de Amsterdammers trouwens niet ontken- den. De stad wilde in afwachting van d'Affry's nadere toelichting de deliberaties enige tijd uitstellen. Volgens het rapport van de deputatie voelde de Gouvernante daar wel iets voor, doch was Bentinck er absoluut op tegen². Als dit waar is, is de Prinses toch spoedig tot andere gedach- ten gekomen, want kort daarop verzocht zij de Staten Generaal om een snelle afdoening van de zaak zonder eerst de Hollandse resolutie af te wachten.

Op 20 januari 1758 resolveerden H.H.M. geheel overeenkomstig het door Hop opgestelde project; Holland, Zeeland en Friesland namen het stuk ad referendum. Drie dagen later ontving d'Affry de zo vurig ver- beide orders, juist voordat in Holland het besogne over de kwestie zou aanvangen. In een lange memorie aan de Staten Generaal, gevuld met complimenten, vriendschapsbetuigingen en verkapte dreigementen, deel- de hij mee dat de Franse garnizoenen in Oostende en Nieuwpoort zouden blijven tot het einde van de oorlog, tenzij de keizerin eerder de bewaking van de beide steden weer aan haar eigen troepen wilde toevertrouwen³. Dat was voor de grote steden voldoende. In het besogne noemden zij de bezetting niet in strijd met enig verdrag, omdat de Vlaamse steden niet aan Frankrijk waren afgestaan en de keizerin er de souvereiniteit bleef behouden. Daarom wensten zij af te zien van een protest in Wenen en Versailles en de zaak verder op zijn beloop te laten⁴. Het besogne bereikte echter geen conclusie, omdat de leden nog ongelast waren en werd tot de 28ste verdaagd.

De hertog en Bentinck reageerden hierop meteen door de Prinses als hun beider advies voor te houden⁵: 1°. dat de Ridderschap zich diende te conformeren met het voorstel van Hop, en 2°. dat zijzelf zoveel mogelijk Hollandse steden voor zich moest zien te winnen en wel op zo- danige wijze, dat de pensionarissen van de grote steden die de Ridder- schap zo dikwijls beledigd hadden, mochten weten dat dit advies uiter- mate serieus bedoeld was. Voorgeval de meerderheid er toch tegen zou zijn, gaven de beide adviseurs in overweging, de Ridderschap een wel-

¹ Ibidem, 482.

² Missiven van gedeputeerden ter dagvaart aan burgemeesteren, 17 jan. 1758. G.A. Amsterdam, 43.

³ Res. Staten van Holland, 25 jan. 1758.

⁴ Aantek. Bentinck, 25 jan. 1758. N.S.A. II 23 (XIX), 3120.

⁵ Hertog aan Prinses (via Larrey), 26 jan. 1758. Ibidem, 3123.

overwogen aantekening tegen de conclusie te laten plaatsén. De hertog merkte nog op, wel te weten dat „sommigen van onze vrienden” (Larrey, Fagel?) uit vrees voor een scheuring in de Staten van Holland dit te verdoorgedreven zouden vinden, maar hij stelde daar tegenover dat die scheuring reeds vanaf 1755 een feit was, tenminste bij alle belangrijke zaken.

De voortzetting van het besogne markeerde duidelijk de richting waarin de resolutie tenslotte zou vallen. Op verzoek van de grote steden stelde de Raadpensionaris een extensie van de verschillende meningen op¹. De Prinses noemde het stuk „bedroeft”, toen hij het haar en Bentinck voorgelezen had, doch Steyn voerde aan dat hij slechts de ideeën van de meerderheid in het besogne op papier had gezet, zijn gewone excuus wanneer hij de leiding van de Prinses niet wilde volgen. Zij en Bentinck ergerden zich voornamelijk aan het feit, dat in de extensie het kardinale punt van de inbreuk op de tractaten volkomen buiten beschouwing was gelaten. Steyn antwoordde, zoals de Amsterdammers ook al gedaan hadden, dat de verdragsschennis inderdaad niet ontkend kon worden en dat dit onderwerp daarom geheel achterwege moest blijven, want anders zou Engeland de Republiek in de oorlog meeslepen.

Het definitieve rapport van het besogne² ging echter nog verder dan Steyn's extensie en noemde de bezetting van Oostende en Nieuwpoort uitdrukkelijk niet in strijd met de verdragen, enerzijds omdat d'Affry nu een tijdslimiet had gesteld en anderzijds om de schijn te vermijden alsof de Republiek zich eerst door Yorke's memorie tot enig optreden zou hebben laten bewegen. Ter gelegenheid van het inbrengen van dit stuk in de Vergadering werden, thans door Reischach, de geruchten over een gehele of gedeeltelijke afstand van de Oostenrijkse Nederlanden nogmaals tegengesproken. Vier leden verklaarden zich terstond accoord met het rapport, onder wie Delft, de stad van Bleiswijk; de overigen verzochten copie om het oordeel van hun principalen te kunnen vernemen. Het uitstel tot de finale resolutie werd van beide zijden ijverig benut. Reischach dementeerde nogmaals ten overstaan van de Raadpensionaris en de griffier alle geruchten, nu in opdracht van Kaunitz zelf, die de Republiek bovendien de raad gaf, in plaats van zich te bekommeren om Oostende en Nieuwpoort, liever aandacht te schenken aan een tussen Engeland en Pruisen gesloten overeenkomst om een onderneming tegen de Zuidelijke Nederlanden op touw te zetten en zodoende de Republiek in

¹ Archives 4, III, 483 e.v.

² Res. Staten van Holland, 3 febr. 1758.

de oorlog te betrekken¹. Reischach had ook nog een onderhoud met de hertog, waarin hij onder meer beweerde dat het advies van de Ridderschap door Engeland geïnspireerd was. De ander noemde dit een grove leugen en rechtvaardigde breedvoerig de activiteit van de zgn. Engelse partij vanaf het moment dat de samenwerking met Oostenrijk was opgehouden. De gezant liet zich natuurlijk niet overtuigen².

De Ridderschap liet haar advies drukken en zond het aan alle medeleden toe, een geste waarover de heren van Amsterdam zich zeer verwonderd toonden en die zij een nieuwigheid noemden, zonder voorbeeld in de registers van Holland. Op 1 maart viel de resolutie in overeenstemming met het rapport, met slechts de stemmen van de Ridderschap, Gorkum, Schoonhoven, Edam, Medemblik en Purmerend tegen. De opponenten reserveerden hun aantekening, waartegen de anderen zich zonder uitzondering een contra-aantekening voorbehielden. Amsterdam wees nog op de door de Ridderschap geïntroduceerde nieuwigheid en spoorde de leden aan dit voorbeeld niet te volgen, daar zulks in de toekomst grote bezwaren met zich mee kon brengen. D'Affry was natuurlijk bijzonder ingenomen met de kracht, die de „republikeinen” opnieuw gedemonstreerd hadden³.

De aantekening van de Ridderschap c.s. was, zoals Bentinck en de hertog gewent hadden, weloverwogen en precies⁴. Het kwam er alleen op aan, zo verklaarde het college, de tractaten te onderzoeken en dan zou men bevinden dat de Franse bezetting daarmee wel degelijk in strijd was. De aanvullende uitspraak van d'Affry moest uit hoofde van haar vaagheid verworpen worden; immers, hoelang zou de oorlog duren, of wanneer zou de keizerin weer Oostenrijkse troepen in de beide steden legeren? Het argument dat de Republiek wegens haar zwakheid geen kwade indruk mocht wekken, omdat dit als een inbreuk op de neutraliteit beschouwd kon worden, weerlegde de Ridderschap met de opmerking, dat zij zich dan evenmin mocht beklagen over het Engelse optreden ter zee. Tenslotte werd uitdrukkelijk vastgesteld dat het, reeds lang vóór Yorke zijn memorie had ingediend, wel degelijk de bedoeling was geweest de garnizoenswisselingen tot onderwerp van bespreking te maken. De contra-aantekening bleef in de bekende argumenten.

Daarmee had ook deze gevaarlijke affaire haar beslag gekregen en hadden de Prinses en haar raadgevers zich eens te meer kunnen over-

¹ Notulen conferentie 24 febr. 1758. K.H.A. arch. Anna, 457.

² Aantek. hertog over dit gesprek, 9 febr. 1758. N.S.A. II 23 (XIX), 3170.

³ D'Affry aan Bernis, 3 maart 1758. K.H.A. arch. Bentinck, 27¹.

⁴ Res. Staten van Holland, 31 maart 1758.

tuigen van de kracht van de Hollandse neutraliteitspolitiek. Het hele verloop van de kwestie Oostende-Nieuwpoort illustreerde tevens, hoe weinig de Hollanders zich nog interesseerden voor de Oostenrijkse Nederlanden sedert zij hun bevoorrechte handelspositie in dat gebied door de tarieven van Botta Adorno waren kwijtgeraakt. Ongetwijfeld bezat hun desinteresse een bedenkelijk aspect vanwege de nog immer bestaande Franse expansiedrang naar het noorden. Het was echter een vast gegeven dat neutraliteit zich niet liet verenigen met een actieve politiek in de Oostenrijkse Nederlanden en het moet de Hollanders daarom dubbel aangenaam zijn geweest, dat na afloop van de oorlog de Franse garnizoenen Oostende en Nieuwpoort weer overgaven aan de Oostenrijkse troepen. Dat gebeurde niet krachtens de door d'Affry gegeven verzekeringen, doch om de simpele reden dat de *conditio sine qua non* voor de uitvoering van het tweede Versailles-verdrag, n.l. de herovering van Silezië, niet vervuld was. Achteraf gezien had zo d'Affry's aanvullende verklaring, waarmee de Hollanders zich uit een benauwende impasse wisten te redden, een profetisch karakter.

Bepaald opmerkelijk was de rol die thesaurier Hop speelde in het jongste binnenlandse conflict. Van de man die sedert de laatste oorlog het barrièrestelsel becritiseerd had en aan de vooravond van de nieuwe continentale krachtmeting de algehele evacuatie van de Oostenrijkse Nederlanden door de Staatse troepen had aanbevolen, had men moeilijk kunnen verwachten dat hij nog eens zou optreden als de penvoerder van de door de Engelse partij geïnspireerde Stadhoudelijke politiek. Dat het toch gebeurde kan des te meer bevreemding wekken, daar de thesaurier evengoed als de Raadpensionaris en de heren van Amsterdam de consequenties moet hebben overzien van het door hem verdedigde standpunt. Er is hier dus blijkbaar sprake van een ontwikkeling. Voor het eerst had Hop de partij van de Prinses gekozen, toen de vraag over het al of niet verlenen van het secours aan Engeland de gemoederen in de Republiek verdeeld hield. Er was toen geen enkele reden om de hertog niet te geloven, die de stellingname van de thesaurier aan diens eerzucht toeschreef. Sedertdien was Hop echter consequent voortgegaan op de ingeslagen weg. Evenmin als Bentinck en Brunswijk had hij iets willen weten van Burmania's voorstel, het gros van de troepen uit Namen en Maastricht terug te roepen voor de verdediging van de oostelijke grenzen van de Republiek en in de kwestie Oostende-Nieuwpoort had hij zich thans laten kennen als een voorvechter van de bestaande verdragen, met name van het eens door hem zo gesmade barrièreverdrag.

De motieven die hem tot deze houding aanzetten en die hem blijk-

baar steeds sterker aanspraken, blijven in het duister. Eerzucht, een neiging om zich te laten gelden, kan moeilijk als laatste verklaring dienen; het voeren van een systematische oppositie zou eerder aan deze behoefte hebben kunnen voldoen. Waarom zou het echter ondenkbaar zijn, dat de thesaurier door het regelmatige contact met de Prinses en haar overige adviseurs zich geleidelijk aan heeft laten overtuigen van de juistheid van hun inzichten, althans voorzover het de grote politieke vraagstukken betrof? Daarom kon hij het Amsterdamse verlangen naar menage in de gardecorpsen wel delen, zoals ook de hertog dat deed. Door welke omstandigheden of overwegingen de thesaurier ook beïnvloed is geweest, vast staat in ieder geval dat hij vanaf 1756 het Hollandse streven om zich meer en meer te onttrekken aan de verplichtingen van het Oud Systeem, heeft afgezworen en in plaats daarvan sterk is opgekomen voor de ongerepte handhaving van de bestaande verdragen.

Voor de hertog was de afloop van het debat over de Franse garnizoenen in Vlaanderen een nog grotere deceptie dan voor de thesaurier. De Hollandse resolutie begunstigde, naar Brunswijks mening, op duidelijke wijze de ondermijnende agitatie van de „cabaal”, die nu met des te meer zelfvertrouwen aan de verdere realisering van haar verderflijke opzet kon arbeiden. Wat hij niet zei, doch wat hem bijzonder griefde, was dat de resolutie opnieuw de domper zette op zijn persoonlijke ambities. Die waren juist toen zeer hoog gespannen, doordat zijn broer Ferdinand – het was maart 1758 – met veel succes bezig was de Fransen vanaf de Wezermonding terug te drijven naar de Rijn. Men hoeft zich slechts te herinneren met welk een spijt en verontwaardiging de hertog tot drie keren toe het commando over Ferdinands leger had moeten afwijzen om te begrijpen, hoe volhardend hij een politieke situatie heeft bevorderd die de Republiek tot deelname aan de Noordduitse coalitie moest noodzaken. Hij had overigens geen reden ontevreden te zijn over zijn positie in de Republiek. Die was de laatste jaren aanzienlijk versterkt, ongeacht het falen van de Prinses en enkele van haar medewerkers om de hertog door middel van een Generaliteitsresolutie betreffende de voogdij, in de toekomst de hoogste militaire macht te verzekeren¹.

Zijn relaties met de Prinses waren thans uitstekend, getuige haar wens om de bewuste Generaliteitsresolutie tot stand gebracht te zien. Al eerder had zij hem het commando over het regiment Hollandse gardes te voet opgedragen, vacant gekomen door het overlijden van generaal van der Duyn². Daarmee loste zij één van de beloften in, die de hertog

¹ Cf. pag. 146 e.v.

² Almanak, 26 mei 1756. N.S.A. II 112.

bij zijn intrede in de Republiek waren gedaan. Van de conferentieleden was hij de enige die zich op vriendschappelijke voet met al zijn collegae bewoog. De Raadpensionaris deelde hem regelmatig de verslagen mee van zijn besprekingen met d'Affry, Bentinck bleef hem zijn vriendschap betonen, de thesaurier betrok hem voortdurend in het overleg betreffende de fortificaties en de bevoorrading, terwijl het Larrey niet weinig streefde dat Brunswijk vertrouwelijk met hem bleef omgaan, nadat Bentinck zich in hautaine drift met de secretaris volkomen gebrouilleerd had. Een soort samenzweerdersgenegenheid verbond de hertog met Yorke en zijn relaties met Reischach werden nooit geheel verbroken. Met het oog op de toekomst was met name de goede indruk van belang, die de veldmaarschalk in de Amsterdamse burgemeesterskringen gemaakt had. Men kan zich afvragen, hoevelen er in zijn positie in geslaagd zouden zijn, de vriendschap van de Prinses en de Raadpensionaris te combineren met het verwerven van de achting van de heren van Amsterdam. Het waren zijn gecultiveerde behoedzaamheid, zijn diplomatieke feeling en de wijze waarop hij vertrouwen wist te schenken of scheen te schenken, die hem zover hadden geleid en die hem na de dood van de Prinses spoedig de reputatie zouden bezorgen „extraordinair politicq” te zijn¹.

Deze eigenschappen en zijn toegenomen invloed in de Republiek bewezen de hertog uitstekende diensten tijdens de grote crisis in het Engels-Pruisische bondgenootschap en de diepe vernedering van het Brunswijkse huis, want hij bemoeide zich vanzelfsprekend, voorzover zijn functies in een neutraal land dat toelieten, met deze catastrofale gebeurtenissen die, zoals eerder is aangetoond, voor een groot deel het gevolg waren van zijn advies aan hertog Karel, gemene zaak te maken met Hannover.

Het jaar 1757 stelde de Engels-Pruisisch-Hannoveraanse coalitie door een aanhoudende serie nederlagen en tegenslagen op een zware proef. Frederiks grote onderneming, de belegering van Praag², verliep aanvankelijk gunstig, doch toen hij tegen de voorzichtig opererende Oostenrijkse maarschalk Daun, die naar Bohemen gedirigeerd was om de stad te ontzetten, een veldslag riskeerde, leed hij bij Kolin zodanige verliezen, dat hij van een voortzetting van het beleg moest afzien. In juni was Praag weer vrij. Terwijl de Oostenrijkers nu een offensief tegen Silezië voorbereidden, ontving Frederik het bericht van de nederlaag van zijn

¹ Hardenbroek, I, 155.

² Voor het verloop der operaties zijn hoofdzakelijk gevolgd Waddington (*La guerre de sept ans*, I) en Entick (I, II en III).

Oost-Pruisische leger tegen de Russen; Koningsbergen ging verloren. Tot zijn geluk waren de Russen echter door gebrek aan uitrusting en organisatie niet in staat hun opmars voort te zetten. Terzelfdertijd capituleerde aan het westelijk front de hertog van Cumberland voor de Fransen en om de zorgen van de Pruisische koning te completeren, verklaarde ook Zweden hem de oorlog. De herfst bracht nieuwe rampen: in oktober een overval van Oostenrijkse huzaren op Berlijn, in november de nederlaag van Frederiks Silezische legermacht, tengevolge waarvan de belangrijke steden Breslau, Liegnitz en Schweidnitz zich aan Karel van Lotharingen moesten overgeven.

Cumberland had met zijn 40.000 man – de gezamenlijke contingenten van Hannover, Hessen, Brunswijk-Wolfenbüttel, Saksen-Gotha en Lippe-Bückeburg – de 100.000 Fransen niet van de overtocht over de Wezer kunnen weerhouden, doch toen hij hun verdere opmars trachtte te stuiten, kwam het op 26 juli bij het dorp Hastenbeck, zuidoostelijk van Hameln, tot een hevig gevecht. Het gecombineerde leger werd gedwongen zich verder terug te trekken, hoewel speciaal de Brunswijkers onder leiding van erfprins Karel, oudste zoon van hertog Karel¹, zich dapper geweed hadden. Achtervolgd door de Fransen retireerde Cumberland langs de Wezer stroomafwaarts. De commandowisseling bij zijn vijanden – maarschalk d'Estrées werd, niet zonder toedoen van Madame de Pompadour, vervangen door Richelieu – bracht geen verandering in hun militair overwicht.

Voor Brunswijk-Wolfenbüttel was er nu niet meer te ontkomen aan een vijandelijke bezetting. Hertog Karel moest een overeenkomst met Richelieu sluiten, waarbij de twee hoofdsteden met hun artillerie aan de Fransen werden overgegeven, terwijl het land een zware oorlogslast in geld en natura, een zgn. contributie werd opgelegd. Het hertogelijk hof moest zijn residentie verlaten en zich vestigen in Blankenburg, een kleine stad aan de oostgrens van het land, niet ver van het Pruisische Halberstadt. De nieuwe residentie werd door Richelieu neutraal verklaard, zodat het contact van de hertog met zijn troepen in het leger van Cumberland verbroken werd. De almanak van hertog Louis in Den Haag registreerde de ongelukstijdingen: 12 augustus, vertrek van het hof uit Brunswijk naar Blankenburg; 19 augustus, vertrek van zijn moeder en zijn twee zusters uit Wolfenbüttel naar Altona; 26 augustus, intocht van de Fransen in de beide hoofdsteden². Zijn neef, de erfprins, schilderde

¹ Deze zou in 1787 de Pruisen commanderen tegen de Hollandse Patriotten en in 1791 het Oostenrijks-Pruisische leger tegen het revolutionaire Frankrijk.

² N.S.A. II 112.

hem uitvoerig de trieste situatie: „mon Père chassé par un accord hors de Sa residence, toute la famille dispersée, le pais ruiné pour des années et le corps des troupes sur le point de mettre bas les armes pour comble de la dernière ignominie”¹. Met deze laatste verwijzing naar een te verwachten capitulatie van de troepen, doelde de erfprins op de onderhandelingen die Cumberland, teruggedreven tot bij Stade aan de mond van de Elbe, met Richelieu geopend had.

Hij was daartoe overgegaan krachtens de uitdrukkelijke order van koning George, te allen koste het leger te sauveren. Dit verkeerde overigens in een erbarmelijke staat; de Brunswijkse generaal von Imhoff meldde hertog Louis, dat de gevechtskracht van de troepen, infanterie zowel als cavalerie, sterk afgenomen was door allerlei ziekten, die de grote hitte, het gebrek aan drinkwater en aan levensmiddelen, maar vooral de geforceerde marsen veroorzaakt hadden². Desondanks achtte zijn correspondent in Den Haag het voeren van onderhandelingen een schande voor het Brunswijkse huis³. Ze resulteerden onder Deense bemiddeling in de befaamde wapenstilstandsovereenkomst van Klosterzeven, die ook buiten Engeland en Pruisen grote verontwaardiging wekte, omdat Cumberland, na slechts één gevecht van betekenis geleverd te hebben, van verdere militaire operaties afzag en de verschillende legeronderdelen aan hun lot overliet. De bepalingen luiden, dat het merendeel der Hannoveraanse troepen te Stade zou blijven en onder Deense garantie als neutraal beschouwd zou worden. De rest van de keurvorstelijke strijdmacht moest aan de overzijde van de Elbe haar kwartieren opslaan, zou als vijand beschouwd blijven, maar mocht geen recruten aanwerven. De steden Hannover, Bremen en Verden bleven in Frans bezit. De troepencontingenten van de bondgenoten zouden, voorzien van Franse paspoorten, naar hun respectieve landen teruggezonden worden, terwijl hun vorsten afzonderlijk tot een accoord met Frankrijk moesten zien te komen⁴.

Een storm van protesten stak op, toen deze catastrofale capitulatie bekend werd. De Pruisische koning, wiens landen nu rechtstreeks voor een Franse aanval open lagen, zag er onmiddellijk de tweeslachtige politiek van koning George in, die als keurvorst zijn verlangen naar neutraliteit voor Hannover nog steeds niet had overwonnen. Frederik had

¹ Erfprins aan hertog, 29 aug. 1757. N.S.A. II 23 (XVII), 2724.

² Imhoff aan hertog, 16 aug. 1757. Ibidem, 2672.

³ Hertog aan Bentinck, 11 sept. 1757. K.H.A.arch. Bentinck, 26. Deze brief is in Archives 4, III, 416 onvolledig afgedrukt.

⁴ Entick, II, 275. Voorts Fagel aan Bentinck, 19 sept. 1757. K.H.A.arch. Bentinck, 26.

inderdaad goed geraden¹, doch hij had weinig recht de Engelse koning verwijten te doen, want hij stelde op dat moment zelf ook pogingen in het werk om afzonderlijk met Frankrijk vrede te sluiten. Het wankelende bondgenootschap werd echter gered door het luide rumoer van de publieke opinie, die zich met name in Engeland te buiten ging aan felle satyres, hoon- en smaadschriften aan het adres van Cumberland. Koning George raakte daarvan zodanig onder de indruk, dat hij de gedachte aan een neutraal Hannover met bekwame spoed terzijde schoof en de algemene verbolgenheid besloot te gaan delen. Hij riep onmiddellijk zijn zoon terug en begroette hem die slechts zijn bevelen gehoorzaamd had temidden van zijn hof met de woorden: „Voici mon fils qui m'a des-honoré”². Cumberland verzocht en verkreeg natuurlijk zijn ontslag; hij was definitief uit het politieke en militaire leven weggehoond.

Ook in de Republiek werd bittere critiek geleverd op het gebeurde, waarvoor het gehele Brunswijkse huis aansprakelijk werd gesteld. Het praatje ging, dat men wel eens een leger voor een land had zien opofferen, maar niet omgekeerd³. De hooghartige Yorke schreef aan Newcastle, niet alles te kunnen herhalen wat er in dit verband gezegd werd, noch te kunnen berichten hoeveel schade de Engelse zaak door dit alles had geleden⁴. Zelfs Fagel kon zich niet weerhouden op te merken, dat het gedrag van de Hannoveranen verachtelijk was⁵. De Prinses en de hertog waren diep beschaamd over het optreden van hun verwanten. Oversteltpt door de rampzalige tijdingen bekende de laatste aan Bentinck dat hij geheel moedeloos en verslagen was⁶. De Prinses was het niet beter te moede. „J'ai si honte, mon bon Duc”, schreef ze hem vanuit Soestdijk, „de toute la conduite de mes parens que je n'ose presqu'en parler et il me semble que rien au monde ne m'aueroit pu engager à faire le personnage que mon frère a fait en sacrifiant tant de braves gens”⁷. De schande en de smaad hadden echter hun dieptepunt nog niet bereikt. Het was hertog Karel die met zijn inconsistent beleid de Brunswijkse naam totaal compromitteerde.

Na het onfortuinlijke gevecht bij Hastenbeck geconfronteerd met

¹ Koning George deelde hem wat later zelf mee, van plan te zijn een neutraliteitsverdrag voor Hannover te sluiten. Waddington: *La guerre de sept ans*, I, 493.

² Dat niet Cumberland doch de koning zelf de volle verantwoordelijkheid droeg voor Klosterzeven, is overtuigend aangetoond door Charteris, 252-253, 289 en 290.

³ Fagel aan Bentinck, 22 sept. 1757. K.H.A.arch. Bentinck, 26.

⁴ *The Life . . . of Hardwicke*, III, 184. Ook Waddington: *La guerre de sept ans*, I, 493.

⁵ Als noot 3.

⁶ Hertog aan Bentinck, 20 sept. 1757. K.H.A.arch. Bentinck, 26.

⁷ Prinses aan hertog, 18 sept. 1757. N.S.A. II 23 (XVII), 2751.

de bezetting van zijn landen, waarmee hij geheel onvoldoende rekening had gehouden, had hij de genoemde capitulatie met Richelieu moeten sluiten. Natuurlijk begon hij toen terstond krampachtige pogingen te doen, aan de vijandelijke bezetting van zijn land een eind te maken. Daartoe zag hij geen andere kans dan te proberen de regering in Wenen, die hij tot dan toe systematisch had tegengewerkt, te vermurwen hem alsnog neutraliteit toe te staan. Kaunitz wees zijn toenadering natuurlijk niet af en deelde de Franse gezant mee, dat er een mooie gelegenheid was de Engels-Pruisische alliantie een zware slag toe te brengen door op het verlangen van hertog Karel in te gaan. Als deze ook de Hessen mee kon krijgen zou het gecombineerde leger tot ongeveer de helft gereduceerd worden, zodat Frankrijk zich dan des te eerder tegen Pruisen kon keren. De kanselier zag bovendien politieke winst in het feit dat het protestantse vorsten waren, die zich met de keizer en Frankrijk wilden verzoenen. Daarom stelde hij Versailles voor, hertog Karel de neutraliteitsconventie aan te bieden die eerder aan Hannover was gepresenteerd, aangevuld met de nodige bepalingen over de troepen en de vestingen van de hertog¹.

De Franse regering accepteerde dit voorstel en zo moest de Brunswijkse vertegenwoordiger in Wenen op 20 september het verdrag tekenen, waarbij zijn vorst zich uit de coalitie terugtrok en zich aan het keizerlijke gezag onderwierp². Het land verkreeg de neutraliteit maar de beide hoofdsteden zouden voor de duur van de oorlog Franse bezetting houden; deze garnizoenen zouden gebruik mogen maken van de ter plaatse aanwezige artillerie en oorlogsvoorraden. De Brunswijkse troepen zouden overeenkomstig de capitulatie van Klosterzeven uit het gecombineerde leger worden teruggeroepen, ontbonden en ontwapend en zij zouden moeten zweren voor de duur van de oorlog niet tegen de Franse koning en zijn geallieerden te dienen. Hertog Karel moest in Blankenburg blijven, waar hem een lijfwacht gelaten zou worden. Hij zou zijn contingent voor het Rijksleger leveren en op de Rijksdag stemmen overeenkomstig de wensen van de keizer. Daartegenover zouden de Fransen zijn inkomsten, justitie en interne administratie ontzien en niet meer van hem verlangen dan winterkwartieren voor hun troepen.

Dit neutraliteitsverdrag werd met de Brunswijkse capitulatieovereenkomst door hertog Louis „de eeuwige monumenten van schande voor

¹ Tagebuch Khevenhüller (1756-1757), 401-402. In zijn aantekeningen zegt Khevenhüller abusievelijk dat hertog Karel bij deze gelegenheid zijn troepen in Franse soldij gaf, 135.

² Tekst bij Entick, III, 121-123.

ons Huis" genoemd in de reeds eerder aangehaalde brief aan zijn moeder¹. Deze uitvoerige brief, ten dele ook bestemd voor zijn zusters, diende volgens de schrijver op de eerste plaats om de hertogin-moeder de ogen te openen voor de dwaasheden die haar oudste zoon had begaan. Hertog Louis vond het gewenst daarover het zijne te zeggen, omdat hij uit de tot dan toe ontvangen brieven van zijn moeder de indruk gekregen had dat zij zeer eenzijdig was ingelicht. Het is overigens duidelijk dat het schrijven tevens een poging was, zijn eigen houding te verdedigen.

Hij zette haar dan uiteen, hoe onverstandig Karel had gehandeld door tot op de fatale dag van Hastenbeck met de erfprins bij het leger te blijven, waar hij slechts een ondergeschikte rol kon spelen. Zodoende verwaarloosde hij alle voorzorgsmaatregelen die met het oog op een eventuele kwalijke afloop van de strijd noodzakelijk waren. Keer op keer, aldus de schrijver, heb ik hem en zijn geheimraad von Schliestedt voorgehouden, dat hij onverwijd het leger moest verlaten, thuis orde op zaken moest stellen en ophouden met enerzijds Wenen nog meer reden tot verbittering te geven en anderzijds de Fransen de gelegenheid te bieden, zijn landen als vijandelijk bezit te beschouwen, doch het was alles volslagen nutteloos.

In felle bewoordingen keurde de Staatse veldmaarschalk het ook af, dat zijn broer zich verplicht had in Blankenburg te verblijven, want daarvoor had hij de Fransen in staat gesteld alle contributie-orders voor het onderhoud van hun troepen in de winterkwartieren op zijn naam uit te geven. „Mijn hart bloedde”, aldus hertog Louis, „toen ik de hertog de meest rigoureuze bevelen aan zijn getrouwe onderdanen zag geven voor de exorbitante leveranties aan de Fransen. Uit de mond van een overwinnaar zijn deze bevelen hard, maar uit de mond van hun eigen soeverein zijn ze voor de onderdanen onverdraaglijk, terwijl hij bovendien nog verplicht was degenen te straffen die de Franse maarschalk hem dicteerde”.

Een andere reden waarom hij Karels isolement in Blankenburg afkeurde, was zijn vrees dat de Fransen hem „met vriendelijkheid, geraffineerdheid en intriges” wel tot verdere stappen zouden overhalen, die zijn eer en reputatie voorgoed zouden vernietigen. In dit opzicht kende hij, Louis, het Franse volk veel beter dan al de grote raadgevers van zijn broer, verzekerde hij zijn moeder, een redenering die bedoelde te zeggen dat standvastigheid en politiek inzicht niet de sterkste eigenschappen van Karel waren. Deze boze vermoedens werden maar al te zeer bewaar-

¹ Hertog aan hertogin-moeder, 12 dec. 1757. N.S.A. II 23 (XVIII), 2939.

heid, vervolgde de briefschrijver, want de Fransen hadden inderdaad nieuwe onderhandelingen met het Blankenburgse hof geopend, met het doel dit te bewegen de zojuist afgekondigde neutraliteit weer in hun voordeel op te geven. Een en ander had zijn neerslag gevonden in een voorstel, tegen dezelfde subsidies als Hannover nog steeds betaalde, de Brunswijkse troepen ter beschikking van Frankrijk te stellen¹.

Hertog Karel had echter de verantwoordelijkheid voor een dergelijke volte-face blijkbaar niet alleen op zich willen nemen en had daarom zijn broer in Den Haag om raad gevraagd. Hij, Louis, had onverwijld geantwoord, dat het Karel sedert Cumberlands capitulatie zeker vrijstond zijn troepen niet langer aan Hannover te geven, maar dat hij daarom nog niet zijn subsidieverdrag mocht verbreken, zeker niet zolang Hannover de gestipuleerde sommen uitkeerde. Ook hoefde hij niet te rekenen op een prompte betaling van de Franse subsidies, daar landen als Denemarken, de Paltz, Keulen en Zweden reeds grote achterstallen te pretenderen hadden. Evenmin kon hij een betere behandeling van zijn landen verwachten, want in Versailles maakte men weinig verschil tussen vriend en vijand, zoals Keulen en Munster konden getuigen, die als bondgenoten van Frankrijk evenzeer gekweld werden als Brunswijk en Hessen. Alleen voorgeval hij de algehele ontruiming van zijn landen kon verkrijgen zou het Franse aanbod te overwegen zijn, maar die kans was vrijwel nihil, omdat Richelieu voor zijn heerschappij over Nedersaksen de stad Brunswijk absoluut niet kon ontberen.

Tenslotte had hij zijn broer gewezen op de indruk die een Brunswijks subsidieverdrag met Frankrijk op andere landen moest maken. Pruisen en Hannover zouden in de toekomst zeker wraak willen nemen; in Wenen zou men het ondanks alles evenmin toejuichen en Karel zou er zich „de eeuwige vijandschap” van het Engelse volk mee op de hals halen, zodat hij zijn lang gekoesterde ideaal, het huwelijk van zijn dochter met de Prins van Wales², wel definitief kon opgeven. Bovendien zou hij de

¹ De bedoeling van Frankrijk was de Brunswijkse en Hessische troepen te voegen bij het Zweedse leger, dat het zwakste was van alle tegen Pruisen opererende strijdkrachten. De drie betrokkenen voelden echter niets voor dit denkbeeld. Tagebuch Khevenhüller (1758-1759), 148.

² Er was sprake van een dubbelhuwelijk. De Prins van Wales zou huwen met een dochter van hertog Karel en de erfprins van Brunswijk met een Engelse prinses, n.l. een van de beide zusters van de jonge George III, Augusta of Carolina Mathilde. De oudste is inderdaad gehuwd met Karel Willem Ferdinand, hertog van Brunswijk van 1780 tot 1806. De jongste is als koningin van Denemarken vermaard gebleven door de geschiedenis van Struensee. George III is niet gehuwd met een Brunswijkse prinses, doch met Charlotte van Mecklenburg-Strelitz.

heftigste verwijten van alle protestantse Rijksvorsten moeten incasseren. Om al deze redenen had hij, Louis, zijn broer ten sterkste afgeraden op de voorstellen van Richelieu in te gaan.

Maar voordat deze brief in Blankenburg aangekomen kon zijn, had hij tot zijn ontzetting van Karel de mededeling ontvangen, dat deze zijn keus gemaakt had en ertoe zou overgaan het subsidieverdrag met Frankrijk te tekenen, hoewel dat met Hannover nog van kracht was. Hertog Louis verklaarde dat hij „als door de bliksem getroffen was” door dit bericht, dat in Den Haag weldra van alle kanten bevestigd werd. Uitvoerig hield hij zijn moeder voor, hoe in de brieven uit Versailles de spot gedreven werd met de zwakheid van zijn broer, hoe in Wenen latente verstoordheid en in de Republiek openlijke afkeuring te constateren was, om nog maar te zwijgen over de beledigende drukwerken die in Londen van de pers kwamen. Vervolgens kwam hij te spreken over de gebeurtenissen die zich inmiddels bij het te Stade kamperende leger hadden afgespeeld, maar daarover liet hij zich minder gedetailleerd uit en verzweeg met name zijn aandeel in de crisis, waarin de hertogelijke familie op dat moment verkeerde tengevolge van die gebeurtenissen. Zijn briefwisseling met Karel, Ferdinand en de erfprins is op dit punt duidelijker.

Krachtens de wapenstilstand van Klosterzeven moesten, zoals bekend, de contingenten van de Hannoveraanse bondgenoten naar hun landen terugkeren, waar zij ontwapend zouden worden. De Hessische troepen, onkundig van de laatste bepaling, zetten zich het eerst in beweging, maar onderweg daarvan horend en niet van plan zich deze schande te laten aandoen, staakten zij hun mars, totdat hun landgraaf duidelijke taal met de Fransen gesproken zou hebben. Nauwelijks was dit hertog Louis ter ore gekomen, of hij deelde het aan de erfprins mee en gaf hem tevens de raad, elk risico te nemen om te voorkomen dat de Fransen ook de Brunswijkers aldus zouden behandelen. Hij voegde eraan toe, dat Engeland wel voedsel voor de troepen zou verschaffen en dat er met enige doortastendheid wel aan de schandelijke Franse condities te ontkomen was. In geen geval mochten de Hessen en Brunswijkers de wapenen neerleggen; hij bond zijn neef op het hart daarvoor in het bijzonder te waken¹.

Met dit advies begon hij voor het eerst hertog Karel rechtstreeks tegen te werken om te trachten de Noordduitse coalitie bijeen te houden en het Brunswijkse prestige enigermate te herstellen. Hij durfde daartoe

¹ Hertog aan erfprins, 4 oct. 1757. N.S.A. II 23 (XVII), 2790.

des te eerder over te gaan, omdat hij wist, wat iedereen kon weten die de kracht van de Engelse opinie kende, dat koning George en zijn ministerie de smadelijke capitulatie van Cumberland zonder meer van de hand zouden wijzen. Dat gebeurde inderdaad en van Engelse zijde was toen nog slechts het wachten op een goede gelegenheid om de strijd te hervatten. Door het Brunswijks-Franse subsidieverdrag was die echter niet terstond aanwezig en daarom werd dit verdrag hertog Karel door de Engelsen zo bijzonder kwalijk genomen. Van de andere kant probeerde hertog Louis zijn vaderland zoveel mogelijk hulp te bieden. Op verzoek van Schliestedt beloofde hij zijn volledige medewerking om een Brunswijkse lening van 200.000 daalders in de Republiek geplaatst te krijgen¹.

Dit alles gebeurde in oktober en vormde een van de dieptepunten in de Engels-Pruisische vernedering. Tegen het eind van de maand begaf koning Frederik zich met een betrekkelijk kleine troepenmacht naar de Saale, waar het leger der Duitse Kreitzen, versterkt met de Fransen onder Soubise en met enkele detachementen van Richelieu, nu sterk genoeg was om tot het offensief over te gaan waartoe Wenen het onophoudelijk aanspoorde. Doch bij Roszbach verpletterde Frederik op 5 november deze gecombineerde strijdmacht. Het werd met name voor de Fransen een complete debacle. Al hun artillerie viel in Pruisische handen en de restanten van het verslagen leger werden wijd en zijd verstrooid. Een wanhopige terugtocht vergrootte hun verliezen nog aanzienlijk. Frederiks overwinning bracht een algehele ommekeer in het verloop van de oorlog teweeg. Hij schepte weer moed en spoorde koning George aan, van de bij de Fransen ontstane verwarring te profiteren en de strijd te hervatten. Alle vroegere bezwaren terzijde schuivend belastte hij nu Ferdinand van Brunswijk met het commando over het leger bij Stade².

Voor de nieuwe bevelhebber was deze benoeming een volkomen verrassing en wel een onaangename. Hij voelde niets voor zijn nieuwe functie, doch zijn bezwaren maakten op de Pruisische vorst niet de minste indruk en toen bovendien de Engelse koning in lyrische bewoordingen zijn instemming met Frederiks besluit kenbaar maakte, restte Ferdinand niets anders dan te gehoorzamen. Hij stelde echter uitdrukkelijk als voorwaarden, dat hij inzake de bevelvoering absoluut onafhankelijk zou zijn van het Hannoveraanse ministerie, alleen de beschikking zou hebben over de krijgskas en van niemand anders orders zou ontvangen dan rechtstreeks van de Engelse koning³. Hij begaf zich eerst op weg, toen hem de desbe-

¹ Memorie van hertog aan Schliestedt, 22 oct. 1757. Ibidem, 2817.

² Polit. Corr. XVI, 10 en 11.

³ Ferdinand aan hertog, 29 nov. 1757. N.S.A. II 23 (XVII), 2924.

treffende toezeggingen gedaan waren, ontliep op gelukkige wijze een aantal Franse patrouilles, die speciaal uitgezonden waren om hem aan te houden en ontmoette in Essenburg de erfprins, die hem tegemoet gereisd was. Deze gaf hem een overzicht van de toestand van het leger bij Stade, alsmede van de scène die daar juist met betrekking tot de Brunswijkse troepen was voorgevallen. De erfprins had daarvan reeds schriftelijk verslag gedaan aan hertog Louis¹.

Het bleek dat de Brunswijkse generaal von Imhoff vanuit Blankenburg opdracht had ontvangen, in het grootste geheim de terugtocht van het contingent voor te bereiden. Hij had echter onmogelijk de nodige maatregelen voor de argwanende Hannoveranen verborgen kunnen houden, zodat zij gealarmeerd waren toen de Brunswijkers hun mars aanvingen. Zastrow, de Hannoveraanse bevelhebber, waarschuwde terstond de wat verderop gelegeerde Hessen, die zich onder leiding van hun generaal, met de sonore naam Watjenau, gereed maakten de wegtrekkenden tegen te houden. Zastrow zelf zette met een paar compagnieën de achtervolging in, trof de Brunswijkers in de grootste verwarring aan, daar hun bagage reeds door de Hessen bemachtigd was, en arresteerde hun aanvoerders von Imhoff en von Behr. Deze boden slechts zoveel tegenstand dat zij konden beweren door een overmacht overweldigd te zijn en bevestigden hun arrestatie niet al te zeer. Het vereiste echter nogal wat goede woorden voordat de Brunswijkse soldaten zich weer naar Stade lieten terugvoeren. De stemming in het leger was er door dit alles uiteraard niet op verbeterd.

De erfprins had zich, ondanks het verzoek van zijn oom in Den Haag de mars te beletten, met de kwestie in het geheel niet ingelaten. De oorzaak daarvan was een juist ontvangen uitdrukkelijk bevel van zijn vader, niet langer bij het leger te blijven, doch zich naar Hamburg te begeven. Ook dit bevel had een voorgeschiedenis². Onmiddellijk na Cumberland's capitulatie had hertog Louis zijn broer aangeraden, de erfprins uit het leger terug te roepen, doch hem niet naar Blankenburg te ontbieden. Hij moest hem liever naar Denemarken of naar Holland sturen. Hoewel Karel dit beloofde, deed hij het niet, blijkbaar beseffend dat de bedoeling van het advies geen andere was dan de buitenwereld te tonen dat de zoon niets met de beslissingen van de vader van doen wilde hebben.

Na het voorval met de Brunswijkse troepen dat Karels kwade reputatie nog versterkte, ontving hij opnieuw een schrijven uit Den Haag.

¹ Erfprins aan hertog, 20 nov. 1757. *Ibidem*, 2887.

² Het volgende als pag. 428, noot 1.

Daarin merkte hertog Louis op, dat het nu te laat was om de erfprins uit het leger weg te zenden. Anderzijds was dit vertrek echter ook niet meer wenselijk; integendeel, nu Ferdinand op het punt stond de strijd te hervatten, zou het goed zijn dat de erfprins, die bij het leger en ook in Engeland populair was, actief deelnam aan de komende operaties. Dat zou voor de toekomst van het Brunswijkse huis van veel belang kunnen zijn, want zodoende kon de erfprins niet alleen zijn persoonlijke belangen dienen, d.w.z. nog enige hoop overhouden op zijn voorgenomen huwelijk met een Engelse prinses, doch er tevens veel toe bijdragen om mettertijd, wanneer de krijgskansen zouden keren, de ongenade van Engeland en Pruisen tegen Brunswijk te bezweren. Het was te begrijpen dat hertog Karel van dit soort argumenten niets moest hebben en dat hij zijn zoon opdroeg, het leger juist wel te verlaten om via Hamburg de afgesproken reis naar Holland te gaan maken. Voordat vanuit Den Haag op deze beslissing commentaar geleverd kon worden, mengde Ferdinand zich in het meningsverschil tussen zijn broers en koos resoluut de zijde van hertog Louis. Daardoor begon de onenigheid meer het karakter te krijgen van een soort rebellie tegen het hoofd van de Wolfenbütteler familie.

Ferdinand was n.l. met de erfprins te Stade aangekomen en had zich met grote energie aan het werk gezet. Na de opwinding in het leger over de mislukte aftocht van de Brunswijkers gekalmeerd te hebben, begon hij de troepen grondig te reorganiseren en liet inmiddels Richelieu weten dat de wapenstilstand van Klosterzeven vervallen was. Hertog Karel deelde hij onomwonden mee, dat er geen sprake kon zijn van het vertrek van de erfprins of van de Brunswijkse troepen; hij zou het een zowel als het ander desnoods met geweld beletten¹. De erfprins kwam zodoende in een bijzonder pijnlijke situatie. Van de ene kant durfde hij het uitdrukkelijke bevel van zijn vader, het hoofd en de beschermer van de gezamenlijke familiebelangen, niet langer te veronachtzamen, maar van de andere kant liet Ferdinand niet af hem erop te wijzen, dat de Fransen zijn vader alle denkbare bevelen aspersten om land en volk in het verderf te storten. Het kwam tot heftige debatten tussen oom en neef, waarvan de laatste in een wanhopig schrijven kennis gaf aan hertog Louis, met de toevoeging dat hij tenslotte besloten had Ferdinand zijn zin te geven. Hij sloot tevens een memorie bij, waaruit de geadresseerde kon opmaken aan welke pressie hij had bloot gestaan en verzocht hem te zijnen gunste te willen interveniëren bij zijn vader².

¹ Westphalen, II, 151.

² Erfprins aan hertog, 30 nov. 1757; bijgevoegd een memorie van Ferdinand aan erfprins, 27 nov. 1757. N.S.A. II 23 (XVII), 2925.

De reactie uit Blankenburg was buitengemeen fel. Ferdinand werd ervan beschuldigd, vader en zoon van elkaar te vervreemden en het land in een onmogelijke positie te brengen. Ben ik niet het hoofd van ons huis, vroeg Karel aan zijn broer, of wilt ge dat ik me bij de keizer ga beklagen over het wangedrag van mijn eigen bloedverwant? Met een beroep op zijn aan Oostenrijk en Frankrijk gegeven woord gelastte hij nogmaals de terugtocht van zijn troepen en het onmiddellijke vertrek van zijn zoon¹. Ook deze ontving een scherpe terechtwijzing: „Mon honneur m'est trop cher”, aldus hertog Karel, „pour le sacrifier aux folles idées d'un fils ingrat et désobeissant, plein de fausses préventions et étourderie d'un enfant de treize ans, pour rompre ma parole”. De erfprins kreeg nogmaals bevel zich in geen enkel opzicht met de troepen of de operaties te bemoeien: „si vous ne voulés pas encourir ma malediction”². Copieën van beide brieven zond hij vervolgens naar Den Haag met een memorie waarin zijn orders om de troepen terug te roepen gerechtvaardigd werden.

Hertog Louis haastte zich zijn verontwaardigde broer te kalmeren, erkende diens goed recht om het Brunswijkse leger de orders te geven die hem goed voorkwamen en ging voor de rest zorgvuldig elk persoonlijk conflict uit de weg door het zo voor te stellen, dat Karel natuurlijk in Wenen en Versailles niet de schijn mocht wekken alsof hij een dubbel spel speelde. Voorts nam hij het geheel op voor „le pauvre Ferdinand”, die onmogelijk anders kon handelen dan hij deed, zonder zich voor het oog van de gehele wereld te blameren en de zaak die hij diende te verdragen. En met betrekking tot de erfprins merkte hij op, er niet aan te twijfelen of Karel zou wel overtuigd zijn van het goede hart van zijn zoon en van diens eerbied voor vaderlijke bevelen. In dit verband wees hij zijn broer nogmaals op de wenselijkheid van een verder verblijf van de erfprins bij het leger³.

Deze brief, typerend voor de auteur, was een meesterstuk van tact en diplomatiek optreden. In schijn de grootst mogelijke objectiviteit bewarend koos de schrijver in feite partij voor Ferdinand, temperde door zijn gematigdheid van voorstelling en bewoordingen het opgebrachte gemoed van hertog Karel, verdedigde de erfprins en wist bij dit alles een vertrouwelijke, men zou bijna zeggen, een soort samenzwerende toon te bewaren. Meestal liet het effect van dit soort demonstraties niet lang op zich wachten en dat was ook thans het geval. Weliswaar ontving de erfprins opnieuw een verbod in het leger dienst te doen, doch in veel

¹ Westphalen, II, 153.

² Ibidem, 157.

³ Hertog aan hertogin-moeder, 12 dec. 1757. N.S.A. II 23 (XVIII), 2939.

gematigder vorm¹. Karels antwoord, dat men hem zijn aan Frankrijk gegeven woord had afgedwongen, scheen eveneens op een kentering te duiden, wellicht ook verklaarbaar door de gunstige gevolgen die Ferdinands eerste operaties hadden. Het geallieerde leger had n.l. het beleg geslagen om Harburg en Richelieu reageerde daarop met het bijeen-trekken van zijn wijd en zijd plunderende troepen, waardoor zij Lünen-burg moesten ontruimen. Van zijn kant oefende Ferdinand intussen constante druk uit op zijn broer, schreef brief op brief², zond zijn adjudant om hertog Karel duidelijk te maken dat de Brunswijkse verplichtingen jegens Hannover veel groter waren dan die jegens Frankrijk en wendde zich ten einde raad tot zijn zwager, koning Frederik, om de hardnekkige doler weer op het juiste spoor te helpen brengen³.

Het is een genoegen te zien, met welk een *élégance* de koning alle moeilijkheden uit de weg ruimde en hoe snel hertog Karel onder de zachte drang van die zijde zijn draai terugnam. Tot antwoord op het schrijven uit Berlijn, dat de koning door zijn echtgenote aan haar oudste broer liet richten, deelde Karel mee, dat hij in het openbaar had moeten optreden overeenkomstig de hem afgedwongen verplichtingen. Zijn troepen zouden daarom echter het geallieerde leger niet verlaten en het was zijn verlangen, steeds aan de goede zaak bij te dragen en 's konings belangen te bevorderen⁴. Toen was het voor beide partijen het meest profijtelijk, aan de hele kwestie de schijn te geven die hertog Louis al gesuggereerd had: alles wat hertog Karel verricht en geschreven had, inclusief het bijbelse dreigement aan het adres van zijn zoon, werd op rekening van de Fransen geschoven en Brunswijk-Wolfenbüttel, hoewel nog door de vijand bezet, nam zijn plaats weer in in de Engels-Noord-duitsche coalitie. Onder bemiddeling van Frederik kwam ook de verzoening tussen de erfprins en zijn vader tot stand⁵.

Het jaar werd besloten met enkele gezamenlijke militaire overwinningen. Na Prins Karel van Lotharingen zodanig te hebben verslagen dat Maria Theresia haar zwager van het opperbevel onthief, begon de Pruisische koning het beleg van Breslau, dat zich met een garnizoen van 13.000 Oostenrijkers op de eerste kerstdag aan hem moest overgeven. Met de hoofdstad kreeg Frederik weer een groot deel van Silezië in bezit. Ferdinand behaalde met de capitulatie van Harburg op 30 december zijn eerste succes.

¹ Westphalen, II, 158.

² Ibidem, 160-162, 164, 170.

³ Ibidem, 168.

⁴ Ibidem, 173.

⁵ Ibidem, 176.

Hoofdstuk VIII

HET JAAR 1758 EN HET OPTREDEN VAN DE HERTOG ALS VOOGD EN WAARNEMEND KAPITEIN-GENERAAL

E^r heeft maar weinig aan ontbroken of 1758 zou voor de Republiek op dezelfde wijze een „année mémorable” zijn geworden als 1757 het voor de Brunswijkse landen geweest was. De binnen- en buitenlandse factoren die haar neutraliteit vanaf de aanvang bedreigd hadden, lieten zich opnieuw in volle hevigheid gelden, zodat zij in de zomermaanden op het punt stond meegesleept te worden in de oorlog. De crisis was minstens zo gevaarlijk als die, welke de Staten van Holland zojuist te boven waren gekomen met hun resolutie over de Franse garnizoenen in Oostende en Nieuwpoort. Naarmate het krijgsbedrijf de grenzen van de Republiek naderde en haar handel meer te lijden had van de Engelse maritieme suprematie, moest het interne conflict over de vraagstukken van leger- en vlootversterking zich wel toespitsen en een nieuwe stortvloed van pamfletten, die de meningsverschillen zowel vertolkte als stimuleerde, bleef dan ook niet uit.

De „fermentation des esprits”, een in de correspondentie tussen Bentinck en de hertog regelmatig terugkerend thema, bereikte een hoogtepunt, telkens wanneer de Stadhoudelijke rechten in het geding gebracht of geacht werden, getuige het rumoer rondom de nog immer actuele affaire van de Haarlemse magistraatsbenoemingen en de wilde commentaren op het ontslag dat de Prinses in september haar secretaris de Back liet aanzeggen¹. Anderzijds werd de diplomatieke druk van de Engels-Pruisische alliantie op de Republiek enige tijd bijzonder gevaarlijk, doordat hij ondersteund werd door de operaties van het gecombineerde leger onder Ferdinand, terwijl bovendien het driemanschap

¹ Hardenbroek, I, 137, noot 3.

Brunswijk, Yorke en Bentinck onvermoeid in de weer was, uit de militaire situatie de gewenste politieke munt te slaan.

De Republiek heeft tenslotte wederom het behoud van haar onzijdigheid te danken gehad aan de standvastige weigering van de voornaamste Hollandse steden, te bewilligen in een augmentatie en aan haar dispuut met Engeland over de rechten van de neutrale scheepvaart. Het is zelfs beslist niet ondenkbaar, dat de regenten van Dordrecht, Haarlem, Amsterdam, Rotterdam en Gouda dankbaar gebruik hebben gemaakt van de felle animositeit jegens Engeland die er in de handelskringen heerste, om in hun afwijzende houding te kunnen volharden¹. Zo gezien moet de Stadhoudelijke accrochementspolitiek, het aan elkaar koppelen van augmentatie en equipage, hun zelfs welkom geweest zijn. Anders zouden zij zelf die verbinding wel verbroken hebben door op eigen verantwoordelijkheid en op eigen kosten de marine te versterken. De Raadspensionaris had immers reeds twee jaren tevoren tegen de Prinses gezegd dat Holland daartoe best in staat was. Maar zolang de internationale politieke verhoudingen bleven zoals ze waren, d.w.z. zolang de pressie van Engels-Pruisische zijde zichzelf gedeeltelijk neutraliseerde door het conflict over de scheepvaart en zolang Frankrijk zich tevreden stelde met de Republiek neutraal te houden, was de agitatie van de kooplieden – viermaal zonden die een deputatie naar de Prinses om op equipage aan te dringen – een uitstekend middel om de politiek van het Stadhoudelijk hof tegen te werken.

Toen die verhoudingen zich echter tegen het eind van het jaar gingen wijzigen, doordat Frankrijk andere eisen ging stellen en de Republiek in een zeeoorlog tegen Engeland zocht te drijven, reageerden de Hollandse steden daar terstond op met een toenadering tot het Britse ministerie. Onderhandelingen werden geopend om het dispuut over de scheepvaart uit de wereld te helpen en zij leidden in 1759 na de dood van de Prinses zowaar tot een overeenkomst. Natuurlijk niet zonder dat ook de equipage haar beslag kreeg, maar de heren waren toen toch wel bereid de kooplieden duidelijk te maken, dat zij van de zgn. nieuwe handel moesten afzien en van nog heel wat meer ook.

In en over de staat van oorlog voor 1758 vielen geen scherpe woorden zoals het jaar daarvoor; het stuk was ook veel minder interessant, doordat er geen verwijzingen meer in voorkwamen naar de algemene politieke situatie. De Raad van State verklaarde, dat die met opzet achterwege waren gelaten, omdat er in binnen- en buitenland misbruik van

¹ Bussemaker: iets over de ambassade van d'Affry, 77.

werd gemaakt en er verkeerde conclusies uit werden getrokken. Zo-
doende vormden aanmaningen aan de provincies tot spoedige betaling
van achterstallige gelden voor diverse doeleinden het piéce de résistance
van deze staat van oorlog. Daarbij kwamen ook de sommen ter sprake die
verschillende vorsten nog van de Republiek te pretenderen hadden en in
verband met de miserabele toestand waarin Saksen, Brunswijk en Hessen
zich bevonden, stelde de Raad voor, „om redenen van eer en compassie”
tenminste aan deze landen te voldoen wat zij nog tegoed hadden¹. De
consenten van de gewesten kwamen successievelijk binnen, voorzien van
weinig imponerende beschouwingen, zoals die waarin de Staten van Hol-
land weer eens de „poincten van ménage” onder de aandacht brachten².
De argeloze lezer van deze officiële stukken zou gemakkelijk de indruk
krijgen dat er niets bijzonders aan de hand was en de Republiek in vol-
maakte rust verkeerde. De werkelijkheid was echter geheel anders. Er
heerste vooral in Overijssel en Gelderland grote opwindning over het oor-
logsrumoer langs hun grenzen, waar het gecombineerde leger volop in
het offensief was.

De hertog was onmiddellijk met Ferdinand in correspondentie ge-
treden toen deze het commando op zich genomen had, terwijl hun se-
cretarissen, Haenichen en Westphalen, bij het begin van de veldtocht
ook een briefwisseling begonnen. Dit gebeurde naar aanleiding van een
door Westphalen aan hertog Louis gezonden verslag van de opmars naar
de Aller en de capitulatie van Harburg. Het frequente en regelmatige
contact van de secretarissen bleef voortduren tot na de laatste veldtocht
van 1762. In zijn latere jaren vatte Westphalen het plan op, een geschie-
denis van de militaire ondernemingen van zijn meester te schrijven en
daartoe maakte hij onder meer gebruik van zijn correspondentie met
Haenichen. Van Ferdinand kreeg hij de beschikking over een deel van
diens dagboek aantekeningen en briefwisseling met koning Frederik. De
secretaris heeft zijn manuscript echter niet tot publicatie gebracht. Dat
gebeurde eerst door zijn kleinzoon, F. O. W. H. von Westphalen, onder
de titel: „Geschichte der Feldzüge des Herzogs Ferdinand von Braun-
schweig-Lüneburg”³.

Aan beide zijden heeft men veel profijt getrokken van dit schriftelijk

¹ Res. Staten van Holland, 11 jan. 1758.

² Ibidem, 5 mei 1758.

³ I en II, Berlijn, 1859; III t/m VI, Berlijn, 1871-1872. In deel I wordt een beschrijving
gegeven van het ontstaan en het verloop van de Hannoveraanse oorlog; de volgende delen
bevatten de authentieke stukken, die betrekking hebben op de veldtochten van resp.
1758, 1759, 1760, 1761 en 1762.

verkeer. Haenichen verstrekke niet alleen de in Den Haag ontvangen inlichtingen over de positie en sterkte van het Franse leger, maar ook berichten van meer algemeen belang, b.v. over de toe- of afnemende oorlogszuchtige stemming in Wenen en Londen, over de val van de Russische kanselier Bestuchef, over de verminderde invloed van Madame de Pompadour en haar protégé abbé de Bernis. Westphalen zond van zijn kant voortdurend korte verslagen van het verloop der operaties in West-Duitsland, die Haenichen op last of met goedvinden van zijn meester in de kranten liet afdrukken, o.a. in de veelgelezen Gazette d'Utrecht¹. Andere kranten namen zulke berichten, die verschenen onder een neutraal opschrift als: „Relation d'un officier Hannovrien” veelal wel over. De hertog liet zodoende blijken, dat zijn vroegere afkeer van dergelijke publiciteitsmiddelen veranderd was in begrip voor de waarde die zij hadden bij de vorming van de openbare mening. Sedert de Pruisische koning in 1756 begonnen was zijn aanval op Saksen te verantwoorden door het bekendmaken van allerlei stukken uit het Dresdense archief, was het trouwens ook bij andere regeringen meer en meer gebruik geworden, door middel van de pers een ontvankelijker stemming voor hun standpunt te kweken. Het lag voor de hand dat de Republiek, een land met relatief grote vrijheid van meningsuiting, daarbij bijzondere aandacht kreeg van die regeringen, die belang hadden bij het handhaven of verbreken van haar neutraliteit. Yorke had b.v. indertijd zijn memorie over de Franse bezetting van Oostende en Nieuwpoort in de kranten laten opnemen en ook van Franse zijde verschenen daarin herhaaldelijk verslagen van het Westduitse oorlogstoneel.

De hertog en zijn secretaris benutten dus gaarne hun contact met het Hannoveraanse hoofdkwartier om, zoals Haenichen het noemde: „détromper le public et démasquer les Gascons”². Zij bemiddelden bovendien bij de verzending van Ferdinands correspondentie met Londen. Gewichtige stukken die deze van zijn broer ontving, zoals een onderschepte brief van Rouillé, zond hij door naar de Pruisische koning³. Met veel genoegen zal hij dat gedaan hebben met een brief van hertog Louis, waarin de „algemene” verwachting werd uitgesproken dat het gecombineerde leger versterkt zou worden met een Pruisisch corps⁴. Dat was n.l. vanaf het begin een van de voornaamste wensen van Ferdinand geweest, maar koning Frederik, die in Silezië doende was met het beleg

¹ Westphalen, II, 215. Donalies, 19.

² Westphalen, II, 215.

³ Ibidem, 210. Donalies, 4.

⁴ Polit. Corr. XVI, 197, noot 2.

van Schweidnitz, antwoordde op zijn herhaalde aandrang dat hij geen man kon missen. Eerst toen het Engelse ministerie Ferdinands verzoeken krachtig begon te ondersteunen, gaf de koning toe en stond hem een corps huzaren en dragonders af.

De aanval van de geallieerde strijdmacht werd op 21 februari ingezet en had een verrassend succes. De Fransen, nu onder commando van de hertog van Clermont – de Benedictijnergeneraal, spotte Haenichen¹, omdat onder de titels van de nieuwe bevelhebber ook die van abbé van St. Germain des Prés prijkte – moesten binnen een maand Nedersaksen, Oost-Friesland, Westfalen en Hessen geheel ontruimen. Hun leger was volkomen gedesorganiseerd. Zij hadden veel zieken en gewonden en moesten grote voorraden achterlaten bij hun overhaaste terugtocht naar de Rijn. Clermont voerde die ondanks de slechte wegen zo snel uit, dat zijn vijanden hem niet konden bijhouden. Zijn bedoeling was, nog op tijd de Rijn te versterken en daarachter zijn gedemoraliseerde troepen te hergroeperen.

De snelle opmars van Ferdinand en speciaal de bevrijding van Hannover wekten grote vreugde bij de Engelse koning en verbeterden in aanzienlijke mate de Engels-Pruisische verhouding, die het jaar daarvoor door de capitulatie van Klosterzeven zo ernstig geschaad was, dat men van beide zijden een afzonderlijke vrede met Frankrijk had overwogen. De grote kracht die het Britse kabinet onder de impulsieve directie van Pitt ontwikkelde, begon zich ook op het Europese oorlogsterrein te doen gelden. Pitt, die zijn afkeer van de continentale Whig-politiek onophoudelijk gedemonstreerd had zolang hij de leider van de oppositie was geweest, was thans bezig een volte face te maken². Hoewel hij de groot-scheepse toerusting in de Engelse havens op de eerste plaats bestemde voor het grote doel, de maritieme heerschappij te handhaven en de koloniale te herwinnen – vooral in Noord-Amerika hadden de Engelsen tot dan toe weinig meer dan nederlagen en tegenslagen gekend – maakte zijn starre weigering van Britse bemoeienis met de oorlog op het Europese vasteland geleidelijk plaats voor een soepeler houding. Hij stemde toe in het geven van subsidies aan de strijdende bondgenoten, zond een eskader naar de monding van de Wezer om Ferdinand meer bewegingsvrijheid te geven en ontwierp een nieuw plan voor één of meer raids op de Franse kust, daar de expeditie tegen Rochefort, hoewel ze haar doel niet bereikte, bewezen had van groot psychologisch effect te zijn op het hof te Versailles en op het Franse volk.

¹ Westphalen, II, 299.

² Williams: The life of William Pitt, I, 356-357.

Ook was hij van mening dat het ogenblik aangebroken was, de basis van de Engels-Pruisische verbondenheid een meer solide constructie te geven dan het simpele neutraliteitsverdrag van Westminster. Aanvankelijk mislukten de daartoe geëntameerde onderhandelingen. Pitt wierp de schuld daarvan op Mitchell, de gezant in Berlijn, die hij een al te grote pro-Pruisische gezindheid verweet. Daarom zond hij Yorke, onder bevordering tot generaal-majoor, naar koning Frederik, maar terwijl deze op weg was naar zijn nieuwe standplaats, kwamen de partijen onverwacht snel tot overeenstemming, zodat alles reeds in kannen en kruiken was, voordat de gezant het legerkamp in Silezië had bereikt. Het Engels-Pruisische verdrag van 11 april 1758 gaf Frederik jaarlijks de beschikking over de enorme som van £ 670.000 aan subsidies. De Britse regering verplichtte zich ook, de sterkte van de door haar betaalde Duitse troepen te brengen op 50.000 man en een eigen garnizoen te onderhouden in Emden; dit zou echter niet aan de veldtochten deelnemen. Evenmin was Pitt te bewegen te voldoen aan Frederiks dringende wens, een Engels eskader naar de Oostzee te zenden om de Russen en Zweden van een landing op de Pruisische kust te weerhouden. Tenslotte werd nog vastgesteld dat de beide contracterende mogendheden geen afzonderlijke vrede zouden sluiten¹.

De kentering in het beleid van de eerste minister was echter nog niet voltooid, want enige tijd later gaf hij zich zelfs gewonnen aan het denkbeeld van rechtstreekse Britse deelname aan de oorlog en kreeg Ferdinand versterking van 8.500 Engelsen. Men dient daarbij echter wel in het oog te houden, dat Pitt's ministerie volstrekt geen team was van slaafse volgelingen achter een prominente leider. Het berustte integendeel veel meer op samenwerking met de oude Whig-families. Dat Newcastle en Holderness er deel van uitmaakten, was in dit verband veelzeggend. In de praktijk kwam het erop neer, dat de dominerende persoonlijkheid en de geweldige werkkraft van Pitt weliswaar hun stempel drukten op het beramen en uitvoeren van het regeringsbeleid, maar dat de minister toch herhaaldelijk het oor moest lenen aan de verlangens van de Newcastle-groep, die bovendien nog steeds het vertrouwen van koning George en de meerderheid in het Lagerhuis bezat². De Engelse politiek vertoonde dus bij tijd en wijle nog duidelijke elementen van haar vroegere karakter en daardoor onderkende men in het buitenland soms nauwelijks de nieuwe koers die Pitt trachtte te varen.

¹ Ibidem. Ook Waddington: *La guerre de sept ans*, II, 208.

² Williams, *ibidem*, 289-290, 319 en 325.

Het wekt dan ook geen bevreemding, dat de onderhandelingen over het hierboven genoemde subsidieverdrag, die zich afspeelden tegen het decor van een geweldige activiteit in de Engelse havens, in Wenen terstond werden uitgelegd als strategisch overleg om de oorlog naar de Zuidelijke Nederlanden over te brengen. In een onderhoud met de hertog beweerde Reischach pertinent, dat die maritieme toerusting geschiedde met het oog op een expeditie naar Vlaanderen en Brabant. Op een tegenwerping van de hertog moest hij toegeven, dat de te verscheppen strijdmacht niet voldoende zou zijn om daar met kans op succes te velde te komen, maar hij dacht dat Engeland en Pruisen wel een middel zouden vinden om haar te versterken. Daarbij suggereerde hij dat die versterking uit Staatse troepen zou bestaan¹. De hertog qualificeerde zijn opmerkingen als „onbeschaamde insinuaties”, maar het staat buiten twijfel dat er in de boezem van de Engelse regering stemmen opgingen ten gunste van een Oud Systeem-politiek, zoals Reischach die omschreef. Entick spreekt nog van „some persons of great weight” die dit voorstonden², maar bij Corbett worden man en paard genoemd: het waren o.a. koning George en minister Newcastle die de grote expeditie naar de Vlaamse kust wilden dirigeren³. Voegt men daar de nieuwe serie pogingen aan toe, die Yorke in het aanvangsstadium van de Engelse militaire toebereidselen ondernam om de Prinses andermaal tot een maximale krachtsinspanning te brengen ten behoeve van de augmentatie, dan is het wel duidelijk dat het Grote Ministerie van Pitt veel minder een breuk met het verleden betekende dan lange tijd is aangenomen.

De Prinses ontving in dezelfde tijd bovendien een brief van koning Frederik, die haar eveneens aanspoorde een augmentatie tot stand te brengen en daarbij onverbloemd te kennen gaf, dat de Republiek zich vervolgens aan de zijde van het Engels-Pruisische verbond moestscharen⁴. De Gouvernante vertrouwde dit schrijven echter niet. Zij vermoedde dat het een doorgestoken kaart was en dat Yorke de koning deze stap geadviseerd had. Dit was inderdaad het geval, zoals uit de publicatie van Frederiks correspondentie gebleken is⁵. De koning verwachtte er overigens niet veel succes van, zolang Yorke zich niet op een betere voet met Amsterdam bevond en geen betrouwbare partij in die stad kon vormen⁶.

¹ Aantek. hertog over een gesprek met Reischach, 9 febr. 1758. N.S.A. II 23 (XIX), 3170

² Entick, III, 63.

³ Corbett, I, 289.

⁴ Ranke: Briefwechsel, 89.

⁵ Polit. Corr. XVI, 165.

⁶ Ibidem, 215.

Met het vorderen van de Engelse toerusting werd ook de pressie van de oude Whigs op de Republiek groter, in weerwil van de bestaande conflicten over de neutrale scheepvaart. Begin maart vestigde de Engelse koning in een eigenhandig schrijven de aandacht van zijn dochter wederom op de augmentatie¹ en een maand later hernieuwde Newcastle dit initiatief. Hij stelde toen een nieuw „concert” voor, een Nieuw Systeem, waarin Oostenrijks plaats door Pruisen zou worden ingenomen².

De Prinses moest echter van dergelijke invitaties niet veel hebben, want met al haar ijver om de befaamde legeruitbreiding tot stand te brengen, was zij toch beslist afkerig van de oorlog. Zij beschouwde, evenals de grote meerderheid van haar volgelingen in de Republiek, de gewapende neutraliteit als einddoel en niet, zoals de hertog, Yorke en Bentinck, als een overgangsfase naar de oorlogstoestand. De aandrang die nu door zoveel leidende politici tegelijkertijd op haar werd uitgeoefend en vooral de openhartige taal van de Pruisische vorst moest haar dan ook onaangenaam treffen. Haar sympathie voor koning Frederik werd er, althans tijdelijk, ernstig door geknakt³ en het was niet op haar instigatie dat kort daarop de augmentatie weer in het centrum van de belangstelling stond en in de Statencolleges weer tot onderwerp van deliberatie was gemaakt.

Aanleiding tot het debat was deze keer de angst die Overijssel en Gelderland parten speelde, sinds de legers langs hun oostgrenzen in beweging waren gekomen. Hoewel de Raadpensionaris d’Affry met klem verzocht had, zijn goede diensten aan te wenden om het grondgebied van de Republiek door het terugtrekkende Franse leger te doen eerbiedigen, brachten de Staten van Overijssel ter kennis van H.H.M., dat de graaf van Bentheim en een Munsters generaal, beiden in Franse dienst, hun veld-equipage, tenten en verdere uitrusting op verschillende plaatsen in Twente in veiligheid hadden gebracht voor de oprukkende troepen van Ferdinand. Zij voegden eraan toe, voor nieuwe inbreuken op de neutraliteit te vrezen, wanneer de Hannoveranen deze goederen zouden trachten te bemachtigen. De Overijsselse klacht vond echter weinig gehoor en werd naar de desbetreffende commissie van H.H.M. en de Raad van State verwezen, d.w.z. op de lange baan geschoven. Daarom werden de de Staten te rade spijkers met koppen te slaan. Zij gelastten hun gedeputeerden, de andere provincies te wijzen op de dringende noodzaak van een

¹ Aantek. Bentinck, 9 maart 1758, aan wie de Prinses deze brief liet zien. N.S.A. II 23 (XIX), 3225.

² Archives 4, III, 499 e.v.

³ Ibidem, 493. Een overeenkomstige notitie van Brunswijks hand d.d. 15 maart 1758 in N.S.A. II 23 (XIX), 3237.

augmentatie, waartoe het onuitgevoerde ontwerp van 9 juli 1755 onmiddellijk gearresteerd moest worden. Om Amsterdam c.s. te bewegen hun verzet op te geven, bewilligden zij in een onlangs door Holland genomen resolutie tot equipage van zes extra fregatten en droegen zij hun afgevaardigden tevens op, „eindelijk eens” met ernst en ijver over de „poincten van ménage” te spreken met de andere gewesten¹.

Deze laatste instructies en het feit dat het verouderde plan van 1755 weer aan de orde werd gesteld, bewezen afdoende dat het initiatief tot de nieuwe behandeling van het augmentatievraagstuk niet van de Prinses uitging, maar zij kon natuurlijk moeilijk iets anders doen dan het voorstel overnemen en met alle kracht ondersteunen. Kort na de Overijsselse stap kwam Gelderland met een resolutie van gelijke strekking, doch zonder de concessies aan Holland. De Gelderse Staten verlangden bovendien, dat tenminste de troepen in de Nassause landen op nationale sterkte en binnen de grenzen van de Republiek gebracht zouden worden. Om de andere provincies tot medewerking te krijgen deden zij een beroep op de Prinses².

De nieuwe krachtmeting beloofde zo mogelijk nog spannender te worden dan de voorgaande, want enerzijds kon het niemand ontgaan dat de twee meest bedreigde provincies uit diepe bezorgdheid en zonder politieke bijbedoelingen handelden, terwijl het anderzijds van de Hollandse steden, die terwille van de neutraliteit de augmentatie steeds hadden tegengehouden, niet te verwachten viel dat zij hun standpunt zouden opgeven, nu de legers van de oorlogvoerende mogendheden zo dicht bij de Republiek ageerden. Ook is het niet aan te nemen dat de magistraten onkundig waren van de Engelse en Pruisische bedoelingen ten aanzien van de Republiek. Zij mochten zich overigens verheugen over één gunstige omstandigheid bij de komende strijd: Yorke was weg en zij konden slechts hopen dat hij lang genoeg afwezig zou blijven om het debat over de augmentatie zonder zijn bemoeienis te voltooien. Die hoop ging niet in vervulling, maar het duurde toch tot eind juni voor de gezant weer in Den Haag terug was.

Tijdens zijn verblijf bij het Pruisische leger had hij verschillende gesprekken met koning Frederik gevoerd, waarbij uiteraard ook de Republiek ter sprake was gekomen en het nut dat zij voor de alliantie kon hebben. Frederik was nog steeds zijn vroegere mening toegedaan dat zij beslist moest deelnemen aan het Engels-Noordduitse verbond, zowel

¹ Res. Staten van Holland, 9 mei 1758.

² Ibidem.

vanwege haar geografische positie en „natuurlijke” connectie met Engeland, als om het feit dat de Zuidelijke Nederlanden door de terugtocht van de Fransen weer aan belangrijkheid wonnen. Bovendien, zo merkte hij op, wanneer de Britse regering niet kon berusten in de Franse bezetting van Oostende en Nieuwpoort, dan was de alliantie met de Republiek de aangewezen weg om deze garnizoenen te verdrijven. Maar dan moest men in Londen geen tijd meer verspillen¹.

Voor zichzelf was Frederik er overigens van overtuigd, dat de Republiek niet met woorden en beloften gewonnen kon worden. Haar partijkiezen zou, volgens hem, in belangrijke mate afhankelijk zijn van de militaire operaties en daarom spoorde hij Ferdinand aan, alle aandacht te schenken aan de herovering van Wezel. De capitulatie van deze gewichtige vesting, zo dicht bij de Staatse grenzen, moest de gewenste invloed hebben op de deliberaties in Holland, meende de koning. Een eventuele overtocht over de Rijn achtte hij niet raadzaam, voordat de Republiek zich had uitgesproken. Als zij dat in gunstige zin gedaan had, zouden de geallieerden van de Fransen en de Oostenrijkers een categorische verklaring kunnen eisen over hun geheime afspraken met betrekking tot de Zuidelijke Nederlanden en op die manier zouden dan de Hollanders bij de veldtocht betrokken kunnen worden².

Ferdinand, die wat minder hard van stapel liep – en weinig lust had zijn leger te immobiliseren door een tijdrovende belegering van Wezel – antwoordde, zeer wel in te zien dat hij zich over de Rijn niet zou kunnen handhaven, wanneer de Republiek zich niet ten gunste van de alliantie uitsprak en de Fransen Wezel en Düsseldorf in handen konden houden. Desondanks wilde hij toch de Rijn oversteken en zolang dat niet teveel risico's met zich meebracht, aan de andere zijde een aantal snelle manoeuvres uitvoeren. Dat zou de vijand in voortdurende onrust houden, de reorganisatie van zijn troepen in de war sturen en bovendien ook van heilzame invloed zijn op de houding van de Republiek³. M.a.w., Ferdinand was niet van zins zijn operaties geheel ondergeschikt te maken aan het politieke beleid van zijn vorst om de Republiek voor zich te winnen, maar wilde dat beleid wel steunen, voorzover het met zijn eigen plannen strookte. Een verstandig besluit voor een bevelhebber, wiens kracht meer in de snelheid en beweeglijkheid dan in het aantal van zijn troepen lag. Voorlopig moest hij echter zijn vermoeide manschappen enige rust gunnen in de winterkwartieren. Inmiddels liet de Engelse

¹ Polit. Corr. XVI, 377. Cf. *The Life . . . of Hardwicke*, III, 203-204.

² Westphalen, II, 352.

³ *Ibidem*, 354.

koning op zijn verzoek voor £ 100.000 granen opkopen in de Republiek, zowel om ze de tegenpartij te onthouden als om voorraden bij de hand te hebben, wanneer de Republiek haar neutraliteit ten gunste van de alliantie mocht opgeven¹. Het idee van deze aankopen en waarschijnlijk ook de motivering ervan was hem overigens aan de hand gedaan door zijn broer in Den Haag².

De resoluties van Gelderland en Overijssel waren voor het Stadhouderlijk hof aanvankelijk een verrassing, maar zij werden al spoedig het sein tot een nieuwe maximale krachtsinspanning om de augmentatie nu eindelijk te verwezenlijken. Deze keer moest en zou Holland op de knieën. De Prinses zocht opnieuw haar toevlucht bij een politiek van doordrijven en star extremisme, daartoe aangezet en voorgelicht door haar radicale adviseurs. Dat waren op de eerste plaats de hertog en de jurist van der Mieden, terwijl ook Larrey zeer actief was. Bentinck trok zich meer en meer terug, naarmate het conflict zich toespitste, zoals uit het vervolg zal blijken. Het lag voor de hand dat de ster van van der Mieden zou rijzen, zogauw de Prinses behoefte had aan een intransigent beleid, want de raadsheer, spoedig president van het Hof van Holland³, stond behalve om zijn onbetrouwbaarheid ook bekend om zijn onbuigzaamheid en volharding. Nu het een zaak werd van hard tegen hard, bekommerde de Prinses zich niet om de ongunstige reputatie van deze raadgever, noch om de gevolgen die het kon hebben dat zij van zijn diensten gebruik maakte. Wellicht heeft zij zich ook nog illusies gemaakt over de relaties die hij in Dordrecht bezat, maar daarin werd ze dan spoedig teleurgesteld.

In het Niedersächsische Staatsarchiv bevinden zich n.l. copieën van twee brieven aan van der Mieden, afkomstig van de Dordse burgemeesters Kersseboom en de Witt. Uit de inhoud blijkt dat de beide magistraten, benevens een niet genoemde derde, door van der Mieden verzocht zijn de augmentatie in de stadsbesognes te verdedigen en aan te bevelen. De oppositie was echter sterk genoeg om zich hieraan niet te storen, zoals Kersseboom zijn correspondent trouwens voorspeld had. Op 2 mei besloot de Oudraad, niet af te wijken van het standpunt dat hij bij vorige discussies over de augmentatie had ingenomen⁴. De Witt was het met zijn confrater eens dat het weinig zin had, à tort et à travers de augmentatie aan te prijzen. Met een dergelijk optreden zouden de betrokkenen alleen

¹ Ibidem, 322.

² Ibidem, 293.

³ Cf. Archives 4, III, 584, noot 2.

⁴ Kersseboom aan van der Mieden, 2 mei 1758. N.S.A. II 23 (XX), 3327.

maar hun eigen carrière in gevaar brengen, schreef hij, en wanneer zij ten val zouden komen, was uiteraard „alle inschikkelijke directie” ver-
speeld.

De Witt verklaarde overigens ronduit, niet te kunnen begrijpen hoe het hof thans kon beweren dat de beschikbare troepenmacht ontoereikend was om de grenzen van de Republiek te beveiligen, terwijl de Prinses indertijd na de verschillende reducties het tegendeel verzekerd had. Hij was niet de enige welgezinde die zich dat afvroeg, voegde hij eraan toe. Wat Amsterdam betrof, was men het er in Dordrecht wel over eens dat de grootste stad in deze belangrijke aangelegenheid de meeste invloed toekwam, maar men keurde het af dat zij altijd en overal de maatregelen van het hof trachtte te weerstreven. De Dordse regering zou veel liever de Prinses en Amsterdam zien samenwerken en dat was beslist wel te bereiken, wanneer de beide partijen elkaar maar niet in een dwangpositie brachten doch over en weer wat toegaven¹.

Terwijl van der Mieden de eerste stad van Holland zocht te winnen, was Larrey bezig het constante verzet van de Utrechtse Ridderschap te bezweren. De ziel daarvan was, zoals bekend, van Tuyll van Serooskerken, heer van Zuylen. Hij was het geweest, die in 1755 en 1756 de conclusie van de augmentatie had tegengehouden, ofschoon de Geëligeerden en Steden daarin hadden toegestemd. Zijn invloed in de Ridderschap was echter sterk geslonken, sedert de Prinses in januari 1758 dit college had aangevuld met vijf nieuwe leden. Onder hen was Hardenbroek, de auteur van de bekende „Gedenkschriften”. De Gouvernante was toen van Zuylen zeer vijandig gezind en schijnt de benoemingen vooral te hebben gedaan om zijn partij te kunnen overstemmen². Onder deze omstandigheden kan de correspondentie die Larrey met hem opende, alleen verklaard worden door het verlangen van de Prinses, niet terstond alles op haren en snaren te zetten en rumoerige discussies te voorkomen door de weerbarstige van tevoren op het nutteloze van zijn tegenstand te attenderen. De secretaris ontving echter een nietszeggend antwoord³. Een maand later begonnen de officiële deliberaties in de Staten van Utrecht en schreef Larrey op uitdrukkelijke last van de Prinses nogmaals aan Zuylen, evenals aan de nieuwbenoemden Hardenbroek en Taets van Amerongen⁴; van de drie andere novieten scheen zij zeker te zijn. Zuylen

¹ De Witt aan van der Mieden, 27 mei 1758. Ibidem, 3365.

² Hardenbroek, I, 137.

³ Larrey aan van Tuyll, 24 april 1758. N.S.A. II 23 (XX), 3318.

Van Tuyll aan Larrey, 27 april 1758. Ibidem, 3319.

⁴ Alle brieven d.d. 3 juni 1758. Ibidem, 3375, 3376, 3377.

antwoordde nu onomwonden dat hij niet overtuigd was van het nut van een augmentatie en tegen zou stemmen¹. De aansporing aan de beide anderen is geen verspilde moeite geweest.

Intussen had Friesland zijn besluit genomen. De provincie wilde een augmentatie voorlopig nog buiten discussie houden, maar had geen bezwaar tegen de terugkeer van de in Nassau gelegerde troepen. Groningen volgde spoedig, stemde toe zowel in de augmentatie als in de terugkomst van de Nassause bataljons en bewilligde tevens in de uitrusting van de zes fregatten². Het bekende beeld van de vier landgewesten tegenover de drie zeegewesten begon zich weer af te tekenen.

Welke indruk hadden de noodkreten van Overijssel en Gelderland echter in Amsterdam gemaakt? Daar waren, zoals gebruikelijk, de beide resoluties ter bestudering toevertrouwd aan een speciale commissie uit de vroedschap. Het rapport van deze commissie was alleszins de aandacht waard. De auteurs begonnen met de voorgestelde augmentatie af te wijzen. Zij verklaarden heel goed te begrijpen dat Overijssel en Gelderland meer troepen ter beveiliging wensten, maar niet in te zien dat daarvoor een augmentatie of de Nassause legeronderdelen nodig waren. Zij stelden de nuchtere vraag, waarom van de beschikbare 33.000 man geen „modicq deel” bestemd kon worden om die gewenste bescherming te verlenen en becritiseerden aldus openlijk de legerleiding. Daarnaast overwoog de commissie echter, dat ook Friesland in de terugroeping van de Duitse troepen had bewilligd en dat het soms nuttig was iets toe te geven, om wederkerig de goedkeuring van de landgewesten te kunnen vragen voor de equipage. De quote zou bovendien niet ondraaglijk worden door de terugkomst en uitbreiding van de Nassause bataljons tot de nationale sterkte en daarom adviseerde de commissie op dit punt toegevendheid te betrachten, op voorwaarde evenwel dat eerst Zeeland zijn onlangs uitgevoerde eigenmachtige reductie van twee man per compagnie ongedaan zou maken en dat de punten van menage terstond in bespreking genomen zouden worden. Overeenkomstig dit rapport resolveerde de vroedschap³. Vergeleken met een jaar tevoren, toen thesaurier en burgemeester Hop in hun gesprekken met de hertog geprobeerd hadden de augmentatie af te kopen met de toestemming in de terugkeer van de troepen uit Nassau, was de houding van Amsterdam dus niet gewijzigd.

De Prinses had zich onderwijl grondig voorbereid op de krachtmeting die op 7 juni zou aanvangen, wanneer de Staten van Holland weer

¹ Van Tuyll aan Larrey, 10 juni 1758. Ibidem, 3401.

² Stuart, I, 405.

³ Res. van de Achtbare Raad, 6 juni 1758. Dl. 63. G.A. Amsterdam, 32.

in gewone zitting bijeen zouden komen. D'Affry wist zijn minister te melden, dat de Gouvernante aan het einde van de vorige Vergadering de gedeputeerden van alle steden bij zich had ontboden om hen een voor een het belang van de augmentatie op het hart te drukken¹. Ook berichtte de gezant herhaaldelijk, dat aanhangers van het hof door het verspreiden van oproerige briefjes en pamfletten de tegenstanders van augmentatie hatelijk probeerden te maken bij het volk. Zij zouden met name in Rotterdam zeer actief zijn geweest².

Het was geen toeval dat kort voor deze belangrijke Vergadering Ferdinand met het gecombineerde leger zijn befaamde overtocht over de Rijn volbracht. Deze paste geheel in zijn dubbele tactiek: het offensief behouden door meester te blijven van de operaties en die tevens op een zodanige tijd en plaats uit te voeren, dat ze van de meeste invloed zouden zijn op de Republiek. Hij was natuurlijk nauwkeurig op de hoogte van de betekenis en de datum van deze zitting van de Hollandse Staten. Het bericht van zijn uitstekend geleide onderneming in de nacht van 1 op 2 juni maakte allerwege diepe indruk. Weliswaar hielden de Fransen Wezel stevig in handen, maar Ferdinand had nu toch voldoende kansen voor uitvallen naar de Maas en de Oostenrijkse Nederlanden.

Op dezelfde 1e juni verliet bovendien de grote Engelse vloot de haven van Portsmouth, verdeeld in twee eskaders met aan boord 34.000 man, de scheepsbemanningen inbegrepen. De bestemming was St. Malo en de bedoeling dezelfde als die van de aanval op Rochefort, n.l. ter plaatse zoveel mogelijk schade toe te brengen aan de haveninstallaties en de schepen en daarmee tevens te voorkomen dat belangrijke aantallen Franse troepen tegen Ferdinand geconcentreerd zouden worden³. Algemeen was echter de verwachting dat er een gecombineerde aanval tegen de Zuidelijke Nederlanden op til was. Deze verwachting bleef bestaan, zolang Ferdinand ten westen van de Rijn bleef, aangezien de Engelse expeditie, die St. Malo niet kon bemachtigen en terugkeerde, weer onmiddellijk uitgerust werd voor een nieuwe onderneming. Op het eerste bericht dat de vloot in zee was, begonnen de Oostenrijkers in paniekachtige haast Antwerpen te versterken, in de vaste overtuiging dat de Engelsen het op deze haven voorzien hadden⁴.

¹ D'Affry aan Bernis, 18 mei 1758. K.H.A.arch. Bentinck, 27¹. De bedoelde mededeling ontbreekt bij Bussemaker: Uittreksels uit de brieven van d'Affry, 348. Stuart, I, 406 spreekt over een onderhoud van de Prinses met de meeste afgevaardigden.

² Cf. d'Affry's brieven van 1, 5, 11, 18 mei en 2 juni 1758. Bussemaker, *ibidem*.

³ Gipson, II, 132-133.

⁴ De Neny, 356.

Aan de overtocht over de Rijn was druk overleg tussen de beide hertogen en hun secretarissen voorafgegaan. Hertog Louis en Haenichen hebben de onderneming zoveel mogelijk bevorderd. Westphalen accepteerde in dank een aanbod van de laatste om nauwkeurige kaarten van de Rijn en de Maas te sturen¹. De plaats van de passage was door koning Frederik zelf aangegeven: bij de grens van de Republiek ter hoogte van Schenkenschans of Kleef en dan door middel van een schipbrug. Met dit laatste was Ferdinand het niet eens; hij wilde pontons gebruiken. Die bleken echter noch in Hannover, noch in de Republiek op korte termijn te leveren, zodat hij wel gedwongen was de aanwijzing van de koning op te volgen. Hij verzocht zijn broer dringend hem te willen helpen zoveel in diens vermogen lag, om tegen 27 mei de benodigde vaartuigen met ankers, kettingen, planken en alles wat voor de constructie van de brug nodig was, bijeen te hebben in Arnhem. Was dat niet mogelijk, dan zou een aantal schepen in Doesburg op de IJssel gestationeerd moeten worden. Een en ander zou dienen te geschieden onder pretext van normale handelsvaart, opdat er niets van de werkelijke plannen zou uitlekken. Verder deelde hij zijn broer mee, dat hij de officier die met de organisatie van deze voorbereidingen was belast, zekere luitenant Erben, naar hem toe zou zenden en hij besloot met de vleierende opmerking: „Je crois que les hollandais feront tout pour de l'argent et par manière de contrebande”².

Tegen de verwachting in kreeg Erben een gemakkelijke taak, want terwijl hij, in burgerkleding en voorzien van een wisselbrief van 1.000 pistolen op weg was naar Den Haag, meldde zich in Ferdinands hoofdkwartier een handelaar uit Utrecht, met name Huibert van Ee³. Deze bood aan, onder voorwendsel hooi te vervoeren, alle verlangde uitrusting te leveren, daarbij inbegrepen een grote hoeveelheid meel, die het leger zou moeten aantreffen bij zijn aankomst aan de rivier. Westphalen, die de onderhandelingen met de koopman voerde, noemde hem „très zélé pour notre cause”; hij zou zijn aanbevolen door de heren Pye en Cruickshanks, wellicht Engelse kooplieden, die zich ook garant hadden verklaard voor van Ee's „probité” en „discrétion”. Erben kreeg terstond opdracht zich met hem in verbinding te stellen⁴, terwijl Ferdinand ook zijn broer ver-

¹ Westphalen, II, 343.

² Ferdinand aan hertog, 10 mei 1758. N.S.A. II 23 (XX), 3347.

³ In een beschrijving van Ferdinand uit 1764 van de overtocht over de Rijn wordt deze man van Eck genoemd. Westphalen, II, 527.

⁴ Ibidem, 371.

wees naar de ondernemende Utrechtenaar¹. Deze slaagde erin, een groot aantal driemasters met alle benodigde goederen aan boord binnen korte tijd bijeen te brengen op de IJssel, de Rijn en de Waal. De schepen hadden een gefingeerde plaats van bestemming opgekregen, zoals Keulen, Bonn en Düsseldorf, maar het tijdstip van hun afvaart was zodanig vastgesteld, dat allen de 30^e mei samenkwamen in het Pannerdens kanaal.

Daar begonnen echter de moeilijkheden. Toen al deze vaartuigen terzelfdertijd op dezelfde plaats arriveerden, kregen de Hollandse schippers argwaan en protesteerden dat zij misleid werden aangaande hun bestemming. Zij weigerden de tocht voort te zetten en Ferdinand, wiens voorhoede reeds bij Lobith was, zag zich gedwongen zijn troepen 's nachts naar Elten terug te voeren om aan de aandacht van eventuele Franse patrouilles te ontsnappen. Hij begaf zich vervolgens naar de stakende schippers in het kanaal, maar noch zijn verzoeken, noch zijn dreigementen, zelfs niet zijn geld brachten aanvankelijk enige verandering in hun verontwaardigde stemming. Eerst na langdurig en moeizaam overleg werden zij wat gewilliger en stemden erin toe door te varen naar Herwen, vlak bij de Kleefse grens. Daar werd terstond begonnen met de constructie van de schipbrug, terwijl een aantal schepen gebruikt werd om de eerste verkenningstroepen over te zetten. In de nacht van 1 op 2 juni, een etmaal later dan de bedoeling was geweest, kwam de brug gereed en passeerde de hoofdmacht de rivier².

Daar de brug echter aan een kant op Staats grondgebied lag, liet Ferdinand ze onmiddellijk wat meer stroomopwaarts verplaatsen, maar daarmee voorkwam hij niet, dat de inwoners van Herwen een klacht indienden bij de Staten van Gelderland over enige schade, die zij door de overtocht hadden geleden. De Staten gaven het geschrift door aan de Prinses, die zich op haar beurt tot Ferdinand wendde. Deze antwoordde dat het ongerief veroorzaakt was, doordat zijn gidsen de grenspalen niet precies kenden. De schending van hun territorium zou voorkomen zijn, merkte hij op, als de Staten hem dienaangaande door hun gedeputeerden hadden ingelicht, zoals zij ook steeds met het Franse leger hadden gedaan. Een merkwaardig verwijt voor iemand, die zijn doen en laten met de grootste geheimhouding omgeven had. Hij verklaarde overigens de neutraliteit van de Republiek steeds te zullen respecteren, ten bewijze waarvan hij de brug reeds had laten verleggen en ook genegen was de aan-

¹ Ferdinand aan hertog, 17 mei 1758. N.S.A. II 23 (XX), 3355.

² Het vorenstaande gedeeltelijk naar Ferdinands rapport aan Frederik, 3 juni 1758 (Westphalen, II, 379), gedeeltelijk naar het door Westphalen vervaardigde en door Ferdinand gereviseerde verslag (Westphalen, I, 554-566).

gerichte schade te vergoeden, zogauw hij daarvan een specificatie had ontvangen¹.

De partijen in de Republiek trachtten over en weer propagandistische munt te slaan uit het gebeurde. Zo beschuldigde d'Affry de Staten van Gelderland van kwade trouw, omdat zij de schending van hun grondgebied oogluikend zouden hebben toegelaten en dat nog wel met voorkennis van de Prinses². Anderzijds liet de hertog, inderdaad met goedvinden van de Gouvernante³, afschriften van het welwillende schrijven van zijn broer in de Hollandse steden verspreiden. Dit soort grensschendingen was bijna niet te voorkomen, al gaven de respectieve bevelhebbers zich toch wel veel moeite om het grondgebied van de Republiek te ontzien. In de loop van het jaar kwamen nog herhaaldelijk bij de Staten Generaal meldingen binnen van dergelijke incidenten, die de hertog telkens weer aanleiding gaven om, wat hij en zijn geestverwanten de onbevappende neutraliteit noemden, te veroordelen⁴.

Door de succesvolle operaties van het gecombineerde leger waren overigens de verwachtingen van de Engelse partij met betrekking tot de augmentatie hoog gespannen. Ferdinand ontving tot zijn grote vreugde bericht uit Den Haag, dat er alle hoop was op een gunstige uitslag van het debat in de Hollandse Vergadering. Bij de opening daarvan was de Prinses zelf tegenwoordig. Nadat de Raadpensionaris de resoluties van Friesland en Groningen had voorgelezen, hield zij een toespraak en wees de leden op de grote zorgen van bepaalde provincies, welker grenzen door de nabijheid van grote legers ernstig gevaar liepen. Dit gevaar was door de overtocht van de Hannoveranen en Pruisen over de Rijn sterk toegenomen, betoogde zij, omdat zij de Fransen en Oostenrijkers blijkbaar op hun eigen terrein wilden aanvallen en tot een slag dwingen. De verliezende partij zou dan licht in de verleiding kunnen komen, een goed heenkomen te zoeken op Staats grondgebied. Om een dergelijke situatie het hoofd te kunnen bieden, beval zij met nadruk de uitvoering aan van een augmentatie, zoals reeds op 9 juli 1755 was voorgesteld⁵.

Dank zij Bentincks aantekeningen⁶ laat zich het verloop van de besprekingen gemakkelijk volgen. Het blijkt dan dat het voorstel van de Prinses de instemming verwierf van de Ridderschap, Gorkum, Schoon-

¹ Ned. Jaarboeken, 1758 (I), 502 e.v. en (II), 555 e.v.

² Stuart, I, 403.

³ Hertog aan Bentinck, 13 juni 1758. K.H.A. arch. Bentinck, 27^{II}.

⁴ Cf. zijn briefwisseling met Fagel. A.R.A. arch. Fagel, 189g.

⁵ Res. Staten van Holland, 7 juni 1758.

⁶ K.H.A. arch. Bentinck, 27^{II}; copie in N.S.A. II 23 (XX), 3392.

hoven, Alkmaar, Monnikendam, Medemblik en Purmerend, terwijl Enkhuizen en Edam konden inschikken. Dordrecht verwierp zowel de augmentatie als de terugroeping der Nassause eenheden, doch Amsterdam bewilligde onder de bekende voorwaarden in het laatste. Delft en Leiden deden dit onvoorwaardelijk, doch waren met betrekking tot de augmentatie ongelast. Dat was ook het geval met Haarlem, Rotterdam, Gouda, Schiedam, Den Briel en Hoorn. Aan de leden werden copieën verstrekt van de Friese en Groningse resoluties alsook van de toespraak van de Prinses en vervolgens werd de Vergadering verdaagd tot de 13e.

Nu de augmentatie in openbare behandeling was, kregen de personen weer volop werk. De rede van de Gouvernante werd terstond gedrukt en zij zond er zelf exemplaren van naar alle overige provincies. Een nieuwe vloed van pamfletten getuigde, hoezeer de burgerij zich betrokken voelde bij deze belangrijke kwestie. De algemene strekking van de blaadjes was, zowel bij voor- als tegenstanders van de augmentatie, dat de neutraliteit van de Republiek in ieder geval gehandhaafd moest worden. De Amsterdamse auteur van Knuttel 18692 verwierp de legeruitbreiding dan ook, omdat ze de Republiek zeker in de oorlog zou betrekken. Volgens hem was het „een beuzelachtig zeggen dat de neutraliteit met eene augmentatie geen relatie moet hebben of dat zij er niet kwetsbaar door zij”. Daarentegen braken de „Patriottische Aanmerkingen van een voornaam Heer in Gelderland aan een voornaam Heer in Over-IJssel”¹ een lans voor de augmentatie om zodoende tot gewapende neutraliteit te komen. Deze beide pamfletten kunnen representatief genoemd worden voor de opvattingen van de twee partijen.

De schrijver van de „Vrije gedachten wegens de vermeerdering van 's Lands krijgsmacht”, een militair², nam een onafhankelijke positie in. Hij verwierp de „Patriottische Aanmerkingen” en pleitte voor een kleine jaarlijkse versterking zowel van de land- als van de zeemacht. Opmerkelijk bij deze auteur was zijn uitgesproken vijandigheid jegens Engeland; om die reden werd hij door een aantal voorstanders van de augmentatie in de Amsterdamse hoek geduwd. Het „Bulletin de Cologne” van 23 juni, een nieuwsblad dat ook de hertog regelmatig ontving, bevatte een ingezonden stuk waarin de toespraak van de Prinses nogal dom en grof werd geparodiëerd; er werd de strekking aan toegeschreven dat de soevereine Staten zich aan het huis van Oranje moesten onderwerpen. Op het exemplaar in Bentincks archief staat genoteerd dat personeel van d’Affry dit

¹ Knuttel, 18684.

² Knuttel, 18685; dat hij een militair was blijkt uit Knuttel, 18691.

stuk aan sommige mensen in Den Haag had laten zien, alvorens het naar Keulen was gezonden¹.

De gezant was sedert de opening van de Vergadering weer zeer actief. Hoewel hij in een gesprek met de Raadpensionaris te kennen gaf dat de augmentatie er wel niet door zou komen, was hij er in werkelijkheid helemaal niet gerust op. Zijn regering had er juist nu meer dan ooit belang bij dat die legeruitbreiding achterwege bleef, want aan een augmentatie met behoud van de neutraliteit der Republiek geloofde zij natuurlijk evenmin als b.v. de Pruisische koning of de hertog. D'Affry kreeg daarom opdracht, opnieuw alle geschikte middelen aan te wenden om het vermeende gevaar te keren en toen hem op die manier de vrije hand was gelaten, speelde hij terstond de machtige troef uit van de vrije haringimport in Frankrijk. Het spreekt vanzelf, dat de Raadpensionaris en de andere Hollandse regenten uitermate ingenomen waren met dit denkbeeld. Zonder dat zij enige tegenprestatie behoeften te leveren, kregen zij thans het herstel van één der aantrekkelijkste bepalingen van het zolang betreurde handelsverdrag van 1739 aangeboden. Natuurlijk spoorden zij de gezant aan, dergelijke middelen om de neutraliteit van de Republiek te verzekeren niet ongebruikt te laten².

D'Affry heeft inderdaad de concessie van vrije haringimport gehanteerd als een beloning voor de standvastige oppositie van de grote Hollandse steden tegen de augmentatie. Met de reeds in 1756 toegestane verlaging van het vatgeld betekende de nieuwe faciliteit nagenoeg het herleven van het oude handelsverdrag, waardoor de Republiek in feite de meest begunstigde handelsnatie in Frankrijk was geweest³. Er ontbrak nog slechts de vrije vaart op de Franse West-Indische eilanden aan, die door de Engelsen ernstig gemolesteerd werd. Tot het einde van de oorlog zou de Republiek van de in 1756 en 1758 toegestane voordelen blijven profiteren.

De Vergadering van 13 juni bracht winst voor de Prinses⁴: Leiden, Schiedam en Hoorn waren gelast in de augmentatie toe te stemmen. Gouda weigerde vooralsnog, maar kon zich nu verenigen met de terugkomst van de Nassause troepen. Pensionaris Gilles van Haarlem hield een lange toespraak, waarin hij beweerde dat het oorlogsgevaar thans niet groter was dan in de voorgaande jaren. Integendeel, de weder-

¹ K.H.A.arch. Bentinck, 27^{II}.

² Verslag van een onderhoud tussen Steyn en d'Affry, 10 juni 1758. N.S.A. II 23 (XX), 3397. Cf. ook d'Affry's dépêche van 27 juni 1758. Bussemaker: Uittreksels, 350.

³ Diferee, 468.

⁴ Copie aantek. Bentinck. N.S.A. II 23 (XX), 3407.

zijde uitputting van de belligerenten bracht de vrede naderbij en tegen verspreide groepjes plunderende soldaten was geen augmentatie nodig. Haarlem wenste er dan ook niet in te bewilligen, voordat de nood aan de man kwam, maar in dat geval beloofde de stad alles te zullen „bijzetten”, zonder op de financiële situatie te letten. Tegen de terugkeer van de bataljons uit het Rijk had zij geen bezwaar, omdat de daaraan verbonden kosten wel te dragen waren, zeker wanneer de punten van menage tot uitvoering werden gebracht. Delft, Rotterdam en Den Briel waren nog steeds ongelast.

Bentinck bracht de hertog terstond verslag uit van het verhandelde. Deze toonde zich ingenomen met de gemaakte winst, maar bekende dat „la harangue de Mr. Gilles m’a soulevé le coeur”¹. Het ergerde hem blijkbaar dat de pensionaris geen betere argumenten wist aan te voeren om de weigering van zijn stad tot uitdrukking te brengen.

Nadat Rotterdam en Den Briel zich op 20 juni bij de tegenstanders hadden gevoegd – Delft kon zich nog steeds niet uitspreken – waren er dus 12 stemmen voor de augmentatie, inclusief het terugroepen van de Nassause troepen. Dordrecht verwierp alles, terwijl Haarlem, Amsterdam, Gouda, Rotterdam en Den Briel op de bekende voorwaarden met het laatste accoord gingen. De hertog overwoog dat, strikt genomen, met de huidige meerderheid een conclusie gevormd kon worden, maar hij begreep dat een simpele overstemming in dit geval zonder betekenis was. Voorts was er de mogelijkheid om met bijna algemene stemmen de troepen uit Duitsland te ontbieden, maar daarvan wilde hij liever geen gebruik gemaakt zien. Hij vond het befaamde onderscheid tussen de zgn. grote en kleine augmentatie pure volksmisleiding en was bovendien afkerig van een nieuw debat over de punten van menage. Daarom gaf hij Bentinck in overweging, in het geheel geen conclusie te formeren en het onderwerp gewoon in deliberatie te laten². De ander was het daarmee eens³.

Op 23 juni, de sluitingsdag van de lopende zitting, verscheen de Prinses opnieuw in de Staten⁴, waarvoor zij als reden opgaf dat wel vele maar nog niet alle leden in de augmentatie hadden toegestemd, hoewel het oorlogsgevaar intussen nog groter was geworden. Ook pleitte zij voor versterking van de marine, zonder echter de beide maatregelen aan elkaar te koppelen. Met aandrang verzocht zij de leden unaniem tot een

¹ Hertog aan Bentinck, 13 juni 1758. K.H.A. arch. Bentinck, 27^{II}.

² Archives 4, III, 523-524.

³ Bentinck aan hertog, 20 juni 1758. N.S.A. II 23 (XX), 3430.

⁴ Copie aantek. Bentinck. N.S.A. II 23 (XX), 3437.

resolutie te komen. Na haar toespraak maakten de afgevaardigden van Dordrecht bekend dat zij gemachtigd waren in de zgn. kleine augmentatie te bewilligen. Verder leverde de Vergadering geen nieuws op; zij ging tot eind juli uiteen, na de Gouvernante „gevaldiceerd” te hebben wegens haar a.s. vertrek naar Soestdijk. Dit jaarlijkse verblijf buiten Holland had haar tegenstanders al eens de opmerking ontlokt, dat de augmentatie haar blijkbaar niet erg ter harte ging en inderdaad droeg haar vertrek wel eens het karakter van een vlucht uit het rumoerige Den Haag naar de landelijke stilte van Soestdijk, maar daarmee was niet alles gezegd. Het was een belangrijk onderdeel van haar zuiver persoonlijk bewind om tijdens de „vacanties” in het Utrechtse de contacten met de vertrouwensmannen in de landgewesten te verstevigen.

Met haar verwijzing naar het toegenomen oorlogsgevaar had de Prinses gezinspeeld op de operaties van Ferdinands leger in het gebied tussen Rijn en Maas. Door handige manoeuvres had de bevelhebber de Fransen verder teruggedrongen en bewoog zich nu tussen de Republiek en de vijandelijke strijdmacht. Op dezelfde dag dat de Prinses voor de tweede keer in de Hollandse Staten verscheen, kwam het bij Krefeld tot een veldslag. Clermont leed de nederlaag, ontruimde Neuss en trok terug naar Keulen¹. Het voordeel van deze positie was, dat de Fransen de verbindingen met hun andere leger in Hessen in stand konden houden, maar daar stond tegenover dat de Oostenrijkse Nederlanden nu geheel ongedekt waren. Ferdinand profiteerde daarvan door Roermond in te nemen en verkreeg zodoende een bruggehoofd aan de Maas. In Brussel heerste dientengevolge de grootste ongerustheid. Cobentzl deed het onmogelijke om zijn hoofdstad enigszins in staat van verweer te brengen, maar het resultaat had niet veel te betekenen, daar alle beschikbare troepen en het beste materiaal naar Antwerpen gedirigeerd moesten worden met het oog op de verwachte invasie van de Engelsen². Sedert Oostende en Nieuwpoort in Franse handen waren, was Antwerpen immers de enig overgebleven geschikte aanvoerhaven voor een in Vlaanderen opererend leger, dat contact wilde zoeken met de Hannoveranen. Dat iets dergelijks te gebeuren stond, durfde niemand meer te betwijfelen, toen Ferdinand een paar compagnieën dragonders en huzaren uitzond, die met hun strooptochten de magistraten van Leuven en Tienen in paniek brachten³.

¹ „Ma joye est inconcevable”. Hertog aan Bentinck, 25 juni 1758. K.H.A. arch. Bentinck, 27^{II}.

² De Boom: Les ministres plénipotentiaires, 292.

³ De Boom: La collaboration de la France, 416.

Ook Haenichen deelde die verwachting en schreef aan Westphalen, 6 juli 1758: „Nous

Van een dergelijke tweezijdige aanval op de Oostenrijkse Nederlanden was echter in het geheel geen sprake, hoezeer de Engelse koning en Newcastle dat ook verlangden. Pitt wenste absoluut geen continentaal avontuur in de oude Whig-stijl en Ferdinand voelde er evenmin iets voor, nu de Republiek ondanks alle mooie vooruitzichten bleef vasthouden aan haar neutraliteit en de Fransen het strategisch belangrijke Wezel niet ontruimden. Hij oordeelde een versterking van het garnizoen van Emden met Engelse troepen en een raid van de vloot tegen de Franse kust van meer belang¹. Dat was precies de bedoeling van Pitt en de enige afspraak die er tussen hen gemaakt was, hield dan ook slechts in, dat men zoveel mogelijk gelijktijdig zou optreden om het Franse leger in Hessen tot de terugtocht te dwingen².

Het blijft een open vraag, of de Republiek in haar neutraliteit zou hebben kunnen volharden, wanneer de aanhangers van het Oud Systeem hun zin hadden gekregen en er inderdaad een Engels expeditieleger in Vlaanderen was verschenen. In een gesprek dat hij een jaar na de dood van de Gouvernante met d'Affry voerde, beweerde de hertog dat de Republiek stellig aan de oorlog meegedaan zou hebben, wanneer Pitt in de zomer van 1758 landingstroepen naar de Zuidelijke Nederlanden had gezonden³, maar wanneer het om het Oud Systeem ging, was de hertog nogal eens geneigd zijn wensen voor realiteiten aan te zien en hij onderschatte zeker de kracht van de publieke opinie, die zich zo positief voor het behoud van de onzijdigheid had uitgesproken.

Overigens verkeerden de Engelsen in die zomermaanden wel in een heel wat gunstiger situatie dan een jaar tevoren. In Canada was Kaap Breton met Louisburg juist voor de tweede keer in hun handen gevallen (de eerste keer was tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, maar deze verovering was bij de vrede van Aken aan de Fransen gerestitueerd). In Indië had de Britse gouverneur Clive zijn tegenstander Lally Tollendal bij Plassey verslagen en kwam de definitieve afrekening in zicht⁴. Op het Europese oorlogstoneel had een nieuwe landing op de Franse kust meer succes dan die bij St. Malo; Cherbourg was thans het doelwit en de stad capituleerde inderdaad⁵. Tenslotte hoefde de Engelse koning zich geen

n'avons aucune nouvelle de la grande flotte anglaise. Parturiunt montes. (Dit sloeg op de mislukte expeditie naar St. Malo). Je voudrais qu'elle fut déjà à l'embouchure de l'Escaut". Westphalen, II, 428.

¹ Corbett, I, 289.

² Entick, III, 174.

³ Bussemaker: Uittreksels uit de brieven van d'Affry, 378.

⁴ Dorn, 367-368.

⁵ Walpole, II, 312.

zorgen meer te maken om Hannover, nu Ferdinand tot aan de Maas was doorgedrongen en ook Düsseldorf wist te bezetten.

De offensieve geest die het ministerie onder Pitt's leiding bezielde en waarvan deze successen het gevolg waren, stelde natuurlijk hoge eisen aan vloot en leger. De gestadige uitbreiding van de beide strijdmachten leverde voor de eerste minder bezwaren op dan voor de tweede, daar er immers zogoed als geen huurtroepen te krijgen waren. In haar koortsachtig zoeken naar de nodige manschappen probeerde de Engelse regering zelfs nog enig voordeel te halen uit het overleefde verbond met de Republiek, die onder meer een Schotse brigade in dienst had, een relict uit de dagen van de opstand en het bondgenootschap met koningin Elisabeth. Het aanwerven van recruten voor deze brigade had echter dikwijls grote moeilijkheden ondervonden en was in 1748 door de Engelse regering geheel verboden, zodat er meer en meer niet-Schotten in de brigade waren opgenomen¹. Later werd de recruitering weer toegestaan, maar in 1757 opnieuw gestremd, doordat de Engelsen toen zelf grote lichtingen in Schotland begonnen te doen². De regering in Londen bleef zich echter graag op het standpunt stellen dat de brigade uit haar onderdanen bestond en eigenlijk een soort Britse legermacht in het buitenland was, waarover de koning te allen tijde de vrije beschikking moest hebben. Daaraan ontleende zij dan het recht om de drie bataljons geheel of gedeeltelijk op te eisen, zo dikwijls zij om troepen verlegen zat. Dat de brigade in 1755 bij de veronderstelde invasieplannen van het Franse hof niet naar Engeland ontboden werd, doch in plaats daarvan de Hannoveraanse en Hessische huurtroepen, werd toegeschreven aan de Prinses, die haar vader verzocht zou hebben de toch al zo geringe militaire kracht van de Republiek niet verder te willen verzwakken met het oog op de agitatie van de „republikeinse” partij, die het op de Stadhouderlijke rechten voorzien zou hebben³.

In juni 1758 stelde Holderness de hertog voor, alle bestaande moeilijkheden met betrekking tot de brigade uit de weg te ruimen door een nieuwe overeenkomst te sluiten. De Schotse kolonel van het onderdeel, David Grame, ondersteunde deze stap schriftelijk en mondeling bij de veldmaarschalk⁴. Volgens Holderness zou de brigade voortaan op haar bestaande sterkte van drie bataljons, ieder à negen compagnieën, gehandhaafd blijven, maar zij zou de officieren en onderofficieren moeten

¹ De Jong, 198.

² Ferguson, II, 394.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, 458-465.

leveren voor in Engeland te vormen drie nieuwe bataljons, die de koning naar believen zou kunnen gebruiken. Ten aanzien van de in de Republiek verblijvende troepen zou een nieuwe capitulatie van kracht worden, waarin de Engelse regering het recruteringsverbod zou opheffen en de Republiek zich moest verplichten, haar aldus weer op volle sterkte gebrachte bataljons ter beschikking van de koning te stellen, wanneer diens bezittingen werden aangevallen.

De hertog voelde daar natuurlijk niets voor en wees in overleg met Yorke het voorstel van de hand¹, onder verwijzing naar de inspanning die de Prinses zich juist getroostte om een augmentatie tot stand te brengen. Op dit moment de brigade geheel of gedeeltelijk ter beschikking stellen van Engeland, zou de kans om de augmentatie erdoor te krijgen natuurlijk volkomen teniet doen en de hertog voegde eraan toe, dat Holderness de alliantie een veel groter dienst zou bewijzen door ervoor te zorgen dat de brigade weer vrij mocht recruteren in Schotland. Dit antwoord was voldoende om de minister het zwijgen op te leggen.

In 1759 vroeg de Engelse regering opnieuw de helft van het corps op om ze onder bevel van Ferdinand te plaatsen. Wanneer de Republiek het verzoek zou inwilligen, zou toestemming gegeven worden tot het aanwerven van recruten voor de andere helft. De hertog ging er echter ook nu niet op in, om dezelfde redenen als het jaar tevoren². In 1761-1762 ontving hij opnieuw een dergelijke aanvraag, omdat Engeland toen Portugal militaire hulp wilde zenden, dat door Spanje bedreigd werd sedert het sluiten van het Bourbonse familietractaat, in wezen een anti-Engelse coalitie. De hertog weigerde wederom³. Voor de vierde keer verlangde de Engelse regering de brigade in 1775 om ze te gebruiken in de strijd tegen de opstandige Amerikaanse koloniën. Hoewel de toenmalige Raadspensionaris, van Bleiswijk, de Stadhouder adviseerde het verzoek in te willigen, wenste de hertog ook toen de troepen niet af te staan. Zijn oordeel werd door Willem V gevolgd⁴.

Te Soestdijk aangekomen, ontplooidde de Prinses terstond een grote activiteit om met alle haar ten dienste staande middelen de augmentatie erdoor te drijven. Haar tweede toespraak tot de Staten van Holland werd eveneens gedrukt en aan de provincies toegezonden. Bij die gelegenheid spoorde zij ook de Friese premiers Itsma en Burmania Rengers (uit Westergo) aan, de deliberaties op de a.s. Landdag over haar toespraak te

¹ Ibidem.

² Ibidem, 465-467.

³ Archives 4, IV, 392.

⁴ De Jong, 199-200. Cf. Archives 5, I, 409 e.v.

benutten als een welkome aanleiding om de augmentatie te doen arresteren¹. Zij zond bovendien haar adjudant, generaal Burmania, naar Friesland om alle beschikbare krachten te mobiliseren². Vervolgens kreeg Larrey opdracht, de Gelderse kopstukken mee te delen dat zij op de komende Statenvergadering slechts mochten instemmen met een onlangs door Holland genomen resolutie om de scheepvaart bescherming van de vloot te geven, op voorwaarde dat Holland zich de augmentatie zou laten welgevalen³.

Met deze orders doet dan wederom het beruchte accrochement zijn intrede in de Stadhoudelijke politiek. Evenals in 1756 het geval was geweest, werden de tegenstellingen er sterk door toegespitst en het tweede halfjaar van 1758 zou dan ook beheerst worden door het ononderbroken conflict tussen het hof en de grote Hollandse steden. In 1756 was o.a. de hertog verantwoordelijk voor de introductie van het accrochement⁴; van wie thans het initiatief uitging is moeilijk vast te stellen. Uit niets blijkt dat deze politieke koers al met de adviseurs in Den Haag afgesproken was, voordat de Prinses naar Soestdijk vertrok of dat zij daar misschien door toedoen van de Gelderse premiers besloten heeft een gedragslijn te volgen, die de landgewesten maar al te zeer vertrouwd was. In ieder geval hebben Bentinck en Brunswijk in die tijd hun aandacht vooral besteed aan de volgende zitting van de Staten van Holland. De Archives tonen het intieme en frequente overleg dienaangaande tussen hen beiden, Larrey en van der Mieden⁵.

Bentinck spaarde geen moeite om tegenstanders te winnen. De Rotterdamse burgemeester Cornets de Groot kreeg van hem aanwijzingen, hoe hij met de meeste kans op succes de augmentatie kon verdedigen. De Goudse afgevaardigde Quarles moest zelf eerst overtuigd worden van het nut van de taak, die Bentinck hem namens de Prinses opdroeg: naar huis te reizen om de burgemeesters te bewerken. Bentinck hechtte veel waarde aan de stem van Gouda, omdat de stad voteerde tussen Amsterdam en Rotterdam in. De ongelukkige, die de opdracht niet durfde weigeren, wees Bentinck erop dat hij met zijn mening alleen zou staan, dat de Prinses er goed aan zou doen met één van de felste

¹ Prinses aan Itsma en Burmania Rengers, 3 juli 1758. N.S.A. II 23 (XX), 3483 en 3484.

² Blijkens schrijven van Woertman aan Larrey, 11 juli 1758. Ibidem, 3538.

³ Larrey aan Lynden van Hemmen en Schimmelpenninck van der Oye, 8 juli 1758. Ibidem, 3509.

⁴ Cf. pag. 354.

⁵ Archives 4, III, 530 en 535.

tegenstanders van augmentatie, Brandwijk van Bleskensgraaf, te spreken¹. Bepaald amusant was zijn minutieus verslag van de wijze, waarop hij in zijn stad bij alle burgemeesters nul op het request kreeg².

Natuurlijk vergat Bentinck de Raadpensionaris niet, maar ook hier was al zijn moeite tevergeefs. Steyn gaf eenvoudig toe dat zijn opponent het grootste gelijk van de wereld had, maar bleef verder bij zijn mening dat hij inzake de augmentatie geen partij kon kiezen. Daarmee deed hij niets onwettigs, merkte hij op, want zijn instructie verlangde niet van hem dat hij een oordeel uitsprak. Bentinck kon bij dit soort argumenten zijn geduld nauwelijks bewaren en verweet Steyn op hooghartige toon diens volkomen tekortschieten in initiatief en leiding; stemmen tellen aan het eind van een discussie kon hij zijn commies evengoed laten doen, voegde hij hem toe³. Hoewel de Raadpensionaris dit zeer kwalijk opnam, sorteerden deze en dergelijke gesprekken geen effect. Hoe kon het ook anders? Steyn was een overtuigd voorstander van de neutraliteit en niet van zins om tegen de wil van Amsterdam c.s. de augmentatie te helpen slagen. Anderzijds wilde hij ook niet openlijk partij kiezen tegen de Prinses, terwijl zijn instructie hem bovendien voorschreef het Stadhouderschap niet tekort te doen. Zo bleef hem niets anders over dan zich afzijdig te houden bij de grote worsteling tussen het hof en de Hollandse regenten.

De activiteit van de Prinses en haar medewerkers leidde in Utrecht, zij het moeizaam, tot succes. Aanvankelijk hield de Ridderschap haar verzet tegen de augmentatie hardnekkig vol, ondanks de aansporingen van Geëligeerden en Steden om zich bij hen te voegen. De Prinses ontbood toen een aantal edellieden naar Soestdijk om hen persoonlijk over hun gedrag te onderhouden en dit had tot gevolg dat de tegenstand snel begon af te brokkelen⁴. Op 11 juli kon Woertman Larrey berichten, dat de augmentatie er ook in de Ridderschap doorgekomen was, dank zij de stemmen van de vijf nieuwe leden die de doorslag hadden gegeven⁵. Achteraf bleek echter, dat het college zijn toestemming afhankelijk had gesteld van de voorwaarde, dat de augmentatie in de Staten Generaal met algemene stemmen aanvaard zou worden. Wellicht hadden de heren onder invloed van het inmiddels in druk verschenen Amsterdamse advies deze beperking nog te elfder ure aan hun besluit toegevoegd. De Prinses

¹ Ibidem, 530 e.v.

² D.d. 23 juli 1758. K.H.A.arch. Bentinck, 28^{II}.

³ Archives 4, III, 535 e.v.

⁴ Woertman aan Fagel, 7 juli 1758. A.R.A.arch. Fagel, 619.

⁵ N.S.A. II 23 (XX), 3538.

nam daar echter geen genoegen mee. Larrey moest terstond een aantal prominente regenten meedelen¹ dat zij zeer ontevreden was over die algemene stemmen en de gestelde voorwaarde in de Statenresolutie beslist niet wilde aantreffen. De gewraakte passage kwam inderdaad in het Utrechtse besluit van 9 augustus niet meer voor. Overigens weerspiegelde de tekst ervan duidelijk de achter de coulissen gevoerde strijd². Nog was de Prinses niet tevreden; Utrecht diende zich thans ook te scharen achter haar politiek van „alles of niets”. Woertman had er een zwaar hoofd in, de Staten het accrochement te doen aanvaarden, maar hij verklaarde zich toch bereid daarvoor zijn best te doen³. Het lukte tenslotte de heren zover te krijgen evenals, met minder moeite, die van Groningen, zodat het traditionele blok van de landgewesten nu compleet was.

De Vergadering van Holland, op 27 juli weer geopend, had intussen de even scherpe stellingname van de tegenstanders van de augmentatie gedemonstreerd. Terwijl Delft zich bij de meerderheid aansloot, bleven Dordrecht, Haarlem, Amsterdam, Gouda, Rotterdam en Den Briel onverminderd vasthouden aan hun weigering. Amsterdam verzocht opname van zijn schriftelijk advies in de notulen. Kort daarop verscheen het in druk, evenals de toespraken van de Prinses. Toen de hertog het onder ogen kreeg, noemde hij het een soort oorlogsverklaring aan de Prinses. Het bevatte, volgens hem, zulke sterke beweringen en formele beschuldigingen aan haar adres als nog nooit in de registers van Holland tegen enige Stadhouders waren voorgekomen⁴. Dat was sterk overdreven, maar hij had inderdaad kunnen verwachten dat Amsterdam enkele kritische opmerkingen zou lanceren over een militair beleid – en dat was dus vooral zijn beleid – dat onevenredig sterke garnizoenen handhaafde in Namen en Staats-Brabant.

Het advies, op 20 juli als vroedschapsrapport ingediend en in een resolutie omgezet, was bij al zijn wijdloopigheid van een zeldzame klaarheid en scherpheid. Beknopt samengevat, kwam het op het volgende neer⁵. Alle redenen sedert 1755 aangevoerd om een augmentatie tot stand te brengen, waren ondeugdelijk gebleken en dat de Republiek tot nu toe buiten de oorlog had weten te blijven, was het gelukkige gevolg van het niet doorgaan van die legeruitbreiding. Uit zuivere welwillendheid voor

¹ D'Ablaing van Giessenburg, Woertman, Lynden van Lunenburg, Hardenbroek en Taets van Amerongen. N.S.A. II 23 (XXI), 3609.

² Secr. Res. Staten Generaal, 16 aug. 1758.

³ Woertman aan Larrey, 14 aug. 1758. N.S.A. II 23 (XXI), 3662.

⁴ Hertog aan Fagel, 30 juli 1758, A.R.A.arch. Fagel, 189g.

⁵ Stuart, I, 416.

Gelderland en Overijssel had de stad op bepaalde voorwaarden berust in het terugroepen van de Nassause troepen. De voorgestelde augmentatie betekende verder een al te grote belasting van de financiën. De huidige troepensterkte was bovendien ruimschoots voldoende om het grondgebied van de Staat te vrijwaren van stroperij en plundering, temeer daar er in de ontmantelde barrièresteden toch geen sterke bezetting onderhouden kon worden. Amsterdam adviseerde daarom, cordons te vormen langs de grenzen en de garnizoenen van de meest bedreigde plaatsen uit te breiden. De wens van de Gouvernante om tegelijkertijd een sterke land- en zeemacht op te bouwen was weliswaar prijzenswaardig, maar onder de bestaande omstandigheden niet uitvoerbaar. De Republiek kon zich slechts verlaten op een niemand aanstoot gevende neutraliteit. Die werd vooral in gevaar gebracht door het ontoelaatbare optreden van Engeland ter zee en de stad voegde er schamper aan toe, dat men de midelen om de handel enige bescherming te bieden slechts kon vinden door hem met nieuwe lasten te bezwaren.

Het nog uitgebreider advies dat de Ridderschap hiertegen in de notulen liet insereren¹, was opgesteld door van der Mieden en nagezien door de hertog². Het haalde eveneens de hele genesis van de augmentatiekwestie weer op, vatte de Amsterdamse bezwaren puntsgewijs samen en trachtte ze stuk voor stuk te weerleggen. Vermeldenswaard zijn vooral de passages, waarin de critiek op het militaire beleid ter sprake kwam. De Ridderschap betoogde dat een augmentatie niet werd aanbevolen tegen een eventuele aanval, maar tot betere bescherming van de Staat, die dan minder voor overrompeling of ander vijandelijk optreden te vrezen had. Het ging er ook niet om, op een bepaalde plaats stroperijen af te weren, want daartoe was een handvol krijgsvolk wel voldoende, maar om die te voorkomen overal waar ze mogelijk waren, d.w.z. in het gehele grensgebied. Daarvoor waren inderdaad cordons nodig, maar de bestaande troepensterkte was verre van toereikend om die te vormen. Om die reden en die ook alleen was een augmentatie dringend nodig.

Deze opmerkingen verrieden de hand van de hertog en waren eigenlijk niet meer dan een nogal doorzichtige poging, het legercommando vrij te pleiten van schuld aan de herhaalde grensschendingen en een garnizoensbeleid goed te praten dat meer op de theorieën van het Oud Systeem dan op de actuele noden van het land afgestemd was. Een poging die weinig indruk maakte, want Dordrecht, Haarlem en Den Briel ver-

¹ Ibidem, 422.

² Blijkens N.S.A. II 23 (XXI), 3668.

klaarden uitdrukkelijke opdracht te hebben zich met het Amsterdamse vertoog te conformeren, ook en juist daar waar dat aanmerking maakte op de legering van de troepen¹. Al met al betekende deze woordenstrijd een nederlaag voor de hertog, die zich echter, als men dat zo kan zeggen, achter de Prinses kon verschuilen. Daar kwam nog bij, dat zich intussen op het oorlogstoneel zulke grote veranderingen hadden afgespeeld, dat om die reden alleen al de geheime bedoelingen van de hertog met grote garnizoenen in de Generaliteitslanden geen relatie meer hadden tot de werkelijkheid.

Toen noch de Engelse overval op Cherbourg, noch zijn eigen operaties de Fransen ertoe brachten hun leger uit Hessen terug te trekken, had Ferdinand het besluit genomen, het gebied tussen Maas en Rijn weer te ontruimen en terug te keren naar Westfalen. Op 9 en 10 augustus trok zijn leger in goede orde weer de Rijn over en marcheerde vervolgens naar het oosten, omdat de Fransen in Hessen een kleine overwinning hadden behaald en zodoende opnieuw Hannover en Brunswijk konden bedreigen. Het oorlogsgevaar voor de Republiek was dus in augustus sterk afgenomen en daarmee tevens de druk op de beraadslagingen in de Statencolleges. Geen wonder dat de oppositie zich sedertdien feller begon te roeren. Het wegtrekken van Ferdinand had overigens geen invloed op zijn correspondentie met Den Haag. Ook de beide secretarissen bleven met elkaar in contact; Westphalens belangstelling voor de politieke berichten en onderschepte dépêches verflauwde niet, daar zij hem bij voortduring goede diensten bewezen. Niet zonder trots kon hij tegen het eind van het jaar zijn collega berichten dat zijn ijver en toewijding bijzondere erkenning hadden gevonden, doordat hij op Ferdinands voorpraak door hertog Karel was begiftigd met een prebende van de St. Blasiusdom in Brunswijk². Misschien herinnerde Haenichen zich nog zijn eigen spot op de Benedictijnergeneraal Clermont, toen hij zich voortaan tot de kanunnik Westphalen richtte.

Een bijzonder element van de strijd in de Staten van Holland, dat wel enige aandacht verdient, was het feit dat het Ridderschapsadvies was opgesteld door van der Mieden en Brunswijk. Men zou zo verwachten, dat alles wat de Ridderschap betrof het werkterrein was dat uitsluitend aan de onvermoeibare Bentinck was voorbehouden. Wat kon hem bewogen hebben de vrije hand te laten aan de president van het Hof van Holland, voor wie hij beslist weinig waardering kon opbrengen? Het

¹ Stuart, I, 427.

² Westphalen, II, 518.

antwoord moet gezocht worden in de verscherping van de Stadhouderlijke politiek, zoals die tot uiting kwam in het accrochement. Zo dikwijls deze politieke figuur tevoorschijn kwam, werd Bentinck automatisch naar de achtergrond geschoven. Zijn lidmaatschap van de Ridderschap, Gecommitteerde Raden en Staten maakte het hem onmogelijk aan dit beleid zijn volledige medewerking te geven, zoals reeds in 1756 was gebleken. Ook thans had hij zich de gevolgen daarvan gerealiseerd en zijn conclusies in een tweetal memories neergelegd, die hij de hertog ter overweging toezond¹.

Bentinck toonde in deze stukken een realistische visie op de blinde eenzijdigheid van het hof en de daardoor veroorzaakte belemmering van het vlootherstel. Hij was indertijd met de Prinses overeengekomen dat de Ridderschap het accrochement niet mocht overnemen, daar de Gouvernante in haar functie van waarnemend Stadhouder in de zeegevesten betrekkingen en plichten bezat, die zich niet met het accrochement lieten verenigen. Bentinck keurde deze politieke manoeuvre bovendien af, omdat zijns inziens equipage en augmentatie twee afzonderlijke zaken waren. Daarmee legde hij de vinger precies op de wonde, want door het accrochement had de Prinses zich in de onmogelijke positie gebracht, uitdrukking te moeten geven aan twee diametraal tegenover elkaar staande politieke tendenzen. Dat was des te meer funest, daar er binnenkort besprekingen met Engeland gevoerd zouden worden over de scheepvaartkwestie. De Republiek bevond zich wel in een zeer zwakke onderhandelingspositie, omdat zij haar argumenten geen gezag kon verlenen met enig maritiem krachtsvertoon. Bentinck stelde zelfs, dat aan een gesprek met Engeland de conclusie van de equipage vooraf moest gaan en bewees daarmee, dat de pamfletten die hem slaafse vernuchtheid aan het Britse hof verweten, hem in dit geval althans groot onrecht deden.

Het logische gevolg van zijn gedwongen reserve was – en Bentinck verheelde het zich niet – dat zijn diensten in de ogen van de Prinses wel sterk aan waarde moesten inboeten, evenals die van de Hollandse steden, die gewoon waren met haar overleg te plegen. Zij konden immers nu niet het accrochement aanvaarden, na zich eerst met haar stilzwijgende goedkeuring voor een equipage alleen uitgesproken te hebben. De enige mogelijkheid om de Prinses te bevrijden uit de impasse waarin zij zichzelf had gebracht, zag Bentinck in het opgeven van het accrochement. Eerst

¹ Beide stukken d.d. 13 aug. 1758. N.S.A. II 23 (XXI), 3649. Eén ervan in Archives 4, III, 551.

wanneer augmentatie en equipage weer naar behoren gescheiden waren, zou men iets constructiefs kunnen doen. Hij vroeg zich af, of Holland de Prinses niet moest bewegen haar invloed aan te wenden bij de landgewesten om de equipage te doen slagen, al wist hij dat zij au fond van die hele vlootversterking niets moest hebben, uit vrees dat het Engelse ministerie dwaas genoeg zou zijn om het op een oorlog met de Republiek te laten aankomen. Hijzelf was er echter van overtuigd dat de ministers nooit zover zouden durven gaan. Men kan zich ergeren aan een redenering, die het handelsbelang van de Republiek afmat aan de min of meer gevorderde dwaasheid van het Britse kabinet, het blijft niettemin een feit dat Bentinck in deze materie een onafhankelijkheid van oordeel demonstreerde, die de hertog vreemd was.

In zijn tweede memorie zette Bentinck breedvoerig uiteen, waarom de augmentatie niet met een eenvoudige meerderheid van stemmen (13-6) geconcludeerd kon worden. De redenen daarvan liggen zo voor de hand, dat het overbodig mag heten ze hier op te sommen. Jammer genoeg is het oordeel van de hertog over de beide stukken niet bekend; hij zal het Bentinck mondeling gegeven hebben, waarom deze trouwens had verzocht. Wel staat vast, dat hij er geen aanleiding in heeft gevonden zijn steun te onttrekken aan de accrochementspolitiek.

Op de resoluties van de landgewesten had Holland aanvankelijk gematigd gereageerd. De Staten zonden hen een „beredeneerde missive” toe, waarin het accrochement onrechtvaardig genoemd werd, omdat beide bewapeningsvoorstellen niets met elkaar gemeen hadden. Augmentatie diende slechts tegen een eventueel gevaar, doch equipage tegen een dagelijks voorkomend onheil. Ook spraken de Staten er hun verbazing over uit, dat de vier provincies bereid waren nieuwe lasten op zich te nemen voor een augmentatie, terwijl zij nog zulke grote schulden hadden aan de Admiraliteitscolleges. Zij verzochten hen met klem het accrochement op te geven en riepen daartoe ook de goede diensten van de Prinses in¹. Het besluit tot het uitvaardigen van dit rondschrijven was met grote meerderheid in de Vergadering genomen, ondanks het protest van de Ridderschap, een duidelijk bewijs dat ook de steden die in de augmentatie hadden toegestemd, met Amsterdam c.s. een gesloten front vormden, zo gauw de landgewesten voorwaarden gingen verbinden aan hun medewerking voor de equipage.

De voortdurend afwijkende adviezen van de Ridderschap, producten van van der Mieden, lieten overigens niet na Amsterdam uitermate

¹ Res. Staten van Holland, 20 sept. 1758.

te irriteren. De geschriften van de agressieve jurist werden onmiddellijk als zodanig herkend, al probeerde hij ook zijn stijl zoveel mogelijk te camoufleren. Het was een ernstige psychologische fout van de Prinses, van zijn diensten gebruik te maken en aldus haar tegenstanders tot principiële weerspanningheid te drijven. Bentinck kreeg met zijn verstandige en gematigde opvattingen geen voet aan de grond en moest de toenevende verbittering met lede ogen aanzien. Zo was hij ook niet aanwezig bij een bespreking, die de Prinses kort voor een nieuw bezoek aan Soestdijk met haar adviseurs hield. Zij deelde hun toen mee dat zij de Staten Generaal een schrijven wilde laten richten tot Holland, Zeeland en Friesland, waarin H.H.M. verklaarden, het terugroepen van de Nassause bataljons geenszins te willen accepteren als een soort compensatie voor de eigenlijke augmentatie. Om dit voorstel tot conclusie te kunnen brengen, zou met de indiening ervan gewacht moeten worden, totdat Overijssel aan de beurt was voor het presidium van de Staten Generaal¹. Hoewel Fagel ernstige bezwaren had tegen het plan zoals het door de Prinses ontvouwd werd, leende hij zich er toch toe, de tekst van het voorstel en van de brief aan de zeegewesten op schrift te stellen; de zwakke man pleegde daartoe overleg met de hertog en klaagde achteraf zijn nood aan Bentinck².

Het tweede verblijf van de Prinses op Soestdijk was symptomatisch voor de steeds in belang toenemende rol, die de landgewesten in haar politiek vervulden. Daarbij ging haar interesse op de eerste plaats uit naar Gelderland. Zij had deze provincie beter dan ooit in handen, daar onlangs haar felste tegenstander, de Veluwse landdrost Torck van Rosendaal was overleden en zij Schimmelpenninck van der Oye in zijn plaats had benoemd³. Samen met de burggraaf van Nijmegen, van Lynden van Hemmen, vormde hij een bijna almachtig duo, dat de provincie volkomen naar de aanwijzingen van de Prinses bestuurde. Op advies van de nieuwe drost besloot zij de vier landgewesten een eensluidend antwoord te laten geven op het schrijven van de Staten van Holland. Zij verzocht de hertog, wanneer hij met dit idee accoord ging, voor de uitvoering te willen zorgen⁴. Deze liet van der Mieden het stuk opstellen, waarna Larrey het aan de diverse vertrouwensmannen toezond. Toen bleek echter dat de Utrechtse en Overijsselse leiders nog een schijn van zelfstandigheid wilden redden; zij waren wel bereid de richtlijnen van het hof te

¹ Archives 4, III, 564.

² Ibidem, 566-567.

³ Prinses aan hertog, 12 oct. 1758. N.S.A. II 23 (XXII), 3843.

⁴ Ibidem.

volgen, doch wensten die op hun eigen wijze toe te passen. Zo werd het geschrift van van der Mieden alleen door Gelderland en Groningen geaccepteerd¹. Het was van een uitdagende scherpte en drukte pijnlijke verbazing uit over de bekrompenheid van de Hollandse politiek; de conclusie luidde dan ook, dat deze provincie de voornaamste schuldige zou zijn, wanneer de Republiek in nog groter moeilijkheden zou geraken dan waarin zij op dat moment verkeerde. De auteur zag er blijkbaar geen bezwaar in, de meerderheid van de Hollandse steden aan te vallen, omdat zij zich wel voor de augmentatie maar tegen het accrochement had uitgesproken. Hier toonde zich in zijn volle omvang het dilemma dat Bentinck zo helder geanalyseerd had.

Tot het eind van het jaar bleef de kwestie op dezelfde voet voort-slepen. Herhaalde aandrang van Gelderland op de augmentatie vermocht uiteraard het verzet van de zes recalcitrante steden niet te breken. Evenmin gelukte dit door het verschijnen van de Prinses in de Staten Generaal, waar zij op gelijktijdige conclusie van augmentatie en equipage insisterde. Integendeel, gevoelens van verbittering kregen zozeer de overhand, dat Amsterdam in de volle Vergadering van Holland het gedrag van H.H.M., die de toespraak van de Prinses in een rondschrijven hadden ondersteund, onbehoorlijk noemde². De stad dreigde dat zij haar consent aan de staat van oorlog zou onthouden, wanneer H.H.M. voortgingen de zaken op deze wijze te behandelen³.

Het is voldoende bekend dat de Prinses, herhaaldelijk door deputaties kooplieden verzocht om mee te werken aan de equipage, zich de haat van velen van hen op de hals haalde door haar, bij monde van Larrey gegeven hautaine uitspraak, dat het voor haar een „point d'honneur” geworden was geen equipage toe te staan, wanneer niet tevens de augmentatie werd aangenomen⁴. Aan de houding van de Prinses was ook de hertog debet; voor haar tegenover de deputaties te volgen gedragslijn had zij n.l. uitsluitend hem, Larrey en van der Mieden geraadpleegd. Het tekent de hertog wederom dat hij zich ook nu niet compromitteerde, terwijl van der Miedens aandeel in de Stadhouderlijke politiek algemeen bekend was en Larrey zich tegenover de kooplieden had blootgegeven.

Midden in zijn ononderbroken werkzaamheid voor de legeruitbreiding trof de hertog het doodsbbericht van zijn broer Frederik Frans

¹ Ibidem, 3853 en 3855. Het antwoord van Overijssel werd opgesteld door burgemeester Rouse van Zwolle. Ibidem, 3916.

² Aantek. Bentinck over de Vergadering van 13 dec. 1758. K.H.A.arch. Bentinck, 28^{II}.

³ Archives 4, III, 623, noot 1.

⁴ Bij Stuart, I, 461 twijfel of Larrey zich inderdaad zo had uitgedrukt.

die, evenals Ferdinand en Albert indertijd, in Pruisische dienst was getreden. De jongste Brunswijker verloor het leven bij het plaatsje Hochkirch in de Lausitz, tijdens een nachtelijke overval van maarschalk Daun met zijn Oostenrijkse troepen op het door koning Frederik gecommandeerde Pruisische leger¹. Het gevecht dat zich vervolgens ontwikkelde, leidde tot een zege voor de aanvaller. Pijnlijk voor de hertog moet ook de herinnering aan zijn Oostenrijkse verleden geweest zijn, daar de overwinnaar zelf in een uitvoerig schrijven zijn vroegere collega van zijn succes op de hoogte bracht².

De hoogspanning waaronder het politieke leven in de Republiek verkeerde, liet de hertog echter weinig gelegenheid tot bezinning. Er waren geen tekenen die erop wezen dat de krachtmeting tussen de Prinses en de Hollandse steden – een echte strijd om de macht – zou verslapen. Er zijn evenmin aanwijzingen dat de hertog zoiets gewenst zou hebben. Integendeel, hij bleef samen met van der Mieden de Prinses stijven in haar opvatting, dat een equipage *pari passu* moest geschieden met de augmentatie. In het oordeel over deze starre houding moet echter wel een tweetal factoren verdisconteerd worden, die de Prinses en haar raadgevers de inwilliging van de Hollandse verlangens als hoogst gevaarlijk deden voorkomen. De eerste was het inmiddels met Engeland aangevangen overleg, dat naar het oordeel van het hof door equipage weer afgebroken zou worden om plaats te maken voor oorlog; de andere was de inhoud van twee onderschepte dépêches van de Franse minister Bernis aan d’Affry. Een alarmerend bericht van deze aard was reeds eerder het motief geweest voor een verstarring van de Stadhouderlijke politiek.

De onderhandelingen die tegen het eind van het jaar met de Britse regering werden geopend, waren in het beginstadium niet meer dan een aantal gesprekken tussen Yorke en de heren van Amsterdam. Het initiatief daartoe schijnt van Engelse zijde te zijn uitgegaan³. De algemene verontwaardiging in de handelskringen was toen zo hevig geworden en de opwindingsgrootte zo groot, dat de regenten zich niet langer konden permitteren de agitatie als een wapen te gebruiken tegen de Gouvernante. Er moest iets gebeuren en in Amsterdam viel dan ook het besluit, in de Statenvergadering van 18 december de equipage te forceren, desnoods alleen op kosten van Holland.

De klachten over de wijze waarop Engeland de zeeheerschappij uitoefende, waren in de loop van het jaar steeds luider en frequenter ge-

¹ Walpole, II, 324.

² Daun aan hertog, 20 oct. 1758. N.S.A. II 23 (XXII), 3900.

³ Archives 4, III, 590 e.v. Cf. ook 569 en 581.

worden. In de voorzomer had een Brits eskader de Franse West-Indische eilanden geblokkeerd en daardoor tevens grote schade toegebracht aan de handel van de Staatse Antillen. In augustus begonnen Engelse kapers echter ook de Hollandse Eustatius- en Surinamevaarders op thuisreis in het Kanaal aan te houden en op te brengen. Het ging dus niet meer om de handel in scheepsbehoeften, al dan niet onder convooi, maar om de interruptie van de scheepvaart op de eigen bezittingen. Tegen de Hollandse vaart op de Franse eilanden was Engeland reeds in 1756 opgetreden, omdat het een zgn. nieuwe handel betrof, d.w.z. dat neutrale mogendheden gebruik maakten van handelslijnen, die in vredestijd voor hen gesloten waren. Daarbij moet er echter rekening mee gehouden worden, dat deze situatie een min of meer natuurlijk gevolg was van de oorlogstoestand tussen Engeland en Frankrijk, aangezien de producten van de Franse Antillen ook in vredestijd te Amsterdam op de markt werden gebracht. Voor menige Hollandse schipper was het de gewoonste zaak van de wereld dat hij de vaart van zijn Franse collega's overnam, als zij die zelf niet meer konden verzorgen. Dientengevolge was hij gemakkelijk geneigd de Engelse bezwaren daartegen als onrechtmatig te beschouwen¹.

Het arresteren van Hollandse schepen die uit de eigen koloniën kwamen, was echter een andere zaak en daarover laaide de verontwaardiging hoog op. Newcastle, die nog steeds hoop had op een soort renaissance van het Oud Systeem, spande zich in, de verontrusting in de Republiek tot bedaren te brengen. Het lukte hem inderdaad de opgebrachte schepen weer vrij te krijgen, maar even later werden ze opnieuw aangehouden door Engelse kapers, die zich niets gelegen lieten liggen aan de wensen of bevelen van hun eigen regering². Daarom deed Holland het voorstel, zes extra fregatten uit te rusten om een doeltreffend convooi-systeem mogelijk te maken, doch toen begonnen ook Engelse oorlogsschepen – geregelde strijdkrachten dus, die op last van de Admiraliteit handelden – de Hollandse thuisvaarders te molesteren. Amsterdam c.s. wilden daar een equipage van 25 schepen tegenover stellen, maar de Prinses saboteerde de uitvoering van dit plan door het aan de augmentatie te koppelen, omdat zij er, in tegenstelling tot Bentinck, een oorlogsverklaring aan Engeland in zag. Zij meende dat de grote steden de Republiek aan de zijde van Frankrijk in de oorlog wilden betrekken, een vermoeden dat door de hierna te bespreken dépêches van d'Affry tot

¹ Van Dillen, 10.

² Pares: Colonial blockade and neutral rights, 75.

zekerheid werd. In haar nood wendde zij zich tot haar vader en ontving een hoopgevend antwoord: Yorke zou eerstdaags orders ontvangen om het conflict met de Republiek in der minne te schikken en de Engelse regering zou krachtige pogingen aanwenden om de ongebondenheid van haar kapers te beteugelen¹.

Het Britse maritieme imperialisme had toen ook buiten de Republiek zoveel weerstand opgeroepen, dat men het in Londen niet verstandig achtte op dezelfde voet voort te gaan. Met name had de Deense handel veel te lijden gehad, maar ook de Spanjaarden waren ernstig getroffen. In beide landen ontstond dientengevolge een heftige anti-Engelse stemming, die de Franse diplomatie natuurlijk ten volle zocht uit te buiten. Bovendien werd de Engelse regering voortdurend door haar Pruisische bondgenoot tot een minder onbeheerst optreden aangemaand, want evenals de Gouvernante hield ook koning Frederik ernstig rekening met een totale breuk tussen de Zeemogendheden. De politieke consequenties daarvan zouden voor de Noordduitse alliantie natuurlijk hoogst ongelukkig zijn, daar de Republiek in dat geval onvermijdelijk aan de zijde van Frankrijk moest belanden. Om die reden keurden zowel de Pruisische koning als Ferdinand de handhandige zelfbewustheid van het Britse ministerie ten sterkste af, de laatste in een lange brief aan zijn broer², de eerste in een aantal nieuwe orders voor zijn gezanten in Den Haag en Londen. Hellen kreeg opdracht Yorke duidelijk te maken, van hoeveel belang het was dat diens regering de Republiek niet tot het uiterste dreef³, en Knyphausen in Londen werd verzocht, op basis van enige Engelse concessies een regeling te bedenken die de Zeemogendheden weer tot elkaar kon brengen⁴. Zolang de crisis duurde, bleef Frederik op toegeeflijkheid aandringen, zijn traditionele politiek sinds het verdrag van Westminster.

Ondanks de belofte van koning George dat Yorke gemachtigd zou worden een minnelijke schikking te treffen, waren er in het kabinet van St. James blijkbaar nog ernstige weerstanden te overwinnen voor het zover was. De eerste instructies die de gezant ontving, waren zo ontoereikend, dat de Prinses hem ijlings om nieuwe liet verzoeken. In overleg met de hertog deed Bentinck weer eens een beroep op Newcastle⁵. Yorke opperde toen het idee om alvast ten huize van de Raadpensionaris

¹ Archives 4, III, 573.

² Ferdinand aan hertog, 8 dec. 1758. N.S.A. II 23 (XXII), 4002.

³ Polit. Corr. XVII, 429.

⁴ Ibidem, 437 en XVIII, 34 en 42.

⁵ Archives 4, III, 582 en 587.

inleidende besprekingen te houden met de heren van Amsterdam. Bentinck en Brunswijk waren het daar van harte mee eens en beijverden zich dit contact te bevorderen¹. Hun onderling afwijkende opvatting over het accrochement verdween naar de achtergrond, nu het erom ging de relaties met Engeland te verbeteren, een taak waarbij zij zich beiden in hun element voelden.

De onderhandelingen kwamen geleidelijk op gang en in 1759 vertrok een officiële deputatie naar Londen om het overleg voort te zetten, nadat in februari de Engelse rechter Salusbury eerst nog een nieuwe golf van verontwaardiging in de Republiek had ontketend door 27 Hollandse scheepsladingen ineens verbeurd te verklaren als zijnde Frans eigendom². De Britse regering desavoueerde echter Salusbury's principes, niet in de laatste plaats omdat in de Republiek na de dood van de Gouvernante het besluit tot equipage met spoed werd uitgevoerd. De Privateers Act, die kort daarop door het Parlement werd aangenomen, en het doeltreffende convooisysteem van de Hollanders beperkten de Engelse kaperij aanzienlijk en maakten tenslotte ook een overeenkomst mogelijk.

De toenemende agitatie van de Hollandse kooplieden in het najaar van 1758 viel samen met, en was zelfs ten dele aanleiding tot een heroriëntatie van de Franse buitenlandse politiek. Door de overwinningen van Ferdinand was de Frans-Oostenrijkse vriendschap sterk bekoeld en was het Bernis, de auteur van de beide verdragen van Versailles, duidelijk geworden dat de zware financiële lasten die zijn hof jegens Oostenrijk op zich had genomen, de draagkracht van het land ver te boven gingen. Frankrijk bleek eenvoudig niet in staat een twee-frontenoorlog te voeren en putte zijn krachten uit op het Europese vasteland ten dienste van zijn bondgenoot, terwijl de hoofdvijand, Engeland, de zee veroverde en zich aldus de onmisbare basis verschafte voor de suprematie in de koloniën. Bernis begon er daarom ernstig aan te denken, vrede te sluiten met Pruisen of, als dat niet mogelijk zou zijn, tenminste van Oostenrijk gedaan te krijgen dat het genoeg nam met een aanzienlijke vermindering van de subsidies uit Versailles. Tegelijkertijd moest dan de Franse marine, of wat daarvan over was, weer op een behoorlijk peil gebracht worden. In nauw verband hiermee ontwikkelde de minister het denkbeeld, actief partij te trekken van de felle anti-Britse gezindheid, die er in de neutrale zeevarende landen ontstaan was. Een verbond van de Republiek, Denemarken en Spanje onder Franse leiding zou de Engelse superioriteit zeker teniet kunnen doen.

¹ Cf. Bentincks uitgebreide aantekeningen, 14-15 dec. 1758. Ibidem, 590-606.

² Pares: Colonial blockade and neutral rights, 213.

Bernis heeft inderdaad een begin van uitvoering gegeven aan dit complex van geheel nieuwe denkbeelden. Wat de Republiek betrof, betekende dat dus dat Frankrijk niet langer genoegen nam met haar neutraliteit, doch haar in een zeeoorlog tegen Engeland zocht te drijven. Onder Brunswijks papieren bevinden zich twee berichten van Bernis aan d'Affry, respectievelijk van 27 oktober en 3 november 1758, waarin de nieuwe koers werd uiteengezet¹. In het eerste werd de gezant opgedragen de equipage zoveel mogelijk te bevorderen, waarna de minister opmerkte: „si ce premier pas étoit une fois fait, nous viendrions insensiblement à bout de mettre les Hollandois dans nos intérêts”. In het tweede werd ronduit gezegd dat de equipage de Republiek in de oorlog moest betrekken, omdat de Franse marine alleen niet was opgewassen tegen de Engelse.

Het is reeds eerder gebleken dat enige achterdocht niet misplaatst is ten aanzien van dit soort stukken, die zonder aanduiding van herkomst alleen in het archief van de hertog voorkomen en die zo nauwkeurig passen in het raam van zijn politieke denkbeelden². Daar staat echter in dit geval tegenover dat beide brieven de nieuwe richting in de Franse politiek volkomen correct weergeven, zodat het verantwoord mag heten ze als echt te accepteren.

De volledige toepassing van die politiek is niet meer het werk van Bernis geweest. Zijn crediet bij de koning en Madame de Pompadour was reeds enige tijd aanzienlijk geslonken en zijn voorstel, de oorlog tegen Pruisen te beëindigen, bezorgde hem de ongenade van Lodewijk XV, die zijn eens gegeven woord aan Oostenrijk niet wilde breken. Nadat de abbé nog als laatste gunst de kardinaalshoed had ontvangen, verdween hij van het hof. Zijn opvolger werd de ambassadeur in Wenen, de energieke hertog van Choiseul, die overigens het gehele door Bernis geïnaugureerde nieuwe beleid tot het zijne maakte, behoudens het streven naar vrede met Pruisen. Hij bewerkte een herziening van het tweede verdrag van Versailles, waardoor Frankrijks „auxiliaire” verplichtingen jegens Oostenrijk belangrijk verlicht werden³. Ook gaf hij zich van stonde af aan veel moeite, een verbond van neutrale zeemogendheden

¹ N.S.A. II 23 (XXII), 3904 en 3919.

² Cf. pag. 313.

³ In het derde Frans-Oostenrijkse verdrag, van dec. 1758, werden Oostende en Nieuwpoort opnieuw aan Frankrijk toegezegd, wanneer Silezië herwonnen zou zijn. Het behelsde echter niet meer de afstand van de rest der Zuidelijke Nederlanden aan Philips van Parma. Pirenne, 229.

onder Franse leiding tot stand te brengen¹. De Republiek ging daar echter niet op in, alhoewel d'Affry na het concluderen van de equipage en het overlijden van de Gouvernante triomfantelijk aankondigde, dat de Stadhouderlijke partij uitgeschakeld was en er goede hoop bestond op de vorming van een anti-Engels verbond tussen de Republiek en Dene-marken². Hij was evenzeer de dupe van zijn eigen miskenning van de werkelijke doelstelling der Hollandse regenten als de kopstukken van de Engelse partij zolang waren geweest.

Het spreekt vanzelf dat de inhoud van de dépêches van Bernis voor de hertog en de Prinses de officiële bevestiging is geweest van hun somberste vermoedens en dat deze stukken niet weinig hebben bijgedragen tot hun intransigente houding met betrekking tot de equipage. Anderzijds was het natuurlijk geen toeval, dat Amsterdam en de Staten van Holland een overeenkomst met Engeland gingen zoeken op het moment dat Frankrijk zich niet langer tevreden stelde met de neutraliteit van de Republiek.

Terwijl de opwindung in de Republiek tegen het einde van het jaar een hoogtepunt bereikte en er alle reden was voor de verwachting dat de Hollandse Statenvergadering een stormachtig verloop zou krijgen, ontviel de Stadhouderlijke politiek plotseling alle kracht. De Prinses, die nog op 11 december in de Staten Generaal verschenen was om opnieuw het arresteren van de beide toerustingten aan te bevelen, was de 14e zo gevaarlijk ziek, dat haar omgeving het ergste begon te vrezen³. De beide partijen in de Republiek hielden terstond rekening met de gevolgen, die haar eventueel spoedig verscheiden voor de politieke situatie kon hebben. Bentinck en de hertog waren in het geheel niet gerust en zagen de toekomst somber in. Des te meer indruk maakte op hen een verklaring van de Raadpensionaris, dat hij het bestaande regeringssysteem zou handhaven wanneer de Prinses mocht komen te overlijden⁴. Hij zou m.a.w. niet toelaten dat het Stadhouderschap afgeschaft of dat er iets tegen de bepalingen van de voorgedijresoluties ondernomen werd. Tegenover Larrey en Yorke herhaalde hij zijn belofte en verzocht de laatste zelfs, ze aan de

¹ De artikelen van Bourguet steunen uitsluitend op gezantschapsberichten, o.a. op die van d'Affry; zij zijn daardoor niet geheel betrouwbaar.

E. de Barthélemy: *Histoire des relations de la France et du Dannemarck sous le ministère du comte de Bernstorff* (Kopenhagen, 1887) is gebaseerd op de uitgave van Bernstorffs papieren.

² Bussemaker: *Uittreksels uit de brieven van d'Affry*, 363-364.

³ Archives 4, III, 606-607.

⁴ Steyn aan hertog, 17 dec. 1758. A.R.A. arch. Steyn, 53. Cf. Archives 4, III, 617.

Engelse koning over te brengen. Bentinck en Brunswijk waren over een en ander blijkbaar zeer verbaasd, want zij voerden samen verschillende gesprekken over de motieven die Steyn voor zijn gedrag zou kunnen hebben. Zij trokken zijn oprechtheid niet in twijfel, maar Bentinck was er lang niet zeker van dat Steyn zijn woord gestand zou doen, wanneer het moment gekomen was. Toch paste niets zo goed in de gedragslijn van de Raadpensionaris als juist deze verklaring op dat moment en de bevreemding van de beide anderen demonstreerde weer eens temeer, hoe zij zich in Steyn vergisten, wanneer zij hem voor een willoze pion van de door d'Affry geïnspireerde „republikeinse” partij hielden.

Rond de jaarwisseling was de Prinses zelf overtuigd van haar naderend einde en toen trachtte zij te elfder ure de eendracht onder de Hollandse steden te herstellen, die zij met haar obstructiepolitiek zo aanhoudend verbroken had. Vrees voor een aantasting van het Stadhouderschap was haar voornaamste drijfveer. In haar opdracht wendde Wassenaar-Katwijk zich schriftelijk tot Delft, Leiden, Schoonhoven, Schiedam, Gorkum en de zeven steden van het Noorderkwartier¹, hun aanbevelend de vroegere eensgezindheid in de Staten weer te herstellen en elke aanleiding tot nieuwe scheuring en verwijdering uit de weg te gaan. Hij beloofde dat de Ridderschap daarbij het goede voorbeeld zou geven. De onverantwoordelijkheid van het door de Prinses gevoerde beleid kon moeilijk duidelijker geconstateerd worden dan met Wassenaars woorden dat „de gronden van de Unie gevaar lopen van niet alleen geschud maar losgemaakt te worden, zoo de zaak bij continuatie op denselfden voet behandelt word als tot nu toe is gedaan”. Hij vroeg de steden om hun medewerking, teneinde de onderhandelingen met Engeland een succesvol verloop te geven en, last but not least, alles af te wijzen „hetgeene tegens de gronden van het Gemeenebest (d.w.z. tegen het Stadhouderschap) zoude mogen voorgesteld werden”.

Wassenaars schrijven was de erkenning van het politieke faillissement van de Gouvernante en haar extremistische adviseurs. Van der Mieden werd er met één slag door uitgeschakeld. De hertog, die steeds achter de schermen gebleven was, kon volstaan met een diep stilzwijgen. Er was hem natuurlijk alles aan gelegen dat zijn bijdrage tot de langdurige crisis geheim bleef, want naarmate de Prinses de krachten begaven, kwam het ogenblik dichterbij dat hij als voogd en waarnemend kapitein-generaal zou moeten optreden. Met de liquidatie van het accrochement kwam Bentinck weer op het eerste plan. Tot verbazing van velen werd hij het

¹ 3 jan. 1759. N.S.A. II 23 (XXIII), ongenummerd.

met de Raadpensionaris eens over het votum dat de Ridderschap zou uitbrengen bij de beraadslagingen over de equipage. In dit advies legde hij zijn ideeën neer, zoals hij die enige tijd geleden aan de hertog had voorgesteld: scheiding van augmentatie en equipage, aanbeveling van de eerste en onvoorwaardelijke steun aan de laatste¹. Dit programma kon uiteraard de goedkeuring van alle steden wegdragen. Op 12 januari 1759 besloten de Staten van Holland tot de equipage van 25 oorlogsschepen, desnoods voor eigen rekening, wanneer de andere provincies in hun weigering bleven volharden². Over de augmentatie werd niet meer gesproken. De resolutie betekende niet, zoals de Prinses en haar raadgevers gevreesd hadden, een breuk met Engeland, doch bracht integendeel dat land tot het besef dat de tijd voorbij was, waarin men de scheepvaart van de Republiek straffeloos kon maltraiteren. In plaats van een remmende, oefende het besluit veeleer een stimulerende invloed uit op de lopende onderhandelingen.

In de avond van dezelfde dag stierf de Gouvernante. Zij had haar laatste krachten gebruikt om enkele particuliere schikkingen te treffen en de brieven te ondertekenen, waarin zij de Staten der provincies kennis gaf van het voorgenomen huwelijk van haar dochter en de Prins van Weilburg, met het verzoek daaraan hun goedkeuring te willen geven³. Dat haar dood het behoud van haar huis was, is een suggestie van Groen van Prinsterer⁴, die een evident verlangen bij de Hollandse regenten naar omverwerping van het Stadhouderschap veronderstelt. Deze veronderstelling gaat er echter van uit, dat hun oppositie evenzeer tegen het door de Prinses beklede ambt als tegen haar persoon gericht was en niets wijst erop dat dit het geval was. Dan zouden immers eerst de voorgedijresoluties ongedaan moeten worden gemaakt, die de toekomstige Stadhouder alle functies en prerogatieven in het vooruitzicht stelden, die zijn vader bezeten had. Daarvan was in het geheel geen sprake. De Staten van Holland vergaderden daags na het overlijden van de Prinses reeds vroegtijdig om uitvoering te geven aan hetgeen zij in hun resolutie van 1752 hadden bepaald. Bentinck en Steyn, vriendschappelijk samenwerkend zoals toen, hadden tijdig de nodige maatregelen getroffen om de beraadslagingen zo vlot en effectief mogelijk te laten verlopen. Tot hun voldoening kreeg alles in één dag tijd zijn beslag, de voorzieningen van

¹ Archives 4, III, 626 e.v.

² Secr. Res. Staten van Holland, 12 jan. 1759.

³ Stuart, II, 4.

⁴ II, 811. Cf. 08

ceremoniële aard inbegrepen¹. Het spreekt vanzelf dat zoiets onmogelijk geweest zou zijn, wanneer niet alle leden van de Vergadering hun krachtige medewerking hadden gegeven. De Raadpensionaris had er trouwens in het geheel niet aan getwijfeld dat zij dat zouden doen². Bentinck en Steyn voor te stellen als de redders van het Stadhouderschap, zoals van bepaalde zijde in het buitenland gedaan werd³, was daarom misplaatst.

Voor de hertog begon nu dus de vervulling van de dubbele taak die hem door de Prinses en de Staten was opgedragen: de uitoefening van het kapiteinschap-generaal en van de voogdij over de 15-jarige Carolina en de 10-jarige Willem. Wat de laatste functie aanging, bleek bij de opening van het testament⁴, waarvan de Prinses het origineel indertijd aan het Hof van Holland ter bewaring had gegeven, dat zij haar vader, de Engelse koning, en haar schoonmoeder, de Douairière Marie Louise, tot toeziende en honoraire voogden had aangesteld, terwijl hertog Louis van Brunswijk met de eigenlijke voogdij en het daarmee verbonden administratieve beheer was belast. Zou hij die functie niet tot aan de meerderjarigheid van haar zoon kunnen of willen bekleden, dan moesten de toeziende voogden een opvolger voor hem benoemen. Bij eventueel overlijden van koning George gedurende de minderjarigheid van de jonge Erfstadhouder zou de Prins van Wales in 's konings plaats treden.

Bij het testament was een besloten acte gevoegd, eveneens gedagtekend 21 mei 1755 en ter custodie bij het Hof van Holland gedeponeerd, waarin de Prinses de personen had aangewezen, die krachtens de verschillende voogdijresoluties samen met de in het testament genoemde personen moesten zorgen voor de „educatie” van de beide Prinsenkinderen. Met die educatie werd bedoeld het onderricht in de Christelijk Gereformeerde religie en het vertrouwd maken van de vorstelijke pupillen met „de ware belangen van den Staet, deszelfs Hoogheid, Praeëminentien, Privilegiën en Gerechtigheden, Constitutie van Regeringe en wat daer verder toe behoort”⁵. De benoemden waren, zoals te verwachten viel, vertrouwelingen van de Prinses geweest en zonder uit-

¹ Archives 4, IV, 9.

² Steyn had op 17 dec. 1758 o.a. aan de hertog geschreven: „V. A. peut être tranquille que je me prepare autant que je puis et que je me tien sur que dans notre province tout se passera sans aucune reflexion, selon les ordres déjà établies . . .” Als pag. 474, noot 4.

³ Door de Deense minister Bernstorff en ook door Newcastle. Archives 4, IV, 15 en 18.

⁴ Op verzoek van de hertog zond Larrey hem op 27 aug. 1768 een authentiek afschrift van het testament en van het verbaal van de opening daarvan op 13 jan. 1759 door het Hof van Holland. Deze stukken in N.S.A. II 52.

⁵ Ned. Jaarboeken, 1759 (I), 47.

zondering premier in hun provincie. Het waren: voor Gelderland: Schimmelpenninck van der Oye; voor Holland: Wassenaar-Katwijk en Abbekerk Crap, burgemeester van Hoorn; voor Zeeland: Borssele; voor Utrecht: d'Ablaing van Giessenburg; voor Friesland: Burmania, burgemeester van Dokkum; voor Overijssel: Heyden van Ootmarsum, en voor Groningen: Iddekinge¹.

Over de wijze waarop deze commissie met de hertog moest samenwerken, was echter noch in de resoluties, noch in de acte iets vastgesteld en dit gaf dan ook spoedig aanleiding tot moeilijkheden. Enkele maanden na de dood van de Gouvernante kwam eerst de Douairière zich in Den Haag vestigen, blijkbaar van oordeel dat haar taak als toeziende voogdes haar aanwezigheid aldaar noodzakelijk maakte. Daarop verscheen Burmania bij de hertog om hem uiteen te zetten, hoe de verschillende voogden, zijns inziens, zouden moeten samenwerken. De burgemeester wilde de Staten Generaal de acht aangewezen heren bijeen laten roepen en tot een commissie verenigen. Deze commissie moest dan een plan voor de educatie van de Prinsenkinderen opstellen, dat Brunswijk zou dienen uit te voeren. Burmania was verder niet ongenegen de hertog toegang te verlenen tot de vergaderingen van de commissie die regelmatig plaats zouden vinden en hem daarin zelfs stemrecht te geven. Brunswijks geduld werd, naar hij zelf opmerkte², bij het aanhoren van deze plannen hevig op de proef gesteld; hij noemde ze „intrigues infernales”, daar hij absoluut niet van zins was zijn bevoegdheden, zoals die in het testament besloten lagen, met wie dan ook te delen. Hij verbrak dus het contact met Burmania en deelde de Douairière mee, dat hij wel bereid was haar te kennen in alles wat hij in zijn kwaliteit van voogd zou verrichten en daarover met haar van gedachte te wisselen, maar beslist niet verder zou gaan en in geen geval de inmenging van derden zou accepteren³. Haar handelwijze schreef hij trouwens toe aan het feit dat zij zich door een bepaalde partij tegen hem liet gebruiken⁴.

Het zwakke punt in Burmania's optreden was, dat hij en zijn medevoogden niet door de autoriteit van hun respectieve Staten gesteund werden. Was dat wel gebeurd, dan zou de hertog zeker niet zo bruusk hebben durven reageren als hij deed. Zijn Hollandse vrienden deelden echter zijn standpunt, dat zijn vrijheid van handelen in het belang van de

¹ Ibidem, 107.

² Hertog aan Fagel, 16 mei 1759. A.R.A.arch. Fagel, 189h.

³ Idem aan idem, 17 mei 1759. Ibidem.

⁴ Idem aan idem, 2 mei 1759. Ibidem. Cf. Archives 4, IV, 64.

Ook Charles Bentinck was die mening toegedaan. Ch. Bentinck aan Fagel, 15 mei 1759. A.R.A.arch. Fagel, 470.

pupillen zelf niet beperkt of gecontroleerd mocht worden¹. De non-chalance van de Statencolleges in dit opzicht – wel een groot verschil met de dagen van Willem III's minderjarigheid – maakte zodoende alle verdere pogingen van de voogden om zich te doen gelden bij voorbaat vruchteloos en gaf deze pogingen het karakter van intriges en persoonlijke vetes tegen de hertog, die natuurlijk niet naliet ze als zodanig op te vatten.

Er bestond bovendien niet de minste samenwerking tussen de acht betrokkenen; sommigen van hen brachten hun pretenties niet eens naar voren, wellicht wijs geworden door de ervaring van Burmania, die er na zijn échec voortaan het zwijgen toe deed. De Douairière keerde ook weer terug naar Leeuwarden, hetgeen haar relaties met de hertog aanmerkelijk ten goede kwam. De laatste deed zijn belofte gestand en onderhield sindsdien een regelmatige correspondentie met haar, die al spoedig een vertrouwelijke en vriendschappelijke toon verkreeg². Van de teleurgestelde voogden schijnen Borssele, d'Ablaing van Giessenburg en Abbekerk Crap nog eens geprobeerd te hebben zich in hun rechten te doen erkennen, maar het kostte de hertog geen moeite hun plannen te verijdelen³.

De voorzieningen die getroffen moesten worden om de hertog het kapiteinschap-generaal te laten uitoefenen, waren de volgende. Hij moest de eed afleggen op de provinciale instructies voorzover dat indertijd nog niet gebeurd was; de Staten moesten, wanneer zij dat nog niet gedaan hadden, de commanderende officieren op hun repartitie aanschrijven de hertog in zijn nieuwe functie te erkennen en te gehoorzamen; de Staten Generaal moesten nu hun voogdijresolutie vaststellen, opdat hij ook in het gebied van de Generaliteit als waarnemend kapitein-generaal kon optreden en tenslotte waren er de speciale bevoegdheden, voornamelijk benoemingsrechten in bepaalde militaire corpsen, die de Raad van State vóór 1747 had bezeten en daarna aan de Stadhouder en de Gouvernante had overgedragen. Onderzocht zou moeten worden of de representant die rechten toekwamen of dat ze weer aan de Raad moesten terugvallen. Dit alles kreeg in zeer korte tijd zijn beslag, behoudens een onderdeel van het derde punt, de patenten, waarover de discussie zich voortsleepte. In hun Vergadering van 13 januari namen de Staten van Holland de hertog

¹ Als pag. 478, noot 2. Cf. Archives 4, IV, 66.

² Na de dood van Marie Louise in 1765 werd de wederzijdse correspondentie gerestitueerd. N.S.A. II 47 bevat daardoor alleen de brieven van de hertog.

³ Hertog aan Fagel, 1 dec. 1760. A.R.A. arch. Fagel, 189 i.

Ook Hardenbroek, I, 158 en 162.

de eed af op zijn instructie en deden, tegelijk met het bekendmaken van het overlijden van de Prinses, de aanwijzingen aan de militie uitgaan. De andere provincies lieten hun Generaliteitsafgevaardigden Brunswijk de eed afnemen en handelden voor het overige evenzo.

In de buitengewone zitting van de Staten Generaal¹ op dezelfde 13^e januari dienden de Hollandse afgevaardigden een ontwerp-voogdij-resolutie in, die door H.H.M. gearresteerd werd en waarop de hertog nog dezelfde dag de eed aflegde. Dit concept was ongetwijfeld afkomstig van Bentinck en Steyn en het behoeft geen betoog dat het geheel op de Hollandse resolutie geïnspireerd was. Een bijzonderheid was, dat de Prins op zijn 15^e jaar zitting zou krijgen in de Raad van State, alsmede het recht de Vergaderingen van H.H.M. bij te wonen. Met betrekking tot de waarnemend kapitein-generaal werd vastgesteld dat hij het gezag over de militie van de Staat zou uitoefenen, het geven van patenten uitgezonderd. Die zouden worden uitgevaardigd zoals op de Grote Vergadering van 1651 was bepaald en zoals vóór 1747 gebruikelijk was geweest. De hertog zou echter wel betrokken worden in het overleg dienaangaande. Hij kreeg verder het recht, bij benoemingen van generaals en van gouverneurs en commandeurs in het Generaliteitsgebied en de barrière een nominatie van drie personen aan H.H.M. voor te leggen. Zij zouden daaruit hun keus bepalen en de benoemde van een aanstelling voorzien. De Raad van State werd verzocht, geen belangrijke beslissingen te nemen betreffende fortificaties en magazijnen, tenzij na overleg met de representant.

Diens instructie was voor het overige – het doen onderhouden van de krijgstuicht, de zorg voor de voltalligheid en goede staat van de compagnieën, het geven van verlof, de inlichtingendienst, verbod om zich met andere zaken te bemoeien dan de militaire – geheel in overeenstemming met de Hollandse. Ook werd nog bepaald dat het admiraal-schap-generaal „bij provisie” on vervuld zou blijven en dat de Admiraliteitscolleges weer zouden fungeren als vóór 1747; nominaties voor de kapiteinsbenoemingen moesten zij aan H.H.M. zenden. Deze zouden zich in hun kwaliteit van voogden over de jonge Erfstadhouder ook belasten met het administratieve bestuur over de Generaliteitslanden, daar het recht van gratie uitoefenen en jaarlijks de magistraat te 's Hertogenbosch vernieuwen.

De resolutie was het sluitstuk van de gecompliceerde voogdijkwestie

¹ Deze resoluties van de Staten Generaal en de Staten van Holland ook in Ned. Jaarboeken, 1759 (I), 65 e.v.

die, zoals bekend, reeds veel eerder afgedaan had kunnen worden, wanneer de hertog, met steun van de Prinses, niet bepaalde eisen naar voren had gebracht, o.a. die van een concluderende stem in de besognes over de patenten. Onder de huidige omstandigheden waren er natuurlijk geen eisen meer te stellen en mocht hij blij zijn dat de bestuursovergang zo snel en soepel verliep. Toch bood de Generaliteitsresolutie door onduidelijke formulering van sommige belangrijke passages nog voldoende gelegenheid tot discussie, temeer daar de Gelderse en Overijsselse afgevaardigden zich omwille van het landsbelang weliswaar geconformeerd hadden met het Hollandse voorstel, dat de patenten liet uitvaardigen „met communicatie en overleg met de hertog”, maar aan deze woorden een eigen interpretatie gaven. Die werd hun voorgeschreven door hun voorgedijresoluties, waarbij de hertog uitdrukkelijk een meetellende stem in de besognes over de patenten was toegekend. Een en ander werd aanleiding tot een geschil dat eerst twee jaar later tot oplossing zou komen.

Het verschil in interpretatie van de bewuste termen was reeds bij het arresteren van de Generaliteitsresolutie aan de dag getreden en H.H.M. benoemden daarom een commissie, die samen met enkele leden uit de Raad van State moest onderzoeken, welk aandeel precies de hertog bij de begeving van de patenten kon worden verleend. Op 23 maart 1759 bracht de commissie het volgende voorstel ter tafel. De Raad van State zou in het voorjaar H.H.M. attent maken op de garnizoensveranderingen die in de loop van dat jaar moesten geschieden. H.H.M. zouden deze brief doorzenden aan de representant met het verzoek, schriftelijk zijn advies daarover uit te brengen, het liefst in de vorm van een lijst van garnizoenswisselingen, die naar zijn oordeel noodzakelijk waren. Eventueel nader overleg hierover zou steeds schriftelijk moeten plaats hebben. Ook wanneer de hertog, buiten de door hem ingediende lijst, een of meer patenten nodig achtte, zou hij dit schriftelijk ter kennis van de Staten Generaal moeten brengen¹.

De voorgestelde regeling gaf duidelijk de opvatting van Holland weer, dat zich immers steeds tegen mondeling overleg tussen H.H.M. en de representant had verzet en hem niet meer dan een pre-advies inzake de patenten wilde toestaan. Holland ging dan ook geheel accoord met het rapport en kreeg bijval van Zeeland, Friesland en Utrecht, maar Overijssel en Gelderland wezen het rapport zonder meer van de hand en trachtten hún zienswijze ingang te doen vinden. Volgens hen moest

¹ Res. Staten Generaal, 23 maart 1759.

de representant bij de besognes over de patenten tegenwoordig zijn, als eerste zijn advies uitbrengen en dit advies moest bij de stemming meeggeteld worden. Alle resoluties betreffende de uitvaardiging van een of meer patenten zouden bovendien de representant „ten fine van executie” ter hand gesteld moeten worden. Gelderland lichtte zijn afkeer van schriftelijk contact tussen H.H.M. en de hertog toe, door erop te wijzen dat de laatste wel eens patenten kon verlangen om redenen die geheim moesten blijven. Het zou dan in strijd zijn met het landsbelang, van hem te vergen dat hij de inlichtingen, op grond waarvan hij troepenverplaatsing of -concentratie nodig oordeelde, schriftelijk aan H.H.M. meedeelde. De provincie verklaarde tenslotte, geen genoegen te zullen nemen met een regeling van deze kwestie, die door overstemming tot stand zou komen en zich in dat geval niet gebonden te achten¹.

Inmiddels was de tijd voor de garnizoensveranderingen op handen en daar de Staten Generaal nog niet tot een besluit waren gekomen, zag de Raad van State geen andere mogelijkheid om de dienst normaal te doen functioneren dan door H.H.M. aan te raden, voor één keer en zonder consequenties voor de beraadslagingen de representant om schriftelijk advies te vragen over deze troepenverplaatsingen. H.H.M. stemden daarmee in, hetgeen prompt een scherp protest uitlokte van Overijssel, Gelderland en Groningen². Een paar maanden later richtte het eerstgenoemde gewest een ernstige aansporing tot de Staten Generaal om zo spoedig mogelijk over het betwiste punt tot een conclusie te komen³. Zonder succes. Toen H.H.M. echter in het begin van 1760 opnieuw een schrijven van de Raad van State ontvingen van gelijke strekking als dat van het jaar tevoren en zij ook nu weer op schriftelijk advies van de hertog de garnizoenen verplaatsten, was voor Gelderland de maat vol. De provincie stelde uitdrukkelijk de eis dat zonder uitstel besprekingen geopend moesten worden om de kwestie voor eens en voorgoed te regelen. H.H.M. droegen hun gedeputeerden tot de militaire zaken op, samen met de Raad van State de nodige voorstellen te doen⁴.

Op 10 oktober bracht de commissie verslag uit. Zij noemde de door haar bedachte oplossing een conciliatoir en dit bevatte inderdaad de voornaamste elementen van de tegenover elkaar staande opvattingen, doch de meeste van de Hollandse. Het kwam erop neer, dat de hertog uitsluitend de motieven van zijn verzoek om een of meer patenten mon-

¹ Ibidem, 17 april en 28 mei 1759.

² Ibidem, 20 april 1759.

³ Ibidem, 10 juli 1759.

⁴ Ibidem, 14 april en 5 mei 1760.

deling in het desbetreffende besogne mocht toelichten, wanneer hij bijzondere redenen had om aan te nemen, dat het niet raadzaam was ze op schrift te stellen. Van een meetellende stem was geen sprake¹. Met dit conciliatoir verklaarden zich de provincies successievelijk accoord, ook Overijssel en Gelderland, al moest het laatste gewest wel opmerken, getroffen te zijn door de geringe tegemoetkoming die zijn standpunt bij de meerderheid ondervond. Daar het echter meer dan tijd was dat er een eind kwam aan deze zaak, wilde Gelderland het conciliatoir aanvaarden². Het is niet gebleken of de hertog dit besluit heeft trachten tegen te houden of er anderszins invloed op heeft uitgeoefend. Al met al duurde het nog tot 2 maart 1761, voordat de definitieve resolutie kon worden genomen. Het was een overwinning voor de Hollanders en de jaarlijkse garnizoenswisselingen geschieden tot aan de meerderjarigheid van de Prins op dezelfde wijze als in 1759 voor het eerst was toegepast.

Een tweede aangelegenheid, eveneens samenhangend met de voorgedijresoluties, waarbij de langgekoesterde verwachtingen van de hertog weer niet vervuld werden, was die van het bewaren van de sleutels en het geven van het wachtwoord in stemhebbende frontiersteden. De Gelderse en Overijsselse resoluties verwezen hiervoor naar een door de Staten Generaal te treffen uniforme regeling. Het Generaliteitsbesluit bevatte echter niets van dien aard, zodat het aan de betrokken provincies overgelaten werd hierin zelf te voorzien en dat betekende dat de toestand van vóór 1747 hersteld werd.

Het bericht van het overlijden van een kapitein-ingenieur, op 13 januari 1759 door de Raad van State ontvangen, was voor dit college aanleiding te overwegen of, en in hoeverre, de representant het recht moest worden toegekend, de officieren te benoemen van bepaalde legeronderdelen met een bijzondere taak. Het ging hier om de corpsen directeurs en ingenieurs van fortificatie, artillerie, pontgasten, mineurs en sappeurs en om de posten van wachtmeester en groot-majoor in de vestingen van het Generaliteitsdistrict en de barrière. In de periode 1702-1747 had de Raad van State deze benoemingen verricht krachtens een soort taakverdeling met H.H.M., die zichzelf de aanstelling van de hoogste officieren bij de infanterie, de cavalerie en in de vestingsteden hadden voorbehouden. Bij de verheffing van Willem IV hadden zowel de Staten Generaal als de Raad van State deze rechten weer aan de Stadhouder afgestaan en na zijn dood waren ze uitgeoefend door de Prinses.

¹ Ibidem, 10 oct. 1760.

² Ibidem, 7 nov. 1760.

De hertog deed veel moeite om de Raad ervan te overtuigen dat het bevoegdheden waren die de Stadhouder als kapitein-generaal toekwamen en bijgevolg thans door de representant moesten worden uitgeoefend¹. Tegen dit standpunt was niet veel in te brengen en de leden van het college, met thesaurier Hop aan de spits, waren ook wel ontkwelijk voor Brunswijks argumenten², maar zij konden het toch niet goed van zich verkrijgen hem helemaal de vrije hand te laten. Na enige correspondentie over en weer arresteerde de Raad op 1 maart 1759 een resolutie, waarbij de hertog het recht kreeg, bij vacatures in de functies van wachtmeester en groot-majoor een nominatie van drie personen in te dienen en bij die in de officiersposten van de genoemde corpsen een nominatie van een persoon. Ook mocht hij deze officieren verlof en ontslag geven, telkens met goedkeuring van de Raad, die bovendien zonder „communicatie en overleg met de representant” de troepen niet zou verplaatsen³.

Menzou het besluit van de Raad van State typerend kunnen noemen voor de houding, die de regenten over het algemeen tegenover de hertog aannamen. Zij waren bereid, hem binnen het kader van de voogdijresoluties en de daaraan verbonden instructies zijn aandeel te gunnen in de leiding van de militaire zaken, waarbij zij aan die instructies een nogal formalistische interpretatie gaven door zichzelf het laatste woord te reserveren. Gecommitteerde Raden van Zeeland b.v. kenden hem ook het nominatierecht toe van drie personen voor de openvallende commandeurs- en majoorposten in het gebied van het Committimus⁴. Daar staan echter een aantal gevallen tegenover van een soepeler gedrag. Zo lieten Gecommitteerde Raden van Holland door bemiddeling van de hertog hun orders aan het garnizoen van Den Haag toekomen, hoewel hem eigenlijk elke bemoeienis met deze troepen verboden was⁵. Ook verleenden zij hem als waarnemend kapitein-generaal de militaire eerbewijzen⁶. De Staten van Gelderland en Overijssel wilden zelfs de benoeming van gouver-

¹ Verschillende brieven van hertog hierover aan Raad van State en Steyn. N.S.A. II 28.

² Cf. Hardenbroek, I, 150-151.

³ Een exemplaar van deze resolutie in N.S.A. II 28.

⁴ Blijkens een, ongedateerd, overzicht van de begeving der vacant komende gouverneurs- en commandeursposten in de verschillende provincies. Friesland en Groningen hadden in hun voogdijresoluties de representant reeds het nominatierecht opgedragen. Holland en Utrecht bezaten geen gouvernementen of commandementen in hun steden. A.R.A.arch. Steyn, 50.

⁵ Bussemaker: Uittreksels uit de brieven van d'Affry, 365.

⁶ Hertog aan Bentinck, 18 jan. 1759. K.H.A.arch. Bentinck, 29.

neurs en commandeurs binnen hun gebied geheel en al aan hem overlaten¹. Daarom was de klacht van de hertog, dat de heren hem de uitoefening van zijn taak zo lastig en onaangenaam mogelijk zochten te maken², niet van alle reden ontbloot maar wel sterk overdreven.

Het zou bovendien al spoedig blijken dat zijn negen instructies geen belemmering voor hem vormden, ook invloed uit te oefenen op andere terreinen van het openbare leven dan het militaire. Men moet dit, althans voor de eerste jaren van zijn representantschap, liever verklaren uit het benutten van de hem geboden kansen dan uit het scheppen van die kansen door een alom intrigerende heerszucht. De centrifugale krachten, die zich terstond na de dood van de Gouvernante openbaarden – overal vluchtten de regenten in hun provinciale, stedelijke en particuliere affaires als reactie op de harde en dwingende leiding van de Prinses – en het feit dat de Stadhouderlijke aanhang, met uitzondering misschien van de Friese, in de hertog de exponent zag van de Oranjetraditie, verklaren voldoende zijn geleidelijk groeiende invloedssfeer. Het eerste voorbeeld van die desinteresse van de regenten was het falen van de commissie van de Staten-voogden geweest en spoedig volgden er meer. De Archives maken herhaaldelijk melding van het verwaarlozen der openbare belangen, hetzij door onverschilligheid, hetzij door onkunde, zelfs in die mate dat mannen als Bentinck, Yorke en d’Affry spraken van anarchie³.

De jaren van Brunswijks voogdij vormen een periode, waarover de handboeken door gebrek aan de nodige detailstudies slechts in algemene zin kunnen spreken⁴. Mededelingen, dat die tijd een nieuw Stadhouderloos tijdvak genoemd kon worden, dat Holland nu weer de toon en de richting aangaf in de Unie, dat de hertog zich wist te handhaven door de regenten, met name de Amsterdamse, naar de ogen te zien, zijn echter in hun generaliserende vaagheid toch wel hoogst onbevredigend. Er bestaat daarom alle reden, dit tijdvak van de bronnen uit opnieuw in studie te nemen⁵. Het spreekt vanzelf dat ook de documenten uit Brunswijks nalatenschap daarbij betrokken moeten worden en dan niet uitsluitend om, zo mogelijk, het verlossende woord te kunnen spreken over enkele opwindende problemen als de opvoeding van Willem V of de zaak O.Z.

¹ Als pag. 484, noot 4,

² Hertog aan Bentinck, 26 en 28 jan. 1759. K.H.A.arch. Bentinck, 29.

³ Archives 4, IV, inleiding IX.

⁴ Het meest volledig is misschien nog Groen van Prinsterer, II, 808-818.

⁵ Cf. Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandse Geschiedenis, 79.

van Haren, maar eerst en vooral om een genuanceerd en samenhangend beeld te verkrijgen van de ontwikkeling in 's hertogen positie, van de resultaten van zijn beheer voor het huis Oranje, van de buitenlandse politiek of wat daarvoor moest doorgaan. Aan een dergelijk overzicht bestaat des te meer behoefte, omdat het geestelijke, maatschappelijke en economische leven van de Republiek in de zestiger jaren heel wat minder stiefmoederlijk behandeld is¹.

¹ Cf. b.v. Geyl: *Gesch. v. d. Ned. Stam*, III; J. de Bie: *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam, 1899). Gegevens over de economische ontwikkeling in de zestiger jaren vindt men verspreid in de werken van J. G. van Dillen en in J. de Vries: *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 1959). Belangrijke detailstudies zijn E. de Jong-Keesing: *De economische crisis van 1763 te Amsterdam* (Amsterdam, 1939) en C. P. van Eeghen: *Het faillissement der firma Coenraad en Hendrick van Son in 1762* (*Economisch-Historisch Jaarboek*, 22 (1943), 82).

Bij een terugblik op het verhandelde rijst de vraag, in hoeverre het bijdraagt tot bevestiging of tot wijziging van het traditionele beeld van Brunswijks persoon, of het, met de woorden van Busken Huet, meer licht heeft geworpen op „het ware karakter van dien dikken hertog, zoals hij in de wandeling genoemd werd”¹. Het is een dankbaar aanvaard gebruik, het antwoord op dit soort vragen „aan anderen” over te laten. Met betrekking tot dit antwoord zij tenslotte nog het volgende opgemerkt.

Uit de papieren nalatenschap van Brunswijk, voorzover die voor deze studie is geraadpleegd, spreekt een man die, diep doordrongen van zijn vorstelijke waardigheid, vrijwel uitsluitend belang stelde in militaire en politieke aangelegenheden. Slechts bij uitzondering treft men een opmerking aan van andere aard, b.v. over het leven in de Haagse beau monde, en dergelijke notities dateren dan nog uit de eerste jaren na zijn komst in de Republiek, toen hij door de Bentincks, Fagel en Larrey in verschillende families en gezelschappen werd geïntroduceerd.

Opera- en toneeluitvoeringen moet hij regelmatig bijgewoond hebben, maar hij vond het blijkbaar niet de moeite waard dienaangaande ook maar één letter op papier te zetten. Zelfs in zijn voortdurend en intiem schriftelijk contact met Bentinck vormt het aanbieden van of bedanken voor een nieuwe jachthond en dergelijke presenten de enige afwijking van het gewone thema der staatszaken, hoewel Bentinck toch een man was met actieve belangstelling voor de natuurwetenschappen, met instemming de werken van Locke las en als curator van de Leidse universiteit de benoeming stimuleerde van de Zwitser Allamand tot professor

¹ Litterarische Fantasiën, nieuwe reeks, II, 11 (Amsterdam, 1878).

mathematicae et philosophiae, de eerste die in Leiden afzonderlijk de biologie doceerde¹. Men blijft in het onzekere over de vraag, of de hertog in deze jaren nog een ander soort boeken las dan de „Négotiations du Comte d'Avaux”². Evenzo onttrekt zijn godsdienstig leven zich aan verdere waarneming dan dat hij een gelovig man was en zich dikwijls onder het gehoor bevond, zowel van de Waalse hofprediker Joncourt, als van de Evangelisch-Lutherse predikant, tot wiens gemeente hij en zijn personeel behoorden. Zoals talrijke vorsten en edellieden was hij lid van de vrijmetselarij³.

De hertog voelde zich vóór alles militair en vatte zijn taak als veldmaarschalk en gouverneur ernstig op. Daarbij was hij een harde werker, die weinig nachtrust behoefde en bij voorkeur vroeg in de ochtend met zijn arbeid begon; voor een niet gering gedeelte bestond die uit het bijhouden van zijn omvangrijke correspondentie. Het portret dat Schouman in 1755 van hem tekende, toont een stevig gebouwde man in de kracht van zijn leven met een blozend en open gelaat. Zijn genoegens waren sober en met dit beeld in overeenstemming. Tijdens het seizoen leidde hij graag het rustige leven van een landedelman. Bentinck inviteerde hem meermalen voor een verblijf op zijn landgoed de Doorwerth en in 1752 en 1754 heeft de hertog daar inderdaad enige tijd vertoefd. In andere jaren bracht hij de zomermaanden gedeeltelijk door op de buitenplaatsen Leeuwenhorst (1753), Teylingen (1755) en Hoonoord (1756, 1757, 1758). Hij was evenals Bentinck een groot liefhebber van de jacht en kon, ondanks zijn in de slag bij Soor opgelopen wonde, geforceerde ritten te paard maken.

Sedert 1755 werd hij meer en meer in het politieke leven betrokken en ging daar spoedig geheel in op. Zijn belangstelling, om niet te zeggen nieuwsgierigheid naar berichten en inlichtingen van deze aard ontwikkelde zich tot een soort tweede natuur. Een man van grootse gedachten en plannen was hij niet; integendeel, de overgeleverde traditie was hem heilig. Hij behoorde tot de generatie van Frederik de Grote, maar vertoonde niet de eigenlijke trekken van de verlichte absolutist; daarvoor werd zijn gedrag nog tezeer bepaald door een zuiver dynastieke zienswijze, al schermde hij wel eens met het belang van de Staat dat deze of gene maatregel zou vereisen. In de Republiek bleef hij zich vóór alles beschouwen als de vertegenwoordiger van het machtige Brunswijkse huis en het sprak voor hem vanzelf, dat hem op de eerste plaats uit dien hoofde

¹ Van Huffel, 147-148.

² Nijhoff, 35.

³ Blijkens een alleen op 1754 te dateren stuk in N.S.A. II 27c.

een bepaalde belangrijke positie toekwam. Van iemand, die gevormd was in de Weense school van Bartenstein, kon men trouwens moeilijk anders verwachten. Ook de sentimentaliteit die de brieven van zijn broer Ferdinand kenmerkte, was hem volkomen vreemd.

Naast zijn toewijding aan de zaak waarvoor hij zich inzette, was de meest opvallende trek in zijn karakter de neiging, van alle personen en omstandigheden partij te trekken die hem nader tot zijn doel konden brengen, een neiging die gemakkelijk kon uitmonden in de zucht tot intrigeren en bedillen, die hem later zo algemeen verweten werd. Dit berekenen van kansen, waarvan hij o.a. in zijn adviezen aan hertog Karel blijk gaf, paste overigens geheel in de karakteristieke eigenaardigheden van de klassieke diplomatie¹. Alles tesamen genomen, was hij een man die de huidige onderzoeker sympathieker voorkomt, naarmate hij minder te doen had.

¹ Rohden, 22.

SECREET

Plan van een augmentatie van 's Lands militie
met 1.092 paarden en 13.450 hoofden.

RUITERIJ	PAARDEN	HOOFDEN
6 Compagnieën Guardes te paard te augmenteren ieder met 14 paarden en 14 hoofden waaronder een korporaal	84	84
48 Ordinaris Compagnieën te paard te augmenteren ieder met 14 paarden en 14 hoofden waaronder een korporaal	672	672
DRAGONDEERS		
24 Compagnieën Dragondeers te augmenteren ieder met 14 gemonteerde Dragondeers waaronder een korporaal	336	336
VOETVOLK		
59 Compagnieën Grenadiers Nationalen, Duitsers, Walen en Schotten te augmenteren ieder met 14 hoofden waaronder een sergeant		826

	PAARDEN	HOOFDEN
354 Ordinaris Compagnieën Nationalen, Duitsers, Walen en Schotten te augmen- teren ieder met 1 subalterne officier, 1 ser- geant, 1 tamboer en 17 gemeenen . . .		7080
60 Compagnieën Switsers te augmenteren met 50 hoofden		3000
Het 3e battallion van de Furst van Waldeck, actueel in soldij van den Staat in Duitsch- land, te brengen op den voet van een Natio- naal regiment van 2 battallions zooals die sullen wezen gecomposeert na de voor- slaegte augmentatie		454
Het 4e battallion van Z.H.'s Deutsche Troupes, actueel in soldij van den Staat in Duitschland, ook te brengen op den voet van een Nationaal regiment van 2 battal- lions, ut supra		454
Met den Hertog van Saxon Gotha te con- venieeren om desselfs regiment ingelijx te brengen op den voet van een Nationaal re- giment van 2 battallions, ut supra		544
	<hr/> 1092	<hr/> 13450

Herzog Ludwig Ernst von Braunschweig-Wolfenbüttel war der dritte Sohn Ferdinand Albrechts II. und also ein Bruder des von 1735 bis 1780 regierenden Herzogs Karl sowie Anton Ulrichs, der nach einer verfehlten Karriere in Russland die längste Zeit seines Lebens in dortiger Gefangenschaft verbrachte, und Ferdinands, des preussischen Feldherrn im Siebenjährigen Krieg. Diese Brüder waren Vettern der österreichischen Kaiserin Maria Theresia und durch die Vermählung ihrer Schwester Elisabeth Christina mit König Friedrich von Preussen Schwäger dieses Fürsten. Die durch Friedrichs Eroberung von Schlesien im Jahre 1740 entstandene österreichisch-preussische Feindschaft hatte seinen Rückschlag im braunschweigischen Fürstenhause, denn die älteren Brüder Anton Ulrich und Ludwig Ernst blieben der österreichischen Tradition des Hauses treu, während die jüngeren eine militärische Laufbahn im preussischen Heere wählten.

Ludwig Ernst begann seine Karriere 1737, indem er sich an den österreichischen Feldzügen gegen die Türken beteiligte. 1740 wurde er im Einverständnis mit dem Kaiser zum Herzog von Kurland gewählt. Als solcher sollte er Anton Ulrichs Stütze sein, aber der Staatsstreich Elisabeths, der Tochter Zar Peters des Grossen, machte das braunschweigische Streben nach dem russischen Thron zunichte. Während des österreichischen Erbfolgekrieges kämpfte der Herzog im Pragmatischen Heere in den Südlichen Niederlanden gegen die Franzosen und trat 1750 mit Genehmigung Maria Theresias in den Dienst der Republik der Vereinigten Niederlande über. Zu diesem Übertritt hatte der Statthalter Wilhelm IV. ihn schon öfters aufgefordert. In seinem neuen Vaterlande erwarb der Herzog sich eine einflussreiche Stellung, aber 1784 musste er es wieder mit Schmach und Schande verlassen, weil durch sein Auf-

treten die Regenten und das Bürgertum, vor allem die Patrioten, seine Feinde geworden waren. Seitdem wohnte er amtslos nacheinander in Aachen und Eisenach, wo er am 12. Mai 1788 starb. Zwei Jahre vorher hatte der Göttinger Professor A. L. Schlözer unter dem Titel „Ludwig Ernst, Herzog zu Braunschweig und Lüneburg. Actenmässiger Bericht“ eine Art Biografie von ihm veröffentlicht. Diese Schrift war im Auftrag des Herzogs als eine Verteidigung seines Auftretens in der Republik und als eine Waffe im Kampf gegen die Patrioten verfasst. Sie ist daher tendenziös und auch durch ihre Unvollständigkeit nicht an allen Stellen zuverlässig.

Die wichtigsten Zusagen, womit Wilhelm IV. den Herzog veranlasste in den Dienst der Generalstaaten überzutreten, waren: 1°. Ludwig Ernst sollte als Feldmarschall unter statthalterlicher Aufsicht mit dem Kommando über die Armee der Republik beauftragt werden. 2°. er sollte Wilhelms erster Berater werden; er sollte die Stütze des Hauses Oranien sein, falls Wilhelm IV., der eine schwache Gesundheit hatte, stürbe ehe seine Kinder Wilhelm (geb. 1748) und Carolina (geb. 1743) mündig wären. Diese Zusagen wurden jedoch nicht erfüllt, auch nicht nach dem plötzlichen Tod des Statthalters am 22. Oktober 1751, als seine Witwe, Prinzessin Anna, seine Ämter und Würden an Sohnes statt bekleidete. Aus Eifersucht hielt sie den Herzog möglichst vom Hofe fern und zog ihn nur über militärische Angelegenheiten in vereinzelt Fällen zu Rate, wie etwa bei der Reorganisation der Armee im Jahre 1752. Erst zwei Jahre später erhielt er auf ihre Empfehlung seinen ersten offiziellen Auftrag: eine Inspizierungsreise an den nord-östlichen Grenzen der Republik, wobei er besonders sein Augenmerk auf die Bedeutung, welche die Mooregebiete und Moraste in diesem Gebiet für die Verteidigung haben könnten, lenken sollte. Der Herzog führte diesen Auftrag äusserst gewissenhaft aus und schloss sich in seinem Bericht den strategischen Auffassungen Menno van Coehoorns, des Begründers des neu-niederländischen Festungsbaustils, an.

Nach dem Tode Wilhelms IV. wurden die Resolutionen von 1747 und 1748 betreffs der Vormundschaft unter Aufsicht der Prinzessin von den Provinzialstaaten ergänzt. In diesen Beschlüssen war nämlich wohl verfügt, dass für den Fall eines frühzeitigen Todes des Statthalters seine Ämter auf seinen Sohn und eventuell auf seine Tochter übergehen würden, indem seine Gemahlin unter dem Titel einer Gouvernantin sie während der Minderjährigkeit der Kinder ausüben würde, es war aber nichts verfügt für den Fall, dass auch die Prinzessin in der Zeit sterben sollte. Daher waren Ergänzungen notwendig. Ebenso wie die Resolutio-

nen mussten jene durch die einzelnen Provinzen, und zunächst durch Holland getroffen werden. Der Herzog war direkt dabei beteiligt und hoffte, auf Grund der gemachten Zusagen, dass die neuen Verfügungen ihm eine günstigere Stellung garantierten. Aus diesem Grunde hielt er mit der Absicht, wegen der empfundenen Enttäuschungen die Republik wieder zu verlassen und nach Wien zurückzukehren, zurück; er wollte erst noch die Regelung durch die Staaten von Holland abwarten, um zu sehen, welchen Einfluss man ihm bei der Gelegenheit zuerkennen wollte. Es zeigte sich, dass dies nicht mehr war als die Wahrung des militärischen Oberbefehls und keineswegs die Ausübung aller statthalterlichen Würden. Sobald der Herzog dies erfuhr, ersuchte er Maria Theresia, zu entscheiden, ob er die ihm zugedachte Stellung wohl oder nicht annehmen könne. Mit einem Schreiben vom 9. Januar 1752 erteilte sie ihm den Rat, dies nur zu tun und mittlerweile Geduld zu üben.

Maria Theresia hatte den Herzog so bereitwillig in den Dienst der Republik übertreten lassen, weil sie erwartete, dass er auf seinem neuen Posten bedeutend zu einer besseren Funktion des sog. Alten Systems, der Allianz der Seemächte, England und die Republik, mit Österreich, beitragen könnte. Die Beziehungen der drei Länder galten hauptsächlich der Frage der Barrière, der Wahl des Erzherzogs Jozef zum römischen König und dem Beitritt der Seemächte zum Petersburger Vertrag 1746. Nur in der ersten Frage hat der Herzog eine wichtige Rolle gespielt, und zwar hinter den Kulissen. Die Frage war infolge der entgegengesetzten Interessen der betreffenden Regierungen nahezu unlösbar. Die Seemächte forderten Wiedereinsetzung der Handelsstarife in den Südlichen Niederlanden, welche vor dem österreichischen Erbfolgekrieg gegolten hatten und Zahlung der jährlichen Subvention einschliesslich der Rückstände, wozu der Barrièrevertrag von 1715 die Kaiserin verpflichtete. Maria Theresia weigerte sich dazu überzugehen und verlangte ihrerseits die Anerkennung ihrer völligen Souveränität über die Südlichen Niederlande durch die Seemächte. Jahrelang ist über diese Frage verhandelt worden, nicht nur von der offiziellen, sondern auch von einer geheimen Diplomatie. Die treibenden Kräfte der letzteren waren der Herzog und sein Freund Wilhelm Bentinck, welcher der holländischen Ritterschaft angehörte und in der Wiederherstellung der Statthalterschaft im Jahre 1747 die wichtigste Rolle gespielt hatte. Sie wollten die Verhandlungen auf Grundlage gegenseitiger Zugeständnisse führen, aber es gelang ihnen nicht die betreffenden Regierungen für ihren Standpunkt zu gewinnen.

Von seinem Anteil an der Beratung über die Barrière abgesehen, hat der Herzog bis 1755 so gut wie keinen politischen Einfluss ausgeübt.

Erst die internationale Krise, das Vorspiel zum Siebenjährigen Krieg, stellte ihn etwas mehr in den Vordergrund. Der Kampf zwischen England und Frankreich in den amerikanischen Kolonien drohte auf Europa überzuschlagen und unter diesen Umständen konnte die Gouvernantin das Gutachten und den Rat des Herzogs nicht länger entbehren. Dennoch wollte sie die Republik nicht in den Krieg verwickeln, und die über-grosse Mehrheit der Regenten und der Bürgerschaft wollte dies ebenso-wenig. Sie wollte Neutralität. Auch die französische Politik verlangte, dass die Republik neutral bliebe. Die Regenten machten sich diesen Umstand zunutze, Frankreich zu Handelskonzessionen zu bewegen, indem sie sich den Anschein gaben, als wollten sie sich um dieses Landes willen nicht in den Konflikt mischen.

England dagegen suchte sofort seine Bundesgenossen in den Kampf zu verwickeln und bekam dabei die tätige Mitwirkung des Herzogs und Bentincks, die in enger Zusammenarbeit mit dem englischen Gesandten Yorke die alte Allianz erhalten wollten. Sie glaubten ihr Ziel zu erreichen, indem sie der Prinzessin eine „Augmentation“, eine Vergrösserung der Armee vorschlugen unter der Losung: bewaffnete Neutralität. Die Prinzessin ging darauf ein, aber die Staaten von Holland, oder vielmehr die grossen Städte Dordrecht, Haarlem, Amsterdam, Gouda und Rotterdam misstrauten dieser Losung und verweigerten ihre Genehmigung. Jahr aus Jahr ein scheiterte die Augmentation an ihrem entschlossenen Widerstand und war dadurch zum Misslingen verdammt. Die grossen Städte forderten jedoch ihrerseits eine „Equipage“, eine Verstärkung der Flotte, um ihren Handel vor den Belästigungen von seiten der Engländer zu schützen, allein die Prinzessin verweigerte ihre Bewilligung, wenn die Augmentation nicht erfolgte. Die Verbindung von Augmentation und Equipage, das sog. Accrochement, erfolgte u.a. auf Vorschlag des Herzogs und trieb die inneren Gegensätze in der Republik auf die Spitze. Er sorgte übrigens wohl dafür, seinen Anteil an der statthalterlichen Politik zu verhehlen und wusste zugleich seine Verbindungen mit der Prinzessin zu verbessern und sich sogar auch in dem mächtigen Amsterdam eines guten Rufes zu erfreuen.

Hatten der Herzog und Bentinck die Westminsterkonvention zwischen England und Preussen scharf getadelt, weil sie einen Bruch mit der Kaiserin darstellte, der Versailler Vertrag zwischen Österreich und Frankreich war für sie ein unerwarteter, zerschmetternder Schlag. Vor allem der Herzog fühlte sich persönlich verraten, weil Maria Theresia ihm noch kurz vorher geschrieben hatte, sie würde ihre alten Bundesgenossen nicht im Stiche lassen. Bentinck fiel es schwer, seine

Stellung zu der neuen politischen Konstellation zu nehmen, aber der Herzog folgte England nun entschlossen in dessen neuem Kurs und trat durch Vermittlung seines Bruders Karl in schriftlichen Kontakt mit König Friedrich. Seitdem war sein Ziel, die Republik dazu zu bewegen, auf die Seite Englands, Preussens und ihrer norddeutschen Verbündeten zu treten. Dazu ersuchte er Friedrich, auf die Prinzessin und die Regenten Druck auszuüben. Der preussische Gesandte in Den Haag, von der Hellen, erhielt in der Tat entsprechende Anweisungen, denn in dem Masse wie die Kriegsdrohung von seiten Österreichs, Russlands und Frankreichs ernster wurde, wollte Friedrich die Republik gerne zum Bundesgenossen haben. Er bot dem Herzog sogar das Kommando über die sog. Observationsarmee, aber dieser musste zu seinem tiefen Bedauern antworten, dass die Neutralität der Republik ihm nicht erlaube das Anerbieten anzunehmen. Trotz der gemeinsamen Bemühungen Yorkes, von der Hellen und des Herzogs, zeigte es sich, dass die Generalstaaten nicht bereit waren in dem europäischen Konflikt Stellung zu nehmen und eine Verbindung mit England interessierte sie um so weniger, solange ihre Schifffahrt ernstlich von den englischen Kapern und der englischen Marine zu leiden hatte. Zwar versuchte König Friedrich nach Angaben des Herzogs die britische Regierung zu grösserer Mässigung zu bewegen, jedoch ohne Erfolg.

Als Braunschweiger wurde der Herzog aufs tiefste durch die Katastrophen, welche sein Stammland 1757 infolge der Niederlage der verbündeten Armee gegen die französischen Truppen heimsuchten, erschüttert. Nach der Kapitulation von Klosterzeven ersuchte er Herzog Karl dringlichst, Hannover treu zu bleiben und hielt dessen Sohn, den Erbprinzen, dazu an, bei der erstbesten Gelegenheit den Kampf wieder aufzunehmen. Als Ferdinand den Befehl über die verbündete Armee übernahm, trat der Herzog sofort mit ihm in schriftlichen Kontakt und erteilte ihm zahlreiche Aufschlüsse politischer und militärischer Art. Während des Feldzugs von 1758 bot er seinen Bruder die grösstmögliche Hilfe, u.a. bei dessen Aufsehen erregenden Rheinübergang und entfaltete zugleich eine grosse Aktivität, die Augmentation von den Staaten von Holland bewilligt zu bekommen. Die Krise in der Republik war denn auch in den Sommermonaten sehr ernst, aber die statthalterliche Politik vermochte den Widerstand der grossen Städte nicht zu brechen.

Der Tod der Gouvernantin am 12. Januar 1759 machte den inneren Unruhen plötzlich ein Ende. Die ergänzenden Vormundschaftsregelungen traten in Kraft und der Herzog konnte, wenn auch mit einigen Hindernissen, seine zwiefache Aufgabe als stellvertretender General-

hauptmann (Oberbefehlshaber) und als Vormund der Prinzenkinder, zu dem die Gouvernantin ihn schon 1755 bei letztwilliger Verfügung bestellt hatte, übernehmen. Er bekleidete diese Stellen bis zur Mehrjährigkeit Wilhelms V. 1766 und schloss dann, der Versprechungen eingedenk, die ihm 1750 dessen Vater gemacht hatte, mit dem jungen Statthalter eine schriftliche Vereinbarung, wobei er als dessen erster Berater anerkannt wurde, ohne dass man ihn für die Folgen der Ratschläge, die er jenem erteilen würde, verantwortlich machen könnte. Dies war die sog. „Acte van Consulentschap“, die 1784 die Patrioten gegen ihn ausspielten. Infolgedessen musste er die Republik verlassen.

ARCHIVALIA

I. Koninklijk Huisarchief (K.H.A.).

Archief Willem IV, 172^{B-II}, 230-231^I, 231², 231³, 233^{2-A}.

Archief Anna, 430^A, 431, 444¹, 444², 450 t/m 457, 461.

Archief Willem V, 90-91, 91^A, 91^B-92, 93^I, 93^{II-A}, 93^{II-B}, 93^A-94, 98, 560.

Archief Willem Bentinck, 18 t/m 29, 53¹, 80.

II. Algemeen Rijksarchief (A.R.A.).

Archief Staten Generaal, 8244, 8245.

Archief Staten van Holland, 3289, 3343, 3802.

(Res. en Secr. Res. Gecomm. Raden Zuiderkwartier).

Archief Raad van State, 1902, 1904, 1905, 1916.

Archief Stadhoudelijke Secretarie, 873.

Archief Raadpensionaris P. Steyn, 5, 42, 49, 50, 53.

Archief H. Fagel de Oude, 189a t/m i, 336, 436, 437, 442, 443, 468, 470, 500

t/m 503, 619, 1212, 1213, 1289, $\frac{5137}{1}$, $\frac{5137}{4}$, 5218^a.

Archief van Slingelandt-de Vrij Temminck, 436, 437.

Particuliere notulen en rapporten betreffende de dagvaarten en besognes van de Staten van Holland. Delft: Stukken verzameld door P. van Bleiswijk, 1747-1770.

III. Rijksarchief 's Hertogenbosch.

Resolutiën Raad van State.

IV. Gemeentearchief Amsterdam (G.A. Amsterdam).

Inventaris Scheltema, III, 20, 32, 42, 43, 47.

V. Niedersächsisches Staatsarchiv (N.S.A.).

L Alt, Abt. 1, Gr. 22, Ludwig Ernst, II 18, 23 (IV^A t/m XXIII), 24, 27c en d, 28, 30, 35, 47, 52, 63, 64, 65, 112.

VI. British Museum (B.M.).

Egertonpapers, 1728, 1729, 1732 t/m 1735, 1740 t/m 1742, 1744, 1751, 1754C, 1861.

- A. J. van der Aa: Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorkum, 1839-1851.
- C. van der Aa: Geschiedenis van het leven, character en lotgevallen van wijlen Willem den Vijfden, Prinse van Oranje en Nassau. 2 dln. Amsterdam, 1806 en 1809.
- A. J. d'Ailly: Willem Bentinck van Rhoon en de diplomatieke betrekkingen tussen Engeland en de Nederlandse Republiek gedurende de laatste jaren voor de vrede van Aken in 1748. Amsterdam, 1898.
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden.
- Uit dl. VII (Utrecht, 1954) de opstellen:
- J. Lefèvre: De Zuidelijke Nederlanden, 1700-1748.
- J. Lefèvre: De instellingen van de Zuidelijke Nederlanden onder Spaans en Oostenrijks bewind.
- J. Kramer: De Europese grote mogendheid, 1697-1748.
- Uit dl. VIII (Utrecht, 1955) de opstellen:
- J. Kramer: Afankelijk beleid.
- O. Noordenbos: Rationalisme en Romantiek in de Noordelijke Nederlanden.
- J. Lefèvre: Het Zuiden onder Maria Theresia en Jozef II, 1748-1789.
- J. de Vries: De economische achteruitgang der Republiek.
- H. Coppejans-Desmedt: Economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden.
- L. P. L. Pirenne: De Generaliteitslanden van 1648 tot 1795.
- Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. 4e série, t. I, II, III, IV (1747-1766). Uitgeg. door Th. Bussemaker. Leiden, 1908-1914.
- A. von Arneth: Maria Theresia nach dem Erbfolgekriege, 1748-1756. Wenen, 1870.
- A. von Arneth: Johann Christoph Bartenstein und seine Zeit. Wenen, 1871.
- Atlas van historische vestingwerken in Nederland. (Uitgave van de stichting Menno van Coehoorn).
- dl. I: Groningen, Friesland en Drente. 's Gravenhage, 1956.
- dl. II: Overijssel en Gelderland, 1e aflevering: Overijssel. z.j.o.p.
- W. A. Bachiene: Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat en heden-daagsche historie der Nederlanden. 6 dln. Amsterdam, 1791.
- J. F. L. de Balbian Verster: Burgemeesters van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw. Zutphen, 1932.
- W. A. F. Bannier: De landgrenzen van Nederland. dl. I: tot aan de Rijn. Leiden, 1900.

- J.S. Bartstra: Handboek tot de staatkundige geschiedenis van de landen van onze beschavingskring, van 1648 tot heden. dl. I: Nederland tussen de andere grote mogendheden, 1648-1774. 's Hertogenbosch, 1959.
- J.S. Bartstra jr.: Vlootherstel en legeraugmentatie, 1770-1780. Assen, 1952.
- W.H. de Beaufort: De hertog van Brunswijk. Geschiedkundige opstellen, I, 173-230. Amsterdam, 1893.
- A.A. Beekman: Geschiedkundige atlas van Nederland. 's Gravenhage, 1913.
- A.A. Beekman: De wateren van Nederland, aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven. 's Gravenhage, 1948.
- A. Beer: Holland und der Österreichische Erbfolgekrieg. Archiv für Österreichische Geschichte, 46 (1871), 299-418.
- A. Beer: Aufzeichnungen des Grafen William Bentinck über Maria Theresia. Wenen, 1871.
- A. Beer: Denkschriften des Fürsten Wenzel Kaunitz-Rittberg. Archiv für Österreichische Geschichte, 48 (1872), 1-163.
- A. Beer: Die Österreichische Politik in den Jahren 1755 und 1756. Historische Zeitschrift, 27 (1872), 282-373.
- G. Bigwood: Les impôts généraux dans les Pays Bas Autrichiens. Parijs, 1900.
- W. Bilderdijk: Geschiedenis des Vaderlands. Uitgeg. door H. Tydeman. 13 dln. 1832-1853.
- C. Blaga: L'évolution de la technique diplomatique au XVIIIe siècle. (Idéologie, mœurs et procédés). Parijs, 1937.
- P. J. Blok: Geschiedenis van het Nederlandse volk, III. Leiden, 1925.
- M. G. de Boer: Oligarchische uitwassen te Haarlem in het midden der 18e eeuw. Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk. 8e reeks, V (1943-1944), 6-32 en 147-182.
- Gh. de Boom: Les ministres plénipotentiaires dans les Pays Bas Autrichiens, principalement Cobentzl. Brussel, 1932.
- Gh. de Boom: La collaboration de la France et des Pays Bas Autrichiens pendant la guerre de sept ans. Revue d'histoire moderne, nouvelle série, 7 (1933), 401-422.
- H. Borkowski: Das Tagebuch des Herzogs von Braunschweig-Lüneburg. Forschungen zur brandenb. und preuss. Geschichte, XII (1899), 245-253.
- J. de Bosch Kemper: De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830. Amsterdam, 1868.
- A. Bourguet: Le Duc de Choiseul et la Hollande. Revue historique, LXXIX (1902), 295-315 en LXXXII (1903), 1-12 en 225-241.
- A. Brants: Bijdrage tot de geschiedenis van de Gelderse plooiërijen. Leiden, 1874.
- M. Braubach: Versailles und Wien von Ludwig XIV bis Kaunitz. Die Vorstadien der diplomatischen Revolution im 18. Jahrhundert. Bonn, 1952.
- M. Braubach: Die österreichische Diplomatie am Hofe des Kurfürsten Clemens August von Köln, 1740-1756. Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, Heft 114. Keulen, 1930.
- Briefwechsel Friedrich des Großen mit dem Prinzen Wilhelm IV. von Oranien und mit dessen Gemahlin Anna, geb. Princess Royal von England. Uitgeg. door L. von Ranke. Berlijn, 1869.
- British Diplomatic Representatives, 1689-1789. Uitgeg. voor de Royal Historical Society door D. B. Horn. Camden Third Series, XLVI. Londen, 1932.
- A. de Broglie: La paix d'Aix la Chapelle. Parijs, 1892.
- A. de Broglie: L'alliance autrichienne. Parijs, 1895.

- A.Brückner: Die Familie Braunschweig in Russland im XVIII. Jahrhundert. I: Die Schicksale der Eltern und Geschwister des Kaiser Joann. II: Die Katastrophe Joann's. Russische Revue, III, 5 (1874), 97-147, 213-256, 309-345.
- H. Brugmans: Geschiedenis van Nederland, VI. Amsterdam, 1937.
- Th.Bussemaker: Uittreksels uit de brieven van d'Affry aan de Franse regering (dec. 1755-mei 1762); uit de papieren van R.Fruin. Bijdr. en Meded. Hist. Gen. 27 (1906), 269-412.
- Th.Bussemaker: Iets over de ambassade van d'Affry. Historische Avonden, II, 55-78. Groningen, 1907.
- Th.Bussemaker: Verslag van een voorlopig onderzoek naar de Bentinck-papieren, aanwezig in het Brits Museum te Londen. Bijdr. en Meded. Hist. Gen. 28 (1907), XL-LXXVII.
- H.Butterfield: The reconstruction of an historical episode: the history of the enquiry into the origins of the seven years' war. Glasgow, 1951.
(herdrukt in de bundel: Man on his past; the study of the history of historical scholarship, 142-170. Cambridge, 1955).
- A.Carter: Some private secretaries in the eighteenth century. Public Administration, XXXI (1953), 76-80.
- E.Charteris: William Augustus, Duke of Cumberland and the seven years' war. Londen, 1925.
- H.T. Colenbrander: De Patriottentijd, I. 's Gravenhage, 1897.
- P.Coquelle: La Hollande pendant la guerre de sept ans. Revue des études historiques, 65 (1899), 320-360.
(N.B. Dit artikel is later opgenomen in het volgende werk).
- P.Coquelle: L'alliance franco-hollandaise contre l'Angleterre, 1735-1788. Parijs, 1902.
- J.S.Corbett: England in the seven years' war. A study in combined strategy. 2 dln. Londen, 1907.
- W.Coxe: Memoirs of the administration of the right honourable Henry Pelham. 2 dln. Londen, 1829.
- J.Dibbetz: Het Groot Militair Wordenboek. 's Gravenhage, 1740.
- H.C.Diferec: De geschiedenis van de Nederlandse handel. Amsterdam, 1908.
- J.G.van Dillen: Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland. Groningen, 1949.
- L.Dollot: Bernis et Choiseul (janvier 1757-décembre 1758). Revue d'histoire diplomatique, 54 (1940), 66-94 en 175-201.
- H.Donalies: Der Anteil des Sekretärs Westphalen an den Feldzügen des Herzogs Ferdinand von Braunschweig (1758-1762). Forschungen zur brandenb. und preuss. Geschichte, VIII (1895), 1-58.
- J.van Doorninck: Geslachtkundige aantekeningen t.a.v. de Gecommitteerden ten Lande van Overijssel sedert 1610-1794. Met enige berigten omtrent de voormalige havezathen in dat gewest. Deventer, 1871.
- W. L. Dorn: Competition for Empire, 1740-1763. New York, 1940.
- J.Droz: Histoire diplomatique de 1648 à 1919. Parijs, 1952.
- O.K.Ebbecke: Frankreichs Politik gegenüber dem deutschen Reiche in den Jahren 1748-1756. Freiburg, 1931.
- C.W.Eldon: England's subsidy policy towards the continent during the seven years' war. Philadelphia, 1938.
- J.E.Elias: De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795, I. Haarlem, 1903.

- J. Entick: The general history of the late war. 5 dln. Londen, 1763-1764.
- J. Ferguson: Papers illustrating the history of the Scots Brigade in the service of the United Netherlands, 1572-1782. 3 dln. Edinburgh, 1899-1901.
- R. Fruin - H. T. Colenbrander: Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot de val der Republiek. 's Gravenhage, 1922.
- L. P. Gachard: Etudes et notices historiques concernant l'histoire des Pays Bas. 3 dln. Brussel, 1890.
- M. Gachard: Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle. Brussel, 1880.
- Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek (1747-1787). dl. I: 1747-1780. Uitgeg. door F. J. L. Krämer. Werken Hist. Gen. 3e serie, 14. Amsterdam, 1901.
- R. Geikie - I. Montgomery: The Dutch Barrier, 1705-1719. Cambridge, 1930.
- P. Geyl: Geschiedenis van de Nederlandse Stam, II en III. Amsterdam, 1949, 1959.
- P. Geyl: Willem IV en Engeland tot 1748. 's Gravenhage, 1924.
- P. Geyl: Oranje en Stuart. Utrecht, 1939.
- P. Geyl: De Witten-oorlog. Een pennestrijd in 1757. Meded. der Kon. Ned. Acad. van Wetensch., afd. Letterk., nieuwe reeks, 16, nr. 10. Amsterdam, 1953.
- P. Geyl: Studies en Strijdschriften. Groningen, 1958.
- L. H. Gipson: The great war for the empire.
dl. I: The years of defeat, 1754-1757. New York, 1946.
dl. II: The victorious years, 1758-1760. New York, 1949.
- H. H. A. de Graaff: De militair-rechterlijke organisatie en haar verband met de bevels-verhouding bij de landmacht, 1795-1955. 's Gravenhage, 1957.
- D. P. M. Graswinckel - H. Hardenberg: Het archief van het kasteel Rechteren. Zaltbommel, 1941.
- G. Groen van Prinsterer: Handboek der geschiedenis van het vaderland. 2 dln. Leiden, 1846.
- Groot Placaetboek, inhoudende plakkaten en ordonnantiën der Staten Generaal, Staten van Holland en Staten van Zeeland, III, IV en VIII. resp. 's Gravenhage, 1683 en 1705 en Amsterdam, 1795.
- D. M. M. d'Hangest, baron d'Yvoy van Mijdrecht: Frankrijks invloed op de buitenlandse aangelegenheden van de voormalige Nederlandse Republiek. Arnhem, 1858.
- H. Hardenberg: Overzicht der voornaamste bepalingen betreffende de sterkte, zamenstelling, betaling, verzorging en verpleging van het Nederlandsche leger, sedert den Vrede van Utrecht in 1713 tot den tegenwoordigen tijd. 2 dln. 's Gravenhage, 1858-1861.
- W. Havemann: Geschichte der Lande Braunschweig und Lüneburg. 3 dln. Göttingen, 1853-1857.
- Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren, behelzende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden.
Provincies Drente en Overijssel. Amsterdam, 1795 en 1803.
Groningen verscheen in deze uitgave onder de titel: Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden; Stad en Lande. Amsterdam, 1794.
- J. E. Heeres: Stad en Lande tijdens het Erfstadhouderschap van Willem IV. Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk. 3e reeks, IV (1888), 252-344.
- O. von Heinemann: Geschichte von Braunschweig und Hannover. 3 dln. Gotha, 1884-1892.
- V. Heydemann: Staats- und Flugschriften aus dem Anfange des Siebenjährigen Krieges. Forschungen zur brandenb. und preuss. Geschichte, XLI (1928), 302-330.

- K. Hildebrand: Het Reglement Reformatoir in Stad en Lande in de praktijk, 1749-1780. Groningen, 1932.
- D. B. Horn: The origins of the proposed election of a King of the Romans, 1748-1750. *English Historical Review*, XLII (1927), 361-371.
- D. B. Horn: Sir Charles Hanbury Williams and European diplomacy (1747-1758). Londen, 1930.
- H. van Houtte: Histoire économique de la Belgique à la fin de l'ancien régime. Gent, 1920.
- E. Hubert: Les garnisons de la Barrière dans les Pays Bas Autrichiens, 1715-1782. Brussel, 1902.
- W. C. van Huffel: Willem Bentinck van Rhoon, zijn persoonlijkheid en zijn leven, 1725-1747. 's Gravenhage, 1923.
- M. Immich: Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660 bis 1789. München, 1905.
- N. Japikse: De geschiedenis van het huis Oranje-Nassau, II. 's Gravenhage, 1948.
- M. de Jong: Joan Derk van der Capellen. Staatkundig levensbeeld uit de wordingstijd van de moderne democratie in Nederland. Groningen, 1922.
- A. Kalshoven: De diplomatieke verhoudingen tussen Engeland en de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1747-1756. 's Gravenhage, 1915.
- H. J. Kann: De militie en het militaire bestuur gedurende het tijdvak van de Unie van Utrecht, 1579-1795. Leiden, 1874.
- J. Z. Kannegieter: Magistraatsbestelling te Amsterdam in de tweede helft der 18e eeuw. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 44 (1929), 57-62.
- F. A. van der Kemp: Magazijn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekkelijk. 4 dln. Utrecht, 1783.
- H. J. Keuning: De Groninger veenkoloniën; een sociaal-geografische studie. Amsterdam, 1933.
- W. P. C. Knuttel: Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, IV. 's Gravenhage, 1902.
- R. Koser: König Friedrich der Grosse. 2 dln. Stuttgart, 1901-1903.
- J. P. Koster: De provincie Groningen en hare defensie in de laatste twee eeuwen. Groningen, 1874.
- G. J. ter Kuile jr.: Overijssel in de 18e eeuw. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XIX (1951), 263-295.
- G. Küntzel: Die Entstehung der Coalition gegen Preussen in den Jahren 1755 und 1756. In: G. B. Voltz - G. Küntzel: Preuss. und Österr. Acten etc. LXV-CLVI.
- G. Küntzel: Die Westminsterconvention. *Forschungen zur brandenb. und preuss. Geschichte*, IX (1897), 185-213.
- F. H. W. Kuypers: Geschiedenis der Nederlandse Artillerie, van de vroegste tijden tot op heden. 4 dln. Nijmegen, 1869-1874.
- C. van Laar: Het leven van Willem den IV, Prince d'Orange en Nassau etc. 2 dln. Leiden, 1752.
- J. Laenen: Le ministère de Botta Adorno dans les Pays Bas Autrichiens pendant le règne de Marie-Thérèse, 1749-1753. Antwerpen, 1901.
- The Life and Correspondence of Philip Yorke, Earl of Hardwicke, Lord High Chancellor of Great Britain. Uitgeg. door Ph. C. Yorke. 3 dln. Cambridge, 1913.
- R. Lodge: Great Britain and Prussia in the eighteenth century. Oxford, 1923.
- R. Lodge: Studies in eighteenth-century diplomacy, 1740-1748. Londen, 1930.

- R. Lodge: The continental policy of Great Britain, 1740-1760. History, XVI (1931-1932), 298-304.
- J. Mauvillon: Geschichte Ferdinands, Herzogs von Braunschweig-Lüneburg. 2 dln. Leipzig, 1794.
- W. Mediger: Moskaus Weg nach Europa. Der Aufstieg Russlands zum europäischen Machtstaat im Zeitalter Friedrichs des Groszen. Braunschweig, 1952.
- F. Meinecke: Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte. München, 1924.
- Mémoires et lettres de Francois-Joachim de Pierre, Cardinal de Bernis (1715-1758). Uitgeg. door F. Masson. 2 dln. Parijs, 1878.
- G. Küntzel: Die Memoiren des Kardinals Bernis. Eine Kritik. Forschungen zur brandenb. und preuss. Geschichte, XV (1902), 117-145.
- R. Meyer: Die Neutralitätsverhandlungen des Kurfürstentums Hannover beim Ausbruch des Siebenjährigen Krieges (october 1756 bis mai 1757). Kiel, 1912.
- P. Milioukov e.a.: Histoire de Russie. dl. II: Les successeurs de Pierre le Grand. Parijs, 1932.
- J. E. Muntinga: Het Landschap Westerwolde, een landbouwkundige studie. Groningen, 1945.
- P. Muret: La prépondérance anglaise (1715-1763). Peuples et Civilisations, XI. Parijs, 1942.
- P. Muret: l'Histoire diplomatique du milieu du XVIIIe siècle d'après les travaux de sir Richard Lodge. Revue d'histoire moderne, VII (1932), 77-83.
- J. W. A. Naber: Carolina van Oranje, vorstin van Nassau-Weilburg, 1743-1787. Haarlem, 1910.
- Nederlandsche Jaarboeken, 1749-1759. 21 dln. Bijvoegsels Nederlandsche Jaarboeken, 1747-1759. 2 dln.
- De Neny: Historische en Staatkundige Gedenkstukken der Oostenrijkse Nederlanden. Amsterdam, z.j.
- D. C. Nijhoff: De hertog van Brunswijk. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederland gedurende de jaren 1750-1784. 's Gravenhage, 1889.
- L. Oldenhuis Gratama: De Stadhouders van Drente, hunne magt en staatsregterlijke verhouding tot de Landschap. Groningen, 1867.
- Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandse Geschiedenis. Samengesteld door de commissie van advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. 's Gravenhage, 1950.
- J. B. Owen: The rise of the Pelhams. Londen, 1957.
- Pajol: Les guerres sous Louis XV. dl. IV: 1749-1759. Parijs, 1885.
- R. Pares: Colonial blockade and neutral rights, 1739-1763. Oxford, 1938.
- R. Pares: War and Trade in the West Indies, 1739-1763. Oxford, 1936.
- R. Pares: American versus continental warfare, 1739-1763. English Historical Review, LI (1936), 429-465.
- L. Perey: Charles de Lorraine et la cour de Bruxelles sous le règne de Marie-Thérèse. Parijs, 1903.
- H. Pirenne: Histoire de Belgique, V. Brussel, 1920.
- Politische Correspondenz Friedrichs des Groszen. dl. VI t/m XVIII (1748-1760). Uitgeg. door J. G. Droysen e.a. Berlijn, 1881-1891.
- F. J. G. ten Raa - F. de Bas: Het Staatsche leger, 1568-1795, V. Breda, 1921.
- L. von Ranke: Der Ursprung des Siebenjährigen Krieges. Leipzig, 1871.
- L. von Ranke: zie Briefwechsel Friedrichs des Groszen etc.

- Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France, depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution Française. XXIII (Hollande). Uitgege. door L. André en E. Bourgeois. dl. III: 1730-1788. Parijs, 1924.
- Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). dl. II: 1715-1763. Uitgeg. door F. Hausmann. Zürich, 1950.
- Resolutiën der Staten Generaal, 1748-1760.
- Secrete Resolutiën der Staten Generaal, 1748-1760.
- Resolutiën der Staten van Holland, 1748-1759.
- Secrete Resolutiën der Staten van Holland, 1748-1759.
- Th. van Riemsdijk: De griffie van Hare Hoog Mogenden. 's Gravenhage, 1885.
- T. W. Riker: The politics behind Braddock's expedition. American Historical Review, XIII (1907-1908), 742-752.
- G. J. Rive: Schets der staatkundige betrekkingen tussen de Republiek der Vereenigde Nederlanden en het Koninkrijk Pruisen, tot het huwelijk van Prins Willem V (1701-1767). Amsterdam, 1873.
- P. R. Rohden: Die klassische Diplomatie, von Kaunitz bis Metternich. Leipzig, 1939.
- L. M. Rollin Couquerque: 't Gedrogt der ongelimiteerde militaire jurisdictie. Militair-Rechtelijk Tijdschrift, XXXVII (1941-1942), 158-195, 221-282, 320-354, 368-388.
- L. M. Rollin Couquerque: Legerbestuur ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Themis, 1949, 67-163.
- J. Romein: Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel. Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, X, 155-157.
- C. Rousset: Correspondance de Louis XV et du maréchal de Noailles (1742-1758). 2 dln. Parijs, 1865.
- H. D. J. van Schevichaven: Journaal van Mr. Justinus de Beyer, heer van Hulzen, 1743-1767. Werken, uitgeg. door de Vereniging Gelre, 6. Arnhem, 1906.
- H. Schlitter: Correspondance secrète entre le Comte A. W. Kaunitz-Rietberg et le Baron I. de Koch, 1750-1752. Parijs, 1899.
- A. L. Schlözer: Lodewijk Ernst, Hertog van Brunswijk en Lunenburg, Keizerl. Koninkl. en Rijksveldmarschalk etc. etc. Echte bescheiden van het gedrag ten opzichte zijner aanzienlijke Waardigheden etc. Amsterdam, 1786.
- Cl. Schwarte: Die neunte Kur und Braunschweig-Wolfenbüttel. Munstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, neue Folge, VII. Munster, 1905.
- L. P. Ségur l'ainé: Politique de tous les cabinets de l'Europe pendant les règnes de Louis XV et de Louis XVI. 3 dln. Parijs, 1801.
- O. A. Sherrard: Lord Chatham. 2 dln. Londen, 1952-1955.
- F. G. Slothouwer: Friese troebelen gedurende het jaar 1748. Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk. 3e reeks, II (1885), 402-429.
- J. Slijpkens: Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde. Groningen, 1924.
- J. Smit: Een regentendagboek uit de 18e eeuw. Gouda, 1957.
- Z. W. Sneller: Stadhouders Willem IV en de plannen tot herstel van de koophandel. Stemmen des Tijds, XII, 3 (1923), 105-122.
- A. Sorel: Essais d'histoire et de critique, I. Parijs, 1894.
- J. Strieder: Kritische Forschungen zur Österreichischen Politik vom Aachener Frieden bis zum Beginne des Siebenjährigen Krieges. Leipzig, 1906.

- M. Stuart: *Vaderlandsche Historie*, I en II. Amsterdam, 1821-1822.
- Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch, Kaiserlichen Obersthofmeisters, 1742-1776. Uitgeg. door R. Khevenhüller-Metsch en H. Schlitter. 1752-1755, 1756-1757, 1758-1759. Wenen, 1910, 1914, 1925.
- Toneel des oorlogs, begonnen met den jaare 1756 of Algemene Historie van alle de veldtochten van dat tijdstip af tot aan den vrede toe tusschen de wederzijdse leegers van de in oorlog zijnde mogendheden etc. 2 dln. Leeuwarden, 1762-1764.
- Vaderlandsche Historie ten onmiddellijken vervolg van Wagenaar*, XXII. (zgn. Keezenvervolg). Amsterdam, 1781.
- G. B. Voltz - G. Kuntzel: *Preussische und Österreichische Acten zur Vorgeschichte des Siebenjährigen Krieges*. Leipzig, 1899.
- A. C. J. de Vrankrijker: *De grenzen van Nederland*. Amsterdam, 1946.
- G. W. Vrede: *Voorouderlijke wijsheid in haghelijke tijden*. Het ministerie der Raadpensionarissen Simon van Slingelandt, Pieter Steyn en Laurens Pieter van de Spiegel herdacht. Utrecht, 1872.
- R. Waddington: *Louis XV et le renversement des alliances. Préliminaires de la guerre de sept ans, 1754-1756*. Parijs, 1896.
- R. Waddington: *La guerre de sept ans. Histoire diplomatique et militaire*. 2 dln. Parijs, 1899.
- J. Wagenaar: *Vaderlandsche Historie*, XIV, XIX, XX. Amsterdam, 1794, 1796.
- F. Wagner: *Die europäischen Mächte in der Beurtheilung Friedrichs des Groszen, 1746-1757*. Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, XX (1899), 397-443.
- K. Waliszewski: *l'Héritage de Pierre le Grand. Règne des femmes, gouvernement des favoris, 1725-1741*. Parijs, 1900.
- K. Waliszewski: *La dernière des Romanov, Elizabeth I, 1741-1762*. Parijs, 1902.
- H. Walpole: *Memoires of the last ten years of the reign of George the Second*. 2 dln. Londen, 1822.
- F. Walter: *Die thesesianische Staatsreform von 1749*. München, 1958.
- A. W. Ward: *Great Britain and Hannover, some aspects of the personal union*. Oxford, 1899.
- F. O. W. H. von Westphalen: *Geschichte der Feldzüge des Herzogs Ferdinand von Braunschweig-Lüneburg, nachgelassene Manuscript von C. H. Ph. Edler von Westphalen*, I en II. Berlijn, 1859.
- B. Williams: *The life of William Pitt, Earl of Chatham*. 2 dln. Londen, 1913.
- B. Williams: *The Whig supremacy, 1714-1760*. Oxford, 1942.
- B. Williams: *The eclipse of the Yorkes*. Transactions of the Royal Historical Society, 3rd series, II (1908), 129-151.
- P. J. van Winter: *Hoe heeft de Provincie Groningen haar grenzen gekregen? Groningse Volksalmanak*, 1942, 1-78.
- P. J. van Winter: *Westerwolde Generaliteitsland*. Assen, 1948.
- J. de Witte van Citters: *Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het amtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. 2 dln. 's Gravenhage, 1873.
- P. Zimmermann: *Ludwig Ernst, Herzog zu Braunschweig und Lüneburg. Allgemeine Deutsche Biografie*, XIX, 543-546.

REGISTER VAN (ook in de noten vermelde) PERSOONS- EN PLAATSNAMEN

Auteursnamen niet opgenomen

- Abbekerk Crap, J. - burgem. v. Hoorn - 478, 479.
 d'Ablaing van Giessenburg, D. - geëli-
 geerde, gedeput. ter St. Gen. - 47, 132
 t/m 134, 462, 478, 479.
 d'Affry - Frans ambass. in Den Haag - 260,
 277, 295, 296, 300, 305, 309 t/m 314,
 317, 320, 334 t/m 336, 339 t/m 342,
 365 t/m 367, 379, 380, 382 t/m 388,
 399, 405, 407, 408, 410 t/m 412, 414
 t/m 421, 423, 443, 449, 452 t/m 454,
 457, 469, 470, 473 t/m 475, 485.
 Aken - 38, 41, 150, 156, 165, 169, 175,
 203, 231, 235, 238, 309, 326, 335,
 338, 457.
 Alberda van Bloemersma, E. R. - jonker
 uit de Ommelanden - 102, 116, 118,
 119.
 Alberdingh, van - militair ingenieur - 206,
 217, 218, 220.
 Albert van Brunswijk-Wolfenbüttel -
 broer van Louis Ernst - 7, 10, 469.
 Alkmaar - 147, 274, 453.
 Allamand - hoogleraar te Leiden - 487.
 Altona - 424.
 Amersfoort - 225.
 Amsterdam - passim.
 Ane - 221.
 Anna - Gouvernante, echtgenote van
 Willem IV - passim.
 Anna - tsarina van Rusland - 7.
 Anna - echtgenote van Anton Ulrich (II),
 nicht van de voorgaande - 6, 8.
 Anson, G. - Engels minister - 68.
 Antoinette Amalia - echtgenote van Ferdi-
 nand Albrecht (II) van Brunswijk - Wol-
 fenbüttel, moeder van Louis Ernst - 6.
 Anton Ulrich (I) - hertog van Brunswijk-
 Wolfenbüttel - 5.
 Anton Ulrich (II) van Brunswijk-Wolfen-
 büttel - broer van Louis Ernst - 6, 8, 9.
 Antwerpen - 165, 366, 369, 449, 456.
 d'Argenson - Frans minister - 151, 239,
 280.
 Arnhem - 110, 115, 204, 208, 225, 402,
 405, 450.
 Ath - 16.
 Augusta - echtgenote van Karel Willem
 Ferdinand van Brunswijk-Wolfenbüttel
 - 429.
 Augustus II - hertog van Saksen, koning
 van Polen - 5.
 Augustus III - hertog van Saksen, koning
 van Polen - 356.
 d'Aulbonne, P. - generaal-adjutant - 55.
 d'Aulnis, P. - vroedschap van Utrecht
 - 133.
 Aurich - 406.
 d'Avaux - Frans ambass. in Den Haag
 tijdens Lodewijk XIV - 339.
 Avereest - 208, 221.
 Aylva, H. van - gouverneur van Maastricht
 - 161, 286, 287, 369.
 Back, J. de - secretaris van de Gouver-
 nante - 18, 19, 56, 91, 160, 192, 362,
 436.
 Balbi - overste - 268.
 Bartenstein, J. C. - Oostenrijks kanselier -
 166 t/m 172, 174, 176, 188, 285, 489.
 Bassecour, J. de la - thesaurier-generaal -
 46, 69, 172.
 Behr, von - Brunswijks generaal - 432.

- Beilwitz - adjudant van Louis Ernst - 211.
Belgrado - 7, 194.
 Belle-Isle, de - Frans maarschalk - 151, 239, 280, 281, 301, 328, 335.
Bellingwolder- of Oude Schans - 213 t/m 215.
 Bentinck, Ch. - drost van Twente, broer van de volgende - 13, 18 t/m 20, 30, 32, 62, 64, 66, 67, 82, 104 t/m 107, 112, 123, 124, 135, 136, 150, 158, 167, 170, 171, 188, 224, 234, 243, 251, 253, 254, 258 t/m 263, 292, 296, 306, 327, 328, 478, 487.
 Bentinck van Rhoon, W. - lid v.d. Hollandse Ridderschap - passim.
Bergen op Zoom - 29, 33, 238, 240, 287.
Bergschans - fort - 223.
 Berkenrode - zie Lestevenon van Berkenrode.
Berlaymont - 291.
Berlijn - 6, 7, 15, 193, 204, 239, 300, 343, 344, 352, 393, 395, 424, 435, 441.
 Bernis, abbé F. J. de - Frans minister - 291, 416, 417, 420, 439, 449, 469, 472 t/m 474.
 Bernstorff - Deens minister - 474, 477.
 Bestuchef - Russisch kanselier - 259, 260, 439.
Bielefeld - 397.
 Biron - gunsteling van tsarina Anna - 8.
Blankenburg - 424, 427 t/m 430, 432, 434.
Blankenheimert - huis - 222.
 Bleiswijk, P. van - pensionaris van Delft - 75, 95, 96, 145, 146, 148, 372, 416, 419, 459.
 Bloemersma - zie Alberda van Bloemersma.
 Boetelaar van Nieuwveen, J. Ph. van - lid v. d. Hollandse Ridderschap - 414.
 Bon, du - secretaris v. d. Staten van Zeeland - 140.
Bonn - 451.
 Bonnac, F. A. de - Frans ambass. in Den Haag - 271, 276 t/m 278, 282, 290, 295, 300, 312, 320, 324, 328, 329, 334, 339, 342.
 Borssele, J. van - representant v. d. Zeeuwse Eerste Edele - 82, 100, 101, 139, 140, 160, 279, 315, 478, 479.
 Boscauwen - Engels admiraal - 234, 260, 267, 275.
 Bosschaert, K. - pensionaris van Dordrecht - 146.
 Botta Adorno - Oostenrijks gevolmachtigd minister in Brussel - 154, 159, 161, 165, 166, 172, 174, 201, 240, 263, 421.
 Bottestein - zie Utenhove van Bottestein.
Bourtange - 206 t/m 208, 213 t/m 216, 219, 221, 227, 228, 405.
 Braddock - Engels generaal - 292.
 Brandsenburg - zie Heeckeren van Brandsenburg.
 Brandwijk van Bleskensgraaf, G. - burgem. van Gouda - 461.
 Brantsen, H. W. - secretaris v. d. Staten van Gelderland - 81.
 Braun - Oostenrijks veldmaarschalk - 362.
Breda - 33, 240, 372.
Bredevoort - 224, 368.
Bremen - 425.
Breslau - 9, 32, 424, 435.
Brest - 233, 234.
Den Briel - 52, 147, 276, 453, 455, 462, 463.
 Brink, J. ten - burgem. van Deventer - 137, 138, 365.
 Broue, de la - militair ingenieur - 219.
Brugge - 161, 262, 366.
Brunswijk - 9, 10, 14, 15, 17, 18, 61, 62, 424, 429, 464.
 Brunswijk-Bevern, van - zie Ferdinand Albrecht (I).
 Brunswijk-Wolfenbüttel, van - zie Albert
 Antoinette Amalia
 Anton Ulrich (I)
 Anton Ulrich (II)
 Augusta
 Charlotte Christina
 Elizabeth Christina (I)
 Elizabeth Christina (II)
 Ferdinand
 Ferdinand Albrecht (II)
 Frederik Frans
 Karel
 Karel Willem Ferdinand

- Louis Ernst
 Louise Amalia
 Brussel - 154, 155, 157, 158, 161 t/m 165,
 170 t/m 177, 183, 191, 199, 242, 243,
 245, 247, 252 t/m 255, 258, 260, 265,
 267, 282, 369, 382, 384, 409, 411,
 456.
 Bunge - Zweeds gezant in Parijs - 328.
 Burmania, D. M. van - commandeur van
 Sas van Gent - 160.
 Burmania, E. S. van - burgem. van
 Dokkum - 103, 121, 124 t/m 129,
 478, 479.
 Burmania, G. O. van - kwartiermeester -
 generaal - 25, 26, 32, 41, 160, 286,
 287, 329, 367, 401 t/m 403, 405, 421,
 460.
 Burmania, van - kolonel, waarschijnlijk
 dezelfde als de voorgaande - 207, 212,
 213, 220.
 Burmania, van - commandeur v. d. citadel
 van Namen - 160.
 Burmania, van - Staats gezant in Wenen -
 157, 164 t/m 167, 188, 189, 198, 201.
 Burmania Rengers - Fries edelman - 459,
 460.
 Byng - Engels admiraal - 336.
 Calkoen, J. - burgem. v. Amsterdam -
 333, 379.
 Canterbury - 63.
 Capellen van de Boedelhof - Gelders
 edelman - 81, 107.
 don Carlos - zie Karel III.
 Carolina - dochter van Willem IV, echt-
 genote van Nassau-Weilburg - 11, 58,
 60, 84, 96, 97, 106, 121, 122, 124
 t/m 128, 130, 131, 477.
 Carolina Mathilde - koningin van
 Denemarken - 429.
 Catharina II - tsarina van Rusland - 9.
 Charlotte van Mecklenburg-Strelitz - echt-
 genote van George III - 429.
 Charlotte Christina van Brunswijk-Wolfen-
 büttel - echtgenote van Alexei van
 Rusland - 5, 6.
 Chavigny, de - Frans ambass. in Zwitser-
 land - 312, 313.
 Cherbourg - 457, 464.
 Choiseul, hertog van - Frans ambass. in
 Wenen, later minister - 473.
 Citters, W. van - raadpensionaris van
 Zeeland - 315.
 Clermont, hertog van - Frans generaal -
 440, 456, 464.
 Clive, R. - Engels gouverneur in Indië -
 457.
 Cluver - militair ingenieur - 212.
 Cobentzl, Ph. von - Oostenrijks gevol-
 machtigd minister in Brussel - 240, 253,
 254, 409, 456.
 Coehoorn, M. van - directeur-generaal der
 fortificaties - 207, 212, 215, 216, 218
 t/m 220, 222 t/m 224.
 Coeverden tot Rande, C. van - lid v. d.
 Sallandse Ridderschap - 221.
 Coevorden - 206, 208, 211, 216, 217, 219,
 221, 227, 400.
 Collen, F. van - burgem. v. Amsterdam -
 76.
 Collendoorn - 221.
 Colloredo - Oostenrijks gezant in Londen -
 249 t/m 251.
 Cornabé, F. - Staats generaal - 40 t/m 47,
 49, 51, 164, 204, 211, 219, 241, 242,
 252 t/m 254, 265 t/m 267, 273, 285,
 288, 290, 368, 369, 377.
 Cornets de Groot, H. - burgem. van
 Rotterdam - 146, 270, 460.
 Crans, J. - geschutgieter - 36, 37.
 Creutznach, L. S. von - generaal der
 artillerie - 34, 35, 37, 208, 209, 226.
 Cronström, I. van - gouverneur van
 's-Hertogenbosch - 30.
 Cronström, van - generaal-adjutant -
 54, 55.
 Cruickshanks - vermoedelijk Engels
 koopman - 450.
 Culloden - 68.
 Cumberland, W. A. hertog van - zoon
 van George II - 63, 64, 68, 273, 317,
 395, 396, 399, 400, 406, 411, 424 t/m
 426, 429, 431, 432.
 Daalhem - 105.

- Dalen* - 206, 208, 219.
Dalerveen - 208.
Dalfsen - 223.
Daun, L. - Oostenrijks veldmaarschalk - 423, 469.
Dayrolle, S. - Engels resident in de Republiek - 66.
Delft - 34, 36, 75, 90, 92, 95, 145, 147, 208, 209, 273, 274, 287, 289, 372, 381, 415, 416, 419, 453, 455, 462, 475.
Delfzijl - 103, 203, 212, 213, 229, 372, 401 t/m 407.
Dendermonde - 153.
Denick, G. - fiscaal v. d. Rotterdamse Admiraliteit - 197, 348.
Dettingen - 25, 68.
Deutz, W. G. - burgem. van Amsterdam - 183.
Deventer - 105, 136, 137, 224, 365, 401.
Devonshire, hertog van - Engels minister - 393.
Dieren - 108, 111, 127, 142, 334, 348, 350, 359.
Dieu, D. de - burgem. van Amsterdam - 364, 384.
Doesburg - 110, 115, 225, 401, 450.
Doeveren, J. van - opzichter v. d. zee-werken in Staats-Vlaanderen - 286.
Dokkum - 103, 121, 128, 478.
Doornik - 153, 161, 164, 240, 266, 402, 410.
Doorwerth - buitenplaats - 225, 488.
Dopff, W. J. von - generaal-adjudant - 55.
Dordrecht - 36, 86, 88, 146, 147, 173, 208, 263, 269, 270, 272, 274, 287, 327, 354, 375, 376, 380, 381, 437, 446, 447, 453, 455, 456, 462, 463.
Dresden - 181, 204, 259, 268, 356, 439.
Duinkerken - 267, 281, 282, 291, 313.
Dupleix, J. F. - Frans gouverneur in Indië - 179.
Düsseldorf - 445, 451, 458.
Duyn, van der - commandant v. d. Hollandse gardes - 14, 17, 422.
Duyn van 's-Gravenmoer, A. A. van der - president v. d. Hollandse Ridderschap - 34.
Duyn van Maasdam, A. J. van der - lid v. d. Hollandse Ridderschap - 275.
Duyn van Maasdam, van der - Staatsgeneraal - 26.
Dykerschans - 214, 217.
Eben, von - leraar van Louis Ernst - 6.
Edam - 147, 381, 420, 453.
Ee, H. van - Utrechts koopman - 450.
Elizabeth - koningin van Engeland - 458.
Elizabeth - tsarina van Rusland - 8, 9, 357.
Elizabeth Christina (I) van Brunswijk-Wolfenbüttel - echtgenote van keizer Karel VI - 5, 6.
Elizabeth Christina (II) van Brunswijk-Wolfenbüttel - echtgenote van Frederik II, zuster van Louis Ernst - 6.
Elizabeth van Parma - echtgenote van Philips V van Spanje - 408.
Ellents, C. - secretaris v. h. Landschap Drente - 216, 217.
Elsacker - Munsters gezant in Den Haag - 226.
Elten - 451.
Emden - 213, 400, 404 t/m 407, 441, 457.
Emmen - 206, 208, 216.
Enkhuizen - 147, 276, 381, 453.
Erben - Hannoveraans luitenant - 450.
Essenburg - 432.
Esterhazy - Oostenrijks ambass. in St. Petersburg - 357.
d'Estrées - Frans maarschalk - 397, 399, 400, 424.
Eugenius van Savoye - Oostenrijks veldmaarschalk - 6.
Eyben, von - geheimraad van de Gouvernante - 62.
Fagel, H. - griffier der St. Gen. - 28, 29, 56, 66, 67, 95, 96, 109, 123, 143, 145, 146, 160, 163, 172, 173, 179 t/m 181, 184 t/m 186, 211, 212, 221, 227, 245, 258, 262, 275 t/m 278, 288 t/m 290, 292, 294, 295, 307, 311, 322, 332, 333, 348, 350, 353, 359, 360, 362, 392, 405, 406, 411, 419, 425, 426, 452, 461, 462, 467, 478, 479, 487.
Ferdinand van Brunswijk-Wolfenbüttel -

- broer van Louis Ernst - 6 t/m 8, 10, 18, 268, 362, 371, 395, 422, 430, 431, 433 t/m 436, 438 t/m 441, 443, 445, 449 t/m 452, 456 t/m 459, 464, 469, 471, 472, 489.
- Ferdinand Albrecht (I) van Brunswijk-Bevern - 6.
- Ferdinand Albrecht (II), hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel - vader van Louis Ernst - 6.
- Fleury, H. kardinaal - Frans minister - 281.
- Fontenoy - 68.
- Fox - Engels minister - 302, 317, 396.
- Frankhuis (*Frankenhuis, Valkenhuis*) - 224.
- Frederik - prins van Wales, zoon van George II - 63.
- Frederik II de Grote - koning van Pruisen - 7, 9, 15, 18, 32, 61, 66, 89, 156, 159, 192 t/m 194, 196, 203, 233, 239, 264, 268, 284, 291, 298 t/m 302, 318, 326, 334, 343 t/m 346, 350 t/m 352, 355 t/m 358, 360, 361, 363, 365 t/m 367, 390 t/m 392, 395, 397 t/m 400, 408, 423 t/m 425, 431, 435, 438, 439, 441 t/m 445, 450, 451, 469, 471, 488.
- Frederik Frans van Brunswijk-Wolfenbüttel - broer van Louis Ernst - 8, 468.
- Frederik Hendrik - Stadhouder - 30, 130, 247.
- Frederik Willem I - koning van Pruisen - 6, 7.
- Geldersoort - 208, 225.
- Gent - 161, 366.
- George II - koning van Engeland - 5, 60, 63, 67, 71, 123, 130, 150, 166, 179, 252, 282, 297, 300, 350, 358, 361, 366, 392, 393, 395, 397, 425, 426, 431, 441, 442, 471, 477.
- George III - prins van Wales, kleinzoon van George II - 63, 429.
- Gilles, P. W. - pensionaris van Haarlem - 146, 310, 454, 455.
- Gobert, echtpaar - 162, 163.
- Goes - 140.
- Golowkin, C. J. - Russisch gezant in Den Haag - 391.
- Goor, H. van - klerk van de griffie der St. Gen. - 211, 226.
- Gorkum - 147, 420, 452, 475.
- Gouda - 90, 147, 276, 381, 437, 453 t/m 455, 460, 462.
- Grame, D. - kolonel van de Schotse brigade - 458.
- Gramsbergen - 221, 229.
- Granville - Engels minister - 177, 195.
- Grave - 26, 240, 401.
- 's-Gravenhage - zie *Den Haag*.
- Grimaldi - Spaans gezant in Den Haag - 290.
- Groningen - 75, 103, 207 t/m 209, 211 t/m 213, 215, 222, 229, 401, 403, 405, 406.
- Gronsveld - Diepenbroek, B. P. van - lid v. d. Hollandse Ridderschap - 18, 19, 160.
- Grovestins - zie *Syrtema van Grovestins*.
- Den Haag* - 13, 14, 16 t/m 20, 28, 31, 32, 36, 41, 55, 61, 66 t/m 68, 70, 78, 81, 89, 104, 106, 111, 112, 115, 132, 136, 139, 142, 153, 155, 156, 161, 162, 166, 174, 176, 178, 181 t/m 184, 187, 189 t/m 191, 193, 194, 199, 207, 221, 223, 225, 226, 234, 235, 238, 249, 251 t/m 254, 258, 260, 262, 267, 275, 278, 282, 285, 288, 295, 298, 300, 309, 312, 325, 327, 328, 334, 343, 351, 353, 354, 364, 365, 391, 392, 401, 410, 424, 425, 429, 430, 432 t/m 434, 439, 444, 446, 450, 452, 454, 456, 460, 464, 471, 478, 484.
- Haan, de - directeur der fortificaties - 286, 368, 409.
- Haarlem - 52, 85, 90, 146, 147, 176, 263, 272, 274, 276, 295, 310, 355, 372, 375, 376, 380, 436, 437, 453 t/m 455, 462, 463.
- Haenichen - secretaris van Louis Ernst - 6, 211, 438 t/m 440, 450, 456, 464.
- Halberstadt - 424.
- Hamburg - 432, 433.
- Hameln - 424.
- Hanbury Williams, C. - Engels gezant in Dresden - 181, 182, 204, 259, 260.
- Hannover - 262, 292, 297, 397, 425.
- Harburg - 435, 438.

- Hardenberg* - 221, 222, 229.
- Hardenbroek van Bergestein, G. J. van - lid v. d. Utrechtse Ridderschap - 24, 46, 102, 447, 462.
- Hardwicke - Engels minister - 68, 124, 177, 283, 317, 366.
- Haren, O. Z. van - lid v. d. Raad van State - 2, 31, 117, 154, 486.
- Haren, W. van - Staats resident in Brussel - 2, 117, 154, 161, 281, 288, 289, 369.
- Harlingen* - 47, 103, 407.
- Hasselaer, G. - burgem. van Amsterdam - 76, 80, 105, 269, 278, 288, 384.
- Hasselt* - 198, 223.
- Hasselt* (Zuid. Ned.) - 31.
- Hastenbeck* - 424, 426, 428.
- Hattum* - 107.
- Heeckeren van Brandsenburg, W. R. van - Gelders gedeput. ter St. Gen. - 353.
- Heim, J. van der - Staats onderhandelaar in Brussel - 174.
- Hellen, B. von der - Pruisisch gezant in Den Haag - 61, 66, 196, 204, 343 t/m 346, 350 t/m 354, 365, 367, 391, 392, 405, 406, 471.
- Helpman* - 207, 212, 229.
- Herrenhausen* - 283.
- 's-Hertogenbosch - 14, 26, 30, 31, 36, 41, 52, 87, 105, 110, 111, 180, 226, 240, 287, 372, 480.
- 's-Hertogenrade - 105.
- Herwen* - 225, 451.
- Hessen - Philipsthal, W. prins van - gouverneur van Doornik - 266.
- Heyden Hompesch, familie van - 104.
- Heyden Hompesch van Ootmarsum, S. V. van - Overijssels gedeput. ter St. Gen. - 478.
- Hochkirch* - 469.
- Holderness - Engels minister - 66, 67, 167, 187, 195, 234, 251 t/m 255, 257 t/m 262, 273, 282, 283, 292 t/m 295, 297, 298, 300, 306, 310, 317, 344, 345, 348, 349, 351, 358, 361, 394 t/m 396, 414, 441, 458, 459.
- Holsten - commandant van Groningen - 403.
- Hompesch van Genderen, W. V. van - lid v. d. Hollandse Ridderschap, commandant van Veurne - 159.
- Hondsholredijk* - 193.
- Hoonaart* - buitenplaats - 488.
- Hoorn* - 147, 276, 453, 454, 478.
- Hop, C. - burgem. van Amsterdam - 55, 182, 183, 246, 280, 310, 315, 317, 319, 363 t/m 365, 374 t/m 376, 378, 380, 381, 384, 415, 448.
- Hop, H. - Staats ambass. in Londen, broer van de voorgaande - 180, 181, 305, 347, 348, 350, 366, 414.
- Hop, J. - secretaris v. d. Raad van State, later thesaurier-generaal - 12, 14, 21, 22, 29, 33, 41 t/m 47, 49, 51, 69, 75, 117, 142, 172, 173, 177, 187, 192, 196, 201, 204, 208, 226, 242, 244 t/m 246, 251, 256, 257, 259 t/m 261, 263, 267, 271, 279, 285 t/m 289, 320 t/m 323, 328, 360, 372, 377, 387, 403, 409, 410, 412, 414, 416, 418, 421, 448, 484.
- Hove, N. ten - secretaris v. d. Raad van State - 29.
- Huffel tot Verburg, A. J. van - drost van Salland - 104 t/m 107, 135, 137.
- Hulst* - 286, 368.
- Iddekinge, A. A. van - burgem. van Groningen - 75, 102, 103, 112, 116 t/m 120, 129, 134, 192, 401, 403 t/m 406, 478.
- Imhoff, von - Brunswijks generaal - 425, 432.
- Itzma, W. van - burgem. van Harlingen - 47, 56, 103, 120, 121, 124 t/m 128, 192, 270, 307, 316, 459, 460.
- Iwan - zoon van Anton Ulrich (II), pretendent naar de Russische troon - 8, 9.
- Jeannin - Frans diplomaat tijdens Hendrik IV - 247.
- Joncourt - Waals hofprediker - 488.
- Jozef - aartshertog, later keizer Jozef II - 17, 156, 159, 170, 338.
- Jugen, van - lid v. d. gezworen gemeente te Kampen - 138.
- Juin, O. - substituut-hoogschout van 's-Hertogenbosch - 31.

- Kampen* - 105, 135 t/m 138, 221, 224.
- Karel III* - koning van Spanje, voordien don Carlos - 408.
- Karel VI* - keizer - 6, 7, 149.
- Karel*, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel - broer van Louis Ernst - 6, 7, 15, 18, 60 t/m 62, 283, 294, 301, 344, 351, 352, 359, 360, 362, 371, 391 t/m 393, 395, 398, 399, 423, 424, 426 t/m 435, 464, 489.
- Karel Willem Ferdinand* - erfprins van Brunswijk-Wolfenbüttel, zoon van de voorgaande - 424, 429.
- Karel van Lotharingen* - gouverneur der Oostenrijkse Nederlanden - 9, 17, 162, 170, 172, 199, 202, 240, 247, 252 t/m 256, 265, 267, 273, 285, 300, 337, 338, 369, 399, 424, 435.
- Karel Eduard Stuart* - pretendent naar de Engelse troon - 68.
- Katschaar* - 207, 219, 229.
- Kauderbach* - Saksisch gezant in Den Haag - 392.
- Kaunitz-Rietberg*, A. W. - Oostenrijks kanselier - 155, 156, 158, 165, 167, 169 t/m 172, 174 t/m 178, 182 t/m 184, 189 t/m 191, 195 t/m 202, 242, 247, 249, 250, 283 t/m 285, 290, 291, 293, 324, 334, 337, 338, 357, 402, 408, 409, 419, 427.
- Keith R.* - Engels gezant in Wenen - 157, 164 t/m 167, 170, 171, 181, 188, 189, 197 t/m 199, 250, 293.
- Kersseboom*, J. - burgem. van Dordrecht - 446.
- Keulen* - 451, 454, 456.
- Kleef* - 450.
- Klosterzeven* - 425 t/m 427, 430, 433, 440.
- Knokke* - 153, 164, 240, 266, 408, 409.
- Knyphausen*, O. von - Pruisisch gezant in Londen - 471.
- Koch*, I. von - secretaris van Maria Theresia - 169.
- Kolin* - 423.
- Koningsbergen* 424.
- Koterschans* - 223, 224.
- Kranenburg* - huis - 223.
- Krefeld* - 456.
- Kretschmar* - generaal-adjutant - 54, 55.
- Laeffelt* - 10, 68.
- Lally Tolland* - Frans gouverneur in Indië - 457.
- Langakker- of Nieuwe Schans* - 208, 209, 213, 214, 218, 219, 400, 401, 405.
- Larrey*, Th. I. de - secretaris van de Gouvernante - 41, 61, 62, 67, 73, 74, 76, 77, 90, 91, 100, 103, 105 t/m 107, 109 t/m 111, 113 t/m 131, 133, 135, 137 t/m 139, 142 t/m 145, 160, 163, 172, 173, 191 t/m 193, 196, 238, 244, 245, 258, 266, 268 t/m 270, 275, 278 t/m 280, 285, 288 t/m 290, 292, 298, 306 t/m 308, 311, 314 t/m 316, 322, 332, 333, 336, 337, 340 t/m 342, 348, 353, 360, 364, 365, 390, 391, 402 t/m 404, 418, 419, 423, 446 t/m 448, 460 t/m 462, 467, 468, 474, 477, 487.
- Leeuwarden* - 71, 84, 89, 125, 129, 130, 479.
- Leeuwenhorst* - buitenplaats - 488.
- Legge* - Engels minister - 283, 298.
- Leiden* - 90, 145, 147, 263, 269, 273, 274, 381, 415, 453, 454, 475, 487, 488.
- Leopold I* - keizer - 5.
- Lesczinska*, Maria - echtgenote van Lodewijk XV - 356.
- Lesczinski*, Stanislaus - koning van Polen - 356.
- Lestevenon van Berkenrode*, M. - Staats ambass. in Parijs - 275, 279, 281, 295, 335, 387, 391.
- Leusden* - 221.
- Leuven* - 456.
- Lewe van Aduard*, B. - commandeur van Doornik - 161.
- Lewe van Aduard*, J. - Staats generaal, broer van de voorgaande - 161.
- Lichtmis* - fort - 223.
- Liegnitz* - 32, 424.
- Lier* - 253.
- Lier*, J. van - gedeput. van Drente - 216, 217.
- Lieroord* - 214, 217.
- Lillers*, Th. M. van - Staats generaal - 266, 267, 288, 290, 291.

- Linteloo* - 219.
- Lobith* - 451.
- Lobositz* - 362.
- Lockhorst van Renesse, J. A. van - lid v. d. Utrechtse Ridderschap - 101, 102, 133.
- Lodewijk XIV - koning van Frankrijk - 149 t/m 151, 280, 281, 339.
- Lodewijk XV - koning van Frankrijk - 232, 239, 281, 285, 291, 299, 300, 303, 356, 408, 473.
- Londen - 13, 61, 63, 65, 67, 155, 156, 162, 163, 166, 176 t/m 180, 182 t/m 184, 188, 197, 200, 232, 233, 238, 249, 250, 257, 262, 275, 283, 284, 292, 293, 300, 301, 305, 307, 308, 310, 317, 322, 325, 326, 328, 332, 343, 344, 348, 349, 351, 352, 358, 361, 362, 366, 391, 395 t/m 397, 400, 411, 430, 439, 445, 458, 471, 472.
- Louis Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel - passim.
- Louisburg* - 457.
- Louise Amalia van Brunswijk-Wolfenbüttel - zuster van Louis Ernst - 6.
- Luchesi - Oostenrijks generaal - 253.
- Lühe, C. H. von der - geheimraad van de Gouvernante - 61, 62, 71 t/m 73, 75, 89, 125, 130.
- Luik - 243, 253, 288, 289.
- Lunenburg* - 435.
- Lutten* - 221.
- Lutterveen* - 207.
- Luxemburg* - 251, 253, 369.
- Lynden van Hemmen, F. G. van - burggraaf van Nijmegen - 107, 315, 316, 460, 467.
- Lynden van Lunenburg, B. C. van - lid v. d. Utrechtse Ridderschap - 462.
- Maastricht* - 14, 30, 161, 162, 238, 243, 285 t/m 287, 289, 312, 367 t/m 369, 372, 382 t/m 384, 386, 387, 401 t/m 403, 421.
- Machault - Frans minister - 280.
- Maleprade, E. de - generaal-adjudant - 54, 55.
- St. Malo* - 449, 457.
- Maria Josefa van Saksen - schoondochter van Lodewijk XV - 356.
- Maria Theresia - keizerin - 7 t/m 9, 13, 14, 19, 20, 23, 30, 40, 44, 45, 61, 67, 70, 72, 77, 79, 80, 86, 87, 89, 92 t/m 94, 149, 150, 154 t/m 157, 159 t/m 165, 167, 169 t/m 171, 173, 174, 176, 194 t/m 196, 198, 202, 231, 250, 264, 285, 291, 300, 324, 325, 337, 338, 357, 399, 409, 435.
- Marie Louise - Douarière, moeder van Willem IV - 71, 89, 477, 479.
- Marle, B. van - burgem. van Kampen - 221.
- Marselis, D. van - lid v. d. Amsterdamse vroedschap - 238, 277, 278.
- Martfeld, J. F. - kolonel der artillerie - 37.
- Mastenbroek* - 223.
- Maurits - Stadhouder - 26, 205.
- Maurits van Saksen - Frans maarschalk - 356.
- Mechelen* - 253, 366, 368.
- Medemblik* - 147, 420, 453.
- Meenen* - 153, 164.
- Meerman, G. - pensionaris van Rotterdam - 362.
- Middelburg* - 139, 140.
- Mieden, A. van der - raadsheer, later president van het Hof van Holland - 416, 446, 447, 460, 463, 464, 466 t/m 469, 475.
- Mirepoix - Frans gezant in Londen - 179, 200, 233 t/m 235, 239, 275.
- Mitchell - Engels gezant in Berlijn - 343, 344, 351, 366, 393, 441.
- Monnikendam* - 147, 274, 381, 453.
- Mons* - 408, 409.
- Mühlen, J. von - Staats generaal - 266, 288 t/m 290.
- Muiden* - 225, 367.
- Münchhausen, von - Hannoveraans minister - 195, 396.
- Münnich - Russisch minister - 9.
- Munster* - 207, 247.
- Naarden* - 225.
- Namen* - 153, 160 t/m 164, 236, 240, 242 t/m 246, 251 t/m 253, 255 t/m 257, 260, 262, 263, 265 t/m 267, 273, 285

- t/m 290, 312, 368, 369, 372, 382 t/m 384, 388, 401 t/m 403, 421, 462.
- Napoleon - 32.
- Nassau-la Lecq, H. K. van - lid v. d. Utrechtse Ridderschap - 80.
- Nassau-Ouwerkerk, W. M. van - Staats veldmaarschalk - 25, 79, 80, 87.
- Nassau-Usingen - 61.
- Nassau-Weilburg, K. van - echtgenoot van Carolina - 96, 97, 122 t/m 124, 131, 476.
- Neurenberg - 34.
- Neuss - 456.
- Newcastle, hertog van - Engels minister - 68, 88, 124, 134, 150, 172, 176, 177, 179 t/m 181, 183 t/m 187, 190, 195, 197, 233 t/m 235, 247, 249, 273, 283, 284, 298, 299, 302, 304, 317, 326, 329, 366, 393, 411, 426, 441 t/m 443, 457, 470, 471, 477.
- Neyenhuis - huis - 224.
- Nieuwersluis - 225.
- Nieuwpoort - 291, 369, 372, 407 t/m 409, 411 t/m 414, 416 t/m 419, 421, 436, 439, 445, 456, 473.
- Nivernois, hertog van - Frans ambass. in Berlijn - 300, 301.
- Noailles, hertog van - Frans maarschalk - 239, 280, 281, 285, 335.
- Noordbarge - 208.
- Nijmegen - 33, 107, 110, 115, 240, 262, 287, 304, 315, 400, 467.
- Ommen - 208, 221, 222.
- Ommerschans - 208, 222.
- Oostende - 161, 240, 247, 254, 282, 291, 346, 366, 369, 372, 407 t/m 410, 412 t/m 414, 416 t/m 419, 421, 436, 439, 445, 456, 473.
- Oranjewoud - 122, 127, 267.
- Orches - 267.
- Ostermann - Russisch minister - 9.
- Oterdum - 213, 403.
- Paderborn - 397, 400.
- Pâris de Montmartel - Frans financier - 281.
- Parijs - 68, 165, 238, 275, 277, 291, 295, 328, 365, 387, 391.
- Pelham - Engels minister, broer van Newcastle - 195, 196, 298.
- Pesters, W. N. - luitenant-kolonel v. d. Hollandse gardes - 74.
- Pesters van Cattenbroek, J. - geëligeerde, broer van de voorgaande - 75, 132, 133.
- Peter de Grote - tsaar van Rusland - 5, 8.
- St. Petersburg - 4, 9, 156, 159, 194 t/m 196, 259, 302, 343, 350, 357, 390.
- Philippine - 286.
- Philips II - koning van Spanje - 205.
- Philips V - koning van Spanje - 408.
- don Philips of Philips van Parma - schoonzoon van Lodewijk XV - 408, 409, 473.
- Pitt, W. - Engels minister - 64, 152, 317, 366, 393 t/m 396, 400, 411, 440 t/m 442, 457, 458.
- Plassey - 457.
- Pompadour, markiezin van - 232, 282, 291, 424, 439, 473.
- Portsmouth - 449.
- Potzdam - 345.
- Praag - 399, 423.
- Pretorius - Staats generaal - 26.
- Purmerend - 147, 274, 420, 453.
- Puysieux - Frans minister - 280, 282, 335.
- Pye - vermoedelijk Engels koopman - 450.
- Quarles, L. - schepen van Gouda - 460.
- Raap, D. - leider der Doelistenbeweging - 52, 186.
- Rechteren van Gramsbergen, R. B. R. van - lid v. d. Overijsselse Ridderschap, hoogschout van 's-Hertogenbosch - 31, 55, 105 t/m 107, 121, 135, 136.
- Regensburg - 362, 400.
- Reischach, von - Oostenrijks gezant in Den Haag - 191, 196, 198, 202, 242, 327, 328, 335, 336, 339, 362, 382, 407, 408, 410 t/m 414, 416, 419, 420, 423, 442.
- Rendorp, P. - burgem. van Amsterdam - 53, 76, 261, 375, 379, 381, 385.
- Richelieu, hertog van - Frans maarschalk - 301, 424, 425, 427, 429 t/m 431, 433, 435.
- Rive, P. de la - directeur der fortificaties - 211, 212, 214, 216, 217, 285, 288.

- Rochefort* - 400, 440, 449.
Rocourt - 10.
Rocques, des-directeur der fortificaties - 31.
Roermond - 382, 456.
Rond, le - Luiks wapenfabrikant - 289.
Roswinkel - 207, 216, 219, 227 t/m 229.
Roszbach - 431.
Rotterdam - 88, 90 t/m 92, 110, 146, 147, 173, 176, 185, 191, 263, 264, 270, 272, 274, 348, 362, 375, 376, 380, 381, 437, 449, 453, 455, 460, 462.
Rouillé, A. L. - Frans minister - 277, 280, 295, 312, 335, 439.
Rouse, G. - generaal-adjudant - 54, 55, 137, 138.
Rouse, L. G. - burgem. van Zwolle, zoon van de voorgaande - 137, 468.
Rouveen - 221, 223, 227.
Royen, D. van - secretaris v. d. Raad van State - 405.
Royen, J. van - pensionaris van Leiden - 145.
Rozendaal - buitenplaats - 225.
Rijswijk - 274.
Salisbury - Engels rechter - 472.
Sarraz, P. de la - commandant v. d. Zwitserse gardes - 56.
Sas van Gent - 160, 286.
Schenkenschans - 225, 450.
Schiedam - 147, 276, 381, 453, 454, 475.
Schimmelpenninck van der Oye, A. - lid v. d. Gelderse Ridderschap - 80, 81, 83, 107, 108, 115, 315, 364, 460, 467, 478.
Schliestedt, von - geheimraad van hertog Karel van Brunswijk - 428, 431.
Schmettau, von - Pruisisch generaal - 396, 397.
Schonebeek - 206, 219.
Schoonhoven - 147, 420, 452, 475.
Schuwalov - Russisch generaal - 350.
Schwartzenberg - gouverneur van Namen - 161 t/m 163, 266, 288 t/m 290, 368, 369.
Schweidnitz - 32, 424, 440.
Séchelles - Frans minister - 282.
Sellingen - 206.
St. Severin - Frans minister - 280.
Slingelandt, G. van - ontvanger-generaal van Holland, zoon van de volgende - 44, 333.
Slingelandt, S. van - raadpensionaris van Holland - 20, 21, 29, 335.
Sluis - 14, 25, 26, 30, 97, 160, 286, 368.
Soestdijk - 114, 116, 118, 120, 127, 132, 138, 180, 267, 274, 276, 285, 287, 289, 292, 294, 401, 404, 410, 426, 456, 459, 460, 461, 467.
Soor - 10, 488.
Soubise - Frans maarschalk - 431.
Sprang - 255, 262, 372.
Spijkerveen - 225.
Staal, J. - pensionaris van Amsterdam - 172, 261, 417.
Stade - 204, 425, 430 t/m 433.
Staphorst - 207, 221, 223.
Starhemberg - Oostenrijks ambass. in Parijs - 291, 335.
Statenzyl - 214.
Steenbergen - 33.
Steenwijk - 138.
Steinberg - Hannoveraans gezant in Wenen - 396.
Stennekes - burgem. van Kampen - 138.
Steyn, P. - raadpensionaris van Holland - passim.
Stockholm - 328.
Struensee, F. - Deens minister - 429.
Stuart - zie Karel Eduard Stuart.
Sully, hertog van - Frans minister tijdens Hendrik IV - 247.
Swart, de - Staats resident in St. Petersburg - 350, 390.
Syrtema van Grovestins, D. - opperstalmeester, commandant v. d. gardes du corps - 26, 32, 56, 161.
Taets van Amerongen van Natewissh, J. - lid v. d. Utrechtse Ridderschap - 447, 462.
Teegel - directeur v. d. Emdense O.I.C. - 405, 406.
Temminck - zie Vrij-Temminck.
Ter Apel - 206, 207, 215, 216, 219, 227, 229.

- Termunten* - 213.
Termunterzijl - 403.
 Tersmitten, H. - burgem. van Amsterdam - 76.
Teylingen - buitenplaats - 275, 292 t/m 294, 488.
Tholen - 140.
Tienen - 456.
 Torck van Rozendaal, F. W. van - burgem. van Hattum, broer van de volgende - 84, 107, 108.
 Torck van Rozendaal, L. A. van - landdorst van de Veluwe - 83, 84, 107, 108, 225, 467.
 Touche, la - Frans gezant in Berlijn - 239.
Turnhout - 193.
Turijn - 156.
 Tuyl van Serooskerken van Zuylen, D. J. van - lid v. d. Utrechtse Ridderschap - 132, 133, 364, 365, 447, 448.

 Uhlfeld - Oostenrijks kanselier - 13, 14.
Uitermeer - 225.
 Utenhove van Bottestein, J. J. van - lid v. d. Utrechtse Ridderschap - 353.
Utrecht - 132, 133, 225, 274, 303, 408, 411, 413, 414, 450.

Veele - 228.
Veenhuizen - 208.
Veere - 82, 140.
Venlo - 400.
Verden - 425.
 Verelst, D. H. - oud-burgem. van Veere - 82, 100, 117.
Versailles - 149, 151, 152, 155, 169, 178, 200, 234, 238, 270, 275, 290 t/m 292, 299, 300, 302, 303, 318, 324, 325, 330, 334 t/m 341, 343, 354, 356, 363, 369, 382, 384 t/m 386, 400, 408 t/m 410, 418, 421, 427, 429, 430, 434, 440, 472, 473.
 Verschuur, K. F. - kolonel der artillerie - 285.
Veurne - 153, 159, 164, 240, 266, 402, 408 t/m 411, 413.
 Ville, abbé de la - Frans diplomaat - 312.
 Villers, de - zie Zoete van Villers.

Vlagtwedde - 215, 228.
Vlissingen - 140.
 Vonk, H. - directeur der fortificaties - 204, 211, 212, 214, 216, 217.
 Vries, majoor de - commandeur van Delfzijl - 403 t/m 407.
Vriescheloo - 215.
 Vrij-Temminck, E. de - burgem. van Amsterdam - 46, 76, 146, 384.

Wachtum - 208.
 Waldeck, graaf van - Staats veldmaarschalk onder Willem III - 21.
 Waldeck, graaf van - Staats opperbevelhebber in de Oostenrijkse Successieoorlog - 10, 16.
 Walpole, H. - Engels minister - 303.
Warneton - 153.
Warschau - 196.
 Wassenaar-Katwijk, F. H. van - lid v. d. Hollandse Ridderschap - 65, 109, 111, 160, 258, 275, 475, 478.
 Wassenaar van Obdam en Twikkel, U. W. van - lid v. d. Hollandse Ridderschap - 55, 276.
 Wassenaar-Wassenaar, van - lid v. d. Hollandse Ridderschap - 333.
 Watjenau - Hessisch generaal - 432.
 Weilburg - zie Nassau-Weilburg.
Wenen - 4, 6, 13 t/m 15, 18, 20, 38, 45, 58, 68, 70, 75, 87, 88, 92, 93, 95, 149, 151, 153, 155 t/m 158, 160, 162 t/m 170, 172 t/m 176, 182 t/m 185, 188 t/m 192, 194, 195, 197, 198, 200 t/m 202, 204, 236 t/m 238, 247 t/m 250, 257, 263, 265, 282 t/m 284, 293, 294, 299, 300, 324 t/m 326, 336 t/m 339, 344, 356, 361, 396 t/m 398, 408, 410, 418, 427 t/m 431, 434, 439, 442, 473, 489.
Westminster - 284, 301, 302, 326 t/m 328, 335, 343, 344, 357, 358, 392, 441, 471.
 Westphalen - secretaris van Ferdinand van Brunswijk - 438, 439, 450, 451, 456, 464.
 Weyler, von - ambassadesecretaris van Berkenrode - 391.

- Wezel* - 268, 344, 367, 385, 391, 399, 445, 449, 457.
- Wezele, A. van* - procureur-generaal van Holland en Zeeland - 56.
- Willem II* - Stadhouder - 130.
- Willem III* - Stadhouder - 12, 21, 55, 73, 74, 107, 130, 137, 146, 193, 206, 214, 215, 220, 479.
- Willem IV* - Stadhouder - 10 t/m 14, 18, 19, 22, 24 t/m 26, 28, 30, 31, 42, 43, 46, 47, 49, 52, 58, 60, 61, 64, 72, 74, 75, 78, 92, 94, 95, 98, 140, 144, 150, 154, 160, 179, 207, 231, 270, 483.
- Willem V* - Stadhouder - 1, 3, 20, 27, 29, 60 t/m 62, 69, 87, 95 t/m 98, 131, 132, 141, 338, 459, 477, 485.
- Willem Lodewijk* - Stadhouder van Friesland - 205.
- Willemstad* - 33.
- Winter, J. W. von* - kanselarijsecretaris van de Gouvernante - 62.
- Witt, C. de* - burgem. van Dordrecht - 86, 446, 447.
- Woerden* - 225.
- Woertman, D.* - vroedschap van Utrecht - 132, 133, 192, 280, 353, 354, 364, 413, 460 t/m 462.
- Wolfenbüttel* - 2, 5, 424.
- Wybo, J.* - procureur-generaal van het Hof van Holland - 56.
- Yorke, J.* - Engels ambass. in Den Haag - passim.
- Yperen* - 26, 153, 161, 164, 240, 266, 402, 408 t/m 410.
- Zalk* - 224.
- Zastrow* - Hannoveraans generaal - 395, 432.
- Zierikzee* - 140.
- Zoete van Villers, J. de* - eerste veldmaarschalk der Republiek - 20, 21.
- Zuidbarge* - 208, 219.
- Zutphen* - 110, 115, 224, 400, 401.
- Zuylen* - zie Tuyll van Serooskerken van Zuylen.
- Zwinderen* - 208.
- Zwolle* - 30, 105, 135 t/m 137, 203, 208, 211, 218, 222, 223, 468.

INHOUDSOPGAVE

	blz.
Inleiding	I
Hoofdstuk I - De carrière van de hertog tot 1750; teleurstellende ervaringen in de Republiek; reorganisatie van het Staatse leger	4
Hoofdstuk II - De aanvullende voogdijregelingen	58
Hoofdstuk III - De onderhandelingen over de barrière	149
Hoofdstuk IV - De inspectietocht langs de oostgrenzen	203
Hoofdstuk V - Het jaar 1755	231
Hoofdstuk VI - Het jaar 1756	318
Hoofdstuk VII - Het jaar 1757	371
Hoofdstuk VIII - Het jaar 1758 en het optreden van de hertog als voogd en waarnemend kapitein-generaal	436
Besluit	487
Bijlage.	490
Zusammenfassung	492
Archivalia	498
Gedrukte bronnen en litteratuur	499
Register van persoons- en plaatsnamen.	507

STELLINGEN

I

De zogenaamde conferentie, die onder Stadhouder Willem IV en Prinses Anna optrad als een raad van advies, met name voor de buitenlandse zaken, maakte in 1755-1756 een ernstige crisis door. Sedertdien won zij weer aan betekenis, zodat de Raad van State zich zelfs meer-malen bij haar gevoelen aansloot. Thesaurier-generaal Hop heeft deze ontwikkeling in de hand gewerkt.

II

De bewering van Waddington, dat het in 1755 door de Conseil d'En-haut genomen besluit om Frankrijk niet in een nieuwe continentale oorlog te storten, het gevolg was van de incapaciteit van de leden van de Conseil, van de luiheid van de koning en van de invloed van de markiezin van Pompadour, getuigt niet slechts van minachting voor dit besluit, maar is bovendien in strijd met de feiten.

R. Waddington: *Louis XV et le renversement des alliances. Préliminaires de la guerre de sept ans, 1754-1756*, p. 160. Parijs, 1896.

III

De uitspraak van Pirenne: „Les gouvernements de Louis XV et de Louis XVI n'ambitionnèrent point la conquête de la Belgique . . .”, houdt geen rekening met de pogingen van Lodewijk XV in 1757 om de Zuidelijke Nederlanden langs diplomatieke weg onder Franse invloed te brengen.

H. Pirenne: *Histoire de Belgique*, V, p. 219. Brussel, 1920.

IV

Bij zijn beoordeling van de verhouding Pitt-Newcastle tijdens het Grote Ministerie heeft Pares te weinig oog voor de conflicten binnen het kabinet, zoals die b.v. ontstonden door het verlangen van de koning en

Newcastle om de grote landingsexpeditie van 1758 naar Antwerpen te dirigeren in plaats van naar de Franse kust.

R. Pares: *American versus continental warfare, 1739-1763.*
Engl. Hist. Review, LI (1936), p. 459.

V

Er is reden om de Engelse coalitiepolitiek tegen Napoleon te karakteriseren als de herleving van het Oud Systeem, waarbij tenslotte ook de Oostenrijks-Pruisische samenwerking gerealiseerd werd, die Newcastle reeds in 1748 en 1756 gewenst had.

VI

Van het geheime programma der Patriotten in 1782 hebben tenminste drie versies bestaan. Het valt sterk te betwijfelen of de onderlinge verschillen toegeschreven kunnen worden aan copiërfouten.

J. C. H. de Pater: *Het geheime programma der patriotten in 1782.*
Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., VIII, 3 (1942), p. 145-176.

VII

Het valt te betreuren dat de systematische bronnenuitgaven van de R.G.P. niet met meer spoed (kunnen) geschieden.

VIII

Met betrekking tot de algemene opzet van haar uitgaven zou de Rijkscommissie voor de Vaderlandse Geschiedenis de voorrang moeten geven aan het openbaar maken van de archieffondsen als zodanig, boven het publiceren van bronnen aan de hand van bepaalde, van tevoren vastgestelde historische themata.

IX

Sociale misstanden, die in Engeland ontstonden als een uitvloeisel van de industriële revolutie, waren een natuurlijk te noemen gevolg van het economische karakter van die revolutie.

X

De physiocratische gedachte lag ten grondslag aan meerdere particuliere ontginningen in Staats-Brabant in de tweede helft van de 18e eeuw.

XI

Physiocratische motieven lieten zich ook gelden bij verschillende regeringen en overheidsinstanties na 1795. Deze werden dus niet uitsluitend door de oorlogstoestand en de crisis in de overzeese handel bewogen tot maatregelen, die ten doel hadden het landbouw-areaal uit te breiden en intensiever te doen bewerken.

Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw, 1795-1940.
Onder redactie van Z. W. Sneller, p. 40 e.v. Groningen-Batavia, 1943.

XII

Bij een vergelijking van de motieven die eerst in 1806 en vervolgens in 1852-1855-1863 geleid hebben tot de afschaffing van verschillende accijnzen, valt het op dat deze fiscale maatregel in het eerste geval de eenheid van belastingen beoogde te bevorderen, terwijl ze in het tweede geval bedoeld was om de minst draagkrachtigen verlichting van belastingdruk te geven en zodoende het economische leven te stimuleren.

I. J. Brugmans: Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940, p. 7-8 en 223-224. 's Gravenhage, 1961.

XIII

Een studie over het landbouwbeleid van de N.H.M. in de jaren 1824-1830 is gewenst, daar dit beleid meer omvatte dan door Mansvelt is aangegeven.

W. F. M. Mansvelt: Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, I, p. 149-150. Haarlem, 1924. Cf. H. F. J. M. van den Eerenbeemt: F. van Lanschot als intermédiaire tussen de Nederlandsche Handel-Maatschappij en de nijverheid in Noord-Brabant (1825-1846). Bijdr. tot de soc. en econ. gesch. van het Zuiden van Nederland, I, p. 17-20. Nijmegen, z. j.

XIV

De onderstand die de Oranjevorsten in de 19e eeuw aan particuliere behoeftigen geboden hebben, moet zeer ruim geweest zijn, blijkens de omvangrijke documentatie in het Koninklijk Huisarchief die daarop betrekking heeft. Met de regeling van deze charitatieve werkzaamheden was het zogenaamde Bureau van Weldadigheid belast. Bestudering van de activiteiten van dit Bureau moet van belang geacht worden, met name voor de sociale geschiedenis.

Stellingen behorende bij N. A. Bootsma,
De Hertog van Brunswijk, 1750-1759. Nijmegen, 1962.

